

55676

1-4;
H:-

2005 | 1-2

TÖRTÉNELMI SZEMLE

- A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

- A TARTALOMBÓL

- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY
BOCSKAI ISTVÁN FEJEDELEM
ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

- *BENDA BORBÁLA*
A KONYHA SZEMÉLYZETE A 17. SZÁZADI
MAGYAR FŐÚRI UDVAROKBAN

- *PÓK ATTILA*
BŰNBAKKERESÉS A 20. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON

- *SERES ATTILA*
RÁKOSI MÁTYÁS ÉS AZ 1848–1849-ES
HONVÉDZÁSZLÓK KICSERÉLÉSE

- *PIHURIK JUDIT*
A 2. MAGYAR HADSEREG KATONÁI
A SZOVJET FRONTON

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLVII. ÉVFOLYAM, 2005. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Tóth István György : Bocskai István fejedelem és a katolikus egyház	1
Benda Borbála: „Szakácsot olyat fogadtam”. A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban	15
Pók Attila: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon	47
Németh László: Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944	69

ARCOK, ÉLETKÉPEK

E. Kovács Péter: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyar- országi fenevad. (Adalékok a középkori Magyarország faunájához)	89
Pihurik Judit: Háborús propaganda és a haretéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton	99

DOKUMENTUM

Seres Attila: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940)	129
---	-----

Bocskai István fejedelem és a katolikus egyház*

A reformáció genfi emlékművén is megörökített Bocskai István erdélyi fejedelem szerepe a magyarországi vallásszabadságért folytatott harcban még ma is felekezeti indulatokat vált ki. „Bocskai ellenállásának jogosságát még a mértékadó katolikus egyháztörténet-írás is kénytelen elismerni, igaz, nem rejti véka alá a protestáns oldalon történő túlkapásokat sem. Protestáns szemszögből nézve is el kell ismerni, hogy a győzelem kivívásához ezekre aligha volt szükség, de a múltat sajnos nem lehet meg nem történné tenni”. Ezt olvashatjuk egy, a Bocskai-évfordulóra 2004 októberében megjelent tudományos tanulmánykötetben, mintha a 16–17. századi vallásháborúk még ma sem zárultak volna le.¹

Érdemes ezért a Bocskai-szabadságharcnak a vallás ügyében hozott rendelkezéseit és megállapodásait a nemzetközi összefüggéseiben is megvizsgálnunk. A 16–17. század fordulóján Európa két fontos királyságában is nyugvópontra jutott a protestánsok és a katolikusok politikai és vallási küzdelme. 1606-ban a Bocskai István magyarországi és erdélyi fejedelem vezette szabadságharcot lezáró bécsi béke rendelkezett a protestánsok jogairól.² 1598-ban IV. Henrik francia király Nantes városában olyan ediktumot (pontosabban négy, egymáshoz kapcsolódó rendeletet) adott ki, amellyel a hugenották protestáns vallását elismerte – az erdélyi törvények szóhasználatát követve „bevett” felekezetnek.³

* Már e munka elkészülte és a Történelmi Szemle e számának összeállítása után távozott közülünk megdöbbentően váratlanul Tóth István György. A Történelmi Szemle felelős szerkesztőjétől a folyóirat szerkesztősége a lap következő, 2005. évi 3–4. számával fog elbúcsúzni. (A szerk.)

1 Tonhauser Tibor: Bocskai és a vallásszabadság. In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél”. Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. ifj. Barta János–Pap Klára. Debrecen, 2004. 150. A kötet további tanulmányai jó összefoglalást nyújtanak a Bocskai-kutatás újabb eredményeiről. Témánkra: Kónya Péter: A Bocskai-felkelés és az evangélikus egyház a királyi Magyarországon. In: i. m. 154–167. és Sipos Gábor: A református egyház helyzete Erdélyben a Bocskai-felkelés idején. In: i. m. 168–173. Vö. Nagy László: A Bocskai-felkelés katonai története. Bp. 1961.; Uő: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. 145–182.

2 Bocskai István ma is legjobb életrajza: Benda Kálmán: Bocskai István. Bp. 1942.

3 Ld. erre a nantes-i ediktum 400. évfordulójára kiadott kötet tanulmányait, abban különösen Guy Saupin, Robert Sauzet, Olivier Christin munkáit. La Tolérance. Colloque international de Nantes. Quatrième centenaire de l'édit de Nantes. Ed. Guy Saupin–Rémy Fabre–Marcel Launey. Rennes, 1999.; Thierry Wanegffelen: L'Édit de Nantes. Une histoire européenne de la

A magyar történetírás vigyázó szemeit eddig elsősorban Augsburgra vetette: A magyarországi helyzetet és a Bocskai küzdelmét lezáró bécsi békét a fél évszázaddal korábban keletkezett, a németországi vallásháborút lezáró 1555. évi augsburgi vallásbékével vetette egybe. Ez a párhuzam valóban több mint jogsult, úgy gondolom azonban, hogy a bécsi béke összehasonlítása a gyakorlatilag kortárs nantes-i ediktummal jóval több tanulsággal szolgál.⁴

A bécsi béke és a nantes-i ediktum

Mindkét dokumentum, a bécsi béke és a nantes-i ediktum egy olyan, több évtizedes periódust zárt le, amelynek során mind a katolikus, mind a protestáns felekezet az egyedüli üdvözítő vallás igényével lépett fel, nem ismerve el sem magyar, sem francia földön a másik felekezet létjogosultságát. Legfeljebb átmenetinek tekintették akár a „pápista bálványozók”, akár a „pestises eretnekek” fennmaradását, amelyet az Úristen már nem sokáig fog megtűrni.⁵ Ahogy azonban 1600 körül – mint erre Heinz Schilling joggal mutatott rá⁶ – egész Európá-

tolérance (XVIe–XXe siècle). Paris, 1998. 19–57.; *Uő*: Une difficile fidélité. Catholiques malgré le concile en France XVIe–XVIIe siècle. Paris, 1999. 177–208.; *Marc Venard–Anne Bonzon*: La religion dans la France moderne. XVIe–XVIIIe siècle. Paris, 1998. 100–123.; *Le temps des confessions (1530–1620/30)*. Ed. Marc Venard. Paris, 1992. (Histoire du christianisme 8.) 432–474., további irodalommal.

4 *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608. Bp. 1897. (A magyar nemzet története V.) 582–642.; *Szekfü Gyula*: Magyar történet. A tizenhatodik század. Bp. é. n. 376–396.; *Uő*: Magyar történet. A tizenhetedik század. Bp. é. n. 185–201.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás. Bp. 1990. (Magyarok Európában II.) 208–215.; *Makkai László*: A Bocskai-felkelés. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.) 709–773.; *Szabó István*: A jobbágy vallásügye 1608–1647. In: *Uő*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. (A Történettudományi Intézet kiadványai II.) 205–263.; *Károlyi Árpád*: Bocskai és a bécsi béke. In: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 254–279.; *Uő*: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. In: i. m. 280–393.; *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. i. m. 506–582., a magyarországi és erdélyi reformáció történetének legjobb összefoglalása. *Péter Katalin*: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. Századok 111(1977) 93–113.; újraközölve: *Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 129–151., 246–249., a korábbi szakirodalom kritikai kiértékelésével. A kérdés legfontosabb iratait Károlyi Árpád adta közre igen alapos, könyvnyi bevezető tanulmánnyal: Magyar Országgyűlési Emlékek. (= MOE) XI. 1605–1606. Szerk., bev. Károlyi Árpád. Bp. 1899. (Magyar Történelmi Emlékek III.)

5 A katolikus egyházra vö. *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Bp. 1985. 131–135.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae I.) 232–235.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. Bp. 1988. 160–170.; *Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (16–17. század)*. Vál., szerk. Tóth István György. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) 11–44.

6 *Heinz Schilling*: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. Történelmi Szemle 45(2003) 201–212.

ban megérett a felismerés, hogy a latin kereszténység megosztottsága, ha nem is végleges, de legalábbis tartós lesz, mind a Bourbon-, mind pedig a Habsburg-uralkodó kénytelen volt elismerni, hogy alattvalóik több vallás hívei. Mind a nantes-i ediktum, mind pedig a bécsi béke ellen egyaránt elkeseredetten tiltakoztak a katolikusok is és a protestánsok is, ami mindennél világosabban mutatja, hogy mindkét esetben igazi kompromisszum született. A franciaországi katolikus hitszónokok szerint a nantes-i ediktum egyenesen „keresztre feszítette” VIII. Kelemen pápát, míg a hugenotta történélíró, Agrippa d’Aubigné, ugyanebben a rendeletben a protestánsok végső romlását látta.⁷ Magyarországon az esztergomi érsek, Forgách Ferenc, és több püspök részletesen kimutatták, hogy a bécsi béke törvénybe iktatása a katolikus egyház számára teljességgel elfogadhatatlan, Bocskai hajdúi és prédikátorai azonban az elért kompromisszumnál jóval többet reméltek.⁸

Összevetve Mátyás főherceg és IV. Henrik okleveleit, láthatjuk, hogy sem a bécsi, sem a nantes-i okmány nem egyenlő felek szerződése. A bécsi úgynevezett békében Rudolf magyar király nevében Mátyás főherceg jóváhagyja a császári tanácsosok és Bocskai megbízottjainak egyezségét. IV. Henrik francia király pedig – a nem véletlenül igen bonyolult szerkezetű okmányok szerint – részint mint szuverén uralkodó engedélyezett bizonyos jogokat a hugenotta alattvalóinak, részint pedig egyezséget kötött az alattvalói egy csoportjával. (A kor szimbolikájában ezt jól kifejezte, hogy a királyi aláírás mellé hol zöld, hol sárga viasszal nyomtak pecsétet.)

A bécsi béke szabad vallásválasztást és vallásgyakorlást engedélyezett a főuraknak és a nemeseknek, valamint a végvári katonaságnak. Kimondta továbbá, hogy a királyi szabad és kiváltságolt városok is maguk dönthetik el, hogy milyen vallást követnek. Itt tehát már nem az egyes személyek, az egyes polgárok, hanem a városok előjárósága döntött arról, hogy milyen vallásgyakorlat legyen a városban. Az adott erőviszonyokat ismerve nem kétséges, hogy ez szinte mindig a protestáns vallást, főként az evangélikus felekezetet jelentette. A békének ez a városokra vonatkozó pontja igen fontos volt. A Bocskai-szabadságharc közvetlen előzményét ugyanis Forgách Ferenc nyitrai püspök, a későbbi esztergomi érsek, sikeres, továbbá Pethe Márton kalocsai érsek sikertelen templomfoglalásai jelentették. Forgách Ferenc katonai segédlettel birtokba vette a kassai evangélikus nagytemplomot, ugyanez azonban Pethe Mártonnak Lőcsén a felfegyverzett polgárok ellenállása miatt nem sikerült. Hasonlóképpen az ellenreformáció támadása a 16. század végén – a persze sokkal urbanizáltabb – Belső-, Felső-, majd Alsó-Ausztriában is az ottani, jóval népesebb városok erőszakos rekatolizálásával indult meg.⁹

7 T. Waneffelen: L’Édit de Nantes i. m. 24–25.

8 Tumor Péter: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. Actas 2000. 4. sz. 89–105.; Makkai L.: i. m. 715–726.

9 Geschichte des Christentums in Österreich. Von der Spätantike bis zur Gegenwart. Hrsg. Rudolf Leeb–Maximilian Liebmann–Georg Scheibelreiter–Peter G. Tropper. Wien, 2003. 251–262. Vö. Szakály Ferenc: Amikor a bárány a farkassal társalgott. In: Bocskai kíséretében a Rákos-mezőn. Szerk. Csonka Ferenc–Szakály Ferenc. Bp. 1988. 5–48.

Templomok, temetők, iskolák

Az 1606. évi bécsi béke rendelkezéseit megerősítő 1608. évi törvénycikkek átvették a két évvel korábbi vallásügyi rendelkezéseket, de azokat több ponton módosították. Az elfoglalt templomok kölcsönös visszaadásáról csak a bécsi béke rendelkezett, az azt megerősítő törvénycikk – ellentétben a négy évtizeddel későbbi, a linzi békét becikkelyező 1647. évi törvényekkel – már nem szólt róla. Ebben tehát a két szemben álló tábornak a Bocskai-szabadságharc után nem sikerült meg egyeznie, míg a Habsburg-hatalom vereségét jelentő harmincéves háború végén, 1647-ben, ezt nemcsak törvénybe foglalták, hanem végre is hajtották. A nantes-i ediktum szintén rendelkezett a hugenották által elfoglalt katolikus templomok és egyházi birtokok visszaadásáról, és ez sem maradt papíron. A magyar rendelkezések, 1606-ban és 1608-ban éppúgy, mint 1645–1647-ben, csak a templomokról szóltak. A felekezeti harcok forrásait olvasva azonban egyértelmű, hogy az utókor által gyakran elfeledett temető és iskola körül nem kevésbé elkeseredett küzdelmek zajlottak.¹⁰ Az a kérdés, hogy az élet elején a gyerekeket sikerül-e a saját, egyedül üdvöztőnek tartott felekezet tanítása szerint nevelni (hiszen ekkor az iskolában még fontosabb feladatnak tartották a katekizmus oktatását az írás megtanításánál), illetve, hogy az élet végén, a hívő a szentelt földben, a saját felekezete rítusa szerinti temetés után talál-e végső nyugvóhelyre, nem váltott ki kisebb indulatokat a mindennapi együttélés során, mint a templomok birtoklása.¹¹ Nem csoda, hogy a magyarországi egyezségeknél jóval részletesebb szövegű nantes-i

10 Erről bővebben írtam: *Tóth István György: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. Századok 135(2001) 1313–1347.*

11 Különösen éles volt az ellentét, ha egy-egy népesebb falunak, mezővárosnak több, különböző felekezethez tartozó földesura, és így egyben kegyura volt. Erről Szabó István részletesen írt A jobbágy vallásügye 1608–1647. c. alapvető tanulmányában. Itt gondosan elemezte az így előálló, nagyon is bonyolult viszonyokat, és érvelése igen meggyőző – annak ellenére, hogy a példaként elemzett és nyomtatásban is megjelent nagymagyarai pert véleményem szerint teljesen félreértette. A Pozsony megyei Nagymagyarokon a katolikus apácák, továbbá a református és evangélikus kisnemesi családok és a birtokos nemesek vitatkoztak a templom, a temető, a parókia és az iskola felett. A vizsgálatot az evangélikus vallású nádor, Thurzó György által kiküldött bizottság végezte. Szabó István értelmezésével („a lutheránusok elutasítottak”) szöges ellentétben azonban a templom, temető, iskola megosztott használatát kimondó ítélet nem a jómódú birtokos nemesek, hanem éppenséggel az evangélikus kisnemesek jogait erősítette meg: Az ítélet szövegében a „nobiles de Olgya” ugyanis nem az Olgyay nevű birtokos nemesi családot, hanem a szomszédos Olgya faluban paraszti sorban élő, nagyszámú evangélikus vallású kisnemeset jelentette. A nádor tehát nem a birtokos nemeseknek, hanem éppen ellenkezőleg, a kisnemeseknek adott igazat. Ez azonban véleményem szerint mégiscsak Szabó István álláspontját igazolja: A birtokkal és hatalommal nem rendelkező olgyai kisnemesek ugyanis minden bizonnyal csakis azért kaphattak kegyúri jogot a templomban, mert ugyanannak az evangélikus egyháznak voltak a hívei, mint a „pártatlanul” ítélező nagyúr, Thurzó nádor. *Szabó I.: A jobbágy vallásügye i. m. 235–237.; Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. IX. Szerk. Pokoly József. Bp. 1910. 1–41. Ez a per egyben arra is rávilágít, hogy ebben az évtizedben, amikor a katolikus egyház teljesen visszaszorult, az igazi ellentét az evangélikusok és a reformátusok között feszült.*

ediktum erre is kitért: A protestánsok valamennyi iskolát, kollégiumot és egyetemet (ez utóbbi ekkor magyar földön nem jelentett gondot...) szabadon látogathatnak, írta elő a rendelet, éppen úgy mint a katolikusok, ám iskolát a hugenották csak ott tarthatnak, ahol számukra az istentisztelet is engedélyezett. A szülők azonban mindenhol szabadon választhatták meg a gyermekeik tanárait, iskolamestereit – más kérdés, hogy a gyakorlatban ezzel egy városi polgár jobban tudott élni, mint egy katolikus vidéken lakó hugenotta falusi paraszt. A nantes-i ediktum azt is megengedte, hogy a hugenottáknak bárhol a királyságban legyenek temetőik, és ezeket a katolikusoknak is tiszteletben kellett tartaniuk.

Az 1608. évi koronázás előtti cikkelyekbe belekerült egy, a bécsi békében még nem szereplő szó, *villis*, azaz a törvény a vallásszabadságot a nemesek és a városok mellett a falvakra is kiterjesztette. Az országgyűlés elhatározta, „hogy a vallás gyakorlata, úgy a báróknak, mágnásoknak, és nemeseknek, mint a szabad városoknak és az ország összes karainak és rendjeinek, úgy a maguk, mint a kincstár fekvő jöszágaiban, valamint a magyar katonáknak is az ország véghelyein, kinek-kinek a maga vallása és hite szerint, nemkülönben a mezővárosoknak és falvaknak is, ha azt önként és kényszerítés nélkül elfogadni akarják, mindenütt szabad legyen, és annak szabad élvezetében és gyakorlatában senki senkit meg ne akadályozzon”.¹² A törvény betűje szerint tehát, ha nem is az egyes parasztok, de legalábbis az egyes falvak közösségei maguk dönthették volna el, hogy melyik felekezethez tartoznak. Ez, ha a gyakorlatban megvalósul, a magyarországi paraszti községeknek olyan jogot biztosított volna, amelyet sem az augsburgi béke, sem a nantes-i ediktum nem adott meg. A magyarországi földesurak között – a katolikus püspököket, káptalanokat és szerzetesrendeket természetesen leszámítva – ekkor még alig volt katolikus. A magyarországi protestantizmus diadalának ezen évtizedében azonban annál gyakrabban fordult elő az, hogy egy evangélikus főúrnak református, vagy egy református főúrnak evangélikus jobbágysai voltak. A törvény rendelkezései szerint ezután ezek a falvak szabadon gyakorolhatták volna a földesurukétól eltérő protestáns vallásukat. Az uradalmak forrásanyaga azonban elárulja, hogy a nemesek, a parasztok vallási életéről döntve, a törvényt követő évtizedben sem sokat törődtek a Corpus Jurissal, hanem inkább a tisztartóikban és a fegyveres darabontjaikban bíztak.¹³

A nantes-i ediktum a bécsi békéhez hasonlóan fordulópontot jelentett a protestáns és a katolikus vallás sok évtizedes küzdelmében – mind a két felekezet lemondott a kizárólagosság igényéről. A katolikusok vallásgyakorlatát a nantes-i ediktum szerint helyre kell állítani mindenütt, ahol azt megszüntették,

12 1608–1657. évi törvénycikkek. Szerk. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Bp. 1900. (Magyar törvénytár) 8–9., latin szöveg és magyar fordítás, ez utóbbit, az értelmét nem módosítva, kissé modernizáltam.

13 Magyar Országos Levéltár, Batthyány család levéltára I 1322 Instrukciók, passim.; Református egyháztörténeti adatok az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltárban. Közli: Ila Bálint. Theologiai Szemle 9(1933) 181. skk.; Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII. Szerk. Pokoly József. Bp. 1910. 43. skk.

de ezentúl a protestáns vallásgyakorlat is engedélyezett ott, ahol ez a korábbi években már létezett, valamint a nemesek kastélyainak kápolnáiban, továbbá körzetenként még egy, néhol két kijelölt helyen. Ez utóbbi rendelkezés az 1681. évi magyarországi törvényekkel mutat közeli rokonságot, mely vármegyéenként a protestáns vallásgyakorlatra 2-3, a törvénycikkben meghatározott, azaz artikuláris helyet jelölt ki. Ezt vette át 1731-ben III. Károly vallásügyi rendelete, a *Carolina Resolutio* is, amely azután egészen 1781-ig, II. József császár türelmi rendeletéig érvényben maradt.

Ha a nantes-i és a bécsi rendezés pontjait egybevetjük, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy óriási különbség volt a két országban a felekezeti arányokban: A királyi Magyarország lakóinak nagy többsége, becslések szerint legalább háromnegyede–négyötöde, Luther vagy Kálvin tanait követte, míg Franciaországban ekkor alig 5–7% volt a protestánsok aránya. Ez az arány alapvetően meghatározta a protestánsok mozgásterét a 17. század első évtizedeiben a két királyságban. Nagy különbséget jelentett továbbá, hogy francia földön csak két felekezet hívei, a katolikusok és a hugenottáknak mondott reformátusok küzdöttek egymással, azaz a protestáns tábor nem volt megosztott, mint Magyarországon és Erdélyben. Össze sem lehet hasonlítani továbbá a vallási küzdelmek erőszakosságát a két országban: Igaz, a kassai dóm elé felvonultatott tüzérek és lovaskatonák sem a vallási türelem jegyében cselekedtek. A 16. századi vallásháborúkban azonban Franciaországban tízezreket öltek meg, nemcsak katonákat és fegyverforgató férfiakat, de ártatlan polgárokat és parasztokat is, a csecsemőktől az öregasszonyokig. Ez jól mutatja, hogy a megszakításokkal 38 évig tartó, több fronton zajló polgárháborúnak, amely főurak, tartományok, városok és a korona harcát jelentette egyszerre, inkább csak az ürügye volt a vallási sérelem.¹⁴

Ami a pénzügyi, korántsem mellékes kérdéseket illeti, a franciaországi és magyarországi rendelkezés éppen ellenkezőleg járt el, tükrözve a konkrét erőviszonyokat. A francia vallásháborút, ha nem is teljes mértékben, de a katolikusok nyerték meg, míg Magyarországon, éppen fordítva, a katolikus párt, bár nem megsemmisítő, de mégis világos vereséget szenvedett. Ennek megfelelően a nantes-i ediktum szerint ettől fogva a tizedet a protestánsoknak is fizetniük kellett a katolikus egyháznak. Ezzel szemben az 1608. évi koronázás utáni 5. törvénycikk a tized kérdését a (katolikus) egyházi bíróságok helyett – az ekkor a protestáns nemesség kezében lévő – vármegyei bíróságokra bízta, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy ezentúl a protestánsok birtokai után a katolikusoknak nem fizettek tizedet.¹⁵ Akárcsak a magyarországi országgyűléseken a *Status Evangelicorum*, ettől kezdve a protestánsok rendi szövetsége Franciaországban is testületként lépett fel a vallása védelmében.

14 Histoire de la France religieuse. 2. Ed. Jacques Le Goff–René Rémond. Paris, 1988. 249–319., további, itt fel nem sorolt irodalommal.

15 1608–1657. évi törvénycikkek i. m. 28–29. (1608. k. u. 5. tc.)

A katonaság vallásgyakorlata

A két háború ellenkező végeredményét tükrözve, éppen ellentétes a két egyezés rendelkezése a katonák vallásgyakorlatát illetően is: A bécsi béke kimondta, hogy a végvárok magyar (azaz nem az örökös tartományokból ide vezényelt) katonái szabadon gyakorolhatják a vallásukat, és ezt a rendelkezést az 1608. évi 1. törvénycikk is megerősítette. A végvári katonák a nemesekhez hasonlóan fejenkénti vallásszabadságot kaptak, tehát nem közösen, mint a városok, hanem egyenként dönthettek a vallásgyakorlatukról. A francia rendelkezések itt is éppen ellentétesek: A főváros, az ultrakatolikus Párizs, és a királyi udvar mellett éppen a hadseregben lett tilos a protestáns vallásgyakorlat, kivéve a protestáns hadvezérek szállásait. A négy évtizedes vallásháború után IV. Henrik nem akarta, hogy a hugenották veszélyeztessék a hatalmi bázisát, a hadseregét.

A francia rendezés legérdekesebb pontja azonban vitán felül az, hogy kijelölt nagyszámú *place de sûreté*t, amit „biztosító erődnek” fordíthatunk: A protestánsok jogait ez a mintegy 150 kisebb-nagyobb vár és megerősített város garantálta, a katolikus király pénzén fizetett protestáns helyőrséggel. Ezek között találunk fontos és viszonylag népes városokat, mint Montauban, Nîmes, La Rochelle vagy Saumur, éppen úgy, mint egyszerű vidéki nemesek alig megerősített udvarházait. Ezzel szűk négy évtizedre, amíg az abszolutista monarchia alapjait megteremtő Richelieu bíboros katonai erővel fel nem számolta ezeket az erősségeket, a hugenotta párt, legalábbis Franciaország déli vidékein, igazi fegyveres erőt képviselt.¹⁶

A bécsi béke vagy a linzi béke nem gondoskodott ilyen *place de sûreté*k létesítéséről. A királyi Magyarországon nem voltak ilyen biztosító erődök, de nem is volt rájuk szükség. A főnemesség tömeges áttéréséig a katolikus vallásra valamennyi protestáns főúr minden vára egy-egy ilyen *place de sûreté* volt a katolikus királyi hatalommal szemben. Az igazi biztonsági erőd azonban maga az erdélyi fejedelemség volt. Ennek katonai ereje, hatalma garantálta a királyságbeli evangélikusok és reformátusok jogait. A magyarországi protestánsok igazi *place de sûreté*jé, Erdély egészen az 1658–1662-es nagy háborúig, az erdélyi fejedelemség megroppanásáig meg is felelt ennek a feladatnak.

Igen jellemző a bécsi békének a katolikus ellenreformáció elit rohamosztágára, a Jézus Társaságra vonatkozó rendelkezése. Míg 1610-ben az erdélyi fejedelemségből a jezsuitákat (ismét) kiutasították, addig a Magyar Királyságban a protestánsoknak csak azt sikerült elérniük, hogy a béke és a törvénycikk kimondta: a jezsuitáknak nem lehetnek birtokaik.¹⁷ Ez látszólag teljes győzelmet jelentett, hiszen – a katolikus megújulás legsikeresebb szerzetesrendjével, a ferencesekkel vagy az ekkor Magyarországon csak emlékekben létező domonkosokkal ellentétben – a Jézus Társaság nem volt koldulórend, hanem az iskoláit,

16 Tóth István György: Szent Lajos utódai. Bp. 1995. 23–33.

17 1608–1657. évi törvénycikkek i. m. 14–15.

kollégiumait, nyomdáit, hittérítőit a birtokaiból fenntartó szerzetesrend. A gyakorlatban azonban a szigorúnak tűnő intézkedések közvetítők segítségével könnyen kijátszhatók voltak, – pontosan ez történt a következő években.

A katolikus egyházszervezet átalakítása

Különösen érdekesek Bocskai István fejedelem javaslatai, majd a bécsi béke rendelkezései a katolikus püspökökről. A katolikus püspökségek rendszere, mint szervezeti keret túlélte a 16. századot. Ez lesz az egyik magyarázata a Bocskai-felkelést követő évtizedekben a látszólag a semmiből előtörő és igen gyorsan diadalmaskodó katolikus restaurációnak: Magyarországon nem újjáépíteni kellett a katolikus egyházat, hanem csak a meglevő, de kiüresedett kereteket feltölteni, a megfogyatkozott, de megmaradt tábornoki kar alá kellett papokból, szerzetesekből, hívekből hadsereget szervezni. A számos, híveit vesztett, de jövődelmet húzó, a Királyi Tanácsban ülő és szavazó katolikus püspök azonban nagy sérelmet jelentett Bocskai felkelőinek szemében.

Bocskai 1605 novemberében a korponai országgyűlésen megfogalmazta a felkelők Rudolf királyhoz intézett kívánságait. Ennek hatodik pontja kimondta, hogy „Őfelsége ne tartson ennyi számú püspököket köztünk, minthogy helyek s jövedelmek sincsen egynehányának önnön tisztekre,” ahonnan a címüket veszik.¹⁸ „Ugyanezen püspököknek és prépostoknak oly elrendelt száma legyen azért, aki ez értékében megapadott országnak terhére ne legyen,” hanem „az ország állapotjával egyezzen a számok”.¹⁹ Bocskai itt nem írta meg, hogy a megfogyatkozott területű és főként megfogyatkozott katolikus népességű Magyarországnak szerinté hány katolikus püspökre lenne szüksége. Francesco Soranzo velencei követ ugyanekkor kelt jelentéséből azonban kitűnik, hogy a korponai országgyűlés részvevői „eltökéltek abban, hogy ne legyen az egész országban több, mint három püspök [...] és eltöröljék a címzetes püspökségeket, mert nem lehet róluk a királyság jövedelméből gondoskodni.”²⁰

A magyarországi katolikus egyházszervezetnek ezt a radikális átalakítását azonban Bocskai felkelőinek a bécsi békében sem sikerült elérniük. Az 1608. évi koronázás előtti 1., a vallásügyről rendelkező cikkely is csak azt mondta ki, hogy a rendek közti gyűlölködés elkerülése céljából, „mindegyik vallásfelekezetnek a maga hitét valló előjárói vagy szuperintendensei legyenek”, azaz az evangélikusok az evangélikusok, a reformátusok pedig a református szuperintendensek, vagyis püspökök alá tartozzanak. Más szóval: Ellentétben az ellenreformáció diadalát jelentő, 1731. évi *Carolina Resolutio* előírásaival, a katolikus püspököknek ne legyen hatalmuk a protestáns lelkészek felett, és az evangélikus és a református püspökök se avatkozzanak be a másik felekezet ügyeibe.

18 MOE XI. 286.

19 MOE XI. 439–441.

20 MOE XI. 472–474.

A katolikus püspöki szervezet gyökeres átformálása maradt azonban a protestáns tábor célja a következő évtizedekben is. 1620 augusztusában az újabb Habsburg-ellenes felkelés győztes vezére, Bethlen Gábor választott magyar király országgyűlést tartott Besztercebányán, ahol ilyen törvényt hoztak: A három felekezet egyformasága érdekében szükséges, hogy a három-három püspökkel bíró evangélikusokhoz és reformátusokhoz hasonlóan „a római katolikusoknak is három püspökük legyen” – Felső-Magyarországon az egri, Alsó-Magyarországon a nyitrai, és a Dunántúlon a győri püspök. E püspököket a királyi Felség (nem a Habsburg-uralkodó, hanem a református Bethlen Gábor!) válassza ki és rendeljen 2-2000 forint jövedelmet nekik.²¹ A protestáns világi fejedelem által újjászabott katolikus egyházmegyéék és a szintén általa kinevezett katolikus püspökök rendszere persze hiába remélte volna V. Pál pápa beleegyezését, még akkor is, ha a fehérhegyi csatát figyelmen kívül hagyjuk, és Bethlen tartós magyarországi királyságát feltételezzük is.²²

Ez a javaslat jól tükrözte Bethlen Gábor ugyan erősen korlátozott, de mégiscsak érvényesülő vallási türelmét, józanságát, amely messze volt már a 16. századi felekezeti fundamentalizmusoktól. Ez a katolikus vallást korlátok közé szorító, de ugyanakkor mégis elismerő rendszer valósult meg Bethlen Gábor Erdélyében, ha nem is püspöki, de vikáriusi szinten: a református erdélyi fejedelem nevezte ki az erdélyi katolikus egyház vezetőjét, a vikáriust. Bethlen 1618-ban Fejérdi Márton szepesi kanonokot az erdélyi katolikusok vezetőjének rendelte, és kinevezte generális vikáriusnak. Fejérdi a következő években – noha püspökké szentelés híján nem szentelhetett papokat – püspöki vikáriusi joggal kormányozta az elárvult erdélyi egyházmegyét.²³ Ez a megoldás a kánonjog szempontjából aligha tekinthető tökéletesnek, hiszen Bethlen református világi fejedelemként nevezte ki a katolikus püspöki vikáriust. Ez a sajátos megoldás mégis jól szolgálta mind az erdélyi fejedelem, mind az erdélyi katolikusok érdekeit, és ezért időtállóan bizonyult, Bethlen utódai is neveztek ki katolikus vikáriusokat.²⁴ Ha Svédország, Dánia, Anglia vagy Poroszország katolikusainak hely-

21 *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. XXX. Ab anno Christi MDCXIX. ad annum usque MDCXXII. Budae, 1794. 490–548. Magyar fordítása: Besztercebánya, 1620. augusztus 25–29. Bethlen Gábor királlyá választása. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. 1526–1790. II/1. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. 430–446., különösen: 439.

22 *Olivier Châline*: *La bataille de la Montagne Blanche. Un mystique chez les guerriers*. Paris, 1999. 550–567.

23 *Veszely Károly*: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. I. Kolozsvár, 1860. 301–309., 333–334.

24 *Tóth István György*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból.) *Történelmi Szemle* 40(1998) 61–85.; *Galla Ferenc*: Simándi István vál. erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: *Notter Antal Emlékkönyv*. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk. Angyal Pál–Baranyay Juszti–Móra Mihály. Bp. 1941. 561–587.; *Boros Fortunát*: Az erdélyi ferencrendiek. Cluj-Kolozsvár, 1927. 64–92.; *Galla Ferenc*: A csíksomlyói ferencendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. IV. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1934. 283–302.; *Bíró Vencel*: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Cluj-Kolozsvár, 1929. 3–21.; *Boros Fortunát*: Az első erdélyi törvénykönyv és a katolicizmus. Cluj-Kolozsvár, 1930.

zetével vetjük össze, akkor Bocskai és Bethlen javaslata joggal tűnik rendkívül kedvezőnek a katolikus vallás számára. V. Pál pápa és a katolikus egyház azonban éppoly kevésbé fogadhatták volna ezt el, mint a török kézre került püspökségek egyszerű eltörlését.

A bécsi béke megerősítette a király jogát arra, hogy a katolikus püspökök személyét maga választhassa ki, ahogy ez eddig is a pápa által hallgatólagosan elismert gyakorlat volt. A királyi tanácsból azonban a bécsi béke értelmében ki kellett rekeszteni azokat a püspököket, akiknek nincsenek „püspöki egyházaik és püspöki jogaik”, értsd, akik ugyan püspöki címet viselnek, de a székhelyükön nem lakhatnak, mert azt a török vagy az erdélyi fejedelem elfoglalta. Sem a bécsi béke, sem az ezt a pontot megerősítő, 1608. évi koronázás előtti dekrétum 6. cikkelye nem rendelkezett arról, hogy pontosan kiket is ért ez alatt, a magyarországi püspökök helyzete ugyanis korántsem volt egyértelmű.

Migazzi Miklós nagyváradai és Nárágyi Demeter erdélyi püspököket bizonyosan ide sorolhatjuk, hiszen őket az erdélyi fejedelmek – ekkor éppen Bocskai István – nem engedték a székhelyükön tartózkodni. A váradai püspököt, Migazzi Miklóst, a szepesi kamara elnökét a bécsi béke külön is megemlíttette, amikor egyenesen kitiltotta az ország területéről. A két érsek, az esztergomi és a kalocsai is ezek közé a székhely nélküli püspökök közé tartozott. A nagyszombati székhelyű, ekkor betöltetlen esztergomi érsekség városát, Esztergomot 1605 októberében éppen a felkelést kihasználva foglalták el újból a Bocskaival szövetséges török erők. A győri püspökvárat viszont négy év török uralom után visszavették a keresztények, így a templomfoglaló Pethe Márton egyszerre volt száműzött kalocsai érsek és valóságos győri püspök. Szinte *in partibus infidelium* főpap volt azonban Verancsics Faustus csanádi, továbbá a pécsi, vagy az egri püspök – ez utóbbit, Szuhay Istvánt, a pozsonyi kamara elnökét a bécsi béke rendelkezései szintén száműzték Magyarországról. A nyitrai püspök székhelye keresztény kézen maradt egészen 1663-ig. A nyitrai püspök, Forgách Ferenc, a későbbi prímás, azonban keserűen panaszkodott, hogy Bocskai serege elől menekülve Nyitráról, belőle is székhely nélküli püspök lett. Ezzel szemben székhelyén élt a zágrábi püspök, Bratulich Simon.²⁵

Határesetet jelenthetett a tizenöt éves háború során többször gazdát cserélt, ekkor keresztény kézen lévő Vác püspöksége, amelyet Radovits Péter töltött be, továbbá a veszprémi püspökség. Veszprém ugyan ekkor a keresztényeké volt, de a püspökei nem a végvárrá lett Veszprémbe, hanem a biztonságosabb Sümegen laktak. Igaz, ez sem volt teljesen biztonságos, hiszen Újlaky Lajos veszprémi püspököt Bocskai hajdúi éppen Sümegen ölték meg. A Habsburgok ezenkívül,

15–20.; *Boga Alajos*: Az erdélyi római katolikus státus múltja és jelene. Cluj, 1923. passim.; *Endres Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 239–255.; *Boros Fortunát*: A protestáns fejedelmek kora. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. 61–82.; *Tóth István György*: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból.) Történelmi Szemle 39(1997) 123–129.

²⁵ Zagrebački biskupi i nadbiskupi. Zagreb, 1995. 285–294.

mint magyar királyok, számos elenyészett, főként dalmáciai címre is nevezhettek ki püspököket, pl. knini, scardonai, boszniai vagy makarskai püspököket.²⁶ Bocskai tárgyaló biztosai ezeket a tituláris püspököket is távol akarták tartani a Királyi Tanácstól.

A „jobbágyi természetű” főpapok

Bocskai és a felkelők szemléletére igen jellemző az is, hogy felhánytorgatták: a katolikus püspökök egy része nem nemesi származású, és mégis a nemesekénél többet ér a szavazatuk. Bocskai említett követeléseinek hatodik pontjában világosan megfogalmazta ezt: „Az peniglen ebben az dologban nehéz és fájdalmas, hogy nagyobb részt jobbágyink fiai és pórjaink gyermeki, akik az püspöki nevezetre választatnak”, akiknek a szavazatai az országgyűlésben a világi urak voksait meghaladják. E püspökök „jobbágyi természetű emberek lévén, alávaló eredetek szerint szolgálai elmével is vannak, sokszor kedvezésből, lelkiismeret ellen is az országnak törvénye és szabadsága nem gondolásával egy kis prépostságért vagy apátságért mind istenüket, lelküket, hazájukat eladják”.²⁷

Egybehangzók ezzel a Bocskai-szabadságharc céljait a latinul olvasó Európa elé táró röpirat, a *Querelae regni Hungariae* sorai. A mű szerzőjét Johannes Bocatiusban kereshetjük, aki Magyarországra költözött németországi polgár, tanár, költő, majd kassai főbíró. Bocatius azonban egyben friss sütetű magyar nemes is volt: A humanista Rudolf királytól alig pár évvel korábban magyar nemességet kapott, és a *Querelae* egyértelműen a magyar nemesek szemléletét tükrözi.²⁸

A röpirat nem csak azzal vádolja Szuhay egri és Migazzi váradi püspököket, hogy az általuk vezetett pozsonyi és szepesi kamarák hóhértanyák és kínzókamrák, ahol az alattvalókat csigázzák. A felkelők nemesi szemléletét tükröző röpirat nemcsak azt veti a két püspök szemére, hogy „minden bűnnel mocskosak”, de a nem nemesi származásukat is: Szuhay egy mészárosból lett püspök, Migazzi pedig „horvát paraszti születésű” (*Zuchay lanius et Micatius Croata ex plebe rustica nati*), mégis nemes születésű országlakosokat gyötörnek.²⁹ A bécsi béke hatodik pontja ennek megfelelően ki is mondta, hogy a püspöki kinevezéseknél azokat kell előnyben részesíteni, akik nemes vérből származnak. Ez jól mutatja, hogy mennyire eltért a katolikusoknak és a protestánsoknak a képe az egyháznak a társadalomban betöltött helyéről. A katolikus egyház a kora újkor, az *Ancien Régime* társadalmában az első rend. Bármilyen családból született, a ka-

26 Joachim Bahlcke: Die „Bischöfe der Ungarischen Krone”. Ein Beitrag zur kirchlichen Sozial- und Verfassungsgeschichte des 17./18. Jahrhunderts. Kézirat s. a.

27 MOE XI. 439.

28 Bocatius János: Öt év börtönben (1606–1610). Ford., a jegyzeteket összeáll., az utószót írta: Csonka Ferenc. Bp. 1985. (Bibliotheca Historica) 187–235.

29 MOE XI. 174.

tolikus főpap püspökké szentelése után főúr, arisztokrata, aki nagybirtokos és az országgyűlés felsőtáblájában szavaz. A protestánsok, így Bocskai István fejedelem társadalomképe azonban nem látta külön rendként az egyházat: Aki jobbnak született, az püspökként is jobbágy marad, és emiatt így jobban teszi, ha nem beszél bele a nemesek dolgába – ahogy a protestáns püspökök általában a környék leggazdagabb protestáns arisztokráciájának udvari papjai voltak.³⁰

Elvek és gyakorlat

A királyi Magyarország vallási életét nem a bécsi béke (1606) rendelkezései vagy az 1608. évi országgyűlési törvénycikkek, hanem az uradalmaik területét ellenőrző birtokos főurak akarata határozta meg.

II. Mátyás és a diadalmas magyar rendek 1608-ban hozott törvényei kibővítették a bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit, amikor azt is kimondták, hogy a mezővárosoknak és a falvaknak is szabad az általuk választott felekezet vallásgyakorlata. Ha a 17. századi törvényeket betartották volna, ha a királyi államhatalomnak lett volna ereje arra, hogy az akaratát a nagyurakkal szemben keresztülvigye, akkor ennek a törvénynek rendkívüli jelentősége lehetett volna az ország vallási térképe szempontjából. A 17. század elején sorra katolizáló földesurak azonban éppen úgy nem gondoltak e törvény betartására, mint protestánsnak megmaradt társaik. A bécsi béke vallásügyi rendelkezéseit a falvakra is kiterjesztő 1608. évi törvényt egészen 1647-ig újból és újból megerősítették az országgyűlések, belefoglalták ezt II. Ferdinánd király koronázási hitlevelébe is. Az országgyűléseken vég nélküli viták, jogi csűrés-csavarás következett, amelyben mindkét fél a maga igazát bizonygatta: érvelésük szerint mindaz, ami a saját

30 Igaz, a katolikus egyházon belül is előkerülhetett, amikor egy-egy püspökjelölt kinevezését akarták megakadályozni, az az érv, hogy a jelölt paraszti származású. Pietro Jurjevich boszniai ferencs, az olovói kolostor gvardiánját, III. Ferdinánd császár 1654-ben kinevezte szerémi püspöknek, de a pápai megerősítést egészen az 1661-ben bekövetkezett haláláig nem kapta meg. Rendtársa, a szintén boszniai ferences Giacomo Tugolini elszántan harcolt Jurjevich püspök pápai megerősítése ellen. Az Itáliában tanult Tugolini egy jómódú hódoltsági horvát ajkú kereskedősaládból származott. Ekkor Tugolini a szintén bosnyák ferences Mariano Maravich boszniai püspöknek, Jurjevich elszánt ellenfelének volt a titkára. Amikor Tugolini megtudta, hogy Jurjevich Rómába ment, hogy a pápai megerősítést megszerezze, akkor minden rosszat elmondott róla: Jurjevich e vádak szerint azt is mondta, hogy a világi, azaz nem ferences, papokat igába kell fogni, mint az ökröket, és velük kell aratni. Jurjevich hamis ember, aki több mint hatszáz tallért vett fel a szerémi püspökségre, az olovói kolostor alamiznáját tékozolja, a magyar kancellárt megvesztegetve, folytatta Tugolini. Noha a püspökjelölt nemcsak pap, de koldulórendi szerzetes is volt, mégis fontos érvként szolgált Jurjevich püspöksége ellen az is, hogy – a gazdag kereskedőfamiliából származó Tugolini szerint – Jurjevich paraszti származású volt. „Semper fuerit (salva reverentia) rustica progenie natus”, ill. ez a püspökségre áhítozó ember csak egy „monachus rusticus”. Archivio storico Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma, SOCG Vol. 310. Fol. 35., 36. Kiadása: Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). Ed. István György Tóth. III. Róma–Bp. 2005. s. a.

felekezetük számára nyilvánvaló jog, azt hasonlóképpen nyilvánvalóan tiltja az igazság a másvallásúak esetében. (A lelkiismereti szabadság, a felvilágosodás nagy ideálja, szitokszó volt a katolikus püspökök és misszionáriusok tollán. Ez a szabadság 1608 után, mint írták, Magyarországon sajnos lehetővé tette, hogy ki-ki a maga téveszméje szerint játssza el az üdvösségét.)³¹ Ez volt a jellemző a kora újkori Magyarország országgyűléseire: egy-egy pár szavas fordulat miatt késhegyig menő vitákat folytattak a követek, a végül megfogalmazott és megszavazott törvényt azonban nem tartották be, az csak az azokban az években érvényes általános politikai irányt jelezte.

I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a Habsburgok ellen vívott sikeres hadjáratát követően a linzi béke (1645), majd az ezt megerősítő 1647. évi országgyűlés törvényei tovább szélesítették – legalábbis papíron – a királyi Magyarországon élő protestánsok jogait. A törvény nemcsak ismét megerősítette a bécsi béke rendelkezéseit, de azt is kimondta, hogy a parasztokat nem szabad a vallásuk gyakorlásában akadályozni, azaz vallásszabadságot adott Magyarországon minden lakosának. Az ekkor már nagyrészt katolikus földesurak azonban nem is gondoltak arra, hogy ezt a szép elvet átültessék a gyakorlatba.

1598-ban IV. Henrik, a katolikus francia király a nantes-i ediktummal megerősítette mindazt, amit a hugenotta párt egy évtizeddel korábban a református Navarrai Henrik (azaz ő maga) vezetésével kivívott. 1606-ban Bocskai István felkelői elérték, hogy a bécsi béke szavatolta a protestáns felekezetek jogait. Az 1670-es, 1680-as években mind a francia, mind a magyar király megkísérelte ennek a helyzetnek a felszámolását, a visszatérést a felekezeti kizárólagossághoz. A két, egyaránt abszolút uralomra törő monarchia erejének különbségét jól mutatja, hogy a nantes-i ediktumot sikeresen visszavonták, a bécsi béke teremtette felekezeti dualizmus azonban megmaradt a következő században is.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

PRINCE ISTVÁN BOCSKAI AND THE CATHOLIC CHURCH

Securing religious freedom for the Protestant denominations was an important result of the struggle of István Bocskai, ruler of Hungary and Transylvania, against the Habsburgs. Guarantees were issued by the Habsburgs for the first time in the Peace of Vienna of 1606, and they were subsequently confirmed on several occasions.

Hungarian historians have traditionally drawn parallels between the Peace of Vienna and the religious peace concluded at Augsburg in 1555. While such a comparison is certainly legitimate, it is perhaps even more fruitful to compare the Peace of Vienna with a group of similar decrees issued at about the same time, the so-called Edict of Nantes of 1598. Both documents were the result of a lengthy weighing-up process, in the course of which both Catholics and Protestants renounced demands for exclusivity and accepted the dismantling of the unity of Latin Christianity.

31 Tóth István György: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Századok 135(2001) 819–870.

In both documents, the Catholic state recognised the religious freedom of its Protestant subjects – although there were differences in degree. While in France the Huguenots comprised just 5–7 per cent of the population, at least three-quarters of Hungary's nobility – and thus of the population – belonged to one of the Protestant denominations (even though, within the Habsburg Empire, which was predominantly Catholic, Protestants still constituted merely a minority). Another difference between the two countries was that whereas Protestants in France belonged to just one denomination, Hungarian Protestants were separated into various different branches. There were also differences in the interpretation of freedom of worship. In Hungary, noblemen and border-fortress soldiers could freely choose their religion, while urban populations took collective decisions. In 1608, such rights were theoretically extended to rural communities. However, although this provision was subsequently confirmed on several occasions, it was never adhered to in practice. In France, peasant farmers were denied religious freedoms and Huguenots were banned from the army. Garrison towns (*places de sûreté*) protected Protestants in France. In Hungary, however, there was little need for such places, since freedom of worship was guaranteed by the castles of Protestant nobles and above all by the existence of the Principality of Transylvania. A further important difference was that France's Huguenots were required to pay tithes to the Catholic clergy, whereas Hungarian Protestants faced no such burdens. Finally, absolutist efforts in the late seventeenth century sought to annul the rights of the denominations: such efforts were successful in France but unsuccessful in Hungary.

A noteworthy aspect of Bocskai's relationship with Catholics was his plan to change the diocesan system. The ruler sought to match ecclesiastical organisation with the real geographical extent of Catholicism. Gábor Bethlen continued such efforts, but they were without result – although they would have provided Hungarian Catholics with conditions far more favourable than those prevailing in Sweden, Denmark or England. Thus, the Counter-Reformation did not need to reconstruct ecclesiastical organisation, but “merely” had to replenish the existing vacant structures.

„Szakácsot olyat fogadtam”

A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban

„Édesem, szakácsot olyat fogadtam, a ki finom és cukkerpakker is, ainkaufer is, igen-igen derék jó szolgál, konyhames-ternek is tettem. Mindenféle vizeket, tafeldekkerait tud csinálni, de alább nem szolgál 300 forintnál. Francia ember ugyan, de németül is tud, két szakácsot kíván és két kuktát maga mellé otthon. Miulta itt van szalása[?] oly étkeket főz ócson pedig az kit az mienink bizony nem tudnának fejekén megcsinálni. Prinz Salm szakácsa volt. – Még más szakács is van itten, olcsóbbszerű, a ki is jó magyar módon főző szakács, talán azt is megfogadom és a magamét elbocsátom, úgy az kuktát is, mert semmire valók”¹ – írta Esterházy Pál feleségének, Thököly Évának a budai táborból 1684 őszén. A 17. század második felében Magyarországon is felgyorsult az étkezési szokások átalakulása. A magyarok által nájmodinak elkeresztelt változások a 18. század elejére teljesen új étkezési rendet alakítottak ki, amelyek már alig tértek el mai étkezési szokásainktól. E változások lényeges eleme volt a főzés mikéntjének, az asztali díszek funkciójának átalakulása, új ételfajták megjelenése. Felmerül tehát a kérdés, hogyan érintette ez az ételek készítőit, a szakácsokat. E levél tanúsága szerint a század második felében nem kis előnyt jelentett, ha egy szakács többféle dologhoz is értett: az élelmiszerek beszerzéshez (*ainkaufer*), cukrászathoz (*cukkerpakker*),² ehető asztaldíszek készítéséhez (*tafeldekkerait*). Vajon mennyire volt általános ez? Mi volt általában véve egy szakács feladata? Esterházy egy francia nemzetiségű szakácsot készült felfogadni. Mennyire volt jellemző más nemzetiségű szakács alkalmazása? Esterházy egy magyar módon főző szakácsot is felvesz. Lehet tudni valamit arról, hogy a főúri udvarokban milyen módon főztek? Kérdések, amelyekre e tanulmány több más kérdés mellett, a választ keresi, miközben arra vállalkozik, hogy megismertessen azzal a réteggel, amely a háttérben szolgálva já-

1 A finom kitűnőt, az einkaufer (ainkaufer) bevásárlót jelent. A levél a Magyar Országos Levéltárban Pál nádor iratai között található a feleségével, Thököly Évával folytatott levelezésben. (P 125 495. sz. levél.) Többek között Radvánszky Béla és Kovács Sándor Iván is idézi: Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból. Régi magyar szakácskönyvek. Közli: Bárczay Radvánszky Béla. I. Bp. 1893. (Házi történelmünk emlékei. II. Szakácskönyvek) VI.; Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. (= Szmk) Sajtó alá rend., a jegyzeteket és a mutatót összeáll. Király Erzsébet. Bp. 1981. (Magyar Hírmondó) 133–134.

2 Feltételezésünk szerint e kifejezés ezt jelenthette, bár ennek eddig konkrét leírását nem találtuk.

rult hozzá a főúri udvar hírnevéhez. E téma többnyire elkerülte még az udvar társadalmával foglalkozók figyelmét is,³ akik általában csupán néhány bekezdésnyit vagy esetleg egy fejezetet szenteltek a konyha személyzetének.⁴ A magyar főúri udvarok szakácsaival csupán Kovács Sándor Iván irodalomtörténész foglalkozott eddig, méghozzá a *Szakács mesterségnek könyvecskéje* címmel megjelentetett két 17. századbeli szakácskönyv (a csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv) elé írt hosszabb tanulmányában („A gyomros matéria”) *Egy ismeretlen irodalmi hős: a szakács* címmel.⁵ Mint a cím is mutatja, ő elsősorban azt vizsgálja meg, hogy miként jelenik meg a 16–18. században a szakács versekben, szakácskönyvekben.

Források

A 16–17. században szerte Európában megnő az étkezéssel kapcsolatos írásbeliség is. Ez alatt azt értjük, hogy ekkoriban egyrészt részletes utasításokat kezdtek el írni az étkezések rituáléjában, az ételkészítésben, élelmiszer-beszerzésben részt vevő személyek számára, másrészt pedig egyre több nemzeti jellegű, szakácsok írta szakácskönyv jelent meg nyomtatásban. Az előbbiekből több hasznos forráskiadás is megjelent: német területről származó 16–17. századi utasításokat már a 20. század elején kiadtak,⁶ az angolok pedig még ennél is korábban jelentették meg válogatásukat olyan forrásokból, amelyek főleg az étkezés rituáléjában résztvevők feladatait írják le részletesen.⁷ A magyar szűkösebb forrásanya-

3 Ritkaság az olyan munka mint Peter Brears angol történészé, aki egy egész könyvet szentelt VIII. Henrik konyháinak és szakácsainak: *Peter Brears: All the King's cooks: The Tudor kitchens of King Henry VIII at Hampton Court Palace*. London, 1999.

4 Ld. pl. *Josef Hrdlička: Hodovní stůl a dvorská spoločnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550–1650)*. České Budějovice, 2000.; *Barbara Ketcham Wheaton: Savouring the past. The French Kitchen and Table from 1300 to 1789*. London, 1983.; *Georg Wacha: Küchen, Köche, Kochen. Nahrung, Versorgung und Ernährungskultur*. In: *Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession 1500–1700*. Wien, 1990. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums NF 251.) 147–168.; *Terence Scully: The Art of Cookery in the Middle Ages*. Woodbridge, 1995. Magyarországon Zolnay László a középkori magyar királyi szakácsokról, szakácsdinasztiákról írt *Régi magyar szakácsok emlékezete* címmel *Kincses Magyarország* c. munkájában. (Zolnay László: *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Bp. 1977. 324–339.)

5 Kovács Sándor Iván: „A gyomros matéria”. In: Szmk 119–141. Megjelent még: Kovács Sándor Iván: „A gyomros matéria”. In: *Úő: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány*. Bp. 1988. 11–92.

6 Deutsche Hofordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts. I–II. Hrsg. Dr. Arthur Kern. Berlin, 1905–1907. (Denkmäler der deutschen Kulturgeschichte II. Ordnungen 1–2.)

7 Pl. *The Boke of Kerynge és John Russel: The Boke of Nurture*, amelyek hasonló jellegű társaikkal együtt megjelentek a *The Babees Book* c. alatti kiadványban (először 1868-ban adták ki). Ezt a két kötetet adták ki néhány évvel ezelőtt újra, kiegészítve a *Queene Elisabethes Academy* (1869) címet viselő második kötettel: *The Babees Book*, [...]. Ed. Frederick J. Furnivall. Millwood, N. Y. 1990.

got néhány évvel ezelőtt Koltai András gyűjtötte össze egy kötetbe. Ezek között viszonylag kis arányban találhatók a közvetlenül a konyhaszemélyzetnek szóló utasítások,⁸ azonban a többiekében is sok utalás található az étkezésre.⁹

A szakácskönyv nem a 16. század találmánya,¹⁰ de ez a korszak az, amikor először jelentek meg nemzeti jellegű, szakácsok készítette munkák: Itáliában Bartolomeo Scappi (1570), német területen Max Rumpolt (1581), Angliában Hugh Platt (1600) szakácskönyvei. Ráadásul ezek a nyomtatás révén szélesebb körben terjedtek el mint elődeik. A franciáknál a 17. század közepén La Varenne *Cuisinier françois* című (1651) munkájának megjelenésével indult be a tömeges szakácskönyvkiadás.¹¹ Magyarországon ez a fajta írásbeliség inkább a 17. században vette kezdetét, igaz, a szakácskönyvek megjelentetésében e században sem jeleskedtünk: mai tudásunk szerint csupán a század végén látott napvilágot az első nyomtatott magyar nyelvű szakácskönyv, méghozzá Kolozsvárról, Tótfalusi Kis Miklósnak köszönhetően.¹² A 16–17. századból fennmaradtak még kéziratos szakácskönyvek, amelyek közül a legkorábbi a 16. század végéről való. Ez a *Szakács tudomány*, melynek írója az erdélyi fejedelem udvari főszakácmesterének vallja magát.¹³ Ezenkívül e századból való még egy szakácskönyv-töredék is, melynek sem pontos keletkezési ideje, sem készítőjének vagy tulajdonosának neve nem állapítható meg.¹⁴ A század elejéről, pontosabban 1601-ből való Thököly Sebestyén udvari szakácsának, Szentbenedeki Mihálynak

8 Csáky István utasítása konyhamesterének, Rosnyai Pának. Szepesvár, 1643. április 28., Nádasdy Ferenc utasítása konyhamesterének, Lében Andrásnak. Sopronkeresztúr, 1648. nov. 10., Batthyány II. Ádám utasítása és ordináriuma konyhamesterének és pohárnokának, Winizer Mihálynak. Bozsok, 1691. október 16–1692. december. In: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. (= Mur) Sajtó alá rend., jegyz., előszó: Koltai András. Bp. 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 192–209.

9 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasítása hophmesterének, Csúti Gáspárnak. Kolozsvár, [1622–1623]. In: Mur 69–74.

10 Ld. a *Regional Cuisines of Medieval Europe. A Book of Essays*. Ed. Melitta Weis Adamson. London, 2002. tanulmányait.

11 B. K. Wheaton: i. m. 113–114.

12 Szakács mesterségnek könyvecskéje. Az ismert 1695-ös kiadás címlapján az szerepel, hogy ez már egy bővített kiadás, azonban e korábbi kiadás időpontját nem ismerjük. Új kiadása: Szmk 267–422.

13 Ugyancsak Radvánszky jelentette meg Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból címmel a fent említett receptekkel együtt a Régi magyar szakácskönyvek c. könyvében 1893-ban (ezentúl erdélyi fejedelmi szakácskönyv). A kézirat két másolatban maradt fenn: az egyik a 17. század végéről való és ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában (Quart. Hung. 1422.) található, a másikat Radvánszky említi bevezetőjében, mint Galgóczy István által 1622-ben készített másolatot. Mai holléte ismeretlen. (Ld. még erről: Kovács S. I.: i. m. 11. jegyzet!)

14 „A magyar Tört. Társ. tulajdonában lévő, 4-rét Orvos kertész és szakács könyvből, melynek címlapja, első levele és közben is néhány levele hiányzik. Ennél fogva sem íróját, sem tulajdonosát, sem keletkezési évét nem határozhatjuk meg pontosan. Írásmodora és orthographiája után ítélve véleményem szerint a XVI. század utolsó tizedeiben íratott. Ennek megítélhetésére ezen szakácskönyv kezdetének betűhű másolatát is adom, úm.” *Bárá Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. Bp. 1879–1986., III. 37–50.

a szakácskönyve.¹⁵ Őt követi *Az köz étkeknek főzéséről való rövid jegyzés* (latin alcíme *De communi coctione ciborum*), a csáktornyai Zrínyi-könyvtárban megtalált kéziratos szakácskönyv a század második feléből.¹⁶ Ennek szerzője ugyancsak gyakorlott szakács volt, nevét azonban nem ismerjük, keletkezési idejéről is csak annyi a bizonyos, hogy 1662 előtti.¹⁷ Megemlítenéd még a mainzi fejedelem, magát magyar származásúnak valló főszakácsa, Max Rumpolt szakácskönyvének (*Ein new kochbuch*. Frankfurt, 1581.) fordítása, melyet Keszei János készített 1680-ban Bornemissza Anna, I. Apafi Mihály fejedelem felesége számára.¹⁸

A fent említett két forrástípus – a szakácskönyvek és udvari rendtartások – mellett még különféle udvari összeírások (például praebendás¹⁹ és fizetési listák) és konvenciók is hasznos forrásaink e témában. A legteljesebb udvari összeírások korszakunkból Batthyány I. Ádám udvaráról maradtak fenn.²⁰ A tanulmányban ezenkívül többször utalunk Thököly Imre udvaráról 1682–1683-ból készült összeírásra, amely inkább egy fejedelmi, mintsem egy főúri udvartartást tükröz.²¹ Ezenkívül sok más jellegű forrást használtunk fel még: ábrázolásokat, levelezéseket, naplókat és leltárakat stb.

A konyhák

A szakácsokról írva feltétlenül kell néhány szót ejtenünk a korabeli konyhák számáról és jellegéről. A 17. századi magyar főúri udvarok rezidenciáin általában kettő vagy még több konyha működött. Az egyik konyhát öreg (nagy)konyhának,

15 A kézirat megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár kéziratkatalógusában: Magyar étkeknek főzése Thököly Sebestyén uram önagysága szakácsa, Szent Benedeki Mihály által. 1601. (Quart. Hung. 2906.) Megjelent először 1862-ben a Vasárnapi Újságban Jókai Mór (Kakas Márton álnéven) bevezetőjével (*Kakas Márton*: Nemzeti eledeleink. Vasárnapi Újság 1862. 321.; Régi magyar szakácskönyv. I–V. Egykorú kéziratokról közli: Mező-Telegdi Miskolczy Károly. Vasárnapi Újság 1862. 333., 345., 357., 369., 383.), majd 1959-ben a Magyar Nyelvben Kovács József közlésében (*Kovács József*: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. Magyar Nyelv 55[1959] 135–143.) (ezentúl Thököly udvari szakácskönyv).

16 Először Toldy László jelentette meg a Történelmi Tár 1881. és 1882. évfolyamában (XVII. századbéli szakácskönyv. I–IV. Közli: Toldy László. Történelmi Tár 1881. 367–371., 569–581., 1882. 188–200., 380–387.), majd Király Erzsébet a Szakács mesterségnek könyvecskéje c. könyvben (ezentúl csáktornyai szakácskönyv). (Szmk 145–266.)

17 Ld. erről bővebben Kovács Sándor Ivánt (Szmk 43.).

18 Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból. Közzéteszi: Lakó Elemér. Bukarest, 1982.

19 Más néven ordináriumok, melyek egyrészt tartalmazták, hogy kinek mennyi étel és ital jár az udvarban, másrészt ugyancsak fizetését (kézpénzben és posztóban).

20 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Batthyány cs. levéltára, A Batthyány cs. körmendi központi igazgatósága (P 1322) anyagában. A földesúri familiára, ill. az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok (= FöldFam) között számos, különféle összeírás található. Többek között a németújvári, ill. a rohonc-szalónaki praebendások konskripcióinak könyve 1634–1655. N° 352. és 354.

21 Késmárki Thököly Imre naplója 1676–1678. évekből. Közli: Torma Károly. Pest, 1866. (Magyar történelmi emlékek II. Írók 18.) 73.

a másikat többnyire kiskonyhának²² hívták. A nagykonyhában főztek az úrnak és családjának, illetve az udvar familiárisainak. A kiskonyha pedig az udvar női részének a konyhája volt. Ha a főúri házaspárnak kiskorú gyermekei voltak, akik még velük éltek, akkor számukra és a dajkák számára főztek ott. Jó példa erre Batthyány I. Ádám rohonci kastélya, ahol a kiskonyhát 1634–1635 között az asszony ónagsága kiskonyhájának nevezik, majd pedig a dajkák és gyermekek kiskonyhájának. Amikor pedig Batthyány I. Ádám leánya, Eleonóra özvegyen maradva Rohoncra költözött, a kiskonyha az ő konyhája lett. A kiskonyha építésének szokása igen elterjedt volt a főúri családok körében, Nádasdy Tamás még a bécsi házában (1559) is kialakított egy kiskonyhát az emeleten, a földszinti nagykonyha párjaként.²³

Erdélyben I. Rákóczi György fejedelemsége idején a fejedelmi rezidenciának számító Fogarason (1632) három konyhaépület állt: egy ún. német konyha, egy nagy konyha és egy deszkából épült konyha.²⁴ Kemény János is említi naplójában, hogy Brandenburi Katalin fejedelemsége idején mindhárom konyha működött: „az egyik német, másik magyar, harmad rendbéli az belső konyha, hol német szakácsasszonyok, leányok főznek vala német módonis”.²⁵ Ez lehetett a kiskonyha, hiszen, mint majd az alábbiakban meglátjuk, a főúri udvarokban ekkoriban szakácsasszonyok csak ott főztek. Apafi Mihály fejedelemsége alatt Radnóton két kiskonyha létezett: az egyik Bornemissza Anna fejedelemasszonyé, a másik testvérhúgáé, Ghillányi Gergelynéé volt (a kastélyban lévő külön szállásán).²⁶

A konyhamester

A konyha a magyar főúri udvarokban a 17. században a konyhamester (*magister coquorum*) irányítása és felügyelete alá tartozott. A konyha személyzete: a szakácsok, a konyhasáfár, majd a század folyamán egyre több udvarban alkalmazott konyhaajtónállók neki voltak alárendelve. Úgy tűnik, legfontosabb feladata a konyhán elkelt élelmiszer számontartása volt. Bár a beszerzés nem az ő feladata volt, minden konyhára kerülő élelmiszer az ő kezei között ment át. Ezért egyrészt mindennap, másrészt hetente el kellett számolnia a konyhán elkelt éléssel. Ugyancsak ezzel összefüggésben szigorúan be kellett tartatnia az asztali rendtar-

22 A kiskonyha elnevezés nem volt jellemző a Királyi Magyarország egészére, az azonban további kutatási feladat, hogy mely területeken terjedt el és melyeken nem.

23 Udvardy György levele Nádasdy Tamáshoz. Bécs, 1559. nov. 11. Ld. Magyar levelek a XVI. századból. IV. Közl.: Dr. Komáromy András. Történelmi Tár 9(1908) 205.

24 Fogaras inventárium 1632. jan. (MOL, Urbaria et conscriptiones [= UetC] fasc. 14. N° 59.)

25 Kemény János Önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szövegmond., jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. (Magyar Remekírók) 141.

26 Kovács András: A radnóti várkastély. Kolozsvár, 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.) 20., 45.

tást, vagyis ügyelnie arra, hogy mindenki a neki kijelölt asztalnál étkezzen, és hogy minden asztalra az előre meghatározott mennyiségű és minőségű ételt adják.²⁷ Másik alapfeladata a konyhán való rend és tisztaság megvalósíttatása volt. Ennek megfelelően a konyhamester felelőssége volt, hogy illetéktelen ne menjen be a konyhába, a szakácsok ne adjanak extra adagokat senkinek, saját húst ne főzzenek a konyhán. De neki kellett számon tartania a konyhaedényeket is, feljegyezve, hogy mennyit adott át belőlük a szakácsoknak és ellenőriznie folyamatosan, hogy egy se vesszen el belőlük. A tisztaság – ma úgy mondanánk, a higiénia – már a 17. században is fontos követelménnyé vált, és a konyhában erre a konyhamesternek kellett ügyelnie. A konyhaedények tisztán tartása érdekében például Csáky István megkövetelte, hogy a fazekakat minden este elmosás, ²⁸ az erdélyi fejedelmi szakácskönyv írója még ennél is szigorúbb: nála reggel a szakács első és legfontosabb feladata, hogy a tiszta fazekat megöblítse.²⁹ A konyhaedények mellett a szakácsok tisztaságára is gondot kellett fordítania. Rumpolt szakácskönyvének elején hangsúlyozza, hogy mind a szakácsok, mind a szakácsinasok tiszták legyenek: ruházatuk mindennap tiszta fehér legyen, külsejük pedig ápoltságban.³⁰ A konyhamester a mészárosoktól csak tisztán vehette át a húst, a szakácsok csak tisztán nyúlhattak az ételekhez. A konyhamestert egyes udvarokban előkóstolóként is alkalmazták. A felsorolt feladatainak gondos ellátása érdekében az étkezés egész időtartama alatt jelen kellett lennie a konyhán.

Radvánszky Béla szerint konyhamesternek a legjobban főző és a legügyesebb szakácsot tették meg.³¹ Ezt a megállapítását feltehetőleg a fent idézett Esterházy-levéltre alapozza. Szerintünk azonban ez nem volt általános, és feltehetőleg inkább a század második felének átalakulásaihoz köthető változásokkal függ össze. Ugyanis több jel is utal arra, hogy ekkoriban a mindennapi nyilvános étkezések megszűnésével, illetve az udvartartás ellátásának átalakulásával (már inkább pénzben, mint ellátásban fizették az udvari embereket) csökkent az alkalmazottak száma és egy ember egyszerre több tiszte, feladatkört is ellátott.

Megvizsgálva a ma rendelkezésünkre álló forrásokat, megállapíthatjuk, hogy a század első felében a konyhamester többnyire a familiárisok közül került ki és nem tudott főzni. Például Batthyány I. Ádám négy konyhamestere közül egy biztosan nem volt szakács mielőtt e tisztre kinevezték, mivel nem a szaká-

27 A főúri udvarokban ún. asztali rendtartásokat készítettek, amelyekben meghatározták, hogy ki kivel ülhet egy asztalnál. Az úr asztala mellett általában külön asztala volt az uraiméknak, fraucimereknek, konyhaszemélyzetnek stb. A különböző asztalokhoz pedig különböző, az ott ülők társadalmi rangjának megfelelő mennyiségű és minőségű étel járt.

28 Csáky István utasítása i. m. 192.

29 Régi magyar i. m. 11.

30 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 40.

31 *Báró Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. I. 438. Feltételezésünk szerint a század második felében változott a konyhamester szerepe, amelynek lehetett következménye, hogy már kifejezetten főzni tudó embereket alkalmaztak konyhamesternek és nem egy familiárist. E hipotézis megerősítése vagy elvetése még további kutatásokat igényel.

cso, hanem a familiárisok³² között írták össze: Pulyai György (1650–1655) ugyanis 1647-től „kinevezéséig” (1650) Batthyány Ádám étekfogója volt. Miután letette konyhamesteri címét, eltávozott az udvarból, de Batthyány szolgálatában maradt: 1655-től a házi uraim között sorolták föl.³³ Batthyány Ádám első konyhamesterének, az 1633-tól 1649-ig szolgáló Horváth Miklósnak előéletét és utóéletét nem ismerjük. Viszont a fennmaradó két konyhamesterről legalább annyit tudunk, hogy sohasem szolgáltak szakácsként előtte a Batthyány-udvarban: Vacsicsai Gáspárról (1655–1659) és az őt követő Pathay Istvánról (1659-től, a Batthyány I. Ádám halála utáni időszakról) van szó. (Pathay „lehet, hogy azonos azzal a Pathay Istvánnal, aki 1652-től 1655-ig a Batthyány fiúk praeceptor volt, majd continuus udvari nemesként szolgált három lóval Batthyány Ádámnál”,³⁴ vagyis ő is feltehetőleg a familiárisok közül került ki.)

Thököly Imre két konyhamestere is a familiárisai közül került ki: mindkettőt a viceuramék között írták össze.³⁵ (Batthyány I. Ádámnál is felért a konyhamesterek fizetése a viceuraimék fizetésével!)

A nyugat-európai udvarokra is az a jellemző, hogy a konyhamestereket általában a familiárisok közül választották ki.³⁶ Azonban előfordulhatott, hogy valaki szakmai karriert futott be és szakácsból emelkedett főkonyhamesterré, egyben megkapván az ezzel a tisztséggel járó nemesi rangot. Ez történt például V. Károly (1364–1386) Taillevent nevezetű szakácsával, aki kuktából lett szakács, majd főszakács, végül főkonyhamester, 1392-től pedig az udvari élelmiszer-ellátás feje. Ekkor már a nemességet is megkapta és címere „hat rózsával szegélyezett három lábas” lett.³⁷

A konyhamester tiszte francia területen a 14. században, német területen már a 15. században bizonyíthatóan létezett. A középkori lengyel királyi udvarban is a konyhamester állt a konyhaszemélyzet élén, igaz, a lengyel kifejezés (*kuchmistrz*) csak a 16. század közepétől kezdték használni.³⁸

32 A familiárisok rangjuknak és feladataiknak megfelelően különböző csoportokat alkottak, amelyek között lovaik és szolgálók száma szerint hierarchikus rend állapítható meg. A legelőkelőbb csoport az ún. „főember szolgálkék”, más néven főuraiméké (3 vagy több ló) volt, őket követték a viceuraimék (1–2 ló). A lovas ifjak vagyis étekfogók (2 lóval) nem annyira rangban, mint éveik számában különböztek az uraiméktől, ami azt jelenti, hogy bizonyos idő után közéjük léphettek elő. Az étekfogókat a nemes inasok vagyis tizenéves, tanulni küldött nemesifjak követték a hierarchiában.

33 E személyekről Koltai András írt részletesen doktori disszertációjában, a pontos forrásadatokat ld. ott. *Koltai András*: Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Bp. 1999.

34 Az azonosítás nehézségét az okozza, hogy az 1659. évi praebendajegyzéken Pathay István egyaránt szerepel a continuus uraimék között és konyhamesterként is. Ld. erre *Koltai A.*: i. m.

35 Késmárki Thököly Imre naplója i. m. 73.

36 Francia területen a középkorban is (*Georges és Germaine Blond*: Évezredek asztalánál. Táplálkozásunk története. Bp. 1971. 131., 135.). A 16–17. században német területeken (*Samuel John Klingensmuth*: The Utility of Splendor. Ceremony, Social Life and Architecture at the Court of Bavaria, 1600–1800. London, 1993. 8.; *Deutsche Hofordnungen* i. m.).

37 *G. és G. Blond*: i. m. 135.

38 *Maria Dembińska*: Food and Drink in Medieval Poland: Rediscovering a Cuisine of the Past. Philadelphia, 1999. 54., 65.

Az eddigi szakirodalom alapján nehéz eldönteni, hogy a középkori Magyarországon létezett-e a konyhamesteri tisztség. Elsősorban azért, mert a szakirodalom összekeveri a főszakács és a konyhamester személyét. Jó példa erre egy az 1430–1450 körüli évekből származó, fametszetű kártyasoron fennmaradt konyhaábrázolás.³⁹ E kártyasoron a négy szint négy ország – Német-, Francia-, Cseh- és Magyarország – címere jelenti. A magyar címerrel ellátott sorozat VII. lapjára egy „Kuchenmeister” rajzoltak. A német *Kuchenmeister* kifejezést Zolnay László és Kovács Sándor Iván is főszakácsmesternek fordította és ezért a képet az első magyar szakácsábrázolásnak tartják.⁴⁰ Pedig a Kuchenmeister egyértelműen konyhamestert jelent, akinek feladatai és társadalmi helyzete mind a főszakácsétól, mind a konyhasáfárétól eltért.⁴¹

1. táblázat

Magyarországi udvari konyhamesterek és fizetésük

Név	Udvar	Idő	Fizetés
Baksai Péter	Esterházy Miklós	1627–1636	40 ft
Pulyai György	Batthyány I. Ádám	1650–1654	44 ft
Horváth Miklós	Batthyány I. Ádám	1634–1648	40 ft
Nagy Jakobi	Apafi Mihály	1665	70 ft
Papp Mihály	Apafi Mihály	1665	70 ft
Berzeviczy István	Thököly Imre	1682/1683	150 ft
Badányi Ádám	Thököly Imre	1682/1683	80 ft

Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos udvarával foglalkozó történészek többsége nem tesz említést a királyi udvar alkalmazottai között konyhamesterről. Szerintük a konyha megfelelő élelemmel való ellátását a királyi sáfár (*dispensator regie majestatis*) biztosította, ő adta ki a szakácsok fizetését is. A konyhában pedig a főszakács (*magister cocorum regalium*) irányította a munkákat. Egyedül Fögel József ír konyhamesterről II. Ulászló udvaráról értekezvén. Ő viszont nem említ konyhasáfárt.

39 Hofämterspiel, Wien, um 1455. Kunsthistorisches Museum Kunstkammer N° 5078.

40 Zolnay részletesen elemezte a képet és megállapítja, hogy az „előkelő, udvari viseletbe öltözött alaknak” a vállát a Sárkányrend címere ékesíti. E rangos kitüntetés elgondolkodtatja ugyan, de úgy véli, a „királyi főszakácsmesteri tisztt is hovatovább országos méltóság” lett, ezért kaphatta meg a képen látható úri ember. Kovács Sándor Iván korábbi tanulmányában főszakácsnak mondja, egy későbbiben, melyben Kőszeghy Pál gasztronómiai tárgyú versét elemzi, viszont megállapítja, hogy „a konyhamester eszerint nem a szakács szinonimája”. *Zolnay L.: i. m. 328.; Szmk 119–120.; Kovács S. I.: i. m. (1988) 82.*

41 A fent említett kártyasoron lévő Kuchenmeister-ábrázolás arra utal, hogy német területen biztosan létezett e tisztt, a forrás jellege miatt viszont nem tökéletes bizonyíték a magyar konyhamester léte.

A magyar főúri udvarok többsége egy konyhamestert tartott, de néhol fő- és vicekonyhamestert is alkalmaztak. Például Thurzó György nádor⁴² és a század második felében a fejedelmi udvart tartó Thököly Imre (1685).⁴³ Egy másik nádor, Esterházy Miklós viszont nem követte elődje példáját, neki ugyanis csak egy konyhamestere volt. A kisebb udvarokban a konyhamester tisztét viselő személy más tiszte is kaphatott, erre jó példa Batthyány II. Ádám udvara, ahol a konyhamester, Winizer Mihály (1691–1692) egyben pohárnok is volt.⁴⁴ Az erdélyi fejedelmi udvarban mindig két konyhamestert találunk, függetlenül attól, hogy éppen ki volt a fejedelem.

A konyhamesterek általában kisebb fizetést kaptak mint a főszakácsok, úgy fogalmazhatnánk, hogy fizetésük a szakácsok középrétegéhez tartozott. Batthyány I. Ádám és Esterházy Miklós konyhamestere 40 ft-ot kapott, ami Batthyány udvarában kb. a kétlovú uraimék fizetésével (32 ft) ért fel. E két udvarban a legjobban fizetett szakácsoknak 70–75 ft járt. Kiemelkedően magas fizetése volt viszont Thököly főkonyhamesterének (150 ft), de vicekonyhamestere is (80 ft) jóval többet kapott az átlagosnál. Thököly udvarában így a konyhaszemélyzetet illetően a főkonyhamesternek járt a legmagasabb fizetés. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvarában is viszonylag nagy volt a két konyhamester fizetése (70 ft), jóval több a legjobban fizetett szakácsokénál (40 ft). Ugy tűnik tehát, hogy Thököly ebben is az erdélyi fejedelmi udvar szokásait követte.

Hatalmasnak számító fizetést (300 ft) kapott Esterházy Pál már említett francia konyhamestere, főszakácsa.⁴⁵ Ő feltehetőleg annak köszönhetette a kirívó díjazását, hogy már a korszakban is nagyra tartott, de kevésbé ismert francia konyhát képviselte. A 17. században a cseheknél is egy konyhamester volt az általános (csak az olmützi püspököknél van adat kettőről: az egyik az udvariak, a másik a cselédek konyhamestere volt) és feladatköre is megegyezett a magyar konyhamesterekével. Német területen a választófejedelmek udvaraiban a 16–17. században mindenhol egy konyhamester (*Küchenmeister*) irányította a konyhával kapcsolatos teendőket.⁴⁶ Ugyanígy volt ez a Habsburg-udvarban (1576 és 1612) is, ahol a konyhamester fizetése kiemelkedően magas (600 fl-gulden) volt a többi konyhai alkalmazotthoz képest.⁴⁷ A fizetési listán őt követő Sommelier (a pincék irányítója) fizetése csupán 340 fl volt, a főszakácsé pedig 240 fl.⁴⁸

42 Vicekonyhamester név nélkül többször is szerepel különböző összeírásokban. Így pl. Thurzó Imre lakodalmán (1618) a konyhához látó egyik gazda a vicekonyhamester volt. (MOL Thurzó család levéltára [E 96] 35. cs. Ingóságeltárak) Thurzó Imre temetésekor (1620) kiosztott posztólistán is szerepel vicekonyhamester. (Báró Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. II. 377.)

43 Késmárki Thököly Imre naplója i. m. 73.

44 Batthyány II. Ádám utasítása i. m. 199.

45 Kovács S. I.: i. m. (1988) 84.

46 Kivétel a pfalzi hercegség. Deutsche Hofordnungen i. m. II. X.

47 Ezenkívül négy lovat tarthatott még. Ld. Thomas Fellner: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). 2. Aktenstücke 1491–1681. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 6.) 111.

48 Jaroslava Hausenblasova: Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612. Praga, 2002. (Fontes Historiae artium IX.) 175.

Franciaországban viszont a 17. végén már a nagyobb udvarokban is közvetlenül a maître d'hôtel, vagyis az udvarmester (hopmester) irányítása alá tartoztak az étkezéssel kapcsolatos dolgok, és feladatai között megtaláljuk a konyhamester és a konyhasáfár teendőit is: élelmiszerek beszerzése, tárolása és felügyelése, a mindennapi menü összeállítása, előkészítésének és tálalásának ellenőrzése.⁴⁹ Ez összefügghet azzal a már említett tendenciával, hogy már a nagyobb udvarokban is egyre kevesebb ember számára főztek, így egyre kisebb apparátusra volt szükség.

A 16–17. századi Angliában a főúri udvarokban a *clerk of kitchen* (*clericus coquinus*) ellenőrzése alá tartozott a konyha és személyzete, és az élelmiszer beszerzése.⁵⁰ A *clerk of kitchen* jelentése konyhairnök, azonban mivel feladatköre megegyezik a konyhamesterével (részletesen lásd a *The Book of Courtesy*-ben⁵¹), tulajdonképpen ő is konyhamesternek tekinthető.⁵²

A konyhasáfár

„Minden ő konyha dolgai kiváltképpen való tisztasággal, serénységgel jók, udvarisok és rendesek légyenek. Tűrhető árán tudjon vásárolni. [...] Az jó sáfár tudjon olvasni, írni, számot vetni, és mindenkor szép, tiszta köntösi légyen, serény, barátságos, vigyázó, és azokat, az melyeket vásárolt, és hazahozta, kiváltképpen való tisztasággal megoltalmazza és eltétgye, és mindenkor arra vigyázzon, hogy valami maradjon. Ha pedig vagy vadhús avagy más húsmaradék, halak, madarak avagy egyéb konyhai eledelek lennének, melyek elvesznének s tovább nem tarthatnák, úgy a sáfár az konyhamesterrel együtt az szakácsnak kiadják, és egymás után mind az cselédnek, mind pedig az uraknak főzzék meg.”⁵³

A 17. században a konyhasáfár feladata az udvar ellátásához szükséges élelmiszer beszerezése, felügyelése és kiadása volt. Rumpolt, a mainzi fejedelem fő-

49 B. K. Wheaton: i. m. 100–104. Jeroen Duindam holland történész ugyan hosszan ír munkájában (Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Major Dynastic Rivals, 1550–1780. New York, 2003. [New Studies in European History]) a versailles-i udvar szerkezetéről, a konyha személyzetéről azonban csupán annyit ír, hogy a bécsihez volt hasonlatos. Ebből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy volt-e még konyhamester, vagy sem a 17. században a királyi udvarban.

50 Peter Brears: Tudor Britain. In: A taste of history. 10.000 years of food in Britain. Ed. Peter Brears. London, 1993. 145.

51 The Book of Courtesy. In: The Babees Book i. m. 39–61.

52 A latin elnevezés (*clericus coquinus*) egyértelművé teszi, hogy nem konyhamester a jelentése az angol kifejezésnek, hiszen annak *magister coquorum* a latin megfelelője. Ez a kifejezés nem szerepel az említett könyvben. A 12. században talán létezett ez a tisztség, legalábbis erre utal egy angol történész következő megjegyzése „We know by the estates owned by the Conqueror's Head of the Kitchen – *magister coquorum* or *magnus coquus* – as recorded in Domesday Book, that the holder of this important office was no menial servant” (Mivel a Domesday Book-ban feljegyezték, tudunk olyan birtokról, amit a Hódító [Vilmos] konyhafőnöke – a konyhamester vagy főszakács – birtokolt, és e fontos tisztség viselője nem közönséges szolga volt). (André L. Simon: History of Gastronomy. In: We shall eat and drink again – a wine and food anthology. Ed. by Louis Golding. Hutchinson, 1944.)

53 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 38–39.

szakácsa a sáfár feladatai közül a piacon való vásárlást hangsúlyozza (lásd a fenti idézetet!). A magyar főúri udvarokban viszont a beszerzés főleg a különböző uradalmakból származó termények, állatok bevételezését jelentette, mivel ekkoriban a majorságokban megtermelt javakat és a jobbágyok terménybeszolgáltatásainak nagyobb részét az udvar ellátására fordították és csak kisebb részét tudták értékesíteni. Piacon főleg olyan a főúri birtokon nem termelt cikkeket vásároltak mint fűszerek, édességek stb. A konyhasáfár a felügyeletére bízott élelmiszerek közül a konyhá(k)ra valót átadta a konyhamesternek (többnyire naponta). Ezenkívül kiadta azok praebendáját (a bort és cipót kivéve), akiknek nem járt valamelyik konyháról főzött éték (pl. naponta bizonyos mennyiségű marhahúst). Egyes főúri udvarokban nem lévén konyhasáfár, a praebendát a praebenda-osztó sáfár adta ki és az udvarbíró tartozott felelősséggel a kiadott mennyiségekért (Wesselényi-udvar).⁵⁴ A konyhasáfár természetesen a bevételezett és a kiadott élelmiszerekkel köteles volt elszámolni. Batthyány II. Ádám udvarában a konyhasáfár kapta kézhez azt a lajstromot is, amelyen meghatározták, melyik asztalra, mennyi és milyen élelmiszer kerülhet.⁵⁵ A legtöbb udvarban az ilyen asztali rendtartást a konyhamesternek adták át. Batthyány II. Ádám udvarában feltehetőleg a pohárnoki tisztet is betöltő konyhamester válláról kívánták ily módon levenni a teher egy részét.

A konyhasáfár tiszte már a középkorban is létezett szerte Európában. A burgundi udvarban – feltehetőleg az udvar nagy mérete miatt – kettőt is alkalmaztak. Ők voltak felelősek a konyha rendjéért, kiadásaiért, a szükséges élelmiszerek napi beszerzéséért és az ún. udvari beszállítók szerződéséért.⁵⁶

A középkori magyar királyi konyha gazdasági irányítója a királyi sáfár (*dispensator regiae majestatis*) volt. Ő szerezte be a királyi konyha számára szükséges élelmiszert, őrizte a királyi éleltárat és a királyi pincét, adta ki a konyha személyzetének (szakácsok, szakácslegények, kukták, mosogatók) fizetését. Mindezen feladatai ellátására havonta vagy hetente ún. konyhapénzt kapott.⁵⁷ II. Lajos sáfárai előkelő nemesek voltak: 1522-ben Nagybessenyei István mester, csanádi kanonok és főesperes, 1523-tól Majlád (Majláth) István kamarás. A tényleges munkát feltehetőleg a helyetteseik végezték. Azt tudjuk, hogy a királyi pincék őrzésében a kulcsár (*claviger regie maiestatis*) volt a segítségére. Az viszont nem egyértelmű, hogy az élelmiszerek beszerzésében ki helyettesítette. Ugyanis a királyi asztalra való ételmet – ahogyan ez kiderül Galeotto Mátyás királyról szóló könyvéből – a sáfár gyakran maga kellett, hogy beszerezze.⁵⁸ Az pe-

54 Utasítás a szendrői uradalom udvarbírája részére 1652-ből. Másolta: dr. Kárfy Ödön. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8(1901) 115., ill. Utasítás a murányi udvarbíró részére 1662-ből. Másolta: Dr. Dóry Ferenc. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8(1901) 270.

55 Batthyány II. Ádám utasítása i. m. 204.

56 T. Scully: i. m. 243.

57 Csánki Dezső: Mátyás király udvara. Bp. 1884. 38.

58 Alfonz, Aragónia és Nápoly királya és a pápa sáfárja egy különösen nagy súlyú angolnára alku-
dozott a halással. Végül Alfonz király sáfárja szerezte meg a halat és ezért a király bőkezűen
megjutalmazta. Mátyás erre ezt mondta: „De ha az én sáfárom így akarta volna bizonyítani bő-

dig nem valószínű, hogy egy előkelő egyházi vagy világi méltóság maga alkudozott volna például a király asztalára szánt halért.⁵⁹ Előfordult, hogy valaki szakácsból lett fősfár: a Mátyás király alatt szakácsként szolgáló Bosnyák Mátyás II. Lajos alatt főszakács, majd fősfár lett.⁶⁰

A 17. századi főúri udvarokban a konyhasáfárság nem tartozott a magasabb rangú tisztségek közé. Batthyány I. Ádám udvarában például a konyhasáfárok nem az udvar népéhez, hanem a várbeli szolgarendhez tartoztak és alacsony fizetést kaptak.⁶¹ Batthyány I. Ádám minden olyan várban, kastélyban, ahol konyhát tartott, konyhasáfárt is felfogadott. A konyhasáfárok hosszú ideig szolgáltak: Rohoncon az ismeretlen származású „Konyhasáfár” Miklós 1641-től 1659-ig, Szalónakon Ilinics (Ilnics) Miklós pedig 1641-től 1656-ig töltötte be e tiszte.⁶² Konyhasáfár Miklós ráadásul előtte (1638–1641) Szalónakon szolgált ugyancsak e tiszteben. Németújvárról két konyhamester nevét ismerjük: Katics Miklósét (1638–1643) és Suppanicz Pálét. Ez utóbbiról csak annyit tudunk, hogy 1645-ben kezdte szolgálatát, de mivel a praebendás jegyzékben 1643 után a németújvári konyhasáfár többé nem szerepel névvel, így nem tudjuk, meddig szolgált. Németújváron a konyhasáfár fizetése eleinte 20 ft, majd 16 ft volt, Rohoncon és Szalónakon mindvégig 10 ft. Ez körülbelül a kasznárok fizetésével egyezett meg, a kulcsárok viszont magasabb bért kaptak ennél. A szakácsok közül pedig a segédszakácsoknak fizettek ennyit. Konyhasáfár Miklósnak néhány évig még ezt az alacsony fizetését is visszatartotta ura, nem tudjuk, miért.

Thököly Imre konyhasáfára, Visniczey Ferenc is viszonylag alacsony fizetést kapott, 20 ft-ot. Az erdélyi fejedelmi udvarban Apafi Mihály két konyhasáfára 16, illetve 7 ft-ot kapott.

A Habsburg-udvar (1574–1612) nagyobb létszáma miatt a feladatok is több alkalmazott között oszlottak meg. A konyhasáfár feladatkörét a Küchenschreiber (konyhaírnok) és az Einkaufser (beszerző) végezte el. Az előbbinek minden nap fel kellett jegyeznie, hogy hova mennyi élelmiszer került,⁶³ a másik fel-

kezűségét, akkor dicsértem volna meg igazán, ha a megvásárolt halat a pápának ajándékozta, hadd lássák az okosabb emberek, hogy az ura nemcsak a pénzt, de a torkosságot is megveti, hiszen ekképp kiderült volna, hogy az angolnáról nem fősvénységéből mondott le, és nem is falánkságból vásárolta.” *Galeotto Marzio*: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Bp. 1979. (Bibliotheca Historica) 74–76.

59 A szakirodalom – Fögel József, Fraknói Vilmos, Csánki Dezső, Kubinyi András – csak egy sáfárról beszél, aki a konyhát felügyelte. Csupán Zolnay László beszél fősfárról, ami azt jelentené, hogy kellett lennie egy vicéjének is.

60 Fögel József: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917. 125.; *Zolnay L.*: i. m. 337.

61 A kora újkori magyar főúri udvarokban két nagy társadalmi csoportot különíthetünk el. Az elsőbe az ún. „udvar népe”, a másodikba a „várbeliek” tartoztak. Az „udvar népe” nagyrészt az úr familiárisaiból állt, akik rangjuk és feladataik szerint különböző csoportokba szerveződtek. A várbelieket is két különálló csoportra lehet osztani: az egyik az úr gazdaságában dolgozott, a másik pedig a várakat őrizte. Vezetőiket (tisztartó, porkoláb) leszámítva többnyire nem nemesi származásúak.

62 Az előtte lévő konyhamesternek nem írták meg a nevét.

63 *Ingrid Haslinger*: Küche und Tafelkultur am kaiserlichen Hofe zu Wien. Zur Geschichte von Küche, Hofzuckerbäckerei und Hofsilber- und Tafelkultur, Bern, 1993.

tehetőleg az élelmiszerek beszerzésével foglalkozott. A Küchenschreiber a főszakáccsal és a Sommelierrel (a borospincék felügyelője) egyforma fizetést kapott (240 fl), ami a konyhamester után a legjobbak közé tartozott. Az udvar élelmiszerraktáira (Zehrgaden) Zehrgadner felügyelt 180 fl-ért. Munkájában 3 Zehrgadenträger segített, akik a feltehetőleg a raktárakból a konyhába hordták az élelmiszert.⁶⁴ A német választófejedelmek udvaraiban a 16–17. században mindenhol megtalálhatók voltak a Küchenschreiberek (konyhaírnok), akiknek feladatköre a konyhasáfáréval hasonlatos és tulajdonképpen a konyhamester helyettesei.

Angliában a clerk of kitchen (konyhaírnok) tulajdonképpen a konyhamester tisztét is ellátta, ahogy ezt már feljebb megírtuk. I. Erzsébet udvarában a clerk of kitchennek két helyettese volt (*under clerks of kitchen*).⁶⁵

A szakácsok

„Az főszakácson, melyre fejedelmek, urak magokat bízzák, nem kevesebb, hanem több, hogysen az több szolgálknál, akármily titkos és fő legyen is, fekszik. Azért kell az főszakácsnak egy becsületes, tekintetes, igaz, hív, egészséges, tiszta, szorgalmatos, barátságos és az főzésben alkalmas és tanult embernek lenni. [...] Az urak pedig olyan szakácsot, azki borissza és részeges, és magát az boritalra annyira szoktatta, hogy minekelőtte az étket megfőzte, immár részeg legyen, meg ne fogadják és ne is tartsák. [...] Az szakács minden szorgalmatosságot arra fordítson, hogy megismerj, minémű étkek tetszenek az ő urának, és melyek kedvesek legyenek őelőtte, hogy őelőtte erős avagy savanyú s gyenge, szerszámos étkek kedvesek, sósan, édesen avagy savanyún kívánja-e avagy nem, és amint inkább szereti, úgy minden szorgalmatossággal igyekezzék készíteni.”⁶⁶

A főúri udvarokban a szakács az az alkalmazott, akinek feladatai kezdetektől fogva világosan körülhatároltak és akinek tiszte betöltéséhez egyfajta képesítésre volt szüksége. Rumpolt a fenti idézetben pontosan fogalmazta meg a szakácsokkal szembeni kívánalmakat: legyen tiszta, szorgalmas, barátságos, ne legyen részeges (legalábbis az étel elkészülte előtt ne rúgjon be) és ami a legfontosabb, tudjon főzni, még hozzá ura ízlésének megfelelően. A szakácsok főzni tudását alkalmazásuk előtt próbára tették. Az erdélyi fejedelmi főszakács két jó „trükköt” is ajánl a „tudatlan szakács” leleplezésére: „mert monddjad neki, kérek társ, kevergesd, meg ne hagyjad túrózni, mert ha megtúrózik, nem leszen jó, erről eszedbe veheted, ha azelőtt látta-e vagy nem?” „Láttam is oly urat, az kinek volt száz forintos szakácsa, mikor megszegődött véle, azzal próbálta meg, ha mit tud, hogy vajas kását főzetett vele legelsőbben is.”⁶⁷ Szakácsra minden főúri

64 J. Hausenblasová: i. m. 133.

65 Sara Batty: Elizabeth's Household. Mills College, 1994.

66 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 39–40.

67 Régi magyar i. m. 233., 240.

udvarnak szüksége volt a méretétől függetlenül, a számuk viszont az udvar nagyságától függött.

A főúri udvarok nagy konyháiban több szakács főzött, akik között hierarchikus rend állt fenn, ami egyrészt a kapott fizetésben nyilvánult meg, másrészt az elvégzendő feladatokban. A hierarchia élén a főzés irányítója, a szakácsok közvetlen főnöke, a főszakács állt. Őt követték rangban a mesterszakácsok, akiknek segédszakácsok dolgoztak a kezeik alá. A ranglétra alján a szakácslegényeket, szakácsgyerekeket találjuk, akiket az elvégzendő munka függvényében alkalmaztak, többnyire pusztán praebendáért.

A főszakács minden főúri udvarban fontos szerepet töltött be: ő határozta meg, hogy milyen minőségű ételek kerültek ki a konyháról az úr és familiárisai asztalára. Egyes nagyobb konyhákban ő maga nem is főzött, csupán irányította és ellenőrizte a többi szakácsot.⁶⁸ A már említett francia királyi főszakács, Taillevent (aki később főkonyhamester és élésmester lett) egy emelvényen ülve tartotta szemmel a konyhában folyó munkákat, néha felállt és megkóstolt egy-egy ételt.⁶⁹ Mivel a főszakács feladata fizikailag is megterhelő volt, hiszen egész nap talpon kellett lennie, ezért általában jellemző volt, hogy elhelyeztek számára egy széket a főzőhely közelébe, hogy pihenés közben is szemmel tarthassa a többiek munkáját.⁷⁰ Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyvének írója is (16. század eleje) azt tanácsolja a főszakácsoknak, „ha öreg ember vagy s az állást eluntad, ülj le egy székre az konyha ajtaja szélén, vagy kívül vagy belül”.⁷¹ Rumpolt, a mainzi fejedelem főszakácsa ezt még megtoldja azzal, hogy fogadjanak egy fiatal szakácsot maguk mellé segítségül.⁷²

A középkori magyar királyi főszakácsok munkájáról keveset tudunk, néhányuk nevét azonban ismerjük. Mátyás egyik főszakácsát Veres Györgynek hívták, II. Lajosét Bosnyák Mátyásnak. A 17. századi magyar főúri udvarok főszakácsairól sem maradt fenn jelentős mennyiségű forrásanyag. Némely udvarban a fizetési jegyzékek alapján következtethetünk a főszakács személyére. Így Batthyány I. Ádám udvarában sokáig Puch Mihály (1634–1644), Esterházy Miklóséban András mester (1625–1636), Thököly Imréében Ludovicus Simon (1681–1682) töltötte be ezt a tisztséget.

Kisebbségi főúri udvarokban – feltehetőleg jól képzett mesterszakácsok hiányában – a főszakácsnak magának kellett főznie: Batthyány II. Ádám 1691-ben például megparancsolta főszakácsának, hogy maga lásson az ételek főzéséhez és ne

68 T. Scully: i. m. 243.

69 G. és G. Blond: i. m. 136–137. Az ételek megkóstolása nemcsak az ízletesség szempontjából volt fontos, hanem a mérgezők elkerülése miatt is. Ezért kellett pl. az erdélyi fejedelmi udvarban a főszakács mellett a konyhamesternek és főasztalnoknak is megkóstolnia az ételeket tálalás előtt. I. Rákóczi György konyhai rendtartása. Közli: Koncz József. Történelmi Tár 1882. 395.

70 T. Scully: i. m. 243.; a burgundi udvarra: Pray Phyllis Bober: Art, cultura, cuisine. Ancient and medieval gastronomy. Chicago, 1999. 248.

71 Régi magyar i. m. 12.

72 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 40.

bízza a kuktákra, ugyanis az „étkeket szorgalmatlanul és izetlenül”, a pecsenyét pedig „hol elégetve”, hol „sületlenül” tálalták.⁷³

A főszakácsok irányítása alatt dolgoztak az ún. mesterszakácsok. Európában szokásban volt, hogy a királyi udvarokban és a nagyobb főúri udvarokban egyes szakácsok specializálódtak: például volt külön sültmester (*roaster*), pástétomsütő, ostyasütő (*waferer*).⁷⁴ Magyarországon Thököly Imréről tudjuk, hogy konyháján külön sültmester készítette a sülteket, az erdélyi fejedelmi konyhán pedig mindig alkalmaztak egy tésztamívest, feltehetőleg a pástétomok készítéséhez. Fogarason, a fejedelmi rezidencián külön tésztamíves ház volt. Az erdélyi fejedelem főszakácsmestere is azt tanácsolja társainak, hogy főleg nagyobb lakomáknál, a mesterszakácsok közül válassza ki, hogy ki foglalkozzon a meleg ételekkel, ki a hideg ételekkel, ki a pástétomokkal, ki a sültekekkel, ki a vadhúsok, mondolasajtok vagy sóban főtt halak elkészítésével. Hozzáteszi, hogy ha nincs elegendő mesterzakácsa, akkor egyre több feladatot is rábízhát, hiszen a magyar szakácsok egyaránt értenek például a sóban főtt ételek és a tésztamív elkészítéséhez.⁷⁵

A mesterszakácsok nem maguk végezték a főzés minden fáradságos munkafázisát. A különböző élelmiszereket például a segédszakácsok készítették elő a főzéshez: lenyúzták a vadállatok bőrét, feldarabolták őket, megkopasztották a szárnyasokat stb. Ezenkívül a segédszakácsok kevergették az ételleket, forgatták a nyársakat, bár ezeket a feladatokat gyakran inkább a szakácslegényekre bízták. Nagyobb királyi udvarokban a mesterszakácsok keze alá dolgozó segédszakácsok specializálódtak: például mások készítették elő a húsokat (*Carvers*), mások a mártásokat (*Saucers*).⁷⁶ II. Lajos magyar király udvarában is külön volt húsfelvágó (*carnifex*),⁷⁷ ezenkívül például későrző (*culterarum custos*) is, sőt ebben az udvarban a kenyérosztó (*divisor panis*) is a szakácsok közé soroltatott.⁷⁸

A középkorból főleg a királyi udvarok szakácsairól vannak adataink. Eszerint a magyar királyi udvart már a 13. századtól kezdve szakácsdinasztiák szolgálták, akik szolgálataik fejében különböző kiváltságokat nyertek uraiktól, úrnőiktől. A főleg a Somogy megyei Szakácsi mezővárosban és a szomszédos Vid faluban élő királyi szakácsok nemesi rangot kaptak és zárt rendet alkottak.⁷⁹ A 15. században e szakácsnemzetségek már több mint kétszáz nemesi telekkel rendelkeztek. Csánki Dezső a Mátyás király udvarában egyszerre szolgáló szakácsok számát 10–12-nél többre becsülte és megállapította, hogy rangfokozati kü-

73 Batthyány II. Ádám utasítása i. m. 199–200.

74 A 16–17. században Csehországban főleg a pástétomsütő (*J. Hrdlička*: i. m. 110–119.), a német választófejedelmi udvarokban pedig a sültmester (Bratmeister) jelenléte volt a jellemző. (*Deutsche Hofordnungen* i. m.)

75 Régi magyar i. m. 11.

76 *T. Scully*: i. m. 243.

77 Nem keverendő össze a fölmetélővel, amely olaszul trianzante, németül Fürschneider és az asztalnál szeletelte fel a húsokat, míg a *carnifex* a konyhában.

78 *Soltész Gyula*: Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai. Bp. 1905. 73.

79 *Zolnay L.*: i. m. 325–326.

lönbségek léteztek közöttük.⁸⁰ Zolnay László szerint viszont az 1460-as évektől 1490-ig „nem kevesebb mintegy száz–százhusz szakács, szakácslegény, kukta, inas, mosogató működött” a főszakácsmester keze alatt.⁸¹ Ez a szám kicsit túlzónak tűnik.⁸² A királyné, Beatrix – az európai szokásoknak megfelelően – külön szakácsokat tartott.⁸³ Mátyás utóda, II. Ulászló konyháján is 10–12 szakács főzött, közöttük egy német, a többi magyar.⁸⁴ A pénztelenségéről is nevezetes II. Lajos udvarában 13 szakács – méghozzá neveik alapján magyar szakácsok – és 10 „segéd” főzött. A szakácsinasok száma pedig 8 volt.⁸⁵

Ami a nem királyi udvarokat illeti, Hyppolit érsekről tudjuk, hogy udvarában 6 mesterszakács és 6 segédszakács munkálkodott. Amikor a bajor herceget vendégelte meg, Mátyás királytól még két szakácsmestert és szakácssegédet kért kölcsön, bizonyára, mert saját szakácsai nem győzték egy nagyobb lakoma terheit. Ekkor összesen 16 szakács szorgoskodott a konyhán.⁸⁶

A 17. századi magyar főúri udvarokban nem nemesi származású szakácsok főztek. A szomszédos cseh területen az ugyancsak közrendű szakácsok a legalsó fokon, vagyis szakácsinasként kezdtek és fokozatosan emelkedtek mesterszakácsokká többéves tanulás és vándorlás után.⁸⁷ Magyar területekre vonatkozólag adatok hiányában nem tudjuk határozottan megállapítani, hogy hasonló volt-e a helyzet vagy sem. Batthyány I. Ádám udvarában sok szakács hosszú ideig, akár

80 Csánki D.: i. m. 40.

81 Zolnay L.: i. m. 336.

82 Zolnay csupán következtet a konyhaszemélyzet számára: Főgel József szerint Mátyás konyhaköltsége a Jagelló-korinak négyszerese lehetett. Ezért Zolnay a Jagelló-kori konyhaszemélyzet nagyságát megszorozza négyfelé.

83 Csánki D.: i. m. 39.

84 A szakirodalom nem egységes a szakácsok számát illetően. Soltész Gyula szerint a mesterszakácsok száma több mint 12 kellett, hogy legyen. A mesterszakácsoknak pedig összesen tizenhatan segédkeztek. (Soltész Gy.: i. m. 203.) Főgel 12 mesterszakácsról tud, akiknek 16 személy segített. (Főgel J.: i. m. 137.) Kubinyi szerint két év alatt összesen 10 szakács kapott fizetést (1494-ben és 1495-ben 6-6 szakács, de 2 mindkét évben szerepelt). (Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 325–326.)

85 A szakirodalom más és más számot ad meg II. Lajos királyi szakácsaira vonatkozólag. Kubinyi András szerint 8 mesterszakács, 10 segédszakács és 8 szakácsapród (inas) (Kubinyi A.: i. m. 324.); Fraknói szerint 6 mesterszakács és 8 segédszakács (Fraknói Vilmos: II. Lajos és udvara. II. Budapesti Szemle 1876. 20. sz. 395.); Főgel szerint 10 mesterszakács, 10 segédszakács és 8 szakácsgyerek. (Főgel J.: i. m. 124–125.) Mindhárman II. Lajos király 1525. jan. 12. és júl. 16. közötti időszakot felölölő számadáskönyvére támaszkodtak. Ebben négyszer szerepel 6-6 szakácsmester, de nem azonos 6. Összesen 13 név szerepel a számadáskönyvben: Orros Mihály, Gondos Illés, Pálffy Pál, Ifjú Mihály, Bereczky Mihály, Kuthy Máté, Emrefy Mihály, Ormandy Máté. Feltehetőleg bár 13 szakácsmestert fizetett a királyi udvar, egyszerre 6 szakácsmester volt szolgálatban. II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12–július 16. Közli: Fraknói Vilmos. In: Magyar Történelmi Tár. 22. Bp. 1877. 45–237.

86 B. Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek. III. Hyppolit udvartartása. Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó s a XVI-ik első negyedében. Századok 6(1872) 299.

87 J. Hrdlička: i. m. 99.

7–10 évig is szolgált, ami legalábbis azt feltételezi, hogy nem volt általános a vándorlásuk. Ezt erősíti az is, hogy a szakácsok egy részének a főúri rezidenciák közelében volt háza és telke (igaz, lehet, hogy ők már megállapodott mesterszakácsok voltak!). Másrészt a szakácsok – legalábbis a Batthyány-udvarban – nem emelkedtek rangban, erre utal az, hogy fizetésük szinte állandó maradt. Más források arról is árulkodnak, hogy egymáshoz küldték tanulni szakácsaikat: ezt tette például Keglevich Péter is szakácsnéjával, akinek Keglevich Zsigmond Márton nevű mesterszakácsától kellett elsajátítania a további mesterfogásokat (1657).⁸⁸

Csupán néhány főúri udvarról tudjuk, hogy hány szakácsot alkalmazott. A legtöbb adat Batthyány I. Ádám szakácsairól található: 1634 és 1658 között számuk 5 és 9 között váltakozott. Ezenkívül általában 3 szakácsinas segített még be, ha szükséges volt. Az összeírásból úgy tűnik, hogy esetleg a várban élő gyerekek közül választották ki őket és számuk függött attól is, hogy hány emberre kellett főzni a konyhákban.⁸⁹ Batthyány I. Ádám apjának, Batthyány Ferencnek udvarában (1623), Németújváron még csupán 3 szakács és 1 szakácsinas szolgált. Halála után két évvel (1627) viszont Rohoncon öt szakácsot írtak össze.

A Batthyány-udvarban⁹⁰ az 1630-as években a legtöbb fizetést (70 ft) Puch Mihály kapta.⁹¹ Mellette még viszonylag magas fizetést kapott Virág János (50 ft) is, akit Horvát János mester követett 25 ft-os fizetéssel. Az 1645. évi udvari fizetési listán már egy új törekvést figyelhetünk meg: a szakácsok egyik fele 32 ft-ot, másik fele 16 ft-ot kapott, vagyis egyrészt a szakácsok között megszűnt a nagyfokú differenciálás, másrészt kevesebb pénzt kaptak.⁹² Ekkor azonban a régi, jobban fizetett szakácsok már nem dolgoztak az udvarnál.⁹³

2. táblázat

Szakácsok névsora a Batthyány-udvarban 1634 és 1658 között⁹⁴

Név	Miként	Év	Fizetés
Czafordi Félix	Szakács	1634–1636	
Gergely mester	Szakács	1634	
Honz Jérgl	szakács (német)	1657–1659	

88 Keglevich Péter naplója. Közli: Deák Farkas. Magyar Történelmi Tár 13(1867) 247.

89 MOL P 1322 FöldFam N° 352., 354.

90 A következő időkből maradtak fenn fizetési listák: 1638–1642.; 1645–1648.; 1650–1654. MOL P 1322 FöldFam N° 403., 412., 444., 549., 596., 723., 779–780., 804., 845., 943., 1017., 1067., 1123., 1184.

91 Puch Mihály 10 évig (1634–1644) szolgált Batthyány udvarában és szolgálati éveire vonatkozólag két évből (1641, 1642) maradt fenn fizetési lista, ezek tanúsága szerint pedig ezt a magas összeget kapta.

92 Kivétel az egyik leghosszabban szolgáló szakács, Póka István, akinek 30 ft-os fizetését csupán 1652 után emelték 32 ft-ra.

93 Virág János 1641-ig, Horvát János 1643-ig, Puch Mihály 1644-ig szolgált.

94 MOL P 1322 FöldFam N° 342., 354.

Név	Miként	Év	Fizetés
Horvát János mester	Szakács	1634–1643	25 ft
német szakács	Szakács	1638–1639	
Pók Mátyás	Szakács	1652–1656	32 ft
Póka István	Szakács	1634–1658	30–32 ft
Puch Mihály	Szakács	1634–1644	70 ft
Régi Szakács János	Szakács	1641–1645	32 ft
Szakács Anderly	Szakács	1657–1658	
Szakács Christandli	Szakács	1641–1659	16 ft
Szakács Hanzli	Szakács	1647–1659	16 ft
Szakács István	Szakács	1651–1658	32 ft
Szakács Mátyás	szakács (német)	1645–1650	32 ft
Szakács Motez	Szakács	1647–1656	32 ft
Szakács Purger	Szakács	1641–1656	16 ft
Szakács Tamás	szakács (német)	1641–1646	32 ft
Tirol János	szakács (német)	1642–1643	25 ft
Virág János	Szakács	1635–1641	50 ft

Esterházy Miklós hat szakácsa (1636) hasonló nagyságú fizetést kapott (3. táblázat) mint Batthyányé 1645 előtt: két nagyobb fizetésű szakács (75 ft és 70 ft) mellett egy közepes (40 ft) és három alacsony fizetésű (15 ft, 13 ft és 8 ft) szolgált.

3. táblázat

Esterházy Miklós udvarának szakácsai 1636-ban⁹⁵

	Beosztás	Szolgálat kezdete	Fizetés
András mester	szakács	1625.	75 ft
Fülöp mester	szakács		70 ft
Szakács Márton	szakács	1629. jan. 1.	40 ft
Baksai Péter	konyhamester	1627. okt. 15.	40 ft
Farrago János	szakács	1630. febr. 1.	15 ft
Szakács György	szakács	1629. szept. 15.	13 ft
Szakács Jankó	szakács	1629. szept. 15.	8 ft

A Nádasdyak sárvári udvarára vonatkozólag 1614-ben a konvenciók könyv alapján 3 szakácsról tudunk: Mátyás mester 30 forint, Szakács Vince 15 forint, Káldy Balázs mester 4 forint készpénzfizetést kapott. Ezenkívül a szükség szerint 2-3 szakácsinas segített be.⁹⁶ Thurzó György nádor udvarában halálakor,

⁹⁵ MOL Miklós nádor iratai (P 123) Gazdasági iratok.

⁹⁶ MOL Nádasdy-levéltár (E 185) Gazdasági iratok, Sárvár.

1617-ben legkevesebb 7 szakács és 2 szakácsinas szolgált,⁹⁷ de Thurzó Szaniszló is rendelkezhetett ennyivel, ha 4 szakácsmestert és egy segédszakácsot is kölcsön tudott adni rokona, Thurzó Borbála (1612) lakodalmára.⁹⁸

Thököly Imre udvarában 11 szakács szolgált. A konvenciók lista alapján (4. táblázat) a legmagasabb fizetést (100 ft) Ludovicus Simon mester kapta. Őt követte Kassay Boldizsár 80 ft és Kovalinszky Sámuel 70 ft-os fizetéssel. A legrosszabbul fizetett szakácsok – összesen négyen – 30 ft-ot kaptak. Nagyon alacsony fizetés (16 ft) járt Thököly sültmesterének, ami arra utalhat, hogy a sültmester kevésbé megbecsült beosztás volt.

4. táblázat

Thököly Imre udvarának konyhaszemélyzete 1682/1683⁹⁹

Név	Megnevezés	Pénz
Berzeviczy István	Főkonyhamester	150 ft
Ludovicus Simon	Mester ¹⁰⁰	100 ft
Badányi Ádám	Konyhamester	80 ft
Kassay Boldizsár	Szakács	80 ft
Kovalinszky Sámuel	Szakács	70 ft
Árvay Sámuel	Mester	50 ft
Ádám mester	Mester	50 ft
Iffjú Mátyás	Mester	40 ft
Árvay András	Mester	36 ft
Lengyel Bálint	Szakács	30 ft
Paskulidesz Mátyás	Szakács	30 ft
György mester	Mester	30 ft
György mester	Mester	30 ft
Tompos Mihály	Sáfár	24 ft
Visniczey Ferenc	Konyhasáfár	20 ft
Murza Jakab	Sültmester	16 ft
Kozák István	Konyhaajtónálló	16 ft
Ferenc	Konyhaajtónálló	15 ft

97 Thurzó György temetésekor (1617) ennyi szakácsnak adtak posztót. Néhányuk neve felbukkan Thurzó Imre temetésén (1621) is: Vittko v. Widko és Gyuri szakács. (*Báró Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. III. 370.)

98 Mátyás, György, Ferenc és Sebestyén mester- és Fankus nevű segédszakácsokról van szó. *Báró Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. III. 62.

99 Késmárki Thököly Imre naplója i. m. 76.

100 A szakácsok között vannak felsorolva, nevük mellett ennyi szerepel: mester.

Különösen érdekes kérdés a német szakácsok elnevezése a korabeli forrásokban. Hipotézisünk szerint a német szakács elnevezés nem a szakács nemzetiségére utalt, hanem arra, hogy német módon főzött. E feltevésünk még bizonyításra vár, de emellett szólnak például olyan érvek, mint hogy Batthyány I. Ádám udvarában megforduló német szakácsokat Szakács Mátyásnak, Szakács Tamásnak és Tiroid Jánosnak hívták, ugyanakkor pedig Szakács Christandli vagy Szakács Hanzli neve mellett nem szerepel, hogy német. Egyes évek praebendás listáin a nevüket sem adják meg, csak annyi szerepel, hogy egy német szakács.¹⁰¹ Ezenkívül többször előfordul forrásokban, hogy „jó magyar módon főző szakácsról”¹⁰² vagy német módon főző szakácsról¹⁰³ tesznek említést. A szakácskönyvek tanúsága szerint már tudatosan megkülönböztették saját szakácsművészetüket másokétól: az erdélyi fejedelem főszakácsa például gyakran megjegyzi, hogy a németek vagy a lengyelek így készítik, de mi magyarok nem élünk vele.

A 16–17. században több főúri udvarban is találkozhatunk német szakácsokkal.¹⁰⁴ Fizetségük alapján a helyzetük a szakácsok között nem lehetett különleges. Poppel Éva két német szakácsa közül az egyik 30 ft, a másik 15 ft fizetséget kapott, míg a magyar szakács 20 ft-ot. Illésházy István végrendeletében két szakácsáról emlékezik meg: a magyar szakácsára 50 ft-ot, a németre 32 ft-ot hagyott.¹⁰⁵ A Batthyány-udvarban 1637-től a szakácsok között mindig volt egy német szakács is. Fizetésük 32 és 25 ft között váltakozott, amely eleinte alacsony, később a jobb fizetések közé tartozott. Esterházy Pál elégedetlen lévén a szakácsaival, budai táborozása alkalmával új szakácsok után nézett. Ekkor azon gondolkodik, hogy egy jól főző német szakácsot megfogadjon, de a 100 talléros fizetést, amit kíván, sokallja, főleg, mivel ételével és italával együtt már több mint 200 forint lenne az éves kiadása rá.¹⁰⁶

Más a helyzet az Esterházy levelében is felbukkanó francia nemzetiségű szakácsokkal. Csehországban Hrdlička szerint a század második felében jelentek meg a francia szakácsok a főúri udvarokban, sőt Albrecht Valdštejn már a század elején 4 francia szakácsot foglalkoztatott.¹⁰⁷ Magyar területen eddig csupán e fenti levélben fordul elő említésük, illetve II. Rákóczi Ferencről tudjuk, hogy hesseni származású feleségének ugyancsak volt francia szakácsa.¹⁰⁸ Ez azonban

101 MOL P 1322 FöldFam N° 342., 354.

102 Ld. a tanulmány első idézetét.

103 Kemény János már említett idézetében Brandenburgi Katalin udvarában a belső konyhán főztek német szakácsasszonyok és szakácsleányok német módon.

104 Volt pl. Thurzó György udvarában is német szakács. (*Báró Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. III. 370.*)

105 Illésházy István és Pálffy Kata végrendelete. Közli: Dr. Merényi Lajos. Történelmi Tár 1897. 753.

106 Ld. az 1. sz. jegyzetet.

107 J. Hrdlička: i. m. 97.

108 Munkácsi leltárak s udvartartási iratok. (1680–1701.) Közli: Thaly Kálmán. Történelmi Tár 1(1900) 357–358.

még nem feltétlenül jelenti azt, hogy nem voltak francia szakácsok az országban, csupán az eddig feltárt forrásokban még nem találtuk nyomukat.

A főúri udvarokban a férfi szakácsok mellett nők is foglalkoztak ételkészítéssel, még hozzá többnyire az udvarok női része számára. Így például a Batthyány-udvarban a kiskonyhán a fraucimerek között összeírt szakácsnék és a hozzájuk tartozó szakácsleányok főztek. 1639-től 1659-ig általában egy szakácsné és egy szakácsleány szolgált az udvarban, néhány évben kettő (1648–1649, 1651–1653, 1656–1659). A szakácsnékat és szakácsleányokat többnyire nem nevezik meg, vannak azonban kivételek. Így például a szakácsnét 1641 és 1643 között Szakács Magdalénának,¹⁰⁹ 1654 és 1655 között pedig Regerlinek hívták. A megnevezett szakácsleányok közül Dorica (Dori) (1646–1652) szolgált a leghosszabb ideig. Batthyány I. Ádám mindkét felesége német lévén, a fraucimerek többsége is német volt.¹¹⁰ Így érthető, ha számukra német szakácsné főzött. Azonban az összeírások viszonylag ritkán említenek német szakácsnét. Ennek ellenére feltehető, hogy mindig is volt német szakácsné az udvarban, de csak akkor nevezték német szakácsnének, ha meg kellett különböztetni egy másik, egy magyar szakácsnétól. Ilyen volt Szakács Magdaléna szakácsnésága idején, amikor a mellette szolgáló (1640 és 1642 között Rohoncon, majd 1643-ban az „udvarhölgyek” között feljegyezve) szakácsnét német szakácsnének nevezték. Szakács Magdaléna távozása után azonban már csak egy szakácsné maradt, aki valószínűleg német volt, de ezt nem tartották szükségesnek hangsúlyozni.¹¹¹ Ezt támasztja alá, hogy a későbbiekben megnevezett szakácsnék és szakácsleányok is német nevűek voltak.

5. táblázat

Szakácsnék és szakácsleányok a Batthyány-udvarban 1634–1659¹¹²

Név	Beosztás	Szolgálati év
Baberli	Szakácsné	1659
Dorica	Szakácsleány	1646–1652
Fronkli	Szakácsleány	1653–1659
Maridli	Szakácsleány	1658–1659
Regerli	Szakácsné	1653–1655
Szakács Magdaléna	Szakácsné	1641–1643
Szofferli	Szakácsleány	1651–1652

109 Egy Szakács Magdaléna már Batthyány I. Ádám anyjának, Poppel Évának udvarában is szolgált. Feltehetőleg azonos személyről van szó, mivel Poppel Éva halála után tűnik fel a neve Formentint Aurora fraucimerei között.

110 *Koltai A.*: i. m.

111 Ettől kezdve azonban csupán még egyszer, 1646-ban fordul elő, hogy a szakácsné elé odaírják: német.

112 MOL P 1322 FöldFam N° 342., 354.

Feltehetőleg máshol is szakácsné főzött a kiskonyhán, erről azonban csak kevés adat maradt fenn, például az özvegy Poppel Éva udvarában is találkozhatunk egy szakácsnéval.¹¹³

Erdélyben pedig I. Apafi Mihály fejedelem udvarában is főzött szakácsné, akit Bornemissza Anna egyszer említ gazdasági naplójában.¹¹⁴

Viszonylag sok korabeli németalföldi és itáliai művész konyhát ábrázoló festményein láthatunk szakácsnékat tevékenykedni.¹¹⁵ Ezeken a képeken olyan férfias jellegű munkát is ők végeznek el mint szárnyasok felszúrása nyársra.¹¹⁶ A kisebb háztartások, kisebb konyháján, főleg a polgári konyhákban a 17. században már nők a szakácsok, de a nagyobb, a főúri udvarok konyháján megmaradt a férfiuralom a konyhákban.¹¹⁷ A század második felében Felvinczi György *A jó gazda-aszszonynak dicsireti* (1691) című versében a feleség, az asszony dolga a konyha rendben tartása, a szakács és a készülő ételek ellenőrzése.¹¹⁸ Sőt, már Thököly Imre (1692) is úgy fogalmaz egyik levelében, hogy felesége, Zrínyi Ilona „gazdasszonynak való cserépedínyeket” kér.¹¹⁹

Ha valamilyen okból egy nő saját udvart tartott (azért, mert megözvegyült, vagy férje hosszan távol volt), akkor az udvartartása férfi szolgálókkal bővült annak arányában, milyen feladatot kellett az adott helyzetben ellátnia. Ez azt jelentette, hogy a kiskonyha női személyzete mellett férfi szakácsokat is alkalmaztak, akik az udvar nagyobb része számára főztek. Például Széchy Mária murányi udvarában (1663) 3 szakácsot,¹²⁰ özvegy Poppel Éva pedig 1 szakácsné mellett 3-4 szakácsot is tartott. Lorántffy Zsuzsanna (1652) udvarában pedig 6 szakács szolgált. Lorántffy Zsuzsanna özvegyként, mint volt fejedelemasszony és az uralkodó fejedelem anyja, nagyobb udvart tartott mint Poppel Éva, ezért több szakácsra is volt szüksége. Az ő esetében nem tudjuk, hogy alkalmazott-e szakács-

113 „Im küttem és orvosságot.” Lobkowitz Poppel Éva levelezése. 1622–1644. Szerk. Kincses Katalin. Bp. 1993. 22.

114 I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplója. (1667–1690.) Szerk. Dr. Szádeczky Béla. Bp. 1911. 403.

115 Ezek többnyire holland, flamand zsánerképek, de van közöttük olasz is: *Frans Snyders*: Cook with Food (Szakács étellel). Olajfestmény. Wallraf-Richart-Museum. Cologne; *Bernardo Strozzi*: The Cook (A szakács). (1625 körül) Olajfestmény. Galleria di Palazzo Rossi, Genoa; *Pieter Aertsen*: Cook in front of the Stove (Szakács a tűzhely előtt). (1559) Olajfestmény. Musée Royaux des Beaux-Arts, Brussels; *Vincenzo Campi*: Kitchen (Konyha). (1580) Olajfestmény. Pinacoteca di Brera, Milan; *Pieter Cornelisz van Ryck*: The Kitchen Maid (Konyhalány). (1628) Olajfestmény. Museum voor Schone Kunsten, Ghent.

116 *Joachim Beukelaer*: The Cook (A szakács). (1574) Olajfestmény. Kunsthistorisches Museum, Wien.

117 *B. K. Wheaton*: i. m. 54.

118 *Felvinczi György*: A jó gazda-aszszonynak dicsireti. In: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 13. Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei. Sajtó alá rend. Varga Imre. Bp. 1988. 114–123.

119 Apró csupokat, mélyfenekű tálakat, széles szájú korsókat, réz- és vasserpenyőket. Késmárki Thököly Imre naplója i. m. 108.

120 MOL E 156 fasc. 25. N° 108.

nét is vagy sem, Brandenburgi Katalin esetén viszont fennmaradt forrás, amely azt tanúsítja, hogy egyéves fejedelemsége idején is tartott a kiskonyhán szakácsnékat, még hozzá németeket.¹²¹

6. táblázat

Lorántffy Zsuzsa szakácsainak fizetése (1652)¹²²

Név	Fizetés
Ecsedi Miklós	40 ft
Erdélyi János	32 ft
Munkácsi Demeter	20 ft
Munkácsi János	18 ft
Fogarasi Miklós	14 ft
Fogarasi Sztojka	10 ft

A fent említett udvari szakácsok, illetve a kiskonyhán főző szakácsnők mellett a Batthyány-udvarban a várnép között is találhatunk szakácsokat. Így Németújváron külön szakácsa volt az uraiméknak és a porkoláboknak. Mindketten 12 ft-t kaptak. 1637-től Szalónakon is alkalmaztak két szakácsot, egy Hansli nevűt, aki a porkolábok szakácsa volt és egyet az uraimék számára 10 ft-os fizetségért. Hansli neve 1648-ig fordul elő, 1649 után is külön szakácsa van a porkoláboknak, de már nem nevezik néven őt.

A szakácsok öltözkéről Max Rumpolt szakácskönyve nyújt szemléletes leírást: „Az szakácsok mindennap tiszta, fejér keszkenőkkel, előkötőkkel és egyéb tiszta kendőkkel légyenek jelen. Az ő szakálluk pedig s mind hajok csinosak légyenek, megrövidítetve és megnyírtetve. Szép, tiszta, fejér ingei, nem mocskosok, taknyosok és szennyeseek, hanem szép, tiszta, rendes, rövid ne bő, lombos, rojtos, hanem jól készült, szűk köntösi, mind nadrágja és dolmánya légyen.”¹²³ A korabeli metszetek alapján hasonló képet alkothatunk a szakácsok öltözkéről, azzal kiegészítve, hogy mind viselnek valamilyen fejfedőt is.¹²⁴ Az ábrázolásokon a sapka mellett a szakácsruha jellegzetességének tűnik még a kötény, vagy ahogy ők nevezik, az előkötő. Esterházy Miklós nádor tárházában írtak össze 20 darab ilyen „szakácsnak való előkötőt” az asztali fehérnemű között.¹²⁵ Máshol ilyenrel nem találkoztunk, feltehetőleg mivel ezek nem a tárházban, hanem valahol a szakácsoknál lehettek. Feltehetőleg a szakácsok is hordtak egyfajta

121 *Kemény J.*: i. m. 141.

122 *Szilágyi Sándor*: Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz. Pest, 1872. 97

123 *Bornemissza Anna* szakácskönyve i. m. 40.

124 *Faludi Ferenc* 18. században írt *Szakácsének* c. versében a szakács ugyancsak kötényt visel és egy „hálósüveget”, amelynek „kis rojtoeska” van a tetején. (Szmk 137.)

125 *Thaly Kálmán*: Gr. Esterházy Miklós nádor kincstára. 1645. Történelmi Tár 1883. 763.

„egyenruhát”, legalábbis Batthyány I. Ádám udvarában a szakácsok egységesen kék csizmazin anyagot kaptak ruhájukhoz.¹²⁶

A szakácsok többnyire valamelyik rezidencia közelében laktak. Így például I. Rákóczi György főszakácsának, Vad Jánosnak, szakácsai közül Szepesi Jánosnak és Szakács Gergelynek Sárospatakon volt háza (1648).¹²⁷ Batthyány I. Ádám szakácsai közül pedig Szakács János, Prakai János, Pók Mihály Rohoncon lakott liberként (szabadosként) (1636).¹²⁸

Emellett a szakácsoknak saját szobájuk is volt a kastély vagy vár épületében a konyha mellett, ahonnan közvetlenül a konyhába mehettek be.¹²⁹ Étkezésekkor a konyhamester asztalánál ettek, természetesen azután, hogy az úr befejezte a sajátját.

A főurak utazásaik alkalmával szakácsaik egy részét is magukkal vitték, hogy városi házuk konyháján vagy tábori konyhájukon a saját megszokott szakácsaik főzzenek. Bethlen Miklós például táborozására Kis Mihály nevű szakácsát vitte magával, aki bárhol remek fejr és közcipót tudott sütni, így egyben sütőként is szolgált.¹³⁰ Rhédey László, amikor II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet elkísérte lengyelországi hadjáratára (1658), három szakácsát vitte magával.¹³¹

Nagyobb vendégségekkor, lakodalmakkor, halotti torokon az adott főúri udvar konyhaszemélyzete is kevésnek bizonyult. Ilyenkor a főurak egymástól kértek kölcsön szakácsokat. Például Thurzó Borbála lakodalmán (1612) Thurzó György nádor szakácsai mellett 13 különböző udvarból érkező 20 szakácsmester segített az ünnepi lakoma elkészítésében.¹³² Thurzó Mária lakodalmára (1618), úgy látszik, kevesebb vendéget hívtak, vagy a nádor szakácsainak száma nőtt meg, mindenesetre mindössze 8 vendégszakácsot alkalmaztak. Révay uram Pál mester nevezetű szakácsát mindkét alkalomra elhívták, eszerint különösen elégedettek lehetek vele.¹³³ Batthyány I. Ádám familiárisa, Szily István lakodalmára (1642. május) Erdődy György szakácsát kérte kölcsön.¹³⁴

126 MOL P 1322 FöldFam № 342., 354.

127 *Makkai László*: I. Rákóczi György gazdasági iratai (1631–1648). Bp. 1954. 248.

128 1636-ban a liberek között: „Szakács János, Prakai János, az úr szakácsa, Pók Mihály, az úr szakácsa”. *Zimányi Vera*: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbságysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968. 260.

129 Ld. „konyháról nyíló szakácsok háza”. Zboró, 1690., ill. Bozin vára, 1586. (Adatok Szent György város levéltárából. Történelmi Tár 1893. 534.), Bicsé, 1650 (MOL NRA fasc. 171. № 27.), Munkács, 1638. (*Makkai L.*: i. m. 332.) „A Konyhából nyílik egy Szakács ház sütő kemence benne” Szerencs, 1699. (*László Csaba*: A szerencsi vár és inventáriumai. In: Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bordoly István–Haris Andrea. Bp. 2002. [Művészettörténet – Műemlékvédelem XI.] 363.) stb.

130 *Bethlen Miklós* Önéletírása. I. Sajtó alá rend., a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Bp. 1955. (Magyar századok) 321.

131 Rédei László történeti maradványai 1658–1663. Közli: Nagy Iván. Magyar Történelmi Tár. 17. Pest, 1871. 3.

132 Thurzó Szaniszló egymaga 5 szakácsot „kölcsonzött”, a többi család (Kolonich, Révay, Pálffy, Beniczky, Dóczy stb.) egyet-kettőt. *Báró Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. III. 62.

133 I. m. 19.

134 MOL P 1322 FöldFam 584.

Az erdélyi fejedelmi udvarban Bethlen István négy mesterszakácsáról emlékezik meg végrendeletében (1646),¹³⁵ tíz évvel később az összeírások szerint az erdélyi fejedelmi konyhán 10 szakács főzött, ebből három mesterszakács címmel büszkélkedhetett, 1661-ben pedig 11 (5 szakács és 6 szakácsinas). Apafi Mihály udvarában eleinte (1665) 7 szakács főzött, majd 1669-ben már 12 (7 szakács és 5 szakácsinas), a nyolcvanas évek elején pedig (1682, 1684) 13.¹³⁶ A nyolcvanas évek végén (1688) már 17 szakács neve került a konvenciók könyvébe.¹³⁷ A szakácsokat Apafi Mihály udvarában (1665–1685) is differenciáltan fizették. Eleinte a legmagasabb kategória a 40 ft-os fizetés volt. A nyolcvanas években azzal párhuzamosan, hogy nőtt a szakácsok száma, csökkent a fizetésük: ekkor a 26–28 ft volt a legmagasabb fizetési osztály (kivéve Tésztamíves Radulyt, neki maradt 40 ft a fizetése), utána 16 ft-os kategória jött, majd a legalacsonyabb fizetésűek 6–10 ft-ot kaptak.¹³⁸ A folyamatosan szolgálók fizetését csökkentették: például Bukus István (1665–1684) 40 ft-os fizetését 28 ft-ra szállították le ekkoriban. A konyhamesterek fizetése jóval nagyobb volt a mesterszakácsokénál (70 ft) és még a tálmosó fizetése is magasnak mondható (25 ft).

7. táblázat

Konyhaszemélyzet Apafi udvarában 1665-ben¹³⁹

Név	Beosztás	Fizetés
Nagy Jacobi	Konyhamester	70 ft
Pap Mihály	Konyhamester	70 ft
Tésztamíves Raduly	Tésztamíves	40 ft
Kis Miklós	Szakács	40 ft
Bukur István	Szakács	40 ft
Török Péter	Szakács	35 ft
Nándorfi Kis Miklós	Szakács	26 ft
Petreling György	Tálmosó	25 ft

¹³⁵ *Báró Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. III. 295.

¹³⁶ 1683-ban állítólag 18 szakács és 15 szakácsinas kapott praebendát. Ugyanebben a forrásközlésben olvashatjuk viszont azt is, hogy 1684-ben és 1686-ban 8 konyhabéli kapott fizetést (a szakácsinasoknak csak praebenda járt). Lehet, hogy a 18 szakács és 15 szakácsinas lakodalomra főzött és vendég szakácsok is voltak közöttük. Ld. *Jakab Elek*: Történelmi emlékek Bornemissza Anna fejedelemnő írásai közül. II. Történelmi Tár 1893. 162. Apafi konvenciók könyve szerint 1684-ben 13 szakácsot fizettek. Evangélikus Országos Levéltár (= EOL) Radvánszky Béla hagyatéka. 9. téka.

¹³⁷ Thallóczy Lajos 17 szakácsról tud, akik mellé ugyanennyi szakácsinast rendeltek. Nem jelöli meg pontosan, honnan veszi adatait, így nem ellenőrizhető. A konvenciók könyvében összeírt 17 szakács közül 7 alacsony fizetést (6 ft) kapott, feltehetőleg ők lehettek a szakácsinasok, nem valószínű ugyanis, hogy 17 szakács lett volna 17 inassal Apafi udvarában.

¹³⁸ A hatvanas években nem fizettek egyetlen szakácsnak sem 16 ft-nál kevesebbet!

¹³⁹ MOL, a gyulafehérvári konvent mikrofilmen lévő anyaga.

Név	Beosztás	Fizetés
Sütő Pál	Sütő	20 ft
Sárkány Farkas János	Sütő	20 ft
Sárkány Mihály	Sütő	20 ft
Szakács Barthos	Szakács	16 ft

Báthory István lengyel királyi udvarában (1681)¹⁴⁰ 18 személy sürgölődött a konyhán, köztük magyar szakácsok.¹⁴¹

A német választófejedelmi és hercegi udvarokban a magyar főúri udvaroktól eltérő módon külön konyhát tartottak az úr és közvetlen környezete, illetve külön az udvar kevésbé rangos tagjai számára. Előbbit Mundküchének, az utóbbit Hofküchének nevezték. Ennek megfelelően a szakácsok egy része az egyik konyhában, másik része a másikban főzött. A főszakács (*Mundkoch*) természetesen a Mundküchéhez tartozott, azonban nem minden udvarban találkozunk ezzel az elnevezéssel. Némelyik udvarban az úr számára főző szakácsot/ szakácsokat Herrenkochnak, unser koch (mi szakácsunk)-nak nevezték, megkülönböztetésül a Ritterkochtól vagy a Hauskochtól,¹⁴² aki az alacsonyabb rangúaknak főzött. Nagyobb konyhákön külön pecsenyeforgatókat (*Bratenwender*) alkalmaztak, a kisebbekben valószínűleg a szakácsinasok végezték el ezt a fáradtságos feladatot. A brandenburgi udvarban (II. Joachim 1535–1571) az úrnőnek, a vadászoknak is külön szakácsuk volt, sőt külön sültmestert (*Bratmeister*) is tartottak. Általában még 1 konyhaajtónállót és 1 mosogatót is a konyhaszemélyzethez számoltak, sőt néhol a mészáros (*Schlachter*) is.¹⁴³

A Habsburg-udvarban egy főszakács (*Mundkoch*) mellett I. Miksa udvarában 2 mesterszakács, 5–7 segédszakács és 4–8 szakácsinas (*Junge Köche*), II. Rudolf udvarában 1 mesterszakács, 2–5 segédszakács és 2–4 szakácsinas, II. Ferdinándéban pedig 6 mesterszakács, 10 segédszakács és 8 szakácsinas (*Kuchenhuben*) főzött. Ezenkívül külön pástétomsütőt (*Pastetenköche*) és II. Ferdinánd udvarában külön levesfőző (*Suppenköchen*) szakácsokat (kettőt) is alkalmaztak.¹⁴⁴

140 Veress Endre: Báthory István lengyel király udvari számadáskönyvének magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586). Bp. 1918. (Fontes Rerum Hungaricum III.)

141 István (1677-ig), János (1677-ben kapta Bánffytól), Tamás, Sebestyén (1582-ben meghalt), Szöllősy András, Nagyszilágyi Mihály.

142 Pl. Johann Albrecht mecklenburgi herceg udvarában a Hauskoch a familiárisok egy részének (Edelleute), a fraucimereknek és más szolgáltnak főzött. Ezenkívül a hús tartósításában is részt kellett vennie. (Deutsche Hofordnungen i. m. I. 223.)

143 Ld. Deutsche Hofordnungen i. m.

144 Ld. <http://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/>

8. táblázat

A konyhaszemélyzet fizetése II. Rudolf udvarában¹⁴⁵

Német elnevezés	Magyar elnevezés	Fizetés
Küchenmeister	Konyhamester	600 fl
Küchensreiber	Konyhaiárnok	240 fl
Einkäufer	Beszerző(?)	180 fl
Zuscroter	Mészáros	170 fl
Mundkoch	Főszakács	170 fl
Koch	Szakács	170 fl
Pastetenkoch	Pástétomsütő	140 fl
Unterkoch	Segédszakács	100 fl
Kuchelbube	Szakácsinas	96 fl
Kuchelträger		24 fl
Zergadnerträger		24 fl
Marktträger		24 fl
Holzhäcker		24 fl
Hofbäcker		

A cseh főúri udvarok konyhaszemélyzetének számára jellemző, hogy nagyobb udvarokban (Rožmberk és Hradecí) a 16. század második felében és a 17. század elején 10–18 között volt, melyből 4 szakács és 3–5 segédszakács volt. A kisebb rezidenciákon viszont csupán 1–3 szakács volt. A cseh főúri udvarokra jellemző az is, hogy külön pástétomsütőt alkalmaztak.¹⁴⁶

A konyha személyzetében különleges szerepet foglalt el a csupán az erdélyi fejedelmi udvarban alkalmazott, a mindig a szakácsok között összeírt tésztamíves. A tésztamíves tésztából készített ételeket, feltehetőleg főleg pástétomokat, de lehet, hogy különféle sült és főtt tésztákat is. Feladatkörének pontos leírását nehezíti, hogy a korabeli Erdélyben (és Magyarországon is) a tészták közé soroltak minden tészta (tojás, liszt, tej vagy víz) felhasználásával készült ételt. Így a mai szóhasználatnál sült tésztáknak nevezett sütemények (torta, rétes, fánk, marcipán) éppúgy ide tartoztak mint a pástétomok (tésztába sültött valamilyen hús vagy édesség), illetve a főtt tészták (gombóc vagy gombota, metélt, laska).¹⁴⁷

145 *Karl Vocelka*: Rudolf II. und seine Zeit. Wien–Köln–Graz, 1985. 72.

146 *J. Hrdlička*: i. m. 99–102

147 A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyvében „Tésztából egynéhányféle éték” fejezetcím alatt szerepel többek között „Tésztából csinált metélt”, „Fánkot csinálni”, „Almatortát”, „Szilvából ostya-béles”, „Mandola-torta”, „Tolyófánk”, „Marcapánt aki akar csinálni”, „Pástétomba vadhús”, „Almafánkot csinálni”, „Rétest sütni”, „Rétes torta módjára (Mandola-torta)”. (Szmk 228–236.)

Apafi Mihály udvarában (1665–1688)¹⁴⁸ tésztamíves Raduly (1665–1688) 40 ft fizetést kapott, annyit, amennyit a 1660–1670-es években a főszakácsok kaptak, vagyis a tésztamíves megbecsült beosztásnak számított. Bornemissza Anna gazdasági naplója rendszeresen úgy fogalmaz, mintha több tésztamíves is szolgált volna az udvarban, a konvenciók könyvben azonban csak egy szerepel.¹⁴⁹

Ugyancsak különleges és, úgy tűnik, a maga nemében egyedi az étékkészítéssel kapcsolatos személyek között a borsoló. A borsoló ugyanis nem a szakácsok, hanem az inasok közé tartozott, munkája mégis a konyhához kötötte. Pontos munkakörét nehéz meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy az ételek fűszerezésével függött össze. I. Rákóczi György a következőképpen határozta meg az étkeborsolás, vagyis a fűszerezés menetét: „Az mi az étkeborsolást [fűszerezést] illeti, méltónak ítéljük, hogy az borsoló reggel kilenc órakor, este pedig öt órakor mindenkor jelen legyen és az utolsó fogásig konyhánkról ki ne menjen. Az borsolásban pedig ilyen mód observáltassék: az főszakács két öreg szakácsával együtt borsoljon mindenkor, mások ne, ebben is mértékletességet követvén, mert néha annyira borsolják, safránozzák, nem is ehetik ember benne. Borsolás után az kik az étket borsolták étekadáskor kit elsőben fel szokták adni, azután renddel, az borsoló elsőben, azután az három szakács, utána konyhamesterink megköstolván, erre igen nagy és szorgalmatos vigyázás kívántatik”.¹⁵⁰

Eszerint tehát a borsolónak is jelen kellett lennie a főzés és az étkezés ideje alatt, ami azt jelenti, hogy elég kötött és hosszan tartó szolgálata volt. Nem találtunk arra utalást, hogy a borsolónak bármi köze lett volna magához a főzéshez, vagyis, hogy értett volna a főzéshez, tehát jelenléte a konyhában felügyelő jellegű volt, méghozzá a fűszerekre kellett vigyáznia. A fűszerre drágasága és fontossága miatt különösen sok gondot fordítottak, ezért a fűszerezést csak a főszakács végezhetette néhány mesterszakáccsal együtt, méghozzá a borsoló ellenőrzése mellett.

A középkori magyar királyi udvarban ritkán találkozunk a borsoló említésével. II. Lajos udvarában az étkefogók között összeírtak egy Borsoló Tamást, aki az előnevét bizonyára nem véletlenül kapta.¹⁵¹

A főúri udvarokban biztos, hogy alkalmaztak legalább egy borsolót. Batthyány I. Ádám összeírásaiban nem nevezi meg, hogy az inasok közül ki volt a borsolója, de udvari rendtartás tervezetében megemlíti a borsolót is, mint aki a konyhamester, a konyhasáfár és a szakácsok mellett jogosult arra, hogy bejárjon a konyhára.¹⁵²

Az erdélyi fejedelmi udvarban Bethlen Gábor idején a borsoló az ugyancsak az inasok közé tartozó pohárnokkal és a bortöltővel étkezett együtt és 3 tál étket

148 Apafi Mihály udvarának konvenciók könyvébe 1665 és 1688 között írták be az udvarban szolgálók neveit. 1671-ben, 1684-ben és 1688-ban Apafi bekérte a konvenciókat és újraírta őket, ekkor tehát az összes udvari szakácsot összeírták. EOL Radvánszky Béla hagyatéka. 9. téka.

149 „ide vetvén mind a két tésztaművesnek”, „tésztaművesekhez” stb. I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása i. m. 305., 321.

150 I. Rákóczi György konyhai rendtartása i. m. 396.

151 II. Lajos király számadási könyve i. m. 227.

152 Batthyány I. Ádám udvari rendtartásának tervezete [1648. január–február]. In: Mur 96.

kapott.¹⁵³ Az erdélyi udvarban hol az étekfogók, hol a pohárnokok között szerepeltek a borsolók. 1657-ben Alsó János, 1659-ben egy mór szerecsen(?), 1661-ben Vizközi István (ekkor Szilágyi András borstörő), 1687-ben pedig Nagyidai Ferenc töltötte be e pozíciót. Ez utóbbinak fizetését is ismerjük: 60 ft.

Úgy tűnik, Európa más területein ismeretlen a borsoló mint külön tisztség. Jó példa erre Otto Henrich palotagróf 1526-ból való udvari rendtartása, amelyben leírja a fűszerezés menetét is. Eszerint a főszakácsnak kellett egy fűszeres-ládikát tartania, amelybe minden héten beletette a Küchenschreibertől (konyhaírnok) kapott fűszermennyiséget (amelyek mennyiségét egyes rendtartások pontosan meghatározták). A főszakács csak az úr asztalára való fűszert tárolta és kezelte, a többiekét a Küchenschreiber (konyhaírnok) őrizte és főzés idejére átadta az udvar népének főző szakácsoknak.¹⁵⁴

A konyha kisegítő személyzete

A 17. századtól kezdve a konyha ajtajába ajtónállókat rendeltek, hogy vigyázzanak arra, illetéktelen személy ne menjen be a konyhába. Ez azt jelentette, hogy a konyhamesteren, konyhasáfáron, borsolón és a szakácsokon kívül más nem tartózkodhatott ott. Batthyány I. Ádám már 1649-ben azt tervezte, hogy két hites (esküt tett) embert állíttat a konyha ajtajába, azonban konyhamestere még 1651-ben is hiába kérte, hogy ne feledkezzék meg a konyhaajtónállókról,¹⁵⁵ mivel végül is csupán 1654-ben írtak össze konyhaajtónállókat a konyhaszemélyzet tagjai között. Esterházy Miklós nádor konyháját már 1629-ben ajtónálló őrizte.¹⁵⁶ Csáky István pedig darabontot rendelt a konyha ajtajának őrzésére (1643).¹⁵⁷ Thököly Imre három konyhaajtónállót fogadott fel, akiknek 15-16 forint fizetést adott.¹⁵⁸

Erdélyben Bethlen Gábor (1622/1623) 10 csatlóost rendelt a konyhája őrzésére.¹⁵⁹ A fejedelmi konyhát 1659-ben négy, 1661-ben kettő, Apafi udvarában eleinte kettő, majd a konyhaszemélyzet számának növekedésével együtt 4–6 konyhaajtónálló őrizte. Apafi udvarában 16 ft fizetést kaptak.¹⁶⁰

A konyhában a főzésen kívül fontos feladat volt a piszkos főzőedények elmosogatása. E feladatot feltehetőleg a szakácsinasok vagy a szakácsgyerekek vé-

153 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem utasítása i. m. 73.

154 Deutsche Hofordnungen i. m. II. 166.

155 „Az Konyha aiton állók felüls ne feledkezzék N[agysá]god, az mint az előttis emlékeztem volt N[agysá]g[od]nak”. Pulyai György memorialéja, 1651. jan–febr. MOL P 1322 Tisztartókkal való levelezés N° 89.

156 MOL Miklós nádor iratai (P 123) Gazdasági iratok.

157 Csáky István utasítása i. m. 193.

158 Késmárki Thököly Imre naplója i. m. 96.

159 *Koltai A.*: i. m. 71.

160 Apafi Mihály fejedelem udvari népeinek fizetési könyve 1663–1690. EOL Radvánszky Béla hagyatéka. 9. téka.

gezték. Batthyány I. Ádám részletes összeírásaiban szerepelnek ugyan külön mosólányok a fraucimerek és konyhai mosóné a rohonci várnép között, de ezekről nem állíthatjuk biztosan, hogy a ruhák vagy a konyhai főzőedények mosása (esetleg mindkettő) volt-e a feladatuk. Az udvarokban néhol tálmosókat is összeírtak. A tálmosó, tálnok, tálhordó kifejezés ugyanazt az udvari tisztséget takarta: azt a személyt, aki a tálakra felügylet és tisztán tartotta őket.¹⁶¹ Kisebb udvarokban tálnok (tálhordó, tálmosó) maga végezte a tálak mosását, a nagyobbakban ez a feladat a vicéjére, vagyis helyettesére várt. Arra eddig nincs adatunk, hogy a tálnok (tálhordó, tálmosó) feladata lett volna a konyhaedények tisztán tartása is. Batthyány I. Ádám udvarában a tálhordókat (tálmosók) – egymást kiegészítő feladatuk miatt – az étkefogók között tartották számon. Fia, Batthyány Kristóf idejében (1681) a tálnok a pohárnokkal együtt az inasok közé tartozott, Thököly Imre udvarában (1683) pedig tálmosókat írtak össze a pohárnokok között.¹⁶²

Összegzés

A forrásadottságok miatt nagyon nehéz folyamatában szemlélni a főúri konyhaszemélyzet alakulását a 17. században. Folyamatos adatsorokat a Királyi Magyarország területéről csupán egy főúr, Batthyány I. Ádám udvarának negyedszázadnyi idejéről ismerünk. Ezt egészíti ki néhány adat Esterházy Miklós nádor, Thököly Imre és mások udvarairól. Ezenkívül az erdélyi fejedelmi udvar konyhaszemélyzetéről maradt fenn viszonylag sok értékelhető adat.

A középkori magyar királyi udvarban a konyhasáfár irányította a királyi konyha gazdaságát. E tiszteket akkoriban előkelő nemesek viselték. A 17. századi főúri udvarokban a konyhasáfár alacsony rangú tisztnek számított és nem az udvar népéhez, hanem a várbeliekhez tartozott. Feladatát és rangját a konyhamester „vette át”. A konyhamester tiszte a középkori magyar királyi udvarból – legalábbis a jelenlegi kutatások szerint – hiányzott, amivel eltért a korabeli európai udvaroktól. A konyhamesteri tisztséget az úr valamelyik, nem főrangú familiárisa viselte. A konyhamesternek általában nem kellett tudnia főznie, hanem a szervezéshez és rendtartáshoz kellett értenie.

A szakácsok között e korszakban is létezett hierarchia. A magyar főúri udvarokban ez leginkább a fizetésükben fejeződött ki, német területen pedig az elnevezésükben: az úr asztala számára vagy a Mundkoch (főszakács) vagy a Herrenkoch főzött segédeivel, az udvar maradék részének pedig a Ritterkoch

161 Batthyány I. Ádám összeírásaiban pl. többnyire a tálhordók kifejezést alkalmazzák, de néhány évben tálmosókat írnak. Az is előfordul, hogy ugyanabban az évben (1641) egyik helyen tálmosóknak, máshol tálhordóknak nevezik őket. Thököly Imre udvarában (1683) a pohárnokok közé besorolva tálmosókat írtak össze. Erdélyben I. Rákóczi György is hol tálnoknak, hol tálmosónak nevezi azt a személyt, aki Brandenburgi Katalin ezüstitálat felügylet.

162 Késmárki Thököly Imre naplója i. m. 89.

vagy a Hauskoch, ugyancsak a segédeivel. Érdekes, hogy a Habsburg-udvarban ezek az elnevezések (*ritterkoch*, *hauskoch*) nem találhatók meg, pedig feltehetőleg a többi uralkodói udvarhoz és a német választófejedelmi udvarokhoz hasonlóan itt is külön konyhán főztek az uralkodó és közvetlen környezete, illetve az udvar többi része számára.

Általános tendencia a korabeli Európában, hogy a kisebb konyhákban egyre inkább nők főztek és ez tükröződik a korabeli festményeken is. Angliában már a 16. században megjelentek a nők az udvari szakácsok között,¹⁶³ de elvétve már a német fejedelmi udvarokban is előfordultak. A szakácsok azonban a magyar főúri udvarokban a 17. században is még többségükben férfiak voltak, csupán az udvarok női részét ellátó ún. kiskonyhákban alkalmaztak női szakácsokat.

A jól képzett, jól főző főszakácsokat minden magára adó udvarban sokra becsülték, hiszen amikor vendégeket fogadtak, akkor a feltálalt ételek minősége emelte az adott főúri udvar rangját, hírnevét. A 17. század során sok minden megváltozott az étkekészítés, a tálalás területén. A viaszból és más alapanyagból (len, szalma, fa, gyanta és cukor) készített asztaldíszeket felváltották az ún. ehető asztaldíszek, ahogy Esterházy Pál a megfelelő magyar kifejezés hiányában nevezi, tafeldekkeraitok, amelyek az asztali reprezentáció fontos elemei lettek. A tanulmányunk elején szereplő idézet francia szakácsát többek között éppen az tette olyan értékesé, hogy képes volt tafeldekkeraitot is készíteni.

BORBÁLA BENDA

“I HAVE ENGAGED SUCH A COOK” KITCHEN STAFF IN THE ARISTOCRATIC HOUSEHOLDS OF SEVENTEENTH-CENTURY HUNGARY

The study examines a social group that was present in every aristocratic household: kitchen staff. Working behind the scenes, the kitchen staff of aristocratic households contributed to their reputation. Nevertheless, as a group, kitchen staff have been ignored by historians examining aristocratic households. Usually, merely a few paragraphs or at most a chapter have been devoted to them.

In the Hungarian medieval royal household, the clerk of kitchen (*konyhasáfár*) managed the royal kitchens. A distinguished nobleman filled this post. In seventeenth-century aristocratic households, the clerk of kitchen tended to be a person of lowly background, and this reflected the low status of the position. The function and status of the clerk of kitchen (*konyhasáfár*) were gradually “taken over” by the “master of kitchen” (*konyhamester*). Current research suggests that the post of “master of kitchen” (*konyhamester*) did not exist in the medieval Hungarian royal household. In this regard, the Hungarian royal household differed from other European royal ones. In aristocratic households, the post of “master of kitchen” (*konyhamester*) was held by one of the nobleman’s familiars of lesser rank. Generally speaking, the “master of kitchen”

¹⁶³ P. Brears: Tudor Britain i. m. 149.

(*konyhamester*) was not required to cook, but he did have to be competent in organisation and management.

There already existed a hierarchy among cooks. In Hungarian aristocratic households, such hierarchy was manifested in differences in wage-levels, but in German-speaking areas it was also expressed in the different names given to cooks: the *Mundkoch* (or *Herrenkoch*) cooked, with his assistants, for the aristocrat and members of his table, while the *Ritterkoch* (or *Hauskoch*) cooked, with his assistants, for other members of the household. Interestingly, the terms *Mundkoch* or *Hauskoch* do not appear to have been used in the Habsburg royal household, although one would assume that – as in the households of other rulers and the households of the elected German princes – here too separate kitchens cooked for the ruler and his entourage and for other household members.

In the first half of the century, the chief cook headed the hierarchy in Hungarian aristocratic households. Master cooks specialising in certain foods worked under his direction. Later on, however, there was greater demand for general cooks, who knew how to cook and how to prepare sweet pastries, and were also capable of arranging for the purchase of groceries. The aim was to have one person occupy several posts – and thus do the work of several people. Throughout the century, however, assistant cooks prepared raw food for cooking: they skinned and butchered animals and feathered poultry, etc. The assistant cooks also stirred foods and turned roast meat on the spit – although they often gave such tasks to the apprentice cooks. Cooks were not of noble descent, and current research suggests that in the first half of the century they rarely moved from one household to another.

A general trend in medieval Europe was that cooks in smaller kitchens were increasingly likely to be female. This fact is also reflected in contemporary paintings. Female cooks were present in English aristocratic households as early as the sixteenth century, and there were even a few female cooks in the households of the German princes. In Hungarian aristocratic households, however, most cooks were male even in the seventeenth century; and female cooks were employed only in the so-called little kitchens, where cooking was done for the female household members.

PÓK ATTILA

Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon

A 19–20. századi közép- és kelet-európai politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutató gyakran találkozik egy elsősorban a súlyos válságkorszakok idején teret kapó problémafelvetéssel. Legyen dolgunk liberálisokkal vagy konzervatívokkal, szélsőjobb- vagy szélsőbaloldali politikai irányzatok képviselőivel, kormányzati vagy ellenzéki pozícióban lévő személyiségekkel, a német- és oroszok területek közötti régió bármelyik nemzetével – a mindenkori balsikerek, kudarcok értelmezésének, magyarázatának gyakori, meghatározó eleme a bűnbakkeresés. A bűnbak számos formát ölthet: lehet egyén és csoport, politikai és/vagy társadalmi intézmény, eszme, gondolat vagy ideológia. Kijelölésének formája lehet terjedelmes, tudományos eszközrendszerrel alkalmazó analízis vagy odavetett, csak néhány ecsetvonással felvázolt esszéstílusú érvelés, esetleg kicélezett vitában odavetett megjegyzés, társadalmi hatása független a kidolgozottság formájától és szintjétől. A bűnbakkeresés persze korántsem a közép- és kelet-európai politikai gondolkodás és gyakorlat privilégiuma és azt sem állíthatjuk, hogy ez a problémakör lenne a legfontosabb elem régióink politikusainak, ideológusainak és politikai elemzőinek gondolkodásában. Ha azonban bevezető hipotézisként elfogadjuk a feltételezést, hogy a bűnbakkeresés elsősorban válsághelyzetek és kudarcok eredménye, talán nem alaptalan összefüggést keresni a közép-kelet-európai térség 20. századi súlyos megpróbáltatásai és politikai gondolkodásának a bűnbakkeresést előtérbe állító jellege között.¹

A témaválasztás aktualitása

Régióink legutóbbi nagy megrázkódtatása, 1989–1990 kinek eufórikus, kinek megrázó élménye után a társadalomtudományok egyszerre szembesültek a szovjet rendszer összeomlásának okai és a rendszerváltás utáni gazdasági, társadal-

¹ Erről részletesebben ld. Bűnbakok és összeesküvők c. tanulmányomat. In: Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Szerk. Karsai László–Molnár Judit. Bp. 2002. 547–563.

mi, kulturális problémák gyökerei iránti felfokozott társadalmi érdeklődéssel.² A szaktudományok lassan formálódó válaszai azonban csak szűk kört érnek el, a mindennapi közgondolkodás, a társadalom pedig mielőbbi, világos, egyértelmű válaszokat vár. Egy ilyen légkörben könnyen új erőre kap egy régi gondolkodási mechanizmus, a mitikus elemeket nem nélkülöző bűnbakkeresés és ehhez gyakran szorosan kapcsolódva az összeesküvés-elméletekben való hit terjedése. E bűnbakkeresés napi élménye irányította figyelmemet a jelenség története felé.³

Az így inspirált kutatás egy szeletébe ad betekintést ez a tanulmány, amely egy gyakorlati és elvi jelentőségű adalékkal a 20. századi magyar történelem egyik alapkérdéséhez kíván hozzájárulni. Mindennapi közgondolkodásunkban ugyanis fontos szerepet játszanak olyan sztereotípiák, amelyekben kulcsmozzanat a különböző jellegű félelmek⁴ által kiváltott misztikus bűnbakkeresés. Ha sok napi politikai indíttatású történeti vitánk egy a németországi *Historikerstreit*hez⁵ hasonlítható, a magyar társadalmat átható, tisztázó igényű eszmecserébe torkollik, akkor ennek egyik legfontosabb témája a trianoni trauma és a magyar holokauszt közötti viszony a közgondolkodásban számos ilyen sztereotípiával terhelt⁶ kérdése lehetne. Másként fogalmazva: jól vetjük-e fel a kérdést, amikor azt vizsgáljuk, hogy miként torkollott a holokausztba a több mint 120 évvel ezelőtt, a tiszaszlári per nyomán erőre kapott antiszemitizmus, vagy pedig a magyar soa eszme- és politikatörténeti gyökerei inkább a magyar társadalom Trianon utáni válságához vezethetők vissza? Az utóbbi nézet felé hajló válaszhoz fel kell villantani néhány, a jelenhez is kapcsolódó bűnbakkeresési esetet. Azt szeretném így bizonyítani, hogy 1944 őszének a modern magyar történelem

2 A légkör jellegére ld. Dr. Gerevich József: A változás változása, avagy a problémamegoldás problémái. Előszó a magyar kiadáshoz. In: Paul Watzlawick–John H. Weakland–Richard Fisch: Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Bp. 1990. 9–16.

3 A rendszerváltás utáni évek gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális problémáinak áttekintésére: Kormány a mérlegen. Szerk. Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Várnai György. Bp. 1994. A kiinduló helyzet tényszerű összefoglalása: Társadalmi riport. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Bp. 1990.

4 Vö. Jean Delumeau: Sin and Fear: the Emergence of a Western Guilt Culture. New York, 1990. Eredetileg: *Uő*: La péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècles). Paris, 1983.

5 A németországi viták, a „Vergangenheitsbewältigung” problémakörének legfrissebb áttekintése: Peter Reichel: Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute. München, 2001. (Serie Piper 816.) Az 1980-as évek közepi vitahulámról ld. „Historikerstreit”. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. München–Zürich, 1987., különösen: Christian Meier: Verurteilen und Verstehen. An einem Wendepunkt deutscher Geschichtserinnerung.; Eröffnungsrede zur 36. Versammlung deutscher Historiker in Trier, 8. Oktober 1986.; Kein Schlußwort. Zum Streit über die NS-Vergangenheit. In: i. m. 48–61., 204–214., 264–274.; Jürgen Kocka: Hitler sollte nicht durch Stalin und Pol Pot verdrängt werden. Über Versuche deutscher Historiker, die Ungeheuerlichkeit von NS-Verbrechen zu relativieren. In: i. m. 132–142.

6 Ld. Vásárhelyi Mária széles körű felmérésekre alapozott kutatásait, legújabban (2003) Csalóka emlékezet c. kéziratát.

legnagyobb tragédiájába torkolló gyűlölethulláma igen sok hasonlóságot mutat a 20. századi magyar történelem más gyűlölet-történeti⁷ gócpontjaival. Arról szeretnék tehát szólni, hogy a gyűlölet-történetbe ágyazott bűnbakkeresés szociálpszichológiai kutatása során felgyűlt tapasztalatok hogyan segíthetik a történetst a magyar történelem e kulcskérdésével kapcsolatos állásfoglalásában.

Irodalom és források

A fogalom eredeti, bibliai értelmében szimbolikus tetről van szó: a köztudottan ártatlan állatra tudatosan ruházzák át a közösség bűnét és így megszabadítják bűneik nyomasztó terhétől a valóban vétkeseket. A *Biblia* a következőképpen foglalja össze a történetet Mózes harmadik könyvében: „És mondá az Úr Mózesnek: Szólj a te atyádfiának, Áronnak [...] Izrael fiainak gyülekezetétől [...] vegyen át két kecskebakot bűnért való áldozatul, és egy kost egészen égőáldozatul.

És áldozza meg Áron a bűnért való áldozati tulkot, amely az övé, és végezzen engesztelést magáért és háza népéért.

Azután vegye elő a két kecskebakot. És állassa azokat az Úr elé a gyülekezet sátorának nyílásához.

És vessen sorsot Áron a két bakra, egyik sorsot az Úrért, a másik sorsot Azázelért. [...]

És áldozza meg Áron azt a bakot, amelyre az Úrért való sors esett és készítse el azt bűnért való áldozatul.

Azt a bakot pedig, amelyre az Azázelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa és hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába [...]

És ölje meg a bűnért való áldozati bakot [...]

Így szerezzen engesztelést a szent helynek Izrael fiainak tisztátalanságai és vétkei miatt [...]

Miután pedig elvégzi a szent helyért, a gyülekezet sátoráért és az oltárért való engesztelést: hozza elő az élő bakot.

És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak fejére, és vallja meg felette Izrael fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, azután küldje el az arra való emberrel a pusztába.

Hogy vigye el magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és hogy bocsássa el a bakot a pusztában.”⁸

7 A politikai gyűlölet természetéről, társadalmi hatásáról, kutatásának módszertani kérdéseiről ld. *Peter Gay: The Bourgeois Experience: Victoria to Freud. III. The Cultivation of Hatred.* New York–London, 1993.; *Csepeli György: Előítélet és antiszemitizmus.* Bp. 1998. (Jószöveg hiánypótló) 7–12.; a közép-kelet-európai jellegzetességekről: *Václav Havel: A gyűlölet természetrajza.* Regio 2(1991) 1. sz. 3–12.

8 3Móz 16,2, 5–10, 15–16, 20–22.

Témánk szempontjából a bibliai történetnek három igen fontos tanulsága van:

1. a bűnbak eredendően ártatlan, kiválasztása céltudatos döntés eredménye,
2. a bűnbakkeresés előfeltétele a bűntudat, a nyilvános, az egész közösséget megmozgató aktus célja a bűn tudatos átruházása, egyértelműen szimbolikus tetről van szó,

3. ez a bűntudat a „törvény” megszegésének következménye.

A „törvény” ellen persze sokfajta módon lehet véteni: véletlenül, a körülmények szorításában vagy tudatosan, sőt akár valamely más, ellentétes „törvény” elfogadásával. A törvényszegés módjának és mértékének függvényében alakul ki kisebb vagy nagyobb bűntudat, lelkiismeretfurdalás. A lelkiismeretfurdalás az egyik legborzasztóbb lelki gyötrelme, ezért a „bűnös” természetesen szabadulni akar tőle. Ennek talán legkézenfekvőbb módja a bűn átruházása az e célra kijelölt bűnbakra. Az aktus, különösen, ha formális szertartásban realizálódik, általában megkönnyebbülést, a feszültségek oldódását hozza magával, azonban van egy súlyos hátulütője is. A „bűn” ugyanis így konkrét formát ölt és a bűnbak akkor is bűnbak marad, ha a „bűn” már nem is létezik, vagy elvesztette relevanciáját. E jelenség azonban már igen messzire, a modern szociálpszichológia irányába mutat és ez a modern bűnbakkeresés szinte csak nevében emlékeztet az ószövetségi „őstípusra”. Áron és környezete ugyanis tudta és hirdette: az átruházott bűnökkel terhelt bűnbak nem bűnös, hanem világosan kijelölt társadalmi funkciót lát el. A „BŰN” ugyanis mind az egyéni, mind a közösségi élet megkerülhetetlen része – akárcsak a vezeklés és az azt követő megtisztulás is. A társadalmi élet egyensúlyának megőrzése érdekében célszerű e folyamatokat átlátható és ellenőrizhető, befolyásolható keretek között tartani. Az ószövetségi bűnbak tehát nélkülözhetetlen, modern kifejezéssel élve, szociál- és mentálhigiénés funkciót lát el, ezért nem is szabad helyben megölni, hanem a pusztaságba kell kergetni, hogy mielőtt a vadállatok áldozata lesz, minél távolabbra vigye a ráruházott súlyos terheket. E funkciója nem tévesztendő össze a rituálisan megölt kos és bak áldozatával, amely az Úr kiengesztelését és nem a bűnös egyén vagy csoport megkönnyebbülését szolgálja.

A modern társadalmakban zajló bűnbakkeresés már abból indul ki, hogy a megtalált bűnbak valóban bűnös és a bűnbak kijelölése, megbüntetése jogos. A „modern” bűnbak is igen fontos funkciókat lát el a kisebb és nagyobb közösségek életében.

Az előítéletes gondolkodás formáit, amelynek a bűnbakkeresés egyik legletisztultabb példája, a modern szociálpszichológia különös érdeklődéssel vizsgálja. Allport, Heider, Lewin és mások eredményeit összefoglalva, azokat saját kutatásai alapján kiegészítve és értékelve, a magyar nyelvű szakirodalomban Pataki Ferenc foglalkozott a kérdéskörrel. 1993-ban publikált nagyívű tanulmánya⁹ a bibliai ősforrástól napjainkig tekinti át a bűnbakképződés folyamatát. A munká-

⁹ Pataki Ferenc: Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban. In: *Uő: Rendszerváltás után: társadalmi lélektani terepszemle.* Bp. 1993. 83–126.

jának lezárása utáni irodalomból különösen jól tudtam hasznosítani Tom Douglas és Frederic Cople Jaher könyveit,¹⁰ valamint legújabban egy Enyedi Zsolt és Erős Ferenc szerkesztette tanulmánykötetet,¹¹ amely nem kevesebbre vállalkozott (igen eredményesen), mint egy klasszikus alapmunka (T. W. Adorno–E. Frenkel Brunswik–D. J. Levinson–R. N. Sandford: *The Authoritarian Personality*. New York, 1950.) téziseinek alkalmazására, újragondolására empirikus kutatások alapján a posztkommunista Közép- és Kelet-Európában.

Történelmi, filozófiai, teológiai, szociálpszichológiai és etnográfiai megközelítések és módszerek sajátos keverékével tárgyalja a témát René Girard 1982-ben megjelent *A bűnbak* című könyvében,¹² amelyet talán leggyakrabban forgattam dolgozatom fogalmi kereteinek kialakítása során. Girard igen sokat segít a bűnbakokra vonatkozó források értelmezésében. Középkori zsidó- és boszorkányüldözési példákon mutatja be, hogy a leghetetlenebbnél tűnő vádak érzékeltetik legtípikusabban a bűnbakkeresők gondolkodásmódját. E vádak a társadalom félelmét kiváltó, érthetetlen okú csapásokat a bűnbakra hárítják és így próbálják oldani a rettegésnek betudható társadalmi feszültséget. A bűnbakok középkori és kora újkori üldözői büszkén vállalják a felelősséget tetteikért, hiszen meggyőződésük szerint ők nem is bűnösök, a társadalom érdekében cselekszenek és a kiválasztott bűnbak nemegyszer – saját feltételezett fontosságának tudatára ébredve – készségesen vállalja is szerepét. A bűnbakkeresők sajátosságain kívül Girard foglalkozik a bűnbakkeresésre különösen alkalmas szituációk jellemzőivel is. Ilyenek a soktényezős válsághelyzetek, amikor egy-egy természeti csapás politikai konfliktusokkal, háborúkkal, járványokkal, gazdasági összeomlással párosul s gyorsan értelmezhető válaszokra van szükség. A cselekedni akaró tömeg azt reméli, hogy a bűnbak eltávolításával megoldódik a válság, a bűnbakok világos és gyors kijelölése ezt az igényt elégíti ki. Erre a célra pedig természetesen sokkal alkalmasabbak a bűnbakkeresők által előszeretettel alkalmazott durva általánosítások, mint a finom elemzések. Tanulságos módon jellemzi végül Girard az „ideális” bűnbakokat. Erre a szerepre leginkább a különböző okokból kisebbségi helyzetbe szorultaknak van a legnagyobb esélyük, hiszen a legtöbb társadalomban a domináns normáktól való bármilyen irányú eltérés eleve agressziót vált ki, diszkriminációhoz vezet. Az áldozatok azonban nemcsak a testileg és lelkileg deformáltak, elesettek közül, a társadalom leggyengébb, legsóbb rétegeiből kerülnek ki, hanem – mint azt például a francia forradalom arisztokrata áldozatainak példája mutatja – az átlagtól erejükkel, gazdagságukkal, hatalmukkal eltérők köréből is. Girard fontos tétele, hogy az

10 Tom Douglas: *Scapegoats. Transferring Blame*. London–New York, 1995.; Frederic Cople Jaher: *A Scapegoat in the New Wilderness: the Origins and Rise of Anti-Semitism in America*. Cambridge, Mass., 1994.

11 Authoritarianism and Prejudice. Central European perspectives. Eds. Zsolt Enyedi–Ferenc Erős. Bp. 1999. A könyvről részletesen ld. recenziómat: *Central European authoritarianism: a balance sheet. Patterns of Prejudice* 35(2001) 3. sz. 93–96.

12 René Girard: *The Scapegoat*. Washington, 1989.

ezekre a tényezőkre épülő kollektív erőszak jelen van a legtöbb kulturális közegben és nem egyik vagy másik civilizációs kör egyedi jellemzője. Igen érdekes, a történész számára megszívlelendő megfigyelése, hogy a kisebbségekkel szembeni ellenérzés, gyűlölet forrása nem pusztán a kisebbség különbözősége. Sokkal inkább arról van szó szerinte, hogy az agressziót számos esetben a kisebbség alkalmazkodási óhaja, a többség és a kisebbség közötti különbség megszüntetésének vágya váltja ki. Széles körű kutatási és mindennapi tapasztalat például az, hogy az antiszemita agitáció gyakrabban választja célpontjául az asszimilációt sugallata szerint csak tettető zsidókat, mint az identitásukat nyíltan és határozottan vállaló felekezettársaikat.

Elméleti-módszertani forrásaim számbavétele során hosszabban kell utalnom egy olyan műre, amelynek kérdésfeltevése és érvelésmódja példamutató volt számomra. A rendkívül nagy hatású, sajnos korán meghalt liberális gondolkodású amerikai történész, Richard Hofstadter 1963-ban tartott előadása, *A paranoid stílus az amerikai politikában* igen gyakran hivatkozott, idézett mű¹³ az Egyesült Államokban. A hidegháborús politikai légkörben fogant esszé a McCarthyista kommunistaellenes, boszorkányüldözéses hangvételű politikai retorika intellektuális gyökereit és összetevőit vizsgálja. A politika szimbolikus elemei érdeklik a szerzőt, hangsúlyozza, hogy a paranoiás üldözöttségi érzés diktálta szélsőséges, összeesküvés-kereső gondolkodásmód és politikai gyakorlat a baloldaltól sem idegen. Sőt, Milton Rokeach elemzéseire¹⁴ hivatkozva Hofstadter arról is ír, hogy a paranoid stílusú előadásmód pozitív tartalmat is takarhat. Magyarul: jó ügyet is lehet rosszul képviselni. Közép-kelet-európai vizsgálódásokban is igen jól alkalmazhatóak Hofstadter amerikai forrásokra alapozott megfigyelései. A politikai értelemben vett paranoia – mutat rá például – abban különbözik a megfelelő pszichiátriai fogalomtól, hogy nem az egyén, hanem a nemzet üldözéséről beszél. Az összeesküvőket a hatalom legfőbb pozícióiban keresi, tökéletes, minden részletre kiterjedő, egyértelmű magyarázatot akar adni a bonyolult jelenségek, súlyos válságok okait firtató kérdésekre. Sajátos paradoxon, hogy a paranoid stílusú politikus ellenségének utánzására törekszik, minden részletében meg akarja ismerni vetélytársa munkásságát, egész világát, mindent megtesz annak érdekében, hogy saját szakterületén múlja felül. A paranoid politikusok további – régiókban igencsak ismert – jellemvonása, hogy a mindenkori renegátokat, a különböző ideológiák, szervezetek, irányzatok kiábrándult tagjait tartják az egykori elvarázslataik ellen irányuló szervezkedések fő irányítóinak. A renegátok ezen túlmenő „kollektív mentálhigiénés” szerepet is játszanak az összeesküvés-elméletek¹⁵ híveinek gondolkodásában. Azt jelképezik ugyanis, hogy lehetséges a megtérés, megbánás és így a „gonosz” meggyengítése.

13 *Richard Hofstadter: The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* Chicago, 1979. 3–41.

14 *Milton Rokeach: The Open and Closed Mind.* New York, 1960.

15 A témakörrel ld. Lakatos László munkáit, továbbá *Brian L. Keeley: Of Conspiracy Theories.* The Journal of Philosophy 96(1999) 109–126. Magyarul: *Uő: A konspirációs elméletekről.* Holmi 12(2000) 1371–1386.

Kérdéseimet és válaszaimat igen ösztönző módon befolyásolta végül a mítosz kutatásnak az az irányzata, amelyet a posztkommunista közép- és kelet-európai politikai gondolkodást kutató Katherine Verdery és Vladimir Tismaneanu munkái képviselnek, korábbi időszakok kutatásában pedig Frank Tibor és Miskolczy Ambrus alkalmazott.

A történész kollégák munkái közül leginkább Hajdu Tibor (ő szentelt tudomásom szerint egyedül tanulmányt az őszirózsás forradalom kapcsán a „nemzeti bűnbakkeresés” témájának¹⁶), Karsai László, Pelle János, Ungváry Krisztián a hagyományos és náci antiszemitizmus közötti kapcsolatokat vizsgáló írásait, valamint Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Ormos Mária, Ránki György, Romsics Ignác, Sipos Péter a 20. századi magyar történelem kulcskérdéseit mozgáster és kényszerpálya keretei között elemző munkáit tudtam legjobban hasznosítani.

A forrásoknak hat típusa különíthető el: hivatásos politikusok megnyilvánulásai, társadalomtudományi vagy magukat annak minősítő munkák, írók, művészek munkássága, tankönyvek, sajtó, média, végül pedig a legnehezebben megfogható szint, a közvélemény – közgondolkodás, amiről cenzori jelentések, hangulatjelentések és a legszélesebb körben elterjedt pop-kulturális termékek révén juthatunk információhoz.

A genocídiumok történetével foglalkozó irodalom sem mellőzhető természetesen a bűnbakok keletkezésének és „társadalmi hasznosításának” tanulmányozása során. Közép- és Kelet-Európában pedig a holokauszt volt az emberiség és emberiség ellen elkövetett legnagyobb bűn, ezért munkám épít az itteni antiszemitizmus és holokauszt történetével foglalkozó újabb irodalomra is.¹⁷

Okkeresés és bűntudat, szociálpszichológiai megközelítések

A szociálpszichológia gazdag eszköztárából három fogalom volt a legnagyobb segítségemre a jelenség történeti értelmezésére tett kísérlet során. Az első az *enforced attribution*, amit kényszerű okkeresésnek fordíthatunk. Ez a fogalom tulajdonképpen igen egyszerű jelenséget ír le, amely elsősorban (de korántsem kizárólagosan) autoriter, totalitárianus rezsimek uralta társadalmakban figyelhető meg, de sokáig jelen van e rezsimek összeomlása után is. Nehéz krízishelyzeteket átélő társadalmak számára ugyanis a túlélést, az újrakezdést segítheti a válság okainak gyors, egyértelmű, világos kijelölése s ez jó táptalaj lehet a bűnbak-

16 Hajdu Tibor: Történeti realizmus és nemzeti bűnbakkeresés: az őszirózsás forradalom példája. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József. Pécs, 2000. 213–224.

17 Legújabb összefoglaló áttekintés gazdag jegyzetanyaggal: Benjamin A. Valentino: Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century. Ithaca–London, 2004. (Cornell Studies in Security Affairs) és Genozide und staatliche Gewaltverbrechen im 20. Jahrhundert. Hrsg. Verena Radkau–Eduard Fuchs–Thomas Lutz. Wien, 2004. Legújabb magyar nyelvű áttekintés: Krausz Tamás: Antiszemitizmus–holokauszt–államszocializmus. Bp. 2004.

kereséshez. Ha már ugyanis évtizedeket nem lehet kitörölni a társadalmak történetéből, határozott igényként jelentkezik a „bűnösök” mielőbbi, egyértelmű megnevezése. Ilyen esetekben érvényesül a kényszerű okkeresés, kielégíteni akarván az egyéni és kollektív élettervek kudarcaira egyértelmű, monokauzális magyarázatot kereső tömegigényt.

Hasonlóan fontos szerepet játszik régiók jelenkori bűnbakkeresési folyamataiban a felemelkedő *új politikai elitek öndefiníciójának igénye*. A tennivalók özönét technicista, pragmatikus módon leíró, a részletekben, az élet realitásainak útvesztőjében elmerülő politikai program aligha számíthat a választópolgárok millióinak mandátumokat érlelő szimpátiájára. Sokkal hatékonyabb, célravezetőbb az elhatárolódás, a negatív program és e negatívumok optimális megtestesítője lehet egy jó stratégiai és taktikai érzékkel kiválasztott bűnbak.

Ez a jelenség vezet át a kényszerű okkeresést követő második szociálpszichológiai jelenséghez, a *bűnbakok közösségi kohéziót teremtő* és kisebb-nagyobb társadalmi csoportokat *mobilizáló funkciójához*. Ez – a szociálpszichológusok tapasztalata szerint – leginkább a preautoriter társadalmakra jellemző. Éles ellentétben az ószövetségi értelmezéssel, ahol a bűnbak iránt nem gyűlöletet, hanem inkább hálát és némi sajnálatot éreznek (hiszen nélkülözhetetlen társadalmi funkciót lát el), egy feszültségekkel küszködő, káoszba, anarchiába hajló társadalomban a bűnbak jól szolgálhatja az autoriter átmenetet sürgető politikai mozgalmak tömegbázisának szélesítését. Eric Erikson igen találóan „*pseudo-speciation*”-nek nevezi azt a folyamatot, melynek során a bűnbakokat más, mégpedig alsóbbrendű fajhoz tartozónak minősítik, amellyel ennek megfelelően kell bánni. Nem érvényesek rá a „mi fajunkat” védő tilalmak és így a formálódó tömegmozgalom kohézióját nagymértékben erősítheti a vele szemben elkövetett agresszió, hiszen közhelynek minősülő szociálpszichológiai tapasztalat, hogy a gyűlölet számos esetben jobban erősíti a csoport összetartozását, mint a szeretet.

A témánkhoz kapcsolódó harmadik (és legtöbb figyelmet követelő) szociálpszichológiai jelenség az *előítélet*, amelynek kutatása során az utóbbi években igen sok, a történész számára is jól hasznosítható eredmény született. Ezek számbavétele során ha nem is az Ószövetséghez, de legalábbis Kant a priori fogalmához tanácsos visszanyúlnunk. Ez azért látszik lényegesnek, mert a szociálpszichológia vonatkozó klasszikus művét, Allport munkáját¹⁸ alapul véve a téma kutatói általában abból indultak ki, hogy az előítélet patológikus tudati jelenség. A szocializációs folyamat során formálódik, tudatlanságban, félreértésekben gyökeredzik és legtöbbször egyes etnikumok, nemzetiségek ellen irányuló gyűlöletet, irracionális és immoralis ellenérzést jelent. Egyes újabb vizsgálódások azonban arra a következtetésre jutottak, hogy az előítéletes gondolkodás az emberi psziché természetes adottsága. Mills és Polanowski ezt kifejtő értelmezésében¹⁹ például az előítélet tárgya elhatározás kérdése, de valakivel, valamivel

18 Willard G. Allport: *The Nature of Prejudice*. Reading, Mass., 1949.

19 Jon Mills-Janusz A. Polanowski: *Ontology of Prejudice*. Amsterdam, 1997. (Value Inquiry Book Series 58.)

szemben mindenkinek vannak előítéletei, ugyanúgy ahogy – ennek logikus ellentételezéseként – mindenkinek vannak preferenciái. Ez egybevág a kanti a priori fogalmával, amely szerint a valóság sohasem létező tiszta formájában jut el tudatunkba, hanem érzékszerveink, tudatunk szükségszerűen torzító szűrőjén át. Ilyen értelemben a megismerő gondolkodás eleve előítéleteken alapszik és ide épül be a bűnbakkeresés is. A fiatal szerzőpár érvelésének másik hivatkozási alapja Freud személyiségelmélete, amely szerint a lelki élet dinamizmusát a lélek három fő alkotóeleme, az ösztön-én (*id*), az én (*ego*) és a felettes-én (*super-ego*) közötti folyamatos interakció adja. David Peck és David Whitlow idézi D. Bannister szellemes megfogalmazását: „Az ember [...] sötét pince, amelyben egy jól nevelt vénkisasszony [super-ego] és egy szexőrült majom [id] vívja véget nem érő, halálos küzdelmét egy meglehetősen idegesnek látszó banktisztviselő [ego] játékozatása mellett.”²⁰ Ebben a folyamatos interakcióban kaphat fontos szerepet a bűnbakkeresés, amellyel ez a bonyolult folyamat rövidre zárható: az idből feltörő, a super-ego nyomása alatt az egoba interializálódott bűn ugyanis azonnal exteriorizálódhat. Magyarán szólva: az egyén (vagy csoport) szembesül bűnével, tudatosítja azt, de azonnal át is ruházza.

Gyűlölet és agresszió a modern kori Európában

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története leírható (ahogyan ezt legátfogóbban Peter Gay tette²¹) az egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként is. Igen sok kortárs, számos, kora viszonyait tudatosan elemző és megfigyelő nyugat-európai intellektus mindkét évszázadban és az eddig nyúl farknyi 21. században is nemcsak, hogy tudatában volt ennek, hanem az emberi társadalom természetes állapotának tartotta. Darwin és Spencer – gyakrabban félreértett, mint megértett – teóriái filozófiai és természettudományos súlyt adtak ezeknek a nézeteknek. A témakörrel foglalkozó számos szerző közül idézhetnénk Gay nyomán a 19. század elejéről a német drámaíró, Georg Büchnert, aki az emberben rejlő gonoszság, bűnös hajlamok eredetét keresi, a század végéről az amerikai pszichológus William Jamest, aki szerint minden ember eredendő ösztöneit követve harcol a másik ellen és a gyűlölet és szeretet összefonódottságára mutat rá, vagy a német szociológust, Georg Simmelt, aki szintén eredendő ösztönnek tekinti a gyűlölet sarkallta harci vágyat. Az agresszió eredetét kutató pszichológusok, etológusok számára a fő kérdés az, hogy mennyire biológiailag determinált és mennyire a társadalmi környezet hatásának tudható be az egyéni és csoportos agresszió. Konrad Lorenz nagy hatású etológiai analízise²² arra a következtetésre jut, hogy az emberi alaptermészet eredendő része az agresszív ösztön. Freud és követői-

20 David Peck–David Whitlow: Személyiségelméletek. Bp. 1983. 43.

21 P. Gay: i. m.

22 Konrad Lorenz: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. Bp. 2001.

nek egy része is sokat küszködött a veleszületett ösztön és a környezeti hatások arányaival az agresszió felkeltésében. A freudi gondolatrendszerben a libidóra való törekvés és a destruktív vágy konfliktusában, egyensúlykeresésében vagy más megfogalmazásban Eros és Thanatos küzdelmében mutatkozik a probléma.²³

Az agresszió számtalan formában és az alig érzékelhető erősségtől a szélsőséges romboló hatásig sokfajta intenzitással jelentkezhet. Itt, a sokféleség hasonló gyökereinek feltárásánál vállalhat szerepet, rendkívüli óvatossággal, a diszciplinája aknákkal teli határmezsgyéin átlépni próbáló történész. Azt keresi, hogy a háborúk és népirtások során tomboló agresszió milyen apró, gyakran szinte semmilyen figyelemre nem méltatott bűvópatakokból táplálkozik? Számára nem a biológiai, fejlődéstani alapok a fontosak, hanem a felszínre törés és visszaszorítás konkrét körülményeinek tanulmányozása. Ahhoz a pszichológusi nézethez vonzódik, amely szerint az agresszív ösztön reaktív formában, tényleges vagy vélt félelmek miatti frusztráció nyomán jön a felszínre, gyakran identitásformáló szereppel. Ez az identitás lehet társadalmi nem specifikus, osztály vagy csoport specifikus, generációs vagy etnikai-nemzeti meghatározottságú. A párbajozó férfi, a hazafias pátosszal és/vagy demagógiával érvelő politikus, a tollát vitriolba mártó újságíró, a mások gyengeségeit kigúnyoló karikaturista, a harcos szüfrazsett, a radikális szakszervezeti aktivista, a csapatát és annak sztárjait istenítő, az ellenfelet a pokolba kívánó szurkoló agresszivitása egy töről fakad: egy adott szituációra reagálva sokfajta lojalitásuk, kötődéseik halmazából egy elemet kiragadva, azt minden mást elhomályosítva képviselik. Ez az agresszivitás azonban egyáltalán nem szükségszerűen általánosan destruktív, könnyen lehet, hogy hosszabb távon az adott mikro- vagy makrotársadalom destabilizálása helyett annak konszolidálását, át- vagy újraépítését szolgálja. Harcos szüfrazsették és feministák nélkül aligha valósult volna meg a női emancipáció, radikális szakszervezeti aktivisták és demagóg szocialista politikusok és forradalmárok nélkül aligha formálódtak volna ki a modern szociálpolitika (napjainkban lehanyagló) intézményei. A konstruktív és destruktív elemek persze (és ezek felfejtésében van nehéz, de rendkívül érdekes szerepe a történésznek) alig szétválaszthatóan keverednek az agressziót gyakorló személyt vagy csoportot motiváló tényezők között. A szélsőséges destruktivitás művészi vagy tudományos teljesítménybe is szublimálódhat. Akárcsak a szeretet és leginkább a szerelem, a gyűlölet hajtotta agresszió is egyszerre nyithat meg a mennyország legfényesebb vidékeire és a pokol legfertelmesebb mélységeibe vezető utakat. Jól tudjuk ezt irodalmi-művészeti élményeinkből (gondoljunk Ady felülmúlhatatlan *Héjánász az avaron* című versére), társadalmi, családi vulgárpszichológiai tapasztalatainkból (se vele, se nélküle), de ritkábban alkalmazzuk történelemről, politikáról gondolkozva.

Pedig a józan történeti elemzéshez nem árt, ha figyelünk arra a művészek és pszichológusok által oly sokszor megfogalmazott megfigyelésre: a tiszta ag-

23 *Peter Gay: Freud for Historians. New York, 1985.*

resszió legalább olyan ritka mint a tiszta szeretet. Szépen fogalmazta meg ezt például Heine, amikor édes kegyetlenségről, kegyetlen gyengédségről vagy a kéjes bosszúról ír.²⁴ Ide kapcsolódik különféle egyházakhoz tartozó, számos vallásos ember nagy kérdése is: miért tűrik a szerető, jóságos istenek és prófétáik az emberek szenvedéseit?

Gyűlölet és bűnbakkeresés Magyarországon

Látszólag igen távol kerültünk a 20–21. századi Magyarországtól és a történe-szek szokásos vadászterületétől, itt az ideje, hogy a konkrétabb elemzés, a fő tézis felé forduljunk.

Hogyan tudja tehát hasznosítani ezeket a gondolatokat a magyar holokauszt gyökereit kereső történész? Hatalmas irodalom áll rendelkezésére, amely a magyar zsidóság sikeres asszimilációját mutatja be, az antiszemitizmus különböző eszme- és politikatörténeti jelentkezései ellenére a 19. század a befogadás évszázada az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében. Karsai László sarkító, de szolid tényekre alapozott megfogalmazása szerint „relative még a magyar zsidóknak volt talán a legjobb dolguk a világon” s nemcsak akkor, ha helyzetüket teljes jogfosztottságban élő oroszországi hitsorsosaikéhoz hasonlítjuk, hanem „amikor az Amerikai Egyesült Államokban zsidó egy jobb egyetemen nem lehetett sem tanár, sem diák, nem lehetett tábornok, diplomata stb., amikor zsidó nem vehetett »jobb« keresztény környéken lakást, nem nyaralhatott együtt nem zsidókkal [...] ugyanebben az időben Magyarországon ilyesfajta társadalmi diszkrimináció már évtizedek óta nem létezett.”²⁵ Egyetértenek a témakör kutatói abban, hogy a Monarchia nemzetek fölötti állameszméje, liberális intézményrendszere elősegítette a zsidóság modernizációját. Miért irányult akkor a Magyarország számára katasztrofális következményekkel járó háborúvesztés után oly sok gyűlölet erre a zsidóságra?

A nemzeti tragédia oly jól ismert dimenziói minden lehetséges pesszimista elképzelést felülmúltak. Úgy látszott, hogy ilyen nagyságrendű fordulatot csak valamilyen rendkívüli, racionálisan aligha felfogható erő okozhatott, netán valamely súlyos bűn elkövetésének következménye. Jörn Rüsen általában a gyász történeti szerepét vizsgáló művei mellett egy fiatal amerikai kutató, Jeffrey S. Murer hívta fel a figyelmet arra, hogy a Trianon-szindróma lényeges eleme a pszichológusok által „gyázmunkának” nevezett társadalomlélektani mozzanat elmaradása az első világháború utáni Magyarországon.²⁶

Jól tudjuk, hogy a gyászolás, a temetés rituáléja a megnyugvást, a megbékélést, a visszafordíthatatlanba való beletörődést szolgálja, így ad erőt a tragédia

24 Vö. P. Gay: *The Cultivation* i. m.

25 Karsai László: *Holokauszt*. Bp. 2001. 215.

26 Jeffrey S. Murer: *Pursuing the Familiar Foreigner: the Resurgence of Anti-semitism and Nationalism in Hungary since 1989*. Ph.D. Thesis. University of Illinois, Chicago, 1999. (kézirat).

utáni újrakezdéshez. Ez elképzelhetetlen volt az első világháború utáni magyar társadalom számára – nincs olyan nép a világon, amely tudomásul vette volna országa kétharmadának elvesztését. A túléléshez, a továbblépéshez azonban értelmezni kellett a helyzetet, megjelent a leegyszerűsített okmagyarázat igénye. Kire, mire ruházható át a nemzeti tragédiát okozott bűn hihetően, meggyőzően, a felelősségteljes önvizsgálat benyomását keltve? A bűnbakkereső, mint említettem, gyakran láttatja a bűnbakban azt, amit saját magában a legkevésbé szeret. Erről volt szó társadalomlélektani szinten az első világháború utáni Magyarországon. Igen leegyszerűsítve, de a folyamat lényegét megragadni próbálván azt mondhatjuk, hogy az antiszemita bűnbakkeresők a nemzet egy eltávolítható, bűnös részét találják meg a zsidóságban. A zsidóságot, az „ismerős idegent” tehát éppen előrehaladott, de nem teljes asszimilációja és nem annak hiánya vagy tökéletlensége tette alkalmassá a bűnbakszerep betöltésére.

Az „amputáció” azonban nem maradt meg a retorika szintjén, a fehérterrornak sok száz zsidó áldozata volt. Tagadhatatlan, hogy a Tanácsköztársaság vörösterrorijának is voltak zsidó áldozatai és a különítményesek elsősorban a kommunistákat üldözték, 1920-tól kezdődően azonban, a kommunisták elleni fellépések csökkenésével, egyre inkább napirendre került a „zsidókérdés”. Az ehhez kapcsolódó vitákat nem pusztán a Tanácsköztársaság emléke váltotta ki, hanem sokkal inkább az „örösváltásból” fakadó igények motiválták.²⁷ Ez pedig teljesen új, minőségi változást mutató jelenség a magyar antiszemitizmus történetében, politikailag motivált, sok halálos áldozatot követelő pogromokra korábban nem került sor. Ugyanakkor a zsidóság egyetemi tanulmányait szigorú korlátok közé szorítani kívánó 1920:XXV. törvénycikk is döntő mérföldkő, Karády Viktor szavaival „az intézményes antiszemitizmus első törvényes aktsa Magyarországon a modern korban”.²⁸ Karády Viktor álláspontja szerint innen egyenes út vezet 1944-hez, szerinte az 1944-es deportálások, majd a nyilas uralom alatti tömeggyilkosságok útján sikerrel végrehajtott „örösváltás” tervének megvalósítása a *numerus clausus*sal kezdődött. Sőt, Kovács Mária és Karsai László újabb munkái²⁹ szerint indokolt lenne a *numerus clausus*t első zsidótörvénynek nevezni.

Az utat én kanyargósabbnak látom és mind az 1938–1941 közötti zsidótörvények, mind a deportálások okait nagyobb mértékben kapcsolnám a konkrét körülményekhez. Témám szempontjából az a lényeg, hogy – igen leegyszerűsítve és keményen fogalmazva – az 1944 végi Duna-parti öldöklésekhez és Auschwitzhoz

27 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 110–116. Az eszmétörténeti gyökekre ld. Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. 270–285. (A szöveg az 1970-es évek közepén íródott.)

28 Karády Viktor: A *numerus clausus* és a zsidó értelmiség. In: *Uő*: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp. 1997. (Replika könyvek 3.) 235.

29 Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. Századok 138(2004) 1286.

nem a Monarchia Magyarországnak Tiszaeszlárától, hanem a trianoni Magyarország katasztrófájától vezet az út. A téma sokkal inkább a magyar nacionalizmus deformálódásának mint az anti-judeista intellektuális hagyománynak a része. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy 1919–1920 fordulóján, miközben több száz zsidó esik a fehérterror áldozatául, a párizsi béketárgyalásokra anyagokat fogalmazó *Békeelőkészítő Irodában* (gróf Teleki Pál irányítása alatt) a következő mondatokat formálják: „A magyar zsidók [...] csak vallási különbséget mutatnak föl. [...] Legnagyobb részük teljesen asszimilálódott a magyarokhoz. [...] A magyar nemzeti lélekhez való asszimilációjuk következtében el kell ismerni, hogy faji szempontból a magyar zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok.” A *Pesti Izraelita Hitközség* pedig számos nyelven közzétett felhívásában érvel: „Mi magyar zsidók magyarok akarunk maradni és nem hagyjuk el magyar hazánkat legnagyobb nyomorában [...] E célra azonban szükségünk van a törhetetlen, sértetlen, integer Magyarországra, szabad fejlődési lehetőségekkel. Angol, amerikai, francia, svájci hittestvéreink, támogassátok befolyástokkal, kérelmeitekkel a ti kormányaitoknál a magyar békedelegáció kérelmét”.³⁰ A békeküldöttség munkáját vezető Apponyi figyelmeztető levelét „bizonyos törvénytelen jelenségek” kedvezőtlen hatásáról a sikeres magyar érdekvégyezésre, 1920. március 17-én ismertette a parlamentben Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök, majd hozzáfűzte: „a zsidógyűlölet, a zsidók elleni antipátia nem ér annyit, mint Magyarország épsége [...] az igazi keresztény nemzeti kurzus nem lehet valamely felekezetet gyűlölő kurzus.”³¹ Az 1920 tavaszán félhivatalos formában zsidó üzletemberek közvetítésével zajló magyar–francia tárgyalások francia cégeknek nyújtandó gazdasági kedvezmények fejében a magyar területi igények francia politikai támogatásával kecsegtették a magyar politikai elitet. Ez azonban meghiúsult és a külügyminiszter-miniszterelnök Teleki Pál retorikájának alakulásában jól nyomon követhető fordulathoz vezetett a magyar külpolitikai orientációban és ehhez kapcsolódóan közvetve a zsidóság megítélésében. Míg április végén Teleki újdonsült külügyminiszterként arról beszél, hogy „találjuk meg azt a megértést, amely nekünk lehetővé teszi, hogy beilleszkedjünk Európának jövő állapotába” és „ami a nagyhatalmakat illeti [...] kezdik átérténi azt, hogy [...] Kelet-Európának a jövőjét a magyarság nélkül megoldani nem lehet”,³² néhány héttel a trianoni békeszerződés aláírása után, miniszterelnöki programnyilatkozata szerint: „Nem az európai jóakarat megszerzése lesz a fő célunk, hanem a nemzet fennmaradása és a nemzet felvirágzásának biztosítása [...] a jóakarat meg fog jönni, mihelyt azt látják, hogy itt erély és akarat van.” A törvényességhez nem fér kétség, a fehérterrort a külföld tévesen ítélte meg. Szó nélkül hagyja azt a képviselői bekiabálást, amely szerint ez a „nemzetközi zsidó söpredék bűne volt! Ma is azok dolgoznak a nemzet ellen!” s kifejti, hogy

30 Idézi: *Walter Pietsch*: *Trianon és a magyar zsidók*. Múlt és Jövő 1(1990) 4. sz. 40., 42.

31 I. m. 43.

32 I. m. 46.

az adott körülmények között „Magyarországon az internacionalizmus bűn”.³³ Jogosnak látszik a témakör jeles kutatója, Walter Pietsch következtetése: „a Tanácsköztársaság utáni »fehérterrorról« a numerus clausus-törvény 1920. szeptemberi elfogadásáig, a zsidók törvényesen garantált egyenlőségének a felmondásához nem egyenes irányú s nem szükségszerű fejlődés vezetett. Beleékelődött a nyitottság, az együttműködésre törekvés és az egymáshoz való kölcsönös közeledés periódusa [...] a [...] közös magyar–zsidó fáradozások nem is a belső ellentéteken buktak meg, hanem [...] a külső és mindent meghatározó érdekkonstellációkon, a Franciaország és Anglia közötti gazdaságpolitikai ellentéteken, Franciaország viszonylagos tőkeszegénységén és mindenekelőtt tehetetlenségén, amely megakadályozta abban, hogy a helyes felismeréseit kis szövetségeivel szemben is érvényre juttassa.”³⁴

Zsidóság – bolsevizmus – szabadkőművesség

A Horthy-rendszer születése idején kibontakozott vehemens zsidóellenes gyűlölködés legközkeletűbb magyarázata a Tanácsköztársaság vezető garnitúrájában és természetesen leginkább a kommunista vezetők közötti aránytalanul sok zsidó személyiség jelenléte. A gondolatmenet rövidre zárt: az antanthatalmak magyarságot sújtó döntéseinek fő oka a bolsevizmus terjedésétől való félelem, a bolsevizmust Magyarországra kényszeríteni próbáló Tanácsköztársaság vezetői túlnyomórészt zsidók, a zsidóságot tehát – miután a háború idején is nem az ország védelmére, hanem csak a hadikonjunktúra kihasználására törekedtek – közvetlen felelősség terheli a területvesztésekért. Hiába tény az, hogy a magyarországi zsidóság (akárcsak máshol élő felekezettársaik) gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan igencsak rétegezett, és legnagyobb része soha semmi közösséget liberális, szocialista, kommunista mozgalmakkal nem vállalt, a bűnbakkereső, leegyszerűsítő okmagyarázat nem ismer árnyalatokat.

A zsidóság szerepének kiemelése liberális és radikális destruktív forradalmi mozgalmakban korántsem magyar jellegzetesség és igen gyakran egy világméretű összeesküvés víziójának része. E nézetek egyik legkoherensebb kifejtése Friedrich Wichtl osztrák politikus először 1919-ben Bécsben publikált (a két világháború között számos alkalommal újra kiadott) *Világzabadkőművesség, világforradalom, világköztársaság* című műve,³⁵ amely szerint a világháború utáni „bolsevista káosz” a zsidó világuralmat előkészítő folyamat része. E törekvés szervezeti keretét adja érvelése szerint a szabadkőművesség. A szabadkőműves–zsidó–kommunista démon a központi hivatalos propaganda fő eszközévé vált a nemzetiszocialista Németországban: a „békeszerető” Németország elleni széles körű kampány fő mozgatóit a nemzetközi zsidóságban, a nemzetközi sza-

33 I. m. 48–49.

34 I. m. 51.

35 Friedrich Wichtl: Weltfreimaurerei, Weltrevolution, Weltrepublik. Wien, 1919.

badkőművességben és a nemzetközi marxizmusban jelölik meg. A gondolat egyik magyarországi kifejtője, Somogyi István szerint a trianoni döntést az 1917. tavaszi párizsi szabadkőműves világkonferencián készítették elő és egyetértően idézi Prohászka Ottokárt, aki szerint: „Sok embernek be volt kötve a szeme, s nem látta a szabadkőművesség igazi ábrázatát. Azt mondták nekik, hogy *ártatlan, jótékonykodó gyülekezet. Most már reméljük, [...] látják, hogy internacionális, defetista banda, mely gyűlöli az Egyházat [...] tárt kaput nyit a zsidó invázióknak és tapossa a keresztény nemzeti tradíciókat*”.³⁶

Számos idézetet hozhatnánk fel a hitleri propaganda és a szabadkőművességet a destruktív zsidósághoz és a kommunistákhoz kapcsoló magyarországi állásfoglalások hasonlóságainak bizonyítására. Curt Rosten írja például a náci Németországban félhivatalosnak számító művében, *A nemzetiszocializmus ABC-jében*: „A kommunizmus szellemi megalkotója a zsidó-szabadkőműves Karl Marx-Mardochay, A tőke című művében, amelyet a nemzetközi zsidó szabadkőműves páholy felkérésére [...] írt, alkotta meg a kommunizmus alapjait.”³⁷ Magyarországon ez az argumentáció a szélsőjobboldali radikális ellenzék és nem a kormányzat szellemi fegyvertárához tartozott. Szociálpszichológiai aspektusból nézve azonban e mechanizmusok a politikai hatókör nagyságától függetlenül egyformán működnek. A „kényszerű oktulajdonítás” a háborús vereségért, a nemzet megaláztatásáért minden felelősséget a bűnbakra terhel. A nemzeti erő, a társadalmi kohézió újraélesztéséhez kitűnő eszköznek kínálkozik a zsidó-szabadkőműves-kommunista-összeesküvés ellenségkép. Ez egy csekély számú, de jól felismerhető kisebbség („törpe minoritás”) a társadalmon belül – és ha a társadalmat nyomasztó felelősséget sikerül neki tulajdonítani, a nemzet többsége felmentődik a tényleges vagy vélt bűn alól.

Bűnbakkeresés és holokauszt

Nehezen tagadható – bár nem kevés próbálkozás történt erre –, hogy az antiszemitizmus különböző formákban és intenzitással a Horthy-korszak politikai és társadalmi életének integráns része volt. Töretlen és egyenes-e az út azonban a numerus clausus-törvénytől a haláltáborokig? A korszakkal foglalkozó tudós szintézisek, tanulmányok és monográfiák árnyaltan fogalmaznak. Kimutatják, hogy Romsics Ignác szavaival: „a magyar antiszemitizmusra a nemzetközi környezet az 1920-as években mérséklőleg hatott. Az 1930-as évek közepétől legfontosabb külpolitikai partnernek számító Németország részéről viszont hathatós támogatásban részesült. E két tényező együttesen vezetett oda, hogy a magyar törvényhozás két súlyosan diszkriminatív törvényt alkotott zsidó állam-

36 Dr. Somogyi István: A szabadkőművesség igazi arca. I–II. Bp. 1929., I. 181.

37 Idézi: Johannes Rogalia von Bieberstein: Die These von der jüdisch-freimaurerischen Weltverschwörung. Flensburger Hefte, Sonderheft 8. é. n. 39.

polgáraival szemben, a zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból kegyetlen valósággá vált.”³⁸

A trianoni válságra közvetve-közvetlenül reagáló numerus clausus-törvénynek szerintem nem egyenes következményei a zsidótörvények. Nemcsak azért, mert az 1920-as törvény rendelkezéseit részben módosították, részben visszavonták, részben nem tartották be, hanem leginkább azért, mert a zsidótörvényeket egy nemzetközileg és belpolitikailag is új közegben fogadta el a magyar törvényhozás. Itt van az a pont, ahol már nem a „krízismenedzselés”, hanem a hosszú távú konszolidáció, a társadalom rekonstrukciója részeként válik a magyar hivatalos politika részévé az antiszemitizmus. 1938 és 1941 között, a zsidóság életét korlátozó törvények kidolgozásának és parlamenti elfogadásának idején a kodifikált diszkrimináció magától értetődőnek tekintett, tekintetett kőkérmény „társadalmi tényekre” épít.³⁹ Avval érvel, hogy gátat akar vetni a parttalan gyűlölködésnek, a zsidóság élet- és munkalehetőségeinek törvényes korlátozásával akarja helyreállítani a társadalmi élet egyensúlyát. Gazdasági fellendülés, a nemzeti élet területi kereteinek helyreállításában elért sikerek félmjelzik ezt az időszakot, a normalitás tragikus illúzióját kölcsönözve a barbár politikának. A zsidóság visszaszorítása a nemzeti élet hosszú távú konszolidációjának elengedhetetlen feltételeként jelentkezik.⁴⁰ Meghatározó, de nem egyetlen feltételként. Legújabbban ugyanis Ungváry Krisztián tanulmányai hívták fel a figyelmet arra a korban még jól ismert tényre, hogy az antiszemita nézetek jó néhány esetben épülnek egybe németellenes gondolatokkal. Visszhangra talált ebben a helyzetben is Szabó Dezső gondolata, mely szerint „az értelmiségi helyekre tolatkodó zsidók” és „a földet elfoglaló svábok” nehezítik a magyarok boldogulását.⁴¹ Németh László megfogalmazása szerint: „Galíciából a Ferencvárosba vagy Budakeszről a városházára mindig könnyebb az út, mint a magyar faluból a magyar fővárosba”.⁴² Ugyanezt a szemléletmódot tükrözi a fiatal, műveletlennek egyáltalán nem minősíthető közgazdász, Matolcsy Mátyás 1938-ban megjelent munkájának igen sajátos gondolata: „A magántulajdon szentségének és sérthetetlenségének elvét fel kell adni úgy, hogy a magántulajdon római jogi, tehát pogány

38 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. 194–195.

39 Az 1939-ben választott parlament szociális érzékenységéről ld. Ablonczy Balázs előadását a Magyar Történelmi Társulat 2004. szept. 15-i Teleki Pál-ülésén. Varga Gergely: A Magyar Történelmi Társulat 2004. évi szeptemberi ülése. Századok 138(2004) 1449.

40 Ld. Nathaniel Katzburg: Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Bp. 2002. Az eredeti mű (Uő: Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920–1943. Ramat-Gan, 1981.) átdolgozott kiadása. Guy Miron: History, Remembrance, and a „Useful Past” in the Public Thought of Hungarian Jewry, 1938–1939. In: Yad Vashem Studies 32. Ed. by David Silberklang. Jerusalem, 2004. 72–92.; Guy Meron: Szemtől szemben a gonosszal. A magyarországi zsidó újságírás, szemben az antiszemitizmussal a harmincas évek végétől 1944-ig. Múlt és Jövő 15(2004) 1–2. sz. 184–194.; Pelle János: A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény. Bp. 2001.

41 Ungváry Krisztián: Értelmiség és antiszemita közbeszéd. Beszélő 6(2001) 6. sz. 74–92. A Szabó Dezső-idézet a 78. oldalon és a 35. jegyzet.

42 I. m. 82.

fogalma helyett a keresztény civilizációnak megfelelő fogalmat határozunk meg [...] A tulajdonnal mindenki csak addig és oly módon rendelkezhet, amíg a nemzet egyetemes érdekeit nem sérti.”⁴³ Teleki Pál politikája e szempontok alapján értelmezve nem ellentmondásos, hanem konzisztens és öngyilkossága, egy általa sikeresnek tartott építkezés váratlan csődjét felismerve, logikus végkifejlet.

Ugyanakkor tudjuk, hogy 1944. március 19-ig, a német megszállásig a magyar zsidóság túlnyomó részének élete nem volt közvetlen veszélyben, bár aligha feledkezhetünk el Kamenyec-Podolszk, az újvidéki vérengzés és a munkaszolgálat áldozatairól. Hajdu Tibor szerint „A honi vezetőréteg, közigazgatás együttműködési készsége vagy annak hiánya, mint a nemzetközi adatokból kitűnik, legfeljebb plusz–mínusz 10%-ot változtathatott az áldozatok számán, bár az sem kevés.” S tudjuk azt is, hogy az angliai vagy Egyesült Államok-beli zsidóellenesség konkrét politikában, a zsidók bevándorlási lehetőségeinek drasztikus korlátozásában jutott kifejezésre a második világháború idején is. (S ez avval együtt igaz, hogy a holokausztért felelős hitlerizmust az Egyesült Államok áldozatvállalása nélkül aligha lehetett volna legyőzni.)

1944 tehát megint új, nem a zsidótörvények elfogadásából logikusan, elkerülhetetlenül következő fejezet. Bármennyire is provokatívan hangzik, úgy gondolom, hogy ismét a szituáció a fő magyarázat és nem egyszerűen az akkumulálódó gyűlöletmennyiség csap át új destruktív minőségbe. Az ország német megszállása után ismét válság, igen mély válság keretei között önti el a társadalmat a szennyes ár, maga alá temetve több mint félmillió hite, származása miatt bűnbakká vált, a magyar társadalom által kiközösített és halálba küldött magyart. A tömeggyilkos gyűlöletpolitika állami keretek között egy sajátos „válságmenedzselés” része. Tragikus illusztrációja ennek a Kádár Gábor PhD-disszertációjában leírt jelenet: a kolozsvári deportáltakat kísérő rendőrök a zsidók hazafias érzéseire apellálva próbálták rávenni őket értékeik előadására, azt hangoztatva, hogy ezek inkább maradjanak az országban, mint hogy idegenek kezére kerüljenek.⁴⁴ Semmiképpen sem mosható össze az 1944. április–július eleje közötti, a németek megszállta horthysta állam által bonyolított deportálások időszak a Horthy szélsőjobboldali ellenzékének hatalomátvétele utáni periódussal, hiszen ez Horthy felelősségét csökkentené.

Kitekintés

A zárókövetkeztetések levonása előtt célszerű tovább tekintenünk, ha kérdésünket a Trianon és a holokauszt közötti viszonyról a huszadik századi magyar történelem egészébe kívánjuk utalásszerűen beleilleszteni.

43 I. m. 84.

44 Kádár Gábor: A magyarországi Vészkorszak gazdasági vetületei. Debrecen, 2002., kézirat. 57. A motívum *Kertész Imre* Sorstalanság c. könyvében is megjelenik. Ld. István Deák: Stranger in Hell. The New York Review of Books 2003. szept. 25. 65–68.

A II. világháború utáni évek, majd a szovjet rendszer évtizedei gyűlölettörténeti és bűnbakkeresés-történeti szempontból ugyanis ismét teljesen új időszakot jelentenek. A háború utáni válság állította előtérbe a magyarországi németek bűnbakszerepét, amit három tényező formált: a földreform keltette birtokigények, a Magyarországra menekülő volt kisebbségi magyarok elhelyezésének szükségessége és a németek kollektív háborús felelősségének a szociáldemokraták kivételével valamennyi politikai irányzat által lényegében elfogadott elve. Balogh Sándor, Fehér István, Tóth Ágnes, Ungváry Krisztián és mások kutatásaiból jól ismerjük e folyamat részleteit és azt is, hogy a magyarországi németek ki-, illetve áttelepítésének gondolata már az 1920-as évek elején felmerült a magyar fajvédők körében. A harmincas évek első felében a népi írók körében talált visszhangra a gondolat, a második világháború idején pedig az állami politika szívesen vette volna, ha mielőbb megvalósulnak Hitler tervei a német kisebbségek Németországba telepítésére. A németek bűnbakszerepbe állítása a magyar politikai elit jelentős személyiségeinek és csoportjainak retorikájában, társadalmi-politikai funkciójában – mutatis mutandis – az első világháború utáni zsidóság központú bűnbakkeresésre emlékeztet, a társadalom „önmegtisztulását”, a felelősségáthárítást elősegítő kényszerű okkeresés és a társadalmi kohézió erősítése igényének megnyilvánulása.

A kétpólusú hidegháborús világ sehol sem kedvezett az önkritikus szembenézésnek, hanem új gyűlölethullámokat váltott ki. Nagymértékben leegyszerűsítve, de a lényegét talán nem eltorzítva azt mondhatjuk, hogy e világ mindkét pólusán a félelem generálta gyűlölet volt a nagyhatalmi politika fő hajtóereje és hasonló érzések formálták mindkét oldalon a belpolitika fő frontvonalait is. E légkör klasszikus értékű leírását a sajnos alkotóereje teljében elhunyt, már említett Richard Hofstadter adta, részletesen elemezve a jobboldalon és baloldalon ugyanúgy megtalálható paranoid politikus tipikus érvelésformáit. A paranoid politikus a bonyolult, sok tényező által formált nehézségek, válságjelenségek okait firtató kérdésekre érzelmekkel telített egyértelmű, határozott válaszokat ad. Mindenhol, de leginkább a legfőbb hatalmi pozíciók közelében nemzetét, ügyét, osztályát üldöző összeesküvőket keres és talál. Identitásának meghatározó eleme az ellenségeire (pontosabban az általa ellenségeiként meghatározott egyénekre és csoportokra) irányuló gyűlölet. Az új, e típusban gazdag magyarországi kommunista politikai elit retorikájában és gyakran kegyetlen politikai gyakorlatában két új bűnbak kapott szerepet: a Horthy-korszak „elnyomó, kizsákmányoló uralkodó osztályai” és a koncepciós perekben főszerephez jutó „árulók”. Ez a felülről a társadalomra kényszeríteni próbált bűnbakmítosz azonban csekély mértékben hatott, nem rögzült, nem oldotta, hanem élezte a társadalmi feszültségeket, nem erősítette, hanem gyengítette a társadalmi kohéziót. Eme „új bűnbakok” esetében tehát nem beszélhetünk a klasszikus értelemben vett, a zsidósággal és a németekkel kapcsolatban leírt társadalmi hatású bűnbakkeresésről.

A hidegháború idején gyűlölettörténeti szempontból is igen fontos 1956 megítélése. 1956 élménye egy csillagórányi pillanatra az egybetartozás élményével ajándékozta meg a magyar társadalmat: az ÁVO-sokra és a szovjet politiku-

sokra és szovjet csapatokra irányuló gyűlölet funkcionális és világosan értelmezhető volt, összekovácsolta és nem megosztotta a társadalmat. Nem vagy alig tört felszínre az antiszemitizmus vagy más robbanékony gyűlölet, bár a viszonylag nagyszámú zsidó távozása mögött az ettől való félelem szerepet játszhatott.

Az 1956 után konszolidálódó rendszer igen óvatosan, de következetesen, gyakran diabolizáló elemeket sem nélkülözve, valós tényekből kiindulva építette fel az ÁVH és a Rákosi-rendszer bűnbakszerepét. Így sikerült a rendszer strukturális problémáit egyes emberek és intézmények hibáiként, vétkeiként, bűneiként beállítani.

1989–1990 hatalmas várakozásokat ébresztő fordulata nem csekély bizonytalanságot okozott sok emberben és megalapozatlan illúziókat ébresztett. A kijózanodás jelentős gyűlölethullámokat keltett, amely megdöbbenő, sokkoló hatású állásfoglalásokban jutott kifejezésre, de hatékonyan szervezett politikai erőhöz kapcsolódó, széles kisugárzású cselekvéshez csak alkalmi formában vezetett. Itt most csak két véletlenszerűen kiválasztott, de jellemzőnek tartott példával szeretném felhívni a figyelmet egyes bűnbakkereső gyűlöletmotívumok szívós továbbélésére.

Az egyik 1990 elejéről egy akkoriban indult hetilap cikke, amely azt magyarázza, hogy a „rég Magyarországon” antiszemita nem a kapitalista üzletembert gyűlölték „hanem a pápaszemest »marxista szabadkőművest« értelmiségit, aki »eladta Erdélyt«, »nyakunkra hozta a kommunistákat«”.⁴⁵ A másik példa egy 1996. október 27-i, 1956-ra emlékező, retorikájában az akkoriban bontakozó Tocsik-ügyre is építő MIÉP-tüntetés egyik jelszava: „Le Petővel! Le Hornnal! Le Trianonnal!”⁴⁶

A Kádár-korszakból áthúzódóan a rendszerváltás utáni években bontakozott ki a cigányság bűnbakszerepbe állítása. Az utóbbi 2–3 évtized demográfiai tényei és szociológiai kutatásai arra utalnak, hogy a cigányság arányszámának növekedésével párhuzamosan tapasztalható asszimilációs és integrációs törekvései inkább a kirekesztés mint a befogadás reakcióit váltották ki a magyar társadalomban. Egyes társadalmi feszültségekkel összefüggésben, leginkább a bűnözés terjedése kapcsán kerül klasszikus bűnbakszerepbe a roma közösség.

A példák „helyretételéhez”, értékeléséhez a következő szempontokat kínálnám, amelyek egyben rövid gyűlölettörténeti keretbe foglalt áttekintésem összefoglaló következtetései.

Következtetések

1. A neves lengyel filozófus, Leszek Kolakowski figyelmeztetett arra, hogy az antiszemitizmus látszólag ártalmatlan, szétszórt eszmetörédei valamilyen váratlan, nagy, de akár kis erejű szikra hatására is gyilkos hatású robbanó eleggyé ke-

45 Borzalmas dolog a jobbratolódás. (Szent Korona, 1990. február 21., 6–7.) Idézi: Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992. Vál., bev. Karsai László. Bp. 1992. 150–151.

46 Idézi J. S. Murer: i. m. 12.

veredhetnek össze.⁴⁷ A társadalomtudományi, történeti elemzéseknek – teszem hozzá – ugyanolyan figyelmet kell fordítani az eszmetöredékek folyamatosságára, amelyek parazita élőlényekhez hasonlóan gyakran igen különböző táptalajon élnek szívósan tovább, mint a szikrák egyedi jellegzetességeire. Ezek az eszmetöredékek katalizátorok lehetnek, amelyek a reakciók sebességét nagymértékben megnövelik anélkül, hogy maguk a folyamatban maradandóan megváltoznának. Bibó Istvánt segítségül hívva: A kollektív hisztéria az egész közösség állapota és értelmetlen különválasztani, eltávolítani a hisztéria látható hordozóit, hogyha a hisztériához vezető út, az azt okozó feltételek, helyzetek fennmaradnak. Hiába tüntetjük el az összes „gonosz embert”, a közösség egy generáción belül reprodukálni fogja a hisztérikus örülteket, haszonélvezőiket és hóhérait.⁴⁸

2. Oknyomozásaink során célszerű mindig legalább annyira befelé, mint kifelé fordulnunk, hiszen akarva-akaratlanul mi is láncszemek lehetünk, vagyunk, nemcsak a zsarnokság Illyés Gyula által oly drámaian megjelenített láncában,⁴⁹ hanem azok lehetünk, nemegyszer szándékunk ellenére, a gyűlölet láncában is. Nemcsak múltbéli és jelenlegi másokról, magunkról is szólunk, amikor a gyűlöletpolitika és gyűlöletbeszéd gyökereit kutatjuk.

ATTILA PÓK

SCAPEGOATING IN TWENTIETH CENTURY HUNGARY

Studying the history of twentieth century Eastern and Central European political thought, one often comes across a stereotype that is common to liberals and conservatives, communists and fascists, nationalists and cosmopolitans, governing and oppositional politicians. When they are trying to explain the causes of the defeats, losses, failures, sufferings of their respective nations, they often blame individuals, smaller or larger social or political groups or even non-personal factors (as ideologies or traditions), i.e. they identify scapegoats. The present paper – outline of a book in the making – makes an attempt at surveying the main stages of the emergence of this stereotype of political thought in twentieth century Hungary.

Methodologically, it exploits the results of social psychology concerning group-dynamics and prejudices (Allport, Heider Douglas, Erikson, etc.). Two concepts are especially utilized. The first, *enforced attribution*, refers to the socio-psychological need of calling for clear, simple explanations in the case of very complex events and processes. The other is the *mobilizing-recruiting function* of scapegoating or the “prospective” creation of scapegoats. This process is part of the emergence of totalitarianism and leads to “*pseudo-speciation*”, i.e. the scapegoat is considered to be

47 Leszek Kolakowski: Az antiszemiták. Öt, semmiképpen sem új tézis, figyelmeztetőül. Idézi: Dr. Kende Péter: Rőpirat a zsidókérdésről. Bp. 1989. 146.

48 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. I. 1935–1944. Bp. 1986. 376.

49 Egy mondat a zsarnokságról c. 1952-ben írt, 1956-ban publikált versére gondolok.

part of a different, non-human species. Therefore the prohibition of aggression against members of one's own species does not apply when dealing with them.

Sources include political statements, journalism, academic texts, pieces of high and popular culture.

The paper defines Trianon (i.e. the huge territorial losses Hungary had to accept after Word War One) and the responsibility for the Hungarian Holocaust (extermination of more than two thirds of the Hungarian Jewry in the summer of 1944) as the key issues of twentieth century Hungarian history. It traces scapegoating in the search for explanations for these tragedies. The *main point* of the paper is that there exists a close connection between these two great tragedies. Challenging main stream views on these issues, it argues that the Hungarian Holocaust was much more connected to post-Trianon waves of nationalism than to traditions of anti-Judaism and modern anti-Semitism. It is trying to prove this point by analyzing some arguments of anti-Jewish legislation from 1938 to 1941 and the resurfacing of anti-Semitic views and scapegoating targeting other groups of Hungarian society in later periods of twentieth century Hungarian history.

The investigation is far from being just an abstract academic discourse – it is motivated also by the worries due to the fast proliferation of hate and hate speech in current Hungarian public and private life.

Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944

Degré Alajost a budapesti m. kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsa 1931. június 27-én avatta „jogtudorrá”.¹ A szegedi kir. ítélőtábla elnöke még ugyanezen a napon az ítélőtábla kerületébe joggyakornokká nevezte ki, s szolgálatát végezt a szegedi kir. törvényszékhez osztotta be. A hivatali esküt 1931. július 2-án tette le, és állását is ekkor foglalta el.

A fiatal jogász komoly munícióval érkezett a pályára. A Nagyváradon jogakadémiát végzett, s a Millennium évében elhunyt nagyapa – akinek a nevét is viselte – az 1848-as márciusi ifjak egyik vezéralakja volt. Gyermekei is a jogi pályát választották. Az 1915-ben elhunyt Lajos neves büntetőjogász lett. Miklós, akinek jogi karrierje a legtöbb ösztönzést adta fiának, Degré Alajosnak, törvényszéki elnök volt Zalaegerszegen. Ezt követően Győrbe került, majd 1914-ben a budapesti Központi Királyi Járásbíróság megszervezésével és elnöki tisztjével bízták meg. 1926-tól a budapesti Királyi Itélőtábla elnöke volt nyugdíjba vonulásáig, 1937-ig.² Ő vetette fel az ötletet, hogy fia a jogi pálya mellett jogtörténettel is foglalkozzon.

A családi indíttatás mellett Degré Alajos útját a jogi karon olyan kiváló professzorok egyengették, mint Notter Antal, Eckhart Ferenc, Illés József. A bölcsészkaron Szentpéteri Imrénél és Hajnal Istvánnál történeti segédtudományi stúdiumokat is hallgatott.

A fiatal jogász nem sok időt töltött első szegedi munkahelyén. Belépését követően, néhány hét múlva, 1931. július 20-án katonai szolgálatra vonult be. Innen 1932. június 26-án szabadságot kaptak. Ekkor Degré Alajost saját kérelmére és költségére a budapesti Kir. Itélőtábla elnöke – aki ekkor édesapja volt – 1932. június 29-én a szegedi kir. törvényszék elnökének hozzájárulásával a pestvidéki kir. törvényszékhez áthelyezte. Szabadsága lejártával korábbi munkahelyén már nem is jelentkezett, alkalmazása alól június 30-án felmentették, s július 2-án már az új munkahelyén kezdte meg szolgálatát.³

1 Igazságügyi Minisztérium, Központi Irattár VIII. 1535. Degré Alajos személyi anyaga (= Személyi anyag).

2 *Turbuly Éva*: Degré Alajos tudományszervező tevékenysége. *Levéltári Szemle* 44(1994) 3. sz. 33.

3 Személyi anyag.

Munkája mellett folytatta jogtörténeti kutatásait, s Illés Józsefhez, a pesti magyar jogtörténet egyik professzorához járt proszemináriumot tartani. Az Eckharttól tanult diplomatikai tudása nagy segítséget jelentett ekkor az oklevelek olvasásánál. Degré jogtörténeti munkásságának nagy lökést adott a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1934. július 19-én adományozott kettőezer pengővel járó állami ösztöndíj, melyet a fiatal joggyakornok összehasonlítható jogtörténeti tanulmányok végzésére kapott az 1934/1935. tanév tartamára Párizsba.⁴ Tekintettel arra, hogy Degré az igazságügyi jogszolgáltatás érdekében külföldi tanulmányai keretében az újabb kori francia büntetőjog és perjog fejlődésével is foglalkozni szándékozott, részére a m. kir. igazságügy-miniszter 1934. október 15-től egy évig illetményeinek teljes összegében történt meghagyásával tanulmányi szabadságot is engedélyezett. A pénzügyminiszter hozzájárulásával a fiatal kutató kint tartózkodása alatt illetményét francia frankban, felár nélkül vehette kézhez. A Párizsban eltöltött egy év, az egyetemi légkör nagy hatással volt rá, tanulmányaiban professzora, Olivér Martin segítette tanácsaival. Kiváló nyelvtudásra tett szert itt, s ezt későbbi, francia nyelven írt publikációiban is jól kamatoztatta.

Közben 1935. április 15-én megnősült, Menczer Paulát, Menczer Oszkár vezérigazgató lányát vette feleségül. Egyik esküvői tanúja Osvald István, a Királyi Kúria elnöke volt, az esketési szertartást Sík Sándor egyetemi tanár végezte.⁵

Visszatérve tanulmányi szabadságáról Degré 1935. szeptember 2-án foglalta el újból állását. Ebben az évben jelent meg *A Négyeskönyv perjogi anyaga* című munkája. 1936. január 28-án megszületett első gyermeke. Fél év múlva, 1936. szeptember 28-án már kitűnő eredménnyel tette le az egységes bírói és ügyvédi vizsgát a Királyi Kúria épületében.⁶ Ekkor jelent meg *A Négyeskönyv büntetőjogi elvei* című munkája. Tehetségének és családi háttérének köszönhetően karrierje gyorsan ívelt felfelé. Degré indulását és életét is a felső középosztályhoz tartozó hivatali csúcselit akkoriban szokásos pályakezdése jellemezte. 1937. február 24-én berendelték szolgálattételre a m. kir. igazságügy-minisztériumba. Állását a magánjogi és közigazgatási jogi osztályon – ahol hitbizományi ügyekkel foglalkozott – március 1-jén foglalta el. Főnöke, Sárffy Andor kúriai bíró volt. Még ebben az évben törvényszéki jegyző lett, ami 30 pengő fizetésemelést jelentett számára. Degré a m. kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara 1939. november 24-én tartott rendkívüli ülésén hozott határozatával „A magyar magánjog, perjog és büntetőjog története” című tárgykörből egyetemi magántanárrá képesítette. Eckhart Ferenc ugyan késleltette a cím elnyeré-

⁴ Illés József járta ki számára, A Quadripartitum perjoga c. dolgozatáért.

⁵ Baranya Megyei Levéltár hangarchívuma. Degré Alajos visszaemlékezései (= Degré Alajos visszaemlékezései).

⁶ Személyi anyag (589/1936. jksz. alatt kiállított oklevél). A bírói vizsgára készülő Degrének olyan vizsgadrukkja volt, hogy le akarta mondani az első időpontot. Édesapja beszélt le a halasztásról, aki el is kísérte a vizsgára (Degré Alajos visszaemlékezései).

sét,⁷ de Angyal Pál támogatta azt. A képesítést a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1940. január 23-án hagyta jóvá és erősítette meg.⁸ Ekkor írta meg a *Magyar halászati jog a középkorban* című munkáját, melyet komoly szakmai figyelem kísért. Ez időben pályázta meg az 1940-ben Kolozsváron létrehozott magyar egyetem jogi katedráját is, de az állást végül – Eckhart javaslatára – Bónis György kapta meg.⁹ Közben 1939. december 31-én az akkor 30 éves Degré Alajost kinevezték a pestvidéki kir. törvényszékhez bírónak, s berendelték további folytatolagos szolgálattételre az igazságügy-minisztériumba. Bírói esküjét 1940. január 10-én tette le. 1940 ősztől 1944-ig minden félévben előadott valamilyen áttekintő magánjogi stúdiumot az egyetemen. Hivatali előmenetele is jól alakult. 1940. december 30-án miniszteri titkárrá nevezték ki,¹⁰ esküjét 1941. január 8-án Lutitszky Jenő, az elnöki osztály vezetője előtt tette le. Bírói besorolás alapján megállapított magasabb illetményét miniszteri titkárként is megtarthatta. Itt Degré munkatársa volt Bibó István is, aki egyetemi magántanári címmel, s ugyancsak miniszteri titkári besorolással dolgozott az igazságügy-minisztérium magánjogi osztályán. Ekkor a miniszter az a Radocsay László volt, aki az 1939 és 1944 között meghozott zsidótörvények és rendeletek egyik fő felelősének számított.¹¹

Degré Alajost 1941. április 5-én fegyvergyakorlatra hívták be, ahonnan május 6-án szerelt le. Feltehetőleg ekkor bízhatta meg Sárffy Andor a Magánjogi II/b ügyosztály ügykörébe bevont „Az úgynevezett szombatosok és ivadékaik származásának igazolására vonatkozó tanúsítványok kiadásával kapcsolatos ügyek” miniszteri biztosi feladataival, melyet 1944. október 5-ig referált. Természetesen ez a megbízás nem volt minden előzmény nélküli. Radocsay 1939. november 9-i beiktatását követően a vezetése alatt álló minisztériumban már decemberben megindult az úgynevezett erdélyi szombatosok történetének, származásának, jogi és vallási viszonyaiknak gondos tanulmányozása.¹² Erre azért volt szükség, mert a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló, s Teleki Pál miniszterelnöksége alatt meghozott 1939:IV. törvénycikk (II. zsidótörvény)¹³ végrehajtása során felmerült néhány olyan eset, amelyben „nem zsidó, székely származású személyek zsidó – vagy nem zsidó – voltak

7 Oklevéltani kutatásokon alapuló munkáját hiányolta (Degré Alajos visszaemlékezései).

8 Személyi anyag. Továbbá: „nem azért szereztam meg a magántanári képesítésem, hogy az a pályán tekintélyt adjon, hanem mert jogtörténész professzor akartam lenni. És ez volt az első lépés” (Degré Alajos visszaemlékezései).

9 Degré nehezményezte, hogy Eckhart a jóval fiatalabb Bónist javasolta kinevezni a katedrára.

10 Személyi anyag. (44 928/1940. I. M. E. rendelet.)

11 Radocsay László igazságügy-miniszter: 1939. nov. 9–1944. márc. 22. Ld. *Bölgöny József: Magyarország kormányai 1848–1975*. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltár-tan és történeti forrástudományok 2.) 275.

12 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Igazságügy-minisztérium Levéltára (= IM) K 579 Általános iratok 1939–1944 90. cs. 33 403/1944. 779.

13 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Ld. 1939. évi országos törvénytár. Bp. 1939. 91–102. Kihirdetve: 1939. máj. 5-én.

megállapítása” vált szükségessé a visszacsatolt területeken. A minősítendő személyek felmenői ugyanis – úgynevezett erdélyi szombatos meggyőződésük folytán –, e vallás szabad gyakorlása érdekében a 19. század közepén lettek az izraelita hitfelekezet tagjai.

De kik is voltak azok a „zsidózó”¹⁴ szombatosok, akiknek ügye feltétlen megoldást kívánt?

Az erdélyi szombatoság (héberül: *shomrei shabbat*), a reformáció legkésőbbi ágából, az antitrinitárius irányzathból fejlődött ki a 16. század utolsó évtizedeiben, s főként a székely vidéken terjedt el, de megtalálható volt Kolozsvárott, Tordán, és Marosvásárhelyen is. A szombatosok megszakítottak minden kapcsolatot a keresztény egyházakkal, Mózes öt könyvét tartották magukra nézve kötelezőnek.¹⁵ A szombatot szigorúan betartották. A szombatoság a 16. század végén, Dávid Ferenc unitárius püspök országgyűlési elítéltetése nyomán az unitárius vallás túlhajtásából keletkezett. Legkiválóbb vezetőjük Péchi Simon, akit Bethlen Gábor kancellári méltóságba is emelt, kitűnő hebraista volt. Az 1590-es évek elején több évet töltött zsidók között Konstantinápolyban, Egyiptomban és Észak-Afrikában, de hosszú ideig élt a szefárd zsidók között, akiktől a nyelvet is megtanulta. Ismerte a zsidó szertartásokat is, s ő rakta le bibliafordításával, a szombatosok imakönyvével a szombatoság liturgiai alapjait.

Terjedésének csak I. Rákóczi György fejedelem 1638. évi, rendkívüli szigorral végrehajtott eljárása vetett véget, amikor is a szombatosokat (zsidózókat) az országgyűlés által kiküldött dési bíróság elé idézték, s mint hűtleneket elítélték. A hűtlenségnek a fejvesztésre vonatkozó részét ugyan nem hajtották végre, de a vagyonukat elkobozták, rabságra ítélték és közmunkákkal foglalkoztatták őket. A Péchi korában Udvarhely, Maros, és Csíkszék falvaira kiterjedő 20–30 ezer főnyi szombatos felekezetből az azt követő évszázadokra nem sokan maradtak meg, de a Szentkeresztben, Szentdemeteren, Csöbön, Székelyszálláson, Véckén, Bordoson, Nagyernyén, és legfőképp Bözödújfalun és környékén élő szombatosok ellen 10–20 évente bírói hatalommal kellett fellépni.

Az erdélyi szombatoság története a 19. század második felében újabb fordulatot vett. A szombatosok – érintkezésbe lépve a zsidókkal – arra a meggyőződésre jutottak, hogy szombatos hitelveiket szabadabban gyakorolhatják, ha az izraelita hitfelekezet tagjai közé lépnek. Röviddel az emancipációs törvény (1867:XVII. tc.) után, 1869-ben Bözödújfalun több mint száz székely szombatos áttért a zsidó vallásra, s az ortodox irányzathoz csatlakozott. 1874-ben zsinagógát is építettek maguknak, vallási vezetőjük 1900-tól 1944-ig R. Yichak ha-Lévi Hirsch lett. Bözödújfaluba számos zsidó is került, akik a most már magukat izraelitának valló – addig egymás között házasodó – szombatos székelyekkel sok esetben össze is házasodtak, tehát együtt éltek a tiszta nem zsidó származású

14 A 17. századi erdélyi törvények szóhasználata (zsidózók – judaisantes).

15 *Moshe Carmilly-Weinberger: A zsidóság története Erdélyben (1623–1944).* Bp. 1995. 54.

szombatos székelyek a vegyes házasságból származókkal. A keresztény vallások történetében másutt ilyen jellegű szellemi-vallási fordulatról nem tudunk.¹⁶

Erdélyben néhány száz olyan izraelita vallású személy élt ekkor, aki származására nézve nem volt zsidó, és akinek a zsidókkal azonos elbánás alá vonása ellenkezett volna a korabeli Magyarország fajvédő, s a zsidók jogait korlátozó törvényének szellemével. Ezért az 1941. év elején, közvetlenül az észak-erdélyi területek visszacsatolása után, magyar kormánybiztos járt Bözödújfaluban, s akit lehetett, hatósági rábeszéléssel a zsidó hitről visszatérítettek valamelyik keresztény vallásba, katolikusba, vagy unitáriusba. Mindezekről Móricz Zsigmond is hírt adott, mikor 1941 nyarán tett erdélyi látogatása alkalmával felkereste a bözödújfalusi székely szombatosok akkor meglévő közösségét.¹⁷ Az általa készített interjú szerint azzal fenyegették meg őket, hogy elveszíthetik nyugdíjukat, házaikat, földjeiket, mindenüket, mert „a kormánybiztos kihirdette, hogy aki át nem tér, annak nincs helye a magyar hazában, s még el is úzik”.¹⁸

Ennek nyomán az ottani szombatosok túlnyomó része az izraelita hitfelekezetet elhagyva keresztény hitfelekezetre tért át. Mindezen információkat, s 1944-ig tartó kálváriájukat, továbbá az igazságügy-minisztérium Degré Alajos által kidolgozott jogi álláspontját, a megoldásra tett javaslatait egy az általa 1944. május 22-én jegyzett, s Antal István¹⁹ miniszter számára a szombatoskérdésről készített, minisztertanácsi előterjesztés tárgyaként beterjesztett Pro Memoria-ból²⁰ ismerhetjük meg.

Ez alapján a „szombatosivadékok” érdekében a második zsidótörvénynek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen való alkalmazása tárgyában kiadott 2220/1941. M. E. számú rendelet 23. §-a²¹ lehetővé tette, hogy a törvényhatóságok első tisztviselője a 7720/1939. M. E. számú rendelet²² 64. §-ának megfelelő alkalmazásával tanúsítványt adjon ki arról, hogy a tanúsítványban megnevezett személy erdélyi szombatos, vagy ivadéka, származásánál fogva nem zsidó, a tanúsítvány kiadása iránti kérelem előterjesztése idején nem tagja az izraelita hitfelekezetnek, s ennek okán nem zsidónak minősül.

Ezt követően a harmadik zsidótörvény (1941:XV. tc.)²³ meghozatala során szükségessé vált a törvényhozó számára annak megállapítása is, hogy az erdélyi

16 I. m. 212.

17 Móricz Zsigmond: A szombatosok közt. Kelet Népe 1941. júl. 1. 1–5.

18 I. m.

19 Antal István igazságügy-miniszter 1944. márc. 22–1944. aug. 29. Ld. *Bölcöny J.*: i. m. 210–211.

20 MOL IM K 579 90. cs. Pro Memoria.

21 A m. kir. minisztérium 1941. évi 2220. M. E. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen alkalmazásáról. Ld. Magyarországi rendeletek tára. 1941. I. Bp. 1942. 324.

22 A m. kir. minisztérium 1939. évi 7720. M. E. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. törvénycikk végrehajtásáról. Ld. Magyarországi rendeletek tára. 1939. II. Bp. 1940. 1173–1206.

23 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Ld. 1941. évi országos törvénytár. Bp. 1941. 95–99.

szombatosivadékok e törvénycikk alkalmazása szempontjából mennyiben minősülnek nem zsidónak. Ezért a törvény 16. §-a úgy rendelkezett, hogy az úgynevezett erdélyi szombatos vagy ivadéka, aki származásánál fogva nem zsidó (1941:XV. tc. 9. §, 1939:IV. tc. 1. §) és nem tagja az izraelita hitfelekezetnek, mind e törvény 9., 10., 14., és 15. §-ának, mind a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályoknak alkalmazása szempontjából a nem zsidókkal esik egy tekintet alá. Az ez alapján meghozandó részletes szabályok megállapítására, ideértve az igazolás módozatait is, a törvény 16. §-ának második bekezdése az igazságügy-minisztert hatalmazta fel. Ezt követően adta ki Radocsay László 1941. október 3-án a 71 000/1941. I. M. számú rendeletet.²⁴ E rendelet szerint annak igazolására, hogy valaki, mint úgynevezett erdélyi szombatos vagy ivadéka a nem zsidókkal esik egy tekintet alá, kizárólag az igazságügy-miniszter által kiadott tanúsítvány szolgált. Az olyan személytől pedig, aki erdélyi szombatos származását e rendelet értelmében az igazságügy-miniszter által kiállított tanúsítvánnyal igazolta, nem zsidó származásának igazolása céljából, hatósági eljárások során további okiratok felmutatását követelni nem lehetett. Mindezekre azért volt szükség, mert az erdélyi szombatosivadékok nem zsidó származását az egyébként előírt eszközökkel,²⁵ anyakönyvek hiányában, s továbbá, mert az üldözött szombatosok gyakran álneveket, majd az izraelita vallásra térésük után zsidó utóneveket vettek fel, nehézségekbe ütközött.²⁶ A nem zsidó származás bizonyítását tehát mechanikusan szabályozni nem lehetett, hiszen a bizonyítás céljából a legkülönbözőbb könyvészeti, illetve levéltári forrásokat kellett felhasználni, ugyanakkor ezek bizonyító erejének megállapításához olyan speciális jogi, történelmi és jogtörténeti ismeretre volt szükség, melyet minden törvényhatósági tisztviselőtől nem lehetett megkívánni. A hatóságoknak persze jogukban állt a problematikus esetekben felvilágosítást kérni az igazságügy-minisztertől. A 71 000/1941. I. M. számú rendelet 2. §-a azt is elrendelte, hogy a kiadó a tanúsítványban tüntesse fel azt a tényt, hogy a megnevezett személy a zsidókat érintő minden jogszabály alapján, vagy csak egyes jogszabályok alkalmazása alapján esik a nem zsidókkal egy megítélés alá. Ez annak alapján volt lehetséges, hogy egyértelművé tették a tanúsítványban szereplő személy teljes nem zsidó származását, avagy feltüntették azt a tényt is, hogy esetleg zsidó felmenőkkel is rendelkezett. A minisztérium több ügyosztályának véleményezését követően a

24 A m. kir. igazságügy-miniszter 1941. évi 71 000. I. M. számú rendelete, az úgynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolásáról. Ld. Magyarországi rendeletek tára, 1941. III. Bp. 1942. 3494–3495.

25 7720/1939. M. E. 1. §, 70 000/1941. I. M. 6–8. §.

26 „Végül az izraelita hitfelekezetre áttért bözdújfalusi szombatosok keresztény utóneveit az ott működő anyakönyvvezető rabbik, vagy tanítók gyakran megváltoztatták, és őket lengyelzsidó (jiddis) utónéven jegyezték be az anyakönyvbe. Ezért a bözdújfalusi izraelita felekezeti anyakönyv tele van Nagy Hiller, Lőrinc Zélig, Kovács Rivke és ehhez hasonló nevekkal, amelyeket természetesen ebben az alakban a korábbi keresztény anyakönyvekben hiába keresnők.” (Degré Alajos megfogalmazása. Pro Memoria.)

Radocsay László vezette tárca állást foglalt abban a kérdésben is, hogy a részben zsidó származású szombatosok mely esetben jogosultak a tanúsítvány megszerzésére, s azokkal milyen korlátozásokkal élhetnek. Állásfoglalásában kifejtette, hogy a nem zsidó származás megállapítása során különbséget kell tenni aszerint, hogy a kérelmezőnek 4, 3, 2, vagy csupán egy nagyszülőjéről sikerült bizonyítani, illetve valószínűsíteni nem zsidó származását. Akinek egyik nagyszülője sem volt zsidó származású, az az 1941:XV. tc. 9. §-ának és az 1939:IV. tc. 1. §-ának megfelelő alkalmazásával minden korlátozás nélkül nem zsidónak minősült. Ugyancsak így kellett eljárni azok esetében is, akiknek három nagyszülője volt nem zsidó származású. Ezen esetekben azonban a kérelmezőnek az 1941:XV. tc. 9. §-ának harmadik bekezdése alapján tilos volt házasságot kötni zsidó, illetve olyan nem zsidó személlyel is, akinek két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született. Mindezen tényt a tanúsítványban is fel kellett tüntetni. A legneuralgikusabb minősítése, elbírálása a két zsidó és két nem zsidó nagyszülőtől származó szombatosivadékoknak volt (félvérek). A Radocsay által vezetett minisztérium ezen kérdés eldöntésénél az 1941:XV. tc. 9. §-ának harmadik bekezdését vette figyelembe. Ez alapján a félvérek zsidó vagy nem zsidó minősítését – aszerint, hogy ők maguk vagy zsidó származású szülők mikor tértek át a keresztény hitfelekezetre – áttérésük időpontja döntötte el. Ez a gyakorlat azonban nem a hatályos törvények pontos értelmezésén alapult, hiszen a törvény értelmében a szombatosivadékok áttérésük időpontjától függetlenül nem zsidóknak minősültek abban az esetben, ha a kérelem előterjesztésekor már nem voltak tagjai az izraelita hitfelekezetnek. A minisztérium liberális gyakorlata szerint ezen esetekben ők – arra való tekintet nélkül, hogy mikor lettek keresztény vallásúak – teljes jogú nem zsidóknak minősültek, s csupán a tanúsítványban tüntették fel azt a kitétel, mely szerint nemcsak zsidóval volt tilos házasságot kötniük, hanem olyan személlyel is, akinek akár egy nagyszülője is az izraelita hitfelekezet tagjaként született. A szombatos félvérek ügyének kedvező elbírálása azon a megfontoláson alapult, miszerint „a szombatosivadékok nagy része Erdélyben, a Székelyföldön egy tömbben él, s feltehető, hogy a székelység asszimilációs erejének következtében ezen szombatos félvérek nem zsidó, hanem székely felmenőik gondolat- és hitvilágát, jellemét követik”.²⁷ Habár a Közigazgatási Bíróság ezzel ellentétes gyakorlatot követett,²⁸ a minisztérium következetesen kitartott e megengedőbb megoldás mellett.

A három zsidó és egy nem zsidó szombatos nagyszülőtől származottak részére a miniszter csak abban a kivételes esetben adott tanúsítványt, ha a férfi kérelmezőnek atyai nagyatyja, nő kérelmező esetén anyai nagyanyja volt nem zsidó szombatos, zsidó felmenőiről pedig igazolni tudták azt, hogy az 1849. évi január

²⁷ Uo.

²⁸ Azt az elvet követte, hogy származására nézve nem zsidónak az erdélyi szombatosivadék is csupán abban az esetben volt tekinthető, ha négy nagyszülője közül legfeljebb egy volt zsidó származású.

1. előtt született legközelebbi zsidó felmenőik Magyarország területén születtek.²⁹ A Radocsay vezette minisztérium az ilyen – háromnegyed részben zsidó származású – kérelmező személyek részére is csak olyan értelmű tanúsítványt adott ki, amelyben a megnevezett személy az 1939:IV. tc. (II. zsidótörvény) alkalmazása szempontjából nem zsidónak minősül ugyan, de a tc. 1. §-a hatodik bekezdésében meghatározott korlátozások alá esett, a harmadik zsidótörvény, valamint a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályok alkalmazása szerint pedig zsidónak minősült. A miniszter 1944-ig mindössze 16 ilyen tartalmú tanúsítványt állított ki.³⁰

A bözdújfalusi székely szombatosivadékok tömegesen (64 fő) csak 1942. április 6-án kelt, az igazságügy-miniszterhez címzett levelükben kérték a – 71 000/1941. I. M. számú rendelet 1. §-ában meghatározott – tanúsítvány kiállítását nem zsidó származásukról, s szombatosivadék mivoltukról.³¹ Kérelmük elbírálásának sürgősségét a kiadott földbirtok zár alá vételi rendelkezésekkel indokolták.³² Előadták, hogy valamennyien szegény sorsú kisgazdák, s a tanúsítvány kiadásához szükséges okiratok beszerzése, valamint elküldése súlyos anyagi terhet jelentene számukra. Épp ezért azt kérték a minisztertől, hogy ügyük tárgyalására a minisztérium egyik munkatársát a helyszínre küldje ki, aki ott az anyakönyveket is megtekintve a szükséges tanúvallomásokot felvehetné. Ahogy fogalmaztak: „Tekintettel arra, hogy sokan vagyunk, valamennyien ugyanabban a községben születtünk, és felmenőink is Bözdújfalun születtek és éltek, a származásunkra vonatkozó összes adatok, anyakönyvek, tanúk Bözdújfalun találhatók.” Kérelmük végén a szombatosok a tisztviselő kiküldésével járó költségek viselését is magukra vállalták. A kérelmezők közül hárman, János Áron országgyűlési képviselő kíséretében még a kérelem benyújtása előtt felkeresték a szombatosüggyel megbízott Degré Alajost, s kérték a rendes eljárás gyorsítását. Előadták, hogy szombatos származásuk bizonyítására nagyobb számú felekezeti anyakönyvi kivonatra volna szükség, amelynek kiállítása, még ha illetékmentes is, meglehetősen költséges, s a községi bizonyítványok is rendes díjszabás alá es-

29 „A kérelmező személy ez esetben ugyanabban a helyzetben volt, mint az 1939:IV. tc. 1. §-a harmadik bekezdésének a) pontjában meghatározott személyek. Azt a hiányt pedig, hogy 1919. évi augusztus 1. előtt nem vált keresztény hitfelekezet tagjává, pótolta az, hogy neve szerinti nagyszülője érvénytelenül (1895 előtt) lépett be az izraelita hitfelekezetbe. Tehát ennek neve szerinti gyermeke és neve szerinti unokája is az ő vallását követve, jogi szempontból keresztény hitfelekezet tagjaként született.” (Pro Memoria 785–786.)

30 Az ilyen tanúsítvánnyal ellátott személyek az 1200/1944. M. E. sz. rendelet, valamint a zsidók jogviszonyainak rendezése tárgyában ezt követően kiadott egyéb rendeletek alkalmazása szempontjából zsidóknak minősültek.

31 MOL IM K 579 88. cs. 28 096/1942. 552–556.

32 Az 1939:IV. tc. alapján a mezőgazdasági ingatlanoknak átengedésre kötelezés útján történő megszerzése és földbirtokpolitikai célokra felhasználása. A m. kir. földművelésügyi miniszter 1942. évi 941. eln. számú rendeletével hozta létre az erdélyi földbirtokpolitikai főosztályt, s döntött szervezeti és működési szabályzatának megállapításáról. A főosztály székhelye Kolozsvár lett.

nek. Degré azonnal intézkedett, s az elnöki osztályhoz a következő javaslattal élt. Korábbi tapasztalatára hivatkozva támogatta a kérelmezők ügyének gyors elbírálását, mondván, még a problémamentes tanúsítványok kiállítása is csak 6–8 héttel az okiratokkal felszerelt alapkérelem benyújtása után volna lehetséges. Megjegyezte, hogy a korábbi kérelmezőkkel ellentétben, a mostaniak kevésbé jómódúak, mindannyian szegény sorsú kisgazdák. Megállapította, hogy a 7720/1939. M. E. rendelet 68. §-a értelmében a nem zsidó származás bizonyítása céljából kiállított állami anyakönyvi kivonatok díjtalanok, s a felekezetiéért is csak egy pengő kérhető. A községi bizonyítványok költséges kiállítása helyett a helyszínen történő tanúkihallgatásokat javasolta. Tényleges költségként csak a II. osztályú gyorsvonat, illetve autóbusz menetjegyét, valamint a VII. fiz. osztálybeli előadó 7 napos kiküldetésének 102 pengős összegét említette. Ez alapján – javasolta – egy kérelmezőre fejenként mindössze 2 pengő 20 fillér esne. Megjegyezte ugyanakkor azt aényt is, hogy a folyamodók a személyes megjelenés alkalmából 110 fő kérelmét tolmácsolták, de az írásban beadottat már csak 64-en írták alá. Mindezek ellenére megvalósíthatónak tartotta a kiküldetés útján történő bizonyítás felvételét, a tanúkihallgatások jegyzőkönyvezését, az anyakönyvi adatok megvizsgálását, az általa megszerkesztett űrlapok kitöltését, az egyes kérelmezőkről készített részletes jelentések megtételét, s az ez alapján történő miniszteri határozathozatalt. Az elnöki osztály hozzájárult a Degré által megfogalmazottak elvégzéséhez, s a minisztérium értesítette is a folyamodókat, a községi előjárókat, s az állami, valamint a különböző felekezetek anyakönyvvezetőit, hogy a megjelölt időpontban álljanak a kiküldött előadó rendelkezésére. A kincstár az igazságügyi kormányzat tekintélyének megóvása érdekében fedezte a felmerülő költségeket is. Degré nem tartotta valószínűnek, hogy a szombatos származás megállapítása ügyében további tömeges kérelem érkezzon, s a bizonyítások bőzódúfalui felvételére május 11-ét tűzte ki.

Degré Alajos az általa készített 129 pontos űrlappal érkezett Bözödúfaluba, amely a folyamodóra, atyjára, anyjára, atyai nagyatyjára, atyai nagyanyjára, anyai nagyatyjára, anyai nagyanyjára, valamint a kérelmezők dédszüleire vonatkozó kérdéseket tartalmazta. A hatósági eljárásra, az akkor 15 éves Kovács András szociológus – a székely szombatosok 16. századi kálváriájának írója³³ – a következőképpen emlékezett: „mindannyiunkat sorra egy fényképezőgép elé szólítottak, s nem tudtuk, minek nekik a mi képünk. Nálam megmaradt belőle egy, hiszen ez az első olyan fényképem, amelyen nem az osztállyal, hanem egyedül állok. [...] A fényképész után megjelent a faluban a kormánybiztos. A nevére nem, de a hivatali címére még most is emlékszem. Sőt a felesége színes napernyőjére is, mert nyár volt, meleg, de olyat a falu még nem látott, hogy valaki a feje fölötti árnyékot magával sétáltassa az utcán, sőt a mezei ösvényeken is. Most már tudom, a nagysága egy kis potyanyaralásra utazott, tehette, mert férje otthon méltóságos úr volt, itt még több, hatalmas, mint a Jóisten, mert tőle függ-

33 Kovács András: Vallomás a székely szombatosok perében. Bp. 1983.

tünk. Mi szállítottuk engedelmesen mindenféle papírosokon őseinket, hogy ő mindegyiket mérlegre tegye, s az eredmény alapján leszálalékoljon: ennyit érünk, ez vagyunk. Mindezt tanúsítványba foglalta, miszerint nem zsidóknak vagyunk tekintendő. Emlékszem a fogalmazásra is. És a »de«-jükre. De: tilos házasságot kötnünk olyannal, aki egészében vagy bizonyos százalékig annak tekintendő. Tizenöt évesen nem szándékoztam házasságot kötni semmiféle százalékkal, de ugye, bámulatos, hogy még a te majdani házasságodról is gondoskodni akarva, milyen bizakodó volt saját élettartamát illetően az a gonosz hatalom!”³⁴

Geréb Kálmán a hajdani bözödújfalui bíró emlékezett a miniszteri biztos nevére is: Degré Alajosnak hívták.³⁵

A minisztériumi előadó rendkívüli jogi precizitással, az anyakönyvek tömkelegét átnézve, a hatályos jogszabályok alapján dolgozott. A kiadandó tanúsítványok alapját képező rendeletek lehetséges liberális gyakorlatáról persze nem volt tiszte tájékoztatni azokat, akik csak a hatalom emberét és a magyarországi törvények végrehajtóját látták benne. „*A törvény, még ha sokak számára hátrányosan, megkülönböztetően igazságtalanul, megalázóan is, de kordában tartja a szenvedélyeket, az ösztönöket. [...] A törvény mögött évszázadokon át létezni lehetett. [...] az öldöklést, emberirtást törvénybe nem iktatja istenfélő ember.*”³⁶

A törvény védelmében ekként reménykedtek a kisebbségi létből szabadult erdélyi magyarok, zsidók, nem zsidók, mikor a visszacsatolás megtörtént.

Degré Alajos egyenként kihallgatta a kérvényt aláírókat, a kiskorú gyermekek helyett szüleiket kérdezte. A felek által előadott adatokat ellenőrizte az anyakönyvekben, s annak eredményét jegyzőkönyvben rögzítette. Az 1895 utáni időszak vizsgálatánál a bözödi állami anyakönyv adatait használta. Bözödújfalun már a 18. század utolsó évtizedeitől a római katolikus, 1848-tól az unitárius anyakönyvet is vezették. A reformátusokat itt nem anyakönyvezték, a helyieket a bözödibe jegyezték. Az unitáriusok szórványos adataival a körispataki unitárius anyakönyvben is találkozott. A kérelmezők adatait, s a javaslatokat külön előadóivek tartalmazták. A folyamodókat külön sorszámmal látták el, mert a rokonházasság gyakorisága miatt a kérelmezők felmenői a legtöbb esetben rokoniak voltak egymásnak. Így a későbbi folyamodók ügyeinél a származás részletesebb vizsgálata helyett csak utalás történt a már tárgyalt felmenőkre.

Degré a tanúsítvány kiadására tett javaslatainál olyan gyakorlatot követett, mely szerint azon kérelmet, amelyben a folyamodó anyai nagyatyja ugyan izraelita vallású volt, de ő az izraeliták egyenjogúságáról szóló 1867:XVII. tc. és a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868:LIII. tc. rendelkezéseinek megsértésével jogellenesen tért át, azt érvénytelennek nyilvánította.³⁷ Minthogy pedig az érvénytelen áttérést úgy kellett tekinteni, mint ha az

34 I. m. 417–418.

35 Szávai Géza: Székely Jeruzsálem. Bp. 2000.

36 I. m. 356.

37 Pro Memoria.

meg sem történt volna, Degré arra a megállapításra jutott, hogy a folyamodó anyai nagyatyja az apa vallását követve voltaképpen a keresztény hitfelekezet tagjaként született. Így sorozatban javasolta megadni a tanúsítványt olyan szombatosösktől származó kérelmezőknek is, akik két, ily módon keresztény hitfelekezet tagjaként született nagyszülőtől és két zsidó nagyszülőtől származtak.

A tanúsítványért folyamodók elutasításának leggyakoribb indoka az volt, ha a kérelmező nem tudta minden kétséget kizáróan bizonyítani az együttesen megkövetelt három ténnyt.

1. a kérelmező személy erdélyi szombatosok ivadéka;
2. a kérelmező személy származásánál fogva nem zsidó;
3. a kérelmező személy nem tagja az izraelita hitfelekezetnek.

A szombatosok megítélésénél az 1939:IV. tc. és az 1941:XV. tc. 9. §-ának elveit kellett alkalmazni, s nem lehetett nem zsidó származásának minősíteni azt, akinek nagyszülei közül három zsidó származású volt. A harmadik zsidótörvény 16. §-a ugyanis csupán annyiban tett kivételt a szombatosok esetében a második zsidótörvény 1. §-ának és a harmadik zsidótörvény 9. §-ának alapvető rendelkezései alól, hogy az erdélyi szombatosok származásának vizsgálatát nemcsak a nagyszülőkig bezárólag, hanem szélesebb körben is lehetővé tette. Továbbá a szombatosivadékok nem zsidó jellegét függetlenné tette attól a tényről, hogy a minősítendő személy mikor tért át az izraelita hitfelekezetről keresztény hitfelekezetre, illetve mikor lépett ki onnan. A kivétel semmi esetre sem vonatkozhatott a szombatosivadékok származásának vizsgálatára, hisz a róluk szóló rendelkezés célja épp az volt, hogy aki származásánál fogva volt nem zsidó, az ne minősüljön zsidónak akkor sem, ha felmenői, mint erdélyi szombatosok, áttértek az izraelita hitfelekezetre.³⁸

A gyakorlatban előfordult olyan eset is, mikor a szülők megkaphatták a minden korlátozástól mentes tanúsítványukat szombatos voltukról, azonban kiskorú gyermekeik esetében kimondták, hogy a nevezettek, mint erdélyi szombatosok ivadéka, a második zsidótörvény alkalmazása tekintetében ugyan nem tekintendők zsidóknak, viszont alkalmazni kell rájuk e tc. 5. §-ának első bekezdésében, továbbá a 6., 7., 10., 15., 16. §-aiban és a 19. §-a második bekezdésében megállapított korlátozó rendelkezéseket. Egyben kimondták, hogy ők a harmadik zsidótörvény alkalmazása szempontjából a zsidókkal esnek egy tekintet alá.³⁹

Az elutasító határozatok ellen, annak kézbesítésétől számított 15 napon belül a folyamodó – az igazságügy-minisztériumnál előterjesztett – panasszal élhetett a m. kir. Közigazgatási Bírósághoz. A bíróság a benyújtott panaszok majdnem mindegyikét elutasította.

Degrét igazságügy-minisztériumi tevékenysége alatt többször is bevonultatták fegyvergyakorlatra. Először 1943. május 1-jétől június 12-éig, majd 1943.

38 MOL IM K 579 87. cs. 78 241/1941. 409–426.

39 MOL IM K 578 88. cs. 28 096/1942. 400–407.

szeptember 16-tól december 7-éig katonáskodott.⁴⁰ Még az év végén, 1943. december 31-én miniszteri osztálytanácsosi címet és jelleget kapott.

Magyarország német megszállását követően, 1944. március 22-én új igazságügy-minisztert neveztek ki, Antal István, korábbi IM-államtitkár, nemzetvédelmi-propaganda-miniszter személyében.⁴¹ Ekkortól már sorozatban jelentek meg a zsidók jogállását korlátozó intézkedések. Mindezek azonban nem változtattak a korábban kiadott tanúsítványok azon jellegén, melyet a legalább két nem zsidó nagyszülőtől származó erdélyi szombatosivadékoknak adtak ki, s amelyen azt is feltüntették, hogy a tanúsítványban megnevezett személy a harmadik zsidótörvény alkalmazása szempontjából is a nem zsidókkal esik egy tekintet alá.⁴² Ennek ellenére több esetben is előfordult, hogy ezen tanúsítványokat a közigazgatási hatóságok – nem zsidó minőség igazolására – nem fogadták el, s megkérdőjelezték annak hatályos voltát is. Sőt, a helyi hatóságok – különösen Udvarhely és Maros-Torda megyében – a kiadott tanúsítványtól függetlenül kívánták ezen személyek zsidó vagy nem zsidó minőségét elbírálni. Olyan eset is előfordult, hogy az ottani járási főszolgabíró a m. kir. csendőrség tisztjeinek bevonásával bizottságot alakított, és a két nem zsidó és két zsidó nagyszülőtől származott szombatosokat, mint félvéreket – egyes esetekben a tiszta nem zsidó származásúakat is – önhatalmúlag zsidóknak minősítette, s a tanúsítvánnyal is ellátott személyeket internálta vagy az 1610/1944. M. E. számú rendelet 8. §-a alapján gettóba hurcoltatta anélkül, hogy a tanúsítványt kiállító hatóságot erről értesítette volna. Mikor májusban a csendőrök jöttek a „zsidókat” összeszedni Bözödújfaluba, a „hitet” nézték, s nem válogattak. Vitték azt is, aki „százszázalékos” volt, s vissza is keresztelkedett. A marosvásárhelyi gettó felé tartó szekereken együtt volt a szombatosivadékként megnevezett magyar zsidó, az asszimilált magyar zsidó, s olyan nem zsidó is, akit megtorlásul vittek el, mert segíteni próbált az elhurcoltakon.⁴³ Ráduly István bözödújfalui római katolikus plébános próbált segíteni a gettóba zárt szombatosokon. Vitte a Degrétől kapott tanúsítványokat igazolásul, s mentette ki őket a gettóból. Elhitette a gettó német parancsnokával, hogy vannak olyan zsidók, akik magyarok. Továbbá, hogy van olyan magyar törvény, amely szerint ezek a magyar zsidók „nem zsidók”. És jár nekik a tanúsítvány, hogy nem hurcolhatók gettóba vagy onnan hazaengedhetők. Hivatkozott a „bözödújfalui paragrafusra”, mely menedéket ígért. Sokan voltak azonban olyanok, akik nagyon ragaszkodtak a hitükhöz, s nem fogadták el a menekülést, s olyanok is, akik férjüket, anyjukat nem akarták otthagyni.⁴⁴ Őket a többi zsidóval együtt Auschwitzba deportálták. Mindazok, akik másutt, ezt követően is, szombatos származásukat igazolni tudták, elkerülték a deportálást.

40 Személyi anyag.

41 *Bölcöny J.*: i. m. 210–211.

42 Pro Memoria.

43 *Szávai G.*: i. m. 368–369.

44 I. m. 379.

Az igazságügy-miniszter az általa kiállított tanúsítványoknak az alsóbb fokú hatóságok részéről történő figyelmen kívül hagyását már nem minősíthette csak szórványos eseteknek. Degré, s főnöke, Sárffy Andor május 16-án jelentést tett a miniszternek a jogbiztonságot is veszélyeztető eseményekről. A történeteket azonban nem rosszindulatú önkényeskedésnek, hanem csupán jóhiszemű tévedésnek tulajdonították, s az ügyet országos viszonylatban csekély jelentőségűnek minősítették. Radocsay és Antal minisztersége alatt mindössze 200 olyan szombatos-tanúsítványt adtak ki, amely azt is igazolta, hogy az abban megnevezett személy a harmadik zsidótörvény, valamint a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályok alkalmazása szerint is nem zsidónak minősül. Ezek között 14 tanúsítvány volt olyan, amelynél a folyamodó amúgy is nem zsidónak minősült, de volt szombatos felmenője is. Számukra – különleges helyzetüknél fogva – azért volt fontos a tanúsítvány, hogy igazolni tudják azt, hogy bár harmadik, illetve negyedik nagyszülőjük izraelita vallású volt ugyan, az nem zsidó, hanem erdélyi szombatos származású.⁴⁵

A Degré által jegyzett, s a minisztertanácshoz a miniszter által beterjeszteni szándékozott részletes jelentés szerint, a gyakorlatban meglevő anomáliák ellenére sem kívánta a szombatosügyek problematikájának megoldását az igazságügy a Jaross Andor vezette belügyi tárcának átengedni. Nyomatékosan hangsúlyozta igényét, miszerint ügyelni kell annak elkerülésére, hogy „az erdélyi szombatosok származására nézve nem zsidó ivadékaik a zsidók közé ne taszítassék”. Határozottan kérte, hogy a felmerülő aggályokat a közigazgatási hatóságok kizárólag az igazságügy-miniszterrel közöljék. Mindezek alapján javaslatlaltal élt a tárca a minisztertanácshoz, hogy a vitás kérdések elkerülése érdekében a szombatosügyben a *Magyar Távirati Iroda* útján egy sajtóközleményt adhasson ki.

A május végén beterjeszteni szándékolta miniszteri beadvány még augusztus 16-án is – a törvényelőkészítő osztály véleményére várva – az igazságügyi tárcánál hevert. Végül, a még Antal István vezette tárca által kidolgozott, „a nem zsidó származás igazolása tárgyában készített 3400/1944. M. E. rendeletet” – amelyben a szombatosproblémát is megoldani szándékoztak – 1944. szeptember 6-án fogadta el a minisztertanács.⁴⁶ A rendelet nem változtatott azon a korábbi gyakorlaton, mely szerint az ügynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolását továbbra is az igazságügy-miniszternek tartotta fenn. Ugyanakkor a rendelet 14. §-a azt is kimondta, hogy az a szombatos-tanúsítvány, mely a kérelmezőnek csak a második zsidótörvény hatálya alól való mentességét állapította meg, hatályát veszti.

Mindeközben az igazságügynek a politikai viszonyokhoz mért liberális tanúsítványkiadási gyakorlatát több helyről is kifogásolták. A bőzödújfalui notabilitás hét tagja, élükön a tanítóval június elsején levelet intézett az igazságügy-

⁴⁵ Pro Memoria.

⁴⁶ MOL. Minisztertanács iratok. K 27 ME 1944. szept. 6. 5.

miniszterhez – „figyelemmel a haza és a nemzet szempontjából oly nagy fontosságú zsidótörvényekre és rendeletekre, mely a zsidókat kívánja a hazafias magyar nemzet tagjai közül kiközösíteni” –, melyben az Udvarhely vármegye területén lévő bőzódújfalui szombatos zsidózók életéről kívántak „tisztá” képet nyújtani.⁴⁷ Sérlemesték, hogy az 1944. május elején gettóba zárt zsidózók túlnyomó része, mint nem zsidó székely szombatos visszatérhetett a faluba. Levelükben leszögezték, hogy véleményük szerint a visszabocsátottak nem szombatosok, hanem „a zsidótól is nagyobb zsidók”. Héberül írt imakönyvekkel rendelkeznek, a zsidó tízparancsolat szerint élnek, körül vannak metélve, s szükségük van a pászkára, s imaköpenyre is. Nemcsak a szombatot ünneplik, hanem az összes zsidó ünnepet – fogalmazott a feljelentés. Meggyőződésük szerint a szombatosoknak a zsidó vallásról történő áttérésük csak a hatóság félrevezetésére szolgált, s ezek után is folytatni fogják a nemzetbomlasztó munkájukat, a feketepiacot, ezzel készítve elő a kommunizmus talaját. Bíralták az olyan vezető szerepet betöltő személyeket, akiknek „hivatásuk volna a Magyar nemzet ébrentartása”, s egyiküket, aki, ahelyett, hogy, „mint május utolsó vasárnapján a vérző magyar hősökről megemlékezne”, a zsidók kiszabadításán fáradozott.⁴⁸ Az igazságügy-minisztérium ezen levél alapján sem tartott szükségesnek semmiféle intézkedést, mondván, ez eddigi elbírálási gyakorlatának legitimitását kérdőjelezné meg.

Súlyosabb kifogásokkal élt viszont szombatosügyben a m. kir. csendőrség központi nyomozóhivatala által június 10-én írt, a korábbi igazságügyi államtitkár belügyminiszterhez, Bonczos Miklóshoz címzett átiratában.⁴⁹ Ebben felülbírálni javasolta az igazságügyi tárca addigi gyakorlatát, s a kiadott tanúsítványokhoz benyújtott okiratok hamis voltára hivatkozva, felülvizsgálni kérte azokat. Bonczos a hozzá eljuttatott javaslatot illetékességből áttette az igazságügy-minisztériumhoz, s az irat a szombatosügyek referensénél, Degré Alajosnál landolt. Degré annak ellenére, hogy korábbi főnöke jól ismerte az igazságügy elbírálási gyakorlatát, szeptember 23-án kelt jelentésében, részletekbe menően indokolta, ha úgy tetszik, védte a korábbi, de akkor a már Vladár Gábor⁵⁰ vezető minisztérium és saját jogi szemléletét, s szedte ízekre a csendőrségnek a tanúsítványkiadásra vonatkozó jogértelmezését. A tanúsítvány kiadásához szükséges feltételek esetében fontosnak tartotta leszögezni, hogy az ivadék szó nyelvtani értelménél fogva már akkor is legitim, ha a minősítendő személynek bármelyik felmenője – akár valamelyik dédatya vagy dédanyja is – úgynevezett erdélyi szombatos volt. Az, hogy a minősítendő személy ne legyen tagja izraelita hitfelekezetnek, nem jelenthette azt, hogy feltétlenül a keresztény hitfelekezet tagja kellett, hogy legyen, lehetett akár felekezetenkívüli vagy nem keresztény hitfelekezet tagja is.⁵¹ Ezt a feltételt a törvény nem kötötte semmiféle időponttal vagy

47 MOL IM K 579 90. cs. 40 500/1944. 870–872.

48 Nyilván a helyi katolikus plébánosra, Ráduly Istvánra gondoltak.

49 MOL IM K 579 90. cs. 62 137/1944. 925–933.

50 Vladár Gábor igazságügy-miniszter: 1944. aug. 29–1944. okt. 16. Ld. *Bölcöny J.*: i. m. 299.

51 MOL IM K 579 90. cs. 62 137/1944. 925–933.

életkorral össze. Elegendőnek minősült, ha abban az időpontban, amikor a kérelmet beadták, a folyamodó nem volt tagja az izraelita hitfelekezetnek. Degré elismerte, hogy itt eltérés található a 71 000/1941. I. M. rendelet, s a második, illetve harmadik zsidótörvény azon rendelkezései között, mely csak abban az esetben minősített két keresztény és két zsidó nagyszülőitől származó személyt nem zsidónak, ha az születése óta, illetve a második zsidótörvény 1. §-ának második bekezdése szerint, a hetedik életévének betöltése előtt már a keresztény hitfelekezet tagja volt. A zsidótörvények általános rendelkezéseitől a szombatos vallás és vallásváltozás feltételrendszere is különbözött. Degré jelentésében azt is megemlítette, hogy 1944 tavaszáig 15–20 olyan személy részére is kiadtak szombatos-tanúsítványt, akiknek csupán egyetlen nagyszülője volt nem zsidó erdélyi szombatos származású. Megjegyezte azonban, hogy ezen tanúsítványok a 3400/1944. M. E. számú rendelet szeptember 8-i megjelenésével hatályukat veszítették. Az erdélyi szombatos félvérek megítélése kapcsán azt a meggyőződését hangsúlyozta, miszerint a harmadik zsidótörvény „szombatos”-paragrafusának célja nem lehetett más, mint a „tömeghisztéria hatása alatt tett vallásváltoztatások hátrányos következményeinek” kiküszöbölése. Ezen segítséget pedig indokoltnak látta kiterjeszteni az olyan leszármazóikra is, akik nemcsak áttértek az izraelita vallásra, hanem házasságot is kötöttek ilyen vallásúval. Ugyan a magyar fajvédelmi törvény alapján ezen félvérek zsidóknak is minősülhettek volna, de a gyakorlatban az igazságügy-miniszter – a Degré által kidolgozott elvek alapján – a rájuk kedvezőbb nem zsidó minősítést érvényesítette.⁵² Degré a belügyi tárca vezetőjéhez írt válaszában megengedhetetlennek tartotta azt is, hogy bármilyen hatóság vagy köztisztviselő – „amelynek hivatása a rend fenntartása, s annak érdekében a felsőbbtség iránti tisztelet és bizalom erősítése volna” – a minisztérium tanúsítványkiadási gyakorlatát felülbírálja, s előadóit konkrét bizonyítékok nélkül megvádolja. Végül kérte a gyanúsító tényállításokra vonatkozó bizonyítékok beterjesztését, s ennek egyértelmű cáfolata esetén a vesztegetéssel is megvádolt tisztviselők, jelen esetben saját magának az elégtétel szolgáltatását.

Degré 1944. október 5-ig referálta a szombatosügyeket, ugyanis másnap, október 6-án, tartalékos tüzér hadnagyi rangban, katonai szolgálatra vonult be előbb Hajmáskérre, majd a pécsi 4. hadtesthez.⁵³

A nyilas hatalomátvételt követően azonban tovább folytatódtak a minisztérium szombatosügyekben folytatott megengedőbb gyakorlata elleni támadások. A m. kir. honvédelmi miniszter és a honvédség főparancsnoka a „szombatos-paragrafus alkalmazásából eredő egyenlőtlenségek kiküszöbölése” érdekében 1945. február 13-án, Gyepüszálláson átiratot intézett a már Szombathelyen székelő igazságügy-miniszterhez. Azt az általa visszásnak minősített gyakorlatot kifogásolta, mely szerint a származás megállapításánál kedvezőbb helyzetbe kerültek azok a félvérek, akiknek felmenői között szombatosok voltak, mint azok a

⁵² Uo.

⁵³ Személyi anyag. Továbbá: MOL IM Elnöki főosztály, XIX-E-1-b-C5772-1945.

félvérek, akiknek nem izraelita felmenői keresztény (tehát nem szombatos) hitfelekezet tagjaiként⁵⁴ születtek. Az 1945. február 25-én írott, s március 3-án Bátyka Elemér által jegyzett önkritikus igazságügy-minisztériumi válasz szerint a regnáló igazságügyi vezetés ugyancsak elítélte hivatali elődeinek a szombatosügyekben folytatott azon gyakorlatát, mely szerint a félvér szombatos minden esetben nem zsidónak minősítették, ha ő az elbírálás időpontjában nem volt tagja az izraelita hitfelekezetnek. Állásfoglalásuk szerint nem érvényesültek a harmadik zsidótörvény faji szempontjai, mert a származás megállapításánál – helytelenül ugyan –, de mégsem a nagyszülő „faja” volt az elbírálás szempontja, hanem, hogy ő milyen hitfelekezet tagjaként született. E szerint csak azt a szombatos lehetett volna származásánál fogva nem zsidónak minősíteni, akinek legalább három nagyszülője nem izraelita hitfelekezet tagjaként született. Minden más szombatos pedig származásánál fogva zsidónak kellett volna minősíteni.⁵⁵ Meglátásuk szerint a törvényhozó az 1941:XV. tc. 16. §-ával meg kívánta engedni, hogy a szombatosok az izraelita hitfelekezethez tartozott őseik nem zsidó „faját” kimutatva, mentesüljenek a nagyszülők izraelita vallásának hátrányos következményei alól minden olyan esetben, ha a nagyszülőknek csak a vallásuk volt izraelita, vérségileg viszont tiszta nem zsidóknak minősültek.⁵⁶ A honvédelmi miniszternek írott válaszában az igazságügyi tárca egyértelművé tette, hogy nem azonosul elődei szombatosügyben folytatott liberális törvénytárgyaláson alapuló gyakorlatával, s nem is tartja fenn tovább. Végül megfontolandónak tartotta egy olyan törvény előkészítését, amely a zsidó származás elbírálását faji alapra helyezné.

(Degré Alajos egy 1948. november 15-én – a pécsi ítélőtábla elnökének – írt önéletrajzában megemlítette, hogy a szombatosügyben folytatott gyakorlata miatt a nyilas sajtó megtámadta, s Szálasi uralma alatt fegyelmi eljárás is indult ellene.⁵⁷ Az eljárásról, s annak esetleges eredményéről a személyzeti táblázata azonban nem tartalmaz adatokat.)

Degré Alajos 1945 tavaszán csapattestével együtt orosz fogságba esett, s valószínű, hogy a székesfehérvári fogolytáborba szállították. Mindezt feleségének 1945. április 27-én kelt, az igazságügy-miniszternek írott leveléből tudhatjuk, melyben három gyermeke után állami segély kiutalását kérte.⁵⁸ 1945. május 26-án a miniszteri számvevőség a távol lévő Degré fizetésének felét, felesége után utalványozott családi pótlékát, s hadi pótlékát, egyéb illetményeinek érintetlenül hagyása mellett megszüntette.⁵⁹ Degréről legközelebb 1945. június 10-én, a Vas megyei Jánosháza melletti martonfai orosz hadifogolytáborból ér-

54 A korabeli szóhasználat szerint: nem zsidó fajú keresztény.

55 MOL IM K 579 87. cs. 1248/1945. 182–188.

56 Uo.

57 Személyi anyag.

58 Uo.

59 Uo.

kezett hír. Felesége azonnal levelet is írt a miniszterhez, melyben segítségét kérte férje kiszabadítása érdekében.⁶⁰ A következő hír már csak arról szólt, hogy Budapestről július 27-én, fogolyszállító vonattal a Ferencvárosi pályaudvarról tovább szállították. Az igazságügyi tárca 1945 augusztusában átiratot intézett a külügyminisztériumba, melyben a katonai szolgálat teljesítése közben orosz hadifogságba esett igazságügyi alkalmazottak kiszabadításához kért segítséget. Az 58 nevet tartalmazó listán Degré Alajos neve is szerepelt. A *Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság* 1945. március 18-án kelt 26. számú rendelete szerint a fogságból még vissza nem tértekről politikai megbízhatósági szempontokat is figyelembe vevő igazolást kellett csatolni. Az igazságügy-minisztérium elnöki osztályának vezetője 1946. február 28-án a következő igazolást adta Degréről kiszabadítása érdekében. „A nevezett az igazságügy-minisztérium magánjogi ügyosztályának demokratikus felfogású és szociális gondolkodásáról ismert értékes tagja volt, aki – tudomásom szerint – semmiféle politikai tevékenységet nem fejtett ki, politikai pártnak tagja nem volt.”⁶¹ Végül, megérkezve az orosz hadifogságból, Degré Alajos a *Magyar Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltségének* 1947. szeptember 30-án, 93 112/1947. szám alatt kiállított igazolványának bemutatása mellett, október 1-jén jelentkezett régi munkahelyén, ahol Zajtay Imre miniszteri tanácsos előtt le is tette hivatali esküjét.⁶² 1948. február 11-én Hollán P. Pál miniszteri titkár már az egyetemi magántanári cím után járó, a VI. fizetési osztályra megállapított fizetés 50%-át javasolta megadni számára tudományos pótlékként.⁶³ Degré nem érezte jól magát a megváltozott feladatkörű, fajsúlytalanná váló igazságügyi tárcánál, s – budapesti lakásuk lebombázása miatt – családja is távol, Hosszúhetényben élt. Emiatt minisztériumi munkája mellett sok időt töltött az igazságügyi tárca kitűnően felszerelt könyvtárában, s ekkor kezdte el kutatni a gyámsági jog történetét. A debreceni jogi katedrai kudarc után, Hajdú Gyula akkori igazságügyi államtitkár javaslatára,⁶⁴ konzultálva Kocsis Mihály pécsi ítélőtáblai elnökkel, 1948. október 16-án, Ries István igazságügy-miniszter intencióival egyezően, kezdeményezte közszolgálatának áthelyezését a pécsi ítélőtáblára.⁶⁵ Szakasits Árpád köztársasági elnök, s Dobi István miniszterelnök 1949. január 25-én írta alá – 13 más kinevezettel egyetemben – táblabírói kinevezését. A minisztertanács előterjesztés szerint „kitűnő elméleti és gyakorlati jogászi felkészültségükkel váltak ők érdemessé e státusra, s demokratikus magatartásuk is biztosítékot nyújt arra, hogy a demokratikus igazságszolgáltatásnak megbízható művelői lesznek”.⁶⁶ Mivel Degrének a minisztériumban elég nagy praxisa volt anyakönyvi ügyekben, új munkahelyén, 1949. február

60 MOL IM Elnöki főosztály, XIX-E-1-b-C5772-1945.

61 Uo.

62 Személyi anyag.

63 Uo.

64 Degré Alajos visszaemlékezései.

65 MOL IM Elnöki főosztály, XIX-E-1-b-B308-1949.

66 MOL IM Elnöki főosztály, XIX-E-1-b-B308-1949.

12-étől főleg státuspereket, házassági, gondnokság alá helyezési, s apasági pereket tárgyalta.⁶⁷ Ez év nyaratól már megbízott előadóként oktatott is a pécsi jogi karon. Degré azonban nem sokat dolgozhatott a pécsi ítélőtáblán, mert az igazságügy-miniszter az 1950. november 20-án kelt 2003/X-3/1950. I. M. határozatával a tárca létszámában végrehajtandó csökkentése okán végelbánás alá vonta, vagyis nyugdíjazta. Degré munkáltatója, Kocsis Mihály ítélőtáblai elnök, későbbi pécsi jogi kari dékán, a következő megjegyzést fűzte mindehhez – egyetértőleg elbocsátásával – a miniszterhez írt levelében:

„Atyja a budapesti ítélőtábla elnöke volt. Így osztályszármazása miatt nem hihetünk neki. Szakmailag közepesnél jobb, de túlteng benne a jogszabályi vonal és az élet tényei iránt a perben nincs érzéke. Politikai szemlélete hiányos, messze elmarad egyébként kiváló jogász és tudományos felkészültségétől. Emberileg közvetlen, népszerűsködi: arat, csépel, a falusi életmódba belesimul. Egy konkrét pernek politikailag helytelen ellátása miatt írásbeli hivatalos megintésben részesült.⁶⁸ A pécsi egyetemen jogtörténetből tanárként dolgozik. Pártonkívüli. A kérvényben vázolt és a valóságnak megfelelő családi viszonyai miatt méltányos volna képzettségének megfelelő, de a legmagasabb politikai és emberi követelményeket támasztó bírói feladatkörön kívül, munkához juttatni.”⁶⁹

A táblabíróságokat 1950 végén felszámolták, s Degré Alajos – Vas Tibor-nak, a jogelmélet professzorának, a korábbi *Állam- és Jogtudományi Intézet* vezetőjének segítségével⁷⁰ – 1951. január 1-jétől tanársegédként oktathatott a pécsi egyetem jogtudományi karán. De ez már egy másik történet kezdete.

67 Degré Alajos visszaemlékezése szerint a korabeli kúrián olyan tendencia érvényesült, amely megkövetelte volna a bírói gyakorlat során, hogy a házasságok felbontásánál az asszony ne kap hasson gyerektartást. Degré nem értett ezzel egyet, s komoly nézeteltérései voltak emiatt a tábla elnökével.

68 A pécsi ítélőtábla P. II. 585/1949-17. sz. ítélete miatt. Ebben Degré, Krassóy, Porvay felsőbírák eljárási okokra hivatkozva visszautaltak egy ügyet a nagykanizsai törvényszékhez. Ítéletükben kifejtették, hogy a konkrét alperesi kereset elévülés okán nem utasítható el. Az elévülés nyugvására, félbeszakadására vonatkozó fejtegetésükből – a kereset tárgyánál fogva is – politikai ügyet kreáltak. Mindezek miatt a pécsi felsőbíróság elnökének 1949. nov. 11-én 1949. El. XXXVI. A.18/4. sz. a. kelt jogerős határozatával, ezen ügy miatt a népi demokratikus ítélkezés követelményével ellenkező ítéleti (tanácsi) döntés miatt írásbeli intést kapott. (Személyi anyag.)

69 Személyi anyag.

70 Degré Alajos visszaemlékezései.

LÁSZLÓ NÉMETH

MINISTERIAL COMMISSIONER ALAJOS DEGRÉ AND HIS EFFORTS
ON BEHALF OF TRANSYLVANIAN SABBATHISTS, 1941–1944

The article examines the activities of Alajos Degré, a legal historian, university professor and archive manager, between 1941 and 1944 when he was employed in the private law department of the Ministry of Justice as ministerial commissioner for the Székely Sabbathists.

This period in Degré's fascinating career is practically unknown since his biographers do not mention it. Degré began his career aiming to become a member of the top official elite; he also consciously prepared for a career as a legal historian – assisted by his excellent professors. In light of the interdisciplinary nature of the genre, his works are characterised by an excellent knowledge of both historical scholarship as well as law.

From 1937 on he worked under a contractual agreement for the Ministry of Justice. Probably in May 1941, he was appointed as ministerial commissioner responsible for “matters concerned with the issuing of certificates for the descent of the so-called Sabbathists and their offspring”. He undertook this assignment until 5 October 1944, when he began his ultimate military service. The issuing of such certificates became necessary following the introduction of the so-called Jewish laws in areas re-annexed by Hungary. The Hungarian government wished to determine the Jewish or non-Jewish descent of some people living in the Székely region. In the mid-19th century, the ancestors of these people had become members of the Jewish religious denomination on account of their Transylvanian Sabbathist religious beliefs and in order to practise their beliefs in freedom. The population in Transylvania thus included several hundred individuals of Jewish religion who were not Jewish by descent. To treat these individuals as Jews would have violated the spirit of Hungary's racial purity laws and the measures limiting the rights of Jews. Justice Ministry Decree No. 71000/1941 of 3 October 1941 authorised the Minister of Justice to issue certificates attesting the Transylvanian Sabbathist descent of individuals. People in possession of such certificates could not be asked, in the course of subsequent official procedures, for further documents. Those applying for the certificates had to prove three things: Transylvanian Sabbathist ancestry, non-Jewish descent, and non-membership of the Jewish religious denomination. By the standards of the day, the Justice Ministry's practice in issuing certificates was relatively liberal – for instance, its decisions on whether “half-blooded” Jews should be classified as Jewish or non-Jewish depended on the timing of their conversion to the Christian denomination or the conversion of their Jewish parents. In a series of cases, Degré recommended granting the certificate to Sabbathist applicants who were descended from two grandparents born in this manner as members of the Christian denomination and from two Jewish grandparents. Sadly, the lower level authorities often ignored certificates issued in this manner leading to tragic effect.

The Justice Ministry's practice of issuing certificates was criticised by many. The central investigative agency of the Hungarian gendarmerie officially demanded an end to the Ministry's liberal practice as well as the right to review certificates that were granted. After the Arrow-Cross take-over, the Ministry's relatively lenient stance was subjected to constant criticism. Finally, in a written answer to the Minister of Defence in February 1945, the Ministry stated that it did not identify with, and would not uphold, the practice of its predecessors in the matter of the Sabbathists. It claimed that such practice had been based on a liberal interpretation of the law. It urged consideration of a law placing evaluation of a person's Jewish descent on a racial foundation.

E. KOVÁCS PÉTER

Őstulok vagy bölény?

Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad
(Adalékok a középkori Magyarország faunájához)

A magyar középkor kutatói mindig bajban vannak, ha a mindennapi életről kell tanulmányt írniuk. Magyarországon korántsem az érdeklődés hiánya szab gátat az erre vonatkozó forráskiadványok, könyvek, tanulmányok megjelenésének, hanem az okleveles anyag sajátos szerkezete, valamint a források hiánya, ezért csak több ezer oklevél átnézésének „melléktermékeként” lehet alapos és érdekes művelődéstörténeti munkákat írni. A másik problémát a forráshiány jelenti, aminek azonban csak az egyik oka az, hogy a Mohács előtti oklevelek nagy része elpusztult. Megkockáztatom, hogy Magyarországon eleve csak kis számban készültek olyan leírások, vagy beszámolók, amelyekből a korszak embereinek a napi életére tudnánk következtetni. Sokkal több adatot várhatunk a régészeti feltárásokból.

Szerencsére a Magyarországon járt külföldi utazók, követek, vagy éppen a jó-rossz sorsuktól vezérelt, hosszabb-rövidebb ideig itt élő idegenek számos beszámolót írtak a magyarországi eseményekről. A politikai beszámolók valóságtartalmát utólag nehéz ellenőrizni, hiszen a követek a magyarországi politikai életnek csak az egyik oldalát látták.¹ Sokkal megbízhatóbbak, és tegyük hozzá, érdekesebbek is azok a beszámolók, ahol a külföldiek azokról a furcsaságokról, érdekességekről, ünnepekről, szokásokról számoltak be, amelyekkel az ittlétük alatt találkoztak.

Amióta Óváry Lipót publikálta a mantovai levéltárban található magyar vonatkozású oklevelek regesztáit,² valamennyi, a vadászattal foglalkozó történeti munka megemlíti a Bakócz Tamás esztergomi érsek vadasparkjában élő furcsa állatot, amelynek képét Lodovico da Bagno, Estei Hippolit egri püspök familiárisa küldte el Frederico II. Gonzaganak, a későbbi mantovai örgrófnak.³

1 E. Kovács Péter: A leggazdagabb magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság. Századok 139(2005) 421–428.

2 A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. (= Om) Ismer-teti: Óváry Lipót. I. Bp. 1890.

3 Ezek közül még mindig Zolnay László munkája a legjobb. Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971.

A mantovai levéltárban megtaláltam az eredeti okleveleket, és ezeket mellékletben közlöm is. Ebből jól látszik, hogy Óváry regesztája igen szűkszavú, és feltehetőleg két oklevél adatait forrasztotta egybe.⁴ Az eredeti oklevelek alapján elvethetjük a szakirodalomban elterjedt – és a népszerű munkákba is átkerült – véleményt, amely kétségtelenül bizonyítottnak tartja, hogy az őstulok, azaz a „Bos primigenius élt még – ha rezervátumban is – a 16. század második-harmadik évtizedének Magyarországn.”⁵

A regeszták helyett nézzük az eredeti forrásokat! A levelek szerzője, Lodovico da Bagno 1517-ben, Estei Hippolittal érkezett Magyarországra.⁶ A kor legnagyobb itáliai költője, Lodovico Ariosto, Lodovico da Bagnonak, valamint a testvérének, Alessandro Ariostonak ajánlotta az első szatírját.⁷ A nemesúr állandó levelezésben állt a korszak kiemelkedő személyiségével, Isabella d'Estével, a mantovai örgrófnével, és az örgróffal, Francesco II. Gonzagával.⁸ Leveleiben elsősorban Estei Hippolitról írt, és ennek kapcsán számos, politika- és művelődéstörténeti érdekességről számolt be. Nevéhez fűződik az egri vadászatok megörökítése, 1518 telén.⁹ Lodovico da Bagno már 1494-től a püspök szolgálatában állt, 1506-ban pedig a titkára, számos egyházi beneficium birtokosa.¹⁰ Bagno ősi mantovai család sarja, famíliájának már a 13. században nyoma van a városban.¹¹ Ő nem volt olyan szerencsés, mint Ariosto, aki „nem akarta látni se Egert, se Budát”, hiszen nemcsak hogy el kellett jönnie Magyarországra, hanem végig ott is kellett maradnia, amíg csak Estei Hippolit engedélyt nem kapott II. Lajos magyar királytól arra, hogy visszatérjen Itáliába.¹²

4 Om 1097. sz. „Megküldte az örgrófnőnek a bölény rajzát, mely Bakócz Tamás esztergomi érsek parkjában elevenen is található. Rendkívül vad, erős és gyors állatnak mondja, nagyságára nézve akkora, mint egy ökör: feje olyan nagy, hogy két szarva közt két ülő ember elfér. Húsa igen jó. A lengyelországi erdőkben nagy számmal találhatnák.” Ez az oklevél talán azonos egy, az 1. sz. melléklethez hasonló irattal, de semmiképpen sem azzal, hiszen ahhoz az irathoz csatolták a „bölény” pontos leírását. Óváry mentségére mondvá, az Archivio di Stato di Mantova bizonyos anyagai, amikor ott kutatott, éppen Bécsben voltak, de ezeket később visszavitték Mantovába.

5 Zolnay L.: i. m. 112.

6 Estei Hippolit utolsó magyarországi útjára: E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei. (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). Történelmi Szemle 32(1990) 101–127.

7 Ludovico Ariosto: Satira I. In: Tutte le opere di Ludovico Ariosto. III. Satire. A cura di Cesare Segre. Erbolato. A cura di Gabriella Ronchi. Lettere. A cura di Angelo Stella. Milano, 1984. (I classici Mondadori) 13. „Io desidero intendere da voi, Alessandro fratel, compar mio Bagno” – kezdi a szatírját 1517 november–decemberében. Életére: Nino Borsellino: Ludovico Ariosto. Roma-Bari, 1987.

8 Isabella d'Este (1474/1490–1539) Ercole I. d'Este és Eleonora d'Aragonia lánya volt, Estei Hippolit nővére. Életére: Julia Cartwright: Isabella d'Este. Marquise de Mantoue 1474–1539. Paris, 1912. Újabbán: Felsatti Massimo: Isabella d'Este: la primadonna del Rinascimento. Milano, 1982.

9 Óváry Lipót: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. Századok 23(1889) 392–402.

10 E. Kovács P.: Egy középkori i. m. 113.

11 Archivio di Stato di Mantova. Carlo D'Arco: Famiglie Mantovane. II. Kézirat. 23–40.

12 E. Kovács P.: Egy középkori i. m. 104., 106.

A mantovai udvarral már évek óta folyt levelezés Magyarországról. Ezt elsősorban Estei Hippolit esztergomi érseknek köszönhetjük, aki már 1488-ban arról számolt be Francesco II. Gonzaganak, hogy az ország milyen remek vadászati lehetőségeket kínál.¹³ Isabella d'Este sem első alkalommal fordult kéréssel Magyarországra. Cobolyprémet szeretett volna, de Magyarországon nem találta megfelelőt, ezért Oroszországba küldtek valakit.¹⁴

Az itt közölt leírások alapján eldönthető, hogy az itáliai nemesek milyen állatot láttak Bakócz Tamásnál. Az kétségtelen, hogy ez a szörnyű állat nagy hatással volt rájuk, ezt az is bizonyítja, hogy még képet is készítették róla. A levélből és a hozzá csatolt leírásból azonban kiderül, hogy a kép és a leírás nem egy időben készült. Az első meglepetés után Lodovico da Bagno kérdezősködött az állatról, amellyel azután találkozott is: Ezek után már egy sokkal árnyaltabb képet adott róla a levelében Isabella d'Estének. Az, hogy ki látta meg először Esztergomban az állatot, nem derül ki, bár az itt közölt leírárszletben a „*ben mi par che habia un poco del color del bove in Pollonia*” szavak arra utalnak, hogy Lodovico da Bagno személyesen csodálhatta meg az állatot, ami minden bizonnyal igen szokatlanul nézett ki, hiszen még képet is készítették róla.¹⁵

Az állat pontos elnevezését nem tudták, bölénynek gondolták, hiszen arra utalt a szörzete, és Pliniust ismerve, ha nem is a pontos nevét, de az ókori elnevezését megadták (*bison iubatus*).¹⁶ Az, hogy Pliniust idézik, több mint figyelemre méltó, de ebben része lehetett Jacob Ziegler bajor csillagásznak is, aki kapcsolatban állt Ippolito püspök magyarországi udvartartásával és Plinius munkássága jó ismerőjének számított.¹⁷ (Caelio Calcagnini, a korszak neves csillagá-

13 Archivio di Stato di Mantova. Archivio Gonzaga (= AG) Busta (= B) 533. 1488. márc. 5. Esztergom. Estei Hippolit esztergomi érsek levele Francesco II. Gonzaga mantovai őrgrofnőhoz. Om 598. sz. „Perche lo paese e bono e dotato de multi piaceri e maxime de caccie, dove ce ne tanta abundantia che ne poteria fare bona parte a li amici”.

14 AG B 533. 1495. aug. 25. Esztergom. Taddeo Lardi esztergomi provizor levele Isabella d'Este mantovai őrgrofnőhez. „Io o facto ogni provisione per aver zebellini integri e infine qui non lo trovati, ma o mandato in Russia”. 1496-ban Perotto de Vesach azt írta Esztergomból Mantovába, hogy Taddeo Larditól tudja, hogy az őrgrofnő cobolyt akar, ezért Litvániába küldenek embereket, mert ott van. AG B 533. 1496. aug. 25. Esztergom. Perotto de Vesach levele Isabella d'Este mantovai őrgrofnőhoz.

15 Ellentmond ennek az, hogy amikor Lodovico da Bagno saját szemeivel látott egy ilyen állatot, azt nem az esztergomihoz hasonlította, hanem az elbeszélésekben szereplő bölényhez.

16 A bölényről szóló rész a Historia naturalis. Liber VIII. XV. alatt található. *Pline l'Ancien: Histoire naturelle*. Texte établi, traduit et commenté par A. Ernout. Paris, 1952. „Paucissima Scythia gignit inopia fruticum, pauca contermina illi Germania, insignia tamen bovum ferorum genera, iubatos bisontes excellentique et ui et velocitate uros, quibus inperitum vulgos bubalorum nomen inponit, cum id gignat Africa uituli potius ceruique quidam similitudine.”

17 Ziegler kommentálta Pliniust, igaz, csak a csillagászattal foglalkozó részeket. Jacobi Ziegleri, Landavi, Bavari, in C. Plinni de Naturali Historia librum secundum commentariis, quo difficultates Plinianae praesertim astronomicae, omnes tolluntur. Basel, 1531. Munkáját Caelio Calcagnininek ajánlotta.

sza 1519 júniusáig Budán tartózkodott, de az év decemberében már Rómában volt, innét írta leveleit Zieglernek.)¹⁸

Az állat termetre akkora volt, mint egy nagy ökör. Tulajdonságai közül, a hatalmas méretén kívül, a vadságát és a gyorsaságát emelték ki. Az is kiderült, hogy nem ez az egyetlen példány, csak az itáliaiaknak tűnt annak, addig, amíg kiderült, hogy szép számban élnek még az erdőkben és vadásszák azokat.¹⁹ A húsát a magyarok megették, de ez csak az itáliaiaknak lehetett kuriózum, hiszen külön kiemelték, hogy a lengyel követ megkínálta vele Estei Hippolitot Egerben, aki ízletesnek találta.

A levélhez csatolt leírást az itáliai nemesek részéről már alaposabb kutatómunka előzte meg. Lodovico da Bagno több emberrel beszélt. Úgy tűnik, minden magyarnak lehetett egy története a bölényről. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy ő is leírt egyet, amelynek szemtanúja volt: az állat egy szénásszekeret felemelt és a földre lökte, mert egy mögötte lévő embert akart megtámadni. Azt Lodovico da Bagno tudta, hogy ez az állat sokkal nagyobb a pugliai ökörnél, bár ez még nem sokat mond. Lodovico da Bagno leírta ugyan a bölény erejét demonstráló történeteket, és azt sem hallgatja el előlünk, hogy egyesek szerint két ember is elfér a szarvai között, de amit ő látott, annak ellenére, hogy jó nagydarab volt, termetre nem olyan óriási volt, mint amikről beszéltek neki. Ereje ellenben ennek is hatalmas volt, bizonyítja ezt a szénásszekér-történet. Benyomása szerint a bőre vastag, sörénye a lába közepéig érő, szarvai a testéhez képest kicsik, de igen erősek. Azt is tudni véli, hogy vadon élnek.

Lodovico da Bagno levelében több bölényről beszél. Az első, ami felkeltette a figyelmüket, Esztergomban az érseki a vadasparkban élt. A további, színes történetek azonban arra utalnak, hogy a bölények ekkor a környéken, szabadon éltek, és lóról vadásztak rájuk. (Igaz, azt sem zárhatjuk ki, hogy az elbeszélők egy vágóhídi ökör kitörését is a bölénynek tulajdonították.) Az, hogy a bölény szarvai között két ember is elfér, csak megbecsülhették, mert az, amit a vad természetéről írtak, kizárja, hogy bárki vállalkozott volna erre a mutatványra. Az biztos, hogy az az állat, amelyikkel a levélírónk találkozott, annak a szarvai közé nem fért el két ember, de még az is lehetséges, hogy ez akár a bölény egy háziasított változata lehetett, hiszen egy vadon élő állat mit keresett volna egy szénásszekér közelében. Vadállatoknak tartották a bölényeket, amelyek az erdőkben élnek. Lodovico da Bagno leírásából különösen fontos, hogy szerinte az állatnak a testéhez képest kis szarvai voltak – azaz nem lehetett őstulok, amelynek jellegzetesen nagy szarvai voltak.

Nemcsak a „bölény” képét küldték el Ippolito püspök emberei Itáliába – még egy ügyben állt levelezésben Estei Hippolit a sógorával. Már Itáliában, magyarországi utazása előtt, megígérhette Francesco II. Gonzaganak, hogy számá-

18 E. Kovács P.: Egy középkori i. m. 110.

19 Nem egyértelmű, hogy Lengyel- vagy Magyarországról beszél-e, de az oklevélhez csatolt iratból kiderül, hogy az állatok Magyarországon vadon élnek.

ra török lovat fog vásárolni.²⁰ Levelezésükben több alkalommal visszatérnek erre. Már 1517. december 13-án, amikor éppen csak megérkezett Budára, azt írta, hogy keresi a lovat, de úgy a török, mint a jó lovakból hiány van.²¹ Az őrgróf sürgető magatartásának két oka is lehetett. Az a török ló, amit Mantova ura 1516-ban Sárkány Ambrus és Török Imre magyar főuraktól kapott, nagyon bevált, vagy pedig újat akart helyette.²²

Estei Hippolit 1518 februárjának a végén azt írta az őrgrófnak, hogy még keresi a kért lovat.²³ Ugyanannak az évnek a tavaszán sincsen még ló, de a beszerzendők listája tovább bővült. Az őrgróf fiának egy „*cavallo da giostra*” volt a kívánsága.²⁴ Augusztusban sem változott a helyzet, talán azért küldött Estei Hippolit egy solymászatra betanított lovat Mantovába, hogy kiengesztelje sógorát.²⁵ Tomaso Manfredo mantovai nemes leveléből, akit szintén Estei Hippolit kíséretében találunk,²⁶ azt is megtudjuk, hogy ez egy „*valacheto portate da flagelare a falco*” volt. Ellenben a „*cavallo da giostra*” és a „*stallone Turcho*” nincsen meg. Ez utóbbi esetben, ha találna, kicsit is venne, természetesen csak az őrgróf beleegyezésével.²⁷

A solymász ló minden bizonnyal azért került az ajándékok listájára, mert Lodovico da Bagno, az egri vadászatok leírásánál megemlítette, hogy a város kapuinál van egy, a solymászatra igen alkalmas hely, és a vadászat nagy öröm itt, hiszen mindig vannak madarak.²⁸ A püspök sógora, Francesco II. Gonzaga halála után (1519) is tovább érdeklődtek Itáliából a vadászmadarak után. Az egri püspök az unokaöccsének, a Tiziano által megfestett, Federico II. Gonzaga őrgrófnak küldött tíz kipróbált sólymot, amelyeket úgy madarakra, mint nyulakra lehet használni.²⁹ Estei Hippolit sólymai, igaz, ezt csak Manfredo beszámolójá-

20 Francesco II. Gonzagara és a korabeli Mantovára: Mantova. La storia. A cura di Leonardo Mazzoldi con prefazione di Mario Bendiscoli. Mantova, 1967. 77–268.

21 AG B 533. 1517. dec. 2. 13. Buda. Estei Hippolit egri püspök levele Francesco II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz. Om 1089. sz. A regesztában nem utal erre. „Trovo Illustrissimo Serenissimo mio in questa parte essere maggior carestia de cavalli Turchi e cosi de tutti l'altri buoni cavalli, che in Italia pur se posibel sie a ritrovare.”

22 E. Kovács P.: Egy középkori i. m. 103. Véleményem szerint, inkább elégedett volt a lovakkal, ezért kért továbbiakat.

23 AG B 533. 1518. febr. 28. Eger. Estei Hippolit egri püspök levele Francesco II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz.

24 AG B 533. 1518. máj. 30. Buda. Estei Hippolit egri püspök levele Francesco II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz.

25 Om 1106. sz. 1518. aug. 5. Buda. Estei Hippolit egri püspök levele Federico II. Gonzaganak.

26 E. Kovács P.: Egy középkori i. m. 113.

27 AG B 533. 1518. aug. 5. Buda. Tomaso Manfredo levele Isabella d'Este mantovai őrgrófnéhez. Om 1106. sz. A regesztában nem utal erre.

28 AG B 533. 1518. febr. 21. Eger. Lodovico da Bagno levele Francesco II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz, vagy fiához, Federico Gonzagához. A címzésből nem lehet eldönteni, kinek írta. Om 1095. sz.

29 Om 1134. sz. 1519. okt. 12. Eger. Estei Hippolit egri püspök levele Federico II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz. Uralkodásának első éveire: J. Cartwright: i. m. 317–325. 1519. ápr. 3-án válasz-

ból tudjuk, egészen kiválóak voltak.³⁰ A várva várt „*cavalo da giostra*” csak 1519 nyarán lett meg. Addig Estei Hippolit több alkalommal nyugtatta sógorát, majd az unokaöccsét.³¹ Az egri püspök ekkor küldte csak el a várva várt lovat, de megjegyezte: „*ma non si potrebbe credere, quanto é difficile in questo regno ritrovare cavallo, che vaglia*”.³² Talán az itáliai igényeknek megfelelő ló keresésre fordított idő miatt is volt Ippolito d’Este annyira elfoglalt, hiszen így írt Mario de Guiccolanának, az őrgróf titkárának: „*non haver tempo per le molte occupatione, che mi occorremo in queste benedetta Buda*”.³³

Az, hogy a kép végül is megérkezett-e Mantovába, nem tudjuk, de számos, magyarországi tárgy maradt a Gonzagák és feleségeik tulajdonában. Ezt onnan ismerjük, hogy az V. Károly császár parancsára, Federico II. Gonzaga halála után (1540) készített általános leltárban több érdekességet fedezhetünk fel.³⁴ Ezek közé tartozik kettő darab vászonra festett Magyarország-térkép,³⁵ valamint két példány Leoneo de Hungria könyvéből.³⁶ Több magyar stílusban készült ruhát is összeírtak, az egyikhez cobolyt is felhasználtak.³⁷ Számos török stílusú lószerszám is a Gonzagák birtokában volt. Minden bizonnyal az 1517-ben, ajándékként kapott, török ló is felszerszámozva érkezett, és természetesen más alkalommal is kaphattak, vagy vehettek díszeket.³⁸

Úgy tűnik, hogy az Ippolito d’Este püspök környezetében élő itáliai nemeseknek könnyebb volt képet küldeniük Itáliába az ismeretlen fenevadról, mint a mantovai igényeket kielégítő lovakat találni. Lodovico da Bagno leírása azon-

tották meg, a mantovai katedrálisban. 1521. ápr. 7-én V. Károly császártól is megkapta a kinevezését. *Giuseppe Coniglio*: I Gonzaga. Varese, 1967. 253.

30 Om 1135. sz. 1519. okt. 12. Eger. Tomaso Manfredo levele Federico II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz.

31 AG B 533. 1518. dec. 29. Eger. Estei Hippolit egri püspök levele Francesco II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz. 1519. ápr. 6. Eger. Estei Hippolit egri püspök levele Federico II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz.

32 AG B 533. 1519. jún. 20. Buda. Estei Hippolit egri püspök levele Federico II. Gonzaga mantovai őrgrófhhoz. A török ló küldése, sógora halála miatt, okafogyottá vált.

33 AG B 533. 1519. jún. 30. Buda. Estei Hippolit egri püspök levele Mario de Guiccolához.

34 *Danielle Ferrari*: La collaziomi Gonzaga. L’inventario dei beni del 1540–1542. Mantova, 2003. 9. V. Károly parancsa 1541. ápr. 30-án íródott.

35 *D. Ferrari*: i. m. 315. 6709. sz. „*una carta d el’ Ongaria in tella*”. 6710. sz. „*un’altra carta de l’Ongaria simile*”.

36 *D. Ferrari*: i. m. 317. 6749. sz. „*Libri volgari in foglio legati scripto a mane*” között: „*Duoi volumi di Leonino de Ungaria*”. Megadja a címet is: „*La historia de Leonello Hungaria y de Victorigno de Pannonia... a stampata dal 1520*”. A „*Libri spagnoli in folio*” között is felsorolják a munkát, Leoneo de Hungria munkájaként, de cím nélkül. 321. 6856. sz. Erre: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700*. Composuit: Kulcsár Péter. Bp. 2003. 763. A kötetre Szovák Kornél hívta fel a figyelmemet. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

37 *D. Ferrari*: i. m. 324. 6924. sz. „*una vesta a l’ongaresca de damasco negro, con una pighetta de veluto nigro, foderata de lovo cerviero*”. 325. 6927. sz. „*una fodra de zebellini de una vesta a l’ongarescha, con le maneghe*”. A coboly megérkezhetett.

38 *D. Ferrari*: i. m. 161. 2800. sz. 278–279. 5833–35., 38.

ban sok mindent megvilágít, az eredeti oklevelek tartalma pedig kizárja, hogy Bakócz udvarában őstulok élt volna.³⁹ Amit ott láttak, az egy ökör nagyságú, nagynövésű bölény lehetett. A sörényes bölényt nem ismerték Itáliában, ezért tartották ez esztergomi állatot kuriózumnak. Az állattannal foglalkozó szakembereknek az eredeti oklevelek felbukkanása után le kell tenniük a 16. századi magyarországi őstulokról, de „vigasztalásul” hiteles leírást kapnak a középkori Magyarország faunájának egy jellegzetes, azóta kipusztult képviselőjéről.

Források

1.

1518. február 22. Eger

Lodovico da Bagno levele Isabella d'Este mantovai őrgrófnéhez

Archivio di Stato di Mantova

Archivio Gonzaga

Busta 533.

„[...] Io mando a Vestra Excellentissima un retracto de quello animale, el quale Plinio chiama bisontem iubatum, che dice, nasce in Scythia. Monsignor Reverendissimo de Stigonia ne ha nel barco suo de vivi et da quelli e stato ritratto questo. Glie animal grande, ferocissimo et veloce, ben mi par, che habia un poco del color del bove in Pollonia. Ne sonno assai de salvatici ne li boschi et ne fanno caccia. La carne sua e optima da mangiare. A questi giorni un oratore de quel re passo per qua per invitare lo Illustrisimo Signor patron mio alle nozze de la figlia de la duchessa de Bari, qual questo re ha pigliata per moglie e diede di la carne de questo animale a prefato mio Signore, laqual se trovo molto bona. [...] La grandezza del bisonte e come un gran bove. [...]”

(Fordítás:)

„[...] Küldöm Ő Nagyságának⁴⁰ annak az állatnak a képét, amelyet Plinius⁴¹ sörényes bölénynek nevez, és szerinte Szkítiában született. Az esztergomi érsek úrnak⁴² van egy a vadsparkjában, a kép azt ábrázolja. Az állat nagy, igen vad és gyors, nekem úgy tűnik, hogy a színe egy kicsit hasonlít a lengyelországi ököréhez. Szép számban élnek vadon az erdőkben, és vadásszák őket. A húsa kiválóan fogyasztható. Ezekben a napokban a király⁴³ követe Egerben volt, hogy meghívja

39 Zolnay L.: i. m. 112.

40 Francesco II. Gonzaga mantovai őrgróf (1466/1484–1519), vagy fia, Federico II. Gonzaga.

41 id. Caius Plinius (i. sz. 23/24–79).

42 Bakócz Tamás esztergomi érsek (1442 k./1497–1521).

43 Jagelló Zsigmond lengyel király (1467/1506–1548).

a püspököt⁴⁴ a bari hercegasszony⁴⁵ lányának⁴⁶ az esküvőjére, mert a lengyel király feleségül veszi. Adott az állat húsából a püspöknek, amit nagyon jónak talált. [...] A bölény termetre olyan, mint egy nagy ökör. [...]”

(Allegato)

Questo animale se ha per il bisonte in queste parte, la maggiore copia de essi se trova verso Litvania e ultra. De animo e ferocissimo, maxime contra gli homini. De forza incredibile, talmente, che piu volte si e visto buttare un homo e un cavallo in aere, come farebbe un toro un cane. Molte volte ha tratto de li huomini suso li arbori e fra laltri accasco. Alli anni passati ad un barone, per quanto mha refecto, elqual non gli potenza scappare denanti, butto per terra il cavallo e lui poi lassando il cavallo, tolse lhomo su le corne et gitta dolo in aere volse la forte soa, che resto suso un arbore e per qual modo se salvo la vita, perche tanta e la perfidia desso animale, che mai abandona lhomo, fin che con le corne non lhe non solamente morto, ma butato in pezzi. De corso velocissimo, talmente che niuna forte de cavallo se gli puo salvare denanti. Agile e leggiere ne i salivare incredilmente. De per forma grande, quel chio ho visto, elqual e piccolo e un pezzo piu grande de un gran bove Pugliese, nel piu basso de la schina, dove non e la gobba. Ma non e da comparare alii grandi, per questo dicono molte persone fidedignissime, che nhanno visto infiniti, quali attestano haverne veggiuto molti fra le corna, de quali dui homini in paro gli possino star setati. A quale chio ho visto, non gli ne starebbe gia uno a bon pezzo, non di meno ha tanta forza, che ha levato e tratto in terra un carro de feno per offendere un homo, che gli era dietro. La pelle di questo animale e grosissima, maxime dal meggio inanti. Le jube longe meggio braccio de corne piccole a comparatione di le persona, ma fortissime. Vive di quelli che vivono li altri bestiami, stano in silve grandissime e inhabitate.

(Fordítás:)

Ez az állat, amennyiben ezeken a részeken bölénynek tekintjük, a nagyobb példánya Litvániában és azon túl található. Természetére nézve igen vad, és nagyon veszélyes az emberre. Hihetetlenül erős, olyannyira, hogy több alkalommal látták, hogy egy embert és egy lovat a levegőbe dobott, ahogyan a bika a kutyát. Számos alkalommal, az emberek a fára menekültek előle, másokat pedig felöklött. Évekkel ezelőtt, ahogy nekem elmondták, egy báró nem tudott elmenekülni előle, földre lökte a lovat, majd otthagya azt, az embert a szarvával tolni kezdte, és fondorlatosan a levegőbe dobta, erejét mutatva. A báró egy fára menekült, és

44 Estei Hippolit egri püspök (1479/1497–1520).

45 Isabella d’Aragonia (1470–1524), Gian Galeazzo Maria Sforza milánói herceg (1469–1494) felesége.

46 Bona Sforza lengyel királyné (1493/1518–1557).

ilyen módon megmentette az életét, mert ez az állat olyannyira alattomos, hogy soha nem hagyja az embert addig, amíg csak a szarvával meg nem öli, és darabokra szaggatja. Mozgása nagyon gyors, olyannyira, hogy egy erős ló sem tud előle elmenekülni. Ügyes és mozgékony, és hihetetlenül nyáladzik. Kinézetre nagy, amelyiket láttam, az kicsi volt, szép példány, és kicsit nagyobb, mint egy természetes pugliai ökör, a gerince is alacsonyabban van, és azon nincsen púp. Lehetetlenség más, hasonlóan nagyokkal összehasonlítani, ezért mondja sok, megbízható szavú ember, akik rengeteget láttak belőlük, és sokan, akik tanúsították, hogy a két szarva közé két ember ülhet. Amelyiket én láttam, nem azok közül lehetett, de jó nagydarab volt, és nem volt gyengébb, hiszen egy szénásszekeret felemelt és a földre lökte, mert egy mögötte lévő embert meg akart támadni. Ennek az állatnak a bőre igen vastag, minden másnál sokkal jobb. Lába közepéig érő a sörénye, a szarvai a testéhez képest kicsik, de igen erősek. Úgy él, mint a többi vad itt, hatalmas és elhagyott erdőkben.

2.

1518. március 4. Eger

Lodovico da Bagno levele Federico II. Gonzagához⁴⁷

Archivio di Stato di Mantova

Archivio Gonzaga

Busta 533.⁴⁸

„[...] Io ho mandato alla Excellentissima Madama un ritratto de quello animale, elqual Plinio chiama bisontem iubatam. Non ho havuto tempo de farne far un altro per Vestra Serenissima, benche havendo lo Sua Excellentissima essa lo po haver a piacer suo. Monsignor de Strigonia ne ha in un barco suo. Gle animal ferocissimo, possente et veloce. De la grandezza de un grande bove. [...]”

(Fordítás:)

„[...] Elküldtem a Nagyságos Asszonynak⁴⁹ annak az állatnak a képét, amelyet Plinius sörényes bölénynek nevez. Nem volt időm egy másikat készíttetni Ő Főméltóságának, hogy a Nagyságos Asszony a saját kedvtelésére nézegesse. Az esztergomi érsek vadasparkjában van. Az állat igen vad, erős és gyors. Nagyságára nézve, mint egy nagy ökör. [...]”

47 Később Federico II. Gonzaga néven (1500/1519–1540) mantovai őrgróf.

48 Om 1097. sz.

49 Isabella d'Este mantovai őrgrófnő (1474/1490–1539).

PÉTER E. KOVÁCS

WILD BULL (*BOS PRIMIGENIUS*) OR BISON (*BISON IUBATUS*)?
ITALIAN NOBLES AND HUNGARY'S WILD BEAST
(DATA ON THE FAUNA OF MEDIEVAL HUNGARY)

Hungarian medievalists are not as fortunate as their counterparts in western Europe when it comes to writing about the everyday lives of people. It seems that in medieval Hungary, reports offering insights into everyday life were compiled only in small numbers. Thankfully, however, historians have access to illuminating archaeological findings. The primary aim of this study is to offer direction to archaeologists by publishing a previously unknown account in full. The source in question is to be found in the State Archives in Mantua; it was written by Lodovico da Bagno, familiaris of Hippolit Estei (archbishop of Eger), and was addressed to Isabella d'Este, marchioness of Mantua and one of the most fascinating individuals of the era. In his collection of regesta, Lipót Óváry mentioned that in the game park of Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom, there lived a peculiar beast, whose image Bagno had already sent to Federico II of Gonzaga, who subsequently became Marquis of Mantua. Based on the original document and other source extracts, we may discount the idea that the animal was a wild bull (*bos primigenius*). Instead, the animal seen by the Italian nobleman is highly likely to have been a maned bison (*bison iubatus*). The correspondence of this Italian resident of Hungary reveals many other facets of cultural history, because on several occasions people living for shorter or longer periods in Hungary were asked to send horses, falcons and animal furs to Italy.

Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága

A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton

Magyarország 1941. június 27-étől vett részt a Szovjetunió elleni háborúban, július 1-jétől az ún. Kárpát-csoportot, megközelítően 90 ezer¹ katonát vezényelték a szovjet hadműveleti területre. Az 1938-tól bekövetkezett területvisszacsatolások eredményeinek megtartása és a folytatás reménye lehetett a legfőbb motivációja a hadbalépés melletti döntésnek, melynek következményeként a németek 1942 januárjában már a teljes magyar haderő,² három, még szervezés alatt álló hadsereg részvételét követelték. A politikai és katonai vezetésnek³ sikerült elérnie, hogy elégedjenek meg a 2. magyar hadsereg frontra küldésével. Az alakulatok felállítása, felszerelése és kiszállítása úgy kezdődött el, hogy alkalmazásukat a német hadvezetés nem hátrózta meg. A nyár végéig több mint 200 ezer⁴ honvéd érkezett ki a frontra,

1 Szabó Péter: Németország szövetségesei az 1941. évi szovjetunióbeli hadműveletekben. Hadtörténelmi Közlemények 114(2001) 566. – Tanulmányom a T 042 763. sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

2 A trianoni béke értelmében 35 ezer fős hadserege lehetett az országnak. Ennek fejlesztése a harmincas években indult. 1937. okt. 1-jén a személyi állomány 85 332 fő volt. 1941 nyarán a kiképzett, behívható katonák létszáma még mindig alig haladta meg a 100 ezer főt. Kálmán Dániel: A magyar királyi honvédség a 2. világháborúban. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény (= HL TGY) 2721.

3 A magyar katonai vezetés elhúzódozó háborúra számított, de a németek győzelmében nem kételkedtek. Az 1941. októberi helyzetjelentés szerint a közeljövőben nem várható a Szovjetunió katonai összeomlása: „Végeredményben megállapítható, hogy a bolsevizmust mint politikai tényezőt csak akkor lehetne teljesen kiküszöbölni, ha a vörös hadsereg megsemmisítésén kívül a Szovjetunió egész területe katonai megszállás alá kerülne és a szovjet kormány a birodalom elhagyására kényszerülne. Ezzel a lehetőséggel egyelőre számolni nem lehet.” Összefoglaló helyzetkép a Szovjetunió politikai és katonai helyzetéről 1941. október végén. HL Vezérkar főnöke elnöki (= VKF eln.) 1. osztály 6687.

4 A 2. magyar hadsereg állományába az 1942. augusztusi adatok szerint 193 850 fős legénység, 2450 tényleges és 4590 tartalékos tiszt tartozott. Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története. Bp. 2001. 19–20. A fegyvertelen, zömében zsidó kíségető munkaszolgálatosok létszáma a 2. hadseregben ekkor 15 387 volt (i. m. 26.). 1942 őszén–telén a veszteségek pótlására és felváltásra 980 tisztet és 33 400 főnyi legénységet, valamint további tábori és különleges munkásszázadokat is vezényelték a keleti hadszíntérre. A munkaszolgálatosok létszáma így 37 275-re emelkedett. (I. m. 171.)

Voronyesztől délre, a Don vidékére. Itt az augusztusi és szeptemberi hídfőcsaták után 1942. november 18-án kezdődött meg az a szovjet ellentámadás, amelynek végső pontja Sztálingrád felszabadítása volt, és melynek során 1943 januárjában a 2. magyar hadsereg óriási veszteségeket szenvedve felmorzsolódott.

Magyarországon 1920 után elsősorban az elcsatolt területeket birtokló szomszédos államokat tekintették ellenségnek, a cél a területi revízió megvalósítása volt. A Szovjetunióval szemben nem voltak követelései, a két ország arányai és katonai felkészültsége is kizárták, hogy potenciális ellenfélként szóba jöhesse, bár ideológiai szempontból annak számított. A Bethlen István miniszterelnöksége idején megvalósuló konszolidáció eredményeként annyira enyhült a helyzet, hogy diplomáciai körök a miniszterelnök támogatásával – felismerve az ország gazdasági és külpolitikai érdekeit, felülemelkedve az ideológiai szempontokon – a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételt szorgalmazták. Ennek eredményeként 1924 őszén diplomáciai és kereskedelmi megállapodást kötött a két ország. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági egységéből kiszakadó, a nemzetközi piacon 1920 után önállóan megjelenő Magyarország számára a Szovjetunió fontos kereskedelmi partner lehetett volna, emellett külpolitikai törekvéseiben is támogatást remélt az első világháború utáni békeszerződéseket el nem ismerő nagyhatalomtól. Mivel azonban az országban újra felerősödött a szovjetellenes tendencia és Horthy Miklós is ellenezte ratifikálásukat, az egyezmények nem léptek életbe. Csak 10 évvel később, 1934-ben történt meg a diplomáciai kapcsolatfelvétel, akkor már az államfő támogatásával. A két ország viszonya 1939 elején, a magyar területi revíziót kísérő lépések – az antikomintern paktumhoz való csatlakozás és a Népszövetségből való kilépés – miatt megromlott, de már szeptemberben, a német–szovjet meg nem támadási szerződést követően rendezték kapcsolataikat.⁵ Ennek ellenére 1941-ben, a sikeres területviszacsatolások után és a megváltozott háborús helyzetben a magyar kormány viszonylag gyorsan el tudta fogadtatni a közvéleménnyel a Szovjetunió elleni hadbalépés tényét. A német támadásban való fegyveres szerepvállalást a kommunizmus elleni keresztshadjáratban való részvételként állították be, és támogatottságában nem kételkedtek. A Horthy-korszak egyik ideológiai alapját jelentő és a társadalom széles rétegeit is jellemző antibolsevizmus megkönnyítette az új ellenségkép kialakítását.

Magyarországon már a háború előtt is számos, a bolsevik rendszert kritikusan bemutató kiadvány jelent meg.⁶ A tanácsköztársaság utáni időszakban volt

5 Kölcsönös gesztusokat is tettek: a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy bebörtönzött kommunisták, köztük Rákosi Mátyás a Szovjetunióba távozzanak, a szovjetek pedig visszaadták az 1849-ben, a magyar szabadságharc leverésekor zsákmányolt honvédszászlókat.

6 1945-ben az ideiglenes kormány 530/1945. M. E. rendelete alapján négy részből álló jegyzéket állítottak össze – A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzékét –, melyben felsorolták a megsemmisítésre szánt sajtótermékeket. A tartalmuk miatt bezúzásra ítélt könyvek között az 1920-as, 1930-as években megjelentek is szerepeltek. Pl. *Ambrus Tibor*: Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő. Bp. 1934.; *Cederholm Boris*: A Cseka országában. Szovjet-Oroszország történeiben. Székesfehérvár, 1929.; *Csemagvin Vladimir*: A GPU országa. Bp. 1935. és *Úő*:

aktualitása a témának, de a kiadványok ismertségéről, hatásáról nem tudhatunk biztosat. A fent említett, a sztálini rendszer embertelenségét részletező kiadványok mellett 1941 végétől kezdtek megjelenni a frontról hazatértek élménybeszámolói, és természetesen a sajtó is egyre nagyobb teret szentelt a háborús események bemutatásának.

Az újságok rendszeresen közölték a haditudósító század⁷ tagjai által küldött tudósításokat, ezek alapján kiadvány is készült,⁸ és megjelent írásaik válogatása is.⁹ Szombathelyi Ferenc a haditudósítók kötetének előszavában a következőképpen írt erről: „A haditudósítók feladatának nagy jelentőségét én abban látom, hogy a harcoló csapatot a nemzet tudatában beágyazzák és állandó kapcsolatot tartanak fenn a nemzet, a hátszág és a front, a küzdő katona között.”¹⁰ Más jelentőséget tulajdonít nekik az írásaik válogatását közreadó Momcsil Bojadzsiev, aki a szovjet viszonyok hiteles bemutatását tartja fontosnak: „A magyar királyi honvéd haditudósító század tagjai végigkísérték a hős magyar csapatokat az északi hadjáratban és érdekes, értékes beszámolót adtak nemcsak a harcokról, hanem az ott talált viszonyokról is. Az elsők között voltak, akik eljutottak a szovjet földjére és közvetlen közélről látták, milyen gazdasági, társadalmi és szociális állapotokat teremtett a húszéves szovjet gazdálkodás. A tudósításoknak ez a része engem különösen megragadott és szükségét éreztem annak, hogy a nyilvánosság elé vigyem ezt az őszinte és megdöbbentő helyzetképet. Ez a könyv a haditudósítások alapján készült, azok megbízhatóságával, tárgyilagosságával, a szemlélő közvetlenségével tárja fel a szovjet igazi arcát.”¹¹ A sztálini rendszer kritikája va-

A szovjet-országi koncentrációs táborok élete. Bp. 1934.; *Hermann Fehst*: Bolsevizmus és zsidóság. Bp. 1936.; *Marjai Frigyes*: Ez a szovjet... Bp. 1937.; *Marton László*: Orosz-szovjet rémségei 1918-ban. Bp. 1918.; *Reiszenberger Ottó*: Vörös Európa? Bp. 1939.; *Lévai Jenő*: Éhség, forradalom, Szibéria. Bp. 1935.; Vörös Európa? Miért mentette meg Németország Európát a keleti zsidóság elhárításával? Bp. 1934.

7 A haditudósító század hadseregközvetlen alakulat volt, tagjait – civilben többnyire írók, újságírók, filmes szakemberek voltak – különböző csapatok mellé rendelték, nem egy helyen teljesítettek szolgálatot.

8 *Momcsil Bojadzsiev*: Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban? Bp. 1942. (Európa és a bolsevizmus III.)

9 *Lovik Károly–Jagits József–dr. Kapy Dezső–Hunt Béla–dr. Gábor Áron–Koroda Miklós*: Hat haditudósító a vörös fronton. Bp. 1942.

10 I. m. 3.

11 *M. Bojadzsiev*: i. m. 4. Sajátos, hogy éppen haditudósítók bírálták a szovjet propaganda működését. Azt leleplezték, ám természetesnek vették, hogy maguk is hasonló eszközökkel élnek: „De a világjáró kíváncsiak, akik a sarlós-kalapácsos, vörösre festett oszlopok között átrohgtak, a csúcsos mongol-süveget viselő, hosszú szuronyos puskát markoló, komor tekintetű örök szemétől kísért vonatban ezen a határon, csak annyit láthattak, amennyit a félelmetes zsenialitással dolgozó propaganda irányítói számukra előírtak, még akkor, amikor jegyüket – a drága belépőt a lenini falanszterbe – otthon megváltották...” A magyar hadsereg szerepéről írva ugyancsak túlzó fordulatokat használtak: „A magyar katona fegyverrel a kezében végigjárta majdnem fél Oroszországot, előtte messze futottak a politikai biztosok, a Cseka, a GPU vagy a Gougobez terroristái, kémjei, az idegenvezetők, s maradt a mezítelen valóság, az, ami a szovjet huszonhárom esztendeig mindig volt: a borzalmak földje, az emberi nyomorúság hazája, irtózatoss kinzó-

lóban markáns része volt a haditudósítók írásainak, de a frontviszonyok bemutatásával kapcsolatban a publikálatlan naplókban szerepelnek kritikus megjegyzések, utalások éppen a hitelességet kétségbe vonva, a manipulációkat kiemelve. 1942-ben, a hosszú harctéri szolgálat idején többen tanúi voltak annak, hogyan készültek a tudósítások, híradófelvételek, és főlháborítónak tartották azok megrendezetségét, esetenként irrealitását. Ilyen kritikát fogalmazott meg Simon István tartalékos tiszt a naplójában,¹² 1942. július 28-án, ironikus hangon örökítve meg egy esetet: „Ma láttam azt, hogyan lesz a szúnyogból ökör. A haditudósítók kijöttek hozzánk és a 18-ai urivi ütközetéről vették fel a szemtanúk elbeszéléseit. Kiválasztották a hősöket és viaszlemezre vették fel, amit mondtak.” 1942. augusztus 4-én megismétlődött a szerző által undorítónak nevezett helyzet: „Dél előtt ismét széltozás. Kijöttek a filmhíradások és háborút játszottak. Sajnos így készül a híradó és szegény közönség csak ámul-bámul. [...] Hát csak hadd csinálják a legendát és a hősöket.” Ugyancsak augusztusban hasonló eset tanúja volt Rummy Lajos, aki emlékiratában egy fogolyejtés kapcsán jegyezte meg: „Egykettőre megjelentek a haditudósítóink – fényképeztek és harcjelentéseket filmeztek, természetesen nem valódi harcokról.”¹³ Simon István még ősszel is többször visszatér a haditudósítók munkájának kritikájára, 1942. október 18-án a következőképpen: „ne csak sápiózó részvétellel, hanem tevékenységgel vinnék előbbre a hadbavonultak érdekeit. A hivatalos közlemények mindig túlzottak és nagyzo-lók.” Sérelmezi, hogy a harcokról szóló képek szép színesek – és ők ugyancsak szépített képet kapnak az otthoni helyzetről. Október 26-án folytatja a témát: „Mily könnyű az ezer veszély szót leírni és hátul készült harcjelenteket lekö-zölni. De nem jött a haditudósító oda, ahol búzlótt!” Az október 4-ei *Pesti Újságra* hivatkozik: „Jellemző. A valóságot, ami itt van, természetesen nem viszik kiállítá-sra, mert akkor nagyon szomorú képet vágna a nagyérdemű közönség.” A hadi-tudósítások célja azonban – a háborús propaganda egyik eszközeként – éppen a közvélemény megnyugtatása volt, és nem a hiteles tájékoztatás.

A hivatásos tudósítók írásai mellett a Kárpát-csoport katonáinak beszámoló-i is elhangzottak, napilapokban és másutt megjelentek, sőt *Honvédeink Vörös-oroszágról...* címmel 1942-ben kötetet¹⁴ állítottak össze. Ennek szerkesztője be-vezetőjében utal Szombathelyi Ferenc felhívására, melynek eredményeként sok száz jelentést, megemlékezést, feljegyzést küldtek be a tisztikar és a legénység

kamra, ahonnan – senki megmagyarázni nem tudta ezt két évtizedig, miért, – ilyen hosszú ideig százhatvan millió ember meg se kísérelhette a menekülést, de még csak a megkínzott roppant tömegek jajkiáltása se hallatszott ki.” I. m. 5–7.

12 *Simon István*: Katonai szolgálatom története. HL TGY 3208. A szerző elvégezte a ceglédi pán-célos karpaszományos, majd a dorogi páncélos tartalékos iskolát. Az 1. páncélosadosztály 30. harcokcsiezredének tartalékos zászlósa volt. Rendkívül terjedelmes, naponta vezetett fel-jegyzései között vannak utólagos összegzések is.

13 *Rummy Lajos*: A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett. (Az ez-red felállításától az 1943. januári visszavonulásig.) Emlékirat. HL TGY 3160. 29. Rummy Lajos ezredes, a 31. gyalogezred parancsnoka (IV. hadtest, 13. könnyűhadosztály).

14 Bevezetés. In: *Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk. dr. Marjai Frigyes*. Bp. 1942. 5.

tagjai. Válogatásának szempontjait is ismerteti: a kötet írásai azt tükrözik, mi ragadta meg a katonák figyelmét, milyenek látták a Szovjetuniót, a népet, a háborút, a bolsevizmust.¹⁵ A háború idején megjelent harctéri beszámolókból és a tudósításokból a törvényszerűen kialakuló negatív ellenséggép a szovjet rendszer torz vonásainak kiemelésével párosult. Egyoldalú kép fenntartására törekedtek, a magyar csapatok felszereltségéről, ellátásáról, nehézségeiről a közvéleményt nem tájékoztatták. Így a második magyar hadsereg valós helyzete, veresége, veszteségei és visszavonulása – Szombathelyi fenti kijelentésével ellentétben – alig kapott publicitást, a propaganda 1943 januárja után is a közelgő győzelmet jósolta. Az említett háborús kiadványok tematikája nagyon hasonló volt: egy részük harcleírás, a magyar és a német katonai erények idealizált, és az ellenfél kritikus bemutatása, más részük a szovjet viszonyok elrettentő szándékú ábrázolása. A sugalmazott kép szerint közel a sztálini rendszer összeomlása, mert a nép várja felszabadítóit, a hadsereg ellátatlan, rosszul felszerelt, terrorral kényszerítik harcra a katonáikat. A háborús propaganda összefonódott az antiszemita politikával is, egyre gyakrabban szerepelt a publikált írásokban az a korábbi ismert gondolat, mely szerint a sztálini rendszer minden visszasságáért a zsidóság felelős és magát a bolsevizmust is a zsidóság találta ki és hozta létre.¹⁶ Még 1944-ből is maradtak fenn hasonló, a lelkesedés fenntartására hivatott munkák, e cél érdekében fontosnak tartották, hogy az ország lakosságát csak hősi és eredményes harcokról tájékoztassák.

A harctéri naplók¹⁷ árnyaltabb kép kialakítását teszik lehetővé, nem mindenben erősítik meg a tendenciózusan kiválogatott, kiadott anyagot. Bár a hadműveleti területen tilos volt feljegyzéseket készíteni, ennek ellenére számos kézirat maradt fenn,¹⁸ a legtöbbet tisztek írták. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy

¹⁵ I. m. 5.

¹⁶ Néhány példa: „Ilyen következetesen végrehajtott terrorra csak a zsidó képes” – szerepel A bolsevizmus a parasztság ellen. Kép a szovjet igazi arcáról. Bp. 1943. c. kiadványban az erőszakos kollektivizálásról (i. m. 13.) és az éhínség kapcsán a „határtalan zsidó szadizmus” magyarázat (i. m. 33.). „Minden bolt az állam tulajdona és hasznát hajtó vállalkozása, melyet rendszerint zsidók kezelnek.” *M. Bojadzjev*: i. m. 43. „Sztálin mellett a négymilliónyi zsidóság befolyása alatt állnak” az oroszok. *Faragho Gábor*: Szovjetország, H. és é. n. 106.; továbbá: a „kommunizmus tulajdonképpen zsidó találmány”, ezért nekik felel meg legjobban. (I. m. 110.) „A szovjet zsidóság a világ legerősebb hadseregét akarta a maga és a vagyona védelmére felállítani és ezen cél érdekében semminemű áldozattól nem riadt vissza. Könnyen tehette, hisz az áldozatot nem maga hozta, hanem az agyonfélemlített lakossággal hozatta.” *Galánffy György ezredes*: Pillanatfelvétel a szovjetről. In: Honvédeink Vörösországról i. m. 143–144.

¹⁷ A források szövegét nem betűhíven, hanem a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályoknak megfelelő hangjelöléssel, a rövidítések feloldásával, valamint az esetleges elírások, hibák kiküszöbölésével idézzük.

¹⁸ HL TGY. A közelmúltban több napló jelent meg, pl. *Dr. Bereczky Sándor orvos zászlós*: Napló-részletek a Don kanyarból... A doni 2. hadseregben derűs percek is voltak... H. n., 2000.; *Dr. Somorjai Lajos*: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942–1943. Sajtó alá rend. Varga J. János. Bp. 2002.; *Kecskés Péter Pál*: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26–október 19. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyz. Pihurik Judit. Szeged, 2002. Családok tulajdonában is sok kézirat lehet még.

a szerzők¹⁹ sorában sok a tartalékos, ez azonban érthető, mert a tisztí állomány kétharmada és a legénység 80%-a közülük került ki.²⁰ A tényleges tisztek naplói többnyire harcleírásokat tartalmaznak kevesebb személyes megjegyzéssel – akad persze kivétel –, míg a tartalékos tiszteké és a legénységé a frontélet hétköznapijait is rögzítik. Ők a civil életből, a család mellől kerültek a háborúba. Gondolkodásmódjuk, felfogásuk, hangulatuk, érzéseik és ezek változásai páratlan kortörténeti dokumentumokban jelennek meg. Lehetnek tévedések is a szövegekben, hiszen az első vonalban lévők kevés információval rendelkeztek, és gyakran találhatunk bennük politikai közhelyeket is, de a frontkatonák közvetlen élményeit, véleményét megismerhetjük a naplók alapján. Fentiek miatt jelen munkában elsősorban néhány jellemző, tartalékos tiszt és honvéd által készített feljegyzésre hivatkozunk, de idézzük tényleges tisztek naplóit is. Kivételes esetben napló alapján készített emlékiratra is hivatkozunk.

Ezek a források pontosan tükrözik a tisztek és honvédek gondolkodásában és hangulatában bekövetkező változásokat. A tapasztalatok egyre több kétely megfogalmazására késztették a szerzőket, bár a bolsevik rendszerrel való találkozás legtöbbjüket megdöbbenettette. A naplók alapján láthatjuk, hogyan vélekedtek a magyar katonák a háborúról, saját szerepükről, és milyennek látták a Szovjetuniót. Az események mellett sokan rögzítik véleményüket, hangulatváltozásukat, érzéseiket – a frontra indulók lelkesedésétől annak felismeréséig, hogy magukra maradtak egy kilátástalan helyzetben. A feljegyzések megerősítik, hogy a katonák többsége – mint 1941-ben – 1942-ben is egy gyors, nyári győzelem reményében indult a frontra, abban a hitben, hogy a szovjet támadást előzik meg, feladatuk a bolsevizmus felszámolása, a lakosság pedig felszabadítókként várja őket – és hogy a háború hamarosan véget ér, ősszel hazajöhetnek. Az idő előrehaladtával vált egyre nyilvánvalóbbá számukra, hogy nem legyőzött, magát megadni kívánó, hanem egy szívósan védekező ellenséggel állnak szemben a 200 kilométeres arcvonalszakaszon. Ősszel el kellett kezdeniük a téli állások kiépítését, a felkészülést a hidegre. A tél beállta végképp megpecsételte a magyar katonák sorsát, fegyverzetük, ellátásuk és ruházatuk nem volt kielégítő. A lóállomány nagy része elhullott, a gépkocsik működésképtelenné váltak, kevés volt a benzin, nem érkezett meg időre a téli felszerelés. A kezdeti lelkesedést kételyek, bizalmatlanság, a magárahagyottság érzése váltotta fel, a feljegyzésekben sűrűsödnek a keserű megjegyzések. A katonák nem érezték a gondoskodást, törődést az otthoniak részéről, hiányolták a német szövetséges támogatását. Úgy érezték, elszakadtak a háterszágtól, az otthoniaknak fogalmuk sincs arról, mit élnek ők át. Ezért talán nem meglepő, hogy a kivonuló hadsereg katonái közül ilyen sokan írtak naplót, olyanok is vezettek feljegyzéseket, akiknek számára az írás nem volt mindennapos tevékenység. Valószínű, hogy a rendkívüli helyzetben sajátos szerepe volt ennek a tevékenységnek. Védekező reflex lehetett, a

19 Nem minden szerzőről rendelkezünk adatokkal.

20 Szabó P.: i. m. 18–20.

megszokott körülményeiket elvesztő, életveszélybe kerülő emberek természetes reakciója. A naplóírás segíthetett elviselni az állandó félelmet, a szorongást, azt a traumát, amit a halállal való szembesülés jelentett.

A háborús részvétel igazolására a propagandakiadványokban két fő érv jelent meg. Az egyik a szovjet rendszer elítélése volt, a másik pedig az az állítás, hogy a német támadás csupán megelőzte az Európa ellen készülődő szovjetekét. A tény, hogy Németország 1939-től hadüzenet nélküli háborúkat indított nem kommunista országok ellen, mielőtt 1941. június 22-én szintén hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót, nem befolyásolta a szerzőket. A legyőzött országok nem kerültek szóba, így az az ellentmondás sem, hogy ezek esetében a fenti indokok nem álltak fenn. Németország háborús szereplését többnyire úgy kezelték, mintha az összes európai nép támogatásával viselne hadat szövetségeseivel az egyedüli ellenség, a Szovjetunió ellen. Az 1939–1941 közötti hadieseményekről, Lengyelország, a semleges államok, Franciaország lerohanásáról, Anglia bombázásáról és a Jugoszlávia elleni támadásról ritkán ejtettek szót a szerzők. Mint ahogy Németország nagyhatalmi érdekeinek megalapozottságát sem kérdőjelezték meg, csak az egyik torz, emberellenes rendszer visszásságait vették észre. A lakossággal megpróbálták elhitetni, hogy a megtámadott fél a támadó, és az érvek sodrában fel sem tűnt, hogy akkor mi lehetett az indoka a többi állam megtámadásának egy másik antidemokratikus, embertelen ideológia nevében.

Rendkívül érdekes összevetni e propagandisztikus céllal kiadott beszámolókat és a naplók leírásait. A kortársak állásfoglalásai látszólag ellentmondanak egymásnak: markánsan elkülönülnek a sztálini rendszer embertelenségét középontba állító, helyenként hihetetlen éleslátásról, másutt csak előítéletekről árulkodó, a háború idején publikált munkák és a helyzetet több oldalról bemutató kiadatlan naplók. A frontra vezető út során kezdetben a propagandából ismert kép rögzült a naplókban is, de a sztereotípiákat legtöbb esetben felváltotta a kétség, az elkeseredés, a kilátástalanság megfogalmazása. A bolsevizmus megítélése nem változott, de a háborúról alkotott kép differenciáltabbá vált. A katonák közül egyre kevesebben hitték, hogy Magyarország feladata lenne a sztálini viszonyok felszámolása, és hogy a Donnál saját határainkat védenék. Sokakat zavart az is, hogy a frontra való kiérkezésig nem tudták, hol, hogyan fogják alkalmazni a magyar hadsereget. A propaganda természetesen nem tükrözte ezt a bizonytalanságot, de a naplók igen. A háború céljával kapcsolatban kezdetben ezekben sem fogalmaztak meg kétegyeket. A Szovjetunió elleni háború megindulása után különösen hangsúlyozott érvet, mely szerint a szovjet támadást előzték meg, legtöbbben elfogadták, tehát a preventív háború kérdésében a német álláspontot²¹ vette át a magyar propaganda, és ezt visszhangozza a szerzők többsége is a naplókban. Hitler 1941 júniusában a fenyegetően felvonult szovjet had-

21 Ld. *Wolfram Wette*: Német propaganda és a csatlósországek: Magyarország, Románia és Bulgária (1941–1943). *Történelmi Szemle* 22(1979) 454–483.

osztályokra hivatkozott, Németországot a béke őrzőjének, a Szovjetuniót pedig agresszornak nevezte. Legfőbb érvei jó néhány magyar háborús kiadványban szinte szó szerint megismétlődnek.

Faragho Gábor, a volt moszkvai katonai attasé 1941-ben, a diplomáciai kapcsolatok megszakítása után hazatérve könyvet írt a Szovjetunióról. Ebben azt állítja: „Látszólag barátságot mutattak, de a felszín alatt mindent elkövettek, hogy Németországnak ártsanak. Szerződésből folyó kötelezettségüknek, ha néha vonakodva is, eleget tettek, de a hadseregben és a nép között nem mulasztották el a németekkel szembeni gyűlöletet szítani és fejleszteni, és a német hadsereg nyugati sikereit mindenkor kicsinyíteni. Ennek a magatartásuknak lettek áldozatai, mert Németország nem akarta a háborút Oroszországgal. Erre azonban egyenesen kényszerítették.”²² Az érvek ismerősek: a Szovjetunió provokálta Németországot Jugoszlávia, Bulgária és Törökország esetében, csapatösszevonásokat hajtott végre, támadását meg kellett előzni. Bár Faragho említi a tisztikar elleni pereket, azt írja, Sztálin a hadseregnek mindent megadott, jó, korszerű felszerelést biztosított.²³ Felteszi a kérdést: „Mire kellett Sztálinnak ez az óriási haderő?” Véleménye szerint imperialista törekvések megvalósítására – „és eredményre lett volna kilátása, ha a német Führer zsenialitásával nem találja magát szemben” – vonja le a következtetést.²⁴ De hogy a nyugati hadszíntéren milyen célokért folyik a háború, és hogy a Szovjetunió megtámadása nélkül milyen módon valósította volna meg a keleti élettér megszerzését Németország, azt nem fejt ki Faragho.

Reviczky Sándor, aki 1941-es frontélményeit írta le, hasonló véleményt fogalmazott meg: ha késik a német támadás, akkor a szovjetek indítottak volna háborút. Örül, hogy sikerült ezt elkerülni, mert „hihetetlenül fölényes” technikai felkészültséget, hatalmas előkészületek jeleit tapasztalta, amelyek „nem messze állottak a befejezéstől”. Így a német – és magyar – megelőző támadás volt, mert csak hatalmas veszteségek, pusztulás árán tudták volna a szovjeteket megállítani: „Elgondolni is irtózatos, mi lett volna, ha felkészületlenül éri Európát a támadás.”²⁵

Rásy Barna a háború eseményeit 1942-ig összegző könyvében 1,5 millió szovjet katonát, 15 ezer harckocsit, 12 ezer repülőt feltételezve jelentette ki: „mi volt itt készülõben a Szovjetunió felõl...”²⁶ Ennek következménye csak megelőző lépés lehetett, mondja a támadó hadsereggel 1942 nyarán a frontra vonuló szerző.

²² Faragho G.: i. m. 12.

²³ I. m. 70.

²⁴ I. m. 77.

²⁵ Reviczky Sándor: A vörös hadi készültség és a tömeg élete. In: Honvédeink Vörösországról i. m. 172–173.

²⁶ Rásy Barna: Három év háború 1939–42. Bp. 1943. 267.

A fentiekkel megegyezik a haditudósítók közül Hunt Béla²⁷ véleménye, Bogdán József²⁸ tartalékos főhadnagy pedig arról számol be, hogy a szovjet területeken óriási, a „nagy központosító bolsevista elgondolásokat” szolgáló középületek vannak, ilyenek például a vasútállomások. Ez szerint is annak bizonyítéka, hogy támadó hadsereg felvonulásához tervezték őket a szovjetek.²⁹

A kiadatlan naplókban megfogalmazott vélemények 1942 tavaszán–nyarán még a fentiek hatását tükrözték, de ezek némelyikében a revíziós gondolat is megjelent.

Simon István naplójában 1941. június 24-én Hitler beszéde alapján írta le a háborús helyzetet. Azt állítja, „egész Európa szimpátiája a kommunisták ellen van” és úgy érvel, mintha Németország nem folytatott volna háborút majdnem „egész Európa”, és nem csupán a Szovjetunió ellen. Ezzel kapcsolatban is a német érvet ismétli: Hitlernek „biztosítania kellett a hátát, mielőtt megindult az oroszok ellen”, írja. Nem érzékeli az ellentmondást: mi szükség a védelemre, ha Németország egész Európa támogatását birtokolja? Saját maga – és Magyarország – számára azonban másképpen fogalmazza meg a háború célját augusztus 1-jén, egy tábori mise kapcsán: „Ez a tudat, hogy a kereszt felemeléséért, rejtekekből való kihozataláért harcolunk, elszántta tesz bennünket.”

Tartalékos tiszt volt Kadosa Árpád is, aki napi feljegyzései alapján állította össze visszaemlékezését.³⁰ Ő egyértelműen a trianoni döntés következményeként tárgyalja a hadbalépést, szerint a területi veszteségek nélkül nem sikerült volna a németeknek „behúzniuk” a háborúba az országot: „Ezek visszaszerzésének reményében tapossuk e távoli muszka-földet”³¹ – írja 1942. július 9-én. A hónap végén, már a fronthoz közeledve, feljegyzi azokat a híreszteléseket, melyek a katonák között alkalmazásukkal kapcsolatban elterjedtek: „Az egyik szerint a mi hadosztályunk gyalogolt a legtöbbet”³² a kivagonírozás helyétől, ezért s mert tűzfegyverekkel való ellátottságunk is hagy némi kívánnivalót maga után, így nem vagyunk elég ütőképeseek, délebbre megyünk, ahol megszállók, rendfenntartók leszünk. A másik változat szerint éppen lassú mozgásunk miatt nem tudjuk majd feladatunkat jól ellátni, bevagoníroznak, s helyet cserélünk a Jugoszláviában levő egyik gyorsan mozgó német alakulattal. Még képtelenebb szöbe-

27 Lovik K. et al.: i. m. 11–12.

28 1942 áprilisában vonult be, és mint orvos teljesített szolgálatot a szegedi V. hadtest 117. utász-századában. Részt vett az augusztusi és szeptemberi ütközetekben, októberben tért haza.

29 Dr. Bogdán József: Utunk, harcaink a keleti vörös pokolban. A visszaemlékezés elhangzott Makón, 1942. okt. hó 3-án, a szervita atyák rendezésében megtartott „Első Makói Honvédest”-en. Szövege megjelent a Makói Újság 1942. okt. 6–11-i számaiban, valamint közölte az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptár, melynek alapján különlenyomat is készült. Az oldalszámok a különlenyomat szövegére utalnak; itt: 3.

30 Kadosa Árpád: A Don-kanyarig és vissza. HL TGY 2889. Tartalékos zászlós, majd hadnagy, a 12. könnyűhadosztály 12. híradószázadának szakaszparancsnoka. Civil foglalkozása tanár volt.

31 I. m. 20.

32 Kb. 1000 kilométert tettek meg, ezzel valóban a leghosszabb gyalogmenetet teljesítők között volt a 12. könnyűhadosztály. Szabó P.: i. m. 104.

széd szerint Kurszkban átadjuk lovainkat és kocsijainkat a németeknek, azokra szükségük van a föld megmunkálásához, mi meg hazamegyünk. Nem lesz ránk szükség, mert Moszkva elfoglalása után Sztálin úgyis Amerikába menekül. Vélem, hogy e gondolatokat csupán a vágyálom szüli. S végezetül: a Donnál védelemre rendezkedünk be, a német délről felkanyarodik a Volga mentén, s e két folyó közötti területet levágja a Szovjetunióról. Az egész elfoglalt területet megtisztítják a partizánoktól, s szervezik a termelést. E sok zagyvaság mentségéül csak azt hozom fel, hogy ilyen hosszú, elcsigázó menet alatt kitermelődnek kusza gondolatok, találgatások, mert a legénységet teljes tájékozatlanságban hagyják, sőt nekünk, tiszteknek sem fogalmazták meg világos parancsban várható feladatunkat. Így aztán nem tudtunk lelkileg, pszichikailag mire felkészülni.”³³

Az idő előrehaladtával a háború céljával kapcsolatos egyértelmű vélemények módosulnak, vagy teljesen eltűnnek a naplókából. A front valósága, a közvetlen élmények leírása lesz a meghatározó, nem a mások által megfogalmazott elméletek. Ennek a változásnak az illusztrálására Kecskés Péter Pál említett naplója³⁴ kiválóan alkalmas. 1942 áprilisában a mozgósításkor hívták be, csapattestével³⁵ június 26-án indult el vasúton Kiskunfélegyházáról. Július 1-jén érkeztek Resicára, ahonnan 2-án továbbindulva másfél hónapig tartó gyalogmenet után, augusztus 14-én értek ki a doni arcvonalra. Ott azonnal, pihenés nélkül vették be őket a harcba. Augusztusban és szeptemberben a korotojaki és az urivi hídfőcsatákban is rész vett. 1942. június 26-ától október 19-éig, majd négy hónapon át írta mindennap a történeteket és véleményét, tapasztalatait is.³⁶ Ehhez hasonló, részletes és pontos információkat tartalmazó, a legénység hangulatát, benyomásait is megörökítő munka kevés maradt fenn.

Kecskések, másokhoz hasonlóan a gyalogmenetben napi átlagban 25–30 kilométert haladtak, de volt 50 kilométeres útszakaszuk is. Július 8-ai feljegyzése alapján kiderül, hogy 600 kilométeres gyalogútra számítottak.³⁷ Július 28-án értek Kurszkba, 26 nap alatt öt pihenővel, de az út további részét is gyalog tették meg, összesen 960 kilométert. A nagy távolság mellett a meleg, a por és a vízhiány is gondot okozott. A folyóvizet a járványveszély miatt csak forralva ihatták, a kutakat pedig az esetleges mérgezéstől félve nem merték használni. Menet közben az élelmezés megfelelő volt, a napi egyszeri főtt ételt biztosították. Az éjjeli pihenés szabad ég alatt, sátorban történt, lehetőleg erdős területen, hajnalban a menetet általában 2–3 óra körül indították. Pihenőt körülbelül ötnaponként tartottak, ezek a regenerálódás mellett tisztálkodásra, a fegyverzet, ruházat karbantartására szolgáltak, ilyenkor volt istentisztelet is. Nagy esők után

33 Kadosa Á.: i. m. 29–30.

34 Ld. a 18. jegyzetet.

35 IV. hadtest 13. könnyűhadosztály 7. gyalogezred III. zászlóalj.

36 1942 októberében szabadságra hazatérve hagyta itthon a kéziratot. Miután visszament a frontra, tábori levelezőlapokat még küldött családjának, de 1943 januárjában Osztrogozsszknál, a városból való kitöréskor feltételezhetően elesett.

37 Kecskés P. P.: i. m. 31.

előfordult hosszabb pihenő, ilyenkor meg kellett várni, amíg az utak járhatóvá váltak. Kecskések augusztus 14-én Kolbinó térségében érték el a frontvonalat. Ekkor már a Don–Potudan folyók szögletében megkezdődött az a szovjet támadás,³⁸ melynek megállítására a kiérkezőket is bevetették. A következő napok harcleírásai a Kecskés-napló legrészletesebb lapjai közé tartoznak, szinte lépésről lépésre és percről percre örökítette meg az eseményeket, egy részét utólag, valószínűleg 18-án. A veszteségek óriásiak voltak, az ő szakaszában heten maradtak, miután kilencen elesetek és heten megsebesültek.

Kecskés feljegyzései alapján megfigyelhető, hogy az út során hogyan alakult át a kezdeti lelkesedés a fronthoz közeledve fásultsággá, majd elkeseredettséggé. Június 30-án látták meg az első katonasírokat, ő ennek kapcsán azt jegyezte fel, hogy az elesettek az új világ pionír vértanúi voltak, „akik meghaltak a szebb jövőért való küzdelemben”.³⁹ Ekkor még nem voltak kétségei, ő is őszintén hitte, hogy a magyar hadsereg feladata részt venni a bolsevizmus legyőzésében, és, hogy az otthontól oly messze is a hazát védik. Augusztus 6-án, 770 km gyalogmenet után írja első kétségbeesést tükröző megjegyzését: „Úgy érezzük, ha repülő jön, nem is megyünk ki a sátorból, hadd jöjjön egy bombaszilánk. El van keseredve a nép, hogy miért, azt nem írom le.”⁴⁰ Helyenként megrázó közlések ágyazódnak hétköznapi részletekbe, mint például augusztus 7-én: „Ma kaptunk ásványvizet is. Ma kilencen lettek kikötve a századból. Kicsit unalmas a nap, szellemi részből, nincs újság, rádió, olvasnivaló, semmi.”⁴¹ Nem közli, mi volt a kikötés oka, úgy utal az eseményre, mint az élet természetes velejárójára. Akárcsak később: „Menetelünk, dohányozni nem szabad. Az egyik honvéd, Antal J. főbe lőtte magát a menetoszlopban. Hajnali 4 h-kor világosodik, megengedik a dohányzást.”⁴² Nyilván nem érzéketlenségről van szó, a látszólagos részvétlenség a fáradtság, fásultság következménye lehetett.

Az első nagy megpróbáltatás, a többnapos harc, életveszély után, úgy tűnik, Kecskés Péter Pálnak szüksége volt arra, hogy „kiírja” magából félelmeit, a kiszolgáltatottság érzését. Augusztus 21-én hosszasan elemezte helyzetüket: „Egész nap, egész éjjel alig lehet a földözékből mozdulni. Furcsa és nehéz a harctéri élet. A harcos a lyukban, amit ásott magának, berendezkedik, nem tudni, mennyi időt kell ott eltölteni, rendesen mikor készen van, menni kell tovább. Nem számít, a harctéren az ilyen lyuk többet ér, mint otthon egy emeletes ház. A gödörben élve persze lustálkodásról szó sem lehet, esetleg tűzszünetben meg-

38 1942 augusztusának elejétől folytak az ún. hídfőcsaták a Don mellett. A folyó keleti partjára szorított szovjet csapatok sikeres támadásokat indítottak a nyugati parti hídfőállások visszafoglalásáért. A 13. könnyűhadosztály kiérkező részei aug. 15-től, a korotojaki hídfőállásnál kapcsolódtak be a harcokba. A 7/III. zászlóaljat 16-án, az 1. páncélosadosztály támogatására vetették be. A hídfőállás visszafoglalásáért 17-én újraindított német és magyar támadás ismét sikertelen volt. Szabó P.: i. m. 139–141.

39 Kecskés P. P.: i. m. 26.

40 I. m. 50.

41 I. m. 50–51.

42 I. m. 53.

borotválkozni, mosdani, mosni vízhiány és mozgás miatt szó sem lehet. Úgy nézünk ki, mint a cigányok. Egyik gödör a másiktól 8–10 méterre van, mikor tűzszünetek vannak, átkiabálunk egymáshoz, szóval beszélgetünk.”⁴³ Ezután döbbenetes hangulati változást tükröznek Kecskés sorai. Fél attól, hogy nem törődnek velük – ugyanakkor attól is, hogy szerettei megtudják, milyen körülmények között él, harcol: „Délután írtam haza és a húgomnak. Istenem, nem is sejtik, hogy én és a többiek most milyen veszedelemben vagyunk, írtam, hogy jól vagyok, mit írjak?” – jegyzi fel szeptember 8-án, majd 13-án: „Dehogyan sejtik otthon, hogy mi itten milyen veszedelemben vagyunk, és még hozzá mennyit éhezünk.”

Különösen érzékletesen írja le Kecskés a harctéri hétköznapiakat például szeptember 7-én: „Lassan telik a délután, ebben a bűzös és langyos vacakban. Délután mi is parancsot kapunk felkészülni, köpenyt a pokrócba belehajtani, felszerelni, induláshoz készen állni. Később újabb parancs, miután az eső esik, a köpenyt kivenni a pokrócból és felvenni, a pokrócot pantallérba⁴⁴ csavarni. Mikor készen van, újabb parancs, köpenyt le és bele vissza a pokrócba, közben az eső rendesen esik. Készen vagyunk ezzel is, mikor újabb parancs jön, lepakolni, és sátrat verni. Szakadó esőben ütünk sátrat, mire alábújunk, akkorra bőrig ázunk. Szalmát szerzünk alá. Újabb parancs, holnap indulunk. Takarodó.”⁴⁵

Szeptember 13-án az első vonalban harcolók helyzetét rögzíti: „Kezdünk kimerülni, éjjel-nappal a fokozott figyelés meg a tűz, meg az éhség kimerít lassan bennünket. Egy nap a harc alatt kettőnek számít, mert éjjel is fent kell lenni, sőt még fokozottabb munkát kell végezni, mint nappal, mert éjjel látni sem lehet. Ebédre alighanem megesszük a tartalék adag húskonzervet. Öt napja nem írtam haza és nem kaptunk levelet. Itt éppen lehetne írni, de senki sem továbbítja tőlünk, hiszen felénk sem néz senki. A dohány és cigaretta is elfogyott, szomorú vasárnap. Az éhség rákényszerített a tartalék adag konzerv felbontására és elfogyasztására. Most még jobban kínoz a szomszúság. A szánk széle kicserepesedett, beszélni nemigen beszélünk. Közben a Sztálin-orgonából kaptunk egy sorozatot, itt robbannak mellettünk, szerencsére nem lett semmi bajunk. Nehezen várjuk az estét, vele az ennielőt, na meg a vizet. Akárhogyan is szereznünk kell, mert így nem lehet kibírni tovább. Egy kis csend állott be pillanatnyilag, erőgyűjtés a további küzdelemhez. Nekünk a fejünket sem lehet kidugni, mert rögtön lőnek ránk. A repülőik ismét bombáztak. A vadászgépeink egész alacsonyra szállva géppuskázzák az orosz vonalat. Épp most írom, hogy tűzszünet van, de tovább nem is bírtam folytatni, mert olyan hatalmas aknátűzet kaptunk, itt robbannak közvetlen közöttünk, lehúzódtunk az árok fenekére, de így is betakart földdel bennünket, de szerencsére most bajunk nem lett. Szóráth József⁴⁶ bajtársunkat,

43 I. m. 63.

44 Rúd alakba összesodort, összeszíjazott, karikába hajlított, nyakba akasztott katonaköpeny. *Bálint Sándor*: Szegedi szótár. II. Bp. 1957. 267.

45 *Kecskés P. P.*: i. m. 75.

46 Az elesett honvéd neve szerepel: *Bús János–Szabó Péter*: Béke poraikra... Dokumentum-émlékönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp. 1999. 718., de a halál ideje itt 1942. szept. 15.

aki kidugta egy kicsit a fejét, rögtön föbe lőtték, azonnal meghalt. Jó 20 perces aknatűz után lassan besötétedett. A szánk a szomjúságtól kicserepesedett egészen. Végre 8 h körül kijött a mi étkezésünk is. Kétnapi éhezés után borsófőzelék, feketekávé és kenyér, cigaretta. Kenyeret héttel többet hoztak ki, és a szakasparancsnok úgy osztotta, hogy a mi rajunk nem kapott egy falatot sem a két fölösleges kenyérből. Emberi piszokságnak az alja, ami itt megy.”⁴⁷ Szeptember 19-én pedig már keserűen összegzi tapasztalatait: „Ez a háború rombolás, az élet és a javak pusztulása.”⁴⁸

A frontra hasonló körülmények között érkeztek ki a hadsereg nagyobb részét kitevő gyalogos alakulatok, így a legénység élményei is hasonlóak lehettek. A katonák többsége ezer kilométeres gyalogmenet után szembesült a harctér valóságával, vetette össze tapasztalatait a felkészítés során hallottakkal és a propaganda állításaival. Az elviselt nehézségeket figyelmen kívül hagyva, a katonák felkészültségét, lelkesedését és harckészségét több tiszt bírálta. Voltak, akik a helyzet rosszabbra fordulásakor egyedül a legénységre hárították a felelősséget a veszteségekért, később a vereségért. Többnyire származásukban vélték megtalálni ennek magyarázatát, azt állítva, a társadalom alsóbb rétegeiből való vagy a nem magyar nemzetiségű⁴⁹ katonák nem teljesítették feladatukat. A fegyvermek közül a tömeget adó gyalogsággal szemben voltak a legkritikusabbak.

Simon István ugyanakkor, ugyanazon a frontszakaszon harcolt, mint Kecskés Péter Pál. Mivel élményeiről ő is részletes naplót írt, érdemes a két forrás vonatkozó részeit összevetni. 1942. augusztus 13-án saját gépkocsizó gyalogságukat⁵⁰ dicséri, de a velük együtt bevetett gyalogságról azt írja, azokban nincs szív és lélek. Nem veszi figyelembe, hogy pihenő nélkül vetették be őket, mint Kecskés alakulatát is, melyet éppen Simonék mellé, az 1. magyar páncéloshadosztály tartalékaként 14-én vezényeltek Jeszdocsnájába. Aznap jegyzi fel naplójába Simon a következőket: „Gyalogságunk gyámoltalanul sétált a csatamezőn. Nem rejtőztek, sétáltak. Viszont az ott lévő töméntelen orosz gyalogság közül egyet se lehetett látni, úgy rejtőztek. Sajnos ennek rengeteg áldozata lett. Csapkodott az akna a magyarok közé, és óriási volt a sebesültek száma. Fájdalmas látvány volt ezt nézni. Ott állt a sok magyar tehetetlenül, minden vezetés nélkül.”⁵¹ Az orosz pedig nyugodtan lőtt az erdőből. A gyalogság pedig menekült, ha egy kis baj volt vagy egy harckocsi rükverzbe kapcsolt. Ismét megállapíthattam, hogy a gyalogságunk lélek nélküli. Ennek és a csapnivalóan rossz vezetésnek köszönhetjük a rengeteg halottat és sebesültet. Nekem fogalmam sem volt,

47 *Kecskés P. P.*: i. m. 84.

48 I. m. 88.

49 Pl. *Kadosa Á.*: i. m. 41.

50 1. gépkocsizó lövészdzandár, 1942. dec. 1-től 1. lövészrezd. *Szabó P.*: i. m. 314.

51 *Kecskés* majd szept. 12-én jegyez fel hasonlólt: „Elindulunk új tűzállásba, de nincs parancsnok, aki vezetne.” *Kecskés P. P.*: i. m. 83.

hogy hol és miként állunk. Senki nem intézkedett. Zászlóaljparancsnokunk elhagyott.”⁵²

A kudarc okait ugyancsak augusztus 14-én Simon több oldalon át taglalja. Az irányítás, kiképzés, felderítés hiányát nevezi meg többek között, újra utalva a kiképzetlen, lélek nélkül harcoló gyalogságra, hangsúlyozva a vezetők felelősségét is: „Szomorú, nagyon szomorú nap volt. Megingott a bizalmam a magyar vezetésben. Sehol senki, aki irányítana. Elveszti a fejét a magyar hamar.” Az otthoniakat kiküldené a frontra – Gyóni Géza versére hivatkozik, azt idézi: „Csak egy éjszakára küldjétek el őket, a pártoskodókat, a vitézkedőket.”⁵³ Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy nem érti az orosz gyalogságot, mitől ilyen szívós: „Miért tart ki a végletekig? Keresztülmegy rajta a harckocsi és nem tágit. Utolsó pillanatban is rálő. Vagy buták, vagy részek, vagy fanatizáltak, vagy hátulról is kényszerítik őket.” Augusztus 18. a trauma a számára: „A csatamezőn hevernek a hullák egymás hegyén-hátán. Csak az tudja értékelni, hogy mi a veszteség, aki látja. Természetesen a hadijelentések ezt nem mondják be és odahaza fogalma sincs az embereknek, hogy milyen áldozatot követel ez a háború, sokkal véresebb, mint a tavalyi.”

A gyalogsággal kapcsolatos megjegyzést Nemeskéri Kiss Miklós⁵⁴ is tesz. Mint 1942. augusztus 6-án írja, nem tudja, mi lehet az oka a harckészség hiányának, de az első támadásokkal szemben „érthetetlen gyenge erkölcsi erővel” rendelkezett a gyalogság. Azt állítja, e fegyvernem „erkölcsi gyengesége” és hiányzó harckészsége minden parancsnoknak feltűnt. Augusztus 15-én rögzítette saját benyomásait a korotojaki harcokról. Ekkor azt a magyarázatot találta erre, hogy aki tudta, kivonta magát a háborúból, a frontra az került ki, akinek nem volt összeköttetése. Ők szenvedtek, a családjuk nélkülözött – a szomszéd pedig otthon gyarapodott. Véleménye szerint a gyalogosokhoz tartalékos tisztként is az került, aki nem volt alkalmas repülőnek, gépkocsizóknak vagy tüzérnek. Az első világháborúra hivatkozott, amikor mindenki katona volt, és otthon sem éltek jobban, mint a fronton. Most viszont úgy érzi, a harcoló katona nem lehet nyugodt a hozzátartozói felől. A propaganda szerint nem tudott előnyt kovácsolni abból, hogy nem saját területen folyik a háború, hanem a határoktól távol.

52 Nem derült ki, hogy Simon István a 30. harckocsiezred I. vagy II. zászlóaljában szolgált-e. Az első parancsnoka szept. 12-ig Resch Rudolf alezredes volt, a másodiké Bokor Árpád alezredes, aki aug. 7-én elesett – elképzelhető, hogy Simon az „elhagyott” kifejezéssel erre a tényre utal. Bokor Árpád utóda aug. 8-tól szept. 12-ig Lukisch Péter őrnagy lett. *Szabó P.*: i. m. 315.

53 Gyóni Géza: Csak egy éjszakára... Az idézet pontosan:

„Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
A pártoskodókat, a vitézkedőket.”

A vers másik részletét dr. Somorjai Lajos is idézi 1943. ápr. 7-én annak érzékeltetésére, amit a frontkatonák érezhetnek. *Dr. Somorjai L.*: i. m. 220.

54 Nemeskéri Kiss Miklós *tartalékos zászlós*: Napló az orosz harctérről 1942. I–II. HL 2. hadsereg iratai 30. fasc. A 2. magyar hadsereg személyi és pótlásügyi előadójának segéd tisztjeként vonult be, majd 1942. máj. 29-én áthelyezték az I. a (hadműveleti) osztályra, Kovács Gyula vezérkari ezredes parancsnoksága alá.

Mint a naplók tükrözik, az ősz folyamán sokan átgondolták és összegezték addigi tapasztalataikat. Simon István 1942. szeptember 13-án írja le azokat a mondatokat, amelyekhez hasonló sok forrásban szerepel: „Csak az tudja, mi ez, aki itt van. Nem eszünk ebédet, vacsorát, egy hete nem mosdottam.” Egy nappal később: „Csak aludni és aludni szeretnék.” Szeptember 18-án pedig a magyar harci szellem megingását is másképpen magyarázza, mint korábban: „Talán azért, mert messze a hazától harcolunk?” Ennek ellenére 21-én még mindig az ősi magyar virtust hiányolja a gyalogosokból. Az idő múltával azonban egyre inkább az irányítás és az ellátás hiányosságai kerülnek előtérbe naplójában. Október 18-án, amikor már nem lehetett mozogni a sártól, kiképzést rendeltek el alakulatánál. Véleménye szerint „nagy marha, aki kitalálta”, és nincs fogalma arról, mit lehet, mit nem, mert nem ismeri a kinti nehézségeket.

A katonák harc készségének, lelkesedésének hiányát Vécsey Béla alezre-des⁵⁵ 1942. szeptember 6-án így magyarázza: „Kedvetlen, nem lehet ráismerni a világháborús magyarra. Talán hiányzik is a lelki előkészülés, de nehéz is megmagyarázni az egyszerű embernek, hogy itt védi Magyarország határait. Ő csak azt látja és érzi, hogy német érdekért harcol, s ez a látszat hagy is rajta erős nyomokat.”⁵⁶

A november elejéig kitartó enyhe idő 5-én romlott el, 6-ára beállt a tél. A naplók szerint szeptemberre kezdett tudatosulni a katonákban, hogy többségüket nem váltják le. Ki kellett építeni a téli állásokat, tüzelőt és élelmet halmoztak fel, mert a szállítási nehézségekkel már tisztában voltak. Ekkor, november 6-án jegyezte fel Simon István, hogy bármilyen szegények is az oroszok, mindnek van bundája, az ő katonáinak viszont rongyos a fehérneműje, nincs téli ruhájuk, lábbelijük. Egy hónappal később már mélységes empátiával írt a gyalogosokról és páncélos tisztként arról az okról is, melyet a kudarcok egyik eredőjének tekint. December 18-án jegyzi fel a következőket: „Nagyon rossz állapotban vannak. Lesoványodottak, gyengék, ápolatlanok, kedvetlenek. Ide jön el a haditudósító úr és ne az ellátók bő kamrája mellől dumálja a hangzatos frázisokat.” 20-án kiegészíti véleményét, úgy véli, nem emberi, amit az első vonalban elszenvednek: „Most láttam, hogy a legnehezebb feladatot és a háború súlyát a gyalogosok viselik, bár az elismerésből korántsem kapnak annyit. [...] És mikor ezeket végignéztam, szerettem volna a mocskos pofájú riportereket ideráncigálni, hogy itt beszélj, ne a terített asztal mellett! Itt mondj olyan szépeket, ha tudsz. Itt, ahol bokáig vízben élnek és ahol egy silány lyukban 12 ember kucorog. Ahol egy félkilós fadarab az egész napi tüzelő. És ahol olyan rossz kosztot élnek, hogy biztosan nem enné meg odahaza senki.”

Amikor néhány napot a gyalogosok kiképzésével töltött, akkor tudatosult Simonban igazán, hogy mennyire más a fegyvernemek feladata, mennyire idegenek egymásnak a módszereik. A gyalogosok szörnyként tekintenek a harckocsi-

55 Vécsey Béla alezre-des, a 35. gyalogezred I. zászlóaljának parancsnoka (III. hadtest, 7. könnyűhadosztály).

56 Vécsey Béla alezre-des második világháborús naplói. 1941–1944. HL. TGY 2622.

ra, a páncéloskatona pedig nem tudja elképzelni, hogy ott hasaljon az árokban naphosszat. Nem sokkal a szovjet támadás előtt, 1943. január 7-én összegzi véleményét: ebben a háborúban nagyon fontos lenne a gyalogosok és a páncélosok együttműködése, a gyalogosok viszont pánikszerűen félnek az ellenség harckocsijától, mert a sajátjukat sem ismerik. Ha pedig együtt harcolnak, akkor azt hiszik, a harckocsi mindent elintéz. Ezt az ellentmondást nem lehetett néhány nap alatt megszüntetni, meg is jegyzi: „bizony, talán még nem végzetes a mulasztás, de egy kicsit későn jönnek ilyesmire rá”. Szerinte a nyári harcokban sokan haltak meg azért, mert nem ismerte, nem értette meg egymást a két fegyvernem.

A fronton harcolók számára nagyon fontos volt az otthoniakkal való kapcsolattartás, az ezzel kapcsolatos aggodalmak megfogalmazása igen gyakori a naplókban. Jellemző esetet jegyez föl Simon István 1942. október 18-án. Egyik szakaszvezetője megmutatta neki 13 éves kishúga levelét. Idős szülei, kistestvérei vannak és náluk is a kenyérkereső vonult be, aki elejétől kint volt az orosz fronton, de korábban részt vett a bevonulásokon is. „Gyere már haza, mert ránk dől a ház. Te mindig csak télre jössz haza és csak pusztítod a kenyeret, nyáron pedig nem tudsz keresni, mert katona vagy” – írta a húga. A szerző így kommentálja: „Mit mond a hivatalos jelentés: a hadbavonultak nyugodtan lehetnek otthonmaradtottaik kifogástalan és maradék nélküli ellátásáról. Ne aggódjanak. Szép dolog papíron. Itt pedig mindennap hallok eseteket, hogy odahaza éheznek, nélkülöznek.” Reméli, hogy azért a legénység többsége el van látva, sőt arra is idéz példát, hogy valaki dicsekedett, milyen jól élnek, mégis megjegyzi: „Az volna a helyes, ha egy harctéren küzdő katona se panaszkodhatna.” Az a baj szerint, hogy az otthoniak – a vezetők – nem tudják, milyen hónapokat kint tölteni: „Túlságosan kényelemszeretetben élnek egyesek.” E kérdésről korábban is éles kritikával fogalmazott. Még 1942. június 21-én, a frontra való kiérkezésük előtt írja, hogy az otthoniak igyekeznek ugyan a katonák kedvében járni, honvéd-napokat tartanak, szeretetsomagokat küldenek. Ám így folytatja: „De engem nem hat meg. Nem, mert tudom, hogy még ilyen szent és komoly dolgokból is hiúsági kérdést csinálnak. Nem értik meg az itthoniak, mit jelent a háború nélkülsége. Szinte undor fog el, amikor láttam a sebesült honvédekért tevékenykedő nagyvilági dámákat. Nincs semmi értelme az álszenteskedésnek. [...] Nem sajnálat, szánakozás kell nekünk, hanem az, hogy az itthoniak is panasz nélkül elviseljék a nehézségeket és tudjanak lemondani apró kényelmekről. Nincs szükségünk bársonyos fotelekben sajnálkozó hölgyekre! Komoly, munkás itthoni front kell, mely nem omlik össze!” Több szerző idézi a kivonuló csapatokat búcsúztató Kállay Miklós miniszterelnök beszédét, melyben megígérte, gondoskodni fognak a harcolók családjáról. Ennek ellenére a naplóiírók sokszor adnak hangot – Simon Istvánhoz hasonlóan – az otthon maradt családért való aggodalomnak, mert azt tapasztalják, anyagilag is megcsínylik távollétüket.

A frontnaplók fontos részei az ellátással kapcsolatos megjegyzések. Az után szállítást megállapodás szerint nagyjából a németek biztosították és közös érdek volt, hogy a hadsereg megkapja a megfelelő ellátást. Mégis nagyon sok, az élelmezés és az utánpótlás mennyiségével és minőségével kapcsolatos kifogást

fogalmaznak meg a naplók szerzői, szemben a propaganda eufemisztikus állításaival.

Utóbbira jó példa Bogdán József beszámolója, melyben a szerző kissé szokatlannak, de kifogástalannak – „majdnem kitűnőnek” – tartja a németek által biztosított adagolt, higiénikus ételmezést, melynek fogásait is részletezi: „Különféle sajtok, vaj, méz, mind egyes étkezési adagoknak megfelelő súlyban, mint a fogkrémes tubus, olyan zinkforia [sic!] anyagban leplombálva, teljesen higiénikusan előállítva kerül ki a harcterre. Egy-két személyes nagyszerű, ízletes véreshurka, májashurka, kenőmájas, parizer stb. konzervek. A kiváló szardíniák, füstölt lazacok, pisztrángok, paradicsomos halak egész sorozata teszik változatossá az eddigi egyhangú katonai étkezéseket. Mindenféle szárított főzelék és szárazfőzeléknek való, sózott, füstölt húsok, teljesen elkészített zöldbab, borsó, lencse és egész sora a kitűnő főzelékeknek áll a szakácsok rendelkezésére, hogy ezekből igen egyszerű eljárások mellett ízletes ebédeket készíthessenek.”⁵⁷ Állítása szerint az egyetlen hiányosság az volt, hogy az ellenséges tűzben esetleg kihűlt a finom főtt étel, mire hozzájutottak, hogy ehessenek. Ezzel 1942 októberében, a frontról hazatérve csak az olvasók, illetve a hallgatóság megnyugtatója lehetett Bogdán célja, hiszen a fronton ő maga is tapasztalhatta a valóságot. Az alábbiakkal szembeállítva ironikusan hat Bogdán megjegyzése: jó, hogy hazakerülve korlátozásokat tapasztalt, legalább nem rontja el a gyomrát a megszokott „egészséges étkezési rendszer” után.⁵⁸

Somorjai Lajos⁵⁹ naplójában a menet közbeni ellátásról a következőket írja: „A kosztunk nem éppen rossz, noha kelt és zöldbabot még frissen sem eszem, nemhogy szárítva. Nagyobb baj az, hogy a disznó szakácsok, hogy ne kelljen nekik adagolni, beleaprítják a húst, és így azt sem tudok külön enni ilyenkor. Ha elfogy a hazai és a kosztpótlás, nem tudom, mi lesz? Az adagok pedig olyan kicsik, hogy disznóság. Reggelire feketekávé kenyérrel, délben legtöbbször zöldségleves, kb. 5 dkg hús, a főzelékbe aprítva persze, este főzelék vagy feketekávé, 8 dkg marmeládé. Hát ebből élni!”⁶⁰ Romy Lajos az ún. a doni-betegség, az elsárgulás kapcsán írja: „Talán ludas volt ebben a német ellátás is. – Szokatlan volt a magyar gyomornak a pudingpor, a cukorka, a szardínia (a katonák szerint kígyóhús), a műméz, a szardellapaszta, különféle sajt, gyakran kinyomható tubusban, ízetlen, úgynevezett »Dauerbrot« tea, mely utóbbinak katonáink varázserőt tulajdonítottak és »lankasztó teának« keresztelték el, stb., stb. A pudingport először »Federweis«-ként a bakancsában kísérelte meg a katona hasznosítani. Ezen próbált segíteni a magyar vezetés szalonna pótételmezéssel, mi pedig az elhullott lovak húsának feldolgozásával.”⁶¹

57 Dr. Bogdán J.: i. m. 12–13.

58 I. m. 12.

59 Dr. Somorjai Lajos a 7. könnyűhadosztály egészségügyi oszlopánál tisztii beosztásban lévő, leghygysegi állományú tartalékos orvos volt.

60 Dr. Somorjai L.: i. m. 20–21.

61 Romy L.: i. m. 53.

Vécsey Béla 1942. szeptember 5-én feljegyzi, hogy szóvá tette parancsnokának⁶² a legénység „felette gyenge étkezését”. Másnap megbeszélték a dolgot, és az elmondta, már próbálkozott a helyzet javításával, de a németek azt válaszolták, hogy a magyarok egy mákszemmel sem kaphatnak többet, mint ők. Ugyanakkor a parancsnok azt is jelezte, hogy tapasztalata szerint a németeket igenis jobban látják el. Vécsey naplójában ezután megállapította: „Tény az, hogy a német étkezés nem jó a magyarnak. Marmelád, puding, halkonzerv, cukorka nem zúdíttja a magyart rohamra és ellenállásra, de a legénységben is sok hiba van. Nagyon megszokta már az ünnepélyes bevonulókat, nem szereti a harcokat. Mindig éhes, haza szeretne menni, stb.” Próbálta megoldani a helyzetet, például tököst szedett a legénységnek, később egy tehenet szerzett: „Sajnos, de így kell összeszedni a legénység részére az étkezést, soha nem mertem volna ezt elhinni, ha nem magam látnám. Mi lesz itt a télen?”

A fentiek alapján teljesen érthető, hogy Kecskés Péter Pál a fronton szinte minden nap leírta a teljes étrendet. Naplója főleg annak igazolása, hogyan vált a katonák számára tragikus létkérdéssé az ételmezés. A vonatút alatt rövid feljegyzéseket készített, ezekben nem utal az étkezésre, a gyalogmenet idején már egyre gyakrabban írt az ellátmányukról, főleg a vízhiány okozta problémákról. Az ételmezés ekkor még kielégítő volt, esetenként pótolni is tudták. Ők a lakosságtól szappanért, gyufáért és cigarettáért cseréltek legtöbbször krumplit, hagymát, tejet, de előfordult, hogy csirkét is tudtak szerezni. Mint írja, „szabályos vásárlási módszerük volt”, ők írásba foglalták a cserét.⁶³ Augusztus 1-jén részletesen leír egy ilyen esetet: „A »házigazdánk« egy fiatal orosz, igen szívélyes, megmondjuk neki, hogy szeretnénk venni »kartoskát«, magyarul burgonyát, pénzért vagy cserébe szappanért vagy gyufáért. Mindjárt szedett fel a kertből, adtunk neki szappant 3 darabot, adott hagymát, azért meg gyufát adtunk, mindkét fél meg volt a vásárral elégedve. Rövid tanácskozás után elhatároztuk, hogy paprikás krumplit csinálunk. Krumpli, zsír, hagyma az van, most hajtóvadászat egy kis só és paprika meg edény után. Edény rövid 15 perces eszmecsere után, ti. akkorra értette meg az orosz menyecske, hogy mit kérünk tőle, került, majd só meg egy nagyon kicsi paprika. Kint nem szabad este tüzelnünk, keresem a házban a sparherdot, hát nincs sehol. [...] Van a szoba közepén építve egy négyszegletes alakú kemen-ce, abba kis tüzet gyújt és háromlábú állványra a tűz fölé helyezve, ráteszi a fazekat és így főz. [...] Ha meg akarja kavarni vagy nézni, hogy mit főz, illetve, hogy áll, amit főz, akkor van egy hosszabb nyélre rászerelt félkör alakú vaskampó, azt ráilleszti a fazékra, leemeli az állványról és kiveszi, majd, ha kell, ugyanígy visszateszi. [...] Igen nézte az orosz menyecske, mikor zsírt tettem a fazékba, majd hagymát és mikor a hagyma pirult, a burgonyát több léből megmosva hozzáfogtam pörkölni. Váltig nézte, hogy ugyan mi is lesz ebből. Mert ők felteszik a krumplit, öntenek rá vizet, tesznek bele egy kis sót, és ha megfőtt, készen van,

62 Takács Elemér ezredes, a 35. gyalogezred parancsnoka. *Szabó P.*: i. m. 320.

63 *Kecskés P. P.*: i. m. 46.

eszik. [...] Mikor a burgonya is jól megdinsztelődött a hagymás, paprikás, sós zsíron, öntöttem rá vizet és visszatettem a kemencébe sült – pardon, főni. Mikor kész lett, adtam nekik kóstolót, igen tetszett. Adtunk nekik egy kis zsírt, ők pedig adtak érte tejet.”⁶⁴ A fentiekhez képest drámaian megváltozott a helyzet a tűzvonalban. Augusztus 20-án jegyezte fel naplójába Kecskés az alábbiakat: „Igen éhesek vagyunk, második napja nincs étkezés, talán majd ma este lesz, nehezen is várjuk az estét. [...] El sem tudja képzelni, hogy mi a háború, aki nem próbálta. Éhesen, szomjasan, fáradtan, piszkosan, álmatlanul de azért egész embert kell számolni.”⁶⁵ 21-én: „Evéssel nem sok időt kell tölteni, az este van csak, a szakácsok este bírják behozni az ételt, akkor bekerül a kávé és az ebéd-vacsora együtt, meg a kenyér, cigaretta. Persze van úgy is, hogy elmarad, mint tegnap nálunk, de ez csak azért volt, mert a kiosztást végző tisztos nem elég lelkiismeretes és nem törődött vele, hogy mi kint a jobbszárnynon megkapjuk-e vagy sem. Mikor megkérdezte tőle a mi rajparancsnokunk, hogy miért nem hoztak ennivalót, egyszerűen azt felelte, hogy mit tudja ő, hogy mi hol vagyunk. Hallatlan lelkiismeretlenség kell hozzá, nyolc ember, aki egész nap harcban van, és nem törődnek vele, hogy kap-e enni, vagy nem. – »Muzsik tizedes« – Ugyanaz, aki a 16-ai és 17-ei kenyeret is felvette, és dacára, hogy a századnak tetemes vesztesége volt 16-án, szegény bajtársainknak nem kellett már az étkezés, nekünk mégsem telt kenyér. Hallatlan, hogy ez ma a mai háborúban megtörténhetik, de megtörténik sokszor. A szakácsoknál egész sonka, nagy doboz lekvár, sok szalonna, vaj stb. van, a harcoló legénység pedig sokszor éhezik, mert nem kapja meg rendesen az adagját.”⁶⁶ 22-én így összegzi a témát: „Istenem, odahaza nem is sejtik, hogy itt milyen pokolban van az ember. Azt gondolják, amit mi is gondoltunk annak idején otthon, hogy nehéz, nehéz, de nem kibírhatatlan. [...] Az ebédet, egy hét óta nem volt ebéd, ma kihozták a szakácsok, borsófőzelék volt. Kaptunk két deka zsírt és ugyanennyi lekvárt, de kenyér nincs, és nem bírjuk elfogyasztani.”⁶⁷ Ekkor már újra kapnak ebédet, mert az első vonal mögött vannak, de szeptember 9-től újra támadásban vesznek részt, ellátásuk megint bizonytalanra válik. 12-én azt jegyzi fel, hogy negyedik napja állnak harcban – és második napja éhezik és szomjazik.⁶⁸

Simon István nem ír ilyen részletesen az ellátásról, de az ő naplója is egyértelmű képet fest a helyzetről. 1942. december 19-én a rossz ellátás következményeit foglalja össze: „Hát ezek vagyunk mi? Mi, akik magunkat az első katonának tartjuk? [...] Panaszkodunk, sopánkodunk, rossz az ellátás. Pedig ez elemi követelmény lenne, hogy azok, akik az első vonalban annyit szenvednek, mindent megkapjanak. Sajnos ez általános megállapítás, hogy minél előrébb megy az ember, annál rosszabb az ellátás.” Napokon át reggel üres feketét, délben

64 I. m. 45.

65 I. m. 62.

66 I. m. 63.

67 I. m. 64.

68 I. m. 80–83.

üres levest, főtt marhahúst, sárgarépa-főzeléket és spenótot kaptak, este üres levest. „De legalább lenne elég! Ez a hősiesség! Ilyen ellátás mellett állni a sarat.” – kommentálja a helyzetet. Fel van háborodva, mert a hátul lévőknek kitűnő meleg bunkerjuk és remek kosztjuk van: „Itt látja az ember, hogy a jelentések csaló, üres szólamok.” „Hány ember gazdagodik meg itt és hányan dúskálnak jókban. De mire az, ami papíron olyan szépen hangzik, kijut a harcos katonához, akkorra csak a neve és roncsai maradnak meg. A sütőoszlopokban túrók lepényt esznek, a parancsnokságokon díszebédeket esznek, amin az ember megbotráncol.” Kritikus, keserű szavai a korábbiakhoz képest nagy változást tükröznek. Azt állítja, tisztársai egyetértének vele abban, hogy így nem lehet eredményesen harcolni.

A naplók arról is tanúskodnak, hogyan szembesültek a katonák a front véres valóságával és hogyan vélekedtek az ellenségről. Nemeskéri Kiss Miklós sajtós cinizmussal örökölte meg élményeit naplójában: „A félig elégett holttestek irtó bűzt árasztottak magukból. Nem is tudtam eddig, hogy a nagy tömegben sült emberhús ilyen bűdös. De lehet, hogy csak az orosz! Mindenestre elment a kedvem az emberhústól!”⁶⁹ Július 7-én, egy repülőtémadás után: „Ismét elhaladtunk a megstukázott halálerdő mellett. A rengeteg orosz sebesült vérbe fagyva nyöszörgött, ott feküdtek a hullák között. Persze ezek után sorsukra vannak bízva, se idő, se ember nincs egy ilyen háborúban, velük foglalkozni. Látványnak azonban szörnyű volt. Egész mai utunk alatt irtózatossá bűzben jártunk. A tipikus savanyú szovjetszag a füsttel, puszkaporszaggal és a hullaszaggal keveredve oly szörnyű összetételű bűdösséget árasztott magából, melytől napokig nem tudtam szabadulni. Ez az, amit napokig sem tudtam megszokni. Mert felhasított hasú, darabokra tépett, felpuffadt hullákat látni, vagy vérben, piszokban gázolni, azt megszokja az ember, egészen elfásul vele szemben, de a szagot nem tudtam megszokni.” Július 8-án, a ködvető⁷⁰ leírása kapcsán: „A hatása szörnyű volt. Kibújt szemű emberek és lovak százai heverték egymás mellett, a lovak úgy, ahogy a lövegek vagy a szekerek elé voltak fogva, négyesével, hatosával. A fákon a levelek, a földön a fű teljesen leperzselve. Szörnyű látvány volt. És amellet az a bűz, amelyet a sok ezer hulla magából terjesztett, az sem volt valami kellemes. Becslésem szerint legalább 5–6000 orosz pusztulhatott itt el egy rakáson. Élve egy sem került ki!”

Nemeskéri Kiss minden empátiát nélkülöző leírásának ellenpontja lehet Simon István véleménye, aki másképpen ír az oroszokról, csodálja őket, amiért a rengeteg veszteség ellenére bírják az ellenállást. Pedig egyébként őt is megdöbentették kinti tapasztalatai: „Az embert itt Oroszországban körülveszi valami

⁶⁹ 1942. júl. 4.

⁷⁰ „Stuka zu Fuss”-nak („gyalogstukának”) is nevezett, rakétaelven működő német sorozatvető fegyver, másképp Hitler-fuvola v. furulya. Nemeskéri Kiss 1942. jún. 27-től júl. 7-ig összekötő tisztként a 16. német motoros hadosztály parancsnokságához volt beosztva, Novoszeloovszkára. Itteni megfigyelése szerint sűrített nitrogénnal töltött gránátokat lőttek ki a fegyverrel. Ez 100 méteres körzetben minden élőlényt elpusztít, mert kivonja az oxigént a levegőből.

óriási csend. De nem a pihenő életé, hanem a még meg nem indulté. [...] Az élet előtti élet. Még emberi színvonalra nem emelkedett, kezdetleges lények, amelyek között mégis előrerohant a technika, a modern világ minden képzeletet felülmúló szervezetével és eszközeivel. Az ellentét legélesebb kirajzolódása. Eddig ennek a népnek igénye nem volt, csak félelem lakott bennük. És mi elrobogunk itt, nem törődve semmivel, mert nem a mienk. A lakosság pedig üres tekintetű bámulással, egykedvűen néz. Mi lakik lelkében? Szentképet, keresztet azért látni a házakban.”⁷¹ Augusztus 17-én a harctér szörnyűségeit örökíti meg: „Nincs borzalmasabb látvány, mint a csatatér. Pusztulás, halál mindenütt. Ez a város is úgy néz ki, mint egy rothadó hulla. A mezők tele eltemetetlen halottakkal. Nem törődik velük senki, mert nincs ideje. Közömbösen, már egykedvűen megyünk el mellettük. [...] A mostani háborúban az a szörnyű tudat a legremsesebb, hogy nincs irgalom és könyörület. Valamikor hallottunk lovagias harcokról. Ma ez csak álom.” Többször hangsúlyozza, hogy az 1942-es nyári harcok sokkal véresebbek, mint az 1941-esek voltak. December 20-án négy orosz katona holtteste láttán megbecsülően nyilatkozik róluk: „Ha ellenség is, de megtették, amit tehettek, a legnagyobbat. Bár ez a háború nem a kölcsönös elismerés, hanem a legvadabb gyűlölet jegyében folyik.”

A két, egymásnak ellentmondó naplórészlet az oroszokkal kapcsolatos vélemények szélső pontjai. Az 1942. január 20–22-ei tárgyalásokra visszaemlékezve Keitel azt állítja, Bárdossy László a fokozott háborús részvétellel kapcsolatban a legfőbb nehézségek között említette neki azt a tényt, hogy a magyar nép propagandisztikusan teljesen felkészületlen.⁷² A szovjetellenes propaganda hatása azonban egyértelműen érződik az 1941 után megjelent munkákban és a publikálatlan naplókban is. Előbbiek bővebben írnak a „szovjetparadicsomról”,⁷³ utóbbiak szerzői inkább rövid megjegyzésekkel, közvetett utalásokkal érzékeltetik tapasztalataikat.

Faragho Gábor, aki a háború előtt hosszabb időt töltött a Szovjetunióban és alaposabban ismerte a kinti viszonyokat, igyekszik részletesen bemutatni a bolsevik rendszert és az orosz népet. Az ő jellemzése is többnyire ismert fordulatokat tartalmaz: „az orosz azért helyezte magát, szinte ösztönösen idegen vezetése alá, mert nem érezte magában az államvezetéshez szükséges elhivatást és képességeket”.⁷⁴ Véleménye szerint minden változásra idegenek készítették őket, most pedig Sztálin és a négy milliós zsidóság befolyása alatt állnak. Az orosz és a zsidó tulajdonságok párhuzamos jellemzésével ellentétbe állítja a két népet, egyszerre feelve meg a háborús és az antiszemita propagandának,⁷⁵ végül pedig leírja az orosz népjellemet. Eszerint az orosz ember békeszerető – „önmagáért szereti a békét” –, vallásos, jámbor, de most nincs vallásos nevelés. Az oroszokból szerin-

71 1942. júl. 17.

72 Keitel vezérőrnagy visszaemlékezései. Bp. 1997. 127.

73 A forrásokban általánosan használt fordulat volt a kifejezés.

74 Faragho G.: i. m. 105.

75 I. m. 106.

te hiányzik a kezdeményezőkézség, az önállóság. Néhány nagy művészüket, tudósukat azért van, de ezt inkább szemlélődésre való hajlamuknak és jó képzelőtehetségüknek tulajdonítja. Megjegyzi még, hogy igazán nagy hadvezért sem adtak a történelemnek.⁷⁶

Saad Béla haditudósító frontélményei még 1942-ben, könyv alakban is megjelentek. Ebben egy hitelesnek tűnő történetet ír le az orosz parasztokkal való találkozásáról, melynek alapgondolata sok magyar katona naplójában is megfogalmazódott. Különösen a paraszti kötődésük vagy származásúak számára volt megdöbbentő a hasonló élmény: „A világ legjobb termőföldje közepén áll egy orosz. Néz és szemlélődik s meggyőző fájdalommal éheznek.

Majdnem olyan ez, mintha valaki éhen halna terített asztal mellett.

Próbáltunk szót érteni velük, miért nem művelik földjüket, miért nyomorogják át dologtalanul a nyarat s mennek neki a hosszú télnek, ennivaló nélkül.

– Bolsevik – mondták és úgy intettek a kezükkel, hogy elvitték mindent.”

Saad nem érti, hogy létezik olyan paraszt, aki egy kis burgonyát sem tudott eldugni. Kérdésére a válasz: „Bolsevik. – mondta és ismételte a gesztust az öreg orosz, feleségével együtt, s a mozdulatukban benne volt mindjárt a jóleső beleenyugvás is abba, hogy elvitték mindenüket, tehát joguk és okuk van nyomorogva éhezni és nem dolgozni.” A szerző bevallja, lehet, hogy téved, de úgy érzi, a hatalmas, kihasználatlan vagy silány művelésű termőterület őt igazolja.⁷⁷

Bogdán József már idézett élménybeszámolója tipikusnak tekinthető, a legismertebb sztereotípiák megtalálhatók benne. Egyoldalúan, de részletesen igyekszik bemutatni a szovjet viszonyokat. Sokakkal együtt az ő megdöbbenését is az váltotta ki először, hogy nem láttak működő templomot. Leírása szerint óriási, a „nagy központosító bolsevista elgondolásokat” szolgáló középületek vannak és rideg, primitív, „őseberi lakások”.⁷⁸ Az új lakóépületek és berendezésük is uniformizált, dísztelen, komfort nélküli. Nehéz eldönteni, hol válik el a személyes tapasztalat és az előítélet, mert amit a szerző leír, az hiteles, de a hozzá fűzött magyarázat már elfogultságról tanúskodik: az állami tulajdonú lakásban addig lehet maradni, ameddig a „lakáskiutaló bolsevista zsidó népbiztosnak” tetszik. Erről nyilván nem lehetett közvetlen információja a szerzőnek, akinek írását az antiszemita retorika másutt is jellemzi. Bogdán szerint a falvakban még szörnyűbb állapotokat tapasztaltak, mint a városokban. Itt zömében szalmával fedett faházak voltak, kevés helyiséggel, az emberek télen az állatokkal laktak együtt. Ezt a helyzetet más források is említik,⁷⁹ igénytelenséggel magyarázva és kifogásolva a piszkot és a bűzt. Meszelést nem láttak, csak a kozákok leszármazottainál, a Donnál, ott is oltatlan mészst használtak. Az életviszonyok leírása tá-

⁷⁶ I. m. 107–108.

⁷⁷ Saad Béla: A Dunától a Donig 1942 nyarán. (Egy haditudósító élményei a keleti magyar fronton.) Bp. 1942. 84. Ld. még pl. *Kecskés P. P.*: i. m. 34. és *Galánffy Gy.*: i. m. 143–144.

⁷⁸ Dr. Bogdán J.: i. m. 7.

⁷⁹ *Kecskés P. P.*: i. m. 33. és *Szász János tartalékos őrvezető*: Rabszolgának jobb a sorsa! In: Honvédeink Vörösországról i. m. 132.

volságtartó, helyenként ironikus, a külső szemlélő kívülről állása érződik benne: „Olyan kenyérrel élnek (zab, árpa, rozs és nagynéha búza keverékéből őrölt lisztből készítve), hogy nálunk a disznók is különb kosztot kapnak, még a mostani nehéz korlátozások mellett is.”⁸⁰ A kenyér kapcsán a szerző a bolsevik propaganda működését is illusztrálja, hallomás alapján megörökítve egy iskolai gyakorlatot: a bekötött szemű gyerekeknek először Istenhez kell kenyérért imádkozniuk – és nem teljesül kívánságuk, majd Sztálinhoz – és akkor a tanító eléjük teszi a kenyeret. Ezzel magyarázták a fiatalok fanatikus hitét, és azt, hogyan vált „azzá a lelketlen emberhordává, ami ma, az orosz nép”.⁸¹ A kiszolgáltatott falusi parasztsággal kapcsolatban érzékelhető némi együttérzés Bogdán írásában. Megörökíti, hogy jártak olyan helyen, ahol tíz hónapja nem kaptak sőt az emberek, mert nem teljesítették a kiszabott „robotot”.⁸² Találkoztak olyanokkal is, akik az első világháború után Magyarországon voltak hadifogságban. Egyikük, miután tisztázta, hogy „nem germánszék”, tört magyarsággal azon kesergett, miért ment vissza, nálunk „a sarki koldusnak is jobb dolga van, mint nálunk a szabad bolsevik honpolgároknak”.⁸³ Megrendítő eseteket tartalmaznak más források is, van, aki kommentálja a tapasztalatokat, keresi az okokat és van, aki – mint a már idézett szerzők is – egyszerűen az orosz jellemben véli felfedezni a bajok forrását.⁸⁴ Bogdán is általános következtetést fogalmaz meg: „Egyénileg ritkán tudnak valami komolyat alkotni, mindent közösen végeznek. Több mint 800 helységet bejárva sokat érdeklődtem a néplélek fejlődése iránt, végül is arra a következtetésre jutottam, hogy talán nincs meg az orosz népben az az ösztönös, egyéni életre való hajlam, mint a többi európai népekben s ez okozta, hogy ilyen mélyen gyökeret tudott verni benne a kommunizmus. Ehhez járultak aztán az ázsiai távolságok, az úttalan utak, a vasutak igen nehéz megközelíthetősége és legfőképpen a józan vezető orosz középosztály teljes hiánya. Sehol egyetlen pap, alig van tanító, orvos, patika száz kilométeres körzetben is ritkán található.”⁸⁵ A folytatás ismét tendenciózus, mert utóbbiak szerint mind zsidók voltak, akik elmenekültek a visszavonuló hadsereggel. A szovjet-orosz társadalomtörténeti problémákról a szerzőnek láthatólag nem voltak ismeretei, ez esetben is a hazai propaganda kínálta megoldást idézi. A hasonló munkák egyértelműen negatív képet festenek nemcsak a szovjet rendszerről, hanem a népről és a hadseregről is. A kor ismert fordulatai, képzei keverednek bennük az átélt valóság felidézésével. Többnyire még a biztos győzelem tudatában íródtak, és arról tanúskodnak, hogy a mindennapi életéről, a sztálinizmus embertelenségéről a szerzők nagyon sok tapasztalatot szereztek, de véleményalkotásukat előítéletek

80 Dr. Bogdán J.: i. m. 8.

81 I. m. 8. Hasonló példát idéz Verebely Gábor: Sztálin bácsi segít c. írásában. In: Honvédeink Vörörszázáról i. m. 169.

82 Dr. Bogdán J.: i. m. 9.

83 I. m. 9.

84 Kecskés P. P.: i. m. 34.

85 Dr. Bogdán J.: i. m. 10.

befolyásolták. Természetes, hogy legtöbbször előítéletekkel indultak el, hiszen a neveltetés és a propaganda hatása alól nem tudták kivonni magukat. Érdekes azonban, hogy azok, akik a bolsevik rendszert bírálják, és nem értik, miért nem fogadta a lakosság tárt karokkal őket, nem vizsgálják, milyen felszabadító lehet a náci Németország.

A naplók nagy része azt tükrözi, hogy a szovjet területeken tapasztalt életviszonyokat megdöbbenéssel és értetlenséggel szemlélte a szerzők többsége. Volt, aki pusztán leírta a látottakat, és köztük is volt, aki próbálta elemezni élményeit. Az elemzésekben azonban gyakran visszaköszönnek a propaganda által adott magyarázatok és az oroszokkal szembeni előítéletek is. A tartalékos tisztok – főként értelmiségiek, többségükben tanítók, tanárok – között volt néhány, aki árnyaltabban közelítette meg a kérdést.

Érdekes, hogy bár a szovjet haderőt a magyar katonai vezetés nem becsülte le, a 2. magyar hadsereg kivonuló katonáinak naplói azt tükrözik, hogy ők – vagy a propaganda hatására vagy reményeikre hagyatkozva – másképpen gondolták. Fanatizáltak és rosszul ellátottnak tartották a katonákat, tökéletlennek fegyvereiket. Érthető, hogy a propaganda ezt a képet igyekezett erősíteni, viszont ennek következményeként történhetett meg, hogy az ellenséggel való tartós szembesülés során a katonák megdöbbenve tapasztalták bizonyos állítások ellenkezőjét. Különösen a mesterlövészek és a pontos aknátalálatok keltettek félelmet bennük. Kecskés Péter Pál több ízben leírja, hogy a lövészárokban nem lehetett fölállni, mert a vigyázatlanok azonnal fejlövést kaptak.⁸⁶

Sok honvéd számára érthetetlen jelenség volt a partizánok tevékenysége is. Bogdán József beszámolójában harcmodorukról és egy velük lefolytatott ütközetről is megemlékezik, természetes elfogultsággal ítélve meg a helyzetet. Először a „világ legszemeteibb, de legelszántabb gyülekezés társaságaként”⁸⁷ ír a partizánokról, majd a következőképpen: „A visszavonuló orosz hadsereg polgári ruhába öltöztetett, igen jól felszerelt, mindenre elszánt, legmegbízhatóbb embereit visszahagyta a feldúlt falvakban és erdőkben. Ezek igen erős tűzgépekkel (páncéltörő ágyú, aknavető, géppuska, golyószóró, géppisztoly stb.) felszerelve, töméntelen lőszerezellel ellátva – minden kínálkozó alkalmat felhasználtak, hogy felvonuló csapatainkat zavarják és nekünk, amit csak lehet, veszteségeket okozzanak.”⁸⁸ Tipikus megállapítás ez, Bogdán írt erről már a délvidéki bevonulás kapcsán is.⁸⁹ Simon István 1942. június 21-én jegyzi fel véleményét partizánokról: „Szörnyű társaság ez és elrontja nyugalmunkat. Tegnap felakasztottunk három. Mindenre elszánt bandák, akiket csak a kiirtás segít.” A kivonuló magyar

86 Kecskés P. P.: i. m. 65., 69., 80., 84.

87 Dr. Bogdán J.: i. m. 15.

88 I. m. 15.

89 „Orvul támadónak nincs kegyelem. A gyáván megbújó ellenség nem számíthatott a magyar lovasgágra. [...] Ahol elbukik a legális hadsereg, ott kár egy nemzet nevét orgyilkosok által beszennyezni.” Bogdán József: Ahol a Vörös keresztet sem respektálják. Makói Újság 1941. máj. 3. 3.

hadsereg tagjai közül számosan vélekedtek hasonlóan a megtámadott, magát meg nem adó ellenfélről, ugyanakkor ez a kérdés jelentette a katonák számára az egyik legnagyobb gondot az események értelmezésében. Akik elhitték, hogy felszabadítóként érkeznek, és úgy is várják őket, azok nehezen értették meg a partizánok és a velük együttműködő lakosság motivációit. Azonosították a lakosságot a gyűlölt rendszerrel, nem gondolták végig, hogy elsősorban nem a bolsevizmust, hanem a hazájukat védték a támadókkal szemben. Nagyobb együttérzéssel írt e kérdésről naplójában Somorjai Lajos: „Kromiban naponta 3-4 partizánt akasztanak. Egy nagy épület legfelső emeletén vannak, alul a kórház, így az oroszok nem bombázzák. Onnan hoznak ki időnként kivégzésre; hozzátartozóik naphosszat állnak a börtön körül, reménytelenül. A foglyokat hozzátartozóik élelmezik, s sohasem tudják, mikor, melyiket viszik kivégezni. [...] Borzalmas. Szegény emberek, azok is a körülmények áldozatai.”⁹⁰

A naplókban viszonylag kevés szó esik a hadsereggel együtt kivezényelt több tízezer fegyvertelen munkaszolgálatos helyzetéről. A szerzők egy része kárörömmel vagy részvétlenül szemléli kálváriájukat, megjegyzéseik azt tükrözik, hogy hatott az antiszemita propaganda: jogosnak tartják, egyfajta vezeklésnek tekintik helyzetük rosszra fordulását. Kecskés Péter Pál, bár következő kijelentését az antiszemita retorika jellemzi, többször nyilatkozik hasonlóképpen: „Az út mentén zsidó munkásszázad dolgozik, javítja az utat, egyengeti az új Európát megcsináló hadsereg előtt, ezzel mintegy jelképesen jóvátenni akarva mindazt a sok bűnt, amit eddig tettek, Európa és a világ nemzsidósága ellen.”⁹¹ Van azonban, akinek a látottak alapján megváltozik a véleménye. Ilyen Simon István, aki 1942. december 17-én írja a következőket: „Szerencsétlen zsidók pedig fagynak meg. Az emberi sors legszörnyűbb tragédiáját élik. Nem hiába mondja az írás, hogy hányatott nemzet! Elhagyatottan, mindenki által elfelejtve szenvednek itt, mintegy bűnhődve a fajuk hibáiért. De nem hiszem el, hogy valaki olyan hibás lenne, hogy ilyen helyzetet érjen el. Láttam, hogy hókunyhóban alusznak. Reggel sánták, bénák, lefagyott orrúak, lábúak, szinte önmagukkal tehetetlenül vándorognak. A ruha cafatokban lóg róluk. Majd egy-két halottat hoznak elő és madzagra kötve, mint döglött ebet húzzák az úton társai. Az elfásultság és a szenvedésektől elalélt haldoklók benyomását keltik. Megesik az ember szíve, de ennek így kell lenni? A töméntelen kín és szenvedés talán az emberiség pusztulásának jelei? Egy kutya szenvedése is undorító. Ezek meg mégis emberek.” A sorok között kihúzott részek vannak, néhány olvasható töredékkel: „Mint a patkányok. [...] bűnhődés kegyetlen és rémes.” 1942. december 18-án, mínusz 34 fokos éjjel után jegyzi fel: „Itt ismét láttam szerencsétlen zsidókat, mint legutolsó páriákat. Fantasztikus és leírhatatlan az a nyomorúság, melyben halálukat várják. Egykedvűen megyünk el mellettük. Hol van most a szentírás szelleme? Minden ember testvérünk!”

⁹⁰ Dr. Somorjai L.: i. m. 17.

⁹¹ Kecskés P. P.: i. m. 32.

Nemeskéri Kiss Miklós ezzel szemben a legrosszabb indulattal ír a zsidó munkaszolgálatosokról. Demagóg iróniával idéz fel egy 1942. június 1-jén történt esetet: „Udvarunkban és az épületben zsidó munkaszolgálatosok vannak beosztva munkára. Ma délelőtt hallom, hogy Cseh alezredes⁹² cigány legénye irtozatosan kiabál a folyosón három zsidóval. Megkérdézem, hogy miért, mire a válasz a következő: »Teccik tudni, padlót súrolni tanítom őket, kétszer megmagyaráztam már nekik és még mindig nem tudják. Nem szeretem az értelmetlen embereket.« Gyuri cigány jól megmondta a véleményét, mert »beosztottai« között – mint utóbb kinyomoztam – egy mérnök és két ügyvéd volt. Valóban értelmetlen emberek! A zsidók egyébként az egész vonalon jól be vannak fogva! Nem nagyon válogatják meg, hogy milyen munkát adnak nekik. Nem kell őket azonban sajnálni, még mindig jobb dolguk van, mint az első vonalban harcoló katonáknak. Bár az összes otthoni zsidót itt láthatnánk!» Elképesztő érzéketlenséggel emlékezik meg június 15-én arról, hogy egy hadbíróági tárgyaláson két zsidó munkaszolgálatos kirendelt védője volt. Azok levelet akartak hazaküldeni egy szakaszvezetővel: „A levélben a zsidók mindenféle hazugságokat írkáltak össze, különösen, ami a magyar csapatok harcait illeti. Szóval a hátszói zsidó propaganda részére jó anyagot.” A szakaszvezetőt 3 évre és lefokozásra ítélték, a munkaszolgálatosokat halálra. Nyilvánvaló kárörömmel kommentálja az ítéletet: „Nem is nagyon volt mit védeni az atyafiakon, akik szörnyű ijedt képpel álltak bíráiak elé, pár hónappal azelőtt bizony azt hiszem, vígabban éltek otthon életüket! A tárgyalás nem tartott sokáig, védelmem nem sokat ért, mert pár perc alatt eldőlt a sorsuk és délután már lógtak a fán. Legalább legközelebb mások meggondolják a dolgot.” 1942. július 3-án írja e témában legérzéketlenebb sorait: „Az aknazárat végig Tim előtt műszaki csapatok vezetésével a zsidó munkásszázadok szedték fel. Érteni hozzá, persze nem értettek, átlag minden huszadik felrobbant és pár zsidó ottmaradt. Szörnyű beijedt képük volt, nem mint elv és fajtársaiknak Pesten és a Váci utcán. No, de talán egyszer azok is ide kerülnek majd! Ezzel az aknaszedéssel mindenesetre kettős célt értünk el: egyrészt fogyott a zsidó, másrészt magyar utászok életét mentettük meg. A németek maguk is sokszor irigykedve mondták, hogy erre bizony ők nem gondoltak! Ebben mi jobban jártunk el.” Hasonlóan szélsőséges véleményt kevesen fogalmaztak meg, de feltűnő, hogy a szolidaritás jelei is ritkák a naplókban. Ennek részben a nagyon erőteljes, antiszemita propaganda, részben a rendkívüli körülmények lehetnek az okai.

Sajátos megközelítése is van ennek a kérdésnek, mert volt, aki abból kiindulva, hogy nekik nem kellett harcolniuk, irigylésre méltónak tartotta a fegyvertelen munkaszolgálatosok helyzetét.⁹³ Ezzel szemben többen feljegyezték hasonló eseteket, mint amit Vécsey Béla alezredes is megörökített. Naplója szerint 1942. augusztus 31-én a 19. könnyűhadosztályról a következőket hallotta: „ami-

92 Cseh Kálmán alezredes. 2. magyar hadsereg, I. a (hadműveleti) osztály. Parancsörtiszt.

93 Nemeskéri K. M.: i. m. 1942. jún. 1.

kor az a nagy disznóság volt és a mieink megfutottak, hátrahagyva sebesülteket és halottakat, a zsidók a legnagyobb tűzben, fegyver nélkül visszamentek és kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy 50 halottja és kétszer annyi sebesültje. No ez csak olyan intermezzo. Én is jobbnak tartanám, ha a folyton futó és gyáva ruszinok és oláhok helyett inkább önként jelentkező zsidókat adnának le a küzdőkhöz, azok, azok után, azt hiszem, jobban megállnák a helyüket.”⁹⁴

Sem a propagandakiadványok – sem a naplók kezdetben – nem tükrözték, hogy a katonai vezetés arra számított, a háború nem dől el 1942-ben.⁹⁵ A feljegyzések azonban érzékeltetik a változást is, a szerzők elbizonytalanodását és a felismerését, hogy nem váltják le őket, nem mennek haza télre. Sem a propagandában, sem a kiképzés során nem készítették fel a katonákat arra, ami várt rájuk. Amikor megkapták a parancsot a téli állások kiépítésére, akkor tudatosult bennük, hogy maradniuk kell. Egyes naplók igen őszinte, hiteles képet adnak a katonák áldozatvállalásának motivációiról, ezek személyes hangú, az érzelmi, hangulati változásokat is tükröző írások. E források feldolgozása nem a harci cselekmények leírását teszik elsősorban lehetővé, bár sok esetben azt is

94 Vécsey B.: i. m. Vécsey Bélának a zsidósággal kapcsolatos megjegyzései azért különösen fontosak, mert valószínűleg már 1941 őszén tanúja volt annak, hogyan végzik a németek a megszállt területeken a zsidótlantást. Már idézett naplója mellett, azt kiegészítve, később visszaemlékezést is írt, melyet 1967-ben zárt le. Ebben 1941. nov. 20-ára vonatkozó feljegyzésként szerepel egy leírás, melyet Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* (Bp. 2004.) c. könyvében (108–109.) és a *Rubicon* 2005. évi 1. számának 26. oldalán („Árjásítunk egy várost”. Magyar tiszt beszámolója egy német tömeggyilkosságról.) közölt. Ungváry Krisztián azonban nem utal arra, hogy Vécsey, aki az említett időpontban Dnyepropetrovzszkban tartózkodott, korabeli naplójában nem írt a látottakról. Abban csak annyit említett, hogy nov. 19-én találkozott egy Misi nevű ismerőseivel. Az emlékiratban a találkozásról írottakat is kibővíti: „Sógoromat, Dénes Mihályt is megtaláltam, agyonfázva, lévén tehergépkocsi-vezető, megosztottam a téli felszerelésemet vele.” Következő napon kikérte felettesétől, így ő az, akivel nov. 20-án, séta közben tanúivá váltak a dnyepropetrovzszi tömeggyilkosságnak – vagy ahogyan a megkérdezett SS-tiszt mondta: a város árjásításának. Vécsey Béla: *Visszaemlékezéseim 1940 nyaratól 1942 végéig.* HL TGY 2658. 33–34.

95 1942 őszén a következőképpen ítélték meg a helyzetet: „A szovjet csapatok harcértéke általában még mindig jó és Sztálin felhívása óta a fokozódó terror következményeképpen egyelőre még emelkedett is. – Támadásban makacsul és szívósan harcolnak és a védelemben jobbak, mint tavaly voltak. A bomlás jelei csak helyileg és csak egyes helyeken mutatkoznak.” A katonai helyzet részletezése után megállapítják: „Mindent egybevetve a vörös hds. ellenálló ereje még nincsen megtörve.” Az augusztusi veszteségek után 9 millióra becsült szovjet hadseregéből a feltételezés szerint az európai hadszíntéren 4,5 millió főt vetnek be, az itt rendelkezésre álló tartalék 2,5 millió fő, tehát a Szovjetunió számára az emberanyag pótlása sem jelent nehézséget. Az alakulatok harcértéke a megállapítás szerint változó. Az összefoglaló helyzetjelentés szerint azonban 1943-ra változást várnak: „Szövetségesei részéről a Szovjetunó hathatós segítségére nem számíthat.” Emiatt és a belső nehézségek miatt a következő évre a vörös hadsereg meggyengülését jósolják. A Szovjetunió politikai és katonai helyzete 1942. szept. 1-jén. HL VKF eln. 1942. 1. osztály. 5581.

pontosíthatják a naplók adatai.⁹⁶ Célunk annak bemutatása volt, hogy ugyanazt a történetet hogyan élték meg különböző emberek. A szubjektív leírások elemzése alapján nem alakulhat ki egységes kép, bár a naplók állításaiban vannak közös jellemzők és feltételezhetjük, hogy sok esetben általánosítható véleményeket tartalmaznak. Szerzőink talán csak abban különböztek a katonák többségétől, hogy naplót írtak. Számukra bizonyára a valóság elviselésének egy módja lehetett az írás.

A katonák kialakult elképzelésekkel érkeztek a harctérre, ezeket az elképzeléseket befolyásolták az első világháború orosz frontján küzdő vagy hadifogságot elszenvedő előző generáció elbeszélései is. A kép a kiképzés során és a propaganda hatására tovább formálódott, majd jöttek a személyes tapasztalatok. A naplók ezt a folyamatot őrizték meg máig, és ez alapjává válhatott volna egy új közösségi élménynek. Magyarország második világháborús szereplése azonban kibeszéletlen maradt, a háború után kialakult új politikai helyzetben nem kristályosodhatott ki ez az élményanyag. A személyes tapasztalatok sokasága nem vált ismertté, a közösségi élmény elismert részévé. Nemcsak a sztálini rendszerre vonatkozó élményekről van természetesen szó, hanem a háborúval kapcsolatos véleményekről is. Más propaganda, más sztereotípiák fedték el újra a valóságot, ezért lehet fontos mindaz, amit a katonák feljegyeztek. Írásaik mentalitás- és társadalomtörténeti szempontból értékesek, mert kiegészítik a Don-kanyarban lezajlott tragédia történetét.

JUDIT PIHURIK
WAR PROPAGANDA AND THE REALITY REFLECTED
BY THE WAR DIARIES
SOLDIERS OF THE SECOND HUNGARIAN ARMY
ON THE SOVIET FRONT

Hungary joined the German offensive against the Soviet Union on 27 June 1941. In 1942, under German pressure, it strengthened its war effort by deploying the Second Hungarian Army in the theatre of war. Hungary's declaration of war was preceded on 26 June 1941 by the bombing of Kassa (Košice) by unknown aircraft. The propaganda cited two other reasons for Hungary's participation in the war: its rejection of the Soviet system and the claim that Germany's attack had merely pre-empted a Soviet offensive against Europe.

War correspondence from the front aimed to uphold a one-sided picture of Hungarian troops' equipment, provisions, and problems. It did not properly inform the public and predicted the impending collapse of the Stalinist system. Unpublished war diaries give us a more nuanced picture. The authors of such diaries were mainly reservist officers or private soldiers. They came to the front from civilian posts and had little military experience. The thoughts, attitudes, moods and sentiments of such

⁹⁶ A visszavonulás során sok alakulat dokumentációja megsemmisült, ezért a pontos naplófeljegyzések segíthetnek az események rekonstrukciójában is.

soldiers come to life in these unparalleled documents of contemporary history. The diaries reveal what the soldiers thought about the war, how they saw their own role, and how they perceived the Soviet Union. As well as recounting events, many of the diaries record changes in the soldiers' emotions and sentiments – from initial enthusiasm as they set out for the front to an acknowledgement that they were on their own in what was a desperate situation.

It is fascinating to contrast the accounts published for propaganda purposes with the descriptions of events given in the unpublished diaries. The contradictions are clearly apparent, with stark differences between the published accounts – which focus on the inhumanity of the Bolshevik system – and the more balanced and multisided unpublished diaries. The diaries are extremely valuable sources, as they give us insights into the psychological and cultural aspects of the history of the Don River tragedy.

SERES ATTILA

Nemzeti erekleinket egy politikai fogolyért

Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940)¹

Egy sokat emlegetett történelmi esemény

„Sztálin elvtárs kezdeményezésére a szovjet kormány mindent elkövetett, hogy közvetlen tárgyalások útján kiszabadítsa Rákosi elvtársat a magyar fasiszta fenevadak karmaiból. Ilyen tárgyalásokat kezdett a szovjet kormány 1925-ben és 1934-ben is, a legkomolyabb áldozatokat vállalva Rákosi elvtárs kiszabadítása érdekében. Az ellenforradalmi magyar kormányt azonban sem a felajánlott előnyök, sem a jobb szomszédi viszony lehetősége nem bírták rá ekkor arra, hogy kiengedje börtönéből legjobban félt, legjobban gyűlölt ellenfelét. A Bolsevik Párt és a szovjet kormány nem adták fel a harcot. Amikor 1940-ben új helyzet állott elő a nemzetközi viszonyokban, és a Szovjetunió és Magyarország között bizonyos átmeneti közeledés jött létre, a szovjet kormány újra megpróbálta kiszabadítani Rákosi elvtársat. A kitartó harc és szívós küzdelem most végre meghozta gyümölcsét: Rákosi elvtárs 1940. október 30-án kiszabadult börtönéből és a Szovjetunió szabad földjére léphetett” – írta 1950-ben Réti László, a *Magyar Munkásmozgalmi Intézet* igazgatója a Rákosi két peréről szóló szemelvénygyűjtemény előszavában.²

Jelenlegi ismereteinkkel visszatekintve nyilvánvaló, hogy a túlnyomórészt az 1920-as, 1930-as évekből származó sajtókivonatokra, és a háború után lejegyzett visszaemlékezésekre, illetve részben már publikált bírósági peranyagra támaszkodó kötet összeállításának elsősorban aktuálpolitikai indíttatásai voltak.³ Az ellenforradalmi korszakban összesen több mint öt évet börtönben letöltő Réti László maga sem tagadta, hogy Rákosinak a fegyházban tanúsított magatartását, ahogyan ő fogalmazott, „legendás küzdelmét”, vagyis kitartó ragaszkodását elveihhez a rendkívül nehéz lelki és fizikai megpróbáltatásokat igénylő zárt körülmények ellenére, példaként kívánják az ifjúság elé állítani, mert annak „nevelő ere-

1 A szerző moszkvai kutatásaihoz a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Külföldi Magyar Kulturális Intézetek Igazgatóságának Klebelsberg Ösztöndíjában részesült. A szerző ezúton szeretné megköszönni Petrák Katalinnak és Kolontári Attilának a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségüket.

2 A Rákosi-per. Összeáll. Györfly Sándor. Bp. 1950. 8–9.

3 Rákosi 1935. évi perének perbeszédei és az ítélet szövege megjelent: A Rákosi per. Vád – védelem – ítélet. Bp. 1935.

je és lelkesítő hatása” van. A kötet anyaga – akárcsak a több árnyalatlan megállapítással teletűzdelt fentebbi idézet – így legfeljebb a korabeli kutatási lehetőségek által behatárolt addigi tudományos színvonalat és a politikai célzatosság által befolyásolt történeti felfogást tükrözi. A könyvet lapozva az a benyomásunk alakulhat ki, hogy Rákosi két pere, életének a fegyházban eltöltött időszaka, és kiengedése, korrelációban áll a különféle munkásszervezetek nemzetközi kampányának, valamint a baloldali és polgári értelmiségiek tiltakozó felhívásainak sorozatával. Úgy véljük ugyanakkor, hogy időszerű lenne kiemelni Rákosi börtönéveit ebből az értelmezési keretből, mivel nem egyértelmű, hogy a nyilatkozataiban a bírói hatóság szuverenitását hangoztató magyar politikai vezetés engedett-e a nemzetközi nyomásnak a Rákosi ellen indított két bírósági eljárás kritikus szakaszaiban. Persze, ennek a problémának a végleges tisztázása még további kutatásokat igényel, főleg a peranyag és az igazságszolgáltatási szervek irategyütteseinek bevonásával, egyelőre mégis óvakodnánk attól, hogy a két per negatív nemzetközi visszhangjának Rákosi további sorsa szempontjából megítélt jelentőségét és főleg eredményességét túlhangsúlyozzuk. Mindenesetre ennek a kissé mesterségesen létrehozott buroknak a lehántása rávilágít arra, hogy Rákosi kicserélésének és a csere – első peréig visszavezető – előtörténetének rekonstruálásában milyen más súlypontok lehetnek még mérvadóak.

A Kádár-rendszer idején nem született olyan önálló monográfia vagy tanulmány, amely a magyar kommunista vezető és az 1848–1849-es honvédszászlók cseréjének történetével érdemben foglalkozott volna, ezért az erre utaló szerzők adataikat csak az említett, 1950-ben több kiadást megért kötet anyagából, vagy a téma forrásainak tanulmányozására rendelkezésre álló, jórészt az eseményeket utólag visszaidéző, ezért a szubjektumnak nagymértékben kitett retrospektív forrásokból (memoárok) meríthették.⁴ Jóllehet, ezek a munkák már nem tartalmaznak hasonlóan differenciálatlan, Sztálin személyét és vélt szerepét indokolatlanul és ennyire didaktikusan az események középpontjába helyező, vagy Rákosi glorifikálását célzó megközelítéseket.⁵ A téma feldolgozatlanságával magyarázható az is, hogy a rendszerváltás során vagy azután keletkezett hazai szakirodalom – s ezen belül is főként összefoglaló munkák – csupán egy-egy mondatnyi vagy bekezdésnyi közlésre szorítkozik ezzel a történeti diskurzusban egyébként nemritkán emlegetett eseménnyel kapcsolatban.⁶ Először Ormos

4 Domokos József: Emlékezik egy kommunista védőügyvéd. Bp. 1979. 321–363. A másik két visszaemlékezés maguktól az események főszereplőitől származik: Vas Zoltán: Viszontagságos életem. Bp. 1980. (Tények és tanúk) 15–29.; Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. 1. Szerk. Feil István–Gellériné Lázár Mária–Sipos Levente. Bp. 1997. 1–16.

5 Itt elsősorban Péter János egykori külügyminiszter monográfiáját említenénk. Péter János: A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941. Bp. 1979. 107–108.

6 A kérdést érinti – a teljesség igénye nélkül felsorolva – pl. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1988. 247.; C. A. Macartney: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Bp. 1993. 66–67., 204–205.; Czettel Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Bp. 1997. 263–264.; Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen, 1998. (Történelmi Kézikönyvtár) 226–227.; Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp. 2000. 275.

Mária hívta fel a figyelmet arra, hogy a Rákosi kicseréléséről folytatott 1940. évi „tárgyalások” háttere „egyelőre nem eléggé ismert”.⁷

Az eddig napvilágra került információk alapján a következő kép rajzolódhatott ki előttünk: 1940 őszén a szovjet kormány kezdeményezte Rákosi szabadon engedését, amibe a magyar kormány beleegyezett, s a két állam külügyi, külképviseleti szerveinek a közvélemény előtt titkolt megállapodása értelmében az 1848–1849. évi szabadságharc honvédszászlóinak visszaadásáért cserébe a hírhedt politikai fogoly a Szovjetunióba távozhatott. Igaz, éppen egy közelmúltban megjelent Rákosi-életrajz szerzője ezzel homlokegyenest ellenkező módon interpretálta a korabeli történéseket. Eszerint Magyarország próbálkozott több alkalommal Rákosi kicserélésével, de hasztalan, mert „Moszkvának a börtönben volt rá szüksége”, ugyanis az ott átélt szenvedéseinek bemutatása révén kívánt mártírt csinálni belőle. Sőt, „a világ szemében a Rákosi-per a Komintern kiválóan megszervezett akciója volt”, hiszen a kommunista világszervezet annak segítségével megfelelőképpen szemléltethette a nemzetközi munkásság számára az ellenforradalmi rendszerek borzalmait.⁸ Látható tehát, hogy a probléma 1925-től 1940-ig tartó fejlődési íve és végkimenetele ellentétesen is megítélhető, ami végső soron abból fakad, hogy a releváns orosz dokumentáció tekintélyes hányada nehezen hozzáférhető, de a rendelkezésre álló magyar forrásbázis is hiányosan feltárt.

Az orosz levéltárakban végzett kutatásaink alapján nemrég olyan iratokra bukkantunk, amelyek megerősítették azt a korábbi vélekedésünket, hogy eddigi ismereteink a csere aktusát övező események egy leegyszerűsített magyarázatát közvetítették. E munkánkban elsősorban Rákosi kicserélésének egészen az első peréig visszanyúló geneziséét, diplomáciatörténeti hátterét és a szovjet–magyar államközi viszonynak Rákosi ügyére gyakorolt hatását kívánjuk megvizsgálni. Ezen belül megpróbáljuk megválaszolni, hogy kik és milyen szerepet játszottak a csere lebonyolításában, s egyáltalán hogyan zajlott le Rákosi életének ez a mérföldkőnek számító epizódja? (Terjedelmi okok miatt nem vállalkozhattunk az ügy esetleges belpolitikai vonatkozásainak bemutatására, ami egy önálló tanulmány tárgya lehetne.) Ugyancsak tisztázásra vár az a terminus is, ami a Szovjetunióba történő távozását lehetővé tevő jogi procedúrát írja le, hiszen életfogytiglani büntetésének teljes tartamát még nem töltötte ki 1940-ben, így a szakirodalom általában „szabadon engedésről”, de néhol „amnesztiáról”,⁹ néhol „szabadlábra helyezésről”¹⁰ beszél, igaz, az utóbbi kettő idegen nyelvekből fordított szövegekben szerepel. Bár a gyakorlatban valóban a „szabadon en-

⁷ Ormos M.: i. m. 226–227.

⁸ Pünkössti Árpád: Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Bp. 2004. 59. Thomas Sakmyster véleménye szerint Rákosinak még szerencséje is volt, hogy az 1930-as évek végén magyarországi börtönben ült, mert így túlélte ekkor a moszkvai magyar emigráció körében is végigsöprő tisztogatásokat. Thomas Sakmyster: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Bp. 2001. (Helikon Universitas. Történelemtudomány) 365.

⁹ Pl. C. A. Macartney: i. m. 66–67.

¹⁰ Pl. Czettler A.: i. m. 263–264.

gedéséről” volt szó, Rákosi későbbi személyi és talán politikai mozgástere felől nézve a megfelelő jogi kategória precíz használata egyáltalán nem mellékes szempont.

Rákosi első pere

1925. szeptember 22-én a *Budapesti Rendőrfőkapitányság* letartóztatta az illegálisban lévő kommunista mozgalom újjászervezésére nem sokkal korábban Magyarországra érkezett Rákosi Mátyást. Azt ezt követő események sora széles körben ismert: a rendőri akciók nyomán szeptember 24-én estig még több mint negyven személyt tartóztattak le. Rákosit és négy társát (Vas Zoltánt, Gógös Ignácot, Őri Károlyt és Hámán Katót) lázadás büntetével statáriális bíróság elé állították, amely november 14–16. között tárgyalta ügyüket, de azt végül rendes bíróság hatáskörébe utalta. Az 1926. július 12–augusztus 4. között zajló első Rákosi-perben a *Budapesti Királyi Büntető Törvényszék* Rákosit a törvényes állami rend megváltoztatására irányuló kísérlet vádjával nyolc év és hat hónap fegyház-büntetésre ítélte, amit 1927. január 13–15. közötti tárgyalásán a *Budapesti Királyi Ítéletőrtábla* is jóváhagyott, így az ítélet jogerőre emelkedett.¹¹

A Rákosi ellen folytatott bírósági eljárások sorozata a Szovjetunió és Magyarország államközi kapcsolatainak egy rendkívül képlékeny szakaszán vonult végig. Mint ismert, 1924. szeptember 5-én és 12-én a két ország hivatalos képviselői Berlinben aláírták a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolataik felvételét kimondó egyezményeket, amelyeket a magyar parlament nem ratifikált az előírt határidőig, így 1925. április 14-én Moszkva elejtettnek minősítette a német fővárosban megszületett okmányokat.¹² A két állam viszonyának normalizálását ugyanakkor sem a magyar, sem a szovjet külügyi vezetés nem vette le véglegesen a napirendről, hanem egészen az 1920-as évek végéig fenntartotta. A *modus vivendi* megtalálását magyar részről gazdasági és külpolitikai szempontok is folyamatosan érlelték, így a magyar gazdaság Trianon óta húzódó válsága, illetve a szovjet állam elutasító magatartása a versailles-i békerendszerrel és az annak részét képező trianoni békével szemben. Szovjet részről leginkább a Magyarország és a kisantant közti antagonizmus, s a Románia első világháború utáni területi növekedésével szemben elfoglalt közös platform képezhette az együttműködés alapját. A közeledési hajlam meglétét jelezte Bethlen István miniszterelnök 1926. július 27-én – tehát éppen Rákosinak a Törvényszéken zajló perével azonos időben – adott inkepusztai interjúja a *Pesti Napló* és a *Magyarország* című napilapok tudósítóinak, melyben célzásokat tett a magyar–szovjet kereskedelem

11 Életrajzi adatait részletesen ld. *Rákosi M.*: i. m. 2. 1085–1105. Rákosi biográfiai adatait a későbbiekben is a Feil István által összeállított kronológia alapján közöljük.

12 Erre részletesen ld. *Kolontári Attila*: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről (Berlin, 1924). In: Kutatási füzetek 5. Szerk. Ormos Mária–Kánya József–Pilkhoffer Mónika. Pécs, 1999. 3–29.

szereződéses kereteinek megteremtésére.¹³ A nemzetközi konstellációt figyelembe véve a Kremlnek sem állt érdekében, hogy feladja a kiegyensúlyozott, a közlekedés lehetséges csatornáinak szabadon hagyására törekvő, s kivárára berendezkedő politikai vonalvezetését Magyarország viszonylatában.¹⁴

Rákosi elfogása után, illetőleg rögtönítélő és elsőfokú bírósági perének idején a magyar diplomácia kétféle reakcióval szembesült. Egyrészt a külföldi magyar missziókra a Rákosival szimpatizáló helyi munkásság személyesen és testületileg (szakszervezetek, munkásegyletek) írt tiltakozó levelek tömegét juttatta el, vagy demonstrációkat szervezett az illetékes magyar diplomáciai képviselők előtt. Ilyen tüntetésekre került sor például 1925. október 2-án a prágai,¹⁵ vagy 1925. október 15-én a berlini magyar követség előtt.¹⁶ A német fővárosban zajlott megmozdulással egyazon napon a *Nemzetközi Vörös Segély* is tömeggyűlést tartott Moszkvában, a Szovjetek központi székházában, ahol Kun Bélán, angol, román és olasz kommunistákon kívül felszólalt Szolomon Lozovszkij, a *Szakszervezeti Internacionálé* főtitkára, valamint Rákosi öccse, Rákosi Zoltán is.¹⁷ Ezek a demonstrációk szinte azonos koreográfia szerint zajlottak: szónokaik elítélték a magyar fehérterrort, majd egy rezolúciót fogadtak el, melyben követelték Rákosi életének megóvását, de előfordult az is, hogy megfenyegették a helyi magyar külképviselet vezetőjét. Sokat elárul, hogy a magyar missziók előjárói a Rákosi-perrel összefüggő tiltakozó akciókat (levéldömping, tüntetések, felvonulások, újságcikkek) olyan jelzőkkel illették, mint „arcátlan”,¹⁸ „kvalifikálatlan”,¹⁹ vagy „fellengzős hangnemű” és „sablonos”.²⁰

13 Bethlen nyilatkozott a Magyarországnak az összes aktuális kérdésekről. Magyarország 1926. júl. 29. 1–2.; Gróf Bethlen miniszterelnök elmondja új politikai célkitűzéseit a Pesti Naplónak. Pesti Napló 1926. júl. 29. 1–2.

14 Erről tanúskodik pl. M. M. Litvinov külügyi népbiztoshelyettes 1928. dec. 31-i előterjesztése J. V. Sztálinhoz, az OK(h)P KB főtitkárához, melyben a Szovjetunió súlyosbodó külpolitikai helyzetére hivatkozva javasolta, hogy a Kreml, ha kell, akkor akár nagyobb engedmények árán is rendezze a politikai kapcsolatait Magyarországgal. M. M. Litvinov felterjesztése J. V. Sztálinnak. 1928. dec. 31. Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszizszkoj Federacii (= AVP RF) f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 20.

15 Nagy László prágai ideiglenes ügyvivő jelentése Walko Lajos külügyminiszternek. 1925. okt. 3. Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 64, 101. cs., (Politikatörténeti Intézettől visszakapott iratok 1925–1927), 236/1925. res. al. sz., 2963/1925. pol. sz.

16 Wettstein János berlini ideiglenes ügyvivő jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 16. Uo. 3075/1925. pol. sz.

17 Jungerth Mihály revali követ jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 20. Uo. 3315/1925. pol. sz. A Moszkvában székelő, 1922-ben alakult nemzetközi segélyszervezet – orosz nevének közismertebb rövidítésével MOPR, német nevén Rote Hilfe – az ellenforradalmi országokban letartóztatott és bebörtönzött kommunisták és családtagjaik anyagi szubvencionálását, valamint jogi védelmük biztosítását tartotta fő feladatának. Tevékenységére ld. *Friss Istvánné: A Vörös Segély történetéről. Párttörténeti Közlemények* 13(1967) 1. sz. 101–120.

18 Korányi Frigyes párizsi követ jelentése Walko Lajosnak. 1925. nov. 10. MOL K 64, 101. cs., (Politikatörténeti Intézettől visszakapott iratok 1925–1927), 482/1925. res. al. sz., 472/1925. res. sz.

19 Masirevich Szilárd prágai követ jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 17. Uo. 236/1925. res. al. sz., 3148/1925. pol. sz.

20 Utóbbi kettő a szarkazmusáról közismert Kánya Kálmán berlini követtől származik. 1926. júl. 15. Uo. 2549/1926. pol. sz.

A magyar kormány az üggyel kapcsolatban végig, egészen 1940-ig, minduntalan a magyar igazságszolgáltatás függetlenségét és szuverenitását hangoztatta, s arra figyelmeztetett, hogy a tiltakozások csak olajat öntenek a tűzre. A kormánytényezők erről alkotott véleményét plasztikusan szemléltette Pelényi János washingtoni követ 1925. október 15-i számjel-távirata, aki „a Rote Hilfe inspirációjára tiltakozó sürgönyök özönére” javasolta, hogy „ne befolyásoltassék emiatt igazságszolgáltatás szabad folyása, mert ezek amúgy is támadnak minket”.²¹ A moszkvai naggyűlésről beszámoló Jungerth Mihály revali (tallinni) követ arra emlékeztetett, hogy annál sokkal nagyobb és országos méretű tiltakozó megnyilvánulások hatástalanok maradtak az észti és lett kommunisták elleni statáriális eljárások idején. Úgy vélte, hogy a Szovjetunióval határos kisállamokban ezekkel az eszközökkel már nem lehet eredményt elérni, de Magyarország esetében ez egy új módszer, ezért azt remélik, hogy megfélemlíthetik vele a magyar kormányt.²² Walko Lajos külügyminiszter rögtön a statáriális bíróság végzése után egy körtáviratot intézett a tiltakozásoknak leginkább kitett missziókhoz (Párizs, Bécs, Berlin, London, Prága, Washington), melyben iránymutatásul közölte, hogy „a bíróság szabad mérlegelés alapján, minden külső befolyástól függetlenül döntött így, mivel úgy vélte, hogy a fennálló szabályok értelmében statáriális ítéletet nem hozhat”. Utasításba adta, hogy amennyiben a külföldi politikusok a bíróság döntését a nemzetközi nyomásra vezetnék vissza, ami előtt a magyar kormánynak is meg kellett hajolnia, azt nyomatékosan cáfolják meg.²³

A szovjet felső vezetés reakciója ennél jóval kimértebb volt, és az indulatok félretéve, inkább közvetítők igénybevételére alapozott diplomáciai módszerekkel igyekezett némi – halvány reményekkel kecsegtető – eredményt elérni legalább annak érdekében, hogy a Rákosi és társai elleni eljárást rendes bíróság elé utalják. A szovjet–magyar kapcsolatok teljes kontextusában érthető is, hogy Moszkva a Rákosi-ügy kirobbanásakor és eskalációjakor nem kívánt retorziókat foganatosítani Magyarországgal szemben, s nem kívánt nyílt diplomáciai lépésekkel beavatkozni a magyar belügyekbe. Presztízhkérdéssé vált ugyanakkor, hogy a magyarországi Tanácsköztársaság idején kereskedelemügyi népbiztos-helyettesként, majd a szociális termelés népbiztosaként a politikai, gazdasági kormányzás terén később is kamatoztatható tapasztalatokra szert tevő, rendkívül agilis, s hatalmas szervezőerővel rendelkező Rákosit valahogyan megmentésék a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom számára. A személyét szimbolikussá tette még, hogy 1919-ben a frontharcok során, majd a *Vörös Őrség* főparancsnokaként a forradalmi küzdelemben is elévülhetetlen érdemeket szerzett magának, s nemcsak a magyar, hanem az osztrák, a csehszlovák és az olasz kommunista párt arculatának megformálásából is aktívan kivette a részét, a te-

21 Pelényi János washingtoni követ számjel-távirata Walko Lajosnak. 1925. okt. 17. Uo. 3064/1925. pol. sz.

22 Jungerth Mihály jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 20. Uo. 3315/1925. pol. sz.

23 Walko Lajos körtávirata. 1925. nov. 16. Uo. 482. res. al. sz., 477/1925. res. sz.

kintélyét pedig csak növelte, hogy 1922-ben a Komintern IV. kongresszusán a Titkárság póttagjának és a Szervező Iroda rendes tagjának választották.

A kérdés kezelésének fajsúlyát jelzi, hogy háromszor is (1925. október 15., október 22., november 19.) a legfelsőbb állami döntéshozó szerv, az OK(b)P KB Politikai Irodája (Politbüro) elé került. Az első ülés szűkszavú jegyzőkönyvi szövege alapján csak annyi derül ki, hogy a grémium egy Jakov Davtjannak, a párizsi szovjet misszió tanácsosának, és Jan Berzinnek, a bécsi szovjet követség vezetőjének nevére szóló távirat tervezetét véglegesítette. Ebben a következők álltak: „Olyan híreket kaptunk, hogy Loucheur befolyásolhatta volna Horthy Rákosi és társai életének megmentése érdekében. Mindkettejüket felhatalmazzuk, hogy lépéseiket egyeztetve minden önöktől telhetőt tegyenek meg ezért”.²⁴ A táviratban megnevezett Louis Loucheur ismert szocialista politikusnak számított, ugyanis a háború alatt és után regnáló francia kabinetekben vezető kereskedelemügyi- és pénzügyminisztériumi posztokat foglalt el. A Politikai Iroda ülése után két nappal ő kereste fel Korányi Frigyes párizsi követet, s előrebocsátva, hogy eljárása nem hivatalos, és nem a francia kormány megbízásából jött el, elmondta, hogy Rákosi összeesküvése nem járt eredménnyel, ezért a francia közvéleményre rendkívül kedvezőtlen benyomást gyakorolna, ha kivégeznék. Kifejtette továbbá, hogy halálos ítélet esetén a szocialisták a parlamentben is szóvá tennék a kérdést, ami veszélyeztetné Magyarország egyre javuló nemzetközi pozícióit. A francia politikus végezetül leszögezte: „életfogytiglani fegyházat vagy halálos ítélet kegyelmi megváltoztatását nem bánnák, csak a kivégzést perhorreszkálják. [...] Mivel Rákosi persona grata Moszkvában [...] magyar politikai szempontból is célszerűnek tartaná életüket [ti. Rákosiét és 4 társáét – S. A.] kímélni.”²⁵

A magyar külügyminiszter azzal hárította el az ellenlépésekkel is fenyegetőző francia politikus kérését, hogy kormánya nincs abban a helyzetben, hogy beavatkozzon egy jogszolgáltatási folyamatba. Kikötötte párizsi követének, hogy hasonló kísérletek esetén Magyarország kizárólagos belügyének nyilvánítsa az eljárást.²⁶ A magyar misszióvezető október 21-én felettese instrukcióinak megfelelően tájékoztatta az őt felhívó francia politikust, aki erre azzal mentegetőzött, hogy nem kíván Budapest belügyeibe avatkozni, csak magánemberként és Magyarország barátjaként igyekezett információt adni.²⁷ Hamarosan gyaníthatóvá vált azonban, hogy a Rákosi érdekében tett közbenjárása mögött valójában Hrisztijian Rakovszkij párizsi szovjet követ áll. November 10-én ugyanis Anatole

24 Az OK(b)P PB ülésének jegyzőkönyve. 1925. okt. 15. Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityiceszkj isztorii (= RGASZPI) f. 17. op. 162. gy. 2.

25 Korányi Frigyes számjel-távirata Walko Lajosnak. 1925. okt. 17. MOL K 64, 101. cs., (Politikaitörténeti Intézettől visszakapott iratok 1925–1927), 482/1925. res. al. sz., 430/1925. res. sz.

26 Walko Lajos számjel-távirata Korányi Frigyesnek. 1925. okt. 18. Uo. 465/1925. res. al. sz., 430/1925. res. sz.

27 Korányi Frigyes jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 21. Uo. 236/1925. res. al. sz., 3198/1925. pol. sz.

Monzie közmunkaügyi miniszter is megpróbálta szóba hozni a magyar követ előtt a pert, bár bevallotta, hogy ezzel valójában a szovjet követ személyes kérésének tett volna eleget. Monzie erélyes fellépésének hatására Korányinak el kellett volna érnie Horthy Miklós kormányzónál, hogy halálos ítélet esetén kegyelmezzon meg Rákosinak. Noha a francia politikus végül nem kísérelte meg magyar partnerének meggyőzését, homályos magyarázata szerint erre eleinte azért hajlott, mert úgy vélte, hogy ezzel a magyar érdekeket szolgálja. A magyar diplomata jelentésében megemlítette, hogy Monzie tudott Loucheur közbenjárásáról, feltételezése szerint magától Rakovszkijtól.²⁸

Bár a statáriális bírósági eljárás másnapján, tehát november 15-én, mindkét francia politikus (Loucheur, Monzie) telefonált a magyar diplomatának és ismét emlékeztette arra, hogy „nyugati jogérzés szerint” a kivégzést csak a gyilkossági kísérlet effektív megkezdése indokolhatja, ami Rákosi esetében nem forog fenn, az addigra már teljesen magabiztos magyar kormány nem volt hajlandó eltérni kiinduló álláspontjától.²⁹ Ez részben azzal a biztatással is magyarázható, amit az ügy kipattanása után nem sokkal jobboldali francia politikusoktól kapott. Korányi október 17-én, vagyis a Loucheur-ral folytatott első megbeszélésének napján egy külön táviratban értesítette a külügyminisztert arról, hogy „jobboldali politikai körök örülnének, ha Magyarország erélyesen akadályozná Moszkva terjeszkedését”. Elhangzott az is, hogy a francia jobboldal sajnálja, hogy a Rákosi-ügy tényeiről nem jelent meg egy figyelemfelkeltő, s a magyar kormány álláspontját bemutató cikk a francia sajtóban. Igaz, a párizsi magyar követ ezzel kapcsolatban hozzáfűzte, hogy a nyugati közvéleménynek leginkább az felelne meg, ha a komoly bűnösöket halálra ítélnék, de a kormányzó kegyelmet gyakorolna.³⁰

Ugyanígy sikertelen maradt a bécsi szovjet követ kísérlete arra, hogy alkalmi közvetítők segítségével akadályozza meg a halálos ítélet kiszabását. Október 15-én Ambrózy Lajos bécsi magyar követ egy sürgönyben arról értesítette Walkot, hogy az ottani szovjet diplomáciai képviselő, J. A. Berzin megkérte L. Mandel újságíró, hogy haladéktalanul utazzon Budapestre, s adjon át egy üzenetet a magyar kormánynak. Az üzenet lényege abban állt, hogy a szovjet kormány egy Magyarország számára kedvező kereskedelmi szerződés megkötését ajánlja fel és nagyarányú kereskedelmi megrendeléseket helyez kilátásba, azal a feltétellel, hogy a Rákosi elleni eljárást rendes törvényszék elé utalják. Az osztrák újságíró tudatta, hogy közvetítését eleve a magyar kormány hozzájárulásától teszi függővé, de elmondásából kitűnt, hogy ezt az intervenciót ő is kilátástalannak tekinti. Ebben a véleményében különben a magyar követ is rögtön megerősítette.³¹ Walko arra utasította a diplomatát, hogy világosítsa fel az újság-

28 Korányi Frigyes jelentése Walko Lajosnak. 1925. nov. 10. Uo. 482/1925. res. al. sz., 472/1925. res. sz.

29 Korányi Frigyes számjel-távirata Walko Lajosnak. 1925. nov. 15. Uo. 477/1925. res. sz.

30 Korányi Frigyes számjel-távirata Walko Lajosnak. 1925. okt. 17. Uo. 465/1925. res. al. sz., 465/1925. res. sz.

31 Ambrózy Lajos bécsi követ számjel-távirata Walko Lajosnak. 1925. okt. 15. Uo. Szám nélkül.

író, hogy a magyar kormány a pert belügynek tekinti, s nem hajlandó semmine-mű tárgyalásba bocsátkozni.³²

A bécsi magyar követség későbbi jelentéseiből arra lehet következtetni, hogy a neves osztrák személyek bevonása eleve problematikus lehetett, hiszen az osztrák közvélemény tekintélyes része, és az osztrák hatóságok nem nézték jó szemmel Rákosi ausztriai ténykedését. Johannes Schober egykori kancellár, aki 1925-ben az osztrák rendőrség első számú vezetője volt, Rákosi letartóztatása után a készséges közreműködéséről biztosította a magyar hatóságokat az emigráns magyar kommunisták ausztriai összeköttetéseinek felgöngyölítésében és a bécsi szovjet követség társadalmi kapcsolatrendszerének feltérképezésében, és ennek megfelelően közvetlen adatokat szolgáltatott a budapesti rendőrfőkapitánynak a magyar kommunisták bécsi tartózkodásáról.³³ A bolsevizmussal szembeni ellenszenvét nem titkoló rendőrfőnök úgy vélte, hogy a magyar kommunista szerveződések anyagi bázisát a bécsi szovjet követség teremtette meg, ezért azt „állandóan olyan osztrák detektívek és bizalmi férfiak által figyelteti meg, akik Kun Bélát és társait a Steinhofról jól ismerik”. A magyar követtel folytatott beszélgetései során egyszer nyíltan kifejtette nézeteit: „Ha már lehetetlen az összes kommunistát elpusztítani [!], – mert ez volna a világot fenyegető méreganyagnak legjobb eltüntetése, – legalább abban kellene összeállniuk az államoknak, hogy Szovjet-Oroszországot bojkottálják. Hiába mondják neki azt, hogy Berzin úr, az itteni szovjet követ kedves modorú, tisztességes ember. Ez szintén csak azt jelenti, hogy Berzin úr ügyesebben leplezi céljait, mint elődje, vagy, hogy a célok végrehajtásában mások szolgálatait veszi igénybe.”³⁴

A francia politikusok magánjellegűnek beharangozott, valójában Moszkva által inspirált intervenciójának és az osztrák újságíró közvetítési kísérletének kudarcra nyilvánvalóvá tette, hogy a folyamatba tett statáriális eljárás végigviteléhez makacsul ragaszkodó magyar vezetés nem befolyásolható a közvetett nyomásgyakorlás révén. A Politikai Iroda már említett október 22-i határozatában ezért elismerte, hogy a szovjet külképviseleti szervek közbelépésére nincs lehetőség.³⁵ Az éppen Berlinben tartózkodó külügyi népbiztos, Georgij Csicserin, és az ottani szovjet misszió vezetője, Nyikolaj Kresztyinszkij már ezzel a deklarációval összhangban keserítették el a Rákosi érdekében náluk interveniáló magyar emigránsokat. Az erről készített jelentés egyedül Varga Jenőt említi meg név szerint azok közül, akik a szovjet diplomatákhoz fordultak abból a célból, hogy az olasz vagy lengyel követen keresztül gyakoroljanak nyomást Kánya Kálmán magyar követ-re, s értessék meg vele, hogy Rákosi kivégzése súlyos gazdasági és politikai követ-

32 Walko Lajos számjel-távirata Ambrózy Lajosnak. 1925. okt. 14. Uo. 482/1925. res. al. sz., 424/1925. res. sz.

33 Alth Waldemár bécsi ideiglenes ügyvivő jelentése Walko Lajosnak. 1925. szept. 25. Uo. 236/1925. res. al. sz., 2847/1925. pol. sz.

34 Ambrózy Lajos jelentése Walko Lajosnak. 1925. nov. 1. Uo. 3301/1925. pol. sz.

35 Az OK(b)P KB Politikai Iroda ülésének jegyzőkönyve. 1925. okt. 22. RGASZPI f. 17. op. 162. gy. 2.

kezményekkel járhat Magyarország számára. A korabeli szovjet külpolitika két meghatározó alakja elmondta, hogy a lengyel kormány nemrég kivégeztetett három kommunistát, annak ellenére, hogy ők diplomáciai lépéseket tettek ennek megakadályozására, az olasz követ pedig „olyan hivatalnok, aki Mussolini megkérdezése nélkül semmit sem tesz, ezért ez legalább annyira hivatalos kérés lenne, mintha közvetlenül a magyar követhoz fordulnának vele”. A szovjet diplomácia tartózkodó magatartása és az egyre türelmetlenebb magyar emigránsok szándékai közti disszonanciát mutatja, hogy Varga mégis el akarta érni, hogy Kresztyinszkij személyesen keresse fel a magyar követet, akit az azt megelőző évi tárgyalások óta nagyon jól ismert. A nagykövet ezt azzal utasította vissza, hogy ez hivatalos beavatkozásnak minősülne, s tekintettel arra, hogy Kánya nagyon fél a kommunista propagandától, semmilyen eredményre nem vezetne.³⁶

Később Kresztyinszkij mégis bevallotta, hogy az ügy statáriális bírósági tárgyalása idején maguk is „nagyon nyugtalanok voltak”, ezért a magyar emigránsok ismételt sürgetésére felhívta a szociáldemokrata Paul Löbét, aki a Birodalmi Gyűlés elnökeként rendkívül befolyásos politikusnak számított. Arra kérte, hogy egy magánbeszélgetés erejéig fogadja Vargát. A még aznap létrejövő találkozón a német politikus megígérte, hogy minden tőle telhetőt meg fog tenni annak érdekében, hogy Rákosit ne ítéljék halálra. Másnap telefonon közölte a szovjet diplomatával, hogy egy táviratot küldött Bethlen István magyar miniszterelnöknek a saját és más prominens német szociáldemokraták (Otto Wels, Philipp Scheidemann, Otto Braun) aláírásával ellátva, amelyben kérte, hogy biztosítsák Rákosi számára a védekezés lehetőségét. Megemlítette azt is, hogy megpróbált Kányán keresztül is közbelépni. Ezzel a kényszeredett akcióval a szovjet diplomácia – noha elvben nyilván nem merítette ki teljesen a lehetőségeit – az adott helyzetben elérte cselekvőkészségének maximumát.³⁷ (Megjegyeznénk, hogy a német szociáldemokrata párt orgánumának, a *Vorwärts* című lapnak a munkatársa korábban akként nyilatkozott a berlini magyar követség sajtóelőadójának, hogy helyeslik a Rákosi elleni eljárást, de halálos ítélet esetén tiltakozó megmozdulásokat fognak szervezni.³⁸)

36 Ny. Ny. Kresztyinszkij berlini nagykövet jelentése M. M. Litvinov külügyi népbiztoshelyettesnek. 1925. okt. 26. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 943. l. 1. Kánya személyét a szovjet diplomácia egyébként is nagy becsben tartotta, hiszen közismert volt róla, hogy a külügyi apparátus azon józanabb tagjai közé tartozik, akik a Szovjetunióval való diplomáciai viszony kiépítése mellett szálltak síkra. Ráadásul, az egyik magyar sajtóorgánum, a fajvédő párt Szózat c. napilapja éppen ekkor olyan hírt röppentett fel, mely szerint a Berlinbe frissen designált Kánya missziójának fő célja éppen a Szovjetunióval való viszony rendezése. A Bethlen-rendszer tárgyal a bolsevikkel. Szózat 1925. okt. 2. 1. A fajvédő lap cikkében Kánya állítólagos missziójára vonatkozó figyelemfelkeltő értesülést a Rákosi-perrel azokban a napokban sokat foglalkozó hivatalos szovjet sajtóorgánum, az Izvesztija is átvette. Szovjetszko–vengerszkie otnosenijja. Izvesztija 1925. okt. 4. 2.

37 Ny. Ny. Kresztyinszkij jelentése M. M. Litvinovnak. 1925. nov. 17. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 943. l. 2.

38 A berlini követség jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 9. MOL K 64, 101. cs., (Politikatörténeti Intézetől visszakapott iratok 1925–1927), 236/1925. res. al. sz., 3026/1925. pol. sz.

A Rákosi elleni eljárás átutalása rendes bíróság hatáskörébe azonban új helyzetet teremtett. Az alapvető célkitűzés, a jelszavakban is gyakran hangoztatott „Rákosi életének megmentése” egyelőre megvalósulni látszott, a Moszkvában és egyéb európai fővárosokban (Berlin, Bécs) tartózkodó, s az internacionalista szervezetek (Komintern, *Nemzetközi Vörös Segély*) segítségével a különféle nemzetiségű munkásság kampányát szervező magyar politikai emigráció lélegzetvételnyi szünethez jutott, de nyilvánvalóvá vált számára, hogy nem folyamodhat nyílt segítségért a szovjet diplomáciához. Olyan megoldást kellett tehát találni, ami nem „devalválja” a szovjet külpolitika abbéli törekvését, hogy meghagyja a két ország közti viszony majdani javulásának esélyét, azzal, hogy egyoldalú, a belügyekbe való beavatkozás látszatát keltő hivatalos lépések megtételére szorítja. Rákosi személye ebben a kontextusban válik alku, csere tárgyává.

Az ötlet, hogy Rákosi szabadon engedése esetén ellenszolgáltatásként valamiféle politikai, gazdasági, katonai, vagy tárgyi kedvezményeket nyújtsanak Magyarországnak, nyilvánvaló reminiscenciákkal bírt. A magyar és szovjet-orosz kormány 1920. május 29-én Koppenhágában egy megállapodást írt alá a Szovjet-Oroszországban lévő magyar hadifoglyok hazaszállításáról. Az első hadifogoly-szállítmányok júniusban meg is indultak Magyarországra, ám nemsokára a magyarországi népbiztosper miatt a szovjet fél felfüggesztette az egyezmény teljesítését, s leállította a további kontingensek repatriációját. Moszkva tiltakozó jegyzéket is küldött a magyar kormánynak, melyben védelme alá helyezte a Tanácsköztársaság tíz egykori népbiztosát, s egyúttal elrendelte a magyar tiszti állomány internálását, akik közül tíz főtitstet tússzá nyilvánított. G. V. Csicserin külügyi népbiztos ajánlatot tett a népbiztosok kicserélésére a fogva tartott túszo-kért. Az 1921. július 28-án parafált rigai egyezményben Magyarország vállalta a tíz egykori népbiztos, valamint több mint háromszáz fogva tartott kommunista és családtagjaik kiadatását, cserébe Szovjet-Oroszország kötelezte magát a koppenhágai megállapodás értelmében rá háruló kötelezettségek végrehajtására.³⁹

A csere ötletének a rigai egyezményig visszanyúló eredetét az is igazolhatja, hogy a Szovjetunióból hazatérni szándékozó egykori magyar hadifoglyok átadásának, átbecsátásának folyamata egészen 1925-ig eltartott, tehát a magyar népbiztosok és a tanács hatalom egyes szerveiben valamilyen posztot betöltő kommunisták életének illetően megóvása és fogságból történő kiszabadítása még elevenen élő emlék, realitás lehetett. A külföldi magyar missziók olyan információk birtokába jutottak, melyek szerint az emigráns csoportok ismét megpróbálkoztak a magyar államot képviselő neves személyek, vagy egyéb magyar állampolgárságú „burzsoá” egyének túszul ejtésével. Állítólag a berlini szovjet

39 A magyar–szovjet hadifogolycserre legújabb szakirodalmára ld. *Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. A magyar hadifoglyok szervezett hazatelepítése Szovjet-Oroszországból 1920–1922. Hadtörténelmi Közlemények 107(1994) 4. sz. 3–49.; Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945. Bp. 2000. (Politikatörténeti Füzetek XVI.) 21–57.; Égey Emese: Első világháborús magyar hadifoglyok hazahozatala a Szovjetunióból észt–finn–lett–német közreműködéssel. Múltunk 49(2004) 2. sz. 220–242.*

követség részéről is érkezett olyan értelmű jelzés, amely szerint Moszkva kicserélné a Szovjetunióban rekedt egykori magyar altiszteket.⁴⁰ Jungerth pedig arról számolt be, hogy egyes híresztelések szerint Moszkvában egy magyar burzsoá összeesküvés nyomaira bukkantak, amelynek résztvevői közül számos személyt letartóztattak. „Ha ilyenekre reagálunk, sohasem tudjuk Oroszországhoz való viszonyunkat rendezni. Moszkvában meg kell tanulniuk, hogy oly szentimentális eszközökkel, hogy elfogtunk ilyen vagy olyan összeköttetéssel bíró burzsoát, nem lehet Budapestre hatni. Ha a szovjet kormány látja, hogy nem adunk ilyen trükkökre, nem fog engedni a magyar kommunisták vagy a Komintern ez irányú követeléseinek” – írta némi malíciával a szovjet viszonyokat kiválóan ismerő diplomata.⁴¹ Hasonló következtetéseket vont le Ambrózy is azon inkább rémhírnek beillő értesülések alapján, hogy a magyar és osztrák kommunisták a bécsi szovjet követség épületének pincéjében tartott értekezletükön elhatározták, hogy Bécsben elfognak néhány prominens magyar személyt, akiket elrejtene, s túszként használnak majd Rákosi kicserélése végett. Noha a követ családja biztonsága érdekében értesítette erről a helyi rendőrséget, leszögezte, hogy nem tulajdonít túl nagy jelentőséget ennek az információnak.⁴²

Bár a hazai sajtóban is felröppent néhány hasonló „túszdrámáról” szóló információ, nem találtunk arra utaló adatot vagy dokumentumot, hogy a szovjet vezetés komolyan számolt volna ezzel a lehetőséggel, s hivatalosan értesítette volna valamely magyar külképviseleti hatóságot magyar állampolgárok elfogásáról vagy letartóztatásáról.⁴³ Igaz, azt sem lehet kizárni, hogy a szovjet katonai szervek „tartálékoltak” erre az esetre a Szovjetunióban rekedt magyar hadifoglyok közül néhányat. Bár 1925-ben a hadifogolycseré hosszú folyamatának lezárására a két állam képviselői Varsóban egy kiegészítő jegyzőkönyvet írtak alá, amely a magyar hadifoglyok utolsó kontingenseinek hazaszállításáról rendelkezett, s 1925. augusztus 22-én a repatriálni szándékozó hadifoglyok utolsó szerelvénye is elindult, nem tért vissza mindenki a szülőföldre.⁴⁴ Döntően azok maradtak szovjet földön, akik ott kaptak munkát, ott alapítottak családot és letelepedtek, esetleg politikai okokból nem állt szándékukban hazatérni, míg elenyésző lehetett azok száma, akiket a szovjet hatóságok akadályoztak meg a hazatérésében, vagy annak lehetőségéről nem értesültek időben. Egy 1931-ben készült külügyminisztériumi emlékeztető 6000–7000 főben állapította meg a

40 Petrák K.: i. m. 88.

41 Jungerth Mihály jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 20. MOL K 64, 101. cs., (Politikatörténeti Intézetől visszakapott iratok 1925–1927), 236/1925. res. al. sz., 3315/1925. pol. sz.

42 Ambrózy Lajos jelentése Walko Lajosnak. 1925. okt. 12. Uo. 3017/1925. pol. sz.

43 A Szózat c. fajvédő lap számolt be arról, hogy a szovjet hatóságok Leningrádban letartóztattak két fiatal magyar turistát, akiket Rákosi sorsának elintéződéséig akartak fogva tartani. A cikk aláhúzta, hogy mivel erről az esetről nem érkezett hivatalos információ, a hír felröppentői nyilván a folyamatban lévő nyomozást kívánták befolyásolni. Mezőtúron tizenkét új letartóztatás történt a bolsevik összeesküvéssel kapcsolatban. Szózat 1925. szept. 29. 1.

44 Petrák K.: i. m. 39.

Szovjetunió területén élő egykori magyar honosságú hadifoglyok számát. Bár a „túszejtés” lehetősége egyes források szerint Rákosi fegyházban töltött éveiben ismét felmerült,⁴⁵ a cserében leginkább bízó magyar politikai emigráció Budapest teljes elzárkózása és Moszkva rezervált álláspontja folytán ezzel párhuzamosan más változatokat is keresett.

A magyarság által nemzeti szimbólumoknak tartott 1848–1849. évi honvédszászlók sorsának alakulását a magyar közvélemény igyekezett nyomon követni, bár a dualizmus idején a hazahozataluk Ferenc József érzékenysége miatt szóba sem kerülhetett. Tudni lehetett, hogy a lobogókat a szabadságharc leverése után a hazatérő cári hadsereg a győzelem jeléül diadalittasan végighordozta Szentpétervár utcáin, majd hosszú ideig az ottani Fegyverpalotában őrizték őket. Az 1917. évi októberi forradalom után Moszkvába szállították őket, ahol a *Forradalmi Múzeumban* nyertek elhelyezést.⁴⁶ Arra, hogy ezek az ereklyék valamilyen aspektusban összefüggésbe kerültek az előzetes letartóztatásban lévő Rákosi személyével és az ellene folytatott eljárással, egy 1926. január 8-i keltezésű, Kun Béla által Landler Jenőnek és Alpári Gyulának írt levél alapján következtethetünk.⁴⁷ A zászlók lehetséges cseretárgyakként való felhasználásának gondolata legközelebb Rákosi védője, Lengyel Zoltán által Bethlen István miniszterelnök-höz írott 1927. június 9-i levélben bukkan fel. Lengyel akkoriban – a mai fogalmaink szerint – „sztárüggyvédnek” számított, hiszen rendkívül fiatalon, már 28 éves korában (1901-ben) ügyvédi irodát nyitott Budapesten, s még a dualizmus idején egyes szenzációt keltő büntetőperek (például a *dánosi cigányper*) révén országos hírnévre tett szert. Ismertségét csak növelte, hogy 1918 előtt különféle ellenzéki pártokban (Függetlenségi Párt, Függetlenségi Balpárt, Kossuth Párt) politizált, ami lehetővé tette számára, hogy széles körű politikai kapcsolatrendszert építsen ki. Ebben a levelében részletesen kifejtette, hogy a szovjet szervek 3–5 millió dollár értékű rendeltést, illetve a „leningrádi hadimúzeumban” őrzött 200 magyar hadizászlót ajánlották fel Rákosi és 3–4 társának kicserélése esetén. A miniszterelnök válaszában csak annyit közölt vele, hogy a minisztertanácsban előhozta a csere kérdését, de a tárcavezetők állásfoglalása alapján elvetették az

45 Kolontári Attila: A diplomáciai kapcsolatok felvétele Magyarország és a Szovjetunió között 1934-ben. *Múltunk* 49(2004) 3. sz. 131.

46 Kerekes Zoltán: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. III. Hadtörténelmi Közlemények 19(1972) 664–666.

47 „Elküldöm a napokban egyik wieni képes lapban a 49-ben zsákmányolt magyar zászlókról írt (Matyival kapcsolatos) cikkemet. Valamelyik pesti lapban lehetne elhelyezni”. Nem sikerült kiderítenünk, hogy melyik bécsi képes magazinról lehet szó, és később megjelent-e Kun Béla említett cikke valamelyik magyar sajtóorgánumban. Ez a két mondat mégis arról tanúskodik, hogy a kommunista emigráció egyre kétségbeesettebb vezetőinek körében már szinte a kezdetektől fogva létezhetett egy ilyen megoldási módozat Rákosi és négy társa kiszabadítására. Kun Béla levele Landler Jenőnek és Alpári Gyulának. 1926. jan. 8. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSZL) 878. fond. 8. csop., 281. ő. c., 8. fol. Az iratra hivatkozik: *Borsányi György*: Kun Béla. Politikai életrajz. Bp. 1979. 291.

ötletet.⁴⁸ Lengyel levelének a zászlókra vonatkozó pontjával kapcsolatban maga is beismerte, hogy „nem volna időszerű, de a jövő előtt az utat nem szabad eltorlaszolni”. Saját szkepszise ellenére perspektivikusan nem zárhatta ki egy ilyen megoldás lehetőségét, ugyanis különféle szaklapokban megjelentek a szabadságharc leverése után a cári Oroszországba hurcolt katonai relikviák sorsáról közölt beszámolók, tudósítások.⁴⁹

Úgy látszik azonban, hogy az 1920-as évek második felében egyelőre még nagyobb reménnyel kecsegtetett, hogy Rákosiért gazdasági előnyöket kínáljanak fel, amit először éppen a Szovjetunió bécsi követe vetett fel. Bár a kérdés teljes komplexuma még nem kellőképpen feldolgozott, a hazai szakirodalom eddigi utalásaiból is levonhatjuk a tanulságot arra nézve, hogy az 1924. évi magyar-szovjet egyezmények megszületésében milyen komoly szerepet játszott a magyar gazdasági lobb, az egyes üzleti körök pressziója a kormányra. A szinte földrésnyi értékesítési piacot és kimeríthetetlennek tűnő nyersanyagbázist birtokló Szovjetunióval folytatott export-import műveletek finanszírozásában érdekelt hazai kereskedelmi bankok közül kiemelkedett a magyar ipar egyik pillérét alkotó *Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak* vezérügynöki képviselleteként a Moszkva által leginkább keresett gépi berendezések (főleg mezőgazdasági gépek) exportjának hitelezésében érdekelt *Angol-Magyar Bank*. A pénzügyet vezetői (Károlyi Imre elnök, Krausz Simon alelnök) arra törekedtek, hogy koncesszióhoz jussanak a szovjet ipari és mezőgazdasági termelésben, illetve egy szovjet-magyar vegyes kereskedelmi társaság létrehozásával monopolizálják a szovjet piacot, és kiszorítsák onnan a szintén jelentős gazdasági súlyt képező riválisaikat (Weiss Manfréd-konzorcium, *Magyar Általános Hitelbank*). A bank még 1923-ban kísérletet tett arra, hogy megállapodást kössön a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltséggel a koncessziókról és a vegyes társaság megalakításáról, amit utóbbi két feltételhez, grandiózus hitelek folyósításához és a Szovjetunió diplomáciai elismeréséhez kötött.⁵⁰ Walko Lajos akkori kereskedelmi miniszter elhárította a két üzletember arra irányuló javaslatát, hogy a szovjet hitelügynökök teljesítéséhez a magyar állam biztosítson anyagi garanciát.⁵¹

48 Bethlen István titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rend., a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós-Szűcs László. Bp. 1972. 285–286.

49 Ilyen volt Szendrei János muzeológusnak, már csak a halála után, 1928-ban megjelent ismertetője az ún. Rákóczi-kardokról, amely a Hadi Múzeum igazgatója, Aggházy Kamil által szerkesztett Hadimúzeumi Lapokban jelent meg. Szendrei az 1896. évi millenniumi kiállítás hadtörténeti anyagának egyik gondozója volt, s az országos rendezvény előtt bejárta Európa nagy múzeumait, hogy az ott fellelhető magyar vonatkozású hadi relikviákat nyilvántartásba vegye. Cikkében felhívta a figyelmet a II. Rákóczi Györgynek tulajdonított, később Bem tábornoknak ajándékozott díszkardra, ami a szabadságharc leverése után Oroszországba, a Carszkoje Szeloi udvari fegyvergyűjteménybe került. dr. Szendrei János: A Rákóczi-kardok. Hadimúzeumi Lapok. (A Historia melléklete) 1(1928) 2. sz. 56–65.

50 B. Sz. Sztomonjakov, a berlini szovjet kereskedelmi képviselő vezetőjének jelentése G. L. Pjatkovnak, a Legfőbb Koncessziós Bizottság elnökének. 1923. márc. 2. Goszudarsztvennij arhiv Rosszijszkij Federacii (= GARF) f. 8350. op. 1. gy. 1440. l. 11–13.

51 Erre ld. Magyar gépek – orosz nafta. Jövő 1923. márc. 4. 6.; Horthy, Lenin és Krausz Simi. Bécsi Magyar Újság 1923. márc. 3. 7.

A Szovjetunióval folytatott kereskedelem előnyeit felismerő *Gyáriparosok Országos Szövetsége* (GYOSZ), látva a szovjet piac és a szovjet ipari nyersanyagok behozatala iránti nagyfokú érdeklődést, két ízben is, 1924 februárjában,⁵² majd augusztusában⁵³ memorandumot juttatott el a kormányhoz, melyekben kérte, hogy vállalja át a Szovjetunióba irányuló kivitel hitelezésével járó kockázat egy részét. Persze a magyar vezetés tisztában volt azzal, hogy nemcsak finansziális gondok állnak annak útjába, hogy a magyar ipari, mezőgazdasági export jelentős mértékű áttörést érjen el a szovjet piacon. A politikai feltételek megteremtése nélkül nem alakulhatott ki nagyobb volumenű és intenzitású kereskedelmi forgalom a két állam között, hiszen a külkereskedelemre még 1918-ban állami monopóliumot vezettek be Szovjet-Oroszországban.⁵⁴ A kormány az 1924. évi magyar–szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét kimondó egyezmények után maga is fontosnak tartotta, hogy a gazdasági érdekvélemények szervei támogatására támaszkodva kihangsúlyozza a megállapodás várható gazdasági előnyeit, mert ezzel semlegesíthette a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok felvételét ellenzők argumentumait. Az egyezmény bukásával azonban nem teljesülhettek be a szovjet piac és nyersanyag iránt hazai gazdasági körökben táplált felfokozott várakozások.

A magyar emigráns kommunisták, levonva a megfelelő következtetéseket abból, hogy a magyar üzleti szféra milyen szerepet játszott a Szovjetunió és Magyarország közti kapcsolatok kezdeti kiépítésében, s a gazdasági ésszerűségekre való hivatkozással a magyar vezetés inspirálásában, úgy vélték, hogy ezt a feszítőerőt ismét kihasználhatják Rákosi érdekében. A *Kommunisták Magyarországi Pártja* (KMP) Titkárságának levelezése alapján kiderül az is, hogy a párt vezetése számolt a magyar kormány és különösen a miniszterelnök engedékenységgel is, akiről közismert volt, hogy a Szovjetunióval való megállapodás híve. Olyan hírek terjedtek el például, hogy az 1926-ban Újpesten és Kőbányán tartott razziák során letartóztatott kommunistákat a rendőrség a Gyűjtőfogházban kivételes bánásmódban részesítette, majd váratlanul kiengedte. A párt vezető testülete ezt a szovjet–magyar viszony javítására tett lépéseknek tulajdonította: „Ezek a jelenségek szerintünk a bejeredés, vagy az orosz szerződés előszelét jelentik. [...] Az egységes pártban állítólag Bethlen tízes–húszas csoportokban agitálja a szerződést.”⁵⁵ Az elképzelés lényege abban állt, hogy a nem kis gazdasági haszonnal

52 A GYOSZ beadványa Walko Lajos kereskedelemügyi miniszternek. 1924. febr. 18. MOL K 69, 176. cs., 1924/107. t., 70.822/1924. al. sz., 4–9. fol.

53 A GYOSZ memoranduma a kormányhoz a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére a Szovjetunióval. Dátum nélkül. MOL K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. al. sz., 89–92. fol. Az irat keletkezését a szakirodalom 1924 augusztusára teszi. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. Szerk. Nemes Dezső–Karsai Elek. Bp. 1959. 686–687.

54 J. P. Bokarjev: Rosszizskaja ekonomika v mirovoj ekonomiceszknoj szisztyeme (konyec XIX–30-c gg. XX v.). In: Ekonomiceszkaja isztoria Rosszii XIX–XX vv.: szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 442.

55 A KMP Titkárságának levele a KMP Külföldi Bizottságának. 1926. júl. (?) PSZL 878. fond, 8. csop., 281. ő. e., 78–79. fol.

céljából a szovjet kormány Magyarországot a Dunán (vízi úton át) fegyverrel és munícióval fogja ellátni”.⁵⁹ Más alkalommal szovjet diplomaták előtt azt állította, hogy ő még 1925-ben felvetette, hogy a Szovjetunió rendeljen 50 millió pengő értékű lőszert Rákosi elengedéséért, jöllehet „Moszkva nem válaszolt ajánlatára”.⁶⁰ Minden jel arra utal, hogy a katonai kooperáció gondolata ekkor csak Lengyel fejében fordult meg, igaz, talán nem alaptalanul apellálhatott erre, hiszen jóval korábban, 1922-ben a magyar külügyi apparátus tagjai nem egy alkalommal tárgyaltak róla vezető szovjet diplomatákkal.⁶¹ Feltűnő azonban, hogy a cserre kapcsán Gömbös Gyula honvédelmi miniszter – aki 1929-től egészen haláláig állt a tárca élén – neve is feltűnik az általunk fellelt forrásokban, ha nem is egy lehetséges katonai együttműködés kontextusában, hanem valószínűleg a moszkvai magyar emigránsok által még akkor is erőltetett hadifogoly-variációval összefüggésben. A Külföldi Bizottságnak az *Angol–Magyar Bankkal* kötött megállapodás részleteit feltáró feljegyzése külön kiemelte, hogy Gömbös maga is akként nyilatkozott, hogy lehetőséget lát a cserére.⁶²

Rákosi második pere

Rákosi titokban maga is kicserélésének sikerében reménykedett: „mióta le vagyok tartóztatva, nem múlt el év, hogy 2-3 többé-kevésbé határozott formájú kicserélési terv ne merült volna fel, és ne foszlott volna szét, s én, aki szeretek a dolgoknak a szemébe nézni, most is tudni akarom, hogy hányadán állok”. Ebben a Zoltán öccséhez írt levelében még optimistán azt is hozzáfűzte, hogy az angol választások után konkrét nehézségek nem merülhetnek fel a kicserélésével kapcsolatban.⁶³ Bizonyos jelekből azonban inkább arra lehetett következtetni, hogy a magyar kormány tántoríthatatlan a büntetésének végrehajtásában. Így például 1930. január 11-én a váci fegyházból átszállították a szegedi Csillag börtönbe, ahol ekkor átadtak egy kifejezetten a politikai foglyok számára kialakított részleget, ami – hivatalos indoklás szerint – jobban megfelelt a biztonságos őrzési követelményeknek. A váci fegyházban gyakran előforduló éhségstrájkok és a külvilággal való összeköttetés illegális kialakítására tett kísérletek miatt a kommunista elítéltek őrzési körülményeinek szigorítását követelő Hetényi Imre budapesti rendőrfőkapitány-helyettes később még azt is kérvényezte az igazságügyi

59 Lázár Andor igazságügyi miniszter feljegyzése a Lengyel Zoltánnal folytatott beszélgetéséről. 1934. jún. 5. MOL K 578, 102. d., 1925–1944 (741–1420. sz.), Bi 1101/1934. sz., 9–10. fol.

60 Sz. M. Mirnij, a budapesti szovjet követség első titkárának feljegyzése a Lengyellel folytatott beszélgetéséről. 1934. dec. 27. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 8–10.

61 Erre részletesen ld. *Seres Attila*: Magyar–szovjet titkos tárgyalások Genovában 1922-ben. Bánffy Miklós magyar külügyminiszter feljegyzései. Fons 8(2001) 397–411.

62 A KMP Külföldi Bizottságának levele Bergmann Józsefnek (?). 1930. jún. 9. PSZL 878. fond, 8. csop., 150. ő. e., 1–2. fol.

63 Rákosi Máttyás levele Rákosi Zoltánnak. 1929. jún. 14. PSZL 720. fond, 4. ő. e., 69–70. fol.

miniszternél, hogy alkalmanként szűrőpróbaszerű razziákat és zárkakatásokat tarthasson a szegedi börtönnek a politikai foglyok számára elkülönített részlegében.⁶⁴ Noha – részben a gazdasági világválság kedvezőtlen hatásainak enyhítése érdekében – 1931-ben immáron a *Magyar Külkereskedelmi Intézet* kezdett újra tárgyalásokat a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltséggel, a tisztán kereskedelempolitikai kérdések (az export-import áruösszetétele, az áruszállítások utáni kifizetések rendje stb.) megvitatásán kívül egyéb tényezők, így Rákosi kiengedése a fegyházból, egyáltalán nem került szóba.⁶⁵ Sőt, a szabadulás várva várt napja sem következett el, hiszen az alig több mint nyolc és fél hónapos büntetés letelével Rákosit 1934. április 27-én Budapestre szállították, s ismét perbe fogták, immáron a Tanácsköztársaság alatti bűnei, a hivatalos vádirat szerint részben különféle köztörvényes bűncselekmények elkövetése (felségsértés, lázadás, gyilkosság, gyilkosságra való felbujtás, pénzhamisítás) miatt. Az 1935. január 21–február 8. között zajló második perében életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték, amit a június 27–július 1-jei fellebbviteli tárgyalásán az Ítéltábla is helybenhagyott.

A Rákosi ellen lefolytatott második eljárás idején az elsőhöz képest megváltozott egy körülmény. A Szovjetunió és Magyarország az 1924. évi berlini tárgyalásokat követő tízéves „interregnum” után, 1934. február 6-án felvette egymással a diplomáciai viszonyt. Magyar részről ebben nemcsak a gazdasági racionalitás és az Európában meginduló hatalmi elmozdulások, hanem a Duna-medencei kérdésben Magyarország legfőbb patrónusának számító olasz külpolitika kifejezett akarata is szerepet játszott. A Szovjetunió számára ez a diplomáciai aktus azt eredményezte, hogy pár hónappal később Csehszlovákia és Románia, majd ennek nyomán Bulgária is rendezte a viszonyát vele. A Magyarország által elindított, s az orosz diplomáciatörténetben „második elismerési hullámként” aposztrofált láncreakciószerű eseménysor nem kis mértékben járult hozzá a Szovjetunió nemzetközi helyzetének konszolidálásához és európai pozícióinak erősödéséhez. Noha Budapest és Moszkva között nem került sor azonnali követcserére, ez a minőségi változás bizonyos fokú óvatosságra intette a szovjet külügyi irányítást, amely még az 1924. évi berlini tárgyalásokon meggyőződhetett arról, hogy a magyar kommunisták és a Moszkvában székelő Komintern közti szálak, illetve a bolsevik propaganda támogatása a magát éppen az 1919. évi magyarországi Tanácsköztársasággal szemben identifikáló magyar kormány különösen érzékeny pontját jelentik.⁶⁶ A szovjet misszió személyzete, élén az örmény

64 Lázár Andor átirata Szlachányi Bélának, a Budapesti Királyi Gyűjtőfogház igazgatójának. 1935. aug. 17. MOL K 579, X 28.857/1935. al. sz. (Politikatörténeti Intézet [= PI] 653. fond, 4. csop., 84. ő. e.) 3–4. fol.

65 Kenéz Béla kereskedelmi miniszter átirata Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. 1932. jan. 8. MOL K 149 (PI 651. fond, 2. csop.) 29. d., 1933-6-9015. sz., 35. fol.

66 A magyar fél költségvetési okokra hivatkozva szeretne volna elhalasztani a követségek tényleges felállításának idejét. A római tárgyalásokon elért megállapodás alapján az 1934. júl. 1-ben megszabott határidőig kettős megbízatással ideiglenesen egy harmadik országba akkreditált magyar

származású Alekszandr Bekzadjan követtel 1934 karácsonya előtt érkezett Budapestre, éppen akkor, amikor már tudni vélték, hogy a Rákosi elleni bírósági eljárás megkezdése már csak hetek kérdése lehet. Ennek a rendkívül érzékeny kérdésnek az előzmények nélküli, nyílt és egyoldalú felvetése könnyen felboríthatta a két ország viszonyában új fejezetet nyitó, de lassan kibontakozó pozitív folyamatot.

Lengyel Zoltán, aki Vámbéry Rusztem és Domokos József mellett Rákosi második perében ismét a védelem képviselője lett, nem sokkal Rákosi Budapestre szállítása után elérte, hogy Lázár Andor igazságügyi miniszter fogadja őt. Részletesen előadta neki a Rákosi-ügy történetét, megemlítve, hogy a szovjet kormány milyen ajánlatokat tett a fontos politikai fogoly elengedéséért cserébe. Azt állította, hogy a Szovjetunióban, amely „csak az imént” vette fel a diplomáciai kapcsolatát Magyarországgal, a Rákosi elleni eljárás a legkínosabb benyomást tette. „Ez ellen a magatartás ellen, s a Rákosi Mátyás kiszabadítása érdekében a szovjet kormány részéről a legnyomatékosabb akció indult meg” – mondta, bár megnyugtatóan közölte, hogy amíg a kérdés dülőre nem jut, nem kell veszedelmesebb, a kormány presztízsét veszélyeztető megmozdulásoktól tartani, mert ő „lefogta a mozgalmat”. A szabadságharc lobogóit a szovjet fél készségesen, minden nehézség nélkül, és rövid időn belül visszaszolgáltatná Magyarországnak. Lázár válaszában csak arra szorítkozott, hogy az eljárást elsősorban igazságügyi kérdésnek tekinti, de az előterjesztés kormányzati politikai szempontokat is érinthet, ezért továbbítja az illetékes helyre. Úgy látszik, hogy Lázár Bethlen István egykori kormányfőnél meg akart győződni az ügyvéd közléseinek valóságtartalmáról, mielőtt a megkeresést az érintett kormánytagok, vagy a minisztertanács elé utalja. A Lengyellel folytatott beszélgetést megörökítő ügyszerint hátoldalán megőrződött Lázár kézírásos emlékeztetője a Bethlennel e tárgyban lezajlott konzultációjáról is. Eszerint a volt miniszterelnök maga is úgy emlékezett vissza, hogy annak idején valóban felmerült a zászlók hazahozatala, illetve az áruforgalom fejlesztése a Szovjetunióval, de Erdély nem került szóba. A kérdést a minisztertanács elé vitte, amely egyhangúlag elutasított mindenemű tárgyalást. Bethlen a konzultáció során olyan értelmű kijelentést tett, mely szerint a fő dilemma abban állt, hogy Rákosit halálbüntetésre ítéljék-e. Ennek elkerülése érdekében lehetségesnek tartotta, hogy ne az 1919. évi tevékenysége miatt folytassák le ellene az eljárást. „Ma nem lát semmi indokot arra, hogy az igazságszolgáltatás menetébe beavatkozzunk” – összegezte Lázár a belpolitikában még mindig befolyásosnak számító politikus véleményét.⁶⁷

és szovjet diplomátát neveztek ki Moszkvába, ill. Budapestre. Így került a moszkvai magyar misszió élére Jungerth-Arnóthy Mihály ankarai követ. A tárgyalásokra részletesen ld. *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. 141–149.; *A. I. Puskas*: Vnyesnyaja polityika Vengrii. Aprél 1927 g.–fevral 1934 g. Moszkva, 1994. 244–298.; *Kolontári A.*: A diplomáciai kapcsolatok felvétele i. m. 120–156.

⁶⁷ Lázár Andor feljegyzése a Lengyellel folytatott beszélgetéséről. 1934. jún. 5. MOL K 578, 102. d., 1925–1944. (741–1420. sz.), Bi 1101/1934. sz., 9–10. fol.

Lengyel ezek után mindent megtett annak érdekében, hogy a társadalom figyelmét az ereklyék helyzetére irányítsa, a közvélemény kedvező hangulata ugyanis kiváló hivatkozási alap lehetett a csere kierőszakolására. Így született meg a *Pesti Napló* 1934. július 22-i számában lehozott rövid cikke, amelyben még a zászlók múzeumi leltári számát is megadta, sőt, néhány darabról fényképet is közölt. A legcsekélyebb mértékben sem említette meg, hogy mi volt a lobogók ügyét népszerűsítő sajtómegjelenésének vezérmotívuma, sőt, azt sem hozta nyilvánosságra, hogy a zászlókra vonatkozó adatokat pontosan kitől és hogyan szerezte be.⁶⁸ A *Magyarország* című napilap 1934. augusztus 1-ji száma ugyanakkor megszéllőztette, hogy néhány héttel korábban Budapesten járt David Levinson amerikai ügyvéd, aki „Moszkva megbízásából” próbált eljárni a magyar igazságügyi hatóságoknál Rákosi kiengedése érdekében. A lap értesülései szerint az amerikai ügyvéd Lengyelen keresztül ajánlatot tett a magyar kormánynak, hogy a Szovjetunió Rákosiért cserébe kész kiadni húsz letartóztatott magyar túszt, köztük egy orvost, akit a szovjet hatóságok halálra ítélték, és kész visszaadni Magyarországnak az 1848–1849. évi magyar szabadságharc relikviáit. A magyar igazságügyi hatóságok azonban nyilatkoztak arról, hogy a két ügyet nem kívánják összekapcsolni, mert ez az igazságszolgáltatás szabad menetét kívülről befolyásolná. A cikk végén Lengyel véleményét is közölték, aki azt állította, hogy „Levinson ideérkezéséről előzőleg nem volt tudomása, egyébként is, az 1848–49-es magyar zászlók visszaszerzése ügyében ő [...] már nyolc évvel ezelőtt akciót indított. Tudomása szerint ebben az ügyben a magyar és szovjet kormány között hivatalosan nem volt tárgyalás”.⁶⁹

Lengyel írása a szabadságharc zászlóiról elérte az eredetileg kitűzött célt, sőt, mondhatnánk „célba talált” vele. Arra ugyanis felfigyelt Aggházy Kamil, a *Hadi Múzeum* egyik alapítója, akkori igazgatója, aki életét éppen az 1848–1849. évi szabadságharc kutatásának, valamint a 19–20. századi magyar katonai emlékek összegyűjtésének és ápolásának szentelte. Az általa vezetett közgyűjtemény 1934. augusztus 6-án levelet írt Gömbös Gyula honvédelmi miniszterhez, melyben emlékeztették arra, hogy intézetük már rögtön a Szovjetunió elismerése után, az új helyzetre való tekintettel szóbeli kérdést intézett a honvédelmi tárcához a Szovjetunióban lévő magyar katonai ereklyék nyilvántartásba vétele és esetleges „megszerzése” tárgyában. Akkor azt a választ kapták, hogy a moszkvai magyar követséget körülbelül egy év múlva fogják állandó jelleggel felállítani, ezért az év végén tegyenek erre előterjesztést. Aggházy feltehetőleg nem tudott arról, hogy a zászlók csereobjektumként való felhasználásának lehetőségét már

68 Mindössze annyit említett, hogy a fényképeket egy „jóakarójától” kapta. *Lengyel Zoltán*: A szabadságharc szent ereklyéi. *Pesti Napló* 1934. júl. 22. 35.

69 Visszautasította a kormány a Rákosi Mátyás kicserélésére vonatkozó furcsa ajánlatot. *Magyarország* 1934. aug. 1. 8. Georgi Dimitrovnak, a Komintern főtitkárának naplóbejegyzése szerint Levinson 1934. jún. 14-én valóban nála járt Rákosi ügyében. *Georgi Dimitrov*: *Dnevník* (9 márt 1933–6 február 1949). Red. Dimitar Szirkov–Petko Boev–Nikola Avrejszki–Jekaterina Kabakcsieva. Szófia, 1997. 107.

1926-ban fontolóra vették, így a *Pesti Napló* és a *Magyarország* említett cikkeit azzal a megjegyzéssel csatolta leveléhez, hogy ezek a napilapok azt a látszatot keltik, „mintha más oldalról is foglalkoznának az ereklék visszaszerzésével”. Kérte ezért, hogy diplomáciai csatornákon keresztül állapítsák meg, hogy milyen magyar katonai emléktárgyak vannak a Szovjetunióban, milyen állapotban vannak, és egyáltalán hol vannak, illetve lesz-e lehetőség arra, hogy Magyarország visszakapja őket, s ha igen, mikor és milyen feltételek mellett.⁷⁰

Lengyel Zoltán és Vámbéry Rusztem eközben olyan információkat továbbítottak Moszkvába, Rákosi ott élő testvéreinek, hogy a magyar kormány még a bírósági eljárás előtt hajlandó lenne kicserélni a hírhedt politikai foglyot bizonyos garanciák vállalása ellenében. A szovjet diplomácia a pozitív jelzések nyomán az Ankarában székelő, de kettős megbízatással a moszkvai képviselőt is ellátó Jungerth-Arnóthy Mihályon⁷¹ és saját budapesti követén keresztül megpróbálta kipuhatolni a magyar fél valós szándékait. A Külügyi Népbiztosság erre vonatkozó utasítását az Oslóból Berlinen keresztül Budapestre utazó Bekzadjan 1934 novemberének végén a német fővárosban kapta kézhez. Ebben egy Vámbéry által szeptember 10-én Rákosi Zoltánnak elküldött, s a Külügyi Népbiztossághoz továbbított levélre hivatkozva az állt, hogy Timkó Zoltán ügyész-helyettes és Gömbös Gyula miniszterelnök, továbbá a kormány más tagjai úgy nyilatkoztak, hogy készek kicserélni Rákosit, ha a szovjet kormány diplomáciai úton fordul a magyar kormányhoz. A direktíva kikötötte számára, hogy megbízólevele átadása után, de – mivel valószínűleg a magyarok sem akarnak nagyszabású pert szervezni – még az ítélethozatal előtt óvatosan tisztázza a magyar kormánynál, hogy hajlandó-e ezen az alapon (vagyis, ha a szovjet fél a magyar fél előzetes tudomásával hivatalos úton kezdeményezi) rendezni a kérdést.⁷²

A nem hivatalos szovjet érdeklődésre Kánya felvázolta a Dísz tér álláspontját, amit Jungerth a Lev Karahan ankarai szovjet követtel folytatott december 18-i megbeszélésén ismertetett. A magyar diplomata közölte szovjet kollégájával, hogy kormánya nem kíván, és nem tud beavatkozni a bírósági eljárásba, de a Szovjetunióval való jó viszony megőrzése érdekében elhatározta ennek a kellemtelen ügynek a barátságos rendezését. Jungerth felvilágosította a magyar szempontok iránt látszólag megértő Karahant, hogy ha az ítélet meghozatala után egy kis idő eltelt, majd találnak egy mindkét felet kielégítő formulát, bár megjegyezte, hogy olyan garanciák nélkül, amelyek megtiltják Rákosi számára a további Magyarország elleni propagandát, Budapest nem fogja elengedni, mert „számolnia kell a közvéleménnyel”. A jelentés végén a Külügyminisztériumban már régóta „oroszszakértőként” számon tartott diplomata egy megvalósítási me-

70 Turányi György, a Hadi Múzeum igazgatóhelyettesének előterjesztése Gömbös Gyula honvédelmi miniszternek. Hadtörténeti Levéltár (= HL.) I/31. fond, 2144. cs., Elnöki oszt. I. t., 6234/1934. al. sz.

71 Jungerth 1933-ban névmagyarosítási szándékkal vette fel az Arnóthy vezetéknevet.

72 A Külügyi Népbiztosság direktívája A. A. Bekzadjan budapesti szovjet követnek. 1934. nov. 27. AVP RF f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 96–97.

netrendet is benyújtott felettesének, mely szerint az ítélet után „szuggerálni” kellene a szovjet kormánynak, hogy a Rákosi-üggyel függetlenül, egy baráti gesztussal adja vissza a honvédszászlókat. Ezután kellene megállapodni azon biztosítékokra nézve, amelyek lehetetlenné tennék Rákosi további tevékenységét a Kominternben és a KMP-ben. A magyar igazságügyi hatóságoknak el kellene dönteniük, hogy milyen formában, amnesztia útján vagy kiutasítással szeretnének – Jungerth nem túl hízelgő kifejezésével élve – „megszabadulni” tőle.⁷³

Kresztyinszkij külügyi népbiztoshelyettes, akinek a külügyi apparátus csúcsán elhelyezkedő vezetők közül a hatáskörébe utalták a Magyarországgal fenn tartott kapcsolatok felügyeletét, az időközben Budapestre érkezett és a megbízólevelét átadó Bekzadjan figyelmét felhívta az emigránsok információi és a Jungerth helyzetértékelése közti ellentmondásra. Leszögezve, hogy utóbbi közléseit kell hivatalosnak minősíteni, kérte budapesti követét, hogy fogadja Rákosi ügyvédjét, aki majd „ügyis magától fog jelentkezni”, s tegyen szert egy általa elkészített írásbeli nyilatkozatra, melyben az ügyész kijelentéseire hivatkozik. Ha ezek után az ügyész valóban kéri, hogy hivatalosan keressék meg, tisztázzák a kérdést a Külügyminisztériumban, és személyesen Kányával. A következtetés így szólt: „Szeretnénk elérni Rákosi kiengedését, de kellemetlen lenne, ha Rákosit nem kapnánk meg, ugyanakkor alapot adnánk a magyaroknak arra a feltételezésre, hogy hivatalosan beavatkozunk a belügyeikbe”.⁷⁴ A szovjet követséget hamarosan valóban felkereső Lengyel Zoltán a moszkvai emigránsok értesüléseit támasztotta alá. Elmondta, hogy miután Timkó biztosította abbéli készségéről, hogy kicseréljék Rákosit a zászlókra, „széles körű kampányt” fejtett ki ennek érdekében, aminek igazolására megmutatta a *Pesti Napló*ban megjelent cikkét. Azt állította, hogy a magyar államigazgatási, igazságszolgáltatási szervek szinte minden befolyásos tényezőjével személyesen tárgyalt, így az ügyész helyettesen kívül Lázár Andor igazságügyi miniszterrel, Kánya Kálmán külügyminiszterrel, továbbá a miniszterelnöki kabinet illetékes személyeivel. Kijelentette, hogy semmiféle kétely nem merülhet fel azzal kapcsolatban, hogy a magyar kormány hajlandó a bírósági eljárásig kicserélni Rákosit.⁷⁵ Alig pár nappal később azonban ő maga is kénytelen volt pontosítani a fent említett személyekkel folytatott megbeszélésein elhangzottakat, és továbbra is tartva magát ahhoz, hogy a cserébe a legfőbb ügyész beleegyezett, elismerte, hogy a külügyminiszter akként nyilatkozott, hogy a kérdés teljes egészében az Igazságügyi Minisztérium kompetenciájába tartozik, de a Külügyminisztérium nem fog szembehelyezkedni az Igazságügyi Minisztérium és a *Budapesti Királyi Főügyészség* álláspontjával. Lengyel ígéretet tett

73 Jungerth Mihály jelentése Kánya Kálmánnak, 1934. dec. 18. MOL K 149 (PI 651. fond, 2. csop.), 34. d., 1935–1–3267. sz.

74 Ny. Ny. Kresztyinszkij utasítása A. A. Bekzadjannak. 1934. dec. 27. AVP RF f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 93–95.

75 Sz. M. Mirmij feljegyzése a Lengyelrel folytatott beszélgetéséről. 1934. dec. 27. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 8–10.

arra, hogy az ügyészség írásbeli nyilatkozatot fog tenni Rákosi kiengedéséről a bírósági eljárásig.⁷⁶

Erre azonban aligha nyílt esély. A kérdés diplomáciai síkra terelését ugyanis – Lengyel beállításával szöges ellentétben – mind a *Budapesti Királyi Főügyészség*, mind az Igazságügyi Minisztérium mereven elutasította. Jungerth már említett december 18-i jelentése, benne az először felvázolt kicserélési menetrenddel a Rákosi ügyében illetékes ügyész helyettesének és az igazságügyi miniszternek a dolgozóasztalára került.⁷⁷ Előbbi rendkívüli határozottságot mutatott a tekintetben, hogy semmifajta beavatkozást nem tűr el a folyamatba tett vizsgálati, s a majdani bírósági eljárásba: „illetéktelen tényezők részéről ismételten kísérletek történtek arra [...], hogy a Rákosi Mátyás bűnügyének a törvény rendes útján kívül történő elintézése a magyar királyi kormány részéről mérlegelés tárgyává tétessék. E kísérletekkel szemben arra a határozott álláspontra helyezkedtem, hogy a Rákosi Mátyás bűnügyét kizárólag igazságszolgáltatási ügynek tekintem, s nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt az ügyet törvényes kereteiből kiemelve, politikai jellegű és célzatú megbeszélések tárgyává tegyem, miután ebben az ügyben a törvény értelmében az erre alkotmányszerűen illetékes királyi bíróságok vannak hivatva dönten”.⁷⁸ A leginkább kompetens igazságügyi tárca vezetője állásfoglalását már csak az ítélethirdetés napján fogalmazta meg. Megismételve, hogy véleménye szerint elsősorban az igazságszolgáltatás hatáskörébe tartozó ügyről van szó, az ankarai követet is bírálta, mivel Magyarország hivatalos képviselőjeként a Rákosi-ügy jövődó kezelésére vonatkozó közléseket tett, amelyek egyáltalán nem időszerűek. Leszögezte, hogy a jogerős ítélet megmáskísítására vagy enyhítésére kegyelmi jogkörénél fogva kizárólag az államfő jogosult.⁷⁹

A budapesti szovjet követség alkalmazottainak is rá kellett döbenniük, hogy Rákosi ügyvédei félretájékoztatták közvetlenül a moszkvai magyar politikai emigrációt, és rajta keresztül az ügyben érdemleges lépések megtételére hivatott Külügyi Népbiztosságot. Így Bekzadjan erről a már teljesen összekuszálódott problémáról adott első értékelésében megállapította, hogy a cserének a per előtti lehetőségéről folytatott hosszas levelezés a védelem képviselői és a moszkvai magyar kommunisták között, nem volt egyéb, mint „Lengyel Zoltán, Levinson és Vámbéry által kitalált abszolút alaptalan és komolytalan furfang”, vagy ahogyan később megfogalmazta, „egy naiv terv”. Arról is informálta moszkvai feletteseit, hogy a kormányzati tényezőkkel folytatott számtalan megbeszélésük alapján meggyőződhetek arról, hogy sem Horthy, sem Gömbös, sem Kánya nem gondolnak a cserére az eljárás megkezdéséig, mert ezt a kirakatpert belpolitikájuk egyik eszközeként használják, ezért örülni kell annak, hogy a szovjet fél tartózk-

76 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Lengyellel folytatott beszélgetéséről. 1935. jan. 6. Uo. I. 6–7.

77 Kánya Kálmán átíratja Timkó Zoltánnak és Lázár Andornak. 1935. jan. 8. MOL K 578, 102. d., 1925–1944 (741–1420. sz.), B1 1101/1934. sz. 13–14. fol.

78 Timkó Zoltán átíratja Kánya Kálmánnak. 1935. jan. 16. Uo. 21–22. fol.

79 Lázár Andor átíratja Kánya Kálmánnak. 1935. febr. 8. Uo. 15–16. fol.

kodott a hivatalos diplomáciai lépések megtételétől és ezzel nem diszkreditálta magát. Nem tartotta kizártnak ugyanakkor, hogy a per után a magyar hatóságok minden különösebb nehézség nélkül kiadják majd Rákosit. Az addig tanúsított óvatos vonalvezetés további megtartására intett szerinte az is, hogy a per előtt, valószínűleg a kormány utasítására, a magyar sajtó visszafogottan viszonyult a Szovjetunióhoz.⁸⁰

Az Európa-szerte szenzációnak számító politikai per idején ezért arra is ügyelni kellett, hogy ne bolygassák meg túlságosan a Rákosi állampolgársága körüli problémát, mert az ismét ürügyet nyújthatott volna a Szovjetunió belső berendezkedése elleni kirohanásokra. Rákosi ugyanis annyira biztos volt kiszabadulásában, hogy első büntetésének lejárta előtt szovjet állampolgárságért és a Szovjetunióba utazásához szükséges tranzitvízum kiadásáért folyamodott a szovjet hatóságokhoz. A kérelmet Kun Béla terjesztette az OK(b)P Politikai Irodája elé, amely 1934. április 25-i ülésén elfogadta azt.⁸¹ Szovjet állampolgársága tehát kész tényré vált, ugyanakkor a másodszor meginduló bűnvádi eljárás miatt a Szovjetunióba utazására természetesen nem kerülhetett sor. A követség első titkára ezért Strasser Ernő ügyvéden keresztül arra figyelmeztette Rákosit, hogy ne említse meg, hogy szovjet állampolgárságot kapott. A vádlott egyébként maga is érezte, hogy veszélyes lenne Moszkva előzetes beleegyezése nélkül szovjet honosságával előhozakodni, ezért ügyvédek keresztül egy Zoltán öccséhez elküldött táviratban kérte a pártszervek erre vonatkozó direktíváját. Noha az egyébként is halálos ítéletre számító Strasser úgy vélte, hogy ez érdemben nem befolyásolta volna a bíróságot, közölte, hogy Rákosi nem optált 1920 után, ezért jugoszláv állampolgárnak fogja magát nyilvánítani.⁸²

A helyzetet ugyanakkor tovább bonyolította, hogy míg Rákosi első perében a nyugati politikusok részéről csak magánjellegűnek feltüntetett megkeresésekre, egyéni figyelmeztetésekre került sor, addig a másodszori perbefogása idején felmerült annak veszélye, hogy az ügy hivatalos francia és angol politikai fórumok elé kerül, s ennek következtében a kormányon lévő erők is mérlegelni fogják annak lehetőségét, hogy meghátrálásra kényszerítsék a magyar kormányt. A francia parlament felsőháza külügyi bizottságának 1935. február 6-i ülésén, tehát még az ítélelhozatal előtt, Longuet szocialista képviselő egy határozati javaslatot terjesztett be, amely kimondta, hogy a Rákosi elleni eljárás beleütközik a trianoni békeszerződés 76. cikkelyébe, mivel olyan politikai cselekményeket vizsgál, amelyek a békeszerződés ratifikálása előtt történtek. A grémium elfogadta a határozatot, és felszólította a kormányt, hogy tegyen jelentést a budapesti francia követ révén foganatosítandó lépésekről.⁸³ Dingle Foot angol liberális párti

80 A. A. Bekzadjan jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkijnek. 1935. jan. 26. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32. l. 3–12.

81 Az OK(b)P KB Politikai Iroda ülésének jegyzőkönyve. 1934. ápr. 25. RGASZPI f. 017. op. 162. gy. 16.

82 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Strasser Ernővel folytatott beszélgetéséről. 1935. febr. 1. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 39.

83 A Rákosi-bűnper a francia kamara külügyi bizottságában. 8 Órai Újság 1935. febr. 8. 4.

képviselő pedig a John Simon külügyi államtitkárhoz intézett interpellációjában már a Rákosi-per törvényszéki tárgyalásának idején felvetette, hogy a bírósági eljárás nem ütközik-e a trianoni békeszerződés ominózus cikkelyébe.⁸⁴ (Az 1921:XXXIII. tc. 76. cikkelye kimondta, hogy a volt Osztrák–Magyar Monarchia területének egyetlen lakosát sem lehet zavarni, vagy zaklatni azon politikai magatartása miatt, amelyet az illető 1914. július 28. óta az elszakított területek állami fennhatóságának végleges elismeréséig tanúsított.⁸⁵)

Egyelőre nem ismert, hogy milyen szerepet játszott a csehszlovák diplomácia a kérdés nemzetközi porondra vitelének előkészítésében. Annyi azonban biztos, hogy a budapesti csehszlovák követség 1935. január 11-én egy ebéd keretében megpróbálta megismertetni egymással a szovjet követség másodtitkárát, Mihail Saprovot és Vámbéry Rusztemet. A szovjet diplomata megemlítette, hogy Josef Dobrovolny, a két fél között közvetíteni igyekvő követségi titkár nem tudta, hogy a szovjet misszió képviselői már két nappal korábban kapcsolatba léptek a Rákosi kiszabadítása érdekében minden követ megmozgató ügyvéddel.⁸⁶ A csehszlovák állami vezetés közreműködésében eleinte a neves francia és angol jogászokat, ügyvédek tömörítő, a politikai foglyok jogi védelmének ellátását felvállaló *Nemzetközi Jogász Szövetség* is bízott, amely az eljárás megindulásakor Rákosi patronálására különálló testületet is alakított, „Rákosi Bizottság” néven. A „bizottságot” reprezentáló két francia ügyvéd, Marcel Willard főtítkár és Etienne Milhaud 1934-től több alkalommal is járt Magyarországon, s az elsőfokú ítélet után széles körű nemzetközi kampányt fejtett ki a per ellen, hangsúlyozva, hogy az ellentétes a trianoni békeszerződés 76. cikkelyével. Az is kiderült, hogy Eduard Beneš csehszlovák külügyminiszterhez kívánnak fordulni azzal a kéréssel, hogy vesse fel Rákosi ügyét a *Népszövetség* valamely következő ülésén. Vámbéry szerint francia kollégái nyilván jobban számítottak a csehszlovák külügyminiszter közbenjárására, mint a közismerten kommunistaellenes jugoszláv régens és környezete érdeklődésére, noha Rákosi az időközben jugoszláv fennhatóság alá került bácskai Adán született, s jugoszláv állampolgárságát megtartotta.⁸⁷

Ahogy ezek után számítani lehetett rá, a magyar kormány elleni bírálatok sorozata valóban nem szakadt meg. 1935. június 6-án Széchenyi László londoni követ felhívta a Külügyminisztérium figyelmét arra, hogy Lord Marley, a „szélsőbaloldali nézeteiről közismert” Labour párti képviselő egy interpellációt jegyzett be a felsőház június 26-i ülésére Rákosi ügyében. Várható volt, hogy az angol politikus felveti a Rákosi elleni eljárás összeférhetetlenségét a trianoni

84 A békeszerződés téves magyarázatával állást foglaltak a francia kamara külügyi bizottságában a Rákosi-bűnperrel kapcsolatban. Nemzeti Újság 1935. febr. 8. 4.

85 Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Térfy Gyula. Bp. 1922. 222.

86 M. Sz. Saprov feljegyzése a Vámbéry Rusztemmel folytatott beszélgetéséről. 1935. jan. 11. AVP RF f. 077. op. 15. p. 106. gy. 1. l. 369.

87 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Vámbéryvel folytatott beszélgetéséről. 1935. márc. 20. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 53.

békeszerződés határozataival.⁸⁸ A jelentést Kánya azzal a kéréssel továbbította Lázárnak, hogy foglaljon állást az említett paragrafus és a Rákosi ügye közti esetleges összefüggésekről, de hozzáfűzte, hogy a magyar álláspont képviselte nyilván nem ütközik majd komolyabb nehézségekbe, hiszen a békeszerződés eme kitételének megszerkesztésénél a „ratio legis” nyilván nem a kommunista bűncselekmények védelme volt.⁸⁹ Az igazságügyi tárca vezetője ezzel teljes egyetértésben utalt arra, hogy a trianoni békeszerződés 76. cikkelye az Osztrák–Magyar Monarchia területének szétdarabolásával áll összefüggésben, s a benne foglalt mentesség nem terjed ki minden politikai bűncselekményre. Részletesen kifejtette, hogy a cikkely azokat kívánta Magyarországgal szemben védeni, akik a háború kitörésétől a békekötésig valamely szövetséges hatalom érdekében politikai tevékenységet folytattak Magyarország ellen, tehát főképp azokra az egykori román, szlovák, szerb és más nemzetiségű magyar állampolgárokra vonatkozik, akik azért küzdöttek, hogy egyes magyar területeket új impérium alá juttassanak.⁹⁰

A sorsdöntő londoni felsőházi összecsapásra mindkét fél, az ezzel a fordulattal tényleg kellemetlenné váló ügy és a 76. cikkely jelentőségének dezavualására törekvő magyar kormányzat, illetve az ügy nemzetközivé terebélyesedésében érdekelt jogi védelem is készült. A magyar diplomáciának sikerült rávennie Lord Newton konzervatív képviselőt arra, hogy ha a június 26-i parlamenti vitában a Lord Marley interpellációjára adott kormányzati válasz magyar szempontból nem volna kielégítő, „Budapest intencióinak megfelelően fejtsse ki a tényállást”.⁹¹ A budapesti szovjet követséget ezekben a napokban sűrűn felkereső, s az angliai kapcsolataival büszkélkedő Vámbéry Rusztem elmondásából pedig kiderült, hogy a *Nemzetközi Jogász Szövetség* angol ügyvédei révén ő is megpróbálta latba vetni a befolyását a Rákosi-ügy miatt Magyarországra egyre inkább neheztelő angol munkáspárti és liberális politikusok körében. A magyar ügyvéd tudomást szerzett arról is, hogy Anthony Eden külügyminiszter megkérte Foot-ot, hogy a trianoni békeszerződésre hivatkozva másodszor ne vesse fel a Magyarországot kellemetlen helyzetbe hozó ügyet, egyúttal arra utasította a budapesti an-

88 Széchenyi László jelentése Kánya Kálmánnak. 1935. jún. 6. MOL K 578, 102. d., 1925–1944 (741–1420. sz.), Bi 1101/1934. sz., 24. fol.

89 Kánya Kálmán átírata Lázár Andornak. 1935. jún. 19. Uo. 23. fol.

90 Lázár arra a következtetésre jutott, hogy valószínűleg az 1934 decemberében Angliában járt Károlyi Mihály hatott az angol körökre, aki már 1923-ban is szeretne volna elérni, hogy a 76. cikkely érvényességét rá is alkalmazzák, hiszen akkor a Nagykövetek Tanácsának elnöke éppen erre a paragrafusra hivatkozva a Károlyi elleni büntetőeljárás megszüntetését követelte a magyar hatóságoktól. Lázár Andor átírata Kánya Kálmánnak. 1935. jún. 21. Uo. 26–30. fol. Effajta vélekedésre a londoni magyar követ még 1934 szilveszterén kelt jelentése is feljogosíthatta. Széchenyi ugyanis Károlyi Mihály angliai útjának egyik legfőbb jellemzőjeként éppen a Rákosi érdekében kifejtett agitációt jelölte meg (H. G. Wells író megnyerése, a Manchester Guardian dec. 29-i, Magyarországot elítélő cikke stb.). Széchenyi László jelentése Kánya Kálmánnak. 1934. dec. 31. Uo. 20–21. fol.

91 Széchenyi László jelentése Kánya Kálmánnak. 1935. jún. 6. Uo. 24. fol.

gol követet, hogy készítsen részletes jelentést a békeszerződés említett cikkelye és a Rákosi elleni eljárás kapcsolódási pontjairól. Az angol diplomata ebben a dokumentumban arra a következtetésre jutott, hogy az eljárás ellentmond a trianoni békeszerződés 76. cikkelyének. Vámbéry nem tagadta, hogy a jelentéshez szükséges jogi szakvéleményt ő állította össze a követ számára.⁹²

A Lordok Házában zajló vitáról a magyar sajtó is tudósította a közvéleményt. A vita Marley interpellációjával indult, aki kérdést intézett a kormányhoz, hogy a Rákosi-per sérti-e a trianoni békeszerződés 76. cikkelyét. Lord Stanhope külügyi államtitkár tiltakozott amiatt, hogy angol képviselők más ország igazságszolgáltatását bírálják, s kifejtette, hogy a békeszerződés ominózus cikkelye azokat a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket (horvátokat, szlovákokat stb.) védi, akik 1918-ban Ausztria–Magyarország ellen harcoltak. A magyar álláspont támogatására bizalmasan felkért Lord Newton is felszólalt, s a külügyi államtitkár nyilatkozatával teljes összhangban, a 76. cikkely alkalmazhatatlanságát hangoztatta, arra irányítva a figyelmet, hogy az ügy tárgyalása még a fellebbviteli bíróság előtt áll. A munkáspárti főrend azonban ennek ellenére követelte, hogy az angol kormány tegyen egy „baráti” előterjesztést Magyarország számára. A külügyi államtitkár csupán arra tett ígéretet, hogy fontolóra veszik, milyen baráti lépést tehetnek Magyarország felé. Ezzel a kérdés le is került a napirendről.⁹³ További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy ezek után kezdődtek-e egyeztetések a két ország között, s ha igen, milyen szinten. Mindenesetre nyilván a presszió szándékával a fellebbviteli tárgyalás megkezdése előtti napra időzített felsőházi interpelláció sem válthatta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen az Ítéletábra jóváhagyta az elsőfokú bíróság ítéletét.⁹⁴

A brit munkáspárti politikusok interpellációjának előkészítése, és az ennek hátterében zajló diplomáciai csatározások közben más téren elmozdulni látszott Rákosi ügye. Az 1935. május 7-től kizárólag moszkvai követként tevékenykedő Jungerth ugyanis az eredetileg Aggházytól származó, a honvédelmi miniszterhez intézett, de időközben a Külügyminisztériumhoz áttett kérvénynek eleget téve, május 17-én hivatalos minőségében megtekintette a *Forradalmi Múzeumban* a honvédszászlókat. (A követ nyilván már Lengyel Zoltánnak a *Pesti Naplóban*

92 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Vámbéryvel folytatott beszélgetéséről. 1935. febr. 19. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 43.

93 Érdekes vita a Lordok Házában Rákosi Mátyásról és Trianonról. *Pesti Napló* 1935. jún. 27. 6.

94 Rajniss Ferenc újságíró az Angliában „szovjet divatot” teremtő szovjet propagandának tudta be, hogy az angol társadalmat még a per után egy évvel is élénken foglalkoztatta Rákosi sorsa: „Akiről megtudják, hogy magyar, attól rögtön megkérdezik, hogy mi van a szegény, bebörtönzött Rákosival? Miért nem engedik szabadon? Olyan intelligens ember... Sok dúsgazdag angol házában Rákosi elvtárs nagyobb probléma, mint egész Magyarország. Olyan legendákat költöttek róla, hogy szinte érdemes a vörös hőst átlendíteni Oroszországba. Legalább nem fogyaszt magyar kenyeret, s talán leírják a nevét angliai számlánkról, amelyre a túlzó baloldali körök buzgón feljegyzik tartozásainkat, de következetesen elfelejtik bevezetni vérrel, szenvedéssel és kultúrával megszolgált követeléseinket”. *Rajniss Ferenc: Szovjetpropaganda Angliában. Új Magyarország* 1936. aug. 5. 1–2.

megjelent cikke, így Aggházy augusztusi kérvénye előtt tudott a honvédszászlók ottlétéről. 1934 tavaszán ugyanis egy magyar üzletemberekből és kereskedelmi minisztériumi tisztviselőkből álló delegáció utazott Moszkvába, amelynek tagjai május 27-én megtekintették a *Forradalmi Múzeumot*. Bornemissza Félix, a *Külkereskedelmi Hivatal* referense a tanulmányi útjukról készített beszámolójában külön megemlítette a két honvédszászlót.⁹⁵ A delegációt maga a követ kísérte a szovjet fővárosban.) Az általa összeírt 42 zászló közül a múzeum egyik nagy kiállítótermében állandó jelleggel csak kettő volt kiállítva, de látogatásának tiszteletére még néhány darabbal kiegészítették ezt a szűkebb kollekciót. Jelentésében kitért arra, hogy a harcban sérült zászlókat restaurálták, karbantartották, és megfelelő módon tárolták. Megkérte a gyűjtemény igazgatóságát, hogy bocsásák rendelkezésére a zászlók leltári jegyzékét.⁹⁶

Bekzadjan tudomást szerzett Jungerthnek a *Forradalmi Múzeumban* tett látogatásáról. Sürgette a Külügyi Népbiztosságot, hogy tudassák vele, ha magyar kollégája valamilyen lépést tett a csere kivitelezése érdekében a zászlók megtekintése után, mivel úgy vélte, hogy a magyar követ a kormányának tett jelentésében a csere mellett teszi majd le a voksát.⁹⁷ Erre nyomós oka lehetett, hiszen a magyar külügyi apparátus részéről a kérdés rendezésének szükségességét valló diplomata még Budapestről Moszkvába történő elutazása előtt olyan kijelentést tett, hogy a magyar kormány keresi az alkalmas pillanatot a cserére, bár bevalotta, hogy erről a minisztériumban még senkivel sem beszélt.⁹⁸ Bekzadjan optimizmusát az is erősíthette, hogy egyes üzletemberek ismét felajánlották szolgálataikat Rákosi kiengedése érdekében, persze némi üzleti kompenzációért cserébe. Ilyen volt Éber Antal, a *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara* elnöke, aki javaslatot tett arra, hogy a Szovjetunió kössön vele üzletet sertéshús és élő sertés importjára, amiért ő teljes társadalmi és gazdasági befolyását latba vetve, Rákosi kicserélésére szorítaná a kormányt. Felvilágosították ellenben, hogy ez két külön dolog, s ha valaki kereskedni akar a Szovjetunióval, azt a Rákosi-ügytől függetlenül is megteheti.⁹⁹ Hasonló ötlettel állt elő Krausz Simon is, megemlítve, hogy Németországban felelős szovjet gazdaságpolitikusokkal tárgyalt „több milliós” magyarországi megrendelésről.¹⁰⁰ A „Rákosit kereskedelmi előnyökért”

95 Bornemissza Félix, a Külkereskedelmi Hivatal hajózási referensének beszámolója moszkvai útjáról. 1934. jún. 17. után. MOL K 69, 756. cs., 1934-I/c. dosszié, 51–105. fol.

96 Jungerth-Arnóthy Mihály jelentése Kánya Kálmánnak. 1935. máj. 20. HL I/31. fond, 2144. cs., Elnöki oszt. I. t., 6234/1934. al. sz. 4935/1935. pol. sz.

97 A. A. Bekzadjan jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkijnek. 1935. jún. 16. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32. l. 41–46.

98 A. A. Bekzadjan jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkijnek. 1935. márc. 27. Uo. l. 30–33.

99 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Lengyel Zoltánnal folytatott beszélgetéséről. 1935. febr. 11. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 26.

100 „A magam részéről tartózkodtam mindenfajta komoly megbeszéléstől [...] Krausz Simivel, aki-ről itt azt beszélnek, hogy teljesen tönkrement a spekulációban, nagyon mélyre zuhant, és most ismét megpróbál a felszínre evickélni, ügyesen kiharcolva egy szeletet a tortából” – állt a szovjet követ Krauszról készített jellemzésében. A. A. Bekzadjan jelentése M. M. Litvinov külügyi népbiztosnak. 1935. júl. 15. előtt. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32. l. 47–49.

kifejezéssel jellemezhető verzió addigra már minden alapot nélkülözött, hiszen Magyarország és a Szovjetunió között hivatalos tárgyalások indultak egy kereskedelmi keretegyezmény és egy fizetési megállapodás megkötéséről, így a szovjet és főleg a magyar diplomácia mindenképpen szét kívánta választani a két kérdéskört. A magyar üzletemberek – Krausz esetében teljesen komolytalannak ítélt – javaslata mégis azt az üzenetet hordozta magában, hogy a kormány állandó hivatkozásaival ellentétben, a magyar társadalom bizonyos rétegei nem kezelik prioritásként Rákosi fogva tartását.

Az Ítéletábrán zajló tárgyalás harmadnapján Bekzadjan immáron félhivatalosan is szondáztatta az ügyről Kányát. A magyar külügyminiszter ugyanazt a fel fogást osztotta meg a szovjet követtel, mint néhány nappal korábban Jungerth: a másodfokú bíróság döntése után lehetőséget kell adni arra, hogy a magyar közvélemény megnyugodjon, el kell telnie jó néhány hónapnak ahhoz, hogy Rákosi-ról megfélemedjenek, és aztán kicserélhessék.¹⁰¹ Az Ítéletábra döntése után az ügyész magához kérte Vámbéryt, és közölte vele, hogy ezek után minden további „huzavona” hiábavaló lesz. A szovjet követ ennek hallatán attól tartott, hogy a harmadfokú bíróság, a *Magyar Királyi Kúria* a védelem további fellebbezése esetén még súlyosbíthatja is ezt az ítéletet. Jungerth és Kánya nyilatkozatai alapján Bekzadjan arra a következtetésre jutott, hogy az igazságszolgáltatási szervekkel ellentétben a Külügyminisztérium engedékenyebb álláspontra helyezkedett, ezért a szovjet követ azt javasolta a védelem képviselőinek, hogy az ügyet ne vigyék a harmadik instancia elé, hanem Kánya sugallatának eleget téve, tanúsisznak önfegyelmet a csere néhány hónappal későbbi sikere érdekében.¹⁰²

Néhány hónap elteltével, a szovjet követség első titkára, Sz. M. Mirnij közvetlenül a Szegedre visszaszállított Rákosi rossz egészségi állapotára és közérzetére vonatkozó hírek hallatán, egyenesen úgy fogalmazva, hogy „le kellene már zárni a dolgot”, javasolta, hogy Rákosi kicserélése érdekében a szovjet kormány hivatalos jegyzékben forduljon a Külügyminisztériumhoz. A szovjet diplomata úgy értelmezte a helyzetet, hogy erre kedvezőek a feltételek, hiszen a másodfokú bíróság ítélete után kissé megfélemedtek Rákosiról, nem történt semmiféle kellemetlen incidens a két ország viszonyában, s a Szovjetunió a közelmúltban több millió pengő értékű árut vásárolt Magyarországtól.¹⁰³ A csere ekkor kedvezőnek látszó végkimenetele szempontjából azonban egy váratlan fordulat történt, ami végső soron a magyar kormány abbéli aggályait igazolta, hogy a nemzetközi tiltakozások, esetleg Rákosi közvetlen részvétele a Komintern propagandájában csak árt az ügynek. Nem lehetett véletlen, hogy Jungerth még ankarai követként tett előterjesztése nyomatékosan aláhúzta, hogy csere esetén a szovjet kormánytól biztos garanciákat kell követelni arra vonatkozólag, hogy

101 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Millot francia ügyvéddel folytatott beszélgetéséről. 1935. jan. 31. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 38.

102 A. A. Bekzadjan jelentése M. M. Litvinovnak. 1935. júl. 15. előtt. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32. l. 47–49.

103 Sz. M. Mirnij jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkijnek. 1935. szept. 25. Uo. l. 54–57.

Rákosi többet nem fog részt venni a kommunista agitációban. A Komintern 1935. július 25–augusztus 21. között zajló VII. kongresszusán Rákosit beválasztották a szervezet vezető testületébe, a Végrehajtó Bizottságba. Ezek után talán nem is volt meglepő, hogy a csere ügyét magyar részről leginkább szorgalmazó moszkvai magyar külképviselet vezetője 1935. november 30-án közölte az éppen Moszkvában tartózkodó Bekzadjannal, hogy a magyar kormány ebben a helyzetben már nem tudja kiadni Rákosit, mivel már nemcsak egy egyszerű politikai foglyról van szó, hanem a Komintern Végrehajtó Bizottságának tagjáról, aki a szovjet fővárosba érkezve azonnal politikai agitációt indítana a magyarországi rezsim ellen. Jungerth arról is tájékoztatta partnerét, hogy a magyar kormány és személyesen Gömbös Gyula kormányfő úgy vélték, hogy ezt a lépést a jelenlegi magyar rendszer ellen irányuló demonstratív akcióként kell értelmezni.¹⁰⁴

Némi reményekre feljogosító változást jelentett, hogy Rákosi harmadik ügyvédjének, Domokos Józsefnek a beadványa révén a Királyi Kúria 1936. április 30-i ítéletében úgy döntött, hogy Rákosi életfogytiglani büntetésébe utólag beleszámítják a korábban fegyházban letöltött időt (összbüntetés) is.¹⁰⁵ Az életfogytiglani fegyházbüntetés időtartamaként megszabott 20 évből Rákosi addigra (1936-ra) összesen 11 évet leült. Az 1928:X. tc. 48. §-a értelmében a rabokat saját kérelmükre, a börtön felügyelőbizottságának ajánlása alapján az igazságügyi miniszter feltételes szabadlábra helyezhette, ha büntetésük időtartamának $\frac{3}{4}$ részét már letöltötték, zárva tartásuk során jó magaviseletet tanúsítottak, szorgalmasan dolgoztak és fennáll a javulásuk lehetősége.¹⁰⁶ Ez azt jelentette, hogy az igazságügyi miniszter 1940 őszén feltételesan szabadlábra helyezhette Rákosit. Érdekes, hogy Bekzadjan a Rákosi sorsán enyhítő összbüntetést részben a Szovjetuniónak annak idején Dimitrovot is kiadó Hitler akarátának tulajdonította, aki szerinte Rákosi ügyében nyomást gyakorolt Gömbösre.¹⁰⁷ Magyar újságíróktól szerzett információknak hitelt adva elvileg azt sem zárhatták ki, hogy Gömbös – éppen ellenkezőleg – a Rákosi elleni ítélet következetes végrehajtásával akarja kompenzálni a politikai becsületességén esett csorbát. A budapesti szovjet követség egyik jelentésében megemlítették, hogy a Gömbössel elégedetlen katonatisztek és állami tisztviselők már régóta igyekeztek kompromittálni a miniszterelnököt. Állítólag Horthy birtokába jutott egy levél, melyben a Horvátországban tartózkodó, akkor kapitányi rangban szolgáló Gömbös arra biztatta egyik tisztársát, hogy lépjen be a magyar *Vörös Hadseregbe* és annak vezetését a

104 A. A. Bekzadjan beszámolója a budapesti követség 1935. évi tevékenységéről M. M. Litvinovnak. 1936. febr. 16. AVP RF f. 010. op. 11. p. 68. gy. 29. l. 11–29. Vö. *Jungerth-Amóthy Mihály*: Moszkvai napló. Sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter–Szűcs László. Bp. 1989. (Sisak és cilinder) 196–199.

105 Erre részletesen ld. *Domokos J.*: i. m. 345–355.

106 Magyar törvénytár. Az 1928. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Térffy Gyula. Bp. 1929. 295–296.

107 Rákosi az ügyvédei jelzése alapján nem lett volna hajlandó elfogadni, hogy megbánást tanúsítson az elkövetett bűntettei miatt. A. A. Bekzadjan jelentése Ny. Ny. Kresztjinszkijnek. 1936. máj. 8. AVP RF f. 010. op. 11. p. 68. gy. 29. l. 70–75.

román csapatok elleni támadásra aktivizálja. Bár Gömbös később Horthy szege-di ellenforradalmi kormányához csatlakozott, ez a levél egyértelműen igazolhat-ta volna, hogy ingadozni kezdett a *Vörös Hadsereg* offenzívájának időszakában. Ennek a kitalációnak a budapesti szovjet követség diplomatái sem tulajdonítot-tak túl nagy jelentőséget, mégis úgy érezték, hogy a legerőteltesebben majd a Rákosi kiadatását leginkább ellenző magyar kormányfőt kell valamilyen módon jobb belátásra bírni.¹⁰⁸

A szovjet kormány ezek után mégsem vetette fel Rákosi kiengedésnek kér-dését. Az ügy két „főkurátorát”, az 1937. november 15-én véglegesen hazaren-delt magyarországi követet, és a vele régi ismeretségben és szoros barátságban lévő Kresztyinszkij külügyi népbiztoshelyettest – feltehetőleg 1938 nyarán – ki-végezték.¹⁰⁹ A budapesti szovjet követség élén ettől kezdve egészen 1939. febru-ár 2-ig, a Magyarország és a Szovjetunió közti közvetlen diplomáciai kapcsola-tok felfüggesztéséig ideiglenes ügyvivő állt. Az ügy holtvágányra kerülése egy Jungerth által szignált későbbi jelentésből is érzékletesen kivethető. A moszkvai követ ekként jellemezte a Bekzadjannal folytatott 1935. november 30-i, kulcs-fontosságú megbeszélése után kialakult helyzetet: „Szovjet részről többé előttem erre vonatkozólag célzást nem tettek. Az a körülmény, hogy Rákosi és egyálta-lán a magyar kommunisták protektorai 1936-ban és 1937-ben még hivatalaikban ültek, és Kun Béla letartóztatása után a Komintern-körök Rákosit különösen előtérbe kezdték helyezni, nem tette az időt alkalmassá e kérdés felvetésére, an-nál is inkább, mert a kormány időközben határozott állást foglalt Rákosi kiada-tása ellen. A külügyi népbiztosságban azóta beállott személyi változások és a GPU-nak a magyar kommunistákkal szemben elfoglalt magatartása, valamint az a körülmény, hogy az utóbbi hónapokban a Komintern-körök Rákosi személyé-vel alig foglalkoznak, lehetővé tette, véleményem szerint, hogy e kérdést valami formában a szovjet hatóságoknál fölvehessük”. A magyar diplomata a Ráko-si-üggyel való összefüggéseket szándékosan elhallgatva, ismételten csak a Kül-ügyi Népbiztosságban még 1935-ben megfogalmazott azon igényét vetette fel, hogy a szovjet hatóságok állítsák össze a *Forradalmi Múzeumban* lévő magyar hadi ereklyék inventáriumát.¹¹⁰

108 Sz. M. Mirnij jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkijnek. 1935. szept. 25. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32. l. 54–57. A valóságban Gömbös Károlyi Mihály kormányának zágrábi katonai attaséja volt, s még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, 1918. dec. 2-án visszatért Budapestre. A kom-munisták hatalomátvétele után Bécsben rögtön csatlakozott az ellenforradalmi mozgalmakhoz. Erre részletesen ld. *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp. 2001. 49–77.

109 Lubjanka. Sztalin i Glavnoje upravlenyje goszbezopasznosztij NKVD 1937–1938. Szosz-tavitelyi: V. Ny. Hausztov–V. P. Naumov–Ny. Sz. Plotnyikova. Moszkva, 2004. 396–398., 540–544.

110 Jungerth–Arnóthy Mihály jelentése Kánya Kálmánnak. 1938. jún. 10. HL I/31. fond, 2144. cs., El-nöki oszt. I. t., 6234/1934. al. sz. Vö. *Jungerth–Arnóthy M.*: i. m. 269. Megemlítenénk, hogy Aggházy közben kétszer is, 1936. máj. 9-én és 1938. márc. 10-én ismét kérte a honvédelmi minisz-tert, hogy járjon közbe a magyar katonai ereklyék jegyzékének beszerzése érdekében. Uo.

A fegyházból Moszkvába

Mielőtt rátérnénk a csere lebonyolódásának ismertetésére, érdemes egy kis kitérőt tennünk, hogy feltérképezzük, vajon milyen, a külvilággal való érintkezést lehetővé tevő személyi kapcsolati hálóval rendelkezett Rákosi a fegyházban eltöltött hosszú évei alatt? Ennek vizsgálatával könnyebben rávilágíthatunk a csere egyes részleteire, s a közöttük lévő összefüggésekre.

Rákosi első, s talán leglényegesebb kapcsolati körét a szovjet emigrációban élő testvérei, rokonai jelentették.¹¹¹ Közülük mindenekelőtt az 1898-ban született, orvosi diplomát szerző Rákosi Zoltánt, idősebbik öccsét kell megemlítenünk, akit Rákosi a leveleiben „Zoltinak” nevez, a moszkvai emigráns körökben pedig a Rákosi érdekében kifejtett fáradhatatlan tevékenysége miatt csak „kis Rákosiként” emlegettek. Ő Rákosi első perének idején tűnik fel először, csak emlékeztetésképpen utalnánk rá, hogy az 1925. október 15-i moszkvai nagygyűlés egyik vezérszónokaként. Feltételezhető, hogy eredetileg a védelem megszervezéséből is jelentős mértékben kivette a részét, olyannyira, hogy a KMP moszkvai vezetői nem is nézték jó szemmel, hogy a bátyja sorsa feletti állandó aggodalmában néha túlságosan agilisán viselkedik, vagy vádaskodik. Szántó Béla a következőket vetette papírra róla: „A Matyi két öccse itt fontoskodik, hogy fivérüknek nincsen meg mindene, mire szüksége van, meg a pörrel magával sem foglalkozik senki. Ma volt nálam a nagyobbik, és nagyképpően kijelentette, hogy ő a pör vitelére befolyást akar gyakorolni. Nagyon udvariasan tudomására adtam, hogy ez nem családi, hanem pártügy és hogy fokozza le ebbéli igényeit”.¹¹² Ő volt az, aki később, Rákosi második pere idején, a *Sarló és Kalapács* című emigráns lap 1935. március 15-i számában megadta a jelet egy új, a „tömegek egységes szolidaritásán” alapuló kampány megindításához.¹¹³ Az elsőfokú bíróság ítélete után felkereste a moszkvai magyar követséget is, hogy vízumot kérjen Magyarországra, bátyja meglátogatása céljából. Jungerth azonban megpróbálta megértetni vele, hogy semmi esélye sincs a beutazási engedély megszerzésére, s tudtára adta azt is, hogy a Komintern propagandájával vagy felvonulásokkal nem tesznek jó szolgálatot bátyja ügyének, mivel a magyar kormányt ezek egyáltalán nem befolyásolják. Bár Rákosi Zoltán ezt nem akarta elismerni, s azt bizonygatta, hogy a nemzetközi kampány és az ő propagandájuk nélkül a bátyját

1951-ben Aggházy a kitelepítési végzése tárgyában a Budapesti Rendőrfőkapitányság panaszosztályához elküldött beadványában az érdemei között sorolta fel, hogy 1935-ben a moszkvai követ az ő kezdeményezésére érdeklődött az 1848–1849. évi honvédszászlók sorsa iránt. *Aggházy Kamil*: Buda ostroma 1849. május 4–21. I. Szerk. Hermann Róbert–Szoleczky Emese. Bp. 2001. 31.

111 A Rákosi hozzátartozóira vonatkozó biográfiai adatokat Petrák Katalin bocsátotta rendelkezésemre, a magyar emigrációról készülő, általa szerkesztett lexikon alapján.

112 Szántó Béla levele a KMP Külföldi Bizottságának. 1926. jún. 18. PSZL 878. fond, 8. csop., 281. ő. c., 37–41. fol.

113 *Rákosi Zoltán*: Szabadítsátok ki Rákosit! *Sarló és Kalapács* 1935. márc. 15. 1.

halálra ítélték volna, egyelőre visszavonta vízumkérelmét.¹¹⁴ Rákosi maga is nagyra értékelte öccse általa „rekordnak” minősített teljesítményét, s lelkiismeret-furdalás gyötörte amiatt, hogy az ő ügyének állandó pártfogása miatt a saját dolgaival nem tud foglalkozni, ezért egy 1936-ban kelt levelében felvetette, hogy ügyének képviselőjét adja át valamelyik másik hozzátartozójuknak.¹¹⁵

Rákosi Zoltánt 1937-ben a szovjet hatóságok letartóztatták, igaz, kilenc hónapi fogva tartása után Dimitrov közbenjárására kiengedték. Ekkortájt kerül igazán előtérbe az 1904-ben született, eredetileg gépészmérnök végzettségű Rákosi Ferenc, aki már korábban is Zoltán segítségére volt a bátyjukkal való kapcsolattartás koordinálásában. Rákosinak az emigrációban élő két nővére, az 1888-ban született Jolán, és az 1890-ben született Gizella úgyszintén figyelemmel követték öccsük perét, s a rendelkezésükre álló eszközökkel igyekeztek elősegíteni kiszabadulását, bár valós szerepük egyelőre hiányosan rekonstruálható. Rákosi visszaemlékezése szerint Gizella lehetett az, aki a lehetséges védők köréből kiválasztotta Lengyel Zoltánt, és megbízást adott neki.¹¹⁶ Annyit tudunk még, hogy a *Nemzetközi Vörös Segély*nél dolgozó Rákosi Jolán valamikor 1934 végén kérvényt nyújtott be a szovjet pártvezetéshez, hogy Budapestre utazhasson, és ott részt vegyen a peres eljáráson, illetve minden tőle telhető segítséget megadjon raboskodó öccsének. A Politikai Iroda 1935. január 6-i ülésén jóváhagyták kérelmét,¹¹⁷ bár hazautazása – ahogy Rákosi Zoltán példáján is láttuk – az illetékes magyar külképviseleti hatóság ellenállása miatt nyilván nem valósulhatott meg.¹¹⁸ Rákosi levelezésében feltűnik még a „Miki” becenévre hallgató Csillag Miklós is, Rákosi sógora (Bella húgának a férje), aki kipróbált „mozgalmárnak” számított, hiszen már az első világháború előtt bekapcsolódott a munkásmozgalomba. A Tanácsköztársaság leverése után hosszabb párizsi kitérővel érkezett a Szovjetunióba, ahol különféle beosztásokban pártfunkcionáriusként dolgozott. Nyilván a pártban elfoglalt pozíciója lehetett az oka annak, hogy Rákosi, Ferenc öccse mellett éppen rá gondolt, amikor javasolta Zoltánnak, hogy adja át valakinek a képviselőjét.¹¹⁹ S végül nem szabad megfeledkeznünk az

114 A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. A dokumentumokat vál., a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Peter Pastor. Bp. 1992. (Politika) 14–15. Nem sokkal később Rákosi Zoltán más úton, Vámbéry segítségével próbálta meg elérni, hogy beutazási engedélyt kapjon Magyarországra. Az ügyvéd felhívta Gömöry-Laiml Lászlót, a Külügyminisztérium konzuli osztályának vezetőjét, aki akkor azt az ígéretet tette, hogy „meggyorsítja a dolgot”. Sz. M. Mirnij feljegyzése a Vámbéryvel folytatott beszélgetéséről. 1935. jún. 25. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 65.

115 Rákosi Mátyás levele Rákosi Zoltánnak. 1936. máj. 21. PSZL 720. fond, 4. ő. e., 46–49. fol.

116 *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1892–1925.* 2. Szerk. Fejtől István–Gellériné Lázár Mária–Sipos Levente. Bp. 2000. 792.

117 Az OK(b)P KB Politikai Iroda ülésének jegyzőkönyve. 1935. jan. 6. RGASZPI f. 17. op. 3. gy. 958.

118 Rákosi Zoltán említett cikkében azt írta, hogy Jolánt „be sem engedték a tárgyalásra”. *Rákosi Z.: i. m. 1.*

119 Rákosi Mátyás levele Rákosi Zoltánnak. 1936. máj. 21. PSZL 720. fond, 4. ő. e., 46–49. fol.

1908-ban született, s a legkisebb jogán a legnagyobb szeretettel körülvelt Rákosi Hajnáról sem, akit Rákosi is csak „szeretett kishúgaként” emleget az emlékirataiban.¹²⁰ Ő a jugoszláv illegális kommunista mozgalomban tehetett szert némi politikai, szervezői tapasztalatra. Az 1935. évi törvényszéki eljárás során jugoszláv állampolgárként engedélyt kapott arra, hogy beüljön a tárgyalóterembe, sőt, Szemák Jenő, a bíróság elnöke, ötperces beszélgetést engedélyezett neki Rákosival. Rákosi Zoltán tudomása szerint ekkor egy kisebb incidens történt: Hajnal azt találta mondani Rákosinak, hogy büszke rá, mire a bíró minden további látogatási lehetőségtől megfosztotta és kitiltotta a tárgyalóteremből.¹²¹

Rákosi második, az elsőnél talán nem kevésbé fontos, de Rákosi egyes megszólalásaiból ítélve néha bizonytalannak érzett kapcsolati körét ügyvédei (Lengyel Zoltán, Vámbéry Ruzsem, Domokos József, Strasser Ernő) alkották, akik a védelem jogán a legtöbbet látogathatták őt a fegyházban. Vajon mi lehet az oka annak, hogy ennyire állhatatosan próbáltak közbenjárni a hatalom által gyűlölt Rákosi érdekében? Domokos a memoárjában úgy emlékszik vissza, hogy a védők nagy száma nem szolgálta a védelem javát, mivel a felsorolt ügyvédeknek nemcsak a szakmai véleménye, védelmi taktikája és jelleme különbözött egymástól, hanem a politikai felfogása is.¹²² Az ügyvédek Rákosit pártoló magatartásának egyik motivációja a védencnek a lehető legkedvezőbb helyzet kivívását megkövetelő, rájuk is vonatkozó ügyvédi etika mellett nyilván saját politikai és erkölcsi meggyőződésük lehetett. Mindegyikük közéleti pályafutása és korábbi ügyvédi gyakorlata, sőt, későbbi sorsa alapján nyilvánvaló, hogy nem érezték magukénak a fennálló magyarországi hatalmi rendszert és más politikai, társadalmi berendezkedést tartottak követendő mintának.¹²³ Egyikük egyszer ki is fakadt emiatt a szovjet követ előtt: „Vámbéry keserűséggel és dühösen beszélt arról, hogy Horthy Magyarországá ugyanúgy a szolgaság és rabság országa, mint ahogy az volt a Jagellók, az Anjouk és a Habsburgok alatt”.¹²⁴ Az 1935. évi Rákosi-per idején talán még ennél is nagyobb súllyal esett latba, hogy nyilván erkölcsi érzéküket is sértette, hogy valakit olyan bűncselekmények miatt fognak másodszor perbe, amelyek elkövetéséről az igazságszolgáltatás első perének idején is tu-

120 Rákosi M.: Visszaemlékezések 1940–1956. 1. i. m. 10.

121 Rákosi Z.: i. m. 1.

122 Domokos J.: i. m. 326–327. A Domokos szerint viseltes öltözkű, leginkább egy „nyugalomba vonult cimbalmoshoz hasonlító” Lengyelt csak a kollegiális szellem miatt nem akarták kihagyni a védelemből. Voltaképpen hajlott kora volt az oka annak is, hogy Strasser Ernőt kinevezte a helyettesének. I. m. 338. Domokos az összbüntetés kiszabására irányuló beadvány elkészítésében is magának vindikálta a kezdeményezést, azt állítva, hogy Vámbéry eleinte ellenezte azt. I. m. 346.

123 Vámbéry életrajzát ld. Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja. 1944. december 21–1945. november 29. Főszerk. Vida István. Bp. 1994. 483–484.

124 A. A. Bekzadjan jelentése M. M. Litvinovnak. 1935. márc. 7. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 3. l. 46–48.

dott, de akkor azokat nem foglalták bele a vádpontokba. Ez, akárkiről is legyen szó, morálisan elfogadhatatlan volt számukra.

Az ügyvédek magatartásának második okát abban kell keresnünk, hogy – a források egyértelmű és egyöntetű tanúsága szerint – megbízatásukat nem ingyen vállalták, hanem elsősorban a Vörös Segély és a *Nemzetközi Jogász Szövetség* közreműködésével honoráriumot kaptak érte. A fizetések átutalása Moszkvából Budapestre nem ment zökkenőmentesen. Vámbéryt például egyszer Rákosi Zoltán távirati úton értesítette arról, hogy a pénzét Amszterdamban keresztül utalják át. Bosszankodott amiatt, hogy kénytelen lesz a holland főváros közbeiktatásával Budapestre hozni ezt az összeget, és ott átváltani a hivatalos árfolyamon pengőre, amiből neki 60%-os vesztesége származik. Kérte továbbá, hogy a jövőben, ha lehet, kerüljék az ilyen nyílt utakat, s Rákosi Zoltán ne értesítse őt táviratban vagy levélben a pénzének átutalásáról. Ebből a feljegyzésből derül ki az is, hogy az ügyvédeknek Moszkvából folyósított apanázst ekkor svájci és francia frankban utalták át.¹²⁵ Domokos emlékirataiban maga sem palástolta, hogy Vámbéryvel mindketten „szegény ördögök voltak”, ezért „várták a pénz megérkezését”. Sőt, leírta azt is, hogy egy alkalommal a budapesti ügyészség valutaosztályától egy kézbesítést kapott, melyben az állt, hogy fizetési eszközökkel való visszaélés büntetével gyanúsítják, ezért elrendelik a külföldről hozzá érkező levelek lefoglalását. A *Nemzetközi Jogász Szövetség* főtitkára, Marcel Willard ugyanis még Rákosi Zoltánnál is szokatlanabb és feltűnőbb formáját választotta a szubvenció továbbításának: Vámbéry és Domokos 750 pengőt kitevő tiszteletdíját egyszerű postai borítékba csomagolva adta fel.¹²⁶

Végül harmadik összetevőként feltételezzük, hogy a nagy feltűnést keltő, és nem kis társadalmi visszhangot prognosztizáló, Európa-szerte figyelt Rákosi-per ügyvédi karrierjük egyik fontos mérföldkövét jelentette. Általában véve egy ügyvédnek és ügyvédi irodájának nem egy esetben – akár a további megélhetését biztosító – hírnevét alapozhatta meg, ha a társadalmi figyelem középpontjában lévő ügyeket vállalhatott el. Úgy tűnik, hogy különösen a már korábban „befutottnak” számító Lengyel és Vámbéry esetében az ügyvédi sikeresség és a közéleti előrejutás egymást kölcsönösen feltételező fogalmak voltak. Őket ugyanis már régtől fogva nem csak az ügyvédi kamarában, nem csak a jogi szférában tartották számon. A politikában (illetve Vámbéry esetében az apja révén) szerzett ismertségük elősegítette ügyfélkörük bővítését, ügyvédi megbízatásaik számának folyamatos gyarapodását. Ugyanez fordítva is igaz: a Rákosi védőjeként a budapesti szovjet követség látókörébe került, s a követségen gyakran tiszteletét tevő Lengyel kísérletet tett a politikai karrierjének egyengetésére. 1935. március 14-én abból a célból kereste fel a missziót, hogy megnyerje a közvetett támogatásukat a választási kampányában. Lengyel ugyanis Budapest egyik északi mun-

125 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Vámbéryvel folytatott beszélgetéséről. 1935. febr. 10. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 35–36.

126 Domokos J.: i. m. 357–358.

káskerületében egy polgári radikális pártalakulat színeiben jelöltette magát, s kérte Rákosit, hogy segítsen neki a munkásszavazatok megszerzésében. Véden-ce azt válaszolta, hogy a börtönből nehéz kapcsolatba lépnie a KMP vezetőivel. Lengyel ezért a szovjet követséghez fordult, hogy adják át a KMP helyi szerveze-tének Rákosi üzenetét, melyben az állt, hogy ebben a körzetben szavazzanak a polgári jelölt Lengyelre. Megkísérelte átnyújtani a Komintern magyar szekciójá-hoz írt levelét is, melyben igényelte, hogy szólítsák fel a munkásságot az ő támo-gatására. Mirnij teljesen adekvát választ adott erre: „sem az első, sem a második kérését nem teljesíthetem, mivel a követségnek a helyi kommunistákkal, a Kül-ügyi Népbiztosságnak pedig Moszkvában a magyar emigránsokkal vagy a Kominternnel semmilyen kapcsolata nincs. Államellenes bűntettet hajtanék vég-re saját kormányom és országom ellen, ha még csak a személyes kapcsolatokat is támogatnám a magyar kommunistákkal. Ugyanígy, sem a Külügyi Népbiztossá-gnak, sem a munkatársainak semmilyen kapcsolatuk sincs a moszkvai emigrán-sokkal”.¹²⁷

Rákosi harmadik, leglazább kapcsolati körét a hozzá látogató, számára is-meretlen, de a jogi ügyekben többnyire jártas külföldi és magyar személyek (jogászok, ügyvédek, orvosok, politikusok) alkották, akikkel alkalmi beszélgeté-seket folytathatott. Míg a magyar igazságügyi hatóságok 1934-ben még vissza-utasították Etienne Milhaud abbéli – még a nemzetközi előzékenységre is apel-láló – kérvényét, hogy engedélyezzék számára Rákosi meglátogatását,¹²⁸ addig a Kúrián meghozott ítéletének kihirdetése után néhány esetben fogadhatott láto-gatókat. Minden egyes ilyen beszélgetés a fogva tartási körülményeinek javulá-sát, esetleg kiszabadulásának halvány reményét villantotta fel számára, hiszen ezek a személyek elvileg azért keresték fel, hogy közbenjárjanak az érdekében. Igaz, nem túl hosszú azoknak a listája, akikről biztosan tudjuk, hogy megfordul-tak a börtönben: 1936 áprilisában Jean Bastien belga ügyvéd, 1937. április 3-án Lucien Camus francia orvos és Armand Rozelaar francia ügyvéd, parlamenti képviselő, 1938. július 14-én Philippe Casses francia ügyvéd, s 1938 júliusának elején Rupert Rezső országgyűlési képviselő, ügyvéd.

Domokos feljegyezte, hogy Bastien a szegedi börtönigazgató szobájában le akarta fényképezni Rákosit, de „a gyáva igazgató megijedt, hogy adhat-e ilyes-mire engedélyt”. Hatáskörének túllépésétől tartva megkérdezte erről a miniszté-riumot, ahonnan engedélyt kapott a fényképfelvétel elkészítésére. A brüsszeli ügyvéd a fényképezőgép beállításánál mellé akarta állítani Domokost is, amire az igazgató „ijedten tiltakozott”, mondvá, hogy erre nem kapott engedélyt.¹²⁹ Camus és Rozelaar már kifejezetten Rákosi orvosi kivizsgálása céljából érkeztek Szegedre. A szegedi börtönigazgató, Csiky Jenő tanúsága szerint Rákosi nem

127 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Lengyelrel folytatott beszélgetéséről. 1935. márc. 14. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 55.

128 Lázár levele Vámbérynek Etienne Milhaud beadványa tárgyában. 1934. jún. 6. MOL K 578, 102. d., 1925–1944 (741–1420. sz.), Bi 1101/1934. sz., 5–6. fol.

129 Domokos J.: i. m. 361–362.

emelt kifogást az élelmezés, az ellátás és a bánásmód ellen, s a két francia látogatója meg volt elégedve fogva tartásának körülményeivel is. Körbevezették őket a politikai foglyok számára kialakított részlegen, s betekintheztek Rákosi cellájába is, amelyet „kifogástalannak és egészségesnek” ítélték. Egyetértettek továbbá a szegedi egyetem diagnosztikai klinikája igazgatójának, Purjesz Bélának a független szakvéleményével is, amely megállapította, hogy Rákosi gyógykezelésre szoruló szívfájdalomban nem szenved.¹³⁰ A francia orvos és politikus-társa látogatására Rákosit és a börtönt nyilván manipulációs célzattal előkészíthették. Elgondolkodtató azonban, hogy a két francia látogató csak hónapokkal szegedi látogatásuk után, 1937 novemberében adott át a párizsi magyar követnek egy francia nyelvű jegyzőkönyvet, amelyben összefoglalták vizsgálataik eredményét. Ebben Szegeden tett kijelentéseikhez képest homlokegyenest ellenkező következtetésre jutottak, mégpedig, hogy Rákosi leromlott egészségi állapota egyenlő a halálbüntetéssel, ezért csak a Szovjetunióba történő kiutasítása hozhat megoldást számára.¹³¹ Csiky Casses látogatásával kapcsolatban lejegyezte, hogy a francia ügyvéd francia sajtóküldeményeket és könyveket adott át Rákosinak: „nevezett ügyvéd bejelentette, hogy Rákosi Mátyás fegyenc elvbarátai arra is felkérték, hogy Rákosinak egy Bibliát adjon át. Nevezett ügyvéd közölte, hogy ezen kérelem folytán a Bibliát beszerezte, s azt Rákosinak át szeretné adni. Rákosi kijelentette, hogy valószínűleg valamilyen tévedésről lehet szó, mert ő senkitől Bibliát nem kért, s arra neki nincs is szüksége. Az ajándékozó ügyvéd személye iránti tiszteletből azonban az átadni szándékolt könyvet köszönettel elfogadja. Az igazgatóság kijelentette, hogy a kérdéses Bibliát a cenzúra foganatosítása után Rákosihoz juttatja”.¹³² Rupert Rezső, ügyvéd, országgyűlési képviselő, aki Domokos felkérése alapján, ezer pengő fejében vállalta, hogy elintézi a minisztériumban Rákosi helyzetének javítását, elvileg Rákosi fogva tartási körülményeinek megvizsgálására utazott Szegedre. Egy „bizalmi egyéntől származó benti jelentés” a következőkről informálta a belügyi tárcát: „július elején dr. Rupert Rezső országgyűlési képviselő is meglátogatta [Rákosit – S. A.], aki ez alkalommal saját aktív ellenforradalmi múltját ismertette, s arra akarta rábírni Rákosit, hogy vonuljon vissza a kommunista párt szolgálatából, abban az esetben biztosítja, hogy rövid időn belül kiszabadul a börtönből”.¹³³

A források szűkössége miatt Jungerth 1938. június 10-i jelentése után történekről csak annyit tudunk, hogy Rákosi kicserélésének kérdése 1938. szeptember 7-én felmerült egy – feltehetőleg – Rákosi Zoltán és Dimitrov közti megbeszélés során.¹³⁴ Mivel így sem történt előrelépés, Rákosi Zoltán és Rákosi

130 Csiky Jenő jelentése Lázár Andornak. 1937. ápr. 3. MOL K 579, X 28.857/1935. sz. (PI 653. fond., 4. csop., 84. ő. c.), 58. fol.

131 Kánya Kálmán átírata Lázár Andornak. 1937. nov. 24. Uo. 59–61. fol.

132 Csiky Jenő jelentése Lázár Andornak. 1938. máj. 28. Uo. 88. fol.

133 Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter átírata Mikecz Ödön igazságügyi miniszternek. 1938. júl. 14. Uo. 92. fol. Vö. *Domokos J.*: i. m. 362–363.

134 *G. Dimitrov*: i. m. 135.

Ferenc 1939. február 7-én egy meglehetősen kétségbeesett hangvételű levelet írt a Komintern főtitkárának, melyben tényleges intézkedések megtételét sürgették bátyjuk kiengedése érdekében. A dokumentumban arra hivatkoztak, hogy a bátyjuk ügyét egészen addig pártfogoló Domokos József budapesti tartózkodása lehetetlenné vált zsidó származása miatt, s elutazása élet-halál kérdése, ezért kéri az 1938-ra járó honoráriumának átutalását. Megemlítették, hogy valóban Domokos volt az egyetlen, aki az utóbbi időben törődött bátyjukkal: ellátta a jogi védelmét, személyes szükségleteit intézte, s folyószámláját kezelte. Ha Domokos elhagyja az országot, elveszítik egyetlen hazai támaszukat, s teljesen el lesznek szigetelve a bátyjuktól. A levél végén javasolták, hogy fizessenek Domokosnak 100 amerikai dollárt, s keressenek helyette egy új – lehetőleg keresztény – ügyvédet.¹³⁵

Dimitrov szűkszavú naplóbejegyzéseiből csak annyi vehető ki, hogy alig egy héttel a Rákosi fivérek által szignált levél megszületése után a nemzetközi szervezet vezetője francia kommunistákkal tartott értekezletén 500 dollárt bocsátott a rendelkezésükre a Rákosi-ügyben.¹³⁶ Rákosi öccsei azonban annyira reménytelennek látták a helyzetet, hogy magához a szovjet pártfőtitkárhoz folyamodtak bátyjuk kiszabadítása érdekében. Az 1939. április 11-én elküldött levelük elején leírták, hogy bátyjuk súlyosbodó egészségi állapota és a növekvő magyarországi német befolyás készteti őket arra, hogy személyesen forduljanak hozzá. Az ügy előzményeit ismertetve kifejtették, hogy korábban mind a Komintern, mind a Vörös Segély, mind a Külügyi Népbiztosság próbálkozott Rákosi elengedésének kieszközlésével, de az általuk megtett erőfeszítések nem vezettek eredményre, részben azért, mert nem voltak összehangolva. Mivel a magyarországi helyzetet figyelembe véve életének a megmentéséről lenne szó, csak Sztálin közvetlen beavatkozása segíthet.¹³⁷ A kérdést Sztálin nyilván a Komintern hatáskörébe utalta, mivel három nap múlva Dimitrov egy értekezletet hívott össze a közép-európai helyzetet jól ismerő kommunista vezetők (Szántó Béla, Klement Gottwald, Bohumir Šmeral) részvételével, s utasításba adta, hogy tanulmányozzák a kérdést, és tegyék meg az erre vonatkozó konkrét javaslatukat.¹³⁸

Az ügy rendezését azonban ekkor még kivitelezhetetlenné tette az a körülmény, hogy a szovjet vezetés az Antikomintern paktumhoz való csatlakozásának hírére 1939. február 2-án felfüggesztette a közvetlen diplomáciai viszonyát Magyarországgal.¹³⁹ A diplomáciai kapcsolatok rendezéséről csak 1939 augusztusában indultak meg a tárgyalások, s az újonnan kinevezett moszkvai magyar követ,

135 Rákosi Ferenc és Rákosi Zoltán levele Georgi Dimitrovnak. 1939. febr. 7. RGASZPI f. 495. op. 145. gy. 27. l. 97. Az iratot Kolontári Attila bocsátotta rendelkezésemre.

136 G. Dimitrov: i. m. 166.

137 Rákosi Ferenc és Rákosi Zoltán levele J. V. Sztálinnak. 1939. ápr. 11. RGASZPI f. 495. op. 145. gy. 27. l. 103–104. Az iratot Kolontári Attila bocsátotta rendelkezésemre.

138 G. Dimitrov: i. m. 170.

139 Dokumenti vnyesnyej polityiki. 1939 god. 22/1. (1 janvarja 1939–31 avgusztja 1939 g.) Red. V. G. Komplektov–J. K. Alekszejcev–A. P. Bondarenko. Moszkva, 1992. 95–96.

Kristóffy József 1939. október 25-én,¹⁴⁰ míg az új budapesti szovjet követ, Nyikolaj Saronov csak 1939. december 7-én nyújtotta át megbízólevelét.¹⁴¹ Nyilván ebben a helyzetben a kérdés diplomáciai csatornákon keresztül történő felvetéséről csak a követek állomáshelyének elfoglalása után lehetett szó. Ezt a megváltozott helyzetet tükrözte, hogy 1940. január 11-én Dimitrov ismét megvitatta ezt a kérdést Gerő Ernővel, és – a naplóbejegyzés szerint – más „magyar elvtársakkal”.¹⁴² Valószínűleg ezen a tanácskozáson határozták el, hogy Rákosi Moszkvában élő hozzátartozói közül valakit Magyarországra küldenek az ügy végleges elsimítása végett, de taktikai megfontolásból a választás nem Rákosi Zoltánra, hanem Rákosi Ferencre esett, mivel előbbi beutazási kérelme egyszer már kudarcot vallott. Ennek megfelelően a Politikai Iroda 1940. február 16-án tárgyalta Dimitrov előterjesztését Rákosi Ferenc küldetésének ügyében, s a grémium úgy határozott, hogy hozzájárul ehhez a kiutazáshoz.¹⁴³

Rákosi kisebbik öccsének vízumkérelmét a magyar hatóságok elutasították.¹⁴⁴ Ezután már személyesen Gerő folyamodott Dimitrovhoz azzal, hogy Rákosi fegyházbüntetése $\frac{3}{4}$ részének letelte 1940 őszén bekövetkezik, s mivel szabadon engedése politikai kérdés, meg kell tenni a megfelelő lépéseket. Valószínűleg végül a megoldáshoz vezető ötlet is eredetileg tőle származik, hiszen ő javasolta először, hogy bízzák meg az 1940. január 8-án elhunyt Lengyel Zoltán örökébe lépő Strasser Ernőt, hogy keressen egy olyan ügyvédet, akinek biztos összeköttetései vannak az Igazságügyi Minisztériumban, s aki így „elintézheti” Rákosi kiengedését. Még annyit tett hozzá, hogy Strasser zsidó származása miatt nem sokat tehet, és a „megfelelő személy” szolgálataiért fizetendő költségek mintegy 100–200 amerikai dollárt tesznek ki.¹⁴⁵ Közben két tervezet is készült, amely előíranyozta a kérdésben szükséges lépések megtételét. Ezek közül az egyiket 1940. május 17-én a Külügyi Népbiztosság magyar referense, Grigorij Barulin állította össze Vlagyimir Gyekanazov külügyi népbiztoshelyettes számára.¹⁴⁶ A másik, pontokba szedett elaborátumot két hónappal később Rákosi Ferenc küldte el Dimitrovnak. Ebben felvetette, hogy gyorsított ütemben elő kellene készíteni Rákosi számára a beutazásához szükséges okmányokat (útlevél, állampolgársági iratok). Javasolta még, hogy az érdekelt szovjet közgyűjtemények tegyenek közzé egy hivatalos nyilatkozatot a magyar relikviákról, mert ez

140 V. P. Patyomkin külügyi népbiztoshelyettes politikai naplója. 1939. okt. 25. AVP RF f. 06. op. 1. p. 7. gy. 60. l. 1.

141 Ny. I. Saronov budapesti szovjet követ politikai naplója. 1939. dec. 1–31. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 13. l. 1–13.

142 G. Dimitrov: i. m. 188.

143 Az OK(b)P KB Politikai Iroda ülésének jegyzőkönyve. 1940. febr. 16. RGASZPI f. 17. op. 3. gy. 1015.

144 Ld. az 1. sz. iratot.

145 Gerő Ernő levele Georgi Dimitrovnak. 1940. máj. 21. RGASZPI f. 495. op. 145. gy. 27. l. 163. Az iratot Kolontári Attila bocsátotta rendelkezésemre.

146 Ld. a 2. sz. iratot.

jelezhetné a magyar fél számára a szovjet kormány érdekeltségét a kérdés rendezésében.¹⁴⁷

A csere lebonyolítására ekkorra sokkal kedvezőbb volt a politikai légkör, mint valaha: a magyar–szovjet államközi kapcsolatok 1940 tavaszán–nyarán ugyanis „felszálló ágba” kerültek. Ebben szerepet játszott, hogy Magyarország 1939. szeptember 28. óta a Szovjetunióval közvetlenül szomszédos volt. A magyar politikai elit józanul tekintett erre a megváltozott helyzetre, s a megfelelő súllyal kezelte Moszkva növekvő kelet-európai ambícióit és szerepvállalását, illetve a szomszédságból fakadó következményeket. A szovjet külpolitika 1939. augusztusi irányváltása után Magyarország szerepe is felértékelődött a Szovjetunió külkapcsolatainak rendszerében, elsősorban a Romániával szembeni közös érdekek miatt. Ennek volt az egyik kézzelfogható jele, hogy ebben az évben mindkét állam jelentős mértékben kibővítette a másik országban lévő külképviseletének apparátusát. Február 7-én létrehozták az első TASZSZ-irodát Budapesten.¹⁴⁸ Június 26-án az OK(b)P KB Politikai Irodája katonai attasét nevezett ki a magyar fővárosba.¹⁴⁹ Az 1940. szeptember 3-án Moszkvában parafált magyar–szovjet kereskedelmi és hajózási egyezmény egyik cikkelyében vállalt kötelezettség gyanánt a Szovjetunió szeptember 6-án felállította budapesti kereskedelmi képviseletét.¹⁵⁰ Hosszú halogatás után, 1940. június 13-án került sor Faragho Gábor vezérezredes moszkvai magyar katonai attasé hozzájárulási okmányainak (*agrément*) megadására.¹⁵¹ A magyar politikai eliten belül elterjedt az a nézet, hogy a Magyarország melletti szimpátia kifejezése volt a második bécsi döntést megelőző napokban, tehát augusztus 19-én és 29-én a moszkvai román követnek átnyújtott két éles hangnemű tiltakozó jegyzék a szovjet–román határon történt sorozatos határincidensek miatt, amelyekkel a Szovjetunió meghát-rálásra akarta bírni Romániát Erdély kérdésében.¹⁵² A moszkvai magyar követ szeptember 3-i jelentésében úgy vélte, hogy a tiltakozó jegyzékekben említett, valószínűleg nem is túl nagy jelentőségű összetűzések szovjet részről indultak ki, éppen az augusztus 29-én a német és az olasz diplomácia gyámkodása alatt meginduló bécsi megbeszélésekkel kapcsolatban.¹⁵³ A magyar vezetés ennek az információnak hitelt adva, osztatlanul meg volt győződve arról, hogy a bécsi döntőbírósi egyezményt megelőző kritikus napokban a szovjet–román határ-

147 Rákosi Ferenc levele Georgi Dimitrovnak. 1940. júl. 17. RGASZPI f. 495. op. 145. gy. 27. l. 175. Az iratot Kolontári Attila bocsátotta rendelkezésemre.

148 J. Sz. Havenszon, a TASZSZ elnökének utasítása A. H. Liszinnnek, a TASZSZ budapesti tudósítójának. 1940. nov. 1. GARF f. 4459. op. 11. gy. 1138. l. 721.

149 1941 god. Dokumenti. V dvuh knyigah. 1. Red. A. Ny. Jakovlev. Moszkva, 1998. 56.

150 A Politikai Iroda ülésének jegyzőkönyve. 1940. szept. 6. RGASZPI f. 17. op. 3. gy. 1027.

151 V. G. Gyekanazov politikai naplója. 1940. jún. 13. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 1. l. 50.

152 Szovjetszko–ruminszkije otnosenija. II. 1935–1941. Dokumenti i matyeriali. Red. A. A. Avdejev–M. R. Ungureanu. Moszkva, 2000. 369–370.

153 A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. i. m. 259–260.

incidenseket szovjet részről provokálták ki, amiért Bethlen István egykori miniszterelnök még a magyar politikai körök háláját is kifejezte Saronovnak.¹⁵⁴

Gerő Ernő javaslatának eleget téve, Strasser Ernő vállalta azt a – Rákosi szerint – számára „szokatlan vállalkozást”, hogy találjon egy befolyásos személyt, aki minisztériumi kapcsolatait mozgósítva „elintézheti”, hogy az igazságügyi miniszter éljen az 1928:X. tc. 48. §-a által biztosított jogkörével. A választás Zsitvay Tibor egykori igazságügyi miniszterre esett, aki 1929–1932 között állt a tárca élén, majd 1935-től a Képviselőház igazságügyi bizottságának elnöki posztját foglalta el, de emellett ügyvédi praxist is folytatott. Rákosi emlékirataiból kiderül, hogy az exminiszter anyagi ellenszolgáltatás fejében járt közbe.¹⁵⁵ Zsitvaynak az igazságügyi minisztériumban kifejtett lobbijával párhuzamosan Strasser Ernő is írt egy levelet az igazságügyi miniszternek. Ebben Rákosi Ferenc biztosítékaira hivatkozva közölte, hogy Moszkva kész kiállítani a megfelelő okmányokat Rákosi kiutazásához, illetve kész visszaszolgáltatni Magyarországnak a moszkvai múzeumokban lévő magyar katonai relikviákat, ha a miniszter, „talán magasabb politikai megfontolás szempontjából” lehetővé teszi Rákosi számára az ország elhagyását.¹⁵⁶

A kormány valamikor 1940 szeptemberének közepén hozhatott határozatot arról, hogy Rákosit feltételesan szabadlábra helyezik.¹⁵⁷ A rendelkezésünkre álló források révén összeálló kép alapján biztosan állíthatjuk, hogy a magyar és a szovjet kormány között ez előtt, s ezt követően sem folytak erről hivatalos tárgyalások. Ezt alátámasztja az is, hogy Strasser Ernő az igazságügyi miniszter – végül Zsitvay által közvetített – pozitív állásfoglalásáról a szovjet követség rendes konzuli fogadónapján tett bejelentést.¹⁵⁸ Ezenkívül Saronov általunk töviről hegyre átolvasott, az eseményeket napi rendszerességgel rögzítő politikai naplói sem tartalmaznak arra vonatkozó utalást, hogy Strasser közléseig, és azután, a kérdés hivatalosan, vagy akár nem hivatalosan felmerült volna.¹⁵⁹ Azt valóban nem tudjuk, hogy a szovjet követségen – az 1930-as évek tapasztalataiból ítélve –

154 Ny. I. Saronov jelentése V. M. Molotov külügyi népbiztosnak. 1940. szept. 13. AVP RF f. 06. op. 2. p. 13. gy. 137. l. 14–18.

155 Rákosi M.: Visszaemlékezések 1940–1956. 1. i. m. 10. Zsitvay Tibor emlékiratainak megjelent fejezeteiben nem említi életének ezt a feltehetőleg nehezen felejthető epizódját. Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. Szerk., a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és a személyes adattárt írta: Sipos Péter. Bp. 1999. (Korok és dokumentumok)

156 Strasser Ernő levele Radocsay László igazságügyi miniszternek. 1940. szept. 16. előtt. MOL K 579, X 28.857/1935. al. sz. (PI 653. fond, 4. csop., 84. ő. e.), 93–94. fol.

157 Erről Csáky István magyar külügyminiszter 1940. okt. 28-án közölte Saronovval, hogy a kormány már másfél hónappal azelőtt döntött Rákosi szabadon engedéséről. Ny. I. Saronov jelentése M. V. Molotov külügyi népbiztosnak. 1940. okt. 28. AVP RF f. 06. op. 2. p. 13. gy. 137. l. 19–26. Az irat teljes terjedelemben megtalálható: *Seres Attila*: Újabb szovjet dokumentumok a második bécsi döntés és a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez (1940). Pont 2004. 1. sz. 85.

158 Ld. a 3. sz. iratot.

159 Ny. I. Saronov 1940. évi politikai naplója megtalálható: AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 13.

a magyar külpolitikára és belpolitikára vonatkozó háttérinformáció összegyűjtésében és elemzésében elsődleges szerephez jutó követségi első titkár és másodtitkár a diplomácia „mellékvezein evezve” vajon folytatott-e valamilyen szintű megbeszélést Rákosi kiengedéséről. Rákosinak a fegyházban eltöltött tizenöt éve (vagyis életfogytiglani büntetésének háromnegyed része) napra pontosan 1940. október 25-én járt le. Azt sem lehet eldönteni egyértelműen, hogy Rákosi a nevezetes dátum közeledtével – esetleg ügyvédi mankóra támaszkodva – ab ovo saját magától írta meg feltételes szabadlábra helyezésére vonatkozó kérelmét, vagy „fentről” súgtak neki, hogy a kiengedése lehetővé válik, s ennek érdekében tegye meg ezt a formaságot. A szegedi börtönigazgató, Csiky Jenő 1940. október 11-én továbbította az igazságügyi tárcához Rákosi dátum nélküli kézírásos kérvényét – melyben egy hónapos időtartamra az ország területének elhagyására kért engedélyt a Szovjetunióban élő rokonainak meglátogatása céljából – és a börtön felügyelőbizottságának egy nappal korábban kelt határozatát Rákosi feltételes szabadlábra ajánlásáról.¹⁶⁰

Ezzel szinte párhuzamosan, október 9-én, a Külügyi Népbiztosságon elkészült Saronov számára annak az utasításnak a tervezete, melynek értelmében óvatosan szert kellett tennie egy hivatalos személytől származó nyilatkozatra.¹⁶¹ Erre október 28-án került sor a Csáky István külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén. Az ügy részleteivel addigra már alaposan „felvértezett” szovjet követ egy „cselfogással” úgy vezette be a témát, hogy megkérdezte, vajon a második bécsi döntéssel visszakerült területen található-e az a csatamező, ahol Paszkievics csapatai harcoltak a magyar honvédsereggel. A nemleges válasz hallatán részletesen kifejtette a csere ügyének történetét. Csáky replikái alapján nem is zárható ki, hogy Zsitvainak könnyű dolga volt, hiszen közvetlenül a második bécsi döntés után a magyar vezetésen belül kialakuló közhangulat kedvezett Rákosinak. Csáky elmondta, hogy már másfél hónappal korábban döntöttek Rákosi feltételes szabadlábra helyezéséről, amit Szálasi precedensére utalva mind maga, mind Radocsay László igazságügyi miniszter – aki állítólag emiatt többször valóssággal kiabált – támogatott. Saronovnak ezek után már csak annyit kellett kérnie, hogy Rákosit a következő napon szállítsák Budapestre, s vigyék a határra a követség egyik munkatársának kíséretében. Az ügy alapos előkészítettségére utal, hogy a külügyminiszternek mindössze egy telefonhívásába került, hogy miniszter-társa, Radocsay László felé továbbítsa a kérést. Ebből az is következik, hogy a magyar kormány valamiféle jelre várt a szovjet féltől, amely alapján megkezdődhetett Rákosi kiengedésének procedúrája. Csáky még annyit jegyzett meg, hogy nagyon szeretné, ha a zászlók mihamarabb Magyarországra kerülnének.¹⁶²

Az ügy ilyen váratlanul gyors végkifejletének megítéléséhez nem mellékes szempont az sem, hogy a magyar külügyminiszter és budapesti szovjet partnere

160 Csiky Jenő átírata Radocsay Lászlónak. 1940. okt. 11. MOL K 579, X 28.857/1935. al. sz. (PI 653. fond, 4. csop., 84. ő. c.), 98. fol.

161 Ld. a 4. sz. iratot.

162 Seres A.: Újabb szovjet dokumentumok i. m. 85.

között kitűnő emberi viszony alakult ki az idők során. A budapesti szovjet követségen a kapcsolatépítésnek egy, a diplomáciai kar körében igencsak szokatlannak számító módját gyakorolták: nemcsak a jelentősebb szovjet állami ünnepeken tartottak fogadásokat, hanem alkalmanként zártkörű filmvetítéseket szerveztek a követségi épület dísztermében magyar politikusok és külföldi diplomaták számára. 1940-ben négy alkalommal került sor szovjet filmek bemutatására: június 19-én az *I. Péter* című művészfilm első részét,¹⁶³ július 7-én második részét,¹⁶⁴ július 18-án a *Mannerheim-vonal* című háborús propagandafilmet,¹⁶⁵ s végül november 17-én a *Dunánál* című, szintén propagandisztikus hangvételű dokumentumfilmet vetítették le.¹⁶⁶ A magyar külügyminiszter az *I. Péter* mindkét részének vetítésén, és a *Dunánál* című film bemutatóján is jelen volt. 1940 nyarán Csáky két egymás utáni látogatása a szovjet követségen óriási szenzációt keltett diplomáciai körökben. Persze Saronov igyekezett megnyugtatni a nála ezt szóvá tevő török és szlovák követet: „semmi különös nem találok abban, hogy a sokat dolgozó külügyminiszter eljött a követségünkre, hogy egy kicsit kipihenje magát, és megnézzen egy történelmi filmet”.¹⁶⁷ A magyar fővárosba akkreditált diplomaták ezzel szemben paradoxnak vélték, hogy az egyébként szovjetbarátnak nem igazán mondható magyar külügyminiszter és a budapesti szovjet követ között ennyire feltűnően jók a személyes kapcsolatok. Ezt csak azzal a magyarázattal lehetett feloldani, hogy mindez nyilván a Romániával szembeni magyar-szovjet érdekközösség demonstrálása. A budapesti jugoszláv követ is utalt erre: „Rašić azt állította, hogy a napokban Csáknál volt, aki azt mondta neki, törekszik arra, hogy gyorsan kielégítse a szovjet követ minden igényét, és erre utasítja a minisztérium munkatársait is (nyilván ez célzás a Rákosi-ügyre). Megjegyzem, hogy semmiféle különleges és gyakori igényem nem volt, és különben is, havonta egyszer látom Csákyt [sic! – S. A.].”¹⁶⁸ A szovjet követtel szemben egyébként is előzékeny külügyminiszternek így nem jelentett túl nagy szívességtételt, hogy felemelje a telefonkagylót és kérje egy már előkészített ügy lezárását.

Persze néhány „formalitást” még be kellett tartani. Az igazságügyi miniszter október 29-én adta ki rendeletét Rákosi feltételes szabadlábra helyezéséről, azaz az indoklással, hogy a fogoly előzőleg büntetve nem volt, s a fogva tartási helyének vezetősége által adott igazolás szerint letartóztatása alatt fegyelmezett magaviseletet és kifogástalan munkaszorgalmat tanúsított.¹⁶⁹ A miniszter a legfőbb ügyészt is értesítette arról, hogy Rákosi állandó tartózkodási helyéül Budapestet jelölték ki, de egy hónapi időtartamra engedélyezte számára az ország te-

163 Ny. I. Saronov politikai naplója. 1940. jún. 19. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 13. l. 57–64.

164 Ua. 1940. júl. 7. Uo. l. 68–76.

165 Ua. 1940. júl. 18. Uo. l. 77–80.

166 Ua. 1940. nov. 17. Uo. l. 113–118.

167 Ua. 1940. júl. 11. Uo. l. 68–76.

168 Ua. 1940. dec. 4. Uo. l. 113–118.

169 Radocsay László átírata Csiky Jenőnek. 1940. okt. 29. MOL K 579, X 28.857/1935. al. sz. (PI 653. fond, 4. csop., 84. ő. c.), 96–97. fol.

rületének elhagyását rokonlátogatás céljából.¹⁷⁰ A nyomozóhatóságnak azonban egy hónap elteltével arról kellett tájékoztatnia az ügyészséget, hogy Rákosi a jelentkezési kötelezettségének nem tett eleget. Az igazságügyi miniszter ezért egy új rendeletet adott ki feltételes szabadlábra helyezésének visszavonásáról. Erre a jogalapot az 1878:V. tc. (az akkor is többé-kevésbé érvényben lévő, még dualizmus kori büntető törvénykönyv) 50. §-a adta. Ez a törvénycikk kimondta, hogy a feltételes szabadlábra helyezettnek tartózkodási hely és életmód tekintetében külön rendőri szabályok alatt állnak, melyek megsértése esetén az igazságügyi miniszter visszavonhatja a feltételes szabadságukat. Ez a jogszabály előírta azt is, hogy a feltételes szabadság visszavonása után az ítéletben megállapított, de megszakított büntetés végrehajtását tovább kell folytatni, úgy, hogy a szabadlábon eltöltött időt a büntetésbe nem szabad beszámítani.¹⁷¹ A miniszter indoklásában az állt, hogy mivel Rákosi jelentkezési kötelezettségének nem tett eleget, a felügyeleti szabályokat megszegte, így körözést kell elrendelni ellene. A Rákosi elfogására felhívó nyomozólevelet 1941. február 10-én bocsátotta ki az ügyészség.¹⁷² Noha maga a miniszter is tisztában volt vele, hogy Rákosi nyilvánvalóan nem fog visszatérni az országba, a törvények látszólag következetes alkalmazásának szándéka nyilvánvaló volt: a Rákosi elleni ítéletet hatályban kellett tartani, hogy soha többé ne térhessen vissza. Mindez tehát de facto az országból való kitoloncolásával, emigrációba kényszerítésével volt egyenértékű.

Problémák és következtetések

A Rákosi életére vonatkozó szakirodalmat és az általunk fellelt forrásokat végigolvasva nem találtunk biztos lábakon álló, dokumentumokkal bizonyított magyarázatot arra vonatkozólag, hogy mi lehetett a *Budapesti Királyi Főügyészség* – talán más kompetens szervekkel összehangolt – célja azzal, hogy 1934-ben ismét vádat emelt Rákosi ellen? A kérdés feltevése azért is indokolt, mert – noha Rákosi Domokos József beszámolója szerint első ítéletének letöltésekor tartott attól, hogy az 1919. évi szerepe miatt ismét „elöveszi” a bíróság – a magyarországi sajtó 1933 őszén már megszellőztette, hogy büntetésének letelte után esetleg szabadon engedik.¹⁷³ Nyilván a *Magyarország* című napilapban megjelent, teljesen képtelennek tűnő indokot nem vehetjük alapul, mely szerint csak Rákosi fegyházbüntetésének kitöltése után derült ki, hogy az 1919-ben ellene kibocsátott nyomozólevelével még érvényben van.¹⁷⁴ Mellesleg a második eljárás megindítá-

170 Radocsay László átírata Strache Gusztávnak, a Budapesti Királyi Főügyészség elnökének. 1940. okt. 31. Uo. 101. fol.

171 Magyar törvénytár. 1877–1878. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 109–110.

172 Csiky Jenő jelentése Radocsay Lászlónak. 1941. febr. 5. MOL K 579, X 28.857/1935. al. sz. (PI 653. fond, 4. csop., 84. ő. c.), 113. fol.

173 *Domokos J.*: i. m. 324.

174 Visszaautasította a kormány i. m. 8.

sának valódi okaira Rákosi védői sem találták meg a törvényes magyarázatot, inkább csak talányokat fogalmaztak meg. Így például Vámbéry az elsőfokú ítélet után azt vallotta, hogy ha egy elfogulatlan jogász szembeállította volna a vádbeszédet az ő védőbeszédével, biztosan arra a következtetésre jutott volna, hogy az ügyészségnek semmilyen jogalapja nem volt a Rákosi elleni eljárás megindítására. Szerinte a kormány a perrel csak meg akarta nyugtatni azokat a reakciós köröket, amelyek bíralták a Szovjetunióval felvett diplomáciai kapcsolatok miatt, s be akarta bizonyítani, hogy a diplomáciai kapcsolatok megléte ellenére nem tűri el a kommunista propagandát.¹⁷⁵ Bekzadjan egyik első összefoglaló jelentésében szintén úgy vélte, hogy Rákosira a „madárijesztő” szerepét ruházták, s az egész eljárást csak azért találták ki, hogy felhasználhassák a lakosság elrettentésének egyik eszközeként, a terror további erősítése érdekében. A magyar uralkodó elitnek így belpolitikája egyik nem jelentéktelen tényezőjeként szüksége volt egy ilyen kirakatperre.¹⁷⁶

Lázár Andor igazságügyi miniszter utólag egyébként azzal érvelt, hogy Rákosit nem érte joghátrány abból fakadóan, hogy a proletárdiktatúra alatt és az „alkotmányos rend helyreállítása után” elkövetett bűntettei miatt külön vonták felelősségre, hiszen feltételes szabadlábra bocsátásának lehetősége a releváns jogi passzusban foglalt feltételek teljesülése esetén ugyanabban az időpontban nyílik meg, mintha összes bűncselekményét már eredetileg egy ítélettel bírálták volna el.¹⁷⁷ Persze ez a kissé cinikus indoklás nem segített abban, hogy a Rákosi elleni kétfajta bűnvádi eljárás együttes letárgyalásának negligálásából, és időben egymástól ennyire távol eső szétbontásából később ne keletkezzenek kisebb horderejű jogi ellentmondások. Így például Rákosi 1935 őszén beadványt nyújtott be a *Szegedi Királyi Kerületi Börtön* igazgatóságához, azzal a kéréssel, hogy ismerjék el az először büntetett és nem visszaeső mivoltát. A börtönigazgató megállapította, hogy noha Rákosi másodszorra lett elítélve, s ilyen tekintetben visszaesőnek számít, a második büntetése alapját képező cselekményeket 1919-ben követte el, s addig büntetlen előéletű volt, emiatt első büntényesnek kell tekinteni, s nem lehet terhére róni, hogy 1925-ben egyszer már elítélték. Első büntényes mivoltát a következő konklúzió támasztotta alá: „Miután azonban a mostani elítéltetése alapját képező bűncselekményét a rá első ízben kiszabott fegyházbüntetés kitöltése előtt követte el, ebben az ügyében visszaesőnek nem tekinthető”.¹⁷⁸

A második problémát a „kicserélési művelet” végrehajtásában közreműködő, vagy ahhoz hozzájáruló személyek szerepének a megítélése, értékelése jelen-

175 Sz. M. Mirnij feljegyzése a Vámbéryvel folytatott beszélgetéséről. 1935. febr. 10. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 33. l. 35–36.

176 A. A. Bekzadjan jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkijnek. 1935. jan. 26. AVP RF f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32. l. 3–12.

177 Lázár Andor átirata Kánya Kálmánnak. 1935. jún. 5. MOL K 579, X 28.857/1935. al. sz. (PI 653. fond, 4. csop., 84. ő. c.), 29–34. fol.

178 Csiky Jenő átirata Lázár Andornak. 1935. okt. 23. Uo. 16–19. fol.

ti. A csere aktusáról valójában semmiféle hivatalos okmány (jegyzék, jegyzőkönyv, tárgyalási dosszié) nem maradt fenn, de nem is maradhatott fenn, hiszen mint láttuk, a szovjet diplomácia erről a lehetőségről mindig csak félhivatalos csatornákon keresztül, burkolt formában és puhatolózó jelleggel érdeklődött. A cseréről kötött, inkább *gentleman's agreement* típusú megállapodás a Csáky és Saronov közti 1940. október 28-i megbeszélésen szóbelileg jött létre. Akkorra azonban már az állami szervek holdudvarában lévő tényezők elérték, hogy a kormány határozzon Rákosi kiengedéséről és rendelkezzen az ezzel járó jogi procedúra megindításáról. A kérdés magyar részről elő lett készítve, s csak a Strasser Ernő ügyvéd révén „megüzent” hozzájárulás és az ahhoz tartozó két feltétel (honvédsázlók visszaadása, Rákosi szovjet úti okmányainak kiállítása) szovjet részről történő visszaigazolására kellett várni. Az ügy előkészítettségére nemcsak az utal, hogy Csáky külügyminiszternek mindössze egy gyors telefonhívásába került Radocsay igazságügyi miniszter értesítése a szovjet igényről, hanem az is, hogy a két diplomata találkozájának, Saronov feljegyzésének tartalmából és terjedelméből ítélve nem ez volt a központi témája, hanem egészen más kérdések (a második bécsi döntés következményei, a magyar belpolitikai helyzet). Rákosi azonban – hiába járt le október 25-én a büntetése – addig nem távozhatt a börtönből, amíg a Szovjetunió nem jelezte abbéli hajlandóságát, hogy befogadja.

Mindebből következik, hogy Rákosi és a honvédsázlók kicserélésében eddigi ismereteinkhez képest sokkal dominánsabb szerepet kell tulajdonítanunk az olyan nem hivatalos tényezőknek, mint Rákosi emigrációban élő hozzátartozói és hazai ügyvédei. Az ügyben illetékes moszkvai (Külügyi Népbiztosság, Komintern, Vörös Segély) és budapesti (Külügyminisztérium, Igazságügyi Minisztérium, igazságszolgáltatás) hivatalos szerveket vagy hivatalosan támogatott szervezeteket összekötő lánc szemei elég megbízhatóan kitapinthatók: magyar oldalon Rákosi polgári és baloldali ügyvédei, míg szovjet oldalon Rákosinak a velük állandó és szoros kapcsolatban lévő hozzátartozói. Nem lehet egyértelműen kijelenteni azt sem, hogy az ügy kirobbanásától, 1925-től kezdve, a Rákosi kicserélésében érintett, összes fentebbi hivatalos tényező szándékai az egyik vagy másik oldalon mindig összhangban lettek volna. Ahogyan láttuk például, az 1920-as évek végén a szovjet állami vezetés már nem támogatta a Vörös Segély és feltehetőleg a Komintern által felkarolt gondolatot, hogy Rákosiért nyújtsanak gazdasági kompenzációt Magyarországnak. Vagy fordítva, a Komintern VII. kongresszusáig a Külügyminisztérium hajlott arra, hogy az ismert feltételek betartásával és bizonyos türelmi idő elteltével Rákosit kiadják a Szovjetuniónak, míg az Igazságügyi Minisztérium és az igazságszolgáltatás szervei ezt mereven elleneztek.

Egyelőre semmilyen közvetlen utalás vagy adat nem áll rendelkezésünkre annak megítéléséhez, hogy Sztálin akarata mennyiben érvényesült a csere kivitelezésében, a Rákosi fivérek 1939. április 11-i levele is inkább arra szolgál közvetett bizonyítékkul, hogy a szovjet vezetőnek tudnia kellett az ügy aktuális állásáról, amit e nélkül is nyilván feltételezhetnénk. Sztálin iniciatívájának és mindenben, még a Kominternen belül Rákosi ügyét figyelemmel követő Dimitroven

is túlmutató szerepének a legendája magától Rákosi Mátyástól és Vas Zoltántól származhatott, akik a megérkezésük után Moszkvában erről hallott értesüléseket később az emlékirataikban is rögzítették. Rákosi például megemléltette, hogy Dimitrov megpróbálta elhárítani a neki kifejezett köszönetet, mondván, hogy Rákosi a kiszabadulását elsősorban Sztálinnak köszönheti. A moszkvai magyar emigránsok ugyancsak felvilágosították a 15 évet fegyházban eltöltött, így a szovjet párt- és állami vezetés, illetve a Komintern közti erőviszonyokat nem ismerő Rákosit, hogy Sztálint és Dimitrovot nem lehet egy lapon említeni, ezért jobban domborítsa ki Sztálin szerepét, amikor köszönetet mond a kiszabadulásáért.¹⁷⁹ Vas Zoltán tágabb összefüggésbe helyezte a kiengedésüket. Úgy vélte, hogy a magyar kormány engedékenysége és a szovjet kormány fokozottabb aktivitása végső soron a szovjet–német meg nem támadási egyezményre vezethető vissza, hiszen ezt követően a magyar kormány is megpróbált igazodni német szövetségese diktátumához, a szovjet kormány pedig a gyümölcsöző német–szovjet viszonyra támaszkodva többet mert követelni kis nyugati szomszédjától. Értesülései szerint éppen a szovjet–német kapcsolatokban beálló kedvező változások segítették elő Toivo Antikainen finn és Anna Pauker román kommunista kiszabadítását is.¹⁸⁰

Nem kizárt természetesen, hogy Rákosi és Vas Szovjetunióba távozása beágyazható egy ilyen tágabb összefüggési keretbe. Az orosz történetírás mára megbízhatóan kimutatta, hogy a szovjet külpolitikában hogyan zajlik le az átmenet az 1917. év forradalmi diplomáciájából az 1930-as évek végének, 1940-es évek elejének az államérdekeket szigorúan védő nagyhatalmi diplomáciájába, s hogyan váltakozik, kombinálódik, vagy éppen ütközik egymással a szovjet külpolitika két eleme, Európa forradalmasításának igénye, illetve az államérdekek képviselője.¹⁸¹ Mindenesetre a kérdés egész történetén végigtekintve látható, hogy a szovjet diplomácia sosem kívánta a Rákosi-ügynek alárendelni a Magyarországgal az 1920-as években még egyenetlen, de biztató jeleket is magában hordozó, majd 1934-ben hivatalos rangra emelt, s 1940-ben egyenesen felfelé ívelő bilaterális kapcsolatrendszerét. További kutatásokat igényel ugyanakkor annak kiderítése, hogy a magyar vezetés 1940-ben végül is miért nem követelt garanciákat arra vonatkozólag, hogy Rákosi többé ne kapcsolódjon be a Komintern tevékenységébe. Noha a helyzet 1935 óta nem változott, hiszen Rákosi továbbra is a Komintern Végrehajtó Bizottságának tagja maradt, s mint az emigrációban eltöltött évei utólag vissza is igazolják, egy rövidebb gyógykezelést és egy ellene

179 Rákosi M.: Visszaemlékezések 1940–1956. 1. i. m. 17–19.

180 Vas Z.: i. m. 27–29.

181 Erre ld. pl. a teljesség igénye nélkül: L. Ny. Nyezsinszkij: Igycja „mirovoj revolucii” i vnyesnyaja polityika szovjetszkovo goszudarsztva v 1917–1921 godah. In: Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika 1917–1945 gg. Poiszki novih podhodov. Otv. red. L. Ny. Nyezsinszkij. Moszkva, 1992. 8–62.; Kevin Makdermott–Dzseremi Agnju: Komintern. Isztoria mezdunarodnovo kommunizma ot Lenyina do Sztalina. Moszkva, 2000.; Polithjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Komintern. 1919–1943 Dokumenti. Otv. red. G. M. Adibekov–K. M. Anderszon–K. K. Sirinja. Moszkva, 2004.

folytatott belső vizsgálatot követően már rögtön 1941 elejétől ismét részt vesz a nemzetközi szervezet munkájában a magyar szekció fejeként.

A téma vizsgálatánál azonban jelentkezik még egy probléma. Teljesen érthető, ha 1941-ben a kortársak számára vitathatatlannak tűnt, hogy a Szovjetunió egyoldalú gesztusértékű lépést tett és a baráti szándékait nyilvánította ki akkor, amikor felajánlotta a magyarság által szent ereklyének tekintett honvédszászlók visszaadását Magyarországnak, hiszen ők nem ismerték a háttérben, a színpalak mögött létrejött szóbeli megegyezést arról, hogy a lobogók csak Rákosi szabadon engedéséért viszonzásul kerülhetnek vissza Magyarországra.¹⁸² A zászlók visszaadását azonban a hazai és orosz szakirodalom nemritkán a Szovjetunió gesztusaként, s jószomszédi szándékainak demonstrálásaként tüntette fel annak ellenére is, hogy már ismertté vált a „csereakció” ténye, még ha annak körülményei továbbra is homályban maradtak. A történeti köztudatba ekként vonult be, s mind a mai napig ekként van jelen ez az esemény. A zászlók 1941. évi visszaadásának történetét ugyanakkor nem lehet a Rákosi-ügytől függetlenül tárgyalni. Már csak azért sem, mert szovjet részről soha, semmilyen körülmények között nem merült fel, hogy a honvédszászlókat önként és egyoldalúan visszaszállgáltassák Magyarországnak, ez a lehetőség mindig is a Rákosi-ügy függvénye maradt, a szovjet dokumentumok kizárólag Rákosi személyével összefüggésben beszélnek erről. Emellett a magyar kormánynak Rákosi fejéért kitalált „előnyök” elképesztően széles palettája mutatja, hogy a csereakció lebonyolításának egész históriájában valójában Rákosi személye játszotta a főszerepet és nem a honvédszászlók, amelyek csupán az egyik lehetséges „csereobjektum” szerepében statisztáltak.

A csere előzményei, majd végkifejlete és ezen belül Magyarországon a kérdésben meghatározó tárcák vezetőinek ehhez való viszonyulása, illetve a korabeli nemzetközi konstelláció figyelembevétele, sokkal inkább arra a következtetésre adnak alapot, hogy Rákosi Mátyás és Vas Zoltán Szovjetunióknak történő átengedése volt egy gesztusértékű, a kapcsolatok további javítását szolgáló lépés a magyar kormány részéről. (Rákosi 1940. november 2-án lépte át a magyar–szovjet határt, a zászlók visszaadását előirányzó szovjet döntésről szóló első híradás majdnem két és fél hónapos késéssel, csak 1941. január 10-én jelent meg a

182 A zászlók hazahozatalának híre lázba hozta a magyar közvéleményt, s az egyes sajtóorgánumok, politikai beállítódástól függetlenül pozitív véleményeket közöltek erről az aktusról. Erre ld. pl. *Supka Géza*: Honvédszászlók a moszkvai Kremlben. *Magyar Nemzet* 1941. jan. 11. 5.; *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Az orosz gesztus. *Független Magyarország* 1941. jan. 13. 3. Bajcsy-Zsilinszky Endre az orosz és a magyar nép kapcsolatának történetében a pozitív elemeket aláhúzza, s a zászlók visszaadásának apropóján további szovjet–magyar közeledést javasolva, a következő általános következtetéseket vonta le: „Talán nem járunk messze az igazságtól, és nem festünk magunknak vele hamis ábrándképet, ha ebben a gesztusban, túl az udvariasságon bizonyos szimbolikus üzenetet vélünk felfedezni. Azt az üzenetet Szovjet-Oroszország vezetőinek és a szovjet-orosz népnek, hogy nincsenek ellenséges szándékaik Magyarországgal és a magyar nemzettel szemben.”

hazai sajtóban.¹⁸³) Moszkva részéről tehát valójában szó sem volt baráti gesztusról, csupán egy „gentleman’s agreement” típusú kötelezettség teljesítéséről, egy válaszlépésről, Rákosi szabadon bocsátásának logikus következményéről. Más kérdés, hogy a szovjet vezetés kiváló ürügynek tartotta a zászlók visszaadását arra, hogy demonstrálhassa egy Magyarország és a Szovjetunió közti katonai konfliktus elkerülésében meglévő érdekelttségét a magyar vezetés és különösen a magyar társadalom felé.¹⁸⁴ A zászlókat a magyar határon, majd a Keleti pályaudvarnál hatalmas pompával fogadták, katonai díszkíséretben vitték fel őket a Budai Várba.¹⁸⁵ Az átvételük idején a magyar katonai szervek által szervezett, és eredetileg a Külügyi Népbiztosság által is az aktus fényének emelése érdekében szükségelt impozáns ünnepségek a magyar társadalomban csak felerősítették azt a hitet, hogy a magasztos történelmi esemény mögött kizárólag a Szovjetunió gesztusa, szimbolikus üzenete rejlik.¹⁸⁶

183 Die Sowjetregierung gibt Ungarn die 1848–49-er Honvédfahnen zurück. Pester Lloyd 1940. jan. 10. (Morgenblatt) 6. A Külügyi Népbiztosság feltehetőleg még 10. előtt informálta Krisztoffy József moszkvai követet a zászlók visszajuttatására vonatkozó döntésről. *Andrej Puskas: Dva vozvrata vengerszkijh gonvedszkih znamjon.* In: Naucsnie izdanyia moszkovszkovo Vengerszkovo Kolledzsa. I. Otv. red. Jozsef Goreity. Moszkva, 2001. 93.

184 Ld. a 6. sz. iratot.

185 A zászlók történetére Kerekes Zoltán már említett tanulmánya mellett ld. még: *Kerekes Zoltán: Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye.* In: *Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője.* 1. Szerk. Molnár Pál. Bp. 1971. 72–160.; *Györkei Jenő–Cs. Kotru Györgyi: Dicső ereklyék. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadilobogóinak története.* Bp. 2000. A hazai publicisztikában is rábukkanhatunk tudományos igényességgel megírt cikkekre: *Murányi Gábor: A hazatért vándorzászlók. A kétszer visszakapott 48-as lobogók.* HVG 1998. márc. 21. 89–91.

186 Az ünnepségekre vonatkozó iratokat ld. HL I/31. fond, 4030. cs., 2480/1941. al. sz.; Uo. 4032. cs., 24 283/191. al. sz.

Iratok¹⁸⁷

1.

Rákosi Ferenc¹⁸⁸ levele Sz. A. Lozovszkij¹⁸⁹ szovjet külügyi népbiztos-helyettesnek magyarországi vízumkérelmének elutasításáról, s a szovjet diplomácia közbenjárásáról vízumának megszerzéséhez¹⁹⁰
Moszkva, 1940. április 22.

Kedves Lozovszkij elvtárs!¹⁹¹

Már értesítettem Önt arról, hogy a magyar misszió megtagadta tőlem a beutazóvízum kiadását Magyarországra.

Március 18-án a magyar követségre mentem, hogy vízumot kérjek magamnak. A követségen közölték, hogy vízumot csak a magyar kormány engedélyével adhatnak. Megígérték, hogy 20 napon belül válaszolnak a kérvényemre. A válasz meggyorsítása érdekében javasoltam, hogy távirón kérjenek nekem beutazási engedélyt a kormánytól, s ezekre a költségeikre egy pár nap múlva küldtem 100 rubelt. De miután megkapták ezt az összeget, kijelentették, hogy a kérvényemet már diplomáciai futárral elküldték.

Ezt követően több alkalommal telefonáltam a követségre, de minden egyes alkalommal azt válaszolták, hogy a diplomáciai futár még nem ért vissza, legutoljára arra kértek, hogy április 20-án telefonáljak.

Miután 20-án telefonon beszéltem Önnel, felhívtam őket, s kértem, hogy a követ fogadjon. Megkértek, hogy öt percig tartsam a vonalat, majd közölték, hogy Budapest elutasította a kérelmemet.

Ez az elutasító válasz kissé furcsa, annak ismeretében, hogy a magyar hatóságok engedélyeztek Mátyás számára egy könyvküldeményt közvetlenül Moszk-

187 Az orosz nyelvű forrásokat saját fordításunkban közöljük. Az iratok eredeti tagolásán nem változtattunk. A lap felzetén feltüntetett iktatószámot elhagytuk, mivel a dokumentumok tartalmi és textológiai tanulmányozásánál jelen esetben nem releváns. A kiolvashatatlan vagy bizonytalan szövegrészeket szögletes zárójelbe tettük.

188 Rákosi (Bíró) Ferenc (1904–), gépészmérnök. 1924-ben a MOPR közreműködésével került Moszkvába Párizsból. A szovjet fővárosban szerzett gépészmérnöki oklevelet, majd a repülőgépiparban dolgozott. 1941-ben a Vörös Hadsereg tisztjeként részt vett Moszkva védelmében. 1945-ben hazatért Magyarországra.

189 Szolomon Abramovics Lozovszkij (1878–1952), szovjet diplomata. 1939–1946 között külügyi népbiztoshelyettes (1946-tól külügyminiszter-helyettes), egyúttal 1941-től 1946-ig a Szovínformbűrő helyettes vezetője, majd vezetője.

190 Vö. Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai követ jelentése Kánya Kálmán külügyminiszternek Rákosi Zoltán vízumkérelméről. 1935. máj. 9. A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. i. m. 14–15.

191 A lap jobb oldalán gépelt széljegyzet: „Rákositól”. A lap bal oldalán kéziratos széljegyzet: „Gyekanazovnak”.

vából, ami korábban soha nem fordult elő, s egy másik elvtársnak, aki ugyanabban a börtönben van, engedélyezték, hogy megkaphassa az „Új Hang” című, Moszkvában megjelenő magyar nyelvű újságot.

Ez a körülmény arra utal, hogy a magyar hatóságok viszonya kissé megváltozott, és talán egyszer még engedélyezni fogják számomra a beutazóvízumot.

Ehhez kérném az Ön segítségét.

Eltársi üdvözléssel:

Rákosi

1940. április. 22.

(Kézírásos eredeti. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 16–17.)

2.

A Külügyi Népbiztosság Közép-Európai osztálya vezetőjének,
A. M. Alekszandrovnak,¹⁹² és a Külügyi Népbiztosság magyar
referensének, G. Sz. Barulinnak¹⁹³ a feljegyzése V. G. Gyekanazov¹⁹⁴
szovjet külügyi népbiztoshelyettes számára a Rákosi-per történetéről
Moszkva, 1940. május 17.

Titkos

1940. május 17.

Tájékoztató Rákosi Mátyás elvtárs ügyéről

Rákosi Mátyás (szül. 1891¹⁹⁵) – magyar kommunista. Orosz hadifogságban volt, amikor csatlakozott a bolsevikokhoz. 1918-ban belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába. A Magyar Tanácsköztársaság idején szocializációs népbiztoshelyettes, és egy hadtest vezetője, majd a Munkás–Paraszt Felügyelőség

192 Alekszandr Mihajlovics Alekszandrov (1907–1983), szovjet diplomata. 1939–1940-ben a Külügyi Népbiztosság közép-európai osztályának vezetője. 1940–1942 között a szófiai követség tanácsosa, 1944–1946 között az OSZFSZK Külügyi Népbiztossága Politikai osztályának vezetője, 1946-tól 1949-ig a Külügyminisztérium IV. Európai osztályának vezetője.

193 Grigorij Szeliversztvovics Barulin (1903–1990), szovjet diplomata. 1939–1941 között a Külügyi Népbiztosság központi apparátusának munkatársaként a magyar ügyek referense, 1945–1947 között a budapesti nagykövetség tanácsosa.

194 Vlagyimir Georgijevics Gyekanazov (1898–1953), szovjet államférfi. 1934–1938 között élelmiszeripar-ügyi népbiztos, egyben az Állami Tervhivatal elnökhelyettese. 1938-ban a Belügyi Népbiztosság Államvédelmi Főigazgatóságának helyettes vezetője. 1939–1947 között külügyi népbiztoshelyettes (1946-tól külügyminiszter-helyettes), 1940–1941-ben egyben berlini nagykövet.

195 Ez téves adat. Rákosi 1892. márc. 9-én született.

egyik népbiztosa.¹⁹⁶ A tanács hatalom bukása után koncentrációs táborba zárták Ausztriában. 1920-ban Szovjet-Oroszországba érkezett, ahol a Komintern Végrehajtó Bizottságának egyik titkárává választották.¹⁹⁷ 1924-től a Magyarországi Kommunisták Pártja Központi Bizottságának tagja. 1925-ben illegális munkát végzett Magyarországon, letartóztatták és statáriális bíróság¹⁹⁸ elé állították, amely 8,5 év fegyházbüntetésre ítélte.

A magyar kormánynak Rákosi elvtárs letartóztatása után tett nyilatkozata ellenére, mely szerint Rákosi nem lehet csere tárgya, 1927-ben magyar bankárkörök javaslatot tettek arra, hogy egy kereskedelmi szerződés képezze Rákosi kiszabadításának alapját. Az azt követő években a magyar gazdasági körök képviselői több kísérletet tettek arra, hogy kedvező feltételeket teremtsenek a magyar áruk Szovjetunióba történő kivitele számára, összekötve a magyar export sikerességét Rákosi kiadatásával.

1934 végén Rákosi ügyvédje közölte, hogy a magyar kormány kész a bírósági eljárás megindításáig kicserélni Rákosit az 1849. évi forradalmi hadsereg zászlóira, amelyek zsákmányként a cári hadsereg birtokába kerültek. Akkor a Külügyi Népbiztosság azt javasolta a követségnek, hogy kezdjen hivatalos tárgyalásokat a Külügyminisztériummal a cseréről. Ugyanakkor hamarosan kiderült, hogy a magyar kormány nem hajlandó kicserélni Rákosit a bírósági eljárásig, ezért a követ tartózkodott a hivatalos lépések megtételétől a Rákosi elvtárs elleni bírósági eljárás befejezéséig.

1935 elején megindult a per Rákosi elvtárs ellen, amelyben végül életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték.

1935 tavaszán magyarországi követünk megpróbálta kipuhatolni az akkori külügyminiszternél, Kányánál,¹⁹⁹ hogy tervezik-e Rákosi elvtárs kicserélését. Kánya kijelentette, hogy az erre irányuló tárgyalásokat 1935 végén lenne célszerű megkezdeni, néhány hónappal Rákosi elvtárs ügyének tárgyalása után a másodfokú bíróságon (amely 1935 májusában tárgyalta az ügyet).

1935 májusában Jungerth²⁰⁰ volt magyar követ megtekintette a magyar zászlókat a Forradalmi Múzeumban. Nem sokkal Jungerth látogatása után a magyar napilapokban olyan cikkek jelentek meg, amelyek arra hívtak fel, hogy az 50 zászlót juttassák vissza Rákosiért cserébe.

196 Az orosz eredetiben „Rabkrin”. Valójában 1919. márc. 21–ápr. 3. között a Tanácsköztársaság kereskedelemügyi népbiztosának helyettese, majd a szocialista termelés népbiztosa. 1919. ápr. 21-én a frontra vezényelték, ahol egy munkásszárad élén részt vett Salgótarján védelmében. 1919. júl. 17-én a Forradalmi Kormányzótanács kinevezte a Vörös Őrség főparancsnokává.

197 Rákosit a Komintern 1921. jún. 22–júl. 12. közti III. kongresszusán választották a VB titkárává.

198 Az orosz eredetiben „csrezvicsajnij szud”.

199 Kánya Kálmán (1869–1945), magyar diplomata. 1910-től a közös külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője. 1913–1918 között az Osztrák–Magyar Monarchia mexikói követe. 1920–1925 között a külügyminiszter állandó helyettese. 1925–1933 között berlini követ. 1933. febr. 4-től 1938. nov. 28-ig külügyminiszter.

200 Jungerth-Arnóthy Mihály (1883–1957), magyar diplomata. A hadifogolyügyek referense a tanácskormány Külügyi Népbiztosságán, majd a Külügyminisztérium Hadifogolyosztályának vezetője 1923-ig. 1923–1933 között balti és finnországi állomáshelyein (Tallinn, Helsinki) a Szovjetunió külpolitikájának figyelemmel követésére is hivatali megbízást kapott. 1933. nov.

A Komintern VII. kongresszusán, amely 1935 nyarán ült össze, Rákosi elvtársat a Komintern Végrehajtó Bizottságának tagjává választották.

1935 novemberében magyarországi követünk Jungerthen keresztül ismét megpróbálta felvetni a csere kérdését, amire Jungerth azt válaszolta, hogy a magyar kormány úgy tekinti Rákosi beválasztását a Komintern Végrehajtó Bizottságába, mint a jelenlegi magyarországi rezsim elleni demonstrációt, ezért nem hajlandó belemenni a cserébe.

Rákosi elvtárs ügye iránt érdeklődtek az angolok (Lord Marley²⁰¹ és mások²⁰²), a franciák (a külügyminiszter,²⁰³ a római katolikus egyház párizsi kardinálisa, Verdier²⁰⁴), akik kapcsolatba léptek ez ügyben magyar politikusokkal.

1936-ban a magyar „királyi kúria” megvizsgálta a védelem által felvetett indítványt „összbüntetés” kiszabásának lehetőségéről Rákosi elvtárs ügyében. A két büntetés időtartamát összevonták. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy Rákosi elvtárs, akit életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 15 év múlva kiszabadulhat azzal a feltétellel, ha viselkedése ez idő alatt „példás, dolgozó lesz, és ha konstatálják, hogy megbánta azokat a bűnöket, amelyekért elítélték.”

Így 1940-ben eljön Rákosi elvtárs feltételes szabadulásának ideje. Ha nem szabadul ki, az elzárását még öt évvel meghosszabbítják.

Időszerűnek tartjuk, hogy a követen vagy más személyeken keresztül megtudakoljuk, hogy 1940-ben lesz-e lehetőség Rákosi elvtárs kiengedésére. Ha a magyar kormány nem hajlandó ebbe belemenni, akkor tisztázzuk, hogy Rákosi elvtárs milyen feltételekkel szabadulhat ki (például egyes letartóztatott magyarok vagy lengyelek szabadon engedéséért cserébe, akik érdekében a magyar kormány hozzánk folyamodott, vagy az ún. magyar zsákmányok visszaadásáért cserébe, de felhasználhatjuk erre a Magyarországgal fennálló jelenlegi kapcsolatainkat is).

A Közép-Európai osztály vezetője: A. Alekszandrov
Magyar referens: Barulin

2 példányban:

1. – a címzettnek
2. – az ügyiratba

(Gévelt másolat. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 18–20.)

16-tól 1935. máj. 7-ig az ankarai követség vezetője. 1934. ápr. 26-tól kettős megbízatással Magyarország képviselőt is ellátta a Szovjetunióban. 1935. máj. 7-től 1939. márc. 1-ig moszkvai követ. 1939–1944 között szófiai követ.

201 Lord Marley munkáspárti főrend 1935. jún. 26-án, a Lordok Házában elmondott felszólalásáról van szó. Ld. a bevezetőt.

202 Dingle Foot liberális párti képviselő John Simon külügyminiszterhez intézett interpellációjáról van szó. Ld. a bevezetőt.

203 A francia parlament alsóháza külügyi bizottságának 1935. febr. 6-i állásfoglalásáról van szó. Ld. a bevezetőt.

204 Jean Verdier (1864–1940), francia katolikus pap, teológus. 1929–1940 között párizsi kardinális. Az eseményre vonatkozó adatot nem találtunk.

3.

Ny. I. Saronov²⁰⁵ budapesti szovjet követ távirata
 V. G. Gyekanazov szovjet külügyi népbiztoshelyettesnek Rákosi Mátyás
 cseréjének lehetőségéről az 1848–1849. évi magyar honvédszászlókra
 Budapest, 1940. szeptember 28.

Titkos

(Ld. Gyekanazov elvtárs 9404. sz. bejövő táviratát.)²⁰⁶

Ma a konzuli fogadónapon, a másodtitkár²⁰⁷ megjelent Strasser Ernő²⁰⁸ ügyvéd, aki a Rákosi-perben a védelem képviselője. Strasser elmondta, hogy a volt igazságügyi miniszter, Zsitvay Tibor²⁰⁹ közölte vele, hogy a kormány kész elengedni Rákosit, ha a szovjet kormány visszajuttatja Magyarországnak azokat a zászlókat, amelyeket Paszkievics²¹⁰ tábornok zsákmányolt a magyaroktól 1848-ban (a fényképeket csatolom), és még Rákosi börtönből való kiengedése előtt vízumot ad neki a Szovjetunóba. Az ügyvéd kijelentette, hogy a szovjet kormány beleegyezése esetén ezt a kérdést nagyon hamar eldönthetik. Végül kérte, hogy ne hozzam nyilvánosságra ezt a dolgot.²¹¹

*Melléklet: 11 fénykép.*²¹²

A Szovjetunió magyarországi követe:
 Ny. Saronov

Budapest
1 példányban
 1 példány a címzettnek

(Gépelt másolat. AVP RF 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 32.)

205 Nyikolaj Ivanovics Saronov (1901–?), szovjet diplomata. Az 1930-as évek első felében a Külkereskedelmi Népbiztosság központi apparátusának munkatársa. 1937–1939 között athéni követ. 1939. jún. 2–szept. 17. között varsói, 1939. dec. 7-től 1941. jún. 23-ig budapesti követ.

206 Nem találtuk meg.

207 Ekkor M. V. Ionyin a budapesti szovjet követség másodtitkára, egyben még az 1935. márc. 11-én megnyitott budapesti szovjet konzulátus vezetője.

208 Nem találtunk közelebbi adatot személyére vonatkozóan.

209 Zsitvay Tibor (1884–1969), jogász, politikus. 1922–1939 között kormánypárti országgyűlési képviselő, 1927–1929 között a Képviselőház elnöke. 1929. febr. 4-től 1932. okt. 1-ig igazságügyi miniszter. 1934 decemberétől a kormánypárt fővárosi vezetője.

210 Ivan Fjodorovics Paszkievics herceg (1782–1856), orosz hadvezér. 1812-ben hadosztályparancsnokként részt vett a borogyinói csatában. Az 1828–1829. évi orosz–török háborúban aratott győzelmei után tábornaggyá nevezte ki I. Miklós. Az 1831. évi lengyel forradalmi felkelés leverésében részt vevő seregek egyik parancsnoka. A felkelés leverése után Varsó hercege és a cári Oroszország uralma alatt lévő lengyel területek egyik helytartója lett. 1849-ben a magyar forradalom és szabadságharc leverésére küldött orosz hadsereg főparancsnoka.

211 A lap bal oldalán széljegyzet kézírással: „Visinszkij elvtársnak”.

212 A fényképek a levéltári ügyirat következő oldalán, egy borítékba téve megtalálhatók. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 33.

4.

A Külügyi Népbiztosság Közép-Európai osztálya vezetőjének,
 A. M. Alekszandrovnak, és a Külügyi Népbiztosság magyar referensének,
 G. Sz. Barulinnak az értesítése A. J. Visinszkij²¹³ szovjet külügyi
 népbiztoshelyettes számára Zsitvay Tibor volt magyar igazságügyi
 miniszter közbenjárásáról Rákosi szabadon engedésére
 Moszkva, 1940. október 9.

1. sz. példány

Titkos

1940. október 9.

A Szovjetunió budapesti követe, Saronov elvtárs közölte, hogy a volt magyar igazságügyi miniszter, Zsitvay Tibor Strasser Ernő ügyvéden keresztül – aki a védelem képviselője Rákosi Mátyás elvtárs perében – megüzente, hogy a magyar kormány hajlandó lesz szabadon engedni Rákosit, ha a szovjet kormány cserébe visszaadja Magyarországnak a Paszkievics tábornok által 1848-ban a magyaroktól elvett zászlókat, és Rákosi börtönből való kiengedése előtt beutazó-vízumot biztosít számára a Szovjetunió területére. Az ügyvéd közölte, hogy a szovjet kormány beleegyezése esetén a kérdést hamar eldönthetik.²¹⁴ Ezen jelentésen kívül Saronov elvtárs küldött egy táviratot is, melyben ugyancsak Strasser elmondása nyomán kiegészítésképpen közölte, hogy a jelenlegi igazságügyi miniszter²¹⁵ biztosította Zsitvayt afelől, hogy az említett feltételekkel szabadon engedik Rákosit.²¹⁶

(A magyar zászlók meglétét ellenőriztük a Forradalmi Múzeumban. A múzeumban 56 zászlót őriznek, többségük nagyon jó állapotban maradt fenn. *Saronov elvtárs jelentéséből nem világos, hogy mind az 56 zászlóról szó van-e vagy csak arról az ötről, amelyek fényképét mellékelte a jelentésében.*²¹⁷)

Mivel Rákosi és a magyar zászlók cseréjét korábban is felajánlották nem hivatalos úton (amit részletesen kifejtünk a mellékelt ismertetőben), ami végül nem járt eredménnyel, az osztály szükségesnek vélné, hogy Saronov elvtárs érje

213 Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954), szovjet diplomata. 1935–1939 között a Szovjetunió főügyésze. 1940–1949 között a külügyi népbiztos (1946-tól külügyminiszter) első helyettese. 1949–1953 között külügyminiszter. 1953–1954-ben ismét a külügyminiszter első helyettese, egyben a Szovjetunió meghatalmazott képviselője az ENSZ-ben.

214 Ld. a 3. sz. iratot.

215 Radocsay László (1878–1968), ügyvéd, politikus. 1939. nov. 9–1944. márc. 19. között igazságügyi miniszter.

216 A. J. Visinszkij ezután egy, ezzel az értesítéssel azonos tartalmú szolgálati feljegyzést küldött V. M. Molotov külügyi népbiztosnak, melyben azt is közölte, hogy Zsitvay Tibor Radocsay László nevében a minisztertanács határozatára hivatkozva a cserére vonatkozó ajánlatot Rákosi húga (Rákosi Hajnal) előtt is megismételte. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 37.

217 Kiemelés az eredetiben.

el, hogy a hivatalos személyek is tegyenek javaslatot erre, miután a kérdést a legfelsőbb szerv döntése elé bocsáthatjuk.

A kifejtettekkel összhangban az osztály a következő szövegű távirat elküldését javasolja Saronov elvtársnak: „Mivel azok a nem hivatalos javaslatok, amelyeket korábban tettek Rákosi kicserélésére vonatkozólag, nem vezettek pozitív eredményre, igyekezzen a cserére vonatkozó javaslatot szerezni hivatalos személytől. Ezzel párhuzamosan tisztázza az ügyvédnél, hogy a magyarok igénye csak azokra a zászlókra korlátozódik-e, amelyek fényképét elküldte, vagy mind az 56 zászlót vissza szeretnék kapni, amiket nálunk őriznek a múzeumban. Ezt a puhatolózást óvatosan hajtsa végre, nem siettetve a magyarok erre vonatkozó kívánságát.”²¹⁸

Melléklet:

1. A Rákosi Mátyás ügyéről ez év május 17-én készített ismertető másolata.²¹⁹

2. Saronov elvtárs távirata a 11 fényképpel.²²⁰

A Közép-Európai osztály vezetője: Alekszandrov
Magyar referens: Barulin

2 példányban:

1. – a címzettnek

2. – az ügyiratba

(Gépelt eredeti. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 35–36.)

5.

A Külügyi Népbiztosság Közép-Európai osztálya vezetőjének,
A. M. Alekszandrovnak, és a Külügyi Népbiztosság magyar referensének,
G. Sz. Barulinnak a feljegyzése A. J. Visinszkij szovjet külügyi
népbiztoshelyettes számára a Forradalmi Múzeumban őrzött magyar
honvédzászlókról

Moszkva, 1940. december 11.

Ismertető feljegyzés

Titkos

1. sz. példány

1940. december 11.

A Szovjetunió Forradalmi Múzeumában az 1848. évi magyar forradalom 56 zászlóját őrzik, amelyeket az orosz csapatok zsákmányoltak 1849-ben. A zászló-

218 A lap bal oldalán széljegyzet: „V. M. Molotov elvtársnak. Úgy vélem, hogy [...]. Kérem a fentebbi távirat elküldését Saronov elvtársnak. Visinszkij, október 10.”

219 Ld. a 2. sz. iratot.

220 Ld. a 3. sz. iratot.

kat korábban a Fegyverpalotában²²¹ őrizték Moszkvában, majd 1930-ban átadták őket a Forradalmi Múzeumnak. A zászlók többsége elég jó állapotban maradt fenn, csak körülbelül 20 darab indult foszlásnak.

A magyar kormány 1934–1935-ben megpróbálta kicserélni Rákosi elvtársat ezekre a zászlókra. 1935 májusában a volt magyar moszkvai követ, Jungerth megtekintette ezeket a zászlókat a Forradalmi Múzeumban. Nem sokkal Jungerth látogatása után a magyar napilapokban olyan cikkek jelentek meg, amelyek 50 zászló átadására hívtak fel Rákosi elvtársért cserébe.

Mint köztudott, Rákosi elvtársat 1935-ben nem cserélték ki, hanem börtönbüntetésre ítélték.

A cseréről folytatott tárgyalások elején ügyvédje átadta követségünknek a 8 zászlóról készített 11 fotóját. Ezeket a fotókat 1934-ben vagy 1935-ben küldte Magyarországra Rákosi elvtárs öccse, a Rákosi elvtárs cseréjéről folytatott tárgyalások kapcsán.

A Közép-Európai osztály vezetője: Alekszandrov
Magyar referens: Barulin

2 példányban:

1. – Visinszkij elvtársnak
2. – az ügyiratba

(Gépelt eredeti. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 45.)

6.

A Külügyi Népbiztosság magyar referensének, G. Sz. Barulinnak a feljegyzése A. J. Visinszkij szovjet külügyi népbiztoshelyettesnek az 1848–1849. évi magyar honvédszászlók Magyarország számára történő visszaadásának menetrendjéről²²²
Moszkva, 1940. december 31.

Titkos
1940. december 31.

Ia a jelenlegi helyzet megengedi, és érdekeltek vagyunk abban, hogy egy kicsit aktivizáljuk a tevékenységünket Magyarországon, akkor erre a célra fel lehetne használni az 1848. évi magyar forradalmi zászlók tervezett visszaadását a magyar kormánynak.

²²¹ Or. „Oruzsejnaja palata”.

²²² Vö. Kristóffy József moszkvai követ jelentése Bárdossy László külügyminiszternek az 1848–1849. évi szabadságharc zászlóinak átadásáról, 1941. márc. 27. A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. i. m. 299–300.

A következő menetrendet javasolnám a zászlók visszaadására:

A zászlók visszaadását, amelyek a magyar nép széles rétegei számára őseiknek a függetlenségért folytatott küzdelmét szimbolizálják, fel lehetne használni arra, hogy növeljük és erősítsük a Szovjetunió iránt érzett szimpátiát a magyar lakosság különböző rétegeiben.

A zászlóátadás aktusának jelentőségét akként lehetne emelni, ha annak jellege magára irányítja a magyar társadalom figyelmét. Ehhez a következőkre lenne szükség:

1. A zászlók átadását egy kormányhatározatban kellene eldönteni, végső esetben a Kulturális Népbiztosság rendeletével (amit a sajtóban okvetlenül publikálni kellene). A zászlók Magyarországra szállítására és átadására egy (3–5 fős) bizottságot kellene kijelölni, amelynek tagjai főként a Kulturális Népbiztosság képviselői lennének (feltétlenül legyen benne egy neves történészprofesszor is).

2. A magyar misszió keresztül meg kellene egyezni a magyar kormánnyal az átadás rendjéről. Részben: a) a magyar határtól Budapestig a zászlókat erre a célra biztosított különleges vagonokban kell elszállítani, b) a magyaroknak az egyik legjobb helyiséget (feltétlenül egy tágas helyiséget) kell biztosítaniuk Budapesten követségünk számára, ahol a szovjet delegáció követségünk munkatársaival együtt, a követség által meghívott személyek társaságában ünnepélyesen átadhatja a zászlókat.

3. Az átadás alkalmából budapesti követségünk szervezzen nagyszabású fogadást (amire át kell utalni az ehhez szükséges anyagi forrásokat). A zászlók átadása előtt delegációnk képviselője (legjobb lenne a történészprofesszor) beszédet mondana, amelyben méltó módon értékelné a magyar nép 1848–1849. évi felszabadító küzdelmét.

4. A zászlóátadást egy olyan okmánynak kell rögzítenie, amit részünkről vagy a követ, vagy a delegáció vezetője ír alá, míg a magyarok részéről talán a kulturális miniszter.

5. A zászlók visszaadását bizalmas úton tett ígéretünk ellenére nem szabad összekötni Rákosi elvtárs kiszabadításával.

Ennek a kérdésnek egyéb részleteit a Kulturális Népbiztosságnak és budapesti követségünknek kell majd kidolgoznia.

Magyar referens:
Barulin

1 példányban:

1 példány Visinszkij elvtársnak

(Gépelt eredeti. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 4. l. 46–47.)

ATTILA SERES

SWAPPING A POLITICAL PRISONER FOR HUNGARY'S NATIONAL RELICS
RUSSIAN ARCHIVAL SOURCES ON THE RELEASE OF MÁTYÁS RÁKOSI
IN RETURN FOR THE MILITARY FLAGS
OF THE 1848–1849 WAR OF INDEPENDENCE

On 30 October 1940 the Hungarian government undertook the conditional release of Mátyás Rákosi, who had been a people's commissioner in the Republic of Councils in 1919 and who had been imprisoned in Hungary since 1925. After his release, Rákosi left the country for the Soviet Union. In return for the release of this Communist leader, in the spring of 1941 the Soviet government restored to Hungary the military flags confiscated by the Tsarist army in 1849. The flags had come to be regarded by Hungarians as national relics. Hungarian historians have failed to fully elaborate the diplomatic activity that led to this swap – even though the event is often mentioned in the historical discourse. Their failure is due principally to a lack of access to Russian sources and a deficient processing of Hungarian sources.

The Comintern sent Rákosi to Hungary in 1925 with the task of organising the communist party – which had been banned. In the same year, he was detained by Hungarian authorities and brought before a summary court and then a regular court. He received a prison sentence of 8.5 years, having been convicted of the crime of attempting to change Hungary's legal order of the state. Having served his prison sentence, Rákosi was charged once again and sentenced to life imprisonment in 1935 for his political activity at the time of the Republic of Councils. In 1936 a Hungarian court ruled that the years Rákosi had already spent in prison should be considered as part of his life sentence. Under the laws in force, this permitted his conditional release in 1940, subject to the consent of the Minister of Justice.

Following Rákosi's detention, Soviet diplomacy wished to avoid implementing sanctions against Hungary or interfering in Hungarian domestic affairs, because in the 1920s it was striving for balanced relations with Hungary. In 1934, Hungary and the Soviet Union established diplomatic relations. This marked the beginning of a process of rapprochement between the two countries, a process the Soviet Union was eager not to upset on account of the Rákosi affair. Meanwhile, Rákosi's relatives living in Moscow, above all his two brothers, Zoltán Rákosi and Ferenc Rákosi, as well as his lawyers in Hungary, Zoltán Lengyel, Ruzssem Vámbéry and József Domokos (who were in close contact with the relatives in Moscow), did their utmost to achieve Rákosi's early release. The Soviet leadership also embraced the idea that the military flags confiscated by Tsarist troops in 1849 should be surrendered to Hungary in return for Rákosi's release. Hungarian foreign ministry staff were no longer opposed to the idea after Rákosi's second trial. Although their support was subject to the proviso that Rákosi should not contribute to Comintern propaganda. However, at the Seventh Congress of Comintern in the summer of 1935, Rákosi was elected as a member of the executive committee, the governing body of the international organisation. In the light of this development, the Hungarian government rejected the idea of a swap.

In the summer of 1940, owing principally to the two countries' shared interests concerning Romania, Soviet–Hungarian relations underwent a dramatic improvement. Rákosi's siblings in Moscow was thus able to reinstate the issue of Rákosi's release. The Hungarian and Soviet governments did not officially discuss the matter. At the behest of communists serving in the Hungarian section of Comintern, Rákosi's lawyers solicited the assistance of former minister of justice Tibor Zsitvay in persuading his successor, László Radocsay, to approve Rákosi's conditional release. In the light of the foreign policy and domestic policy arguments, the Minister of Justice and Minister of Foreign Affairs both gave their backing to the initiative. After 15 years in detention, Rákosi was thus released.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéit ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

BENDA BORBÁLA	PhD, történész
E. KOVÁCS PÉTER	a tör. tud. kandidátusa, tud. igazgató (Római Magyar Akadémia)
NÉMETH LÁSZLÓ	levéltáros (Zala Megyei Levéltár)
PIHURIK JUDIT	egyetemi adjunktus (Szegedi Tudományegyetem)
PÓK ATTILA	a tört. tud. kandidátusa, igazgatóhelyettes (MTA TTI)
SERES ATTILA	tud. munkatárs (MTA TTI)
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY	1956–2005

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

55676

55676
AF590

2005 | 3-4

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY EMLÉKE

■ A TARTALOMBÓL

■ *PÁLFFY GÉZA*

MAGYAR CÍMEREK, ZÁSZLÓK
ÉS FELSÉGJELVÉNYEK

■ *PÉTER KATALIN*

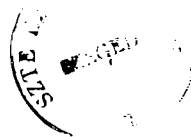
AZ UTOLSÓ IDŐK HANGULATA
MAGYARORSZÁGON

■ *FODOR PÁL*

A MAGYARORSZÁGI OSMÁN
ADÓBÉRLETI RENDSZERRŐL

■ *OBORNI TERÉZ*

ERDÉLY KINCSTÁRI BEVÉTELEI
ÉS KIADÁSAI

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLVII. ÉVFOLYAM, 2005. 3-4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Tóth István György emléke (A Szerkesztőbizottság és a szerkesztőség)	191
Zsoldos Attila: Városlakók a királyi család szolgálatában	193
Ladányi-Turóczy Csilla: Kitalált magyarok portugál krónikásai	207
Haraszti György: Az „igazi” Fortunatus	221
Pálffy Géza: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században	241
Péter Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon	277
Fodor Pál: A magyarországi oszmán adóbérleti rendszerről	287
Hegyi Klára: A temesvári vilájet népessége és katonaparasztraj	297
Sudár Balázs: Egy budai török értelmiségi könyvtára a 16. században	315
Oborni Teréz: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén	333
Varga J. János: Thököly Imre esztendeje: 1682	347
Vörös Boldizsár: „A hirdetések és a munkássajtó”. Kereskedelmi reklámok magyarországi szociáldemokrata kiadványokban 1870–1890 között	373
Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez	381
Tóth István György munkásságának bibliográfiája 1979–2005 (Összeállította: Nagy Kornél)	393

Tóth István György emléke

Szívszorítóan tragikus hirtelenséggel ment el közülünk élete delén Tóth István György, az Intézet osztályvezetője, 1990-től a *Történelmi Szemle* szerkesztőségének tagja, rovatvezetője, 1999-től, Szakály Ferenc halála óta felelős szerkesztője. Hosszan lehetne sorolni a hazai és külföldi egyetemeket, ahol diplomát szerzett, majd tanított, az ösztöndíjakat, amelyeket neves alapítványoktól nyert el, tisztségeit, amelyeket a hazai és a nemzetközi tudományos életben betöltött és a szerkesztőségeket, amelyeknek munkás tagja volt. Az alma mater, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* indította útjára, hallgatója volt a nancy-i egyetemnek, ahol két diplomát szerzett. Tanulmányainak befejezését követően Budapesten lett bölcsészdoktor, majd két évtizeddel később Debrecenben habilitált.

Amikor élete első és utolsó munkahelyén, a *Történettudományi Intézetben* 1981-ben munkába állt, még itt volt mindenki a régi nagy generációkból. Mellettük sajátította el a szakma mesterfogásait. És kezdettől fogva ott volt abban a körben, amely Szakály Ferenc körül, a kora újkori kutatás megújuló műhelyeként formálódott. Rövid idő alatt – többek között a 18. század történetét kutató nemzetközi társaság elnökségi tagjaként, majd főtítkárhelyetteseként – ismertségre és elismertségre tett szert a nemzetközi történész világban. Anyagismerte, nyelvtudása, elemzőkészsége, imponáló munkabírása és céltudatossága vitték egy negyedszázad alatt őt mind előrébb pályatársai körében.

Egyformán művelte a szakmát a szó hagyományos és modern értelmében. Hagyományosan, mert művei széles körű, sokéves kitartó munkával feltárt forrásbázisra épültek, elemzéseiben a forráskritika klasszikus módszereit alkalmazta. Tanulmányai széles nemzetközi összefüggésekbe ágyazva, összehasonlító módon tárgyalták a nemzeti történelem fontos kérdéseit. Ugyanakkor alkotó módon alkalmazta az európai és az amerikai történetírásban tért hódító új szempontrendszereket. Figyelme, érdeklődése számos témára terjedt ki, de a középpontban mindvégig a 17–18. századi hazai múlt társadalmi, művelődési és vallási viszonyai, papok, kisnemesek, katonák, parasztok és polgárok kapcsolatrendszere, mindennapi élete érdekelte. Az aprólékos, sok időt igénybe vevő, míves forrásfeltárás – a magyarországi misszionáriusok páratlan fontosságú jelentései – mellett egyazon lendülettel készített szintéziseket, szerkesztett nagy ívű összefoglaló nemzeti történelmet. Vitapartnerként, előadóként – függetlenül

attól, hogy éppen németül, angolul vagy franciául kellett előadnia – úgy tudott határozott lenni, hogy megőrizte visszafogottságát. Miközben gondosan ügyelt a stílusra. Tanárként biztos megérzéssel választotta ki a tehetségeket, segítette, biztatta tanítványait. Éppen úgy, ahogyan szerkesztőként a *Történelmi Szemlé*-nél, vagy a *Rubicon*nál, később a *Históriánál* foglalkozott a hozzá került írássokkal.

Miközben heteket töltött Rómában a vatikáni levéltárakban, olvasta és szerkesztette pályatársai tanulmányait, egész szemesztereken át tanított Németországban (Freiburg), Franciaországban (Párizs) és az Egyesült Államokban (Columbia, New York), mindenekelőtt azonban kedvenc katedráján a *Közép-Európai Egyetemen*. Konferenciák tucatjain tartott előadásokat szerte a világban, de mind sűrűbben hallatta szavát az Intézet ügyeiben is. Aligha lehetett kérdéses, hogy személyében a magyar történettudomány markáns vezető egyénisége nőtt fel, akire nem csupán figyelni illik, de figyelni is kell.

És így ment el hirtelen, visszavonhatatlanul a Sydneyből hazavezető úton. Szellemissége, munkái őrzik az emlékét, így van itt közöttünk.

A Szerkesztőbizottság és a szerkesztőség

Városlakók a királyi család szolgálatában

A királyi udvarhoz tartozva kapcsolatba kerülni az uralkodócsaláddal vagy annak valamely tagjával – olyan lehetőség volt ez, amely csak keveseknek adatott meg az Árpádok Magyarorszáján. Ha a dolog mégis megtörtént valakivel, s az illető képesnek bizonyult hasznos szolgálatokkal megkedveltetni magát az udvarban, akkor bizonyos lehetett abban, hogy fáradozásainak jutalma nem marad el. Szinte nincs olyan rétege az Árpád-kor társadalmának, amelynek tagjaival kapcsolatban ne lenne idézhető néhány példa erre vonatkozóan. A kor előkelő születéssel – és többnyire ahhoz illően nagy magánvagyonnal – rendelkező tradicionális nemessége előtt a királyi udvar magától értetődően nyitva állt: fiaik gyakorta a királyi család gyermekeivel együtt nevelkedtek,¹ s bár a közös gyermekkor nehezen túlbecsülhető módon befolyásolhatta a későbbi karrier alakulását, az előkelő származás esetükben sem tette mellőzhetővé az egyéni kiválóság bizonyítását.² Éppen ez utóbbi tényező tette lehetővé, hogy a jóval szerényebb társadalmi környezetből érkezők némelyike szintén udvari karriert fusson be: jól ismert példája a *homo novus*ok ezen típusának a kisbirtokos királyi szerviensből V. István, majd IV. László szolgálatában az ország bárói közé emelkedvén rövid ideig még a nádori méltóságot is viselő, s eközben tekintélyes birtokállományt felhalmozó Bábsztély nembéli Rénoldnak – a Rozgonyiak őseinek – életútja.³ Az udvari szolgálat az egyházi pályára lépők előrelépésében is szerephez jutott. Elegendő talán ezzel kapcsolatban csupán arra utalni, hogy a 13. század 14 esztergomi érseke közül 11 esetében van tuda-

1 Mint pl. Tomaj nembéli Dénes (1235: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. [= CDES] I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987., II. 3.) vagy Osl nembéli Herbord (1248: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. [= CDCr] II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934., IV. 352.) a későbbi IV. Bélával.

2 IV. Béla Geregye nembéli Pál számára 1249-ben kiállított oklevelében olvassuk: „diversa virtutum suarum insignia postulent ex condigno, ut non solum ex genere suo, verum etiam ex bonorum operum magnanimitate inter primos et precipuos regni nostri numeretur” (CDCr IV. 382–383.), az ott közölt szöveg helyes olvasatához azonban ld. még *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995. 462. (3. sz. jegyzet).

3 *Pór Antal*: Rénold nádor és ivadéka. Turul 7(1889) 114–118.; *Keresztes Kálmán*: A Rozgonyiak. Turul 40(1926) 19–27.; *Zsoldos Attila*: Közzabad nemzetségek. Mediaevalia Transilvanica 2(1998) 53–54.

másunk arról, hogy pályafutása elején a királyi család valamelyik tagjának kancelláriájában tevékenykedett, s ez az önmagában is beszédes adat még hangsúlyosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy mindhárom kivétel a század első negyedében élt, ellenben az érseki székre 1224-ben emelkedett I. Tamástól kezdve Esztergom valamennyi érseke rendelkezett kancelláriai múlttal.⁴ A szolgarendűek közül is ismerünk olyan személyt, aki előtt az udvari szolgálat révén nyílt meg a felemelkedés útja: közéjük tartozott – több más mellett – az a zalai várnépbeli, aki István ifjabb király udvarában tárnoki szolgálatot ellátva szerzett olyan érdemeket, amelyeknek királyi szerviensi jogállás lett a jutalma.⁵

Az alábbiakban négy olyan személyt mutatok be, akiknek életútja azt példázza, hogy alkalomadtán a városlakók is kerülhettek olyan helyzetbe, amely megteremtette a lehetőséget arra, hogy a királyi családdal személyes – olykor kifejezetten bizalmas – kapcsolatot építsenek ki.

Az első közülük Soproni István mester. Apja, Fülöp mester 1245-ben tűnik fel mint a Soprontól délre fekvő Küllő (*Curw*)⁶ birtokosa, akinek részint örökölt, részint királyi adományból származó földek voltak itt a kezén.⁷ Az adománybirtokok nem szükségképpen utal Fülöp és a királyi udvar kapcsolatára, az viszont már annál inkább felkeltheti érdeklődésünket, hogy 1257-ben ugyanez a Fülöp IV. Bélától felkérte a soproni vár Harka nevű földjét, s a király a birtokot neki is adományozta azon érdemeiért, melyeket mind az országban, mind követségekbe menvén (*tam in regno nostro quam in legacionibus nostris deferendis*) szerzett.⁸ Valamikor ez idő tájt születhettek Fülöp fiai – köztük István –, mert 1270-ben, amikor V. István megerősítette apja adományát, még gyermekként (*ad[h]uc in etate tenera constituti*) említik őket. Maga Fülöp ekkor már minden bizonnyal halott volt, hiszen a birtokjog megerősítését fiai és azok anyja kérték a királytól.⁹ Fülöp fia István a következő alkalommal 1284-ben kerül elénk: ez évben IV. László király négy oklevelet is kiadott István különböző ügyeiben. Előbb visszaadta neki és fivérének Harka földet, melyet időközben egy helyi birtokos „az igazság elhallgatásával” (*tacita veritate*) kért fel és kapott meg a királytól,¹⁰ majd parancslevelet intézett a soproni ispánhoz, elrendelve, hogy ne háborgassák Istvánt a soproni vár neki adományozott Egered nevű földjének birtoká-

4 Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 75–135.

5 1270: „nobis in domo nostra in officio tavarnicorum nostrorum [...] servivisset” – Árpád-kori új okmánytár. (= ÁÜO) I–XII. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., VIII. 306–307.

6 Ma Girm, Ausztria.

7 1245: Sopron szabad királyi város története. (= Sopron város) I/1. Oklevelek 1162-től 1406-ig. Közli: Házi Jenő. Sopron, 1921. 2.

8 1257: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. (= UB) I–V. Bearb. von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza–Leonhard Prickler. Graz–Köln–Wien–Eisenstadt, 1955–1999. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII.), I. 260.

9 1270: UB I. 379.

10 1284. febr. 5.: UB II. 179.

ban,¹¹ néhány hónappal később megerősítette saját korábbi döntéseit Harka visszaadásáról és Egered adományozásáról,¹² végezetül pedig egy újabb oklevélben Fülöp fiaira is kiterjesztette azt a kiváltságot, amelyet még IV. Béla adott a különleges pártfogásába vett (*in suam recipiendo proteccionem specialem*) Fülöp mester soproni polgárnak (*magister Philippus civis Supproniensis*), engedélyezve számára, hogy a soproni várban lévő házában élve is birtokolhassa földjeit, oly módon azonban, hogy részt vállal a soproni polgárok terheiből.¹³ Szempontunkból különösen figyelemre méltó, hogy Egered adományozásának indokaként IV. László oklevele részint azokat az érdemeket hozza fel, melyeket István az Albert osztrák és stájer herceghez küldött követség alkalmával (*in legacionibus domino Albrehto duci Austrie et Styrie deferendis*) teljesített, részint pedig azokat a károkat emlegeti, amelyeket István akkor szenvedett el, amikor királyhűségért Henrik fiainak emberei fogságba ejtették (*considerantesque dampna ipsius, que in captivacione hominum filiorum Herrici pro fidelitate nobis inpendenda sustinuit*).¹⁴ Az itt említett Henrik-fiak minden kétséget kizáróan az akkor már tíz éve halott Héder nembéli „Köszegi” Henrik fiaival azonosak, akik ellen – nem először és nem utoljára – éppen 1283–1284 fordulóján vezetett IV. László hadat: történetesen az említett négy oklevél közül az elsőt is a Henrik-fiak egyik várát, Borostyánt ostromló királyi sereg táborában állították ki.¹⁵ Mivel tudjuk, hogy ehhez a hadjárathoz IV. László Albert osztrák hercegtől is segítséget kért,¹⁶ valószínűnek tűnik, hogy István mester követségjárása ehhez az epizódhoz kapcsolható, s talán a hercegtől visszatérőben esett a Henrik-fiak embereinek fogságába.

Az életveszélyes kaland a jelek szerint nem vette el Soproni István kedvét attól, hogy hasonló megbízatások teljesítésével szolgálja a trónon egymást váltó magyar királyokat. Mind III. András, mind I. Károly oklevelei említést tesznek arról, hogy István mester diplomáciai missziókban vett részt,¹⁷ az egyik ezek közül azt is elárulja, hogy a cseh királyhoz és Ausztria hercegéhez menvén saját pénzéből fedezte költségeit, amiért is I. Károly ígéretet tett neki arra, hogy – amint arra lehetősége lesz – kiadásait meg fogja téríteni, az illő jutalomról sem feledkezvén meg.¹⁸ 1312 után már nincs adatunk követi szereplésére, meglehet, életkora miatt nem vállalkozott már efféle küldetésekre. Udvari kapcsolatait ettől kezdve városa javára kamatoztatta, s rendre ott találjuk a soproniak küldött-

11 1284. máj. 23.: UB II. 183.

12 1284. okt. 3.: UB II. 185.

13 1284. okt. 3.: IV. Béla „concessisset [...], ut idem Philippus in domo sua in castro Supproniensi existente permanens possessiones suas exterius existentes tenere possit pacifice et habere ita, quod in libertate hospitum de Suppronio servitium exhibere teneretur” – UB II. 185–186.

14 1284: UB II. 183.

15 1284: UB II. 179.

16 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899., II. 383.

17 1291: UB II. 257.; 1311: Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják: Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., II. 27.

18 1312: Sopron város I. 24–25.

ségében, ha a település valamely jogának megerősítését kellett kijárni,¹⁹ de a város perbeli képviselőjeként is felbukkan.²⁰ Utoljára 1327-ben kerül élénk,²¹ 1335-ben már „néhai”-ként (*quondam*) említik.²²

Előttünk áll tehát egy Sopron környéki birtokos – István apja, Fülöp –, aki beköltözve a településre soproni polgárrá és háztulajdonossá vált. „Vidéki” birtokait is megtartotta ugyanakkor, sőt, fia, István Egered megszerzése révén tovább növelte a családi vagyont. Az apa, Fülöp, valamikor 1257 előtt egy vagy több alkalommal diplomáciai küldetést teljesített, ami – lévén bizalmi feladatról szó – szerfelett valószínűvé teszi, hogy valami módon személyes kapcsolatba került uralkodójával, IV. Bélával, azt azonban, hogy mi módon, forrásaink homályban hagyják. Ebből a szempontból egyszerűbb a helyzet fia, István esetében, hiszen róla okkal feltételezhető, hogy apja révén került a királyi udvar látóterébe. Az a tény, hogy három egymást követő magyar király oklevelei is emlegetik István követi szolgálatait, nem sok kétséget hagy afelől, hogy rendszeresen teljesített efféle megbízatásokat. Soproni lakhelye miatt az sem kelthet különösebb meglepetést, hogy diplomataként Ausztriában, illetve Csehországban járt: azt azonban – erre vonatkozó források híján – csak találgathatjuk, hogy a földrajzi közelség miatt némi joggal feltételezhető nyelv- és helyismeret tette alkalmassá a diplomáciai szolgálatra ezekben az országokban, vagy soproni polgárként valamiféle – például kereskedelmi – kapcsolatok is fűzték e területekhez. Nincsenek pontos ismereteink arról sem, hogy voltaképpen milyen természetűek voltak azok a diplomáciai szolgálatok, amelyeket Soproni István teljesített: az Árpádok követeinek vizsgálata arra enged következtetni, hogy a hozzá hasonló társadalmi státusú személyek inkább a követség tolmácsai, útikalauzai, esetleg tanácsadói lehettek, míg a voltaképpeni követek a bárók, egyháziak esetében pedig a prépostok és püspökök közül kerültek ki.²³ Egy olyan rendszeresen foglalkoztatott „diplomata” esetében azonban, mint amilyennek Soproni Istvánt is mutatják forrásaink, feltételezhető talán, hogy egy-egy diplomáciai levél vagy üzenet kézbesítőjeként olykor önállóan is eljárhatott. Az évtizedeken át teljesített diplomáciai szolgálat ugyanakkor minden jel szerint megerősítette az Istvánt a királyi udvarhoz fűző kapcsolatokat is. Láthattuk, már IV. Béla különös pártfogásába (*in suam [...] proteccionem specialem*) vette István apját, Fülöpöt,²⁴ magának Istvánnak a személyére utalóan pedig I. Károly oklevelei emlegetik rendszeresen

19 1327: HO II. 44–45.; Sopron város I. 52–53., 54.

20 1324: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891., I. 97–98.

21 1327: Sopron város I. 54.

22 1335: Sopron város I. 65. – Soproni Istvánra és családjára ld. még *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. Soproni Szemle 10(1956) 205–207.

23 *Dr. Attila Zsoldos*: Izaslanici Arpadovića. In: Hrvatska srednjovjekovna diplomacija. Ured. dr. Mladen Andrić–dr. Mirko Valentić. Zagreb, 1999. (Zbornik Diplomatske akademije 2.) 86.; *Uő*: Az Árpádok követei. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2000. 710–711.

24 1284: UB II. 185.

ezt a körülményt.²⁵ Az érem másik oldalát azok az oklevelek teszik láthatóvá, amelyekben III. András és I. Károly a maga *serviens*ének, illetve *servitor*ának nevezi Soproni Istvánt.²⁶ A körülmények ismeretében azt bátran valószínűtlennek ítéelhetjük, hogy az említett oklevelek ezen szavai a 13. századi szabad kisbirtokosok jogállását jelölő „királyi szerviens” (*serviens regalis* vagy *regis*) terminusnak megfeleltethető értelemben állnának; a 13. század utolsó évtizedétől kezdődően mind ritkábban alkalmazott kifejezés az 1320-as években már egyébként is némiképp korszerűtlen lenne. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy Soproni Istvánt afféle kötelék fűzte a – személyében változó – uralkodóhoz, mint a familiaritás intézményében a *servienst* a maga *dominus*ához.

Számos hasonló vonást fedezhetünk fel második példánk, Perchynus ispán életútjában, jóllehet néhány szembeszökő különbség is megfigyelhető. Ez utóbbiak közül első helyen érdemel említést, hogy – ellentétben a minden bizonnyal magyar Soproni Istvánnal – Perchynus, amint az neve alapján is sejthető, alighanem itáliai, közelebbről pedig velencei származású volt. Egy IV. Béla nevében kiállított és 1260-ra datált oklevél szerint egyebek mellett azzal szerzett érdemeket a király előtt, hogy értékes árukat szállított Velencéből a magyar királyi udvarba,²⁷ s bár az oklevél 14. századi hamisítvány, mégis – mivel minden jel szerint éppen Perchynus leszármazottai voltak a hamisítók²⁸ – ez az adata feltételezhetően a családi hagyományból származik, s ezért hitelt érdemel, annál is inkább, mert 1259-ben egy kifogástalan oklevélben valóban kereskedőként (*mercator*) említi Perchynust. Tevékenysége ekkor és később is Zágrábhöz, illetve Szlavóniához kötődik, ami nagyon is beleillik egy magyarországi érdekeltségekkel rendelkező velencei kereskedőről rajzolható képbe.²⁹ Az 1259. évi okmány egyébiránt IV. Béla ítéletét foglalja írásba, mely a Perchynus és a Gréc-hegyi (zágrábi) polgárok között folyó pert döntötte el. Történt ugyanis, hogy Perchynus – talán vásárlás révén – szert tett egy kisebb Gréc-hegyi birtokra, ám a Gréc-hegyiek, arra hivatkozva, hogy a föld a privilégiumuk által nekik adott terület³⁰ határain belül fekszik, nem engedték át neki a birtokot, s érvelésüknek IV. Béla is helyt

25 1318: HO II. 32.; 1325: HO II. 37.; 1326: HO II. 42.

26 1291: UB II. 257.; 1318: HO II. 33.; 1325: HO II. 37.; 1326: HO II. 42.

27 1260: CDCr V. 185.

28 Az oklevél hamis voltára ld. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve]. Szerk., az előszót írta: Koszta László. Szeged, 1988. (Actas könyvek 1.) 24–25., 114. sz., vö. még: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (= RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre-Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 1251. sz. – Az oklevél szerint IV. Béla egy birtokot adományozott Perchynusnak, hamis volta miatt bizonyosra vehető, hogy az a zágrábi káptalan nevében kiállított oklevél, mely ugyanezen birtok „comiti Perclino capitaneo Gracensi” számára történő iktatásáról tesz jelentést már 1256-ban (!), szintén hamis, vö. RA 1085. sz.

29 Vö. *Teke Zsuzsa*: Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XIV. században. Bp. 1979. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 86.) 12–26.

30 Vö. 1242: CDCr IV. 174–175.

adott.³¹ Bizonyos tehát, hogy ekkor még Perchynus nem tartozott a helyi *hospes*-közösségbe, azaz nem rendelkezett polgárjoggal. A kudarc ellenére Perchynus megtelepedett Zágrábban, s 1266-ban már Gréc-hegyi podestaként (*potestas*) – a település király által kinevezett előjárójaként – járt el Rátót nembéli Roland szlavón bán képviselőjében egy ügyben.³² Valószínűleg már ekkor,³³ de legkésőbb 1270-re a polgárjogot is megszerezte, mert ebben az évben IV. Béla, amikor birtokot adományoz neki részletesebben meg nem jelölt érdemeire hivatkozva, Gréc-hegyi polgárnak (*civis Grecensis*) nevezi.³⁴ Az adományt még abban az évben megerősítette IV. Béla utóda, V. István, majd nem sokkal az ő halála után özvegye, Erzsébet királyné is.³⁵ Talán az V. István-féle megerősítéshez kapcsolódik az a jelentés, melyben Lőrinc rojcsai ispán Perchynus beiktatását bizonyítva zágrábi kamaraispánnak (*comes camere Zagradiensis*) nevezte őt,³⁶ s mivel ugyanezen tisztség viselőjének mondja Erzsébet özvegy királyné említett oklevele is,³⁷ szerfelett valószínű, hogy Perchynus V. István rövid uralkodása idején állt a zágrábi kamaraispánság élén, akkor tehát, amikor Gutkeled nembéli Joachim volt Szlavónia bánja. Joachimmal Perchynus szorosabb kapcsolatban állhatott, mert amikor az 1270-es évek második felében a bán a Vodicsaiak ellenében háborúskodott – mely harcokban végül maga is elesett –, a Vodicsaiak Perchynusnak is komoly károkat okoztak.³⁸ A hasonló esetek jól ismert forгатókönyve alapján elsősorban birtokok feldúlásáról lehet szó, ami annál is inkább valószínű, mert addigra Perchynus számos birtokot szerzett Szlavóniában hol zálogjogon, hol vásárlás révén,³⁹ de tudomásunk van arról is, hogy 1275-ben – amikor ismét Gréc-hegyi podestaként említik – fivérével, Antallal együtt a johannitáktól vett bérbe *iure feudi* bizonyos földeket.⁴⁰

Perchynus különböző tisztségei⁴¹ arra vallanak, hogy a királyi udvarban személye nem volt ismeretlen. Ez utóbbi kapcsolatról közelebbi ismereteink azonban csak az 1270-es évekből vannak. 1275-ben IV. László egy oklevele megemlékezik arról, hogy Perchynus részint fogságot szenvedett el, részint pedig tetemes

31 1259: CDCr V. 140–141.

32 1266: CDCr V. 378.

33 Vö. az 55. sz. jegyzethez fűzött megjegyzéssel.

34 1270: CDCr V. 535–537.

35 1270: CDCr V. 572–573.; 1272: CDCr VI. 6.

36 1270: CDCr V. 574. – A jelentés nem keletkezhetett a IV. Béla-féle adományozás idején, mert Béla oklevele a zágrábi káptalan oklevele alapján írta le a birtok határait (1270: CDCr V. 535.), Lőrinc ispán jelentése ellenben a császári káptalan közreműködését említi a beiktatás során (1270: CDCr V. 574.).

37 1272: CDCr VI. 6.

38 1278: CDCr VI. 242.

39 1271: CDCr V. 594., 599–601.; 1272: CDCr V. 619., VI. 10.; 1273: CDCr VI. 61.; 1274: CDCr VI. 98.; 1277: CDCr VI. 203–204.

40 1275: CDCr VI. 137–139.

41 A már említett kamaraispánság és podestáság mellett 1277-ben „comes trium camporum”-ként is említik (CDCr VI. 204.), azaz a középkori Horvátország három Bosznia határán fekvő hegyvidéki zsupánságának az élén is állt egy ideig.

költségekbe verte magát az ő szolgálatában.⁴² A fogság körülményeiről semmit sem tudunk; IV. László gyermekkirályságának zűrzavaros évei túlságosan is bővelkednek olyan eseményekben, amelyekhez ez az epizód kapcsolható lenne. Az említett „költségek” értelmezése jóval egyszerűbb: Perchynus alighanem egyike volt a királyi udvar hitelezőinek. Ezen érdekem viszonzásaképpen IV. László nemcsak megerősítette Perchynust egy V. István által adott föld birtokában, de nemessé is nyilvánította,⁴³ engedélyezvén, hogy a földet a drávántúli nemesek (*nobiles in partibus ultradravanis constituti*) módjára birtokolja.⁴⁴

A halál is királyi szolgálat közben érte Perchynust. Valamikor 1278 második vagy 1279 első felében IV. László apósághoz, Károly szicíliai királyhoz küldte követségbe, s Itáliából visszatérőben útonálló kezébe került, akik megölték. Fiúörökösök nem maradtak utána, így birtokai IV. László döntése értelmében részint fivére, Antal, részint unokafivére,⁴⁵ Mercurinus kezére kerültek.⁴⁶ Utóbb azonban, talán Antal utód nélküli halálát követően, IV. László Perchynus minden birtokát az akkor kamaraispánnak mondott Mercurinusnak adta, akinek érdemei között különféle értékes áruk Velencéből való szállítását (*deferendis rebus seu mercibus pretiosis de Venetiis*) és bizonyos „kiadásokat” (*expensis*), azaz a hitelezést említi meg.⁴⁷ Nem érdektelen talán végezetül megjegyezni, hogy Mercurinus kamaraispán nemcsak Zágrábban,⁴⁸ hanem Budán is polgárjogot szerzett,⁴⁹ fia, András pedig atyafiságba került a tekintélyes budai rektorral, Henc fia Jánossal, akinek simontornyai várnagya volt.⁵⁰

Mindezen adatok egy olyan itáliai kereskedő alakját rajzolják elének, aki Zágrábban megtelepedvén egyfelől beilleszkedett a részben *Latinusokból* álló

42 1275: „multiplices fidelitates et servicia [...] comitis Percini, que nobis cum persone sue captivacione et suorū et rerū suarū expensione non modica in diversis regni nostri negociis exhibuit” – CDCr VI. 122.

43 1275: „cum et ipsum comitem Percinum inter primos et pociōres regni nostri nobiles reputemus” – írja erről a király oklevele (i. h.).

44 1275: CDCr VI. 122–123.

45 Mercurinust Perchynus „avunculus”-ának mondják (1279: CDCr VI. 330.), mivel azonban az teljesen valószínűtlen, hogy az 1250-es években már felnőtt Perchynusnak 1292-ben még éljen a nagybátyja – ez évben Mercurinus még élőként szerepel (CDCr VII. 103.) –, ezért nyilvánvaló, hogy a szó ez esetben inkább ’unokafivér’ jelentésben (vö. avunculus. In: *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. I/3. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai. Bp. 1989. 315.) értelmezhető.

46 1279: CDCr VI. 329–330.

47 1287: RA II/2–3. 383–384.

48 1292: CDCr VII. 103.

49 1288: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301). (= BTOE I.) Csánky Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 243.

50 1330: CDCr IX. 529–530. – A Hencfi-rokonságra ld. *Kubinyi András*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények* 42(1971) 225–228. és *Uő*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Bp. 1973. (Budapest története II.) 61–63.

helyi *hospes*közösségbe,⁵¹ másfelől pedig birtokvásárlásai és tisztségei révén a Szlavónia sorsát az idő szerint meghatározó hatalmasokkal is kapcsolatba került. A királyi udvarhoz jóval több százból álló kötelék fűzte, mint Soproni Istvánt, hiszen nemcsak követként szolgált, de árut is szállított, hitelezett, továbbá kisebb királyi tisztségeket viselt. Ennek ellenére a kapcsolat felszínesebbnek tűnik: őt, ellentétben Soproni Istvánnal, soha nem nevezték egyfajta bensőséges viszony jeleként a király *serviens*ének. Perchynus kapcsolata a magyar királyi udvarral sokkal inkább üzleti jellegűnek látszik. Ennek okait illetően legfeljebb találgatásokba bocsátkozhatnánk, ám ez, mint a hasonló esetekben általában, nem sok eredménnyel kecsegtet.⁵²

Pedig, amint az következő példánk, az esztergomi Archinus története alapján megítélhető, egy idegen származású városlakó is kerülhetett kifejezetten bizalmas kapcsolatba a magyar királyi családdal. Archinus 1249-ben tűnik fel forrásainkban, s mindjárt vizsgálatunkhoz szervesen illeszkedő összefüggésben. Ebben az évben ugyanis IV. Béla egyik oklevele előadja, hogy kamaraispánja, Archinus, aki születésére nézve velencei, de most Esztergom polgára (*vir providus Archinus, comes camere nostre, nacione Venetus nunc civis Strigoniensis*), arra kérte Mária királynét, hogy legyen fia keresztanyja. A királyné eleget tett a felkérésnek, s illendő, de nem túl fantáziadús módon a Béla nevet adta a gyermeknek. Ez az esemény adott alkalmat IV. Bélának arra, hogy Archinusnak és fiának adományozza az Esztergom mellett fekvő Nyír nevű földet.⁵³ Az oklevélben található adatmennyiség nem mondható éppen bőségesnek, ám bizonyos következtetések megkockáztathatóak. Az a körülmény, hogy Archinus velencei származásának megemlézése mellett a „most esztergomi polgár” megfogalmazás szerepel, megengedi annak feltételezését, hogy Archinus nem túlságosan régen érkezhetett Velencéből a Magyar Királyságba. Másfelől viszont az, hogy kamaraispánként szolgált IV. Bélát, s főként az, hogy elég bizalmasnak ítélte a királyi párral ápolt kapcsolatát ahhoz, hogy kérésével egyáltalán előálljon, arra utal: már huzamosabb ideje élhetett Esztergomban, hiszen e kapcsolat kialakításához bizonyára hosszabb idő volt szükséges. Mindezek megfontolása után kézenfekvőnek látszik arra gondolni, hogy Archinus talán a Zára birtoklásáért folytatott magyar–velencei háborút lezáró 1244. évi békekötést⁵⁴ követően nem sokkal te-

51 Zágráb korai történetére ld. Klaus-Detlev Grothusen: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Wiesbaden, 1967. (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 37.) és Nada Klaić: Povijest Zagreba. I. Zagreb u srednjem vijeku. Zagreb, 1982.

52 Perchynus személyére összefoglalóan ld. még: N. Klaić: i. m. 96–99.

53 1249: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (= MES) I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999., I. 544.

54 1244: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., IV/1. 317–318., VII/5. 263–265., ill. ÁÚO II. 155–156.

lepedhetett meg Esztergomban. Az 1249. évi oklevél ismeretében nyilvánvaló, hogy hamar megkedvelte magát a magyar uralkodóval, ám ennek részletei nem ismertek. Az, hogy a későbbiekben is kapcsolatban állt IV. Bélával, egyedül abból tudható, hogy 1266-ban a király őt nevezte ki a Gréc-hegyi *hospesek* podestájává, ám azok – arra hivatkozva, hogy a királytól kapott kiváltságlevelük értelmében szabadon választhatnak maguk közül podestát vagy bírót (*potestatem seu iudicem*) – tiltakoztak a döntés ellen, s így végül IV. Béla visszavonta a megbízatást.⁵⁵ Ezt követően Archinus a tekintélyes esztergomi polgárok megszokott életét élte: telket birtokolt a városban,⁵⁶ melynek tanácsában helyet kapott esküdtként,⁵⁷ s egy időben a bírói tisztelet is ellátta.⁵⁸ Egy nem feltétlenül megbízható oklevél említést tesz egy bizonyos Aruchinus ispán *frateréről*, Olasz Péterről (*Petrus Latinus frater comitis Aruchini*), aki talán Archinus fivére vagy unokaöfivére lehetett, s IV. Béla idősebb fiától, István ifjabb királytól kapott 1264-ben birtokot Sárosban.⁵⁹ Erről a Péterről még 1301-ből is van adatunk.⁶⁰ Megbízhatóbb adatok állnak a rendelkezésünkre Archinus fiáról, az 1249-ben született Béláról, aki esztergomi polgárként szerepel forrásainkban. Felesége egy bizonyos Bonifác nevű fehérvári polgár leánya volt, akitől egy Katalin nevű leánya született. Katalin Umpud fehérvári polgárhoz ment feleségül, s az ő utódai örökölték meg Béla Esztergom központjában fekvő palotáját (*pallacium [...] comitis Bele in medio civitatis Strigoniensi scitum [...] et constructum*),⁶¹ melyet aztán eladtak Becsei Imre barsi ispánnak és lévai várnagynak.⁶²

Archinus történetének legizgalmasabb pontja kétségkívül az a bizalmas kapcsolat, mely IV. Béla családjához fűzte, sajnos azonban éppen ennek kialakulásáról nem tudunk semmit. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy nem ő volt az egyetlen idegen *hospes*, akinek gyermekét a királyi család egy tagja tartotta a keresztvíz alá. Egy, a Bács megyei Bulkeszi⁶³ területéről előkerült feliratos téglaszövege szerint III. Béla király egy Adelehard nevű *hospes* fiának keresztapaságát vállalta el, s az eseményt akkor is birtokadomány kísérte, mint Archi-

55 1266: CDCr V. 410. – Ez az adat az előzőekben tárgyalt, s 1266-ban Gréc-hegyi podestáként szereplő Perchynus történetét is érinti: feltehetően az történt, hogy 1266-ra Perchynus már megszerezte a zágrábi polgárjogot, s így őt, a király jelöltjeként, formálisan a Gréc-hegyi hospes-közösség választotta podestává.

56 1265: MES I. 525–526.

57 1269: ÁÜO VIII. 252.; 1282: MES II. 156–157.

58 1272: MES II. 606., 610.

59 1264: CD IV/3. 204.

60 1301: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. (= RDES) I–II. Ad edendum prae-paravit Vincent Sedlák. Bratislavae, 1980–1987., I. 44., vö. Miloš Marek: Románske obyvatelstvo na Slovensku v stredoveku (Valóni, Francúzi, Taliani, Španieli). Historický Časopis 52(2004) 624.

61 1325: Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 86 972.

62 1327: MOL DL 86 988.

63 Ma Maglic, Szerbia.

nus fiának esetében.⁶⁴ Erről az Adelehardról, aki neve után ítélve talán német lehetett, és a királyhoz fűződő kapcsolatáról, persze, még annyi ismeret sem áll rendelkezésünkre, mint Archinusról.

Utolsó példánk éppen ezen a ponton egészíti ki az elmondottakat. 1278-ban kerül a szemünk elé György mester budai polgár, IV. László Magyarországon Erzsébet néven is emlegetett feleségének, Izabella királynénak a szekérnagya (*magister Georgius maior plaustrorum suorum reginalium, civis Budensis*), aki a királyné udvarában gyermekkor óta tett szolgálatai (*in domo sua reginali a primevis sue pueritie temporibus fideliter serviendo*) fejében megkapta Izabellától a vizsolyi királynéi ispánság Középnémeti⁶⁵ nevű földjét (*quandam terram seu villam hospitum suorum ad comitatum de Vysl pertinentem Kuzepnemty vocatam*).⁶⁶ Minden valószínűség szerint ez a György szerepel 1289-ben budai esküdként,⁶⁷ s bizonyosan azonos azzal a György mester budai polgárral (*magister Georgius civis Budensis*), aki 1299-ben Mihály ispánnal és annak fiával, Istvánnal osztozott meg az Abaúj megyei Felnémeti,⁶⁸ Középnémeti és Alnémeti⁶⁹ birtokokon.⁷⁰ Ezen túlmenően György a család birtokügyeivel kapcsolatban kiállított oklevelekben fordul elő,⁷¹ s 1319-ben a jelek szerint már nem élt.⁷²

A szekérnagyi tisztség, amelynek viselőjeként Györgyöt 1278-ban említik, mind a királynéi, mind a királyi udvarból ismert. A királynéi szekérnagykra vonatkozó adatok arra utalnak, hogy ugyanezen tisztségviselő másik elnevezése a kamaramester (*magister camere*) volt, s rendszerint a királynéi udvarhoz tartozó, de bárói méltóságot nem viselő udvari ifjak (*iuvenes*) egyike került erre a posztura. A szekérnagya vagy kamaramester lehetett a királynéi udvartartás feje, tudniillik az udvar azon részének előljárója, amelynek jellegét és funkcióit mai foglalkozásaink közül talán a „háztartás” adhatja vissza a leginkább: irányítása alá tartozhatott a királynéi udvar szolgaszemélyzete, de az udvartartás gazdasági ügyeivel kapcsolatban is szerephez jutott.⁷³ Bizonyos tehát, hogy György Izabella királyné udvarának tagja volt. A személyére vonatkozó adatok szerény mennyiségét ellensúlyozza, hogy az ő esetében pontosan tudható, miként került kapcsolatba a királynéi udvarral. György anyja volt ugyanis az a dajka (*nutrix*)⁷⁴ – egy

64 Hpl.: Két Árpád-kori fölírtas emlék. Archaeologiai Értesítő 10(1890) 131., vö. Ősműveltség és középkori kultúra. Szerk. Váczy Péter. Bp. é. n. (Magyar művelődéstörténet I.) 624.

65 Ma Tornyosnémeti, Magyarország.

66 1278: MOL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 266 087., vö. még: MOL DL 90 825.

67 1289: BTOE I. 248.

68 Ma Milhost', Szlovákia.

69 Ma Hidasnémeti, Magyarország.

70 1299: ÁÚO X. 351–352.

71 1307: MOL DF 266 085.; 1314: MOL DF 266 084.

72 1319: MOL DF 266 081. – Az egeri káptalan (saját 1339. évi átírását átíró) 1401. évi átírása alapján készült regesztáját ld. RDES II. 516. sz.

73 Vö. Zsoldos Attila: A királyné udvara az Árpád-korban. Századok 136(2002) 291–293., az udvari ifjakra ld. i. m. 294–298.

74 1319: MOL DF 266 081.

hamis oklevél Menna néven említi⁷⁵ –, aki István ifjabb király és felesége, Erzsébet több gyermekét is szoptatta: egy, csak tartalmi átírásból ismert oklevél Margit hercegnőt és a későbbi IV. Lászlót nevezi meg,⁷⁶ míg a már említett hamis oklevél Máriáról, a későbbi nápolyi királynéről tesz említést. Menna férje a „szász” Mihály ispán, egy bizonyos István fia volt (*comes Michael Saxo filius videlicet Stephani*), s mivel a házaspár a dajka szolgálatait fejében a 13. század elején a királyné német vendégtelepesei által lakott vizsolyi ispánság⁷⁷ települései közé tartozó Felnémetit kapta adományba⁷⁸ – fiuk, György pedig, amint arról már szó esett, szintén a telepesfalvak egyikét, Középnémetit –, indokoltan gyanakodhatunk arra, hogy a dajka is a Vizsoly környéki német *hospesek*⁷⁹ közül származott. István ifjabb király gyakran időzött az Abaúj megyei vizsolyi ispánság szomszédságában, Patakon,⁸⁰ mégpedig a jelek szerint családjával együtt,⁸¹ így aztán ésszerűnek látszik a feltételezés, hogy István és felesége a közeli királynéi uradalom lakói közül választották ki gyermekeik dajkáját. Az a körülmény, hogy Menna a királyi pár több gyermeke mellett is dajkaként szolgált, egyértelműen árulkodik arról, hogy elégedettek voltak vele, s a szoptatás idejének elmúltával is az udvarban maradhatott. Valószínűnek tekinthető ugyanis, hogy Mennáról esik szó a IV. Béla leánya, Margit hercegnő szentté avatásának ügyében felvett jegyzőkönyvben, ahol név nélkül említik IV. László dajkáját (*nutrix domini regis*).⁸² Azt persze nem tudjuk, hogy az ifjabb királyi pár választása miatt esett éppen Menna személyére, tény azonban, hogy ez nyitotta meg a királynéi udvar kapuját az asszony családjának tagjai előtt. A szekérnagyi tisztet ellátó György mellett a rokonság más tagjai is feltűnnek a királynéi környezetében: Menna egyik leányának férjével, az Abaúj megyei Mérán birtokos Gyula fia Mihállyal Izabella királyné udvari ifjai között találkozunk,⁸³ s ha hihetünk annak a hamis oklevélnek, mely a dajka nevét is fenntartotta, Menna egy másik fia, bizonyos Jakab, idővel pataki plébános lett, ami – mivel a pataki kiváltságolt plébá-

75 1295: ÁÚO X. 180–182. – Az oklevél hamis voltáról ld. *Zsoldos Attila*: Két hamis oklevélről. *Történelmi Szemle* 41(1999) 191–198.

76 1278: MOL DF 266 088. és MOL DL 75 382.

77 Az ispánságra összefoglalóan ld. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1987–1998., I. 156–157.; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 410–411. és *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 38–40.

78 1278: MOL DF 266 088. és MOL DL 75 382.

79 Vö. 1220: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 259. sz.

80 1263: CD V/1. 102–103.; 1267: ÁÚO VIII. 216–217. (vö. RA 1874. sz.); 1268: ÁÚO VIII. 202.

81 Erre vall, hogy Erzsébet ifjabb királyné gyermekeivel együtt szintén Patakon esett 1264-ben IV. Béla lányának, Anna hercegnőnek a fogságába, ld. 1271: Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Bp. 1886–1890., I. 58. és 1273: CDCr VI. 36.

82 *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*. I–IV. Bp. 1896–1907., I. 299–300.

83 1282: RA II/2–3. 290., vö. még: *Györffy Gy.*: i. m. I. 122–123. és 1324: MOL DF 266 087.

nia (*plebania exemta*) volt,⁸⁴ melynek papja a királyi káplánok közé tartozott⁸⁵ – megint csak a család udvari kapcsolataira utal. György úrnője, Izabella – miként a 13. század többi magyar királynéja is – igen gyakran tartózkodott Budán,⁸⁶ ami érthetővé teszi, hogy a környezetében élő György miért szerzett idővel budai polgárjogot.⁸⁷

Ha mármost mindezek után megkeressük a közös pontokat a négy felvázolt életútban, akkor nagy biztonsággal rámutathatunk azokra a tényezőkre, amelyek szerephez jutottak az Árpád-korban egy városi polgár és a királyi udvar közötti kapcsolat kialakulásában. A soproni István és a zágrábi Perchynus követségjárása, Perchynus és az esztergomi Archinus kamaraispánsága mindenesetre bizvást sorolható ezek közé, annál is inkább, mert, ha a közvetlen hozzátartozókat is figyelembe vesszük, akkor a követek közé István apját, Fülöpöt, a kamaraispánok közé pedig Perchynus unokafivérét, Mercurinust is besorolhatjuk. A királyi udvar számára történő, Perchynus és Mercurinus történetében felbukkanó hitelezés sem áll önmagában, ha valóban Fülöp fia Istvánnal azonos⁸⁸ az a Soproni István mester (*magister Stephanus de Supronio*), aki az óbudai királyi palota (*palatium regalis de Veteri Buda*) építésének költségeit fedezte III. András halála idején.⁸⁹

Az ismétlődő jelenségeket talán nem elhamarkodott dolog tipikusnak tekinteni. Bátorítja ezt az értelmezést, hogy az ismert Árpád-kori kamaraispánok jelentős része valóban a városi polgárok közül került ki, mint például az eredetileg talán esztergomi Walter,⁹⁰ a radnai Brendlin fia Henc⁹¹ – mindketten budai rektorok is voltak⁹² –, vagy a kassai Herbord fia Hannus.⁹³ Ez persze, bizonyos mértékig magától értetődő, mivel a 13. század középső harmadában megjelenő bérleti rendszer a pénzverés adminisztrációjában azzal a változással járt, hogy a kamaraispánságok élére az azokat bérbevevő üzletemberek kerültek.⁹⁴ A követek között is találkozunk más városi polgárral, elég talán csak Ulrik fia Jakab pozsonyi bírót megemlíteni közülük.⁹⁵ Másfelől azonban az is világos, hogy a

84 Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei 19(1959) 57–94.; Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 35(1993) 9–12.

85 Ld. pl. 1298 (?): HO VIII. 453. (keltére ld. RA 4197. sz.).

86 Zsoldos A.: A királyné udvara i. m. 270–275.

87 Mennáról és családjáról összefoglalóan ld. Zsoldos A.: Két hamis oklevélről i. m.

88 Amint azt pl. Házi Jenő vélte, ld. Házi J.: i. m. 206.

89 1301: CD VI/2. 326.

90 1265: MES I. 521.; 1275: BTOE I. 130. (keltére ld. RA 2619. sz.).

91 1279: ÁÚO IX. 555. (keltére ld. RA 2995. sz.), vö. még: Györffy Gy.: i. m. I. 562–564.

92 Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Bp. 1997. 195.

93 1297: ÁÚO V. 169. – A kamaraispánokra ld. még Horváth Tibor Antal-Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közöny 54–55(1955–1956) 21–33.

94 Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 461–473.

95 1288: ÁÚO IV. 310–312., vö. Surányi Bálint: Pozsonyi bíró dinasztiák a XIII–XIV. században. Levéltári Közlemények 35(1964) 173–174.

kamaraispáni tisztség vagy a követi megbízatás nem kapcsolódott kizárólagosan a városi polgársághoz, hiszen a kamaraispánok között nagy számban találunk zsidókat is,⁹⁶ akik minden bizonnyal városlakók voltak ugyan, városi polgárnak mégsem mondhatók, s a követjárások alkalmával szolgálatot ellátó világiak között a városi polgárok mellett előkelő nemesek éppúgy előfordulnak, mint kisbirtokosok, vagy éppen különféle királyi szolgálónépek.⁹⁷ Az sem feledhető, hogy a négy példa aligha elégséges ahhoz, hogy általános érvényű következtetések szilárd alapjául szolgáljon, s ráadásul voltaképpen csupán háromról van szó, hiszen György szekérnagy minden jel szerint *hospes*-eredetű volt bár, ám nem városlakó: előbb került be a királynéi udvarba, s csak utóbb lett városi polgár. Jobb lenne a helyzet, ha adatainkat csupán be kellene illeszteniünk egyfelől a 13. századi városi polgárokra, másfelől pedig az Árpád-kori királyi udvarra vonatkozó ismereteink rendszerébe, ettől azonban, ide vágó rendszeres kutatások híján, még messze vagyunk. A városi polgárságot illetően értékes tanulmányok állnak ugyan a rendelkezésünkre, de a teljes anyag feltárása után majdan megrajzolható egységes képnek ma még legfeljebb a körvonalai látszanak, miközben – nem számítva a kancellária intézményét – jóval többet tudunk a királynéi udvarról, mint a minden tekintetben összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű királyiról. Ezen a két téren lenne szükség komoly előrelépésre ahhoz, hogy az előzőekben felsorakoztatott adatokat tényleges súlyuknak megfelelő módon értékelhessük.

ATTILA ZSOLDOS

URBAN BURGHERS IN THE SERVICE OF THE ROYAL FAMILY

Coming into contact with the ruling family or with one of its members while in the service of the royal court was an opportunity available to only a few individuals in Hungary under the House of Árpád. The paper presents four individuals whose life paths show how urban burghers sometimes found themselves in a position to form personal relationships – occasionally even relationships of trust – with members of the royal family.

Master Stephen († before 1335), son of Philip of Sopron, undertook diplomatic tasks in the service of three consecutive Hungarian kings (Ladislav IV, Andrew III, and Charles I), as his father had done so also during the reign of Béla IV. The closeness of relations with the royal court is shown by the fact that both he (by Charles I) and his father (by Béla IV) “were taken up”, while Andrew III and Charles I call Stephen *serviens* and *servitor*. Thus his ties to the ruler – whose person changed over time – were something like the relationship of the *serviens* to his *dominus* within the institution of the *familiaritas*.

96 Vö. *Weisz Boglárka*: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemből. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 151–161.

97 *Zsoldos A.*: Az Árpádok követei i. m.

A greater number of ties connected the Venetian merchant Perchynus († 1279), who settled in Zagreb, with the royal court: he was not just an envoy but also supplied goods, credit and held several minor royal posts. Nevertheless, the relationship appears to have been rather superficial. In contrast with Stephen of Sopron, Perchynus was never called the *serviens* of the king – which might have indicated some degree of intimacy. Perchynus's relationship with the Hungarian royal court seems to have been more business-like.

Another man of Venetian extraction was Archinus (1249–1282), Esztergom burgher and chamber count (*comes camerae*), whose son was held under the baptismal waters by Queen Mary, wife of Béla IV. The most exciting aspect in his life was arguably the relationship of trust he enjoyed with the family of Béla IV. Sadly, we know nothing about how the relationship began. However, in the case of the Buda burgher George (1278–1314), who ran the household of Queen Isabelle (wife of Ladislaus IV), we do know that he and several relatives came into contact with the royal court after his mother, a certain Lady Menna, nursed various of the children of Stephen V and Queen Elizabeth.

The common features of the four life paths serve to indicate factors that led to the development of relationships between urban burghers and the royal house in the Árpadian era. Even so, many of the factors are specific to the individuals involved and are not linked with being an urban burgher. Moreover, it would be foolish to generalise on the basis of just four examples.

Kitalált magyarok portugál krónikásai

„Közöttük Henrik (egy magyar királynak
volt a második derék fia, mondják)
Portugáliát kapta.”

(Camões)¹

Magyar lovagok népesítik be a portugál lovagregényeket, a nemzeti eposz költője, Camões pedig, némi fenntartással ugyan, de büszkén vallja, hogy az első luzitán király ebből a különös, messi, az Üveghegyen is túl lévő országból származott:

„Nézd ezt a zászlót, s az első királyok
dicső ősatyját látod festve rajta.
Mi magyarnak tekintjük őt, de mások
úgy vélik, hogy Lotharingia sarja.”²

Nem ritka jelenség az ilyen kegyes csalás az irodalomban, a reneszánszban is nagy divatja volt a mitikus Görögországba vagy Bizáncba, illetve Itáliába helyezni a kalandtörténeteket, de Közép-Kelet-Európa sem bizonyult soha megvetendő helyszínnek, a 17. századi Calderón *Az élet álom* (*La vida es sueño*) című színdarabja példának okáért Lengyelországban játszódik. A helyszínválasztás és a hősök nemzetiségének ilyenén meghatározása – ha az a szerző környezetétől feltűnően eltérő – politikai szempontból veszélyes korszakokban általában *egyféle* logikának engedelmeskedik: az alkotók ezáltal is megpróbálják elkerülni, hogy példázatuk egyértelmű és az adott ország körülményeit kritizáló üzenettel rendelkezzenek.

A pannóniai lovagok és hősök portugál írásokban való felbukkanása azonban ennél különösebb okokat sejtet. A magyar olvasóközönség által leginkább ismert mű, Luís de Camões (1525–1580) *A Lusiadák* című eposza (1572),³ amint

1 *Luís de Camões: A Lusiadák.* Bp. 1997. 123.

2 I. m. 267.

3 Először Greguss Gyula (*A Lusíada* Camöestől. Pest, 1865.), majd Hárs Ernő fordításában (*A Lusiadák.* Bp. 1997.) jelent meg magyarul.

már említettük, a magyar királyi háztól származtatja Portugália első királyát, Alfonzot (1139–1185):

„midőn élete végnapjához érve,
e bátor magyar, e nagy hírű vendég,
akit legyűrt a sors kényszerűsége,
Teremtőjének visszaadta lelkét.”⁴

Rákóczi István szerint,⁵ ez a nem nevesített, Árpád-házzal való rokonság minden alapot nélkülöz, az azonban tagadhatatlan, hogy a jelenség, a magyar királyság, egyáltalán Magyarország legendákba való helyezése és ennek a legendás népnek a saját identitástudatát éppen a 16. században erősítő portugál nemzettel való összefüggésbe hozása nem Camões találmánya volt.

Jóval Camões előtt, már a 15. században Duarte Galvão (1446–1517) is a magyar eredet mellett tett hitet krónikájában (*Dom Afonso Henriques Krónikája*). A 16. század első felében író, a portugál király közvetlen környezetéhez tartozó João de Barros pedig a magyar királyi házat felidéző legendás kezdéssel indítja nagyszabású lovagregényét, a *Clarimundo császár krónikáját*⁶ (1520), mely az első nyomtatott könyv volt Portugáliában és igen sokáig hatalmas népszerűségnek örvendett. Barros a király és a trónörökös közvetlen környezetében élt és alkotott, állítólag a palota öltözőtermében rótta a sorokat, amikor éppen ideje engedte – ugyanis a szolgálat közben erre csak hébe-hóba nyílt mindig alkalma –, sőt, maga a trónörökös, János herceg javította a kéziratot folyamatosan, ami már-már társszerzőségre enged következtetni.⁷ Az minden kétséget kizáróan nyilvánvaló, hogy Barros műve dinasztikus igényeket szolgált ki és ihlete „leg-

4 L. de Camões: i. m. 124.

5 Rákóczi István: Egy történelmi tévedés anatómiája. (Az első portugál királyi dinasztia állítólagos magyar eredete Camões „A Lusiadák”-jában.) In: Magyar–portugál kapcsolatok. (Tanulmányok, bibliográfia, szemelvények.) Összeáll. Lukács Laura–Dr. Rákóczi István. Bp. 1987. 55–75.; *Uő*: A suposta origem húngara da primeira dinastia n’Os Lusíadas de Camões. Raízes e anatomia de um erro histórico. In: Portugalhungria. Dez estudos sobre os contactos culturais luso–húngaros. Org. de István Rákóczi. Bp. 1999. 57–77.

6 Hosszabb részlet jelent meg fordításomban ebből a lovagregényből a Palimpszeszt elektronikus folyóirat 15. számában: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/15_szam/01.htm

7 „Era então João de Barros de pouco mais de vinte anos de idade, e como andava em serviço do Príncipe (o futuro D. João III), que lhe ocupava a maior parte do tempo, só nos espaços que lhe restavam, publicamente e, como ele diz, na mesma Guarda-roupa do Paço, sem outro repouso, nem mais recolhimento [...] em oito meses compôs esta história [...] Ainda que o Príncipe D. João [...] o favoreceu tanto, que ele mesmo lhe ia revendo, e emendando os cadernos que compunha”. Magyar fordításban: „Akkoriban João Barros alig múlt húsz esztendő és mivel a Herceg szolgálatában állt (a későbbi III. János királyéban), aki idejének nagy részét lefoglalta, csak azokban a pillanatokban, melyek szabadon maradtak, nyilvánosan, ahogy ő maga mondja, éppenséggel a Palota Öltözőtermében, pihenés és félrevonulás lehetősége nélkül [...] nyolc hónapon belül megírta ezt a történetet [...] János herceg pedig annyira kegyelte, hogy fokozatosan ő maga nézte át és javította a füzeteket, melyeket az író megfogalmazott”. *Severim de Faria*: Vida de João de Barros na edição da Crónica do Imperador Clarimundo. Lisboa, 1742. IV.

felsőbb” forrásból származott. Mint több kutató is rámutat, a legenda létrejöttének idejét Fernão Lopes korában kell keresni (1419 környéke), noha az író fennmaradt műveiben nem találunk utalást erre az összefüggésre. „Alapos okunk van feltételezni, hogy a magyar származás ideája ekkor születik és, hogy Fernão Lopes korában, pontosabban ennek a kornak a viszonyaiban találjuk meg ennek a hamis családfának forrásvidékét”.⁸ Sokan feltették már a kérdést: miért éppen magyar származásúnak akarta hinni magát a portugál dinasztia? Az egyik kézenfekvő válasz, amit a *Clarimundo* kiadója, Marques Braga közvetít, így hangzik: „A lovagregényekben Magyarország divatba jött, még francia szövegek is, Berta, Flores és Brancaflor szüleit magyar királyoknak gondolják.”⁹ Való igaz, hogy a francia irodalomban a magyarokról alkotott kép jóval árnyaltabb, mint a hősi énekek, a *chanson de geste* korában, hiszen ezt még a pogány, illetve a keresztény világgal ellenséges viszonyban álló magyarsággép befolyásolta, jóval a kereszténység felvétele után is. Szabics Imre két csoportba sorolja a középkori francia irodalom magyar vonatkozású szövegeit, a második csoportban megemlített 13–15. századi lovagregények pedig már az egyértelműen pozitív kicsengésűek közé tartoznak. Fontos megemlíteni, hogy meggyőződése szerint a francia lovagregényekben is fiktív magyar személyekről van szó: történelmi beazonosításra törekedni nem célravezető: „Quant à réalité des personnages et toponymes hongrois figurant dans la chanson, on peut facilement conclure qu’ils sont tous les produits de l’imagination et de la fiction poétiques.”¹⁰

António José Saraiva szerint pedig az „El Cantar de Mio Cid történetével párhuzamos, gesta-szerű tradíció vonul végig a portugál középkoron”.¹¹ Rákóczi István három olyan okot említ, amely miatt a portugál királyi háznak érdekében állhatott a hamis származási vonal emlékeztetben tartása, sőt, propagálása:

1) Magyarország kellőképpen távol volt ahhoz, hogy forrásaival dokumentálni lehessen a nézet akár ellenkezőjét is.

2) Magyarország ugyanakkor megfelelt, ideológiai szempontból megtestesítője volt a keresztény eszménynek,

3) Magyarország évszázados kapcsolatai az Ibériai-félszigettel. Fernão Lopes végül is a magyar eredet mellett döntött, s ezzel meghatározta Dom Henrique származását, mint láttuk, Camões-ig.¹²

8 *Rákóczi I.*: Egy történelmi tévedés anatómiája i. m. 67.

9 „Nas Novelas de Cavalarias a Hungria estava na moda, mesmo textos franceses supõem que os pais de Berta, Flores e Brancaflor eram reis da Hungria”. Marques Braga: Prefácio. In: *João de Barros*: Crónica do Imperador Clarimundo. I. Lisboa, 1953. XVI.

10 Imre Szabics: «Chanson d’aventures» ou «chanson de mésaventures»: Florence de Rome. In: *Études de Littérature Médiévale. Recherches Actuelles en Hongrie. Textes réunis par Katalin Halász*. Debrecen, 2000. (Studia Romanica de Debrecen. Series Litteraria XXII.) 170–171.: „Ami azon magyar személyiségek és toponímiák valóságosságát illeti, akik és amelyek a műben szerepelnek, könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy csupán a költői képzelet és fikció szülöttei.”

11 Utal rá *Rákóczi I.*: Egy történelmi tévedés anatómiája i. m. 66–67.

12 I. m. 73–74.

A dinasztiai kapcsolatokat illetően nem érdektelen megemlíteni azt a szent királylányokhoz és királynékhez kötődő kultuszt, amit az Árpád-ház főként Szent Erzsébettel kapcsolatban politikai tőkeként is használt – noha Erzsébetet nemzetközi szentként lehet értékelni, és hatása egész Európára kiterjedt, magyar származása közismert volt és egy portugál királylány, akit később szintén szentté avattak, róla kapta a nevét:

„Dokumentálhatóan hatott [...] Erzsébet példája Hispánia legjelentősebb középkori női szentjére, aki mellesleg szintén rokona volt Erzsébetnek. Portugál Szent Erzsébet (1271–1336) II. András második házasságából származó Jolanta (Violante) nevű lányának unokája volt, és legendája szerint épp e rokonság miatt kapta az Erzsébet nevet.”¹³

Nem lehet lényegtelen ez a dinasztikus kötődés, mert a *Maximiliano* narrátora külön is kitér rá:

„Szent Erzsébet, magyar királylány napján, mit szokás volt nagy ünnepléssel megülni, úgy parancsolta, hogy rendezzenek vitézi tornát és lándzsatorést, amelyekben úgy a herceg mint a többi nemesifjú, kiknek lovascapatát ő vezeti majd, harcaikat elkezdhetik, mely hír hallatán Miksát igen nagy boldogság és ujjongás töltötte el.”¹⁴

Miksa férfitá avatásának napja ez, a tulajdonképpeni cselekmény kezdete (a szülők kalandja csupán bevezető a főhős életéhez), ezért illenék tavasz idejére (mint általában a régi lovagregényekben szokás, Húsvétra vagy Pünkösdre, esetleg május elejére) helyezni lovaggá ütésének és szerelembe esésének napját, Szent Erzsébet említése miatt azonban úgy tűnik, az író itt november 19-re teszi a cselekmény kezdetét, hiszen ekkor van Árpád-házi (vagy thüringiai) Erzsébet emléknapja:

„Elisabeth von Thüringen starb am 17. November 1231 [...] Zwei Tage später, am 19. November, wurde sie im Franziskus-Hospital zu Marburg beigesetzt.”¹⁵

A későbbiek során ennek a novemberi hangulatnak nyoma sincs a szövegben, vagyis nem feltételezhetjük, hogy a szerző utánanézett volna a dátumnak,

13 *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000. 195. – Klaniczay jegyzetben közli a latin nyelvű forrást is: Portugáliai Szent Erzsébet legendája: Acta Sanctorum, Jul. II, 173–213., „quia vero mater Regis Petri fuerat filia Regis Hungariae, et fuerat soror sanctae Elisabethae; huic Reginae Portugalliae fuit impositum nomen Elisabethae”.

14 A Clarimundo császár krónikájából és a Miksa császár krónikájából vett idézeteket saját fordításban közlöm, ezek először a Palimpszeszt 15. számában láttak napvilágot. (Kisebb részletet a Miksa császár krónikájából ld. Részlet a Miksa császár krónikája c. műből. In: Pandaemonium. [A keresztény démonológia kistükré]. Szerk. Magyar László András. Bp. 2003. 119–139.) A Miksa császár krónikájának részleteit az alábbi portugál kiadás alapján fordítottam: Crónica do Imperador Maximiliano. Cód. 490. Col. Pombalina da Biblioteca Nacional. Lisboa, 1983. (Biblioteca de Autores Portugueses) 139.

15 „Thüringiai Erzsébet 1231. november 17-én halt meg [...]. Két nappal később, november 19-én a marburgi Ferenc-kórházban temették el.” Ld. *Vera Schaubert-Hanns Michael Schindler*: Die Heiligen und Namenspatrone im Jahreslauf. München–Zürich, 1985. 629.

portugáliai Szent Erzsébet emléknapija viszont július 4., ami nagyszerűen megfelel az ifjú lovag szerelembe esésének dátumaként.

A magyar eredet a *Clarimundo* esetében szigorúan a portugál királyi házra vonatkozik, ettől a képzeletbeli hőstől származtatja ugyanis a szerző a portugál királyokat, ahogy az alcímben megjegyzi, oly módon, hogy Clarimundo fiának teszi meg Sancho-t, akit egy titokzatos hajóval raboltat el Konstantinápolyból az Ibériai-félszigetre, ahol aztán a kasztíliai király, Alfonz leányát, Lucindát adja neki feleségül – ők ketten lesznek az első portugál király, Dom¹⁶ Afonso Henriques apjának, Dom Henrique-nek (Henrik hercegnek) a szülei. A történelmi valóság ezzel szemben az, hogy Henrik herceg német származású gróf volt, VI. Alfonz (1065–1109) kasztíliai uralkodó pedig törvénytelen leányát, Dona¹⁷ Teresát adta neki feleségül. Nászajándékba a pár a Portucalense-i grófságot¹⁸ kapta, míg ugyanabban az időben a király törvényes házasságból született lánya, Dona Urraca, Henrik társának, Dom Raimundónak felesége lett, és így először Galícia (az ibériai-félszigeti Galícia), később Kasztília és León királynője (1109–1126). Az ambiciózus Henrik herceg azonban nem elégedett meg azzal, hogy a kasztíliai korona hűbéreseként szolgáljon, és mivel a *reconquista* a későbbi Portugália sávjában sokkal gyorsabban haladt, mint a keletebbre fekvő részekén, a „honfoglaló” fia, Dom Afonso Henriques, saját anyjával, Dona Teresával szembeszállva már képes volt arra, hogy önálló államot alakítson. Clarimundo lovag, a képzeletbeli hős, aki neve szerint a világ világossága (a messianisztikus párhuzamok nem véletlenszerűek), karrierje csúcspontján bizánci császár lesz, míg a Maximiliano névadója, Miksa, valóságos történelmi személy, a Német-római császárság ura. Akárcsak a portugál királyok, ők is magyar származással dicsekedhetnek.

A fantasztikus, sokszor szerelmes (ibériai szentimentális) regényre emlékeztető Maximiliano főhőse az a Miksa császár, aki 1459-ben született, még apja, Frigyes császár életében koronáztatott meg (1486-ban) és 1519-ben halt meg: ő az a Habsburg, aki megalapozza a dinasztiának majd unokájában, V. Károlyban (1500–1556) megvalósuló nagyságát. Érdekes összehasonlítani a valódi és a lovagregénybeli Miksa családfáját.¹⁹ A valódi Miksa anyai nagyapja Dom Duarte portugál király, anyja Dona Leonor portugál hercegnő, aki Frigyes császárhoz ment feleségül. A regényhős anyai nagyapja Vencel (Venceslau) magyar király, anyja Filénia, aki titokban Reduardóval, az osztrák herceggel kel egybe. Miksa

16 A spanyol „Don” megfelelője, de sokkal kisebb körben használatos, a főnemesek és főpapok megszólításakor és emlegetésekor kötelező a név elé tenni, másokat viszont nem illet meg ez a cím.

17 A „Dom” női megfelelője.

18 A Portucalense-i grófság két korábbi grófságot egyesített magában, a Douro folyótól északra és délre elterülő területeket – Portucalense Dom Afonso Henriquesnek, az államalapítónak anyja és Fernão Peres de Trava ellen 1128-ban vívott São Mamede-i győztes csatája folytán tudott önálló állammá, a portugál királysággá válni.

19 A portugál történelemmel kapcsolatos adatok forrása: *José Hermano Saraiva: História concisa de Portugal*. Nem-Martins, 1996.

valódi első felesége a korán elhunyt Mária, Merész Károly (1459–1519) lánya, második asszonya Branca Maria Sforza, milánói hercegkisasszony, regénybeli mátkája azonban (akivel a félbemaradt cselekményben nem egyesül, de a lovagregények logikája szerint biztosan így fejeződött volna be a történet) a szintén nem véletlenül Artúrnak nevezett angol király²⁰ Adriana nevű, kevély, kegyetlen úrnő-típust (*dame sans merci*) képviselő leánya. Nyilvánvaló, hogy a szerző az utódokat illetően nem tért volna el a valóság forgatókönyvétől – annál is inkább sejthető ez, mivel a lovagregény megírásának ugyanúgy dinasztikus okai (is) lehettek, mint azt a *Clarimundo* esetében láttuk. Csakhogy közben eltelt egy fél évszázad és a portugálok elvesztették függetlenségüket az 1578-as Alcácer Quibir-i csatában, a spanyol fennhatóságot talán könnyebb volt elfogadhatóvá tenni azzal a csúsztatással, amely szerint V. Károly is magyar származású tulajdonképpen (noha ugyanennyire portugál származású is volt), tehát a legendás magyar eredet nem megy veszendőbe. A magyar eredet ilyenfajta presztízse egyébiránt igencsak nehezen érthető, hiszen ekkorra Magyarország túl van Mohácson és szintén elvesztette függetlenségét: bár ez egyfajta szolidaritás-érzést is kiválthattott a portugálokból.

Ha elfogadjuk João Palma-Ferreira elméletét, amely szerint a *Maximilianót* a kor egyik legdivatosabb szerzője, a portugál konvertita (*converso*) Jorge de Montemayor (vagy Montemôr), a *Diana hét könyve* című pásztorregény²¹ alkotója írta,²² még érdekesebb következtetésekre juthatunk. Tudjuk, hogy Montemôr Dona Maria infánsnő kíséretében részt vett annak V. Károly fiával, a későbbi II. Fülöppel²³ tartott esküvőjén, tehát nem kizárható, hogy a lovagregénnyel egyfajta ún. „*lisonja literária da época*”-t²⁴ (a korszakra jellemző irodalmi hízélgést) követett el a zsidó származása miatt állandó félelemben élő udvaronc.²⁵

20 Noha nyilvánvalóan nem a cameloti Artúr királyról van szó, az utalás mégis az ő örökségét illeti, ebben az esetben véleményem szerint a lovagság szellemi hagyatékának vállalásáról van szó.

21 Részletek a Palimpszeszt 14. számában, fordításomban.

22 „com aspectos que ainda recordam a *Diana* de Jorde de Montemor, quer através da personagem de Andrónico (na *Diana*, um dos protagonistas secundários é Andrónio, pai da *gran pastora*), quer mediante algumas descrições que fazem lembrar, no texto cavalheiresco, a linguagem de Montemôr”: „olyan jellemzőkkel, amelyek emlékeztetnek Montemôr *Dianájára*, egyrészt Andronicus személyén keresztül (a *Dianában* az egyik mellékszereplőt, a *nagy pásztor-asszony* apját, Andronicusnak hívják), másrészt olyan leírásokon keresztül, melyek a lovagregény szövegében Montemôr nyelvezetét idézik fel”. *João Palma-Ferreira*: Prefácio. In: *Crónica do Imperador Maximiliano* i. m. 70.

23 II. Fülöp (spanyol király 1556-tól), a híres Armadát elvesztő király a portugálok számára I. Fülöp (1581–1598). Az Alcácer Quibir-i katasztrofális csatában utód nélkül odaveszett Sebestyén király titokzatos halála, ill. eltűnése utáni korszak trónkövetelői közül ő került ki győztesen. Sebestyén király eltűnéséhez máig eleven legendák fűződnek, kézenfekvő a párhuzam II. Lajos magyar király halálával, ráadásul a két ország függetlenségének elvesztése is némileg hasonló körülmények között történik.

24 *Crónica do Imperador Maximiliano* i. m. 68.

25 Ez derül ki pl. Juan de Alcalá egy gúnyverséből, amelyet Menendez Pelayo közöl (*Marcelino Menendez Pelayo*: *Orígenes de la Novela*. II. [Novelas sentimental, bizantina, histórica y pas-

A Barros által ábrázolt Clarimundo apai ágról magyar – apja egy Adriano nevezetű király, akiről így nyilatkozik a szerző: „Abban az időben, amikor Magyarországon a nagy Adriano király uralkodott, őt jó kormányzása és bátorsága miatt mindenki tisztelte és szerette, olyannyira, hogy azon királyi és fejedelmi udvarokban, ahol ismerték, nem is beszélt senki egyébről, mint arról, hogy milyen szeretetet tanúsít barátai, és milyen szigort ellenségei irányában, soha el nem nézve a rosszat, és mindenkor a jót támogatva. Ezen erénye által, melyet mások is kísértek, oly hajlandóságra bírta önmaga iránt országa lakóinak szívét ugyanúgy, mint a külföldiekét, hogy életét mindenki többre becsülte, mint a sajátját”.²⁶

A hős apja tehát a tökéletes uralkodó, akinek éppen tökéletessége miatt, és, mert egyébiránt maga is a magyar uralkodóházból származik, a francia király, Claudio, azt az ajánlatot teszi, hogy vegye el leányát, Briainát: „Így egyfelől ezen okból, másfelől, mert ő maga is a magyar királyi ház uralkodóitól származik, az volna a kívánsága, hogy Adriano az ő törvényes születésű leányával, Briainával házasságra lépjen, ha az néki is kedvére lenne”.²⁷ A francia király (vagyis a narrátor) a frigy létrejöttének üdvös voltát igazolandó, hozzáteszi még: „Azonfelül pedig ez a szövetség arra is szolgálna, hogy a gyűlölséget, mit a francia királyok a magyarok irányában tápláltak, ha még egyáltalán maradt valami belőle, minden ízében felszámolva megszüntesse...”²⁸ Vajon miféle gyűlölségről lehet itt szó – és az időben hová kellene helyeznünk az ellenségeskedést, a képzeletbeli történetek idejébe, vagy a 16. század elejére? Nem lehetetlen, hogy a régi, még a magyarok megtérése körüli korszakra utal itt vissza a szerző, mely a *Roland-ének*-ben is nyomot hagyott, hiszen, ahogyan fentebb említettük, a francia lovagregények már általában pozitív magyar szereplőket illesztenek a történetekbe – illetve, ha negatívát találunk, annak akkor van pozitív párja is, mint ezt *Florence de Rome* magyar hercegi testvérpárja, Esmeré és Milon példáján láthatjuk.²⁹

A Clarimundo szüleit egymás mellé sodró házassági szerződés létre is jön a Colónia nevű francia városban, az ifjú pár pedig Segurában³⁰ él, mely a jelek szerint a magyar királyság székhelye és a tengerparton terül el. (Ezt az eddig beazonosíthatatlan Segurát a *Maximiliano* szerzője is átveszi, Segura grófjairól beszél, mint Magyarországnak fontos személyiségeiről – valószínűsíthető, hogy a *Clari-*

toril]. Madrid, 1961. [Edición nacional de las obras completas de Menendez Pelayo XIV.] 244.) „Pero tú como eres nuevo,/ Ni hablas ni sabes qué./ Mas sabes bien trabucar/ Lengua morisca en mosaica”: „De te, mivel új vagy,/ se nem beszélsz, se nem tudod, mi az,/ ellenben nagyon értesz ahhoz, hogyan keverd/ a mórok nyelvét a mózesivel”. Már a *viejo–nuevo*, régi–új (nem öreg–fiatal) ellentétből nyilvánvalóvá válik, hogy itt egy újkeresztény és régi keresztény közötti opposícióról van szó.

26 A *Clarimundo* részleteinek fordítását a következő portugál kiadás alapján készítettem: *J. de Barros*: i. m. I. 61.

27 I. m. I. 62.

28 I. m. I. 62.

29 A mű elemzését ld. Szabics Imrének a 10. jegyzetben említett cikkében.

30 Segura vagy Cidade Segura egyébiránt Biztos (Biztonságos) Várost jelent.

mundo nyomán.) A történelemhez annyi közük van a lovagregény eseményeinek, hogy a magyar királyt törökök támadják meg, minden más azt a képzetet kelti bennünk, hogy a szerzőnek sem a magyar, sem a török viszonyokról, főképp a földrajzról nem volt sok fogalma, és az a tény, hogy a történeteket Magyarországára helyezte, azt a célt is szolgálja, hogy egy közönsége számára teljességgel ismeretlen és egzotikusnak számító helyszínnel dolgozhasson, melyet kedvére alakíthat.³¹ Tekintve, hogy a mű nyolc hónap alatt született (és meglehetősen tekintélyes szövegmennyiség), egy még kevés ismerettel rendelkező kamaszfiú tollából, aki csak úgy kedvtelésből, szabadidejében írt, trónörökös barátja biztatására, földrajzi pontosságot igazán nem várhatunk tőle.

Már nem ugyanez a helyrajzi és történelmi ismereteket nélkülöző, egyszerűen a legendás történeteket soha nem látott messzeségekbe helyező mentalitás mutatkozik meg a *Miksa császár krónikájában*. Sok köze azonban a valósághoz ennek az elbeszélésnek sincs, sőt, a csodás elemek tobzódása egyenesen zavaró hatást kelt. Érdemes megjegyezni, hogy a 15–16. századi szerelmi regények írói, ha már nem Ibériába helyezik a történetüket, elsősorban az egzotikus, lehetőleg keleti tájakat (Görögország, Bizánc, Macedónia) részesítik előnyben – említhetjük itt Alonso Nuñez Reinosa (*Clareo és Florisea*), Diego de San Pedro (*A szerelem börtöne*) nevét és az ismeretlen szerző tollából származó *Naceo és Amperidóniát*. Ez a törekvés a lovagregényre kevésbé jellemző, az ismeretlen tájak és szokások bevonása éppen a jól ismert valóságtól való elszakadást, a merész, fantasztikus kalandok hitelesebb elbeszélését hivatott lehetővé tenni. Jól megfigyelhető ez a Miksa császár krónikájának bevezető fejezeteiben, ahol a magyar királyi ház most fordítva (női ágon) és ellentétes körülmények között (nem a szülői hatalomtól támogatott, hanem az elől tökéletesen eltitkolt formában) szolgál alapként a mindenkinél kiválóbb hős, Miksa létrejöttéhez. A lovagregény bevezetése már „magyar” keretet ad az elbeszélésnek: itt arról esik szó, hogy Miksa történetét, amelyet az alábbiakban olvasni fogunk, tulajdonképpen annak nagybátyja, Andronicus jegyezte fel, aki maga is magyar herceg volt, és akit gyerekkorában egy bölcs német boszorkány, Veleda³² rabolt el: „Erre pedig gyógyírt

31 Figyelemre méltó, hogy a 21. században hasonló abszurdítások portugál nyelvterületen ismét a mi „valóságunkkal” kapcsolatban merülnek fel: nemrég látott napvilágot magyar fordításban is *Chico Buarque*: Budapest c. regénye (Bp. 2005.), amelynek ugyanannyira nincs köze az általunk ismert fővároshoz, mint a portugál reneszánsz alkotók által ábrázolt magyar királyságnak a történelmi Magyarországhoz. Igaz, János vitéz se térképészek által rajzolt atlaszok szerint lovagolta be a fél világot.

32 Veleda alakját a szerző valószínűleg Tacitustól vette – volt egy ilyen nevű, a bructer törzsből való jósnő, aki a batavus felkelők győzelmét jövendölte és Vespasianus alatt római fogságba került: „Germ. Seherin zur Zeit Vespasians. Der Name nach Holder von kelt. *veles*, *veleta* »Seherin« [...] V. ist eine der Sybillen des kelt.-germ. Kulturkreises. Aus einem Spottepigramm auf V., das in Form eines Orakels abgefasst, 1926 im latin. Ardea gefunden worden ist, glaubte man das Städtchen als zeitweisen Aufenthaltsort der Seherin bestimmen zu können.”: „Germán jósnő Vespasianus idejében [...] Veleda a kelta-germán kultúrkör egyik szibillája. Egy Veleda névére fogalmazott gúnyepigramma alapján, mely oraculum formában íródott és melyet 1926-

akarván találni, mivel fájlalta, hogy ily nagy bölcsesség veszendőbe mehet az ő halálával, felnyitotta könyveit és úgy találta, hogy abban az időben senkiben nem gyümölcsözhetne oly nagyon az ő tudománya, mint éppen Andronicusban, Magyarország infánsában.”³³ A gyermekrablás motívuma a lovagregényben a lehető leggyakoribb, mondhatnánk kötelező momentum, egészen Artúr király Merlin általi elvétele óta, a *Clarimundo*-ban is ugyanolyan pontosan bekövetkezik. Maga az elbeszéléstechnikai eszköz nagyon ősi, gondolhatunk a Mózes-történetre, vagy a Romulus–Remus ikrek sorsára – a lovagregényekben ez a hagyomány folytatódik, Michel Stantesco és Michel Zink is külön fejezetet szentel az eltávozó és visszatérő lovagokról szóló lovagregényeknek:

„A száműzetés és a visszatérés e regényei, ahogy régóta nevezik őket, valószínűleg indoeurópai gyökerűek. A középkori regényben az összekapcsolódó száműzetés-visszatérés cselekménysora elválaszthatatlan a hősnek egy idegen királynnyal kötött házasságától. Ez a kettős szerkezet olyan gyakori, hogy a regényesség egyik alapjának tekinthetjük.”³⁴

Ezen lovagok sorába tartozik nemcsak az elrabolt Clarimundo és Miksa, hanem Miksa apja, Reduardo is, akinek Filénia magyar hercegnővel folytatott kalandja éppen ezt a tipikus szerkezetet követi, valamint Clarimundo fia, Dom Sancho, akinek titokzatos elragadtatásáról már fentebb említést tettünk.

Szintén figyelemre méltó az a fogás a *Maximilianó*-ban, amely szerint az ismeretlen szerző fordításként tünteti fel művét³⁵ és autenticitását azzal próbálja igazolni, hogy a kalandok feljegyzője egy, a főhőst közelről ismerő (sőt, rokon), másrészt egy gyermekkor óta bölcsességben nevelkedett férfiú, aki, hogy nemességéhez kétség se férjen, magyar származású és szomorú természetű.³⁶

ban a latin Ardeában találtak, az volt a vélekedés, hogy ez a kisváros lehetett időnként a jósnő tartózkodási helye.” H. C.: Veleda. In: Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. V. Schaf–Zythos., Nachträge. Bearb. und hrsg. Konrat Ziegler–Walther Sontheimer–Hans Gärtner. München, 1979. 1156. A Tacitus-szöveghely: „Láthattuk az isteni Vespasianus uralkodása alatt, hogy Veledát hosszú ideig sokan istenségnek tartották; de régebben is Albrunát és több más nőt vallásos tisztelettel vettek körül”. Ld. Tacitus: Germania. In: Tacitus összes művei. I. H. n., 1970. (Bibliotheca Classica) 44.

33 Crónica do Imperador Maximiliano i. m. 84.

34 Michel Stantesco–Michel Zink: A középkori regény története az európai irodalomban. Bp. 2000. 99.

35 Főként a korai lovagregények esetében (Trója-mondakör, Artúr-ciklus) volt jellemző fogás, hogy a szerzők fordításként tüntették fel művüket, a nyelv azonban, amelyre többnyire hivatkoztak, a latin volt, lévén ez az akkoriban az isteni tanítást mindenképpen közvetítő nyelv. Halász Katalin elmélete szerint a lovagregények fordításként való feltüntetése az írástudók gyanakvását elaltató és az autenticitást megcélzandó volt szinte kötelező: „A születő regénnyel szemben táplált gyanakvás másik forrása az anyanyelv [...] A szóbeliségben létező anyanyelvi kultúra még azért is [...] keltett aggodalmat a keresztény gondolkodókban, mert benne a szó kibogozhatatlannul keveredett olyan kifejezési formákkal, melyekhez az emberi test szolgált eszközzel, s így mindenekelőtt a Gonosz fennhatósága alá tartozó érzékekre hatottak”. Halász Katalin: Egy műfaj születése. Tézisek. Debrecen, 1998. 3.

36 A szomorúság és nemesség a 15–16. század ibériai irodalomban elválaszthatatlanul összetartozik, egyfajta spirituális ellitudatról beszélhetünk, amely később a romantikára is jellemző.

Miksa szülei titokban és nagy viszontagságokat kiállva lesznek egymáséi, éppen egy ibér szerelmi regényre emlékeztető szenvedély folytán, ami azonban e szerelmi regényekkel ellentétben nem marad szűzies³⁷ és tragédiája éppen abból fakad, hogy a főhős megfogam és Filénia, magyar hercegnő nem tudja tovább titkolni áldott állapotát. Reduardo, az osztrák herceg, akit egyébként a lány apja, Vencel király, igen nagyra becsül, de nem sejtí, mi a valódi neve (lovagregényhez illően a hős ezt valamilyen oknál fogva nem mondhatja el), kénytelen az elkényeztetett Filéniát egy éjjelen megszőktetni és valószínűleg a Budai-hegyekben kőszálni vele: „Látván pedig a veszedelmet, mely ezen késedelemtől csak növekedett, amilyen hamar csak tudtak, útra keltek, mindig messze járva a Dunának partjától (mely igen nevezetes folyó Buda vára mellett)”,³⁸ ahol természetesen eltévednek: „úgy gondolván most már, hogy ott biztos menedékre lelhetnek, egészen eltévedt bizony egy olyan messzi és különös útra térve, mely egy nagy erdőségbe vezetett, mit medvék, oroszlánok, vaddisznók és egyéb kegyetlen és különös állatok laktak ott nevelkedvén, lévén az a hely a magyar királyoknak vadászó területe, két mérföldnél Buda városától nem messzebb, mely mindenütt igen nevezetes erdőt pedig hívták Sziklás Rengetegnek.”³⁹

Nem hiszem, hogy sok értelme lenne a Sziklás Rengeteg beazonosítására törekednünk, ha azt olvassuk, hogy arrafelé még oroszlánok is tanyáztak, őshonosak lévén, de találkozunk végre két konkrét földrajzi fogalommal, mely valóban a magyar királyság székhelyéhez kötődik: a szerző nemcsak azt tudja, hogy a magyar király Budán lakik (vagy ott is lakhat), hanem azt is, hogy Buda mellett a Duna folyik.

Nézzük meg, milyen szövegösszefüggésben találjuk még meg a Buda és a Duna szavakat a lovagregény elején, ahol ezt olvashatjuk: „Akkoriban azonban azért cselekedtek így, mert szíves segítséget vártak személyétől, tekintettel nagy szorultságukra, mely abból származott, hogy Buda városát az angolok nagy hadsereggel vették körül királyuk, Artúr, és annak fia, Bromilau herceg vezetésével, kik azért jöttek, hogy bosszút vegyenek régi gyűlölségek miatt, mik uralkodók és országaik között keletkeztek (miképpen krónikáikban elbeszélük)”.⁴⁰ Ahogy a Clarimundo esetében a francia királyok gyűlöletéről esik szó, minden magyarázat nélkül, itt az angolokkal kapcsolatban merül fel ugyanaz. Nem valószínű, hogy bármiféle történetírói igényel rendelkeztek volna a szerzők, mindenesetre mind a francia, mind az angol (ellenségként vagy szövetségesként, hiszen a magyarok ellenfelei mind a két regényben előbbi státusból az utóbbiba váltanak, ráadásul a király lányának jóvoltából) elég nagy súlyú, nagy hatalmat képviselő, a

37 Az ibér szerelmes (szentimentális) regényre általánosan jellemző a szexuális tabu, a szerelmesek tragédiájának soha nem szerelmük beteljesülése az oka, sőt: felszínesen szinte megmagyarázhatatlan tragédiákról van szó, melyek minden esetben sokkal inkább a hősök lelki alkatából fakadnak, és nem a külső körülmények idézik elő azokat.

38 Crónica do Imperador Maximiliano i. m. 103.

39 I. m. 103–104.

40 I. m. 91–92.

portugál olvasóközönség által ismert nép ahhoz, hogy a magyar királyi háznak és ezen keresztül a tőle származó portugálnak megfelelő presztízst biztosítson.

A szövegből az is kiderül, hogy a Budai-hegyekben (talán nem teljesen anakronisztikus elnevezés) a királynak van egy úgymond „mellékvára” is: a civilizáció közvetlen közelében, ahogyan ezt már a korábbi lovagregényekben is megszoktuk, ott húzódik az erdő, a rengeteg (itt: Sziklás Rengeteg), a mágikus, csodálatos események színhelye, ahol minden megtörténhet. Ez a fajta jelképes erdő természetesen helyet kap a Budai-hegyekben is.

A következő szövegrészlet már a szüleitől elszakadt és mágikus erők által oltalmazott Miksa (Maximiliano) megtalálása után említi Budát – ebből kiderül, hogy a városnak püspöke is van, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen Buda soha nem rendelkezett püspökkel: „Lévén pedig, hogy a bánat mindenkiben igen általános, a király azt akarta, hogy nagy ünnepélyességgel kereszteljék meg a gyermeket, ki Buda püspökétől a Miksa nevet kapta a keresztségben, melyet neki a forrás megjelölt, mert a király azt minden másnál, mit addig hallott, helyesebbnek tartotta és hitte, hogy nem kis misztérium rendelte azt el.”⁴¹ A hős a magyar királyság itt ábrázolt leghatalmasabb püspöke általi megkeresztelése újabb presztízzsel ruházza fel az egyébként törvénytelen származású és ugyan mágikus erők által oltalmazott, de az udvar szemében mégiscsak lelencyereket: hiába születésének minden tragikus körülménye (az anyját és az apját egy mágus elragadja), azonnal királyi nagyapja oltalmába kerül.

Minthogy a látszólagos törvénytelen származás, illetve a származás tisztázatlansága általános a lovagregények hőseinél, hiszen éppen ez a körülmény kényszeríti őket bizonyításra, saját környezetükből való kiemelkedésre, az intrikusok támadásainak kivédésére, kiválóságuk folytán az uralkodók ismeretlenül is bizalmukba fogadják őket, amit a kegyencek mindig rossz néven vesznek. Egyik jól ismert változata ennek a sémának a Trisztán-történet, Trisztán elszakadása a szülői háztól, Márk király udvarában elért gyors sikere, az ellene folyó rágalom-hadjárat. A *Trisztán* tragikus befejezése azonban ellentétben áll a kései lovagregények kötelező *happy ending*-jeivel, hiszen az utóbbiaknak közvetett módon egy-egy dinasztia felmagasztalása a céljuk, míg egy Chrétien de Troyes vagy egy Gottfried von Straßburg valójában a lovagság és a szerelem spirituális jelentőségéről ír hőskölteményeket.

Az ibériai illetőségű magyar vonatkozások tekintetében mindenképpen említést kell tennünk Gil Vicente igen különös színpadi művéről, a *Lusitânia tragikomédiájáról*: Portugal, az azonos nevű nemzetet jelképező herceg Görögországból érkezve, de Magyarországon áthaladva jut Lusitániához, a luzitán földet megismerésítő szűzhöz:

„Szibillának azon barlangjában, igen bölcs és végtelenül okos uram, a szerző megtudta, hogy élt háromezer évvel ezelőtt egy szépséges nimfa, akit Lisibeának hívtak és Berberia királynőjének meg egy tengeri hercegnek lányaként született.

41 I. m. 123.

Ennek a Lisibeának sorsa lakóhelyül azokat a félelmetes barlangokat jelölte ki, melyek a Sintra hegység napfényes oldalának lábainál találhatóak, amely helyet akkoriban Solercia hegységnek hívták. Minekutána pedig a Nap néha elhaladt a fényességes Lisibea előtt és ruha nélkül, egészen mezítelen látta minden arányában tökéletes testét, mivel a nimfa a női bájak tekintetében makulátlanul szép volt, egy olyan fényességes lánya született tőle, hogy mindjárt a Lusitânia⁴² nevet adták neki, aki ezen Tartománynak istennője és úrnője lett. Ugyanebben az időben élt görög földön egy híres és végtelenül szerelmes természetű lovag, igen nagy vadász, akit Portugálnak hívtak: ő Magyarországon jártában-keltében halott a Solercia hegység változatos és híres vadászatairól és azokra vágyva útra is kelt. Mikor ez a Portugál, aki mindenestül szerelmes természetű volt, megpillantotta Lusitániának, a Nap leányának természetfeletti szépségét, rögvest halálosan beleszeretett. Lisibea, Lusitânia anyja, pedig ki balga módon féltékeny volt, ezen Portugál miatti féltékenysége következtében vesztette életét.”⁴³

João Carlos Garcia egy cikkében így értelmezi ezt a részletet: „Portugal Görögországból, a mitikus hősök földjéről származik (akárcsak Luso⁴⁴) és, hasonlóan ahhoz, ami Henrik herceggel, Afonso Henriques, az első portugál király apjával történik, beleszeret az ország fejedelmi úrnőjébe. A tér, amelybe megérkezik, Lusitânia tartománya, a tér, ahonnan indul, Magyarország, ugyanaz az ország, melyhez állítólag Henrik hercegnek is köze volt.”⁴⁵

Nyilvánvaló, hogy nem történelmi hűséggel leírt származási elméletről van itt szó, hanem a portugál nemzet eszmei genezisééről, egyrészt a görög (–római) kultúrához való kötődés hangsúlyozásáról (a római nemzet örökségének átvételét hangsúlyozza a *Lusiadák* egész felépítése, mely az *Aeneis* szerkezetét követi, valamint Venus istennő a rómaiakkal kapcsolatos rokonszenvének a portugálokkal szembeni folytatólágossága), másrészt a magyar legendához való ragaszkodásról.

A *Lusitânia tragikomédiája* esetében azonban, úgy hiszem, érdemes rámutatni arra, hogy nehéz megítélni, mennyire lehet komolyan venni a „színdarab a színdarabban”-jelenség mondanivalóját. A Lusitânia-történet ugyanis igen különös keretbe van ágyazva – a 16. századi zsidóellenes hangulat idején ez a keret mindenképpen meglepő, főleg, ha ránézünk a darab elején megadott évszámra és az ajánlásra:

42 A Lusitânia népies etimológiája a (latin *lux*) portugál *luz* = fény szóból.

43 *Gil Vicente*: Lusitânia tragikomédiája, a „színdarab a színdarabban” prózai bevezetője, saját fordítás (megjelenés előtt).

44 Utalás a *Lusiadákra*, melyben Luso Bacchus isten fia és barátja, és keletről az Ibériai-félszigetre érve Lusitânia ura lesz – Camões szerint tőle származik a Lusitânia kifejezés.

45 „*Portugal* vem da Grécia, berço de míticos heróis (como Luso) e, à semelhança do acontecido com o Conde D. Henrique, pai de Afonso Henriques, 1º rei de Portugal, o estrangeiro apaixonou-se pela princesa e senhora da terra. O espaço onde chega é a *Província da Lusitânia*, o espaço donde vem é a Hungria, país ao qual também o Conde D. Henrique estava supostamente ligado”. *João Carlos Garcia*: As fronteiras da Lusitânia nos finais do século XVI. In: *Miscelanea Rosae*. Tanulmányok Rózsa Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Rákóczi István. Bp. 1995. 139.

„Az itt következő komédia az igen felséges és hatalmas János király, portugál földön e néven a harmadik színe előtt mutattatott be, fiának, az igen óhajtott Dom Manuel hercegnek születése alkalmából, az Úrnak 1532-ik esztendejében.”⁴⁶

Gil Vicente színműve olyan kiforgatott jelentésekkel, mondanivalóval van tele, melyeket csak az egész művet, sőt, a korszakot figyelembe véve lehet értelmezni – így van ez a Magyarországra vonatkozó részlettel is, mely elsősorban számunkra lehet érdekes. Az a tény, hogy a színműíró folytatja a portugál genézissel kapcsolatos magyareredet-hagyományt, lehet egyszerű beidegződés is, de működhet a nemzeti mítosz finom kicsúfolásaként is, hiszen a darab egyik részében a szintén fontos antik hagyományhoz való kötődést Merkúr isten házasságtól ódzkodó alakjában és az istennőknek szolgáló ördögi papok figuráiban egyértelműen gúny tárgyává teszi. A magyar eredetről azonban nem beszél, csak a szövegkörnyezetből következtethetünk arra, hogy nem kell feltétlenül komolyan venni.

Végül érdemes megemlíteni a *Tirant lo Blanc* című katalán lovagregényt is, melynek spanyol fordítása 1511-ben jelent meg. Ez az újfajta, polgári ízlésű, érzéki kalandokban forgolódó hőst a középpontba állító mű a többi, korabeli lovagregénytől igen sok ponton különbözik, a magyar ihletettség azonban rá is jellemző, noha a szerző egyetlen szereplőt sem tesz meg magyarnak. A főhősben, Fehér Tirantban azonban valószínűleg Hunyadi János személyiségét örököltette meg.⁴⁷ Ez a tény, ami arra utal, hogy Hunyadi Európa-szerte hősként tisztelt figura lehetett, akár a legendás magyar eredet portugáliai karrierjének 16. századi népszerűségére is magyarázatot adhat.

CSILLA LADÁNYI-TURÓCZY

THE PORTUGUESE CHRONICLES OF FICTIONAL HUNGARIANS

The article addresses the legend that appeared in Portuguese history-writing and literature at the end of the middle ages and at the time of the Renaissance, according to which the first Portuguese ruler, Dom Afonso Henriques, was of Hungarian descent. Although the idea was without historical foundation, nevertheless the legend – which was never even properly elaborated – proved rather durable: there were as many

46 G. Vicente: Lusitânia tragikomédiája, bevezető sorok. III. János király (1521–1557) annak a frigynek a gyümölcse volt, mely Dom Manuel (I. Emánuel) portugál uralkodó (1495–1521) és a katolikus spanyol királyi pár, Aragóniai Ferdinánd (II. Aragóniai és V. Kasztíliai Ferdinánd: 1474–1516) és Kasztíliai Izabella (1474–1504) Izabella nevű lánya között csak úgy jöhetett létre, hogy a portugál király kötelezte magát a spanyol példa követésére és a zsidóságnak saját területéről való kiűzésére.

47 „A *Tirant lo Blanc*[nak] (*Historia del famoso caballero Tirante el Blanco*) [...] magyar vonatkozásai is vannak, egyes vélemények szerint a főhőst a katalán szerző Hunyadi Jánosról mintázta.” *Magary Ágnes*: Kicsoda Don Quijote? – Néhány észrevétel Balázs Imre József Gondolatok a Don Quijote Bevezetőjéről című tanulmányához. Ld. <http://erdelyi.irok.terasz.hu/index.php?id=635>

different stories about the Hungarian “myth” as there were authors. The most famous of these authors is Luís de Camões, who in his great epic poem, *Os Lusíadas*, thrice mentions the legend, the origin of which can be traced to Fernão Lopes writing in the early fifteenth century and to Duarte Galvão writing a century later. The study focuses on two sixteenth-century tales of chivalry: João de Barros’ *Chronicle of Emperor Clarimundo* (1520) and a work by an unknown author (attributed to Jorge de Montemayor) called the *Chronicle of Emperor Maximilian*. The conclusion drawn is that Hungary’s “comfortable” geographical distance from Portugal, the prestige enjoyed by saints of the House of Árpád and by Pannonian Christianity, and the fashion – following the French model – for creating Hungarian heroes, together explain the popularity of all things Hungarian in Iberian legendary. A brief analysis is made of an extract from a comedy (*Comedy of Lusitânia* by Gil Vicente) that may be interpreted as a spiel on the Hungarian myth. Finally, the point is made that the inventors of the fictional Hungarian heroes may have been inspired by a real Hungarian military leader, János Hunyadi: An increasingly common view among historians is that the Catalan tale of chivalry *Tirant lo Blanc* was modelled on Hunyadi, the father of King Matthias.

HARASZTI GYÖRGY

Az „igazi” Fortunatus

„Improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis!”
„Quid non mortalia pectora cogis,
auri sacra fames!” (Vergilius)

„gazdagok vagyunk, mienk a lét;
A nagy világnak minden szélei
Az úr népének ismerik hírét;
S hatalmasok vagyunk, – mienk a pénz!
A hős hírének fényt mi készítünk,
Mi nélkülünk királyok esnek el,
S rohantában megáll a győzelem.
Magunk leszünk egy utca népe, és
Utcánkba majd eljárnak mindazok,
Kik nem szenvedtek meg minket közöttök;
Nagy és kicsiny, s ott várnak ajtainknál,
Míg megnyitjuk nekik – mienk a pénz!
Hozzánk alázattal jő a nemes,
Zálogba hozva ősi fegyverét;
S ruhájáért kenyért kér a paraszt,”
(Jókai Mór)¹

A fortunatus latin szóból még avatatlan fül is könnyen kihallja *Fortuna*, a szerencse istennőjének nevét. A korai keresztény egyház több szentet is számon tart e néven, akiknek emléknapija rendre január 9., február 2., március 3. A leghíresebb a Fortunatus nevű szentek sorában Venantius Fortunatus (Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, emléknapija december 14.) az utolsó galliai latin poéta, az első keresztény költők egyike.

Szent Venantius Fortunatus² (kb. 530–kb. 605) Treviso (Észak-Itália) környékén született pogány családban. Fiatalon megtért, Aquileiában nevelkedett, Ravennában retorikát és jogot tanult, pappá szentelték. Számos hosszú utazás után Galliában a Loire völgyében telepedett le, majd a hatodik század második felének elején az új- és hitbuzgó keresztény Radegunde, I. Chlotar felesége hívá-

¹ Az idézetek: *Vergilius*: Aeneis. IV. 412., III. 56–57.; *Jókai Mór*: A zsidó fiú. Dráma öt felvonásban. In: *Uő*: Drámák. (1843–1860). Sajtó alá rend. Solt Andor. Bp. 1971. (Jókai Mór összes művei. Drámák I.) 22.

² *Kurcz Ágnes*: Venantius Fortunatus [címszó]. In: *Világirodalmi Lexikon*. XVI. U–Vidz. Főszerk. Szerdahelyi István. Bp. 1994. 547–548.

sára Poitiers-be költözött, ahol 592 körül püspökké választották. Versei 11 könyvre terjednek, melyekben a klasszikus költők nyelvezetét keresztény tárgyakkal és teológiai szellemmel párosítja. Költészetében és dalaiban gyakran foglalkozik kortársaival, a napi politikával, a köznapi élettel – a korszak kutatóinak fontos forrása. Legismertebb a személyes védszentjének tekintett (mellesleg magyarországi születésűként számon tartott) Toursi Szent Márton tiszteletére írott 2243 hexameter terjedelmű költeménye, valamint a római katolikus egyház szertartásrendjébe is bekerült *Vexilla Regis prodeunt* című himnusza.

A humanizmus és reformáció korában Magyarországon is széles körben ismert és elterjedt volt a *Fortunatus* című német népkönyv a 16. századból, amely a feltételezett spanyol összöveg nyomán a legendás Fortunatus és fiai történetét meséli el.³ A kompozíció viszonylag kései, de a történet egyes részei régebbi forrásokra mennek vissza (*Gesta Romanorum*, *Cento Novelle antiche*, *Az ezerégyéjszaka meséi*). A népkönyv első német kiadása 1509-ben (Augsburg) jelent meg. A könyv számtalan változatban került kiadásra és több nyelven (így franciául, olaszul, hollandul, angolul) vannak feldolgozásai. Magyarul verses változatban már a 16. század folyamán, prózában pedig Lőcsén 1651-ben jelent meg az alábbi címmel: *Az Fortunatvsrol íratott igen szep nyajas beszédü könyvetske. Miképpen az ő Erszényéhez és kívánt kedves Süvegetskéjéhez jutván és több történt sok dolgairól. Melly most Németből Magyarra fordítatott az szep Ujságokban gyönyörködőknek kedvéért.*

Tudomásunk van egy Fortunatus Matthaeus⁴ nevű, a 16. század elején élt magyar humanistáról is, aki Egerben 1528-ban halt meg. Életéből csak annyit tudunk, hogy 1520-ban Brodarichcsal Itáliába ment, s 1521-ben a padovai egyetem hallgatója volt. Megfordult Velencében is és itt 1522-ben Aldusnál bő kritikái

3 A történet szerint Fortunatus a ciprusi Famagusta szülötte, egy időben találkozott Fortunával, a szerencse istenasszonyával, aki megajándékozta őt egy soha ki nem fogyó pénzeszacskóval. Fortunatus számos országot, várost (Flandria, Franciaország, London stb.) bejárt, számos kaland hőse. Kairóban a szultán vendége volt. Annak kincsei közül csalárd módon megszerzett egy varázskalapot, amely viselőjét bármely általa kívánt helyre elszállította. Fortunatus Ciprusra visszatérve haláláig fényűző körülmények között élt. Halálos ágyán a feneketlen pénzeszacskót és a varázskalapot fiaira, Ampedora és And[e/o]losiára hagyta. A fiúk féltékenyek voltak egymásra, meg gondolatlanságuk és dőreségük miatt hamarosan rossz napok virradtak rájuk. A történet tanulsága nyilvánvaló: az ész és bölcsesség fontosabb a világ (materiális) kincseinél. Az egyik német kiadáshoz készülhetett a szerencsést (fortunatus) ábrázoló 16. századi fametszet, amely baldachin alatt, széles trónszerű, támlás karosszéken ülő férfit ábrázol. A férfi pénzeszacskót tart a kezében, előtte fiai. A kép alsó részén az „Andolosia” név feltűnően hasonlít a hispániai Andalusiára, ennek alapján vélte Zolnay László – nem ismervén fel, hogy az általa apródoknak nevezett ifjak Fortunatus fiai – Szerencsés Imre képmásának (*Zolnay László: Kincses Magyarország*. Bp. 1977. 30.), de valószínűbb, hogy az utalás nem Szerencsés Imrére, ill. spanyol származására – ld. később –, hanem a történet spanyolországi eredetére vonatkozik. A történet későbbi változatai közül megemlítendő Hans Sachs (1553) és Thomas Dekker (1600) színpadi feldolgozása. Ludwig Tieck a Fortunatus-legendát *Phantastus*, Adalbert von Chamisso *Peter Schlemil* c. művében használta fel. Ludwig Uhland is írt egy (befejezetlen) elbeszélő költeményt *Fortunatus és fiai* címen.

4 Sz. G.–V. R.: Fortunatus [címszó]. In: A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. VII. Fekbér–Geszt. Bp. 1894. 397.

kommentárral kiadta Seneca *Naturales Quaestiones* című alkotását. Fortunatus Matthaeus ebben a kiadásban oly sikeresen és nagy erudícióval javította ki – a rendelkezésére álló különböző kéziratok alapján – Seneca természettudományi művét, hogy a római író szövegének újabb magyarázó is gyakorta hivatkoznak rá.

Számunkra mindezeket a „szerencsés” embereket mind fontosságában, mind ismertségében meghaladja a Mohács előtti évtizedek híres-hírhedt zsidó származású kalandorának, Szeneor Sálmannak (Salamon), alias Fortunatus Imrének alakja. Szeneor-Szerencsés a reneszánsz korában oly gyakori „királyi ragadozók” körébe tartozott, összekötő kapocs a hispániai királyi udvarok zsidó arisztokráciája és a közép-európai fejedelmek udvari zsidói között, akinek érdekességét – legalábbis a Pireneusoktól és az Alpoktól északra – zsidó származása és kitérése ellenére haláláig ápolt zsidó kapcsolatai adják; a budai gettóból induló – elfogult keresztény forrásokban megörökített – karriertörténete már szinte egy magyarországi „Jud Süß”⁵ pályafutását mintázza. Szerencsés Imrét a kortárs és későbbi történetírók⁶ szinte kizárólag negatívan ábrázolták, és epizodikus említésektől (Krúdy Gyula, Gulácsy Irén) eltekintve nem volt sokkal több szerencséje a „mi” Fortunatusunknak a Molnár Ákos előtti szépirodalmi feldolgozásokkal⁷ sem. Pedig Szerencsessel kapcsolatban az elmúlt százötven év során a kutatás számos új adatot hozott a napvilágra, amelyek alapján Scheiber Sándor már 1976-ban célszerűnek látta volna egy Szerencsés Imre-monográfia elkészítését.⁸ Ennek hiányában az alábbiakban csak egy rövid vázlatban kísérem meg a történeti Fortunatus alakjának felvázolását. Ehhez azonban – ha csak dióhéjban

5 Története Lion Feuchtwanger híres regényének és az azt eltorzító náci propagandafilmmek „hála” közismert. *Bíró Lajos* Bazini zsidók c. regénye mellett akár filológiai is kimutatható módon Feuchtwanger műve gyakorolta a legnagyobb hatást a „leghitelesebb” szépirodalmi Fortunatus-feldolgozás, *Molnár Ákos* regényének (A hitehagyott. Bp. 1937.), Szerencsés-ábrázolására. A hatalom (pénz)- és szerelemvágy (és az ellenállhatatlan, édes, szőke *gőjte!*) kísértő toposza mellett Molnárnál megjelenik a tipikusan 20. századi probléma: az önigazoló lélek kettőssége, a régi és új kötöttségek, a kiválás és beolvadás feloldhatatlan küzdelme, az elhagyottak szeretetének, megbecsülésének akár zsarolás útján való visszaszerzésére irányuló vágy.

6 Így Bonfini, Istvánffy, Pray, Katona vagy *Budai Ferenc*: Magyarország polgári históriájára való lexikon. I–III. Nagyvárad, 1804–1805.; *Ignaz Aurel Fessler*: Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen. I–X. Leipzig, 1815–1825. és *Johann Christian von Engel*: Geschichte des ungarischen Reiches. I–III. Wien, 1813. – Jósika, Jókai, Szigligeti szépirodalmi feldolgozásainak forrásai.

7 Fortunatus alakjának felfogására ld. a tanulmány mottóit. Pénz-, hatalom- és kéjvágy. Ez utóbbira – napjainkban már inkább komikusnak, mint elrémitőnek tűnő – példa *Móricz Zsigmond* korai háromfelvonásos történelmi színműve (Fortunátus, 1912.), amelynek az újabb irodalomban talán elsőként pozitívan ábrázolt címadó hőse leginkább egy reneszánsz történelmi gúnyába bújtatott Túri Dani. A Szerencsés-irodalom áttekintését és a vele foglalkozó szépirodalmi feldolgozások listáját adja *Dr. Scheiber Sándor*: Újabb okmányok Szerencsés Imréről. Új Élet 1960. febr. 1. 4. és Uő: A Szerencsés Imre-irodalomhoz. In: Évkönyv 1975/76. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1976. 295–305., a szépirodalmi alkotásokra különösen: 299. és skk. A Scheiber által felsorolt műveken kívül Szerencsés alakja feltűnik még Móra Ferenc egy novellájában (Mohács előtt, avagy a király macskája), s több alkalommal is szerepel *Jókai Mór*: A magyar nemzet története regényes rajzokban c. munkájában, a II. Lajos uralkodását festő fejezetekben.

8 *Scheiber S.*: A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 295.

is – a történeti háttér, a Mohács előtti magyarországi zsidóság gazdasági-társadalmi-jogi helyzetének rajza⁹ szükséges.

A történeti Magyarországon a zsidók a 12. század utolsó évtizedeitől játszottak jelentős szerepet az ország gazdasági életében, mivel a pénzverésre, bányákra, vámokra, adók behajtására egyaránt kiterjedő bérleti rendszerben – az izmaeliták (magyarországi muszlimok) mellett – kamarabérllőként (illetve azok alvállalkozóiként) érvényesülhettek. Különösen II. András uralkodása alatt megnövekedett befolyásuk ellensúlyozására – a pápaság nyomására – az 1222. évi Aranybulla 24. cikkelye (az izmaelitákkal együtt) eltiltotta őket a közhivatalok viselésétől, s a továbbiakban azt sem teszi lehetővé, hogy a zsidók és izmaeliták kamaraispánok, pénzverők, sőtisztek és vámszedők lehessenek. II. András 1233-ban a beregi erdőben arra is esküt tett, hogy a zsidókat és izmaelitákat megkülönböztető jelek viselésére kötelezi. Mivel azonban az uralkodó(k)nak szüksége volt a zsidók pénzügyi szakértelmére, ezeknek tilalmaknak és fogadalmaknak a betartására még jó ideig nem került sor. A betelepülő zsidók szolgálataira igényt tartó (és szakértelmükre rászoruló) központi hatalom még az olyan gyengekezűnek tartott uralkodók, mint II. András vagy Kun László esetében is lehetővé tette, hogy a magyar királyok e kérdésben is sikeresen dacolhassanak a pápai főhatalommal. Másfelől viszont az ország viszonylagos fejletlensége, amely – a mérleg pozitív oldalán – máshol már nem létező lehetőségeket nyújtott a Nyugat-Európából fokozatosan kiszoruló zsidók itteni betelepülésére, ad magyarázatot arra, hogy a virágzó középkor századaiban a magyarországi zsidók lélekszáma mind abszolút, mind relatív méreteit tekintve igen alacsony maradt. A nyugat-európai jogszokások térhódítását jelezte IV. Bélának – a szomszédos országok hasonló rendelkezéseit követő – 1251. évi 31 szakaszból álló országos privilégiuma, „a magyarországi zsidóság aranybullája”, amelyet a középkori magyar királyság fennállása alatt az egymást követő uralkodók ismételten megerősítettek.

Ez a kiváltságlevél közvetlen királyi védelem alá helyezte, a kamara szolgáltnak nyilvánította az országban élő zsidókat, akik a kincstárnak adóznak, az pedig biztosította jogvédelmüket; a zsidók személye, illetve vagyona elleni támadást a királyi hatalom megsértésének deklarálta. A kiváltságlevél értelmében a feudális társadalom „perem”-én elhelyezkedő, a hűbéri struktúrába nem tagolódó, de mégis sajátos kvázi rendi alcsoportként funkcionáló zsidóság anyagi ellenszolgáltatás fejében jogot nyert arra, hogy keresztény ügyfelekkel folytatott pereikben az uralkodó által kinevezett zsidóbíró ítélkezzék (főbenjáró ügyekben a király), míg vallási kérdésekben saját bíróságuk, a *bét din* meghallgatása után szülessen döntés. A kiváltságlevél intézkedett személyes szabadságukról, letelepedési és költözködési jogukról, vallásuk háborítatlan gyakorlásáról, az erőszakos térítés elleni védelemről. Szabályozta a zsidók anyagi, büntető- és magánjogát, a rájuk vonatkozó bírói hatáskört és illetékességet. A privilégium kibocsátását követő néhány évtized után, a vegyesházi királyok idején a koráb-

9 Vö. Haraszi György: A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig. (Sajtó alatt.)

ban inkább fiktív kamaraszolgai jogviszony fokozatosan a német birodalomban ténylegesen létező, a zsidókra nézvést kedvezőtlenebb formát (*Kammerknechtschaft*) öltött. Az Európa-szerte ismeretes „királyi szerződések” alapján a zsidókat az uralkodó szolgáinak tekintették, közvetlenül neki fizettek adót, aminek fejében maga a király látta el védelmüket, jelentős autonómiát biztosítva számukra. Az uralkodó szabott jogaiknak határt, kegye bármikor felfüggeszthető volt, a zsidók vagyonával a kincstár rendelkezett. Ez a viszony mindazonáltal eleinte mindkét fél számára előnyös volt: a zsidók védelmet és kiváltságokat kaptak, a király pedig a különféle adókkal és illetékekkel biztos jövedelemforrásra tett szert. A zsidók tényleges helyzete a királyi hatalom, az arisztokrácia és (a 15. századtól) némiképp a városi elit közötti erőviszonyok függvénye volt annak megfelelően, hogy a központi hatalom éppen milyen erős volt, illetve a mindenkor királyok – engedve az egyes társadalmi erők nyomásának – mennyire pártolták az országban élő zsidóságot. Az uralkodó hosszú ideig biztos számíthatott a zsidók lojalitására, mivel ők sokáig semmilyen más helyi hatalmi fórumra nem támaszkodhattak. Valóban a királyok és a zsidók közötti kapcsolat egészen a vegyesházi uralkodók koráig rendkívül szoros volt, elsőként Zsigmond király ruházta fel 1388-ban a Kanizsaiakat Kismartonban, illetve 1393-ban Garai Miklós macsói bánt és testvérét Kőszegen a „zsidótartás” jogával (*ius tenere iudeos*), megengedvén nekik, hogy birtokaikon a zsidókat letelepíthessék, és fölöttük, a korábban a királynak járó adót is beleértve, szabadon rendelkezzenek.

Szent István országában szervezett zsidóüldözésre, kiutasításra – az erőszakos térítési kísérleteiről más területeken is ismert Nagy Lajos 1350–1360-as évekbeli átmeneti intézkedéseit nem tekintve – Európa nagy részével ellentétben nem került sor. A zsidóknak (a kamaraszolgaságból következő) közvetítő szerepe az uralkodó és a szélesebb társadalom között, a növekvő egyházi befolyás és nem utolsósorban a zömében német eredetű polgárság erősödő gazdasági konkurenciája következtében csökkent. A túlnyomórészt a Dunától nyugatra, északnyugatra települt, városlakó zsidóság – a nyugat-európai fejlődés menetét követve – a Kárpát-medencében is fokozatosan kiszorult a földművelésből, kereskedelemből, állami pénzügyletekből, bezárultak előtte a céhek kapui, s így eltiltatott a környezete számára végzett kézműipartól. Különösen a 14–15. században gyorsult fel ez a folyamat. A sokféleképp korlátozott kereskedelem mellett a zsidók számára az egyetlen szabad megélhetési forrást a pénzügyletek, s a királyi udvaroknak, városoknak, nagyuraknak nyújtott pénzkölcsönök jelentették a legfőbb lehetőséget, hogy tartózkodási, letelepedési engedélyt szerezzenek maguknak. Az uzsoraügyletekre korlátozott zsidóság elkülönültsége-elkülönítettsége a 14. század végére csaknem teljessé vált. Ruházatukon megkülönböztető jelet (sárga folt, vörös köpeny, hegyes kalap) viseltek, keresztényekkel folytatott pereikben speciális zsidó eskü letételére kötelezték őket. Egyes városokban, így Pozsonyban, Sopronban vagy Nagyszombatban német szokás szerint úgynevezett zsidókönyvet vezettek a kölcsönügyletek nyilvántartására. A zsidók fokozatos elszigetelődését lakóhelyük elkülönülése is jelezte. Az általuk csoportosan lakott városokban – így Budán, Pesten, Sopronban, Pozsonyban, Nagyszombat-

ban – jól elhatárolt zsidó utcák jöttek létre, amelyek gyakran kereskedelmük kizárólagos színhelyéül szolgáltak.

A zsidók ügyeinek intézésével – legfőbb szinten – Nagy Lajos 1365-ben az országos zsidóbíró (*iudex Judaeorum totius Regni*) bízta meg; e tisztséget eleinte az országbíró, illetve tárnokmester, utóbb a nádor töltötte be. Az országos zsidóbíró a keresztények és zsidók közötti ügyekben ítéltkezett, a magyarországi zsidó közösségek saját belső konfliktusaikat illetően – mint ez a középkorban Európa-szerte szokásban volt – bíraskodási és igazgatási autonómiával rendelkeztek. Hatóságuk a község rabbiját vagy rabbijait és más tanult vezetőit magába foglaló, mindig a legalább háromtagú rabbinikus bíróság (*bét din*) volt, ennek tagjait zsidómestereknek nevezték. A zsidóbíró intézmény felállításával tartós jogi státust jelöltek ki a zsidóság számára, ily módon őket a királyság igazgatási szervezetébe a korábbinál jobban betagolva.

Az 1526-ot megelőző időszakból (persze nem egy időben!) összesen 36 olyan túlnyomórészt nyugat- és északnyugat-magyarországi helységről tudunk – a legfontosabbak és legnépesebbek: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kőszeg, Esztergom, Fehérvár, Tata, Kismarton – ahol hosszabb-rövidebb ideig szervezett közösség állt fenn, vagy a zsidók tartósabban megtelepedtek. Az Árpád-ház kihalása táján ezernél nem sokkal lehettek többen, a Mohács előtti évtizedekben számuk 2500–4000 fő körül volt, kevesebb, mint az össznépesség egy ezreléke, de városlakók lévén a központokban arányszámukat erősen meghaladóan koncentrálnak. A 14–15. századtól a mintegy 8000 lakost számláló Buda, ahol mintegy félezer zsidó élt, volt gyakorlatilag az egész magyarországi zsidóság központja – és az udvarnál képviselője.

Az askenáz zsidók mellett kisebb számban franciaországi és szefárd („spanyol”) zsidók is megtelepedtek Magyarországon. A 15. század derekától – jelezvén, hogy Magyarország e téren is „fözlárczózott” a Nyugathoz – a vallásilag és gazdaságilag motivált ellenszenv nyomán megszorodnak a korábban csak ritkán előforduló zsidóellenes megmozdulások. A Mátyás király halálát követő zavaros időszakban a városi polgárság több helyen is (Pozsony, Buda stb.) erőszakosan lépett fel a falaik között élő zsidók ellen, zsidóellenes támadásokra, zsidóhajszákra (*Auflauf*) került sor. Sopronban és Nagyszombatban például a polgárok az adósok börtönébe vetették zsidó hitelezőiket, Tata városából pedig elűzték őket (1490). Nagyszombatban (1494) – Magyarországon először – számos áldozatot követelő vérvádperre is sor került. A városi polgárság már nem elégedett meg az árukereskedelem terén számára komoly konkurenciát jelentő zsidóság kereskedelmi tevékenységét korlátozó elég gyér szabályokkal és saját kiváltságainak érvényesítésével, hanem igyekezett a zsidókat a városok falai közül végleg eltávolítani.

Valamikor az 1470-es években Mátyás király (1458–1490) a keresztény főurak által betöltött országos zsidóbíró intézmény helyébe létrehozta az országos zsidóprefektus tisztséget (*Judaeorum prefectus universalium*).¹⁰ A tisztségre való

10 A király célja feltehetőleg az adószedés biztonságának megteremtése volt. Praktikusnak tűnt, hogy a Budán kívül is a – Mátyás korában tíz-tizenöt helységben – fennálló zsidó községek adó-

kinevezés jogát a király gyakorolta. A prefektusi tisztséget a budai zsidók vezetőjére (*supremus*) ruházta, aki a két pozíció gyakorlati egyesítésével kivételezett helyzetbe került. A zsidóprefektúrát egészen Buda törökök általi elfoglalásáig a valószínűleg nürnbergi¹¹ eredetű budai Mendel (Mendl/Mandl)-család tagjai töltötték be, sorban egymás után Mendel Júda (1480 körül), Jákob (1495 körül), Jákob Júda (1500 körül), Jakob filius Jacobi (1515 körül), Izrael (1525 körül), Izsák (1530 körül). Sem a nevek, sem a dátumok, sem a rokoni kapcsolatok nem egészen egyértelműek.

Feltűnő, hogy ugyanezekben az évtizedekben több (külföldi származású) kiért zsidó is jelentős szerephez jutott a magyarországi közéletben. Fényes karriert futottak be, s utódaik magas állami és egyházi méltóságokra emelkedtek. Magyarországi megtelepedésüket, illetve kitérésüket Kohn Sámuel azzal indokolja, hogy „ez idő tájt olaszokon és németeken kívül gazdag zsidók is jöttek az országba, kiket főképp a dúsan jövedelmező, de még kellően ki nem aknázott bányák híre csalt ide. Mátyás a zsidókkal való érintkezést a lehető legszűkebb korlátok közé akarta szorítani, s az ingatlanok zsidó kézre jutását ’nyilvános botránynak’ tekintette, hivatalos vagy bárminemű tisztséget nem ruházott rájuk, sőt ügyeikben a zsidóprefektúra létesítésével elhatárolást is tett. De nyilván azt sem engedte meg, hogy az állam és a korona birtokait és javadalmait tulajdonul megszerezzék, vagy csak ki is béreljék. A zsidó pénzes emberek s vállalkozók tehát, ha csak hitükből ki nem tértek, ki voltak zárva a versenyből. Ehhez járultak egyrészt talán a zaklatások, melyeket az előkelő és vagyonos zsidók a féltékeny országnagyoktól szenvedtek el, másrészt valószínűleg ama kedvezmények is, amellyel a kereszténységre áttért zsidókat jutalmazták.”¹² Ellentétben a kései

jáért egy személy feleljen egyetemlegesen. (Budán a zsidók adója a város egész adójának felét tette ki. Más városokban is hasonló lehetett a helyzet.) Ismeretes, hogy Mátyás uralkodásának első éveiben a zsidók taksája és a rézbányák jövedelme mintegy 30 000 ezer aranyforintot tett ki, a király összes évi bevételeinek egy tizedét. Későbbi adattal ugyan nem rendelkezünk, de ismerve Mátyás sikeres adópolitikáját amellyel bevételeit legalább megduplázta, jó okkal feltételezhetjük, hogy a zsidók adója, amiképp a rézbányák jövedelme is, tovább növekedett. Szerencsés pályafutását ismerve legalábbis tanulságos, hogy a zsidóktól származó jövedelem és a rézbányák bevételi haszna már Mátyás alatt egy kalapban volt.

- 11 Vö. *Scheiber Sándor*: Egy budai Mendel Nürnbergben. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XIX. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1972. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XXVIII.) 79–86.
- 12 „Magának Mátyásnak a keresztapja is: Thuz János [...] kitért zsidó volt. Mint Csáktornya, Kapronca, Szent-György, Krapina és Strigó birtokosa, és mint horvátországi bán, az ország leg hatalmasabb és leggazdagabb főnemesi közé tartozott. Oszvald nevű testvére pedig zágrábi püspök volt. Mátyás előtt egy ideig nagy tekintélyben állt, de végre, mivel a törökök becsapásait bosszulatlanul tűrte, kegyvesztett lőn. Midőn Mátyás 1480-ban több garázda országnagyot – köztük Thuzt is – Zágrábba idézett ítélőszéke elé, Thuz János hatvanezer arannyal Velencébe menekült, hol a patríciusok közé felvétetvén, boldogul és békében töltötte napjait (Bonfini).” „Mátyás idejében tehát Horvátország bánja (Thuz János), az ország fővámfelügyelője és Túróc főispánja (Hampo vagy Ernust János), a zágrábi érsek (Thuz Oszvald), a pécsi érsek (Ernust Zsigmond), valamint Csáktornya ura (ifj. Ernust János) mindnyájan kikeresztelkedett zsidók.” – *Dr. Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon. A legrégibb időkől a mohácsi vészig. Bp. 1884. 228–230.

Árpád-kor viszonylagos vallási türelmével, amely a 13. században összesen hat zsidó vallású pénzügyi főtisztviselő, „kamaragróf” tevékenységét tolerálta, a zsidók számára a reneszánsz korában és még nagyon hosszú ideig a keresztvív szolgált belépőül a társadalmi karrierhez, az uralkodó osztályban való érvényesüléshez. A zsidónak megmaradt Mendel-dinasztia kivételnek számított.

A prefektusi méltóság ismertetésénél említettük már, hogy a nagy karriert befutó Mendel-család¹³ tagjai mintegy hat évtizeden keresztül a budai – és országos – zsidóság vezetői voltak. Mátyás rendelkezése nyomán a zsidókra kivetett adókat a prefektus osztotta fel a községek között. A behajtáshoz hatósági segédletet is igényelhetett. Mint előljáró irányította a község alkalmazottait, a vétkes zsidókat a saját palotájában kialakított tömlöcbe is vethette. A prefektus gondoskodott a zsidóprivilegium általános tiszteletben tartatásáról, közvetítő volt a városok és zsidók vitáiban, a király elé terjesztette a zsidók panaszait, s vezette hódoló küldöttségüket.¹⁴ A prefektusok felléptek a kikeresztelkedett zsidók el-

13 Scheiber Sándor szerint (A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 298.) talán a Hallerok hívhatták be a Mendeleket Nürnbergből, talán (Kubinyi András feltevése) Mátyás király kincstárnoka Ernust (Hampo) János egyengette útjukat Budára – korábbi üzleti kapcsolataik alapján. A zsidónak született *Hampo* vagy másképpen *Ernust János* maga is külföldi, bécsi származású, aki valószínűleg azért keresztelkedett meg, hogy a rézbányákat kibérelhesse. Budai polgár, udvari szállító kereskedő, királyi kincstárnok, aki Mátyásnak a határok erősítésére 6000 aranyforintot kölcsönzött. Elképzelhető, hogy a zsidóprefektúra létesítését is ő tanácsolta a királynak. Ernust-hoz hasonlóan a zsidó Mendelek is pénzemberek, bankárok voltak. Pénzt kölcsönöztek a keresztény polgároknak és az ország főurainak, a városoknak és a királyi udvarnak. Ulászló az egyik Mendelnél eladósodott. II. Lajos (1516–1526) Izrael Mendelnél még az ezüst edényeit is zálogba tette. Ennek köszönhetette a király melletti szolgálatot. A zsidónak megmaradt, rangért, hatalomért, befolyásért, pénzért minden generációban újra megküzdő Mendelek mellett tanulságos az újkeresztény Ernust-família karrierjét tovább követni. Mátyás többek között Ernust Jánosnak adományozta a Zala megyei Csáktornyt, amely után előnevét vette. 1464-ben megbízta a rézbányák igazgatásával, majd 1467-ben fővámfelügyelőnek nevezte ki, és megparancsolta a királyi városoknak, hogy őt és alárendelt közegeit mindenben támogassák. 1470-ben szolgálatai jutalmául a Sklabinya uradalommal ajándékozta meg a király, később pedig legnagyobb elismerése mellett kinevezte Túróc főispánjának. Kincstárnok, majd 1474–1475-ben ezek megtartása mellett még Szlavónia bánja, Zala, Zólyom és Körös főispánja volt, és 1476-ban halt meg, miután Mátyás kegye elfordult tőle, és röviddel halála előtt elkoboztatta hatalmas vagyonát, amit az egykorúak állítása szerint nem igaz úton szerzett. Fiai, *Zsigmond* és *János* ugyancsak báni méltóságba kerültek. *Zsigmond* (1475–1505) pécsi püspök és Ulászló kedvence volt. 1494–1505-ig a pécsi püspökség mellett Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja volt és birtokába tartozott Csáktornya. 1505-ben halt meg s végrendeletében Sabác és Belgrád védelmére 10 000 tallért adományozott. Kortársai szerint bölcs és jámbor férfiú volt. Testvére, János, királyi főlovászmester s püspök-testvérével együtt volt bán, 1494-ben pedig a királytól Munkács uradalmát kapta. 1519 körül halt meg. Feleségétől, Bánffy Miklós özvegyétől két fia született. Hampo unokái Mohácsnál elesetek s velük kihalt az Ernust-család.

14 Egy ilyen jelenetet örökít meg Vízkelety Béla (1825–1864) 1864-ben készült, Mátyás és Beatrix menyegzői bevonulása Budára 1476-ban c. litográfiáján. (Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok 1628. sz., 38,5 × 56 cm.) A kép bal oldalán „a zsidók zászlóval, Tóra-tekerccsel és a tízparancsolat kettős kőtáblájával várják a királyi párt. (A Tóra a kettős tekerccs helyett csak egy tekerccsen. A tízparancsolat számai a keresztény ábrázolásokban megszokott el-

len is, ha ezek meg akarták károsítani a zsidó községet. A zsidóság egészét érintő ügyekben kikérték a községek véleményét. A prefektusoknak – érthetően – komoly befolyásuk volt országos ügyekben is. Rangbeli kiváltsággal a mindenkor prefektus és családja mentességet kapott még külföldön is, a zsidókra kötelező megkülönböztető öltözködés viselése alól. (Ezt a kedvezményt – a megkülönböztető jelek alóli felmentést – utóbb Mátyás és a Jagellók előbb a budai, majd 1520-ban a magyarországi zsidóság egyetemére is kiterjesztették.) A prefektust megillető jogok közé tartozott a budai rabbi kinevezésének joga. Ulászló a prefektust felruházta az országos főrabbi kinevezésének jogával is, ami feltehetőleg a budai rabbi jogkörének kiterjesztése volt.¹⁵

Az újkeresztény Thúzok és Ernustok és a zsidónak megmaradt Mendelek koszorújában bontakozik ki a Mohács előtti évtizedekben a leghíresebb zsidó karrier, Szerencsésé. Születési helyét és annak pontos idejét nem ismerjük. A források szórt adatai alapján 1460 körül születhetett. Az egykorú héber kútforrások tanúsága szerint zsidó neve Szeneor (Snéor/Snéur – a latin senior, ’idősebb’ korrumpált alakja¹⁶), mellékeve Zálmán, keresztény szájon Salamon¹⁷ volt. Feltehetőleg üzletember apját Efrájimnak¹⁸ hívták, így Fortunatus eredeti zsidó neve Slómó ben Efrájim Szeneor lehetett. Jó héber nevelést kapott, mivel bizalmas feljegyzéseit még élete végén is héber kurzív írással rögzítette.¹⁹ A londoni *Jew's College* könyvtárában (20-as leltári szám) őrzik Nisszim ben Reubén Gerondi (1310?–1375?) Genesis-kommentárjának egy kéziratát. Az egykori címlap maradványán héber kvadrát betűkkel: Slómó Snéur. Mellette egy szám: 14. Az 1a. lapon fent az autográf possessori bejegyzés: „Ez a könyv az enyém, és a

rendezés szerint a bal oldali táblán kezdődnek.) Mindannyiuk fején csíkos imaköpeny vagy imakendő (*tallit*). Csoportjukat Mendel Jákob [helyesen Júda – H. Gy.] prefektus vezeti (lovon, imakendőben, kezében hosszú, egyenes kard). A témát nyilván Bonfini adta, a feldolgozás jelzi, hogy a zsidóság a 19. század közepén erőteljesen kereste a lehetőségeket a magyar történelmi hagyományokhoz való kapcsolódásra. A jelenet helyszíne valahol a mai Tabánban lehet.” – *Frojimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Srbik Andrea: A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. I–II. Bp. 1995. (A város arcai. Hungaria Judaica 7.), II. 725.*

15 I. m. I. 19–24.

16 Más nézet szerint rendesen a héber Mózes névnek idegen, spanyol eredetű kísérfője. *Büchler Sándor: Szerencsés Imre származása. In: Emlékkönyv Dr. Mahler Ede [...] nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Dr. Somogyi József–Dr. Löwinger Sámuel. Bp. 1937. 408.*

17 Vö. *Hans Demschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica) 119. és skk.*

18 A szefárd névadási szokások szerint még élhetett unokája születése idején, neve mindenesetre közismert volt Budán, akár, mert egy ideig ő is ott élt, akár, mert a budai gyülekezet több tagja is spanyol származású volt – persze ne feledkezzünk meg a legegyszerűbb megoldásról: nevét a családi emlékezet őrizte. Szeneor apja nevét mint genealógiai támaszték igazolja, hogy Szeneornak két fiáról tudunk: az egyik Ávrám volt, a másik Efrájim, aki bizonyos apai nagyapja nevét örökölte. A másik fiú ugyanazt a nevet viselte, mint a kor leghíresebb Szeneorja, Fortunatus feltételezett (nagy)bátyja, a segoviai lakos don Abraham Szeneor!

19 *Frojimovics K.–Komoróczy G.–Pusztai V.–Srbik A.: i. m. I. 34.*

nevem Slómó Snéur”. A hátsó lap maradványán meg – egyszer négyzetes, másszor kurzív – írással: „Aki tanulta a Tórát és a Tóra lett vagyona.”²⁰

Fortunatus korábban askenázi zsidónak vélték, Lengyel- vagy Németország szülöttének (ez a hagyomány tűnik fel újra Salo W. Baron monumentális művében,²¹ aki szerint Fortunatus lengyelországi zsidó volt, és eredetileg Slómó Glücknek hívták), de Büchler Sándor alapvető tanulmánya²² óta általánosan úgy tartják, hogy hispániai származású, a jeles Szeneor család sarja. A zsidók kiűzése előtti években a spanyolországi zsidók vezetőjének tisztjét betöltő Ávrám Szeneor testvére, vagy inkább unokaöccse lehetett. Rokonságával ellentétben nem tért ki 1492-ben, s Portugálián és/vagy Itálián, talán Nápolyon keresztül – eltávozott Spanyolországból, hogy évek múlva, valamikor a 16. század elején, mint Szerencsés Imre tűnjön fel Magyarországon. Kubinyi András – aki egy egész spanyol-zsidó kolónia több évtizedes budai létét kimutatta a 15. század végétől²³ – feltételezése szerint egy már korábban Budára települt rokona/üzletfele kapcsolatai révén kerülhetett Budára.

Slómó Szeneor – akinek gazdagsága feltehetően nem Magyarországon kezdődött, hanem a Pireneusi-félszigetről hozhatta magával a Szeneor családi vagyon egy részét – a 16. század első évtizedétől a királyi udvar meghitt embereként szerepelt, Magyarországon jogot kapott kereskedelmi ügyek folytatására. A Zsidó utcában (a mai Táncsics Mihály utca alsó, nyugatra futó végénél) telepedett meg, megnősült, gyermekei születtek (két felnőtt fiáról tudunk). A magyarul/németül jól hangzó Etel(e)Etil/Eitel (Attila?)²⁴ nevet talán maga vette fel, bizonyára tágabb környezete tetszését keresve. Ha még nem tudott, nyilván jól megtanult németül, és ami nagyobb teljesítmény, feltehetőleg magyarul is, „nagy ember lett a keresztények között, közel került a királyhoz”.

20 Ez az értékes kézirat nemcsak Fortunatus vagyoni helyzetét jelzi, de zsidótudományának szintjét is. Mint Scheiber megállapítja: „A kézirat tehát Szerencsés Imre könyvtárából való, mégpedig a 14. számú darab. A spanyol szerző és a bejegyzés duktusa is vall most spanyol származásáról. Meneküléskor odahagyta könyveit, amelyekből eddig egyedül ez került meg. Élete további folytatásából kiderül, hogy nem csupán a »Tóra lett vagyona«. Scheiber S.: A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 298–299.

21 Vö. Salo W. Baron: A Social and Religious History of the Jews. X. On the Empire's Periphery. New York–London, 1965. 29. és skk.

22 Büchler S.: i. m. 406–414.

23 Kubinyi András: Bevezetés. Spanyol zsidók a középkori Budán. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár. XII. 1414–1748. Szerk., kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1969. 19–26., különösen: 24. és skk.

24 A névről hosszú ideje folyik eldöntetlen vita, ld. Dr. Kohn S.: i. m. 389. és skk. és legutóbb Daniel Goldschmidt: Máhor Románijá u-minhágo. Szefiot 8(1964) 205–236. A Méir Katzenellenbogen által említett Etel/Etel a héber alapján megfejtethetlen. Az Etele név kedvesen cseng fülünknek, de ez a név a középkorban – mint Engel Pál a Máhárám Pádua responsumához írott megjegyzésében írja – nem volt használatos: Shlomo J. Spitzer–Komoróczy Géza: Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Bp. 2003. (Hungaria Judaica 16.) 304.: 19. jegyzet. (EP) monogrammal.

Családos ember létére viszonyt kezdett egy keresztény nővel, s amikor ez kitudódott, hogy elkerülje a szigorú büntetést,²⁵ de talán a további érvényesülése érdekében is, valamikor 1505 és 1510 között a már ekkor is tekintélyes ember kikeresztelkedett. (Sokan feltételezik, hogy titokban továbbra is a judaizmus követője maradt. Mint látni fogjuk, több alkalommal is segítséget nyújtott korábbi hitsorsosainak.) A szertartást az ugyancsak üstökösszerű pályát befutó, varga fiából egymás után váci s egri püspökké, (majd utóbb esztergomi érsekké, kincstárnokká és kancellárrá) emelkedett Szalkai László végezte, a keresztapa pedig nem kisebb ember volt, mint maga Perényi Imre nádor (1504–1519), Szeneor új keresztnevét is őutána kapta. A Fortunatus (Szerencsés – Zerenches, Zerenchees) nevet is – latinul és magyarul – a nádor adta neki családi névül, a kikeresztelkedés alkalmából, vagyonára és sikeres üzleteire, netán új fényes helyzetére utalva vele, vagy talán azért, mert az igaz(i) vallás tagja lett.²⁶ Zsidó felesége és gyermekei a gettóban maradtak, ő pedig újból megnősült, alighanem éppen korábbi szeretőjét vette el, egy Budára települt, az udvarnál is ismert kolozsvári német patrícius nőt, Held (Holdin) Annát, aki kora alapján inkább a lánya lehetett volna, de ez a férfiakat már akkor sem igen zavarta. Szerencsés („Imrich Jud”) elhagyta a Zsidó utcát (Juden Gasse), átköltözött a királyi palota közelében álló előkelő városrészbe, a Szent György tér környékére.²⁷

Szerencsés a mohácsi csatát megelőző mintegy másfél évtizedben a királyi udvarhoz közel álló, vagyona révén igen befolyásos személyiség volt, aki kölcsöneivel és a kamara ügyeiben tanúsított jártasságával nagy tekintélyt szerzett Ulászló, majd II. Lajos és Mária előtt.²⁸ A felső-magyarországi bányák és a budai

25 Az akkori jogfelfogás a zsidó és keresztény közti nemi érintkezést főbenjáró bűnnek tekintette: kemény szigorral (megcsonkítás), gyakran halállal büntette, és a halálbüntetést, különösen a zsidókon, ritka kegyetlenséggel hajtották végre.

26 Az is lehetséges, hogy a Szerencsés név bibliai név magyarosítása, a Selig vagy az ezzel egy gyökerű Seligmann, Seligkind magyar fordítása. A középkori zsidóságban gyakori, hogy a Salamon (Zálmán) bibliai névhez Selig összetételű szavak járulnak. „Nincs ennél fogva kizárva, hogy Szerencsést is [az askenázi világban] Selignek hívták, mely magyarul szerencsést jelent. [...] Pozsony vármegye 1762-i jegyzőkönyvében említés történik egy Salamon nevű zsidóról, ki hitehagyása után a Szerencsés Ferenc nevet kapta. Úgy látszik, hogy a »Szerencsés« szó ez esetben is a Salamon kísérel német Selig magyarosítása.” *Dr. Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebbi időkől 1867-ig. Bp. 1901. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XIV.)* 65–66.

27 Keresztény feleségétől még egy, a források szerint György nevű fia született, akit néhány évtizeddel később megöltek Boroszlóban. *Dr. Kohn S.: i. m.* 272.

28 „Szerencsés Imre nem volt köznapi jelenség, [...] egyénisége nagy értelmi erővel, feltűnő szak tudással és azokkal a képességekkel rendelkezett, melyek bonyolult helyzetben koncepciókat vetnek fel, és azokat kíméletlenül keresztülhajtják. Magyarország válságos állapotában emelték alkincstartóvá, ami mellett szól, hogy erre rátermettnek tartották éleseszsűsége folytán. Budán ez időben a zsidó kereskedelem, közvetítéssel, zálog- és pénzüzlettel foglalkozott. Zsigmond herceg budai számadásaiban szintén előfordul a zsidó kereskedő, kitől a hercegnek vásároltak. [...] II. Lajos és neje Mária budai kereskedőknél és zsidóknál vett hitelbe árukat az udvar és háztartása részére. [...] Bakócz Tamás Magyarország primásának elhunytja után a hagyatékában maradt drágaságok közül sokat zsidók közvetítésével szereztek meg maguknak urak. [...] II. Lajos állandó pénzzavarában ezüstjét zsidóknál zálogosította el. [...] Banküzleteket bonyolított le,

vám bérlője, királyi tanácsos lett, majd Szalkai László kancellár kegyenceként, de föltétlen híveként, tanácsadójaként és eszközöként is, 1520 táján alkincstárnok. Fényes, de csak önérdeket hajhászó gonosz társaságba került, ahol tevékeny részt vett a hatalom- és kincsvágyó pártok cselszövényeiben. Szent György téri palotájában, ahová Brandeburgi György, a király közeli rokona és volt gyámja is bejáratos volt, pazar lakomák, nagy szolgasereg, sok drágaság és borkészlet hirdette roppant gazdagságát. Nagyúri életmódja, magas államhivatala s az országnagyokkal folytatott belső viszonya nem gátolták azonban Szerencsést abban, hogy – mint egy olasz kortárs (Sanudo) megjegyezte – egyszersmind továbbra is kereskedő ne legyen, és nagyobb kereskedelmi vállalatok által vagyontát ne gyarapítsa.

Alkincstárnoki kinevezése után Szerencsést hamarosan támadások érték. A többi országnagyhoz hasonlóan nyilvánvalóan sokat ártott az ország különben is bomlott pénzügyeinek. Az őt bűnbaknak megtevő, ismétlődő korabeli vádaskodásokból annyi biztosan igaz, hogy Szerencsés súlyos mulasztásokat, ha nem is menthetetlen hűtlenségeket követett el a rábízott hivatalban. Az állam pénze nemcsak az ő zsebébe vándorolt, számosan voltak, a legelőkelőbb főurak, akik az ország jövedelmét együtt pusztították.²⁹ Szerencsés igazi bűne a mindenkori parvenükre jellemző túlhajtott azonosulási törekvés, a „befogadó” környezet rosszul elsajátított szokásainak túllihegésére irányuló vágy volt. A királyság bizonytalan, kusza anyagi helyzetében talán rosszul ítélte meg bizonyos dolgokat, talán rossz döntésekhez is adott tanácsot, de ellenfelei, és az ő vádjait visszhangzó, olykor zsidóellenes érzelmű régebbi történetírók sok mindennel alaptalanul vádolták.³⁰ A kortársak őt hibáztatták azért is, mert a török elleni hadjáratához a kincstárnak nem volt elegendő pénze, s mert Nándorfehérvár 1521. évi

magyar főurakat kölcsönökkel segített a prefektura-hivatalt betöltő Mendel-család.” Hogy mégis Szerencsést választották az ország megromlott pénzügyeinek intézésére, rendbetételére „arra vall, hogy financiákban jártasságát, leleményességét többre becsülték, mint az előkelő Mendelékét”. *Büchler S.*: Szerencsés Imre származása i. m. 407. A nem zsidó források számos adatot tartalmaznak Szerencsés Imre nyilvános szerepléséről, ezek java része megtalálható: Magyar–Zsidó Oklevéltár. (= MZsO) I–XVIII. Szerk. Dr. Friss Ármin–Mandl Bernát–Kovács Ferenc–Grünvald Fülöp–Scheiber Sándor. Bp. 1903–1980. Pl. MZsO V/1. 277. és 310. sz.

29 „azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Szerencsésre a legválságosabb időben ruházták a kincstartói tisztet. Tagadhatatlan, hogy a parasztlázadás leverése után, midőn az ország gazdasági élete megbénult, jövedelmi forrása leapadt, még a legbecsületesebb kezelés sem tudott volna annyi pénzt előteremteni, mint amennyit a fenyegető török veszedelem idején az ország szükségére megkívánt.” *Dr. Büchler S.*: A zsidók története Budapesten i. m. 70.

30 „Magyarország pénzügyi terén kifejtett működésének tanúi, köztük Werbőczy István, az akkori közönségnek visszataszító színben mutatták be Szerencsés Imre képét, mely így, változatlanul rútan, maradt fenn az utókorra. Ezzel szemben a zsidó források, Lévi Eljáhu konstantinápolyi és Katzenellenbogen Meír páduai rabbi döntvényei, Budáról érkezett információ alapján a meglelklű, áldozatkész, a részvétre, megbocsátásra rászolgáló embert festették meg Szerencsés Imrében, aki, szerintük, örökölt vallásához húzott, noha ezt nyilvánosan megtagadta. Kétségtelen, hogy akik átkot szórtak feléje a rákosi országgyűlésen, torzították, a zsidó tudósítás pedig retusálta vonásait.” *Büchler S.*: Szerencsés Imre származása i. m. 406.

ostromakor – úgymond hanyagságból és rosszakaratból „csak a maga hasznát számolta, és nem az időt” – a felmentéshez szükséges pénzt és hadi szereket későn indította útnak.³¹

Felrötták neki, hogy ő tanácsolta II. Lajosnak, hogy az udvar hatalmas adóságai és a török elleni katonai kiadások fedezésére rossz, a névérték alig felét érő pénzt veressen, de mivel ebbe az országgyűlés (Buda, 1521. november) is bizonyos kikötésekkel beleegyezett, a végső felelősség nem az övé volt, jöllehet ő is részt vett a terv megvalósításában. „Mentségére” szolgáljon, hogy a továbbiakban is számos alkalommal neki kellett állnia a nyaklő nélkül költekező ifjú királyi pár, Lajos és Mária királyné számláit. Pénzügyi és főként „pénzcsináló” tehetsége révén Szerencsés befolyása még tovább nőtt, de az 1524. szeptember 8-ára összehívott országgyűlésben (Pest), amikor az udvari párttal nyíltan szembekeült a folyvást erősödő Szapolyai-párt, a rendek – többek közt személyes ellenfelének, az egyébként is ádázul zsidóellenes Werbőczy István királyi személynek az úgynevezett „félzsidó” elleni demagóg támadása következtében – már a hűtlen pénzkezeléssel és pénzrontással vádolt Fortunatus alkincstárnoki állásától való elmozdítását követelték.

A következő évi országgyűlésben pedig, 1525 májusában a Rákos mezején, a rossz pénz s az országos ínség miatt elsősorban őt tették felelőssé, a jelenlegi bajok forrásának (*origo malorum praesentium*) nevezték, s II. Lajostól, aki kedvelte Fortunatust, a gonosztevő elégettetését követelték. Fortunatus, akinek a királyi udvar kegyét élvezve mindig sikerült magát kivonnia a törvényes felelősségre vonás alól, hiába iparkodott ez alkalommal a könnyedén forgó, a hasznot és élvezeteket előteremtő mobiltőke (modern szóhasználattal: „karvalytőke”) elleni gyűlöletet a hozzá hasonlóan ugyancsak külföldről jött, de keresztény Fuggerekre áthárítani. A király kénytelen volt a vizsgálat megindítása céljából, igaz, csak a látszat kedvéért – az izgatott köznemesség lecsillapítására – rövid időre a budai Csonka toronyba záratni, ahonnan azonban Báthory nádor közbenjárása folytán már két hét fogság után (1525. május 20–június 5.) – nagy pénzáldozat fejében – kiszabadult.

A hírre, hogy udvari emberek kíséretében hazatérhetett, még aznap este zavargás tört ki Budán. Szerencsés a szabadulás örömeire éppen otthon mulatott a barátaival, amikor az éppen feloszlott országgyűlésen részt vett nemeseknek a zsidók folytonos emlegetése által³² felbőszített szolgálai, hajdúk, huszárok, s a vá-

31 Ennek persze – ha a vád csakugyan rá háramlik – nem annyira a hanyagság, mint inkább a kincstár krónikus üressége lehetett az oka.

32 „a nép a gyűlölt Szerencsést, kit a zsidók, kitérése után is, hitsorsosoknak tekintettek, egyre csak zsidónak mondotta. Szapolyaiék, kik benne az udvari párt hívét üldözték, szándékosan szintén csak zsidónak szidalmazták és a felbőszült nemesség, valahányszor ellene kikelt, mindannyiszor, mint félzsidóról, vagy éppen, mint zsidóról beszélt róla, sőt az országgyűlésen nyíltan azzal is vádolta, hogy keresztelése dacára alattomban még mindig zsidó. [...] Nem csoda tehát, hogy a vérszemet kapott rabló tömeg a zsidó Szerencsés házának felprédálása után a többi zsidók fosztogatásához is hozzáfogott”. Dr. Kohn S.: i. m. 280–281.

rosi csőcselék rátámadt Szerencsésnek a zsidónegyeden kívül álló, a királyi palotához közeli Szent György téren lévő, a Duna felé néző várfal mellett álló házára. Neki és a tivornyázás közben meglepett vendégeinek sikerült ugyan – a hátsó ablakokon keresztül a közeli várfalról a várakokba leereszkedve – elmenekülnie, de a gyülevész nép rövid idő alatt kifosztotta az épületet, „mely teli volt véghetetlen gazdagsággal: ékszerekkel, aranyhímzésű szövetekkel, bársonnyal, selyemmel, posztóval, pénzzel, különféle egyéb házi eszközzel, lovakkal és sok szerémi borral”. Roppant kincset, – a kortársak szerint – egyebek közt hatvanezer régi, tehát még jó minőségű aranyforintot raboltak el. A fosztogatás és dúlás tovább folyt még másnap is, s harmadnap átcsapott a Zsidó utcába; pogrommá fajult, és a dúló és fosztogató tömeget egész napos harcban csak a késve bevetett fegyveres erő tudta megfékezni.

Szerencsés befolyása röviddel szabadulása után még nagyobb lett, mint korábban volt. A fosztogatók 1525 júniusában kiürítették Szerencsés házát, de azért maradt annyija, hogy 1526 tavaszán és nyarán nagy összeget kölcsönözhetett a királynak a török elleni háborúra. Mivel a háromnapos zendülés alkalmával látta az udvari párt tehetetlenségét, ez, mint védurát, Szalkai érseket, sőt magát a királynét is, őt ugyancsak arra indította, hogy Szapolyaihoz közeledjen, és vele tartson Báthory nádor és párthívei ellen. Werbőczinek bemutatott egy pénzügyi tervezetet, amely szerint új, gazdag jövedelemforrások feltárásával hathatósan lehetne segíteni az üres kincstár bajain. Tervét a Fuggerek magyarországi rézbányáira építette. Az alig egy hónappal háza kifosztása után, 1525. július elején tartott hatvani országgyűlésen a Szapolyai-pártiak már nem is beszéltek Fortunatus ellen, sőt a Fuggerektől elvett rézbányákat kezelésre – éppen Werbőczi javaslatára s Szalkai támogatásával – Szerencsés kezébe adták. Az ily módon befolyó jövedelmek megszilárdították helyzetét.

Az 1526-ban tartott rákosi országgyűlésen ismét kiváló szerep jutott neki. Május 6-án a királyi pár megbízásából és „az ország bonyodalmaiban el nem igazodó” rendek kérelmére Fortunatus mutatta be a királyi jövedelmek jegyzékét, s szerencsés és ravasz fordulattal elárulta a Fuggerek és más ellenlábás, udvari párti országnagyok sötét pénzügyi üzelmait. A királynak, akinek továbbra is élvezte bizalmát – s akitől kölcsönei törlesztéséül már korábbról a budai harmincadvámot (*tricesima*) bírta – 1526. július 20-án (utolsó ismert pénzügyleteként) 10 000 aranyat kölcsönzött a már Péterváradnál álló török elleni hadsereg felszerelésére és egyéb költségeire. Ennek fejében zálogul kapta a pozsonyi és a hozzá tartozó többi harmincadot is. Néhány héttel később, épp a mohácsi csata körüli napokban hunyt el Budán, halálának közelebbi időpontja nem ismeretes.

Halálos ágyán – a későbbi responsum szerint – számos zsidó előtt, sírás és könyörgő imák közepette – a megtérés (*tsuvá*) hagyományos szertartása szerint – visszatért a zsidó vallás kebelébe, melyhez kényszer folytán történt kitérése után is mindig ragaszkodott. Mint R. Élijáhu ben Binjámin há-Lévinek az alábbiakban közölt responsumából kitűnik, a budai zsidók ellen emelt vérvádat meg hiúsította. Volt hitsorsosainak Prágából szándékolt kiűzetését megakadályozta. A megvádolt, üldözött zsidókért mindig közbenjárt; elszegényedett budai zsi-

dóknak minden pénteken, mint a szombat előestéjén, alamizsnát osztogatott és befolyását az udvarnál s az országnagyoknál arra használta fel, hogy gyakran nagy pénzáldozatok árán, a zsidók bajain még Magyarországon kívül is segítsen, és a veszélyeket elhárítsa.

Szerencsés Imrének a zsidóságban megmaradt fiai Mohács után elkerültek Budáról. A fiúk utódaiból – akik a 16. században a Zaksz (Sachs) családnevet vették fel; a nevet a „Szeneor szent magja” jelző (*Zerá Kúdos Szeneor*) rövidítéseként magyarázzák – idővel Német- és Lengyelországba, valamint Litvániába is jutott.³³ Özvegye 1526 után Bécsben újra férjhez ment a pozsonyi Khle (Klee) Mártonhoz, de ezt a férjét csalásaiért már az esküvői lakomán letartóztatták és néhány év múlva megölték Pozsonyban. Második férje halála után az asszony nagy szegénységben élt Bécsben és vízkórban halt meg.³⁴

Amilyen tűzijátékszerűen pompázatosan ívelt fel pályája, oly hamar el is enyészett – a középkori magyar állam bukásával szinte egy időben – Szerencsés efemer dicsősége. Igaz, nevével még néhány évtizedig két különböző forrásanyagban, dokumentumcsoportban is találkozhatunk. Az egyikben Fortunatus zsidó és keresztény családjai további sorsára találunk néhány adatot, a másik pedig egy, a Szerencsés hitehagyása miatt felmerülő rituális ügygel foglalkozik.³⁵ Az utóbbinak köszönhető, hogy autentikus kútfőkből ismerjük (ha csak részlegesen is) Slómó Szeneornak a zsidók érdekében kifejtett tevékenységét.

Szerencsés státusa körül ugyanis még életében vita támadt a budai közösségben. A kérdés az volt, hogy két fiát (Ávrám és Efrájim), akik megmaradtak a zsidó gettóban, az askenázi hagyománynak megfelelően a zsinagógában nem hitehagyott apjuk nevével szólították Tóra-olvasáshoz, hanem ahogyan a kitértek gyermekeit szokták: nagyapjuk nevével. A fiúk szégyenükben ebbe nem akartak beletörődni, mivel nagyapjuk (és apjuk!) neve közismert volt, s egy idő után inkább nem járultak a Tóra elé. Végül – még Szerencsés életében – minden valószínűség szerint az akkori budai rabbi, Náftáli ben Jichák há-Kohén Hirc (Herz vagy Hirsch) kezdeményezte Szerencsés Imre fiainak rituális rehabilitálását. Megengedte, hogy a 2 fiút ben Slómó névvel illessék. Mivel ez a (napjainkra elveszett) döntése³⁶ a budai község több tagjának ellenkezését váltotta ki, a kérdésről szokott módon kikérték más rabbik véleményét is.

A prágai születésű híres padovai askenázi rabbi (1525-től), Méir ben Jichák Katzenellenbogen³⁷ (Máhárám Pádua) (1473–1565), egyébként R. Náftáli unokatestvére, azt írta döntvénytárának 87. responsumában,³⁸ hogy a zsinagógában

33 Dr. Büchler S.: A zsidók története Budapesten i. m. 73.

34 Raphael Patai: The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology. Detroit, 1996. 144.

35 A korszakra általánosan is jellemző, hogy a zsidó kútfők elsődlegesen rituális kérdésekkel foglalkoznak, míg a szűkebben vett történelmi adatok a külső, „világi” forrásokban találhatók.

36 Említése Máhárám Pádunál és Móse Isszerlésznél.

37 Személye azt jelzi, hogy Etíl Szeneor (Snéur) fiai Budán az askenázi gyülekezet tagjai lehettek.

38 Már Löw Lipót felismerte (A magyar nemzetiség és a zsidók. In: *Uő*: Történelmi és vallástudományi értekezések. Szeged, 1861. 17.; *Uő*: Hungarica. Ben-Chananja 1861. 429.), hogy a két neves tudós, R. Méir Katzenellenbogen és R. Eljáhu ha-Lévi (ld. a továbbiakban) responsu-

a királyra és az ország főrendjeire is szoktak imát mondani, akik nem zsidók, s ha az ő nevüket ki lehet ejteni, még inkább megérdemli ezt Slómó úr, aki – mint cselekedetei elárulják gondolatát, megtért, istenfélővé lett, népe jólétén munkálkodik, testével és pénzével egyaránt jóakarója rokonnak s távolállónak, s azoknak, akik egyenesek szívükben.

Mint ismeretes, a mohácsi csata után átmenetileg a győztes Szulejmán Buda várát is elfoglalta és – török szokás szerint – a meghódított város zsidóit áttelepítette birodalmába. Közöttük lehetett (immár Szerencsés halála után) Slómó Szeneor egyik fia, Efrájim is, aki minden bizonnyal az Oszmán Birodalom valamelyik magyarországi eredetű (askenáz) zsidó községének tagja lett. Valószínűleg a törökök által elhurcolt budai zsidók körében újból felvetődött a Tórához való felhívás problémája. Érdeemes részletesebben idézni a döntésre felkért³⁹ R. Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi (15. század vége–16. század közepe; 1525 után Isztambul romanióta szent községének rabbija) 1526–1527 körül keletkezett responsumát,⁴⁰ mert ez a Szerencsésre vonatkozó legrészletesebb „belső” forrásunk:

„Megkérdeztek az ügyével kapcsolatban egy zsidónak, aki Budun városában lakott, és a neve Szeneor, a tiszteleltre méltó Efrájim úr fia, akit egy keresztény nő miatt elfogtak, és a keresztények arra kényszerítették, hogy elhagyja a vallását. Ez a Szeneor nagy ember lett a keresztények között, és közel került a királyi hatalomhoz. Amikor a keresztények között volt, személyesen és a pénze révén számtalan jót tett Izráellel. Sok lelket és községet megmentett Izráelből, ahogyan ezt alább részben kifejtem. Míg nem a keresztények megvadták azzal, hogy még mindig zsidó, és meg akarták égetni, és elfogták, és máglyára ítélték. De sok pénzzel és az Örökkévaló könyörülete által megmenekült a kezükből. És miután kiszabadult a börtönből, ismét sok jót cselekedett Izráellel személyesen és a pénze révén, sőt, még többet, mint annak előtte, egészen a halála napjáig.

Nos, elmondok tettei közül egyet, tud róla Budun egésze – őrizze őt Sziklája és szabadítója –, hogy támadt rá egy rágalmazó, aki azt hazudta, hogy a zsidók megölték egy keresztény gyermeket, és a vérét elrejtették. És megtudta az említett Szeneor a dolgot, és addig fáradozott a királynál és a főembereknél, amíg át nem adták neki a rágalmazót [nyilván egy kitért zsidót], ő pedig a község kezére adta [az illetőt], és megfojtották. Mindazt a vagyont, amit erre fordított, a saját zsebéből vette.

maiban megnevezett Etil Szeneor (a teljes héber nevét a responsumok szerzői nem használják, nyilván azért, mert kitérés után Szerencsést már nem lehetett zsidónak tekinteni) azonos a magyar történeti forrásokban Szerencsés/Fortunatus néven szereplő személlyel. Ez a nézet azóta a történetírásban általánosan elfogadásra talált.

39 R. Élijáhú nemcsak a Konstantinápolyban élő zsidók kérdezhették Szerencsésről, de a zsidó világ egysége jeleként akár Kismartonból is, ahol akkor Fortunatus másik fia, Áváráhám tartózkodott családjával. Scheiber S.: A Szerencsés Imre-irodalomhoz i. m. 296.

40 Élijáhu ben Binjámin ha-Lévi: A kitért Szerencsés Imre esete. 1526. k. In: S. J. Spitzer–Komoróczy G.: i. m. 311–314.

Ez után az eset után a tudósok és minden község minden gyülekezeti házában kihirdették, hogy azt, aki őt Izráel számára hitehagyottnak tartja, azt az előjáróság személye és vagyona tekintetében megbünteti.

Ezután [Szeneor] nagy szabadulást hozott Izráel számára. Volt ugyanis Pihem [Csehország] királyságában egy [zsidó] község, Prág[a] – ez is az Ungarból való király fennhatósága alá tartozott, ahol még sokkal több zsidó élt, mint Budunban; megharagudtak rájuk, és ki akarták úzni őket [1516 körül], de ő személyével és vagyonával addig fáradozott, míg nem az Isten segítségével megszűntette az üldözést.

Egy másik alkalommal meg az történt, hogy elfogtak egy zsidó asszonyt és máglyahalálra ítélték, de megmentette őt is. És megmentett a felakasztástól egy fiút is, akit lopás miatt fogtak el. És halála napjáig minden szombat [elő]estéjén adakozott Izráel szegényei számára.

Továbbá, volt az idegenek földjén [Itáliában] egy gonosz, aki fogta kiskorú fiát és leányát, és elment velük Auszterreich [Ausztria] országába, ott kitért, a fiát és leányát is átengedte bálványimádásra [megkereszteltette]. És ezután a gonosz – töröljék el a nevét és emlékét – meghalt, Szeneor pedig a gyermekeiért küldött, és visszatérítette őket az Istenhez, és erre majdnem kétszáz aranyforintot költött.

És sok [más] ehhez hasonlót tett: kevés a hely, hogy mindről megemlékezzünk. Halála óráján néhány zsidó előtt sírva és könyörögve beismerte vétkét, bűnvallomást tett, majd meghalt.

A kérdés az, hogy fiait lehet-e az apjuk nevével felhívni a Tórához. Az askenáziknál ennek ez a szokása: »Álljon fel ez és ez, ennek és ennek az úrnak a fia.«

Válasz.

Szerény tudásom szerint ez az ember megérdemli, hogy fiait az ő nevével hívják fel a Tórához.”

A történethez tartozik, hogy a Szerencsés fiúk számára kedvező *háláchikus* döntést valamivel később az askenázi zsidóságban mindmáig feltétlen tekintéllyel bíró Móse Isszerlész (Remá')⁴¹ krakkói rabbi is jóváhagyta. Ő már nem ismerhette Szerencsést, nem ismerte fiait sem. Irodalmi úton értesült róla a Máhárám Pádua fentebb idézett responsumából, s bár – mint írja – a forrásokból más következtetésre jutna, nem akart szembeszállni rokona, a nagy rabbinikus tekintély döntésével: „Ha ő már engedélyezte a dolgot, ki jöhet a király után?”

Ami a Szerencsés utódaira vonatkozó dokumentumokat illeti, egy 1526. július 11-i (Bécs) keltezésű oklevélből arról értesülünk, hogy Fortunatus egyik fiának, Ávráhám Szeneornak feleségével és gyermekeivel egyetemben – Mária királyné kérésére és közbenjárására – I. (Habsburg) Ferdinánd főherceg letelepedési engedélyt adott⁴² Kismartonban (Eisenstadt). Az oklevél a kedvez-

41 *Móse ben Jiszráél Isszerlész*: Se' élot u-Tsuvoť ReMá'. 41. döntvény. Krakkó, 1639/1640. Modern kritikai kiadása: *Áser Ziv*: Se' élot u-Tsuvoť há-Remá' le-Rabbénu Móse Isszerlész Zál. Jeruzsálem, 1970.

42 MZsO V/1. 325. sz.

ményezett apjának nevét, mint a korabeli nem zsidó források általában az Emerich Zerenses von Ofen⁴³ formában adja meg. Ugyancsak Ferdinánd, immár magyar (ellen)királyként 1528. február 26-án Olasz Dávid és a zsidóságból kitért Szerencsés Imre Ávrám névű fiának (*David Itali; Abraham, filii Emerici Zerenches, quondam ex iudeo baptisati*) a budai Zsidó utcában levő házait Fychor Jánosnak, Thurzó Elek familiárisának adományozza,⁴⁴ míg 1530 körül János király Szerencsés Olasz utcai hajdani házát csere címén Podmaniczky Jánosnak engedte át.⁴⁵ Fortunatus többi tulajdonáról az örökösök vitáztak. Tudjuk, hogy 1530 körül Haller János beperelte Szerencsés Imre özvegyét, Holdin (Held) Annát, hogy örökrészt kapjon, mert Szerencsés adoptálta őt; s az akkor neki ígért járandóságot mind ez ideig nem kapta meg, de igényt tart rá.⁴⁶ A per kimenetele nem ismert. Held Anna is harcba szállt néhai férje vagyonaért: új házastársát, Martin Khleet bízta meg, hogy békésen, vagy ha nem megy, peres úton szerezzen érvényt neki, illetve György fiának Szerencsés vagyonára támasztott igényének.⁴⁷ Ennek a megbízásnak sem tudjuk a végkimenetelét, csak annyi ismeretes, hogy 1530. szeptember 29-én Ferdinánd meghagyja Buda város vezetésének, hogy szolgáltatson igazságot Szerencsés Imre özvegyének és gyermekének Pook Jánossal szemben, akinek Mária özvegy királyné eladományozta Szerencsés budai házát.⁴⁸ Szerencsés Kismartonba költözött, zsidónak megmaradt fiáról is van későbbi adatunk: „’Abraham Jud des Emerichen sun’, kit I. Ferdinánd 1532. június 7-én Prágából a boroszlói várkapitány s a tanácsnak védelmébe és pártfogásába ajánl, mint olyat, ki kereskedés és egyéb szükségletei miatt akar városukba utazni, nem más, mint Szerencsés Imre fia. Lehetséges, hogy Ábrahám később Oelsben telepedett meg.”⁴⁹ A közvetlen hozzátartozókra vonatkozó utolsó híradás másfél évtizeddel későbből származik. Elszegényedett keresztény felesége, Holdin Anna – akinek még a rokonairól is Fortunatus gondoskodott bőkezűen, s aki fénykorában „Budán mint egy fejedelmi asszony, drága öltözkében szokott volt járni” – végrendelete 1544. november 19-én kelt Bécsben. A testamentumban⁵⁰ említést nyernek az asszony elhalt férjei: Imrich Szerencsés és Martinus Klee.

GYÖRGY HARASZTI

THE “REAL” FORTUNATUS

The article examines the career of Imre Szerencsés (*Fortunatus*) (c. 1460–July 1526), medieval Hungary’s most famous apostate, who served as financial advisor to the royal house and as vice-treasurer. The analysis is based on Hungarian sources as well as the

43 Ez az okirati forma is mutatja, hogy a Szerencsés nevet családnévként használták.

44 MZsO I. 319. sz.

45 MZsO V/1. 354. sz.

46 MZsO IX. 97–98. sz.

47 MZsO IV. 86–87. sz.

48 MZsO IV. 88. sz.

49 Dr. Büchler S.: A zsidók története Budapesten i. m. 72.

50 MZsO XII. 11/2. sz.

lesser known Hebrew texts. Szerencsés is a link figure between the powerful Jews of medieval Hispania, who were influential in the royal courts, and the Court Jews of Central Europe of the early modern era.

The exact time and place of Szerencsés's birth are unknown. His original name was Solomon Sencor ben Ephraim. Recent research has indicated that he came from Spain and was the brother or nephew of a Jewish leader in Spain before the expulsion. Based on autographical entries in the Hebrew codex fragment of his library, he was a cultivated man. He must have come to Hungary by way of Portugal or Italy. In the first decade of the sixteenth century, he was already an influential merchant and money-lender in Buda. Although a married man, he had a relationship with a Christian women. When this became known, in order to avoid the death penalty, he converted to Christianity (some time between 1505 and 1510). He left his wife and children, who remained Jews, in the ghetto and remarried. This second marriage partner seems to have been his earlier lover, a German patrician from Kolozsvár called Anna Held. Many believe that Szerencsés secretly remained faithful to Judaism, because on numerous occasions he exercised his influence on behalf of the Jews of Buda, Prague and Vienna (bloodlibel, expulsion, charity). The contradictory manner in which he was viewed is demonstrated by the fact that, according to the detailed provisions of the rabbis of Buda, Padua and Constantinople, the sons from his first marriage, Abraham and Ephraim, were called to the Torah by their father's name rather than by their grandfather's name – the custom in cases of apostasy. Through his loans and by means of his skill in chamber matters, Fortunatus soon gained the respect of King Wladislaw, King Louis II and Mary of Habsburg, the queen of Hungary. As a servant of the royal couple and as the advisor to, but also minion of, the chancellor, László Szalkai – who later became archbishop of Gran/Hungary, Fortunatus became lessee of mines in Upper Hungary and of the Buda customs, royal advisor, supervisor of the frontier estates, and counsellor of the royal couple. Around 1520, he became vice-treasurer. On account of his wealth and growing influence, as well as negligence and his suggestion that the national currency be devalued, he was heavily criticized by supporters of the “national party” led by János (John) Szapolyai and István (Stephan) Werbőczy. After the Hungarian defeat at Belgrade in 1521, he was accused of having delayed sending money and arms for the defence of the fortress. At the Pest diet of September 1524, attempts were made to remove the “half-Jew” – who was accused of financial misappropriation and of undermining the currency – from his post as vice-treasurer. At the diet of May 1525, the deteriorating economic and financial situation led some to demand he be burned at the stake. The king was forced to imprison Szerencsés in order to restore calm among the nobles but two weeks later he released him in return for a substantial sum. In reaction, an urban mob laid waste to the Buda ghetto and looted Szerencsés's mansion (June 1525). Szerencsés managed to escape only by descending the castle wall. In the aftermath of the rioting and having recognised the royal party's inability to act, Szerencsés drew closer to the “national party”. He won their confidence by demonstrating his skills and by making promises. On 20 July 1526, in what appears to have been his ultimate financial transaction, he lent a large sum of money to the king for use in the struggle against the Turks, receiving in return further royal donations. Several weeks later, at about the time of the defeat at Mohács, which saw the demise of the medieval Hungarian state, Szerencsés died in Buda. The final part of the article examines, based on the sources, the fate of Szerencsés's widow and his children from both marriages.

Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században*

Forgách Ferenc váradi püspök és humanista történetíró Magyarország 16. század közepi históriájáról írott nevezetes munkájában (*De statu reipublicae Hungaricae commentarii*) I. Ferdinánd 1565. augusztusi bécsi, majd prágai temetési szertartásáról az alábbi szavakkal számolt be: „Rengeteg követség és előkelőség gyűlt össze az országokból és tartományokból, de a külföldi uralkodók közül csak a ferrarai herceg volt jelen. A gyászmisét augusztus nyolcadikán [helyesen hatodikán] tartották meg három órákor. Előtte hordozták a birodalmi sasokat, a zászlókra hímezett országos és tartományi címereket; ugyanannyi lovat vonultattak fel fekete bársonnyal bevonva, ami a fejüket, szemüket, egészen le a patájukig borította, oldalukon ugyanazok a hímezett címerképek. Ezután vonult a papi rend, majd az elhunyt császár halotti kerevete, végül Miksa és testvérei az ország főuraival és a követekkel. A gyászkeretet a Szent István-székesegyházba vitték be, ahol a halotti misét az esztergomi érsek mondta. Másnap reggel mindezt megismételték. A halotti emelvény előtt az ünnepi búcsúztatót Forgách Ferenc választott váradi püspök tartotta, beszéde ma is megvan.” A koporsót azután „kocsira téve vitték Prágába, hogy Ferdinándot felesége, Anna – Ulászló magyar király leánya – mellé helyezték”.¹

Még részletesebben szólt néhány évtizeddel később ugyanezen eseményekről históriájában (*Historiarum de rebus Ungaricis*) Istvánffy Miklós is: „Kisasszony havának nyolcadik [helyesen hatodik] napján az gurcai Orbán pöspökre az halottnak elvitetésének gondja bizattaték, ki az római impériumi saskeselyűkkel s címerekkel elől, azután más országok tíz zászlóival s megannyi számú fekete bársonyban öltöztetett lovakkal, melyek mind a két oldalokon phrygiai munkával vagy selyemmel felvarrott címerekkel beterítve valának, menni hagyta. Az halott osztán nagy hosszú renddel kísértetvén égő szövédnekekkel az Szent István templomában Maximiliántól s az atyjafiaitól s az vejitől, Atestin [Este] Alphonsustól, ferrarai hercegtől, fekete gyászpalástéban felette igen nagy felség-

* Készült az OTKA K 60 618. ny. sz. kutatási pályázata támogatásával.

¹ Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. In: Humanista történetírók. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1977. 826.

ges méltóságú pompával bevitették, és Forgách Ferenc váradi püspöktől életéről s az ország gondja viselésében való dicséretekről, bővkezűségéről, kegyelmességéről s egyéb királyi jószágos cselekedetiről igen szép oratio mondaték. [...] Annakutána elvégezvén az szent ceremóniákat, az koporsót tusakodván az fő-fő rendek felvevék, s az Vízi-kapun vállokon kivívén sóhajtvá és sírva szekérre tevék, melyet hat csupa tiszta fekete lovak vonszonak vala, s így azt, mindenütt megtartván az halotti pompának tisztességét, Prágában vivék, s ott Anna feleségéhez, László király leányához, mellyel 26 esztendeig nagy szeretettel élt vala, tétették.”²

Ferdinánd fia és utóda, a Regensburgban 1576 őszén elhunyt II. Miksa császár 1577. márciusi prágai szertartásáról ugyanakkor Istvánffy csupán néhány sorban emlékezett meg. Azt mégis feljegyezte, hogy az új császár, II. Rudolf apja holttestét „*singulari exequiarum pompa*” vitette Prágába, majd nagyszülei (Ferdinánd és Anna) mellett magyar, cseh és német előkelőségek kíséretében a Szent Vitus templomban fényes szertartás közepette temetette el.³ A neves történetíró arról a különleges eseményről azonban nem tudósított, amelyről a prágai temetés kapcsán több cseh szemtanú is beszámolt. Nevezetesen, miként vitték az 1526 utáni fél évszázadban megszületett Habsburg Monarchia egyes országait és tartományait jelképező szimbólumokat Prága – akkor még külön városokat alkotó – részein keresztül az erre kijelölt személyek, sőt miként kellett az Óvárosban (*Stare Mesto*) támadt tumultus közepette a cseh és a magyar koronát egy ideig az azokat vivő nagyuraknak ruhájuk alatt elrejtetniük.⁴

Az alábbi tanulmány az 1565. és 1577. évi császártemetések példáján arra keresi a választ, hogy az 1526 utáni fél évszázadban fokozatosan kiformalódó és újabban *zusammengesetzte Habsburgermonarchien*nek titulált közép-európai Habsburg-nagyhatalom⁵ dinasztikus-hatalmi reprezentációjában és szimbólumrendszerében⁶ milyen szerep jutott a német, osztrák és cseh történetírás által elsősorban nyelvi okokból gyakran figyelmen kívül hagyott Magyar Királyság legfőbb hatalmi jelképeinek és felségjelvényeinek.

2 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 2. Sajtó alá rend. Benits Péter. Bp. 2003. (Történelmi források II.) 384.

3 „Ungaris et Bohemis ac Germanis proceribus comitantibus, penes utrumque parentem magnificentissimo apparatu tumularetur.” *Nicolaus Isthvanfi: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colonia Agrippina, 1622. 550.*

4 A cseh forrásanyagot összegezve *Jaroslav Pánek: Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance. Praha, 1989. 202–203. és 364.*

5 A német kifejezés alatt a kutatás az osztrák örökös tartományokból, a magyar és a cseh korona országaiból a közös uralkodónak köszönhetően „összeálló”, de nagyon különböző területi sajátosságokkal rendelkező monarchikus uniót ért. Bőséges irodalommal *Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 1–2. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699) és Uő: Landhaus und Hofburg. Elemente der politischen Kultur der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit am Beispiel von Österreich unter der Enns. In: Political Culture in Central Europe (10th–20th Century). I. Middle Ages and Early Modern Era. Ed. Halina Manikowska–Jaroslav Pánek–Marton Holý. Prague, 2005. 299–331.*

6 A gazdag ceremónia- és reprezentáció-történeti kutatásokból viszonylag kevés foglalkozik a Habsburgok 16. századi dinasztikus-hatalmi szimbolikájával. Alapműnek tekinthető a dinasztia

Bécs vagy Prága? I. Ferdinánd és II. Miksa temetése⁷

A Habsburgok Osztrák Háza kormányozta közép-európai birodalom megteremtője, I. Ferdinánd 1564. július 25-én este hét órakor Bécsben hunyta le szemét. Temetési szertartására mégis csupán bő egy esztendővel később került sor: előbb díszes ünnepségen 1565. augusztus 6–7-én a bécsi Szent István dómban, majd 21-én szerényebb keretek közepette a prágai Szent Vitus katedrálisban. A császárt és magyar–cseh királyt ugyan végakarátának megfelelően végül felesége, Jagelló Anna (1503–1547) mellett a prágai vár főtemplomában helyezték örök nyugalomra, a nagyszabású gyászszertartást mégis a császárvárosban tartották. Bár az utód, II. Miksa a bonyolult ceremóniával és a síremlék legalább részleges elkészítésével összefüggő hosszas előkészületek közepette, 1565. január végén március 10-ét és Prágát jelölte meg az esemény idejének és helyszínének, mindezek február vége felé tarthatatlanná váltak.⁸ Ebben több körülmény játszott egyidejűleg szerepet.

A temetés elhalasztását Miksa betegsége mellett elsősorban a magyarországi hadszíntér eseményei indokolták. Itt a neves hadvezér, Lazarus Freiherr von Schwendi sikeres februári északkelet-magyarországi hadjáratát (Tokaj, Szatmár stb. várak visszavétele) követően fontos diplomáciai tárgyalások kezdődtek a török vazallus erdélyi fejedelemmel, János Zsigmonddal. Az utóbbi az 1565. március 13-ai szatmári megegyezésben – lemondván a magyar királyi címről – beleegyezett abba, hogy utódai csak Erdélyt öröklik, április végén azonban a Porta utasítására visszavonta ezt, sőt oszmán csapatokkal ellentámadásba lendült.⁹ Így

spanyol ágára vonatkozóan: *Regine Jorjick*: Herrschaftssymbolik und Staat. Die Vermittlung königlicher Herrschaft im Spanien der frühen Neuzeit (1556–1598). Wien–München, 1998. (Studien zur Geschichte und Kultur der iberischen und iberoamerikanischen Länder 4.); művészettörténeti szempontból sok érdekességet hoz *Thomas DaCosta Kaufmann*: Variations on the Imperial Theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II. New York–London, 1978. és *Gálavics Géza*: A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció. In: Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében. 2001. március 8.–május 1. Katalógus. Szerk. Fazekas István–Ujváry Gábor. Bp.–Wien, 2001. 9–18., vö. még, elméleti szempontból jól használható: Höfische Repräsentation. Das Zeremoniell und die Zeichen. Hrsg. Hedda Ragotzky–Horst Wenzel. Tübingen, 1990. és általánosságban mind a mai napig alapmű *Percy Ernst Schramm*: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert. 1–3. Stuttgart, 1954–1956., ill. francia analógiaként a királytemetések kapcsán ld. *Ralph E. Giesey*: The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France. Genève, 1960. A magyar főúri temetéseket hasonló szempontból elemezte *Szabó Péter*: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp. 1989. (Mikrotörténelem)

⁷ A nemzetközi szakirodalomban, még a legmegbízhatóbb kézikönyvekben és új életrajzokban is, mind Ferdinánd, mind Miksa temetésére vonatkozóan számos időpont olvasható. Ennek oka elsősorban a ceremóniák többszöri halasztásával és a téma kevésbé kutatott voltával áll összefüggésben. Ezért is szükséges e rövid alfejezetben az események szükségzavú, de napra pontos tárgyalása (a hibás adatközlésekre külön nem utalunk).

⁸ *Alfred Kohler*: Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser. München, 2003. 308–309.

⁹ *Roderich Gooss*: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien, 1911. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.) 176–181.: N°

a magyar hadszíntéren egész tavasszal meglehetősen feszült volt a helyzet, Miksa tehát nem kockáztathatta meg, hogy teljes udvartartásával és országai-tartományai előkelőségeivel a távoli Prágába vonuljon.

Az egyre késő gyászszertartás kapcsán így késő tavasszal visszavonhatatlanul Bécs mellett döntöttek. Az éppen megkezdődő cseh és morva gyűlések miatt viszont a hamarosan Szent Jakab ünnepére (azaz július 25-ére) tolt eseményt rövidesen még tovább kellett halasztani, hiszen arról Ferdinánd főherceg (cseh helytartó) és e tartományok követei sem hiányozhattak. Június 8-án ezért Miksa már augusztus 5-ére helyezte át a ceremóniát,¹⁰ a temetési meghívókat azután valóban e napra küldték ki – az udvartartás magyar tagjainak például június 26-án.¹¹ A szertartást végül csak augusztus 6-án (hétfőn) és 7-én (kedden) tartották meg Bécsben. Hasonlóan tovább csúszott a prágai ünnepség időpontja is: a véglegesre tervezett augusztus 20. helyett – a gyászmenet késése miatt – Ferdinándot csak egy nappal később, 21-én (kedden) kísérték a prágai városrészekén keresztül, a cseh rendeknek a bécsinél jóval jelentősebb képviseletében, a Hradsinbéli Szent Vitus templomba.¹²

Ugyancsak az előzetesen megtervezett terminust követően került sor az 1576. október 12-én reggel kilenc órakor Regensburgban elhunyt II. Miksa császár temetésére. Esetében még erőteljesebben merült fel egy bécsi szertartás, sőt temetkezés lehetősége, hiszen Ferdinánddal ellentétben Miksa nem hagyott hátra végrendeletet. Másodszülött fia, Ernő főherceg például egyértelműen a császárváros mellett kardoskodott, hiszen – mint érvelt – Miksa „itt született és különösen szívesen tartózkodott itt”.¹³ Rudolf császár végül mégis Prága mellett döntött. Ebben anyja, Mária császárné és nagybátyja, az egykori cseh helytartó,

30. és Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (= HHStA); Ungarische Akten (Hungarica) (= UA), Allgemeine Akten (= AA) Fasz. 90. Konv. A-B. és Fasz. 91. Konv. A. fol. passim, ill. Uo. Comititalia Fasz. 380. Konv. B. fol. 1–6. Schwendi hadjárata *Wilhelm Janko*: Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871. 35–68.

10 Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. III. 1558–1573. Prag, 1884. 210.: N° 123., vö. még „eae exequiarum solemniores pompae non quidem, ut antea statutum fuerat, Pragae, sed in hac nostra civitate Vienna et ad quintum Augusti diem suscipiendae sint”. HHStA UA AA Fasz. 90. Konv. C. fol. 7–8. (1565. júl. 7., Bécs), kiadása: *Andreas Dudithius*: Epistulae. Ed. Lechus Szczucki–Tibortius Szepessy. I. 1554–1567. Bp. 1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova XIII/1.) 217–218.: N° 81.

11 Pl. Batthyány Boldizsár pohárnoknak: Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL); P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslévéltára (= P 1313), Memorabilia N° 347.

12 Aug. 6–7., Bécs: *Bartholomaeus Hannewald*: Parentalia Divo Ferdinando Caesari Avgvsto patri patriae etc. a Maximiliano imperatore etc., Ferdinando et Carolo serenissimis Archiducibus Austriae Fratribus singulari pietate persoluta Viennae, Anno Domini M.D.LXV. VIII. Idus Augusti. Augusta Vindelicorum, 1566. Ld. Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB) *48.B.26.; aug. 21., Prága: *A. Kohler*: i. m. 309–311.

13 „alhie geboren vnd sonderlich gern alhie gewesen”. *M. A. Becker*: Die letzten Tage und der Tod Maximilians II. Wien, 1877. 34. (1576. nov. 29., Bécs).

Tiroli Ferdinánd főherceg szorgalmazása mellett elsősorban az játszhatott szerepet, hogy Miksa szülei (I. Ferdinánd és Jagelló Anna) a Szent Vitus katedrálisban nyugodtak. De ugyanezt támogatta az a körülmény, hogy Regensburgból a holttest gyorsabban és könnyebben volt átszállítható Prágába, mint a távolabbi Bécsbe.¹⁴ Bár a kutatás anyagi (takarékosági) szempontokat és Rudolf Prágához vonzódását is felvetette, az előbbieket aligha játszhattak a döntésben valódi szerepet, hiszen egyrészt – mint látni fogjuk – Miksa temetése szinte lemásolta apja bécsi *pompa funebris*-át, másrészt a korabeli nagyhatalmak még komoly anyagi problémáik ellenére is mindig nagy figyelmet szenteltek a hatalmi reprezentációnak.

Rudolf császár 1577. január 10-én tudatta végső döntését családtagjaival: apját Prágában helyezteti örök nyugalomra. Bár a temetés időpontját eredetileg január 19–20-ára szeretete volna kitűzni, a holttest Prágába szállításának lassúsága és az elhúzódo előkészületek miatt már január elején március 17-ét jelölte ki a szertartás napjául. Végül a január 28-án hivatalosan kiküldött temetési meghívók már március 20-ára (szerdára) invitálták a Habsburg-család tagjait a cseh fővárosba.¹⁵ Ugyanerre a napra szóltak a magyar nagyurak számára február 6-án Prágából postázott meghívólevelek is.¹⁶ S jöllehet a gyászmenet éppen az utóbbi napon érkezett meg a Vltava partjára, a Szent Vitus templombeli *castrum doloris* felállításának elhúzódoása és talán bizonyos személyek késése miatt a nagyszabású ceremóniát végül csak március 22-én (pénteken) tarthatták meg.¹⁷ Ennek lefolyását az említett tumultus az Óvárosban ugyan megzavarta, a temetési szertartás mégis jól jelképezte: Közép-Európában új nagyhatalom született. Ez még annak ellenére is igaz, hogy I. Ferdinánd 1554. évi végrendelete értelmében fiai között kormányzásra felosztotta az osztrák örökös tartományokat,¹⁸ V. Károly császár 1556. évi lemondásával és a Habsburg-dinasztia osztrák és spanyol ágának kialakulásával pedig a Habsburgok világhatalmi törekvései kényszerűen véget értek. Az európai államok hatalmi reprezentációs versengése mégsem hagyott alább, ebben pedig a temetéseknek – miként már a középkorban – továbbra is kiemelkedő szerep jutott.

14 Uo. és Rosemarie Vocolka: Die Begräbnisfeierlichkeiten für Kaiser Maximilian II. 1576/77. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 84(1976) 113.

15 Mindezekre M. A. Becker: i. m. 34.

16 Iványi Béla: A körmendi levéltár Memorabiliái. Körmend, 1942. (Körmendi Füzetek 2.) 128.: N° 246. (Az eredetileg a MOL P 1313, Memorabilia N° 499. jelzet alatt található meghívó napjainkra elveszett.)

17 HHStA Familienakten Kart. 61. Konv. 1.: Tod des Kaisers Maximilians és Hofkammerarchiv, Wien (= HKA), Reichsakten (= RA) Fasz. 202/A. fol. 202–366.; R. Vocolka: i. m. 115–121.; továbbá csehországi források alapján: T. D. Kaufmann: i. m. 5–10.; R. J. W. Evans: Rudolf II. Ohnmacht und Einsamkeit. Graz–Wien–Köln, 1980. 47–48.; J. Pánek: i. m. 202–203.; Howard Louhan: The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna. Cambridge, 1997. (Cambridge Studies in Early Modern History) 134–142. és Paula Sutter Fichtner: Emperor Maximilian II. New Haven–London, 2001. 217–218.

18 Újabban: Peter Rauscher: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München, 2004. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 41.) 188–205.

A reprezentatív temetési menet: a korábbi hagyományok továbbörökítése

A dinasztikus és hatalmi reprezentáció szempontjából a temetési szertartások során a 16. században elsősorban a temetési menet (*Leichenzug*, *Kondukt*, *Prozession*) és a *castrum doloris* játszotta a legfőbb szerepet.¹⁹ A Habsburg-dinasztia és születőben lévő birodalma nagyságát elsősorban a menetben felvonultatott, címerekkel díszített ország- és tartományzászlók, valamint az uralkodói hatalmi jelvények mutatták, amelyek a templomi szertartás folyamán a *castrum doloris* mellett, illetve részben azon elhelyezve ugyancsak kiemelt szerepet kaptak. II. Miksa császár 1577 tavaszi temetésének megszervezésekor Rudolf császár legfőbb tanácsadói, mindenekelőtt a temetési menet összeállításáért felelős ún. két igazgató (*directores*, a korabeli magyar forrásokban *gazdák*²⁰), az udvari kvártélymester (*Hofquartiermeister*), Hans Jakob Herbrodt és a prágai várnagy (*purkrabí Hradu pražského*), Čeněk Mičan z Klinštejna viszonylag könnyű helyzetben voltak.²¹ A prágai szertartás során egyszerűen lemásolták I. Ferdinánd 1565. augusztusi díszes bécsi és prágai szertartását. Az utóbbiak terveit és leírásait 1577-ben a *Birodalmi Udvari Kancellárián* (*Reichshofkanzlei*) előkerestették, majd mintának tekintették.²²

Mindez a korabeli országos, uralkodócsaládi vagy udvari ünnepségek (koronázások, esküvők, temetések, követfogadások, lakomák, lovagi tornák stb.) esetében teljesen bevett módszernek számított. Példának okáért II. Miksa császár özvegye, a Spanyolországban elhunyt Mária (1528–1603) jelképes bécsi gyászszertartásának előkészítéséhez a *Birodalmi Udvari Kancellárián* nyolc iratot találtak a hivatalnokok. Köztük volt V. Károly 1559. évi augsburgi szimbolikus gyászünnepségének és számos példányban II. Miksa 1577. évi prágai temetésének leírása, és külön a processzió rendje is. Sőt találtak még egy összegző kimutatást a korábbi két császártemetés ceremóniájáról (*Summarium aller hievor gebrauchten ceremonien und notwendighaiten bei den khaiserlichen conduct und exequien*) is.²³ De

19 Michael Brix: Trauergerüste für die Habsburger in Wien. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 26(1973) 217–225., vö. még R. Vocelka: i. m. 123–126. (1577), ill. a későbbi fejlődésre (amikor a temetési menet szerepe jelentősen csökkent): Magdalena Hawlik van der Water: Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740. Wien–Freiburg–Basel, 1989.

20 Géza Pálffy: Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Mark Hengerer. Köln–Weimar–Wien, 2005. 497.

21 „Erstlichen sein gangen zwen directores: von hoff der quartiermaister unnd von Beheim der herr Zsanckho unterrichter, die die gancz ordnung gefuert”. HKA RA Fasz. 202/A. fol. 355.

22 HHSIA Familienakten Kart. 61. Konv. 1.: Tod des Kaisers Maximilians, fol. 305–311. és HKA RA Fasz. 202/A. fol. 202–366.: passim.

23 „Verczaichnus derjenigen schrifftten, so bei der hofcanzlei in contucts und exequien sachen gefunden worden.” (1603. ápr. 18.) Uo. fol. 556–557., az említett *Summarium* fenn is maradt: Uo. fol. 237–244.

mindez nem volt másként a német-római vagy a magyar királykoronázások éppen aktuális szertartásainak előkészítésekor sem.²⁴

1565-ben viszont jóval nehezebb helyzetben volt az I. Ferdinánd bécsi temetési menetének megszervezéséért felelős három főigazgató (*principal directores*): Jiří Pruskovský z Proskau (németesen Georg Proskovsky) és Rudolf Khuen von Belasy kamarások (*Kämmerer*), valamint a neves jogász, Johann Ulrich Zasius titkos tanácsos, a későbbi birodalmi alkancellár (*Reichsvizekanzler*, 1566–1570).²⁵ 1526 után ugyanis a közép-európai Habsburg Monarchia központjában először került sor ilyen szertartásra. Zasius kiválasztása persze korántsem volt véletlen. Miként a bécsi temetésről éppen familiárisa (Bartholomaeus Hannewald) által készített és 1566-ban Augsburgban képes ábrázolásokkal megjelent kiadványból tudjuk,²⁶ Zasius már az I. Ferdinánd által V. Károly emlékére 1559. február 24–25-én Augsburgban tartott nagyszabású szimbolikus gyászszertartásnak is egyik *directora* volt.²⁷

Az 1559. évi augsburgi ünnepségek mintájául viszont elsősorban a II. Fülöp által Spanyolországban, majd 1558. december 29–30-án Brüsszelben tartott *Pompe Funèbret* tartja a kutatás.²⁸ Szinte biztosak lehetünk azonban abban, hogy a művelt Zasius figyelmét nem kerülték el a német-római császárok közép-európai temetkezési szokásai sem. Különösen, hogy III. Frigyes császár Szent István dómbeli, 1493. évi temetéséről több nyomtatott latin és német nyelvű beszámoló állt rendelkezésre, nem beszélve a szépszámú kéziratos változatról.²⁹ Ez utóbbi-

24 Harriet Rudolph: Kontinuität und Dynamik – Ritual und Zeremoniell bei Krönungsakten im Alten Reich. Maximilian II., Rudolf II. und Matthias in vergleichender Perspektive. In: Investitur- und Krönungsrituale. Herrschaftseinsetzungen im kulturellen Vergleich. Hrsg. Marion Steinecke–Stefan Weinfurter. Köln–Weimar–Wien, 2005. 383–396. és Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremónia-rendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138(2004) 1033–1037.

25 HHStA Familienakten Kart. 60. Konv. 5.: Tod Kaisers Ferdinand I., 5.8.1565, fol. 3v.

26 Újabban a munkára (a régebbi irodalommal): Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums Wien. 15. April bis 31. August 2003. Hrsg. Wilfried Seipel. Wien, 2003. 567–569.: N° XI. 26.

27 „pompa totius rectores erant dominus Georgius Proskowsky, Baro in Proskaw etc., dominus Rudolphus Kuen a Belasi, uterque a cubiculis Caesareae Maiestatis et eiusdem a secretis consiliis dominus Ioannes Vdalricus Zasius iuris utriusque doctor, cui in exequiis Caroli V. idem onus demandatum fuerat.” B. Hannewald: i. m. fol. 4v. Zasius új életrajza: Anja Meuffer: Für Kaiser und Reich. Politische Kommunikation in der frühen Neuzeit: Johann Ulrich Zasius (1521–1570) als Rat und Gesandter der Kaiser Ferdinand I. und Maximilian II. Husum, 2004. (Historische Studien 477.)

28 M. Brix: i. m. 209–211. és újabban: Kaiser Karl V. (1500–1558). Macht und Ohnmacht Europas. Katalog. Hrsg. Wilfried Seipel. Bonn–Wien, 2000. 351–352.: N° 416.

29 Részletesen felsorolja és elemzi őket, röviden utalván későbbi hatásukra is: Hans Peter Zelfel: Ableben und Begräbnis Friedrichs III. Wien, 1974. (Dissertationen der Universität Wien 103.) 6–49. és 103., ill. újabban Rudolf J. Meyer: Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter. Von Rudolf von Habsburg bis zu Friedrich III. Köln–Weimar–Wien, 2000. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhm, Regesta Imperii 19.) 180.: 39. jegyzet.

ak I. Ferdinánd bécsi szertartásának előkészítésekor még meghatározóbb szerephez juthattak, hiszen az azonos helyszín és a mindkét esetben a *Hofburg*-ból a bécsi főtemplomba tartó temetési menet szinte kínálta a régi hagyományok továbbörökítését.

Mindezek 1565-ben tehát jó lehetőséget teremtettek a német-római császárok és a Habsburg-dinasztia késő középkori temetési szokásainak továbbvitelére. Bár ennek pontos részleteit a jövőbeli vizsgálatoknak kell feltárniuk, a hatalmi reprezentáció szempontjából legbeszédesebb temetési menet kapcsán a birodalmi és a dinasztikus hagyományok csaknem egybeestek, hiszen bármely uralkodóházból (Luxemburgi, Wittelsbach, Habsburg) került is ki a birodalom császára, az általa birtokolt országok és tartományok hatalmi jelvényei temetése során kiemelt szerephez jutottak.³⁰ Ezek közé 1565-től évszázadokra bekerültek a Habsburg Monarchiához I. Ferdinánd magyar királlyá választásával (1526. december 16.), majd koronázásával (1527. november 3.) csatlakozó Magyar Királyság szimbólumai is. Integrálásuk azonban legalább olyan nehéz feladat volt a ceremóniák szervezői számára, mint az 1530–1560-as években a birodalom védelme és élelemellátása szempontjából oly fontos magyar területek katonai és pénzügyi igazgatásának kiépítése.³¹

Visszatérő elem a Habsburg dinasztikus-hatalmi reprezentációba: a Magyar Királyság szimbólumai I. Ferdinánd temetésén

V. Károly császár 1559. februári augsburgi gyászszertartásán – nem lévén magyar uralkodó – a Magyar Királyság hatalmi jelvényei „hivatalosan” természetesen nem szerepelhettek. A megemlékezést szervező I. Ferdinánd kíséretében azonban, immáron nem az elhunyt, hanem az új uralkodó hatalmát jelképezve, a birodalmi és osztrák címer mellett a Magyar Királyság hagyományos két címere (a vörös–ezüst vágások és a zöld hármashalmon álló ezüst kettős kereszt, azaz az ún. magyar kiscímer) is helyet kapott. Nevezetesen az oroszlanos cseh címerrel együtt egy négyelt címerpajzson úgy szerepeltek, hogy az első mezőben látható cseh oroszlant a második és negyedik mezőben a magyar vágásos címer követte, míg a harmadikban a kettős kereszt állt. De ugyancsak jelen volt a szertartáson, mégpedig a felvonuló ország- és tartományzászlók előtt a cseh mellett a bécsi udvar magyar heroldja is, az utóbbi szintén a kiscímert viselve díszes ruházatán.³² S noha a hatalmas birodalmi zászló cipelésében Friedrich von Ötting

30 Az újabb kutatás erre a következtetésre jutott. *R. J. Meyer*: i. m. 236.

31 Összefoglalóan *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság integrációja a Habsburg Birodalomba a 16. században. Bp. 2006. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből) (megjelenés alatt).

32 ÖNB Handschriftensammlung Cod. 7566. fol. 5r. Az irodalomból mind a mai napig a leghasználhatóbb *Bruno Thomas*: Die Augsburger Funeralwaffen Kaiser Karls V. Ein Beitrag zur 400. Wiederkehr des Tages seiner Totenfeier. Waffen und Kostümkunde 3. Folge 1(1959) 28–47., különösen: 31–32., vö. még újabban: *Kaiser Karl V.* i. m. 352.: N° 417–420.

grófnak két társával együtt ifjabb Keglevics Péter is segédkezett – aki a jelenlévőknek hatalmas természetével tűnt ki³³ –, előkelő szereplését mégsem német kapcsolatainak, hanem egyszerűen annak köszönhetette, hogy ebben az időben Ferdinánd udvartartásának ún. három lovas szolgálója (*Hofdiener mit 3 Pferd*) volt.³⁴

Ihat esztendővel később, I. Ferdinánd bécsi gyászszertartásán már egészen más volt a helyzet. Miként arról az 1. táblázat adatai tájékoztatnak, az összesen felvonultatott húsz (címerekkel és lángnyelvekkel díszített, kivétel nélkül fecskefarkos) zászló negyedét a Magyar Királyság, valamint csatolt és igénytartományainak zászlai adták.³⁵ Míg Magyarországnak és csatolt részeinek (Dalmácia, Horvátország és Szlavónia) külön (azaz összesen négy), addig a középkor folyamán egykor birtokolt, ekkor már csupán igényként számon tartott tartományainak (Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária) egy közös zászlaja volt. Bár az utóbbi kapcsán az írott források Bosznia és Szerbia mellett többnyire a *Valachia* néven említett Kumániáról (Kunországról),³⁶ ritkábban Bulgáriáról szólnak, a temetési menet említett képi ábrázolása feloldja az ellentmondást. Eszerint a négy igénytartomány (miként a kép mellett Hannewald felsorolta: „*Servia, Bosna, Valachia, Bvlgaria*”) címerét egy négyelt reneszánsz címerpajzsra helyezték rá (az 1. mezőben: Bosznia, 2.: Bulgária, 3.: Szerbia, 4.: Kumánia). Megemlékező ugyanakkor, hogy mind Kumánia, mind Bulgária címerében egy-egy ágaskodó oroszlán volt látható, és az előbbit csupán az különböztette meg az utóbbitól, hogy mellé egy csillagot és egy félholdat is odarajzolt a címer megörökítője.³⁷

33 „Herr Petter vonn Keglwitsch, ain hungerischer landtherr”. ÖNB Cod. 7566. fol. 8r. és „vir juvenis, sed tanta corporis proceritate, ut omnem bene magni viri staturam iusto cubito superet. Nec in tanta corporis magnitudine quicquam est, quod neruosum et non optimae compagis exprimat proportionem pulcherime. Huc accedit animus aequae generosus, ac corpus robustum, literarumque et pietatis praeclara commendatio, quae dotes rare in tantis viris solent concurrere.” *P. L. Brunner*–[?] *Scheuemayer*: Kaiser Karls V. Todtenfeier, veranstaltet Kaiser Ferdinand I. im Dome zu Augsburg am 24. und 25. Februar. Vierunddreissigster Jahres-Bericht des historischen Kreis-Vereins im Regierungsbezirke von Schwaben und Neuburg für das Jahr 1868. Augsburg, 1869. 78.

34 1558: HHStA Obersthofmeisteramt (= OMeA), Sonderreihe (= SR) Schachtel 182. N° 38. fol. 41.; 1559: HKA Hofzahlamtsbücher (= HZAB) Bd. 16. fol. 299r. és ÖNB Cod. Ser. nov. 3359. fol. 39.

35 HHStA Familienakten Kart. 60. Konv. 5.: Tod Kaisers Ferdinand I., 5.8.1565, fol. 8v. és Uo. sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 1–3.

36 Kunország időben változó fogalmára: *Pálóczi Horváth András*: Kunország. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). (= KMTL) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 384–385. és újabban a kun kérdéskörhöz új szemlélettel: *István Vásáry*: Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005.

37 *B. Hannewald*: i. m. fol. 34v. Bulgária többféle címerváltozatának (egy vagy három farkas, agár vagy oroszlán) problémájára: *Ivánfi (Jancsik) Ede*: A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerai. Utószó: Bertényi Iván. Bp. 1989. 80–82., vö. még *Ivan Vojnikov* interneten hozzáférhető új bolgár kötetét: *Istorija na balgarskite garzavni simboli*. Sofija, 2006. III. 4. fejezet = <http://protobulgarians.com/> (a letöltés ideje 2006. márc. 28.), ill. a „melléktartományok” címerének szerepére a mindenkor „államcímekben” *Bertényi Iván*: Új magyar címertan. Bp. 1993. 72–77.

1. táblázat

I. Ferdinánd temetési szertartásának magyar szimbólumai és azok vivői
a temetési menet rendjében (1565. augusztus 6., Bécs)

Klenódium	A vitel tervezésekor felmerült, majd véglegesen javasolt személy ³⁸	A feladatot valóban ellátó személy (<i>B. Hannewald</i> : i. m.)
5. Bosznia, 6. Szerbia, 7. Kumánia (<i>Valachia</i>) és 8. Bulgária közös zászlaja	<i>Balassi Boldizsár</i>	Balassi Boldizsár
Bosznia, Szerbia, Kumánia (<i>Valachia</i>) és Bulgária közös zászlajának lövezetői	jobbról <i>Várday Mihály</i> vagy <i>Tahy Boldizsár</i> , balról <i>Zdeněk z Valdštejna</i>	jobbról Várday Mihály, balról Zdeněk z Valdštejna
4. Szlavónia zászlaja	<i>Kerecsényi Kristóf</i>	Kerecsényi Kristóf
Szlavónia zászlajának lövezetői	jobbról <i>Forgách Imre</i> , balról <i>Albrecht Smiřický ze Smiřic</i>	jobbról Forgách Imre, balról Albrecht Smiřický ze Smiřic
3. Horvátország zászlaja	<i>Oláhcsászár Miklós</i>	Oláhcsászár Miklós
Horvátország zászlajának lövezetői	jobbról <i>Bánffy Miklós</i> , balról <i>Jiří z Valdštejna</i>	jobbról Bánffy Miklós, balról Jiří z Valdštejna
2. Dalmácia zászlaja	<i>Frangepán Miklós tržaci gróf</i> (<i>Nikola Fankopan tržački</i>)	Frangepán Miklós tržaci gróf
Dalmácia zászlajának lövezetői	jobbról <i>Christoph Ungnad von Sonnegg</i> , balról <i>Kryštof z Lobkovic</i>	jobbról Christoph Ungnad von Sonnegg, balról Kryštof z Lobkovic
1. Magyar Királyság zászlaja	<i>Zrínyi György</i>	Zrínyi György
a Magyar Királyság zászlajának lövezetői	jobbról <i>Batthyány Boldizsár</i> , balról <i>Stephan von Freudenthal</i> , troppai kapitány	jobbról Batthyány Boldizsár, balról Stephan von Freudenthal, troppai kapitány
kard	<i>Dessewffy János</i> magyar királyi udvarmester vagy <i>Eck Graf zu Salm und Neuburg</i>	Dessewffy János (<i>Ioannes de Seuffi</i> néven) magyar királyi udvarmester
jogar	<i>Mérey Mihály</i> nádori helytartó vagy <i>Pethő János</i> főkamarás ³⁹	Mérey Mihály nádori helytartó
országalma	<i>Bánffy László</i> magyar királyi ajtonállómester	Bánffy László magyar királyi ajtonállómester
Szent Korona	<i>Zrínyi Miklós</i>	Zrínyi Miklós volt horvát-szlavón bán, ekkor tárnokmester
koporsóvivők közötti magyarok	<i>Tahy Boldizsár</i> , ifj. <i>Dessewffy János</i> és <i>Mérey Mihály</i>	Tahy Boldizsár

38 HHStA Familienakten Kart. 60. Konv. 5.: Tod Kaisers Ferdinand I., sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 1–3. és MOL P 184, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Oláh család iratai Tétel IV/2. fol. 13–14. Az utóbbi forrás ismeretét Almási Gábornak köszönöm.

39 Bár több magyar nagyúrhoz hasonlóan Pethőt is júl. 31-ére hívták Bécsbe, ő már júl. 26-án Komáromból kelt levelében kérte Miksa királyt, hogy az erdélyi–török kérdés és a budai pasa aktivitása miatt egy darabig még székhelyén maradjon (HHStA UA AA Fasz. 90. Konv. C. fol.

A kedvező forrásadottságoknak köszönhetően tehát a magyar uralkodótemetések történetében 1565-ből első ízben ismerjük a temetési menetben szereplő összes „magyar” zászlót és hatalmi jelvényt vivő személyt, de még az ún. lövezetőket, sőt az e posztokra előzetesen javasoltakat is. Az említett lovak – miként ez V. Károly szertartásán is történt⁴⁰ – az egyes tartományok zászlóit követően vonultak, és takarójukon a zászlón látható címert ismételték meg (jobb és bal oldalukon egyaránt két-két, valamint szügyükön egy, azaz összesen öt példányban). A cseh lövezetők (mint Oláh fogalmazott: a *Bohemi*) kijelölése ugyanakkor talán a prágai szertartással állhatott összefüggésben.

Mindezekén túl kiemelten hangsúlyozni szükséges azt a gyakran elfeledett tényt, hogy a Habsburg Birodalom reprezentációjában – miként arról a zászlók kapcsán a 2. táblázat nyújt összegző képet – a Magyar Királyság mind 1565-ben, mind utóbb 1577-ben igen előkelő helyet kapott. Míg az említett öt zászló közül a csatolt és az igénytartományoké Alsó-Ausztria zászlaja után és a spanyol királyságok (Kasztília, Aragónia és a két Szicília) között foglalt helyet, a magyar királyi zászló a cseh után és a Német-római Birodalom két zászlaja (az ún. kis birodalmi vagy *Rennfahne*, illetve a nagy birodalmi zászló) előtt szerepelt. De ugyancsak a cseh felségjelvények után és a birodalmiak előtt, azaz a hierarchiában a második helyen vitték a magyar főméltóságok a Magyar Királyság inszigniait (növekvő rangsorrendben a kardot, a jogart, az országalmát és a koronát) is. Pontosabban a birodalmi és a cseh felségjelvényekhez hasonlóan feltehetően csupán ezek másolatait, amelyeket egy olasz mester (talán az ismert Francesco Terzi⁴¹) rajza alapján a neves prágai puska- és harangöntő, valamint szökőkút készítő, Tomáš Jaroš fémből öntött ki, majd egy bizonyos Hans Ritzman aranyműves aranyazott be és látott el drágakövekkel (munkabérért is beleszámolva 174 rajnai forint értékben).⁴² Mindezek a szertartás minden résztvevő-

27–28.). Ezt júl. 31-én három-négy napra engedélyezték neki (Uo. Fasz. 91. Konv. A. fol. 112.), de bizonytalan, hogy Pethő mikor érkezett meg végül Bécsbe. Aug. 12-én már biztosan ott volt, így nem zárható ki a ceremónián való részvétele sem. Uo. Fasz. 90. Konv. C. fol. 47.

40 Ld. a 32. jegyzetben idézett forrást és irodalmat.

41 Legújabb életrajza az Ausztriában működő olasz mesterek internetes lexikonában, amely Tomáš Jarošsal való közös munkálkodásaira is utal: http://aia.art-platform.com/terzio_francesco.htm (letöltés ideje: 2006. márc. 26.)

42 „Ainem Welischen von possirung zweyer khuniglichen cronnen, als Hungerisch und Behaimisch cron, reichsapfl und zepter, zalt 12 fl.; Thoman Jarosh, puchsengeiesser bey dem Praager schloß, welcher baide khunigliche cronnen, reichsapfl und zepter von mettall gossen, zalt 44 fl. 20 kr.; Hannsen Riezman, goltschmidt, von verguldung berüerter zweyer cronnen, reichsapfl und zepter auch vor macherlon und ander conterfetische stain, zalt 174 fl.” HKA RA Fasz. 202/A. fol. 107r–v. és fol. 112., ill. csaknem pontos közlése *Franz Kreyzci*: *Urkunden und Regesten aus dem K. u. K. Reichs-Finanz-Archiv*. In: *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*. V. Wien–Prag–Leipzig, 1887. Teil II. CIV.: N° 4391. Érdemes megjegyezni, hogy a temetési inszigniaikat (*Funeralinsignien*) olykor többször is használták, vö. pl. II. Ferdinánd 1637. évi bécsi és gráci temetési szertartása kapcsán: „müessen diese insignia und clenodien auch mit der leich nach Gräcz geführt werden, weilen darinen von dergleichen sachen nichts verhanden, khönnen aber dieselben wider zuruckh herauß nach Wien gebracht werden”. HHStA Familienakten Kart. 66. Konv. 2. fol. 14. és *Doris Oschowitz*: *Vom „guten”*

je és nézője számára szemléletesen jelezték, hogy a Habsburg Birodalmon belül a Magyar Királyság vitathatatlanul a második helyen áll. Ugyanerről tanúskodott azután a hatalmi jelvények *castrum doloris*on való elhelyezése is. A ravatal közepére helyezett császári korona, a birodalmi alma, jogar és kard elé, azaz az előkelőbb helyre a magyar szimbólumok, míg hátulra a cseh felségjelvények kerültek.⁴³

2. táblázat

A II. Albert, III. Frigyes, I. Ferdinánd és II. Miksa császárok temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje⁴⁴

II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
–	–	Görz	Görz
Felső-Ausztria	Felső-Ausztria		
Burgau	Windische Mark	Pfirt, Sváb hercegség, Eltász, Tirol, Habsburg közös zászlaja	Pfirt, Sváb hercegség, Eltász, Tirol, Habsburg közös zászlaja
Kiburg	Pfirt		
Portenau	Portenau		
Pfirt	Kiburg		
Habsburg	Burgau		
Eltász	Eltász		
Windische Mark	Tirol		
Tirol	Habsburg		
–	–	Felső- és Alsó-Lausitz	Felső- és Alsó-Lausitz
		Krajna	Krajna
–	–	Szilézia	Szilézia
		Karintia	Karintia
Morvaország	–	Morvaország	Morvaország

Tod zum castrum doloris. Beiträge zu Sterben und Begräbnis am Habsburgerhof der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung Ferdinands II. (1578–1637). Dipl.-Arb. Uni. Graz, 1995. 52. Így joggal bizonytalan a kutatás a prágai Szent Vitus templom kincstárában fennmaradt császári felségjelvények datálása kapcsán, hiszen azok akár I. Ferdinándé, akár II. Miksáé is lehettek. Legújabbán: *Beket Bukovinská*: Funeralinsignien aus dem Prager Domschatz. In: Kaiser Ferdinand I. i. m. 574–575.: N° XI. 31.

43 „Super pheretrum pulvinari in serico impositum aureum vellus et proxime huic regni Bohemiae et versus Caesareae Maiestatis regni Hungariae clenodia. In pheretri medio imperialis corona, et paulo supra pomum imperiale, ab huius dextra sceptrum, ensis autem a sinistra.” *B. Hannewald*: i. m. fol. 5r. (leírás) és fol. 7r. (képi ábrázolás).

44 1439: *Wilhelm Hauser*: Der Trauerzug beim Begräbnis des deutschen Königs Albrechts II. († 1439). *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 85(1967) 191–195.; 1493: *H. P. Zelfel*: Ableben i. m. 111–113.; *Uő*: Wappenschilde und Helme vom Begräbnis Kaiser Friedrichs III. Ein Beitrag zum Begräbniszeremoniell. *Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich und Wien* 45(1974) 201–209. és *R. J. Meyer*: i. m. 185.: 79. jegyzet; 1565: ld. a 35. jegyzet; 1577: ld. alább a 4. táblázat forrásadatait.

II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
		Stájerország	Stájerország
–	–	Burgundia	Burgundia
		Felső-Ausztria	Felső-Ausztria
Krajna	Krajna		
Karintia	Karintia		
Stájerország	Stájerország		
Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria (Alt und Neu)	Alsó-Ausztria (Alt und Neu)	Alsó-Ausztria (Alt und Neu)
–	–	Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja	Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja
–	–	Szlavónia	Szlavónia
–	–	Horvátország	Horvátország
–	–	Dalmácia	Dalmácia
–	–	Kasztília, Aragónia és a két Szicília közös zászlaja	–
Csehország	–	Csehország	Csehország
Magyarország (vörös-ezüst vágásos)	Magyarország (vörös-ezüst vágásos)	Magyarország (magyar kiscímer)	Magyarország (magyar kiscímer)
Német-római Birodalom	Német-római Birodalom	1. kis birodalmi zászló (<i>Rennfahne</i>) 2. nagy birodalmi zászló	1. kis birodalmi zászló 2. nagy birodalmi zászló

A Magyar Királyság szimbólumai tehát I. Ferdinánd temetésekor valójában csupán visszatértek a Habsburg dinasztikus-hatalmi reprezentációba. Abban ugyanis – miként ezt a 2. táblázat szintén jól mutatja – már a középkorban is jelen voltak, noha erről a kutatás gyakran megfeledkezik. Habsburg II. Albert császár és magyar–cseh király 1439. október végi székesfehérvári temetésén érthetően már fontos szerephez jutottak, még ha ekkor ezeket, nevezetesen a kor temetési szokásainak megfelelően a magyar zászlót (*Panier*), a sisakot (*Helm*), a címerpajzsot (*Schild*), valamint a korona, az országalma, a jogar és a kard másolatait nem is magyar nagyurak, hanem Albert osztrák–német hívei vitték.⁴⁵ Az előbbieket ekkor valószínűleg már a trónutódlásért megindult küzdelem kötötte le. Ez a szertartás folyamán mégsem jelentett problémát, hiszen az uralkodótemetések – a koronázásokkal ellentétben – legitimációs erővel nem bírtak, „pusztán” az uralkodói hatalom és méltóság reprezentálása tekintetében játszottak meghatározó szerepet.⁴⁶

45 W. Hauser: i. m. 195.

46 Vö. R. J. Meyer: i. m. 240–241.

Nem hiányoztak azonban a Magyar Királyság jelképei III. Frigyes császár 1493. decemberi Szent István dómbeli gyászszerartatásáról sem. Hunyadi Mátyás nagy riválisa ugyanis viselte a magyar királyi igénycímet – miként a magyar uralkodók is az említett, ténylegesen már régen nem birtokolt délszláv tartományok uralkodói titulusait. Mindez a késő középkorban a közép-európai nagyhatalom létrehozásáért küzdő dinasztiák (a Luxemburgiak, Habsburgok, Jagellók és Hunyadi Mátyás) között teljesen bevett hatalmi reprezentációs eszköz volt, amelynek jelentősége azután a keleti nagy ellenség, az oszmánok megjelenésével fokozatosan erősödött. Beszédes jelnek tekinthető ugyanakkor, hogy III. Frigyes temetésén a magyar királyi felségjelvények másolatai (a korona, országalma, jogar és kard) nem szerepeltek, csupán a zászlót, a sisakot, a címerpajzsot és a lovat vezető négy nagyúr jelképezte a Habsburgok által megszerezni kívánt Magyar Királyságot, mégpedig közvetlenül a Német-római Birodalom szimbólumai előtt.⁴⁷

A 15. század folyamán a hatalmi reprezentációban a címerek szerepe ráadásul fokozatosan nőtt – elegendő Luxemburgi Zsigmond budai címertornyára, majd III. Frigyes bécsújhelyi címerfalára, végül I. Miksa császár innsbrucki címertornyára (*Wappenturm*) gondolnunk. Témánk szempontjából megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy az utóbbin – miként számos egyéb innsbrucki emléken, például egy nevezetes harangon (*Maria Maximiliana*) és a torony nyomán Albrecht Dürer által készítette híres diadalkapun (*Ehrenpforte*) is – több magyar vonatkozású címer szerepelt: a vágásos magyar címer mellett rangsorrendben Dalmácia három leopárd- vagy oroszlánfejes, Horvátország vörössel és ezüsttel sakkozott pajzsa, sőt még Bosznia vörös mezőben kardot tartó kart ábrázoló címere is.⁴⁸ Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy Miksa császár nevezetes „önéletrajzában” (*Weißkunig*) III. Frigyes Szent István dómbeli gyászszerartatását bemutató ábrázolásán a ravatal mellett a császári címerpajzsot a vágásos magyar követi, de felbukkan rajta egy-egy önálló pajzson rangsorrendben Dalmácia, Horvátország és Bosznia címerpajzsa is; noha ezen országok közül – mint láthattuk – a temetési menetben csak a Magyar Királyság or-

47 HKA RA Fasz. 202/A. fol. 32. és fol. 35.; *H. P. Zelfel*: *Ableben i. m. 112. és Uő*: *Wappenschilde i. m. 202.*

48 További irodalommal a *Wappenturm*-ra: *Franz-Heinz v. Hye*: *PLURIUMQUE EUROPAE PROVINCIARUM REX ET PRINCEPS POTENTISSIMUS – Kaiser Maximilians I. genealogisch-heraldische Denkmäler in und um Innsbruck*. In: *Staaten. Wappen. Dynastien*. XVIII. Internationaler Kongreß für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988. Innsbruck, 1988. (Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadarchivs 18.) 43–46.; *Uő*: *Der Wappenturm – zur Vorgeschichte einer heraldisch-künstlerischen Idee*. Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum 70(1990) 99–109. és *Werke für die Ewigkeit. Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II. Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums, Schloß Ambras 6. Juli bis 31. Oktober 2002*. Hrsg. Wilfried Seipel. Wien, 2002. 120–123.: N° 52.; az *Ehrenpforte*-ra: Albrecht Dürer. *Ausstellungskatalog der Albertina 5. September–30. November 2003*. Hrsg. Klaus Albrecht Schröder–Maria Luise Sternath. Wien, 2003. 448–453.: N° 154. és magyarul: Dürer és kortársai. *Művészóriások óriásmetszetei. I. Miksa császár diadala*. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2005. július 1–október 9. Szerk. Bodnár Szilvia. Bp. 2005., valamint ld. még alább az 50. jegyzetet.

szágzászlaját vonultatták fel.⁴⁹ Dalmácia címere ugyanakkor Hunyadi Mátyás nevezetes visegrádi palotaerkélyén és a pozsonyi Szent Márton dóm 15. századi címerei között is látható volt.⁵⁰

Mindezekhez képest I. Ferdinánd 1565. évi temetésén a „magyar” zászlók jelentősen megnövekedett számban (öt zászló összesen nyolc országcímerrel) már magában a temetési menetben kaptak helyet. De ekkor már a Cseh Korona országait sem csupán a cseh oroszlános címer, hanem rajta kívül Felső- és Alsó-Lausitz, Szilézia és Morvaország is képviselte. Mindez a címerek és velük a zászlók még tovább növekvő jelentőségével és hatalmi szimbolikai szerepével, sőt mint látni fogjuk, az irántuk való első „tudományos” érdeklődéssel állt összefüggésben – ami Spanyolországtól Közép-Európaig, különösen a jelentősebb hatalmak esetében majd mindenütt megfigyelhető volt.⁵¹ 1493-hoz képest számottevő változást jelentett ugyanakkor az is, hogy sisak és címerpajzs – mely II. Albert és III. Frigyes temetésén minden kisebb-nagyobb Habsburg családi és osztrák tartomány esetében szerepelt⁵² – 1565 augusztusában már csupán a német-római birodalmi szimbólumok sorában (*Goldenes Vlies, Helm, Schild, Palidumentum, Schwert, Szepter, Reichsapfel, Krone*) bukkant fel.⁵³ Ráadásul a cseh, magyar és német-római uralkodói felségjelvények az említett húsz zászlót és lovat követve, az udvari főkaplán, az érsekek és püspökök után ekkor már külön egységben vonultak. Mindez a késő középkori hagyományokhoz képest komolyabb eltérést jelentett, ugyanakkor – nyilván Zásius direktorságának is köszönhetően – szépen követte V. Károly 1559. február végi augsburgi gyászszertartását, ahol a zászlók és a felségjelvények a processzióknak már elkülönülő csoportjait alkották.

Magyar uralkodói címek, címerek és zászlók 1526 után

A „magyar” zászlók beillesztése a bécsi temetési ceremóniába 1565-ben Zásius és társai számára nem lehetett könnyű feladat. Egyrészt a törökellenes frontvídékké vált Magyar Királyság a bécsi politikai vezetés számos tagja számára még

49 Újabb közlése: *R. J. Meyer*: i. m. Abb. 86.

50 *Buzás Gergely–Lövei Pál*: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. Visegrád, 2001. (Visegrád régészeti monográfiái 4.) 27–32. és *J. Ellenbogen*: Zur Erinnerung an die feierliche Consecration des neu errichteten Hochaltars im restaurirten Sanctuarium des Krönungs-Domes in Preßburg. Preßburg, 1867. 8–9. és Tafel N° 21.

51 *R. Jorick*: i. m. 103–104. és 124–136., vö. még a címerek hazai reprezentációs és propagandisztikus szerepére *Szabó Péter*: Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynői és a fejedelemszonyi prezentációban. Levéltári Közlemények 53(1982) 111–121. és *Bertényi Iván*: A címerek mint a propaganda eszközei az élő heraldika korában Magyarországon. Levéltári Közlemények 75(2004) 1. sz. 13–25.

52 Ezek közül az utóbbiak nagyrészt napjainkig fennmaradtak. *H. P. Zelfel*: Wappenschilde i. m. 203–209.

53 Ezek egy szép kéziratos ábrázolása nyomtatásban is megjelent: Kaiser Ferdinand I. i. m. 570.: N° XI. 27.

ez időben is meglehetősen ismeretlen terület volt, az osztrák és a német gyakorlattól eltérő közigazgatási rendszerrel, jog-, udvartartási és öltözködési szokásokkal. Másrészt Ferdinánd elődje, a Mohács mezején elesett II. Lajos temetését már igen régen, 1526. november elején tartották Székesfehérvárott, akinek szertartásáról ismereteink szerint nyomtatott beszámolók nem maradtak fenn. 1565-ben pedig a magyar politikai elitben igen kevesen voltak olyanok, akik az eseményről szóban beszámolhattak. Végül, és talán ez a legfontosabb: a magyar királyok által viselt uralkodói címek egy részéhez – különösen az igénycímek esetében – eddigi ismereteink szerint bevett címerek csak részben tartoztak, vagy ha léteztek is, a késő középkorban ezeket zászlókon még nem alkalmazták.⁵⁴

A fokozódó európai nagyhatalmi (oszmán–Habsburg, Habsburg–francia stb.) rivalizálás,⁵⁵ az egyre komolyabb szerephez jutó Habsburg dinasztikus-hatalmi reprezentáció és általában a címerek szerepének növekedése következtében a magyar uralkodói titulátúrában szereplő címek egy részéhez tehát címet és zászlót kellett „teremteni”, vagy legalábbis a már kevésbé használt régi címereket feleleveníteni, majd zászlóra helyezni. Ez azért is igen fontos feladat volt, mert – mint látni fogjuk – az uralkodói titulátúra elemei, a pecsétek körirataiban felsorolt címek és a rajtuk szereplő címerek, valamint a ceremóniakon használt zászlók nem feleltek meg egymásnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy részben külön fejlődési utat jártak be, hiszen e téren egységességre a késő középkorban – úgy tűnik – még nem volt igény. A címek és címerek összevisszaságában való rendteremtés így mind a magyar, mind a bécsi politikai elit számára igen nehéz feladat lett, és végül csupán majd fél évszázad alatt valósult meg. Mivel e folyamatot sem a magyar heraldika, sem történetírásunk ez ideig nem tárta fel, nem hibáztatható az osztrák címetan kézikönyvének szerzője azért, hogy számos magyar mellék- vagy igénytartomány címerét mind időben, mind területileg rossz csoportba sorolta.⁵⁶

54 Kumorovitz L. Bemát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I. Hadtörténelmi Közlemények 1(1954) 3–4. sz. 42.

55 Erre újabban (további bőséges irodalommal): Ágoston Gábor: Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció. Történelmi Szemle 45(2003) 1–24.; főként V. Károlyy kapcsán: Peter Burke: Präsentation und Re-Präsentation. Die Inszenierung Karls V. In: Karl V. 1500–1558 und seine Zeit. Hrsg. Hugo Soly. Köln, 2003. 393–475., vö. még a hasonlóan jelentős oszmán–perzsa rivalizálásra (különösen a titulátúra viszonylatában): Nyitrai István: The Third Period of the Ottoman–Savafid Conflict: Struggle of Political Ideologies (1555–1578). In: Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries. Ed. Éva M. Jeremiás. Piliscsaba, 2003. (Acta et Studia 1.) 161–175.

56 Franz Gall: Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft. Wien–Köln–Weimar, 1996. passim. Az idézett heraldikai munkák (különösen Bertényi I.: Új magyar címetan i. m. és Kumorovitz L. B.: i. m.) mellett az eddig szerény történeti eredményekből ld. újabban: R. Várkonyi Ágnes: Az egység jelképei a megosztottság másfél évszázadában. In: „Kard és koszorú”. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Szerk. Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Veszprémy László. Bp. 2001. (A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 4.) különösen: 69–74.

A magyar uralkodók 1270-től szinte kivétel nélkül mindannyian viselték a [1.] Magyarország (latinul *Hungaria*, 1000-től), [2.] Dalmácia (*Dalmatia*, 1102-től), [3.] Horvátország (*Croatia* 1102-től), [4.] Ráma (*Rama*, azaz Bosznia, az 1130-as évektől), [5.] Szerbia (*Servia*, 1202-től), [6.] Halics/Galícia (*Galitia*, 1205-től), [7.] Vladimir/Volhínia/Lodoméria (*Lodomeria*, szintén 1205-től), [8.] Kumánia (*Cumania*, néha *Valachia*, 1233/1235-től) és [9.] Bulgária (*Bulgaria*, 1270-től) királya címet.⁵⁷ Ez igaz volt az 1527. november elején trónra lépő I. Ferdinándra is. Az ő általános címsora azonban legkésőbb 1529 nyaratól a [10.] *Sclavoniae rex* titulussal gyarapodott,⁵⁸ melyet elődei sohasem viseltek. Ez egyrészt azzal a küzdelemmel függhetett össze, amelyet Ferdinánd és Szapolyai János Szlavónia megszerzéséért 1527 óta folytatott. Az itteni rendek dombrói gyűlésükön ugyanis – válaszul a horvátoknak, akik 1527. január 1-jén Cetinben Ferdinándot nyilvánították királyukká – 1527. január 6-án Frangepán Kristóf bán vezetésével Szapolyait választották uralkodóvá.⁵⁹ Másrészt Szlavónia a Magyar Királyság keretein belül a késő középkorban már jelentős tartományi önkormányzattal bírt, amit összességében jól jelzett, hogy II. Ulászlótól 1496-ban címet, majd egy esztendő múlva ennek megfelelő pecsétet kapott.⁶⁰

I. Ferdinánd titulátúrájának azonban – bármennyire furcsa – az 1558/1559-ig használt magyar kettőspecsét felirata nem felelt meg. Ezen ugyanis a „*HVNGARIE, BOEMIE, DALMATIE, CROATIE, BOSNE, LODOMERIE, BVLGARIE, SCLAVONIE, RAME SERVIEQUE REX*” címsor szerepelt.⁶¹ Bosznia valójában kétszer (*Bosna* és *Rama* néven, azaz az osztrák és a magyar hagyományoknak megfelelően külön-külön) került bele, Galícia és Kumánia viszont kimaradt belőle, a nagyrészt birtokolt Szlavónia viszont az igénycímek közé keveredett. Mindez feltehetően a pecsét bizonyosan bécsi készítettőinek hozzá nem értésével állt összefüggésben. Még érdekesebb ugyanakkor, hogy a pecsét elülső oldalán a hagyományos két magyar címer mellett a dalmát, hátoldalán pedig a megismétlődő magyar mellett Horvátország sakkozott, Lodomeria két sakkozott pólyás, Bulgária egy farkast ábrázoló, valamint Bosznia kardos, sőt a címzésből kimaradt Galícia két koronás címerpajzsa is látható volt – azaz

57 KMTL passim (az egyes országneveknél). A titulátúra szerepére a spanyol Habsburgoknál (okleveleken, pecséteken, pénzekben egyaránt) ld. *R. Jorzić*: i. m. 63–77.

58 *Ferdo Šišić*: *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Knjiga prva: Od godine 1526. do godine 1536. Zagreb, 1912. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXXIII.) 195.: N° 131. (1529. júl. 31., Linz) – feltéve, hogy e kiadás helyes.

59 Cetinre: *Milan Kruhek*: *Cetin: grad izbornog sabora Kraljevine Hrvatske 1527*. Karlovac, 1997. (Biblioteka Povijesno-turističkih vodiča 1.); Dombróra: *F. Šišić*: i. m. 71–77.: N° 51.

60 1496: *Johannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi*: *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I. Zagreb, 1862. 234–235.: N° CLVIII.; 1497: *Ivan Bojničić*: *Pečat kraljevine od god. 1497*. Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskog arkiva 3(1901) 69. és *Dr. Sufflay Milan*: *A társországok címerai*. Turul 35(1917) 50–54.

61 *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806*. III. 1493–1711. Hrsg. Otto Posse. Dresden, 1912. 19. és Tafel 26/1–2., ill. újabban: *Sigilla regum – reges sigillorum*. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből. Szerk. Érszegi Géza. A pecsétek leírását kész. Sölch Miklós. Bp. 2001. 76–77.: N° 40.

Szlavónia, Szerbia és Kumánia címere hiányzott róla. Az előbbieket szinte bizonyosan a késő középkori magyar kancelláriai gyakorlatból örökítették tovább, hiszen Hunyadi Mátyás és II. Ulászló pecsétjein Dalmácia, Galícia (hol egy, hol kétkoronás) és Bulgária (egy farkasos, ha valóban helyesen véli a magyar heraldika) címerei már szerepeltek.⁶² Az ez időben használt római királyi nagypecsétén viszont csupán a két magyar, a dalmát, a horvát és a bosnyák címer volt látható.⁶³ A kettős kereszt kivéve éppen az a négy címer, amelyek már Miksa innsbrucki címertornyán, diadalkapuján és önéletrajzában is felbukkantak.

Külön figyelmet érdemel, hogy e négy címer közül hármat (a magyar királyit, a dalmátot és a horvátot) 1527 novemberében már zászlón is alkalmaztak. Ferdinánd székesfehérvári koronázásán ugyanis – saját családi és osztrák főhercegi zászlajával együtt összesen – öt magyar nagyúr vitte Magyar- és Csehország mellett Dalmácia és Horvátország zászlaját.⁶⁴ Mindezek alapján talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a 16. század eleji Magyarországon a királyság ezen, még csupán részleges török fennhatóság alatt álló, azaz valódi csatolt országai már rendelkeztek olyan saját zászlókkal, amelyek bevett címerüket ábrázolták. II. Ulászló 1490. szeptemberi székesfehérvári koronázásán ugyan Antonio Bonfini még csak a királyi zászlót (*regale vexillum*) említi,⁶⁵ a csecsemő trónörökös II. Lajos 1508. júniusi szertartásán már szerepelhettek.

A Magyar Királyság és tartományai zászlaira csupán a magyar királykoronázások és uralkodótemetések alkalmával volt szükség; a bécsi udvari ceremóniakon a Német-római Birodalmat a birodalmi, a Szent Korona országait a magyar, a Cseh Koronáét pedig címeres díszruhájában a cseh herold képviselte. Ferdinánd uralkodása alatt így a zászlók kérdése csak 1561-ben került elő eddigi ismereteink szerint újra, amikor megkezdődtek a tárgyalások Miksa főherceg magyar királlyá koronázásának előkészületeiről. Ezekkel kapcsolatban az ekkor Bécsbe hívott magyar tanácsosok március 26-án uralkodójuknak kifejtették, hogy „a Magyar Királyság fő-

62 Az egyes címerekre, ill. eredetükre (bár kritikával kezelendően) részletesebben *Ivánfi (Jancsik) E.*: i. m. 42–82. passim, pl. Dalmácia címere már Zsigmond kettőspecsétjén szerepel (i. m. 51.), Boszniaé pedig II. Lajos egyik pénzén (i. m. 64.), Horvátországé ugyanakkor II. Lajos 1525. évi emlékérmén: *Dr. Sufflay M.*: i. m. 53., vö. még *Dr. Döry Ferenc*: Magyarország címerének kialakulása. Turul 35(1917) 17–33., ill. Bosznia címerére külön: *Dr. Holub József*: Bosznia címere. Turul 35(1917) 54–57., továbbá Zsigmond, Mátyás és II. Ulászló pecsétjei a mondott címerekkel: *Sigilla regum* i. m. 68–69.: N° 32–33. és 74–75.: N° 38–39.

63 Die Siegel der deutschen Kaiser i. m. 16. és Tafel 21/1.

64 „quina magnifica vexilla ex sericeis telis ingeniose facta, ante regem ferebantur, nempe vexillum regale primum, insignibus et coloribus propriis distinctum, secundum vero, tertium, quartum et quintum, insignibus et coloribus regnorum Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, etc. decorata”. *Martinus Georgius Kovachich*: Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habsburgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimiti sunt. Pest, 1790. 3.

65 *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum Decades. Ed. I. Fögel–B. Iványi–L. Juhász. IV/1. Bp. 1941. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XV.) 196.: 4.10.77–78. Vö. a spanyol *pendón real* hasonló szerepére, többek között a temetéseknél is: *R. Jorick*: i. m. 129–135. és 183.

és a hozzá tartozó más országok zászlait már most azonnal meg kell csináltatni”.⁶⁶ Bár számukat nem adták meg, minimálisan – az 1527-ben alkalmazott – három, de valószínűleg ennél több zászlóra gondoltak.

Ugyanezt erősíti, hogy erre az időre az 1558-ban V. Károly helyére lépő új császár, I. Ferdinánd újonnan készült magyar kettőspecsétje titulaturáját javították. Szlavónia a neki „járó” helyre került, nevezetesen az oszmánok előrenyomulása miatt szinte elfogyó és emiatt vele egyesülni kezdő⁶⁷ Horvátország mögé („*HVN-GARIE, BOEMIE, DALMATIE, CROATIE, SCLAVONIE, RAME, SERVIE, GALICIE, BOSNE, LODOMERIE, CYMANIE BVLGARIEQUE REX*”). Boszniát viszont továbbra is két országnév (*Rama* és *Bosna*) képviselte, a középkor során megszilárdult rendben ugyanakkor már Galícia és Kumánia neve is bekerült a köriratba. A pecsét két oldalán szereplő „magyar” címerpajzsok száma viszont nem változott, arról Szlavónia, Szerbia és Kumánia címere továbbra is hiányzott. Közben tehát a *Birodalmi* vagy a *Magyar Udvari Kancellárián* a pecsétköriratot javították, a címerekre – nyilván nem ismervén kellően azokat, vagy ezt a kérdést nem tartván lényegesnek – már kevesebb figyelmet fordítottak. Az új császári nagypecsét még ennyit sem változott, azon a császári, osztrák, cseh stb. címerek mellett ezután is a két magyar, valamint a dalmát, a horvát és a bosnyák volt látható. Ennek témánk szempontjából azért van különös jelentősége, mert Ferdinánd bécsi temetésének említett birodalmi címerpajzsa (*Schild*) a császári nagypecsétet adta vissza,⁶⁸ még ha a magyar vonatkozású címerek azonosítása a szertartáson jelenlévők többsége számára nyilván megoldhatatlan feladat is lehetett.

1563. szeptember 8-án Miksa király pozsonyi koronázásán a magyar királyi titulátúra tíz országa közül végül hét zászlaja vonult fel. Bár a magyar szemtanúk (Liszthy János királyi titkár, Istvánffy Miklós történétíró és a körmöcbányai követek) – miként arról a 3. táblázat tájékoztat⁶⁹ – az egyes zászlóvivők személyéről

66 „cum regni Hungariae primario et aliorum regnorum illi subditorum vexillis et banderiis, quae iam nunc statim praeparare debebunt” és „elevatisque et expansis praedictis regnorum vexillis, quae iam nunc praeparari debebunt”. Pálffy Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: A magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: Sahin-Tóth Péter Emlékkönyv. Szerk. Krász Lilla. Bp. 2006. (megjelenés alatt).

67 Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a 16–17 századi Magyar Királyságban. Fons 9(2002) 107–121.

68 Ábrázolását ld. B. Hannewald: i. m. fol. 7r., fol. 57r. és Kaiser Ferdinand I. i. m. 570.: N° XI. 27. De ugyancsak látható a bosnyák címer a Ferdinánd temetését bemutató kötet díszes címlapján sorakozó 11 címer között. B. Hannewald: i. m. fol. 1r. A magyar kettős és a császári nagypecsét: Die Siegel der deutschen Kaiser i. m. 19. és Tafel 27/1–2., ill. 17. és Tafel 22/4.

69 A táblázathoz felhasznált források: H = Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack. Hrsg. Friedrich Edelmayer–Leopold Kammerhofer et alii. Wien, 1990. (Fontes Rerum Austriacarum I. Scriptores 13.) 197.; I = N. Istvánffy: i. m. 425.; L = Liszty (Listius) János: II. Miksa beiktatásának rövid leírása. In: A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Vál., szerk. Katona Tamás. Bp. 1979. (Bibliotheca Historica) 187.; K = Križko Pál: Az 1563. évi koronázási ünnepély. Századok 11(1877) 38.: a körmöci követek beszámolója. Egy korabeli német nyelvű nyomtatvány (Kurcze vnd Warhafft beschreybung [...]. Augsburg, é. n.) szintén hét zászlót említ. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (= OSZK); App. H. 376.

nem minden esetben tudósítottak egységesen, abban teljesen megegyeztek, hogy a tíz „országból” csupán Galícia, Lodoméria és Kumánia zászlaja hiányzott. Állításuknak az eseményről részletesen beszámoló Hans Habersack, Tiroli Ferdinánd főherceg (1529–1595) titkára sem mondott ellent, noha ő Bosznia helyett tévesen Erdély zászlajáról beszélt.⁷⁰ E hiba jól jelezte, hogy a pozsonyi koronázás idegen résztvevői számára a magyar címerek azonosítása igencsak nehéz feladat volt – miközben ezek a Magyar Királyság egykori nagyságát és előkelő szerepét összességében mégis jól mutatták. A Habersack által használt *incorporierte lann-de* kifejezés valójában azt jelezte, hogy a Magyar Királyság – bár egyre megfogyatkozva – nem egyszerű országa a Habsburg Monarchiának, hanem valójában különleges „birodalom” az újonnan született birodalomban.

3. táblázat

I. Miksa magyar király koronázási szertartásának zászlói és azok vivői a koronázási menet rangsorrendjében (1563. szeptember 8., Pozsony)

Zászló	A zászló vitelére javasolt személy (H)	A zászlót valóban vivő személy az egyes források alapján
7. Bulgária zászlaja	Török Ferenc	Keglevics Mátyás (I, K, L), Török Ferenc (H)
6. Bosznia zászlaja	Frangepán [Miklós] tržaci gróf	Frangepán [Miklós] tržaci gróf (I, K, L), Choron János (H)
5. Szerbia zászlaja	Kerecsényi László	Kerecsényi László (H, I, K, L)
4. Szlavónia zászlaja	Dobó István	Dobó István (H, I, K, L)
3. Horvátország zászlaja	Bánffy László (ajtónállómester)	Bánffy László (I, K, L)
2. Dalmácia zászlaja	Zrínyi György	Zrínyi György (H, I, L), Báthory Miklós (K)
1. Magyar Királyság zászlaja	Báthory Miklós	Báthory Miklós (I, L), Zay Ferenc (H, K) valószínűleg a lövezető volt

Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés: vajon miért nem szerepelt a zászlók sorában legalább Galícia és Lodoméria, hiszen ezek címei – a késő középkori magyar hagyományok említett folytatásaként – Ferdinánd magyar kettőspecsétjén már évtizedekkel korábban megjelentek. Bár erre egészen biztos választ jelenleg nem adhatunk, úgy tűnik, a magyar politikai elit 1563-ban az igénytartományok között különbségeket tett; ebbéli döntésükre pedig a pecsétek címei

70 „fahnen, die cron Hungern und derselben incorporierten lannde, Dalmatiam, Croatiam, Sclauoniam, Seruiam, Bulgariam und Transiluariam [sic!] bedeutend”. Die Krönungen Maximilians i. m. 197.

egyáltalán nem voltak hatással. A magyar tanácsosok ugyanis Pozsonyban, a koronázást megelőzően, a szertartás alatt betöltendő különféle tisztségekre uralkodójuknak javaslatot (*Opinio dominorum consiliariorum Hungaricorum circa distributionem offitiorum tempore coronationis*) tettek, ebben azonban – mint a 3. táblázat második oszlopa jelzi – csak az említett hét zászló vitelét szorgalmazták.⁷¹ Döntésüket az vezérelhette, hogy az általuk még valamivel jobban ismert közelebbi múltban (a megelőző két évszázadban) az említett hat délszláv ország mindegyike vagy állandóan (Horvátország, Szlavónia), vagy hosszabb-rövidebb ideig (Dalmácia, Szerbia, Bosznia és Bulgária) a Magyar Királyság része volt. Ez viszont a 13. században csak részben és időlegesen birtokolt Galíciáról és Lodomériáról vagy már az annak idején is csupán igényként számon tartott Kumániáról egyáltalán nem volt elmondható.

Ugyanez a szemlélet hatott 1565-ben I. Ferdinánd bécsi temetési menetének szervezőire is. Ők – mint láthattuk (1. táblázat) – Magyarországnak és csatolt részeinek (Dalmácia, Horvátország és Szlavónia) önálló, igénytartományainak viszont csupán egy közös zászlót biztosítottak; azzal a különbséggel, hogy az utóbbi négyelt címerébe Bosznia, Szerbia és Bulgária mellett már Kumánia is bekerült. Ehhez mintául – direkt és indirekt módon egyaránt – biztosan az 1563 őszi pozsonyi szertartás szolgált. A címerek számának közel azonos volta mellett ezt igazolja egyrészt, hogy a bécsi udvar vezetőinek jelentős része a magyar koronázást személyesen látta, másrészt a „magyar” zászlókról a Magyar Tanács tagjai közvetlen információval szolgáltak Zasiusnak vagy a neki a címerek kapcsán talán segédkező udvari heroldoknak (köztük Thomas Dorner magyar heroldnak). A tanácsosok ugyanis – mint magától Zasiustól is tudjuk⁷² – 1565 júliusában már Bécsben voltak (még ha nem is teljes számban⁷³), sőt a temetéssel kapcsolatban 11-én kelt beadványukban Miksa császár kérésére konkrét tanácsokkal szolgáltak. Elsőként benyújtották azon egyházi tisztségviselők jegyzékét (esztergomi és kalocsai érsek; egri, zágrábi, erdélyi, pécsi, veszprémi, váci, csanádi, váradi és szkopjei püspök; szentmártoni, zalavári, kapornaki és szkalkai apát; óbudai, aradi, felhévizi, sági, csornai és vágújhelyi prépost), valamint világi előkelők névsorát, akiket a temetésre meghívandónak tartottak.⁷⁴

A számunkra fontosabb nagyurak listájában Zrínyi Miklós tárnokmester, Erdődy II. Péter bán, az idős Batthyány Ferenc, Tahy Ferenc lovász-, Bánffy István étékfogó- és Bánffy László ajtónállómester, Dobó István tanácsos, Pethő

71 I. m. 183.

72 Zasius júl. 14-én Albert bajor herceghez. Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München; Kurbayern, Äusseres Archiv № 4299. fol. 301–302. Az adatot Anja Meußnernek, Zasius biográfusának ezúton is köszönöm.

73 „quando huc venerint caeteri domini consilarii sui, qui iam sunt vocati”. HHStA UA Comititalia Fasz. 380. Konv. B. fol. 17. (eredeti) és Uo. AA Fasz. 91. Konv. A. fol. 97. (fogalmazvány), vö. még az előbbi példány alapján: Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. V. 1564–1572. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1877. (Monumenta Hungariae Historica III/a. Monumenta comitalia regni Hungariae V.) 4.: 4. jegyzet.

74 HHStA UA Comititalia Fasz. 380. Konv. B. fol. 13–14.

János főkamrás, Mérei Mihály nádori helytartó és Dessewffy János udvarmester neve szerepelt. A Magyar Tanács előkelőbb tagjai közül – a nádori tisztség betöltetlen lévén – egyedül Báthory András országbíró (1554–1566) neve hiányzott, aki ez időben Schwendi főkapitány Felső-Magyarországon szolgáló seregének főhadbiztosa (*Oberstkriegskommissar*) volt.⁷⁵ A kelet-magyarországi háború miatt az ottani nagyurak (Báthory András és Miklós mellett mindenekelőtt Perényi Gábor és Zay Ferenc) várható távollétét a tanácsosok beadványukban maguk is jelezték, és ezért a közelebbi megyék ifjabb mágnásainak meghívását szorgalmazták.⁷⁶ Emellett készségesen ajánlkoztak a ceremóniával kapcsolatban a magyar egyházi és világi méltóságviselők feladatainak meghatározására is.⁷⁷ Mivel ezt a gyászszertartás szervezői is szükségesnek vélték,⁷⁸ hamarosan meg is történt. A Magyar Királyságot jelképező zászlók és felségjelvények vitelére a magyar tanácsosok Oláh Miklós helytartó vezetésével július vége felé tettek előzetes egyeztetéseket követően végső javaslatot.⁷⁹ Ezt a temetési menet szervezői – a meghívandók jegyzékéhez hasonlóan⁸⁰ – vita nélkül fogadták el. Ezzel magyarázható, hogy a zászlóvivők közé Oláhcsászár Miklós is bekerülhetett, aki nagybátyjának és egyúttal a Magyar Tanács elnökének, Oláh Miklósnak köszönhette, hogy a temetési menetben Horvátország zászlaját vihette.

A többi zászlót ugyanakkor olyan ifjú magyar arisztokraták vitték, akik ez időben a bécsi udvarban teljesítettek szolgálatot. Balassi Boldizsár étekfogó az igénytartományok közös zászlaját vitte (míg a lovat itt Várday Mihály étekfogó vezette), Szlavónia zászlaját az onnan származó Kerecsényi Kristóf étekfogó emelte magasba, miközben a neves protestáns humanista, az ifjú Forgách Imre,

75 Báthory utasítása, 1564. szept. 22.: Kriegsarchiv, Wien; Protokolle des Wiener Hofkriegsrates Reg. Bd. 143. fol. 130.; *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár 1878. 475. és vö. még Báthory és Schwendi közös leveleit II. Miksához: HHStA UA AA Fasz. 90. Konv. A. fol. 12–13. (1565. jan. 30., Kassa), fol. 38–39. (febr. 3., Királyhelmece), fol. 70–78. (márc. 14., Szatmár), Uo. Konv. B. fol. 1–2. (ápr. 2., szatmári tábor).

76 „Quod si Maiestati Caesareae Sacratissimae videtur, poterunt vocari aliqui etiam ex baronibus et magnatibus partium propinquiorum, ex iunioribus scilicet, ex partibus tamen superioribus propter bellum vix aliquis venire posse videtur.” HHStA UA Comititalia Fasz. 380. Konv. B. fol. 13.

77 „Quantum autem ad ceremonias spectat, non dubitamus, quin Maiestas Vestra Sacratissima illas omnes iam diu praeordinavit, et magistrum ceremoniarum constituerit pro solito et consueto more tumulandorum imperatorum, in quibus ea, quae ad officium suorum Hungarorum, ecclesiasticorum pariter et saecularium, spectare videbuntur, Maiestas Vestra Sacratissima postea iudicare dignabitur.” Uo. fol. 12.

78 „durch denselbigen canczler auch zeitliche benennung geschehen soll”. HHStA Familienakten Kart. 60. Konv. 5.: Tod Kaisers Ferdinand I., sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 9. és fol. 11.

79 „Ordo funebris pompae per Hungaros servandus.” ill. külső címe: „Ordo officialium in processione servandus.” MOL P 184, Tétel IV/2. fol. 13–14. (dátum nélkül). Az előzetes egyeztetés-re ld. az 1. táblázat 2. oszlopát.

80 „Probatur Caesareae Suae Maiestati, quod personae illae tam ecclesiasticae, quam saeculares, quae sunt in scheda exhibita nominatae, ad finem huius mensis hoc vocentur, quo exequiis, quarum celebrationi praestituta est quinta dies futuri mensis Augusti, adesse queant.” HHStA UA Comititalia Fasz. 380. Konv. B. fol. 17. (eredeti) és Uo. AA Fasz. 91. Konv. A. fol. 97. (foglal-mazvány, júl. 11.)

ekkor a *Hofburg* ún. két lovas szolgája, a Dráva menti tartomány lovát kísérte. Ugyanilyen tisztet töltött be ez időben a bécsi udvarban a horvát lovat vezető Bánffy Miklós, míg a Magyar Királyság zászlaját Zrínyi Miklós tárnokmester fia, György (ugyancsak bécsi étekfogó) vitte, akit az ország címereivel díszített lóval a pohárnok Batthyány Boldizsár követett. De a koporsót vivő személyek között felbukkanó Tahy Boldizsár is „udvari ember” (két lovas szolgáló) volt.⁸¹ A magyar nagyurakkal ellentétben viszont őket nem a bécsi *Magyar Udvari Kancellária* és nem latin nyelvű meghívókkal, hanem német nyelven és a sokat emlegetett Johann Ulrich Zasius aláírásával a *Birodalmi Udvari Kancellária* invitálta a gázszzertartásra.⁸²

Amíg tehát az 1563. évi koronázáson, azaz a Magyar Királyság legfőbb magyarországi reprezentációs eseményén a zászlóvivőket előkelő és többnyire élette-sebb magyar nagyurak adták, akik ezzel a hazai és a külföldi jelenlévők számára saját befolyásukat hangsúlyozták, addig az 1565. évi bécsi temetési szertartáson, azaz a Habsburg Monarchia első császárvárosi összbiradalmi ceremóniáján már a bécsi udvarban szolgáló magyar nemesifjak töltötték be ugyanezt a szerepet. Ez mind az udvar, mind a magyar elit számára elfogadható, sőt praktikus megoldás volt, hiszen az udvartartás magyar tagjai így egyszerre reprezentálták a dinasztíát (közös udvarbeli tisztségeikkel) és a Magyar Királyságot (a „magyar” zászlókkal); miközben családjukat sem terhelték nagyobb költségek, hiszen Bécsben szállással rendelkeztek, szolgálatukért pedig fizetést kaptak.

Hasonló volt igaz az uralkodói jelvények vitelének rendjére is. Jóllehet erre a kutatás ez ideig nem figyelt fel, a koronázások alkalmával az eredeti inszigniókat (a Szent Korona, a jogar, az országalma, a kivont és a hüvelyében vitt kard rendjében) a magyar nagyurak már a késő középkorban (bizonyíthatóan 1490 óta) a méltóságsornak megfelelően vitték.⁸³ Ez a legitimációs erővel egyáltalán nem bíró temetés alkalmával korántsem volt így. A felségjelvények vitelében a méltóságsor felborult. A Szent Korona másolatát azonban – nádor nem lévén, a Felső-Magyarországon katonáskodó Báthory országbíró és a horvát-szlavón végeken bekövetkezett török támadás miatt távol lévő Erdődy Péter bán hiányában⁸⁴ – a Magyar Királyság negyedik főméltósága, Zrínyi Miklós tárnokmester vitte.

81 A teljesség igénye nélkül: Balassi: HKA HZAB Bd. 20. fol. 288r–v.; Várday: Uo. fol. 287r.; Kerecsényi: Uo. fol. 287v–288r.; Forgách: Uo. fol. 300r–v. és Bd. 21. fol. 300r–v.; Bánffy: Uo. Bd. 20. fol. 301r–v.; Zrínyire: *Nikolaus Mameranus*: Kurtze und eigentliche Verzeychnus der Teilnemer am Reichstag zu Augsburg 1566. Eingel. Hans Jäger-Sunstenau. Neustadt an der Aisch, 1985. (Bibliothek familiengeschichtlicher Quellen 29.) oldalszámozás nélkül; Batthyány: HKA HZAB Bd. 20. fol. 278v–279r.; Tahy: Uo. fol. 301v–302r.

82 Ld. a 11. jegyzetet.

83 Ennek bemutatását a jövőben önálló tanulmányban tervezzük. 1490-re vö. *A. Bonfinis*: i. m. 196.: 4.10.76–78.

84 Slovenský národný archív, Bratislava (= SNA); Ústredný archív rodu Erdődy, I. Časť bez pôvodného usporiadania, 6. Publico–politica, c) Croatica 1565–1767 Kart. 221. Pallium I. fol. 1–2. és Uo. 4. Korešpondencia, Peter II. Erdődy († 1567), Rábsky biskup [Gregoriánczy Pál] – Peter Erdődy, 05.08. 1565.

Az 1565. évi temetési szertartáson tehát – még ha öt zászlón is – már nyolc magyar vonatkozású címer bukkant fel. Hogy ez idő tájt valóban ennyit tartottak nyilván a császárvárosban, azt kiválóan igazolja egy a heraldikai kutatások által ez ideig alig használt munka, amely az elhunyt I. Ferdinánd által kormányzott országok és tartományok címereit vette számba.⁸⁵ Ezt ráadásul a bécsi udvar birodalmi heroldja (*Reichsherold*), Johann von Francolin állította össze, aki mind Miksa 1563. évi magyar koronázásán, mind Ferdinánd gyászszertartásán fontosabb szerephez jutott.⁸⁶ A kötetet többek szorgalmazására és Hans Trautson bécsi főudvarmesternek dedikálva elsősorban azért készítette el, hogy az Osztrák Ház királyságainak és kisebb-nagyobb tartományainak címereit és zászlait a jövőben a festők, rézmetszők és az utóbbiaknak, valamint a fametszőknek, kelme-festőknek segédkező ún. „formavágók” (*Formschneider*) megfelelő ábrázolásokkal és színekkel készíthessék el.⁸⁷

A Habsburg Monarchia egykorú „címerkézikönyvének” tekinthető összeállításban a koronás magyar kiscímer a római királyi és a cseh között, azaz ismét a második helyen szerepelt. Rajta kívül a Szent Korona „birodalmát” ugyanaz a hét címer („*Dalmatien, Croatien, Sclauonien, Bosnaw, Walachien, Seruien, Bulgarien*” sorrendben) képviselte, amelyek a császártemetésen is szerepeltek. Galícia és Lodoméria címerei tehát továbbra is hiányoztak. Francolin heroldnak azonban – magyar vonatkozásban legalábbis – mégsem sikerült elérnie nagy célját, s nem amiatt, hogy Kumánia a bevettől előkelőbb helyre került az országgrang-sorban. Bár az 1565. évi szertartáson – a magyar tanácsosok figyelmességének hála – minden zászló nagyjából „helyesen” szerepelt, Francolin Szlavónia és Bulgária címerét összekeverte. Míg az előbbit egy ezüst mezőben három vörös kutyával, az utóbbit egy zöld mezőben futó (szlavón) nyesttel ábrázolta, amely azonban a címerpajzsot nem keresztbe, hanem átlósan szelte át. E hiba eredetileg mégsem tőle származott. Bár a herold a pozsonyi, majd a bécsi ceremónián mindkét ország címerét látta, utóbb feltételezhetően jobban hitt nürnbergi címergyűjtő elődjének, Virgil Solisnak (1514–1562), aki 1555-ben megjelent nevezetes *Wappenbüchlein*-jában ugyanezt a hibát Szlavónia címerénél (három kutyával ábrázolva azt) már elkövette.⁸⁸

85 Weyland Kayzers Ferdinandi sälliger vnd hochloblichster gedächtnus / vnnd dem ganczen hochberühmbten hauß Österreich angehörig Wappen. Gestellt durch Johann von Francolin / Römischer Kayserlicher Maiestat Ehrnholdten. Ausgburg, dátum nélkül. Ld. ÖNB 48.W.7. Érdeemes megjegyezni, hogy a kötet Paul Sixt Trautsonnak, Hans Trautson bécsi főudvarmester fiának a hagyatékából került az udvari könyvtárba.

86 Őt ez ideig szinte kizárólag egy 1560. évi nagy bécsi lovagi tornát bemutató *Turnierbuch*-jának köszönhetően tartotta nyilván a kutatás. Ld. *Käbdebo*: Francolin. In: Allgemeine Deutsche Biographie. VII. Ficquelmont–Friedrich Wilhelm III. von Sachsen-Altenburg. Leipzig, 1878. 247. és *Matthias Pfaffenbicler*: Das Turnier zur Zeit Kaiser Ferdinands in Mitteleuropa. In: Kaiser Ferdinand I. i. m. 279–281. és 347–349.: N° III. 23–27.

87 „grosser Mißbrauch und unordnung bey den Malern, Kupfferstechern, Formschneydern und andern dergleichen bißher erschienen vnnd noch täglich erscheint”. Weyland i. m., oldalszámozás nélkül.

88 *Virgil Solis*: Wappenbüchlein. Nürnberg, 1555. oldalszámozás nélkül.

Magyarországi szimbólum-gazdagodás – udvari hagyományörzés: magyar zászlók és felségjelvények II. Miksa temetésén

Mindennek utóbb meghatározó következményei lettek. Egyrészt ettől kezdve Szlavónia és Bulgária címerét a bécsi és a prágai udvarban rendszeresen összekeverték, másrészt Francolin címerkönyve és az 1565. évi temetés mintaadó szerepe következtében a Magyar Királyság kapcsán a *Hofburgban* évtizedekre e nyolc címer rögzült. Ezt kiválóan bizonyítják a Miksa császár 1577. márciusi temetési rendjében felvonultatott „magyar” zászlók és felségjelvények. Miként a 4. táblázat tájékoztat, Prágában ekkor szinte újra életre kelt a tizenkét esztendővel korábban alkalmazott bécsi szertartásrend. Ez teljességgel érthető, hiszen a temetés több levéltárban fennmaradt iratanyagában mind a mai napig számos dokumentum található a mintának tekintett előző ceremóniára vonatkozóan.⁸⁹ Sőt a prágai szertartás előkészítőit 1576. november elején előbb az *Udvari Kamara*, majd 1577 januárjában az udvari fizetómester (*Hofzahlmeister*) számadásai alapján az *Alsó-ausztriai Kamara* arról is részletesen tájékoztatta, hogy Ferdinánd császár temetéséhez „mennyi zászlót és más egyéb dolgot készítettek”.⁹⁰

4. táblázat

II. Miksa temetési szertartásának magyar szimbólumai és azok vivői a temetési menet rendjében (1577. március 22., Prága)⁹¹

Klenódium	A vitel tervezésekor felmerült, majd véglegesen javasolt személy	A feladatot valóban ellátó személy
5. Bosznia, 6. Szerbia, 7. Kumánia és 8. Bulgária közös zászlaja	<i>Sennyey Sándor</i> vagy <i>Kisserényi Mihály</i>	talán <i>Sennyey Sándor</i>
Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlajának lövezetői	jobbról <i>Viczay György</i> vagy <i>Bocskai István</i> , balról <i>Szvasztics János</i>	jobbról <i>Viczay György</i> , balról <i>Szvasztics János</i> (?)
4. Szlavónia zászlaja	<i>Bocskai István</i>	valószínűleg <i>Bocskai István</i>
Szlavónia zászlajának lövezetői	jobbról <i>Nyáry Bernát</i> , balról <i>Palatics György</i>	jobbról talán <i>Nyáry Bernát</i> , balról talán <i>Palatics György</i> (?)
3. Horvátország zászlaja	<i>Kendi Farkas</i> vagy <i>Bornemisza Boldizsár</i>	<i>Kendi Farkas</i>

⁸⁹ HHStA Familienakten Kart. 61. Konv. 1.: Tod des Kaisers Maximilians, fol. 305–311. és HKA RA Fasz. 202/A. fol. 202–366.: passim.

⁹⁰ „wievill fän unnd anders darzue gemacht worden”. Uo. fol. 298–299. Ernő főherceg II. Rudolphhoz. 1577. jan. 17., Bécs. A számadások fennmaradt kivonatait nagyrészt kiadta: *F. Kreytzi*: i. m. CIV.: N° 4391.

⁹¹ HHStA Familienakten Kart. 61. Konv. 1.: Tod des Kaisers Maximilians fol. 291., fol. 425–427., fol. 438–441., fol. 456–457.; HKA RA Fasz. 202/A. fol. 202–205., fol. 250–252., fol. 270–271., fol. 355–357. és Todtenbuch der Geistlichkeit der böhmischen Brüder. Hrsg. Joseph Fiedler. Wien, 1863. (Fontes rerum Austriacarum I. Scriptores 5.) 264–265.

Klenódium	A vitel tervezésekor felmerült, majd véglegesen javasolt személy	A feladatot valóban ellátó személy
Horvátország zászlajának lövezetői	jobbról <i>Bornemisza Boldizsár</i> vagy <i>Kendi Farkas</i> , balról <i>Kisserényi Mihály</i>	jobbról <i>Bornemisza Boldizsár</i> , balról <i>Kisserényi Mihály (?)</i>
2. Dalmácia zászlaja	<i>Pálffy Miklós</i> vagy <i>Liszthy János</i>	<i>Pálffy Miklós</i>
Dalmácia zászlajának lövezetői	jobbról <i>Kendi Gábor</i> vagy <i>Pálffy Miklós</i> , balról ifj. <i>Liszthy János</i>	jobbról <i>Kendi Gábor</i> , balról szinte biztosan ifj. <i>Liszthy János</i>
1. Magyar Királyság zászlaja	<i>Dobó Ferenc</i> vagy <i>Nyáry István</i>	<i>Dobó Ferenc</i>
a Magyar Királyság zászlajának lövezetői	jobbról <i>Telegdy [Pál]</i> vagy <i>Dobó Ferenc</i> , balról <i>Nyáry István</i>	jobbról <i>Telegdy [Pál]</i> , balról <i>Nyáry István</i>
kard	<i>Balassi András</i> Károly főherceg kamarása és tanácsosa	<i>Balassi András</i>
jogar	<i>Nádasdy Ferenc</i>	<i>Nádasdy Ferenc</i>
országalma	<i>Révay Ferenc</i> vagy <i>Nádasdy Ferenc</i>	<i>Révay Ferenc</i>
Szent Korona	<i>Batthyány Boldizsár</i> magyar királyi étekgófogómester	<i>Batthyány Boldizsár</i>

Mind a gyászszertartás előkészületeinek körülményei, mind a temetési menetet egyértelműen mutatják, hogy 1577-ben a ceremónia szervezői a magyar szimbólumok esetében is Ferdinánd gyászünnepeének gyakorlatát követték. 1565-höz képest pusztán az jelentett eltérést, hogy mivel Miksa – apjával ellentétben – nem volt Spanyolország trónörököse (*infans Hispaniarum*), a spanyol–aragóniai–szicíliai közös zászló már nem szerepelt. A magyar felségjelvények és zászlók vitelére viszont ez esetben is a Radéczy István helytartó–egri püspök vezette Magyar Tanács tehetett végső javaslatot.⁹² Ez korántsem volt könnyű feladat, noha az összes magyar tanácsost és a legelőkelőbb nagyurakat mind meghívták a szertartásra.⁹³ Egyrészt a mágnások egy része a tetemes utazási és egyéb költségek miatt nemigen vágyott a távoli Prágába, másrészt az 1575–1576. évi erdélyi–lengyelországi események (Bekes Gáspár trónkövetelése

92 Ez is rendelkezésünkre áll (vö. a 4. táblázat 2. oszlopát): „Nomina dominorum baronum clemencia et insignia regni Hungariae portantium.” HHStA Familienakten Kart. 61. Konv. 1.: Tod des Kaisers Maximilians fol. 456–457.

93 „Intelligo rursus omnes consiliarios ad exequias Pragae ad xx Marcii vocari.” MOL P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, Missiles N° 21 026. Istvánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz. 1577. febr. 15., Bécs.

és Báthory István lengyel királyválasztása) miatt különösen Felső-Magyarországon meglehetősen feszült volt a helyzet.⁹⁴

Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy a javasoltak nagy része ekkor is a bécsi udvartartás tagja volt (pl. Pálffy Miklós *Oberstsilberkammerer*, Nyáry István *Panatier*, Balassi András pedig Károly főherceg régi udvari embere, ekkor kamarása). Közöttük szép számmal akadtak ugyanakkor egykori Bekes-párti és ezért hűtlenségbe esett, erdélyi nemesek is, akik ez időben a *Hofburgban* lettek menedékre: például kápolnai Bornemisza Boldizsár előmetélő, Kendi Farkas étekfogó, sőt maga kismarjai Bocskai István 2 lovas szolgáló, a későbbi fejedelem is.⁹⁵ A szintén Bekes-párti Telegdy Mihály fia, Pál ugyanekkor a bécsi egyetem hallgatója volt, Kendi II. Gábor pedig elsősorban unokatestvérének (Farkas étekfogónak) köszönhette, hogy a cseh fővárosban a dalmát ló mellett vonulhatott, sőt kapott február 25-én 350 rajnai forintnyi egyszeri kegydíjat.⁹⁶ A köznemesi származású lövezetők (a Nádasdy-familiáris Sennyey Sándor és Viczay György, egyúttal soproni alispán, valamint Szvasztics János és a budai Csonkatoronyban írott verséről híres Palatics György⁹⁷) bekerülését jelenleg viszont nem tudjuk kellően indokolni. Feltehetően főúri patrónusaiknak köszönhették megtisztelő feladatukat. A felségjelvények vitelére javasolt nagyurak ugyanakkor – érthetően – a nyugat- és északnyugat-magyarországi arisztokrata familiákból kerültek ki.

Ők azonban mind nem igazán vágytak a magyar királysági reprezentáció szempontjából oly fontos, de a számukra elsősorban anyagi okokból terhes feladat ellátására. Pedig a február 6-án kelt uralkodói meghívó világosan tudatta, hogy március 20-ára azért invitálják őket a cseh fővárosba, hogy egyrészt jelenlétükkel megtiszteljék az uralkodó temetését, másrészt a díszes szertartáson a Magyar Királyság és a hozzá tartozó országok királyi felségjelvényeit és zászlóit vigyék.⁹⁸ Miközben Bécsben már verték – a koronázásokhoz hasonlóan – a teme-

94 *Szádeczky Lajos*: Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. Báthory István halála 300-adik évfordulója alkalmával. Századok 20(1886) 851–866. és *Uő*: Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576. Bp. 1887.

95 Pálffy: HKA HZAB Bd. 31. fol. 235r.; Nyáry: HHStA OMeA SR Schachtel 183. N° 50. fol. 12.; Balassi: Balassi Bálint összes művei. I. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1951. 309–311.: N° 1.; Bornemisza: HKA HZAB Bd. 31. fol. 214v. és HHStA OMeA SR Schachtel 183. N° 50. fol. 11.; Kendi: HKA HZAB Bd. 31. fol. 225v.; Bocskai: *Fazekas István*: Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576). Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 1(2003) 20.: 6. jegyzet.

96 Telegdi: *Kissné Bognár Krisztina*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. Bp. 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.) 73.: N° 544.; Kendi: HKA HZAB Bd. 31. fol. 594r.

97 Palatics kevésbé ismert életrajzából ez az adat eddig hiányzott. A nevezetes versre és a Palaticsról elnevezett kódexre legújabban *Sudár Balázs*: A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. Bp. 2005. (Humanizmus és reformáció 29.) főként: 9–12.

98 „partim, ut praesentia sua funus ipsum cohonestent, partim vero portandis in funebri pompa regni nostri Hungariae aliorumque regnorum illi incorporatorum clenodiis caeterisque insignibus et ornamentis regalibus praesint.” *Iványi B.*: i. m. 128.: N° 246.

tési menet alkalmával a népnek szórandó pénzeket, az udvartartás tagjai (köztük az erdélyi menekültekkel) pedig már Prágában tartózkodtak,⁹⁹ a magyar nagyurak egy része azon tanakodott, miként találhat megfelelő indokot távollétére. Mindennél beszédesebben szólnak erről a jogar vitelére javasolt Nádasdy Ferencnek Batthyány Boldizsárhoz intézett sorai: „Engemet Prágában hínak ad 20 Marcii temetőre, kihez Isten jól látja, sem kedvem, sem pénzem nincsen. Tudom, hogy Kegyelmed sem marad hívatlan. Kegyelmednek megcsolgalom, írja meg Kegyelmed, mit fog ebben cselekedni, és mivel magát menteni, hogy én is tudnék hozzá tartoznom, mert uram nyilván nagy véletlen vésszel találná, ha nekem el kellene mennem. Tudom, ha magam nem is, de erszényem megbánná.”¹⁰⁰

A remek kifogásnak ígérkező megoldást hamarosan meg is találták. Mivel az éppen aktuális országos törvénykezési időszak (*octava*) kezdetét február 24-ére írták ki Pozsonyba, Batthyány és Nádasdy felismerte, hogy itteni pereik kibúvót jelenthetnek távollétükhöz. Ecsedi Báthory István, a későbbi országbíró (1586–1605), ugyanakkor arra hivatkozva mondta le február 25-én a temetést, hogy az idő rövidsége miatt magát arra méltó módon nem tudná felkészíteni, a temetési ruhákat saját maga és kísérete számára legyártatni, hiszen a meghívót éppen kelet-magyarországi birtokaira hazafelé tartva vehette Bajmóc várában kézhez.¹⁰¹ Túlzottan gyors reagálását március elején viszont Batthyány helytelepítette. Úgy vélte, hogy távolléti indokukat nem kell elhamarkodottan kifejezniük, ha pedig ezt Báthory már levélben megtette, küldje el követeit is Prágába.¹⁰² Persze nem minden főméltóság és nagyúr keresett efféle kifogásokat. A magyar udvarnokokon kívül a március 5-én Prágában váratlanul elhunyt Liszthy János kancellár végig Rudolf mellett tartózkodott,¹⁰³ Fejérvölgy István veszprémi püspök-tanácsost követően pedig hamarosan Révay Ferenc és Dobó Ferenc is útra kelt.¹⁰⁴ Sőt volt olyan, aki a veszprémi püspökkel egyenesen azért utazott Prágába, hogy megnézhesse a temetési szertartást.¹⁰⁵ Végül március elején Pozsonyban az a hír járta, hogy a fiatal Zrínyi György tárnokmester (1567–1603) is in-

99 „Nunc cuditur hic moneta, quae in funere seu exequiis spargatur, cum hac inscriptione: Nil terrena moror, dum super astra vehor. [...] Lazkij et alii exules, tam Poloni, quam Transylvani, sunt Pragae, quid agant, nescio.” MOL P 1314, N° 21 026. Istvánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz. 1577. febr. 15., Bécs. A pénzszórásra *R. Vocelka*: i. m. 121.

100 MOL P 1314, N° 31 979. 1577. febr. 24., Keresztúr.

101 HHSa Familienakten Kart. 61. Konv. 1. fol. 371–372.

102 „Ea, quae Dominatio Vestra Magnifica domino Bathorij consulit, ut praecipuos homines suos ad Maiestatem Caesaream expediat in sui excusationem, mihi quoque valde probantur.” MOL P 1314, N° 21 028. Istvánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz. 1577. márc. 5., Pozsony.

103 *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből. Fons 9(2002) 229–230.

104 HHSa Familienakten Kart. 61. Konv. 1. fol. 375–376. Radéczy István egri püspök-helytartó Ernő főherceghez. 1577. márc. 9., Pozsony. Német fordítása: *M. A. Becker*: i. m. 35.

105 „Lucas quoque vult discedere Pragam cum domino Wesprimiensi videre ceremonias exequiarum.” SNA Spoločný archív rodu Révay, Korešpondencia, Michal Révay, 17. 02. 1577. Istvánffy Miklós Révay Mihályhoz. 1577. febr. 17., Bécs. Lukács személyét ez ideig nem sikerült azonosítanunk.

dulni készül.¹⁰⁶ Bár ez még aligha volt biztos, a muraközi nagyúr legalábbis ezt terjesztette.

Batthyány és Nádasdy így egyre kellemetlenebb helyzetbe került. Március elején távolmaradásuk indokáról már Ernő főherceg is értesült Bécsben, aki ekkor Rudolf császár és király távollétében már hónapok óta a magyar ügyek „helytartója” (*locumtenens in administrandis publicis privatisque regni Hungariae negotiis*) volt.¹⁰⁷ S noha nem tudjuk, kinek a javaslatára, a magyar viszonyokban jártas főherceg végül március 8-án olyan döntést hozott, amely a nagyurakat sarkba szorította. Úgy vélte, hogy a már megtervezett temetési menetben változás könnyen nem lehetséges, így a főurak távolléte abban nemcsak nagyobb zavart okozna, de „ha a magyar nemzetből senki sem venne részt az ünnepségen, az a Magyar Királyságnak a jövőben nem válna díszére”.¹⁰⁸ Ezért Radéczy helytartónak elrendelte, hogy a temetésre meghívottak pereit halassza el, Nádasdyt, Batthyányt, Zrínyit és másokat pedig szólítson fel a mielőbbi indulásra. Ezt a helytartó másnap Pozsonyból mind kemény hangú levelei, mind követei által azonnal megtette.¹⁰⁹ Ezt követően 10-én Ernő főherceg Bécsből igen erős szavakkal teli parancslevelet intézett a három nagyúrhoz (sőt az időközben útra kelt Révay mellett Czobor Imre alnádorhoz is); hogy „*pro decore atque ornamento incliti Hungariae regni*” tüstént kelljenek útra Prágába, hiszen kifogásuk – amellyel méltatlan módon saját magánügyeiket uralkodójuk és az ország érdekei elé helyezték – már nem áll fenn.¹¹⁰ A parancsleveleket 12-én délután egy órakor továbbította Pozsonyból Radéczy az érintettekhez, miközben a királyi táblának is átadta a főherceg aláírásával megerősített dekrétumot a perek elhalasztásáról. De újabb sürgető levelet kapott Thurzó II. Elek egykori udvarnok és Balassi

106 „Homines domini comitis de Zrinio heri venerunt, qui illum ad sepulturam Pragensem iturum dicunt.” MOL P 1314, N° 21 028. 1577. márc. 5., Pozsony.

107 HHStA UA AA Fasz. 110. Konv. B. fol. 26–27. II. Rudolf Radéczy Istvánhoz. 1576. okt. 13., Regensburg.

108 „Quia vero Caesarea Maiestas ipsorum adventum omnino expectavit, ac proinde nulla amplius hac in parte mutatio facile institui possit, adeoque per absentiam illorum in toto actu non modo plurimum confusionis, verum etiam si nemo ex natione Hungarica solennitati illi intersit, illud regno Hungariae minus decorum videretur futurum.” Uo. Fasz. 111. Konv. A. fol. 13–14. Fogalmazvány. Ernő főherceg Radéczy István egri püspök-helytartóhoz. 1577. márc. 8., Bécs.

109 HHStA Familienakten Kart. 61. Konv. 1. fol. 375–376. Radéczy István egri püspök-helytartó Ernő főherceghez. 1577. márc. 9., Pozsony. Német fordítása: M. A. Becker: i. m. 36.

110 „Nos indignum existimantes, ut qui vel in legationes, vel ad actus publici decoris causa extra regnum mitterentur, quoad privata, aliquid inde praeiudicii aut detrimenti caperent, nec ignari, tuam aut aliorum ad solennitatem illam funebrem ex regno Hungariae evocatorum absentiam (cum praelibata Caesarea Regiaque Maiestas omnium evocatorum adventum omnino expectarit, ideoque nulla amplius hac in parte mutatio facile institui possit) non modo in toto actu plurimum confusionis parituram, verum etiam, si nemo ex natione Hungarica solennitati illi intersit, illud regno Hungariae minus decorum videretur futurum.” HHStA UA AA Fasz. 111. Konv. A. fol. 17–18. Ernő főherceg parancslevele Zrínyi Györgyhez. 1577. márc. 10., Bécs, ill. in *simili mutatis mutandis* Batthyánnak, Nádasdynak, Révaynak és Czobornak. Fogalmazvány. Eredetije Batthyányhoz a családi levéltárban fennmaradt: MOL P 1313 Memorabilia N° 500.

András is, az utóbbi elutazásában azonban a helytartó – joggal – nagyon reménykedett.¹¹¹

A főherceg és a helytartó erőteljes fellépésére a meglehetősen önálló utakon járó Batthyány és Nádasdy végül meghátrálni kényszerült. Immár indokolatlanná vált távollétük esetén uralkodói hűségük lett volna kérdéses, de hazai presztízszük is sérült volna. Így végül mindketten elutaztak a temetésre, ahol a Magyar Királyságot előkelő helyen reprezentálták. Zrínyi György ugyanakkor április 21-ei radkersburgi esküvőjére¹¹² készülven és egyéb elfoglaltságai miatt nehezen, de távolmaradási engedélyt kapott a főhercegtől. Mint írta: „kétszer mentettem magamat sok rendbéli okokkal, végre nagy nehezen monda: »Ha egyéb nem lehet, ottan maradj meg, ha Batthyány és Nádasdy felmentek.«”¹¹³ Ennek ellenére hosszú mentegetőző-levél írására kényszerült,¹¹⁴ és mind a főherceg, mind Batthyány is közbenjárt Rudolf császárnál, hogy az élete nagy eseményére készülő fiatal főúr távolmaradását az uralkodó ne tekintse hűtlenségnek. Zrínyi ugyanakkor a temetést kihasználta arra, hogy esküvői meghívóit Batthyánnal az udvar osztrák–német előkelőségeinek és cseh rokonságának továbbíttassa.¹¹⁵ A németújvári nagyúr szinte végsőkig tartó ellenállása viszont nem számított ritkaságnak. 1566-ban az augsburgi birodalmi gyűlésre Batthyány ugyancsak esküvője miatt nem ment el,¹¹⁶ de általában véve sem szívesen mozgult ki nyugat-dunántúli váraiból. Visszahúzódó magatartása a korban annyira ismertté vált, hogy még a 17. század második felében is a következő árulkodó anekdotát emlegették róla: „úgy vagyon Kegyelmednek dolga, mint Botthyány Boldizsárnak Maximilián császárral, kit vadászni hívatott, azzal mentette magát, nincs lova, lovat ígértek neki, azt mondotta, nincs nyerge, azt is ígértek, azután meg azt mondotta, nincsen saruja, azt is hogy ígértek, azt adta válaszul, csodálja, nem veszi a császár eszébe, hogy nincs kedve az vadászathoz”.¹¹⁷

Mindezen nehézségek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a temetési szertartásban szereplő magyar szimbólumok számának megváltoztatása a

111 HHStA Familienakten Kart. 61. Konv. 1. fol. 377–378. Radéczy István egri püspök-helytartó Ernő főherceghez. 1577. márc. 12., Pozsony.

112 *Lasztókai László*: Eperjes sz. kir. város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése. Eperjes, 1881. 48. és *Nataša Štefanec*: Heretik Njegova Veličanstva: povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. Zagreb, 2001. (Homines, tempore, loci) 120–123.

113 MOL P 1314, № 53 640. Zrínyi György levele Batthyány Boldizsárhoz. 1577. márc. 15., Bécs.

114 „Verum praeter urgentissima atque periclitancia tum juridica, tum etiam confiniaria mea negotia (quae praesentiam meam omnimode requirunt), quibus etiam matrimonii et nuptiarum, post paucissimos dies atque adeo post iminentem festi Pascatis diem celebrandarum curis implicitus sim.” Uo. № 53 640. melléklet. Zrínyi György latin nyelvű levele II. Rudolf császárhoz. 1577. márc. 16., Bécs (másolat).

115 „Továbbá az mennyegzőre való hivatalos leveleket, német uraknak szólókat, megküldtük Kegyelmednek, és azon kérjük Kegyelmedet, meg ne jegyezzen belőle Kegyelmed, hogy ennyi sok munkát és fáradságot szerzék Kegyelmednek.” Uo. № 53 640.

116 *Iványi B.*: i. m. 120–122.: № 211–212.

117 *Fabó András*: Vitézy István levelei 1652–1664. Magyar Történelmi Társulat 15(1871) 194.: № 171. A levélre Bobory Dóra hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

magyar politikai elittel való egyeztetések során valószínűleg nem merült fel. Pedig erre nyomós ok szolgálhatott volna, hiszen még Miksa uralkodásának közepén változás következett be a „magyar” zászlók használatában. Rudolf trónörökös 1572. szeptember 25-én tartott pozsonyi koronázásán ugyanis – ismereteink szerint a magyar történelemben először – a királyi titulatúra minden egyes országának zászlaja szerepelt (lásd az 5. táblázatot). Mivel, miként 1561/1563-ban, a bécsi udvar vezetői a Magyarországon és a Magyar Királyság legfőbb reprezentációs eseményének tartott szertartás előkészítése folyamán a Magyar Tanács véleményére¹¹⁸ ezúttal is komolyan adtak, teljességgel érthető, hogy a Verancsics Antal érsek-helytartó vezette tanácsosok által javasolt tíz zászló egytől egyig ott szerepelt a szertartáson; még ha az egyes szemtanúk azok vivőiről ezúttal sem számoltak be egységesen.¹¹⁹

5. táblázat

I. Rudolf magyar király koronázási szertartásának zászlói és azok vivői a koronázási menet rangsorrendjében (1572. szeptember 25., Pozsony)

10. Bulgária zászlaja	Frangepán Ferenc tržaci gróf (D, H)
9. Kumánia zászlaja	Perényi György (D), Dobó Ferenc (H)
8. Lodoméria zászlaja	Várday Mihály (D, H)
7. Galícia zászlaja	Forgách Simon (D, H)
6. Szerbia zászlaja	Homonnai-Drugeth György (D), Mágochy Gáspár (H)
5. Bosznia zászlaja	Révay Mihály (D, H)
4. Szlavónia zászlaja	Balassi János (D)
3. Horvátország zászlaja	Báthory István (D, H)
2. Dalmácia zászlaja	Zrínyi Kristóf (D, H)
1. Magyar Királyság zászlaja	Nádasdy Ferenc (D, H)

Az 1565. évi bécsi temetés nyolc címere tehát a magyar királyi titulatúrának megfelelően az 1572. évi pozsonyi királykoronázáson Galícia és Lodoméria zászlójával bővült. Azaz ekkor már minden birtokolt vagy igényként számon tartott ország önálló zászlóval szerepelt, és ez azután így maradt évszázadokon keresz-

118 „Opinio consiliariorum Hungarorum de coronatione Rudolphi.” HHStA UA AA Fasz. 99. Konv. C. fol. 32–39. (1572. szept. 16., több melléklettel a szóbeli egyeztetésekre vonatkozóan.) és vö. még uo. fol. 25–26. (1572. szept. 14., Pozsony. Verancsics Antal Miksa királyhoz.)

119 D = „Descriptio coronationis serenissimi principis ac domini, domini Rudolphi archiducis Austriae etc. in regem Hungariae inaugurati Posonii die 25 Septembris anno Domini MDCXXII.” *M. G. Kovachich*: i. m. 33.; H = Ludwig Habersstock, Albert bajor herceg titkára és bécsi ágense jelentése Münchenbe (Wolf Unverzagt-nak, a Birodalmi Udvari Kancellária titkárának német nyelvű beszámolója alapján): *Hilda Lietzmann*: Quellen zur ungarischen Krönung Rudolfs II. im Jahre 1572. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 42(1992) 94–95.

tül.¹²⁰ A két igényország zászlaját persze nem volt nehéz elkészíttetni, hiszen mindkettő címere felbukkant már mind I. Ferdinánd, mind Miksa király magyar kettőspecsétjén, azaz onnan „csak” le kellett másolni őket. Amíg azonban részletesebb leírás vagy képi ábrázolás nem kerül elő, sajnos kérdéses marad számunkra, hogy Galícia címerében hány (kettő vagy három) koronát lehetett látni, továbbá milyen volt Bulgária címere. Szlavóniáéval – Solisszal vagy Francolinnal ellentétben – a magyar tanácsosok biztosan nem keverték össze. Feltételezésünk szerint így azon már ekkor is ugyanúgy vörös mezőben jobbra futó három vadászkutya (agár) volt látható, miként a következő magyar királykoronázáson 1608-ban szerepelt, sőt miként a tíz zászló 1618-ból nemrég előkerült, eddig ismert legkorábbi festett ábrázolásáról, majd a következő esztendőök több festményéről is ismerjük.¹²¹

Mindez összességében tehát azt jelenti, hogy 1577-ben Miksa császár temetési menetének szervezői a „magyar” zászlók kapcsán nem jártak el kellő körültekintéssel. Pontosabban fogalmazva: nem ismervén megfelelően a magyar szimbólumok közben lezajlott gazdagodását, túlzottan is mereven ragaszkodtak az előző (1565. évi) császártemetés dinasztikus reprezentációjának továbbörökítéséhez. Bár – mint arra utaltunk – a spanyol címereket kivették a temetési menetből, az 1572-ben már önálló zászlóra került galíciai és lodomériai címert nem emelték be a Habsburg hatalmi szimbolikába. Erre ugyanakkor valószínűleg Radéczy helytartó sem tett olyan javaslatot, mint bő egy évtizeddel korábban a végül öt zászlóra került nyolc címerre vonatkozóan Oláh Miklós és tanácsostársai.

A Miksa király 1576. őszi halálával erejét veszítő¹²² magyar kettőspecsét újabb elkészítésekor a bécsi udvarban viszont már gondosabban jártak el. Persze ez esetben könnyebb helyzetben voltak, hiszen Galícia és Lodomeria címere már Ferdinánd és Miksa pecsétjén ott szerepelt. Bár nem tudjuk pontosan, hogy Rudolf kettőspecsétjét végül mikor csináltatták (a császári nagypecséthez hasonlóan legkésőbb 1578-ban), annak mind köriratát, mind címereit jelentősen javították.

120 Egy Firenzében 1572-ben megjelent olasz nyelvű nyomtatvány is tíz zászlóról tudósított. OSzK App. H. 453. és a későbbi koronázásokra vö. *Kumorovitz L. B.*: i. m. 42–44.

121 1608: „vexillum Bulgariae, tres canes venaticos in cursu stemma servantes”. *M. G. Kovachich*: i. m. 54.; 1618: MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, A 95, Acta diaetalia (= A 95) fol. 5v–6r. (ezeket majd önálló tanulmányban közöljük); 1621: *Mikó Árpád*: A Szent Korona a tartományok címereivel. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24.* Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Bp. 2000. 426–428.: N° VII-1.; *Holler László*: A magyar királyi koronát ábrázoló 1620–1621. évi festményekről. *Művészettörténeti Értesítő* 49(2000) 297–310. és *Zsámbéky Monika*: Megjegyzés a magyar királyi korona 1621. évi ábrázolásaihoz. A megkerült szombathelyi kép. *Művészettörténeti Értesítő* 50(2001) 341–342.

122 Vö. „neque sigillorum priorum aliquis est vigor”. HHStA UA AA Fasz. 110. Konv. B. fol. 39., Liszthy János győri püspök-kancellár Ernő főherceghez, Bécsbe. 1576. okt. 21., Köpcsény és „De sigillis Suae Maiestatis Hungaricis scripsi ad Eandem, quod si iubeat, ego illa quamprimum fieri curaturus sim.” Uo. fol. 43. Liszthy Ernő főherceghez. 1576. okt. 24., Köpcsény, vö. még Uo. UA Miscellanea Fasc. 431/B. Konv. B. fol. 36. Liszthy Rudolf királyhoz. 1576. okt. 27., Köpcsény.

Ez alapvető változást jelentett, hiszen Miksa kettőspecsétjén még az apja által használt címsor („*HVNGARIE, BOEMIE, DALMATIE, CROATIE, SCLAVONIE, RAME, SERVIE, GALLITIE, BOSNE, LODOMERIE, CVMANIE BVLGARIE-QUE REX*”) állt¹²³ – azaz titulátúrájával ellentétben még az ő pecsétjén is két országnév utalt Boszniára, így az uralkodó neve mellett pusztán Galícia latin névalakja módosult valamelyest (*GALICIE*-ről *GALLITIE*-re) Ferdinánd pecsétjéhez képest. Persze annak ismeretében, hogy Miksa még csupán német-római és cseh királyként 1563. február 26-án kiadott oklevelén a római királyi nagypecséten – amelynek felirata birtokosát valóban csupán *Romanorum et Bohemiae rex*nek nevezte – a két magyar címer mellett a dalmát, a horvát és a bosnyák címer is szerepelt,¹²⁴ ez egészen szerény „hibának” tartható.

A korábban Bécsben szinte mechanikusan alkalmazott pecsétfelirat- és címerkép-másolás helyett Rudolf magyar kettőspecsétjének elkészítésekor – nyilván a *Magyar Udvari Kancellária* javaslatainak hatására – egészen körületekintően jártak el. Egyrészt végleg kijavították a magyar titulátúrától addig mindvégig eltérő köriratot, amelyet ettől kezdve Rudolf és utódai évszázadokon át már egységesen és helyesen használtak („*HVNGARIAE, BOEMIAE, DALMATIAE, CROATIAE, SCLAVONIAE, RAMAE, SERVIAE, GALLITIAE, LODOMERIAE, CVMANIAE BVLGARIEQUE REX*”)¹²⁵ – azaz ezután Bosznia már csupán a középkori magyar gyakorlatban megszokott *Rama* névvel bukkant fel. Másrészt a pecsét előlapjára a cseh címer alá a hátoldalról átkerült a sakkozott horvát címer, miközben az utóbbi oldalon a császári koronától jobbra Bosznia, Galícia (két koronás) és Kumánia, balra pedig Szlavónia, Szerbia, Lodoméria és Bulgária címere volt látható. Azaz így összességében már mind a tíz címer szerepelt a pecséten, bár a bolgáron nem három, hanem egy – két folyó között jobbra keresztbe felfelé futó – farkas (esetleg kutya) volt látható.

Röviden összegezve: mindez azt jelenti, hogy 1526 után fél évszázad kellett ahhoz, hogy az európai dinasztikus rivalizálás, valamint a címerek és zászlók szerepének jelentős növekedése következtében a Magyar Királyságot jelképező királyi címek, országcímerek és -zászlók a késő középkorban még kevésbé következetesen használt és éppen ezen évtizedekben kiteljesedő rendszerében rendet teremtsenek. A Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában ugyanakkor a több évtizedes „rendteremtés” időszakában is vitathatatlanul kiemelt hely és szerep jutott a magyar hatalmi szimbólumoknak és felségjelvényeknek – ami a 16. század második felében a két elemzett uralkodótemetés alatt mutatkozott meg leginkább. A Magyar Királyság fokozatosan gyarapodó címerei és zászlai ugyanis jól jelezték, hogy az újonnan született Habsburg Birodalom a mohácsi csatát követően nem egyszerűen egy országgal, hanem egy kisebb, egykor Európa legelőkelőbb hatalmai közé tartozó, több országból és tartományból álló „birodalommal” gazdagodott. Ezt a kezdetektől helyesen használt uralkodói titulátúra mellett az 1570-es évektől már a

123 Die Siegel der deutschen Kaiser i. m. 22. és Tafel 33/3.

124 I. m. 20. és Tafel 29/1.

125 I. m. 25. és Tafel 39/3–4. stb. és Sigilla regum i. m. 76–87.

magyar királyi kettőspeccét körirata és a rajta látható tíz „magyar” címer, valamint a magyar királykoronázásokon ettől kezdve évszázadokon át használt tíz zászló szimbolizálta leginkább.

A címerek és zászlók gyarapodásával együtt járó nehéz és hosszú „rendteremtés” mégsem volt tökéletes. A régi vagy legalábbis az előző szertartások hagyományához való szívós ragaszkodás és az egyes ünnepek (udvari, birodalmi, országos stb.) eltérő irányítású szervezése azt eredményezte, hogy a Habsburg Birodalmon belül a „magyar” címerek használata továbbra sem volt teljesen egységes. Ezt legszemléletesebben talán II. Rudolf császár a prágai Szent Vitus templom kriptájában található, egyszerű ónkoporsójának „magyar” címeri jelzik. Rudolf gyászszertartása ugyanis – ha szerényebb formában is és mellőzve a nagyszabású temetési menetet¹²⁶ – alapjaiban két elődje ceremóniáját követte, hiszen 1612 tavaszán az új császár, Mátyás rosszállása dacára mind Albert főherceg, mind a cseh rendek egyértelműen ezt szorgalmazták.¹²⁷

Az előző temetések hatalmi szimbolikájához való ragaszkodást, azaz a régi hagyományok továbbörökítését kiválóan mutatja, hogy a koporsó oldalán még a 17. század elején is ugyanazt a nyolc „magyar” címet és csaknem ugyanolyan formában alkalmazták, mint ahogy I. Ferdinánd, majd Miksa temetésén szerepeltek. Így a Magyar Királyságot a kevéssé kedvelt magyar uralkodó koporsóján még ekkor is csupán öt címer jelenítette meg, ráadásul pontatlan sorrendben: a koronás kiscímer, a horvát, a dalmát címer, majd Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös (négyelt) címerpajza (az 1565. évi zászlóról ismert ábrázolásokkal), végül – nem tévedés – a hiányzó szlavón helyett a másik bolgár címer (átlóban átfutó farkast ábrázolva és *BVLGARIAE* felirattal).¹²⁸ Ez a hiba természetesen a már bő fél évszázada gyakran megfigyelhető bolgár–szlavón címerkeveréssel állt összefüggésben. De a bécsi–prágai udvar mellett a Magyar Királyságban is volt még tisztázandó feladat, elsősorban a címeralakok és a címerek színei kapcsán. Míg ugyanis II. Ferdinánd 1618. évi koronázásán Bulgária zászlaján a három vadászkutya volt látható, a koronázási pénzen ugyanezt az országot a Rudolf koporsóján is megfigyelhető, átlós mezőben futó farkast bemutató kis címerpajzs képviselte.¹²⁹ Így a magyar hatalmi szimbólumok világában is maradt még megoldandó probléma a következő századok politikusaira és ceremóniamestereire. Mindezek bemutatása azonban már egy újabb tanulmány feladata.

126 „die andern landt aber wegen weite des weegs und kürze der zeit hierunter verschont werden”. HHStA Familienakten Kart. 65. Konv. 3.: Tod Kaiser Rudolfs II., Begräbnis und Trauerfeierlichkeiten, unfoliert.

127 Karl Vocelka: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612). Wien, 1981. (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 9.) 324–330.; *Uő*: Rudolf II. und seine Zeit. Wien–Köln–Graz, 1985. 212–217. és Jaroslav Pánek: Když císař odchází. (Lidská tragédie a posmrtná sláva Rudolfa II. očima současníků). Praha, 1997.

128 Eliška Fučíková–Beket Bukovinská–Ivan Muchka: Die Kunst am Hofe Rudolfs II. Hanau, 1990. 26.: N° 20. és Beket Bukovinská: Sarg Rudolfs II. In: Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Kaiser Rudolfs II. 1. Ausstellungskatalog. Wien–Freren, 1988. 572.: N° 457.

129 A zászlóra: MOL A 95, fol. 6r., a pénzre: Jozef Hlinka: Bratislavske korunovačne medaily a žetóny. Bratislava, 1966. (Fontes Historického odboru Slovenského národného múzea v Bratislave) Tab. VIII/7.

GÉZA PÁLFFY

HUNGARIAN COATS OF ARMS, FLAGS AND INSIGNIA IN THE HABSBURG DYNASTIC AND POWER REPRESENTATION IN THE SIXTEENTH CENTURY

Based on the funeral ceremonies of Ferdinand I on 6–7 August 1565 in Vienna and Emperor Maximilian II on 22 March 1577 in Prague, the article analyses an issue hitherto neglected by Hungarian and international researchers, namely, the role of the principal power symbols of the Kingdom of Hungary – its coats of arms, flags and insignia – in the dynastic and power representation and symbols of the Central European Habsburg Empire, established during the half-century after 1526 and referred to in recent times as the *zusammengesetzte Habsburgermonarchie*. The three main findings of research carried out in the archives of Vienna, Budapest and Bratislava are as follows:

1. The two *pompa funebris* graphically demonstrate that, contrary to the popular view, the Kingdom of Hungary held a distinguished position in the Habsburg Monarchy governed by the *Casa de Austria*. Indeed, it occupied second place behind the Holy Roman Empire but in front of the lands of the Czech Crown. One in four flags used in the funeral procession were from the Kingdom of Hungary, and the Hungarian royal flag came after the Czech but before the *Rennfahne* and *grosse Kaiserfahne* of the Holy Roman Empire. Meanwhile, the insignia of the Kingdom of Hungary (sword, sceptre, orb, and crown) were carried right in front of the Holy Roman imperial insignia. But, significantly, the Hungarian symbols were placed ahead of the imperial insignia that lay at the middle of the *castrum doloris*, while the Czech insignia were placed behind.

2. The coats of arms and flags of the Kingdom of Hungary brought out at the two imperial funerals also demonstrate that after the Battle of Mohács in 1526 the Habsburg Empire was enhanced not simply by the addition of a country but by the addition of an “empire” consisting of several countries and provinces – the Hungarian state that had been one of the principal powers in late medieval Europe. Alongside the titles borne by the ruler, this was symbolized by the inscription of the royal Hungarian *sigillum duplex*, by the coats of arms on the seal, and by the ever increasing number of Hungarian coats of arms, flags and insignia symbolizing the Kingdom of Hungary in the dynastic representation – an increase that was in consequence of European dynastic rivalry and the growing role of insignia and flags.

3. The study reconstructs the process by which the Viennese and Hungarian political elites attempted, during the sixteenth century, to systemize the titles, coats of arms, flags and insignia, whose use in the late medieval period had still been rather inconsistent. The inscription on the royal seal and the coats of arms visible on it, as well as the flags used at coronations and funerals, did not accord with the traditional medieval royal Hungarian *intitulatio* (*Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex*), which had been added to from the late 1520s with the title of *rex Sclavoniae*. Nevertheless, the two imperial funerals (1565 and 1577) and the three royal Hungarian coronations (1527, 1563 and 1572) played a key role in establishing order in this field by the late 1570s. For centuries thereafter, in addition to the royal titles, the Kingdom of Hungary was symbolized both in the public documents of the royal Hungarian *sigillum duplex* and in the coats of arms visible on it, as well as at coronations, by the ten flags of the countries and provinces that Hungary had annexed for shorter or longer periods of time, or had merely claimed, during the medieval era.

The study contributes in many areas to the findings of studies of Austro-Hungarian heraldry and vexillology, and it also provides a new slant on the history of royal Hungarian coronations and, more generally, on research into European ceremonies.

Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon

A 16. század kortársai úgy tudták, hogy a Krisztus visszajövetelét megelőző utolsó időben élnek. Ezt tanulták világi szövegekből és ezt templomi prédikációkból. Az így keletkezett hangulat felderítéséhez – az egy Karthauzi névtelen művének kivételével – csak egykorúan vagy közel egykorúan megjelent munkákat használtam. Nem foglalkoztam olyanokkal, amelyeket maga a szerző vagy a környezete fiókban hagyott. Ezen az eljáráson lehet vitatkozni. Én azzal indokolom, hogy a megjelenés a könyvnyomtatás korában már kettős tünet. Jelzi egyrészt a szerző szándékát: hatni akar. Érzékelteti másrészt a kiadó véleményét: a kiadványnak piaca lesz.

Mivel pedig a 16. század magyarországi szerzői és kiadói olyan emberek voltak, akik ismerték a közegüket, tudták, mi talál befogadtatást, felteszem, hogy a kiadványok tartalma valóban elérte a közönséget.

Sokkal több adatunk nincs is arról, hogy 16. századi szövegek eljutottak-e vagy nem az olvasókhoz. Igaz, ma már nem a szó hagyományos értelmében vett olvasót keresünk. Nagyon jellemző ilyen szempontból Tóth István György érdeklődésváltása. Ő, aki korábban Benda Kálmán után a statisztikus alfabetizációkutatás legismertebb magyarországi alakja volt, jó tíz évvel ezelőtt elfogadta az íráshasználat fogalmát.¹ Vagyis csatlakozott a többségi kultúrának Roger Chartier által megalapozott értelmezéséhez. Eszerint abban, amit más-ként mint népi műveltséget tartunk számon, a kultúra eszközeinek használata a meghatározó.²

Ebben a dolgozatban kiterjesztem a Chartier-féle íráshasználat értelmét; beleveszem a tanulás fogalmát, ami olvasást, felolvasás vagy előadás, illetve prédikáció hallgatását egyaránt jelenti.

1 Tóth István György: Alfabetizáció és birtokigazgatás (16–18. század). In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum) 247–252.

2 A Pratiques d'écriture c. témabontó konferencián elhangzott magyarországi érdekességű előadások: István György Tóth: Une société aux lisières de l'alphabet. La paysannerie hongroise aux XVIIe et XVIIIe siècles. Annales. Histoire, Sciences Sociales 56(2001) 863–880.; Gábor Klaniczay–Illdikó Kristóf: Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages religieux de l'écrit (Moyen Âge et Temps modernes). Annales. Histoire, Sciences Sociales 56(2001) 947–980.

Ma is van utolsó idő

Az ember jelenének és az utolsó ítélet előtti időnek az összekapcsolásában nem volt sem a 16. századra, sem Magyarországra jellemző sajátság. Ez a bibliai szemléletű jelen – a kereszténység kultúrkörében – éppen úgy élt az egyházszerveződés idején, mint ma. Az utolsó ítélet várható eljövételét tanítják, amióta teológiai oktatás van. Ma tanítják általános tudományegyetemeken, többek között a Freie Universität, a Columbián vagy Oxfordban.³ Másutt, így Magyarországon és Franciaországban például, rendszerint külön fenntartott hittudományi egyetemeken. És tanulják a világon mindenütt keresztény hittanórákra járó gyerekek. Feltehetőleg jórészt a tanultak alapján várják nagy létszámú vallásos közösségek megadott dátumra Krisztus visszajövetelét, főként Észak-Amerikában. A jelen és az eljövendő utolsó ítélet összekapcsolásán alapuló keresztény történet szemléletből nem adódnak a történetírásban használható korszakok.

A bibliai idő

A biblikus történetbölcselet a végtelen idő fogalmával dolgozott. A földi idő ezen belül – mint minden keresztény szemléletű történetfelfogásban, a magyarországi is – a teremtéssel kezdődött és Krisztus második eljövételével, illetve az utolsó ítélettel fejeződött be.⁴ Kezdet, a kezdet sajátságai feltűnő módon nem foglalkoztatták a történetírókat. Csak abban volt közmegegyezés, hogy az egész emberi történelem 6000 évig tart. Ahogyan a 16. századi kiváló magyar szerző, Bencédi Székely István írta, ezt a koncepciót „az régi rabbinusok” állították fel.⁵ Igaza volt, a hatezer év régi, bizonytalan, a bibliai könyvekben nem szereplő zsidó hagyományra ment vissza.⁶

A kezdet időbeli eltérései nem voltak lényegesek. A különbségek csekély voltát jól érzékelteti Bencédi Székely István és Apáczai Csere János kronológiájának furcsa eltérése. Mindketten tájékozottak voltak az európai tudományosságban; korszerű álláspontot képviseltek. Bencédinél a hatezer éven alapuló időszámítás szerint Krisztus mégis 3962-ben, Apáczainál 3947-ben született.⁷

3 www.fu-berlin.de/einrichtungen/fachbereiche/gesch-kultur/evt.html és uo.kat.html; www.uts.columbia.edu/index.php?id=60; www.theology.ox.ac.hu (2006. márc. 22.)

4 Az idő fogalmait a fizikus Hawking értelmezésében használom. *Stephen Hawking: Az idő rövid története.* Bp. 2004. (eredetileg angolul: 1988).

5 Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól.* Krakkó, 1559. A.

6 Az időszámítások máig legjobb áttekintése: *Ernst Bernheim: Mittelalterliche Zeitschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtsschreibung.* I. Antichrist und Friedenfürst. Tübingen, 1918. és ld. *D. L. Thompson: History of Historical Writing from the Earliest Times to the End of the Seventeenth Century.* I–II. New York, 1954.

7 Székely I.: i. m. 79v.; Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*, avagy minden eddig feltalált, igaz és hasznos bölcsességnék szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása. Utrecht, 1653. Szövegkiadás: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia.* Sajtó alá rend. Bán Imre. Bp. 1959. (Magyar Klasszikusok) 317.

Furcsának ebben azt tartom, hogy a két szerző működése között eltelt száz esztendő alatt a világ várható vége nem közeledett, hanem távolodott: Bencédi Székely kortársait tizenöt évvel kevesebb idő választotta el az utolsó ítélettől, mint Apáczai Csere Jánosét. Valószínű azonban, hogy az érintettek, akik évezredekben gondolkoztak, ennyire rövid időkülönbség okát nem firtatták. A csekély eltérés egyébként abból adódott, hogy a történetírók némileg különböző időre tették Noé történetét. Mert hiába volt mindennek a kezdete a teremtés, valamennyi biblikus szemléletű történész Noéval indította részletesebben az eseményeket. Logikus: a *Bibliába* foglalt írások szerint a neki juttatott kegyelemmel menekült meg az emberiség néhány tagja a bűnös világot elárasztó özönvíztől. Noétól folyamatos a történelem.

Annál fontosabb volt viszont a végpont, az utolsó ítélet. Az a meggyőződés, hogy Krisztus egyszer majd visszatér és utolsó ítéletet ül, kezdettől a kereszténység alapvető tanításai közé tartozik. Lényegesebb csak maga a kereszthalál és a feltámadás. A Krisztus kereszthaláláról és feltámadásáról szóló tanítás a kereszténység lényege. Érdekes azonban, azokból az egész emberiség sorsát megváltoztató eseményekből nem alakult ki szilárd periódushatár. A nagy történetek szerzői Krisztus feltámadását nem kezelték kiemelten; nem használták történetek kezdőpontjaként. Abból az eseményből, azzal párhuzamosan, hogy a nyugati keresztény egyház ünneprendje a 4. század folyamán kialakult, a hold járásához igazított, úgynevezett mozgó ünnep, a húsvét lett.

Az utolsó ítéletre készülést, ugyancsak a kereszténység kezdetétől élő szokást viszont nem kapcsolták hozzá. Laikus ésszel pedig azt kellene feltételezni, hogy – mivel visszajövetel nem lehetett mennybemenetel nélkül – a húsvét és az utolsó ítélet valahogyan összefügg. De nem. Az utolsó ítéletről azóta, amióta a keresztény szertartásrendet vagy ünneprendet ismerjük, a karácsony előtti négy vasárnapon prédikálnak a templomban.

Adventi prédikációk

A Krisztus visszajövetele téma és az advent vasárnapi prédikációk összefüggése a kereszténységben olyan szilárd, hogy sem a reformáció, sem későbbi egyházszerveződések nem változtattak rajta. Adventkor a protestánsok éppen úgy Krisztus visszajöveteléről, illetve az utolsó ítéletről prédikálnak, mint a katolikusok. Magyarországon a 16. század során nagy teológusok, időbeli sorrendben a kálvinista Melius Juhász Péter, az evangélikus Bornemisza Péter, Kulcsár György és Bejthe István, valamint a katolikus Telegdi Miklós állított össze az év minden vasárnapjára rendelt vagy ajánlott prédikációkat. Az év, illetve maga a kötet valamennyiüknél az adventtel, illetve az adventi szövegekkel kezdődik.⁸

8 Elsőrt információk közlése helyett olyan kézikönyvre hivatkozom, amiben a szerzők és a szövegek minden adata megtalálható: Régi magyarországi nyomtatványok. (= RMNY) I–III. Bp.

Így nem meglepő például az sem, hogy a 18. században létrejött pietista, herrnhuti testvérgyülekezet minden napra textust kijelölő, 50 nyelvre lefordított könyvecskéje 2005-ben az adventi vasárnapoknál ugyanazokat a bibliai részeket használja, mint annak idején Magyarországon a 15. század második felében élt Temesvári Pelbárt ferencrendi szerzetes prédikátor.⁹

Adódhatna periodizáció esetleg abból, hogy tudósok vagy prédikátorok mikor hogyan jellemezték az éppen adott jelent. A jelen jellemzésére azonban a biblikus történet szemlélet nem sok variációs lehetőséget adott, mert a *Biblia*, illetve végső soron ugyancsak a *Bibliára* visszamenő egyházatyák az utolsó ítélet előtti idők tüneteit meghatározták. Ezekből igen bonyolult teológiai és dogmatikai rendszerek keletkeztek, vagy a tudomány rekonstruált utólag az utolsó ítélet jegyeivel kapcsolatos elmékedésekről bonyolult rendszereket. Egy elég markáns tudományos elmélet szerint a Krisztus visszajövetele előtti idő megítélése attól függött, milyen szerepben látták különböző korok teológusai az Antikrisztust.¹⁰ Egy másik, nagynevű szerzőtől, Albert Schweitzertől származó és – főként – laikusok számára is érthető teória a misztika változó tartalmát állítja a középpontba.¹¹ A kettő közötti különbségre jellemző, hogy Schweitzernél a másik elmélet főszereplője, az Antikrisztus elő sem fordul.

Mindkét itt megemlített elmélet, valamint az a feltehetőleg számtalanul sok, amit nem ismerek, remek alapot adna teológiatörténeti, illetve dogmatörténeti periodizációra. A laikus történetet tekintve csak annyiban segítenek, hogy megkérdőjelezzik azt a gyakran leírt képzetet, ami szerint a *Biblia* béklyóba verte a gondolkodást. Itt nem mennék vissza egészen az egyház doktorainak, Ágostonnak, mondjuk, és Aquinói Tamásnak a nézetkülönbségeiig, de megemlítem azt, hogy az Antikrisztus képzete folklorizálódott: bekerült a népmesébe.¹² Nyilván nem fogta volna meg az egyszerű ember képzeletét, ha mindig ugyanazzal a ritualizált beszéddel szóltak volna róla. Más, magyarországi példákat hozok fel az azonos, szorosan kötött téma eltérő tárgyalási módjára.

Derűs és komor prédikációk az utolsó ítéletről

Sokan beszéltek az utolsó ítéletről, hiszen évente négy vasárnapon prédikáltak róla. A szövegek azt az érzést keltik az olvasóban – ami fennmaradt, mint írott

1971–2000., I. 194., 333., 334., 374., 552. Volt egy evangélikus laikus is: Sóvári Soós Kristóf: Id. RMNY I. 828.

9 Die täglichen Losungen und Lehrtexte der Brüdergemeine für das Jahr 2005. Ausgabe für die Schweiz. Basel, 2004. 128–136.

10 Összefoglalása: Robert E. Lerner: The Black Death and Western European Eschatological Mentalities. The American Historical Review 86(1981) 533–552.

11 Albert Schweitzer: The Mysticism of Paul the Apostle. Baltimore–London, 1998. (eredetileg: 1931).

12 Wilhelm Bousset: The Antichrist Legend. A Chapter in Christian and Jewish Folklore. Kes-singer, 2003. (eredetileg németül: 1896).

szöveg hozzáférhető, vagyis nem lehet hallgatóként véleményt mondani róla –, hogy a konkrét mondanivalót mindenki egyéni megfontolásból szerkesztette össze. A „mindenki” értelemszerűen az a kevés ember, aki képes volt erre a műveletre. Tárgyszerűen nézve különbözőek az utolsó ítéletről szóló olvasmányok aszerint, hogy szerzőjük a bibliai próféciaák sokrétegű szövegéből melyik szálát választotta ki munkája elkészítéséhez. Vehették Krisztusnak az evangéliumokban feljegyzett szavait, amelyek többnyire derűs hangulatúak, és azt sejtetik, hogy az emberek az utolsó ítélet után általában üdvözülni fognak. Az ószövetségi próféták vagy János apostol a Jelenések könyvében viszont borzalmas, őszinte beleélés mellett hátborzongató szövegeket kínált. Profán fogalmazással: az utolsó ítélet leírásában lehetett a források között válogatni.¹³

A válogatás lehetőségével függött össze a dolog szubjektív oldala. A szerzők egyéni beállítottságuk, a hithez vagy a teológiai tanításokhoz fűződő viszonyuk szerint dönthettek egyik vagy másik hangulat mellett. Megnéztem, nem volt-e közöttük olyan, aki hol komoran, hol vidáman írt Krisztus várható visszajöveteléről és az utolsó ítéletről. Úgy találtam, hogy nem volt ilyen szerző; egyik prédikátor vagy történetbölcselet következetes derűlátással írt, másik elrettentően. És bár távolról sem maradt fenn minden munka, az eredmény reálisnak látszik. A szerző, mint emberfajta, illetve a szerzői habitusú ember általában következetes – ha másban nem, művei jellegében – önmagához.¹⁴

Az utolsó ítéletet hirdető derűs ember példája Magyarországon Temesvári Pelbárt. Az ő prédikációit szoktuk különben is a legszebbeknek, a hívőkhöz legközelebb állóknak tekinteni. Anyanyelvekre könnyen lefordítható latin szövegek, prédikáció-szabásminták maradtak fenn tőle nagy számban és igen sok kiadásban. Gyönyörű, *Sermones Pomerii [...] de tempore* című kötete 16 adventi prédikációt tartalmaz Krisztus visszajöveteléről. 127 szól más bibliai témáról, illetve a szentekről.¹⁵ Temesvári azért kínált az adventi vasárnapokra négy-négy prédikációt, mert az volt a véleménye, hogy a nép „utálná” mindig ugyanazt hallani: „az a kedves, ami ritka”, írta a bevezetésben.¹⁶

13 A kutatók figyelme általában a borzalmas forrásokkal dolgozó szerzőkre összpontosul. Az eredmények igen széles kitekintéssel készült összefoglalása legutóbb: *Ács Pál*: „Apocalypsis cum figuris”. A régi magyar irodalom történetképe. In: *Uő*: „Az idő ósága”. Történetiség és történetsszemlélet a régi magyar irodalomban. Bp. 2001. 149–164.

14 Erről szól az olvasó ember tapasztalata. Már ismert szerzőket új szövegeikbe vetett néhány pillantással felismerünk. És erről szól az elmélet. Barthes a szerző művészetének automatizmusáról ír, az egyéni különbségeket „a szerző személyes és titkos mitológiájából” magyarázza: *Roland Barthes*: Az írás nulla foka. In: *Uő*: A szöveg öröme. Bp. 2000. 9. (eredetileg francia tanulmányok 1953–1973 között).

15 *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Temeswar divi ordinis sancti Francisci de tempore*. 1498. Igen sok, bibliográfiailag nehezen azonosítható kiadása volt. Az Országos Széchényi Könyvtár példányát használtam: *Szabó Károly–Hellebrant Árpád*: Régi magyar könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1. 1–2547. sz. (1480–1670.) Bp. 1896. 95. Tartalomjegyzék: 2–15v.

16 *Sermones* i. m.: Prologus: számozatlan.

Mások homiletikai meggondolásait az akkori Magyarországról nem ismerjük; nem tudjuk, mennyire tekintették különböző prédikátorok a hívők szorakoztatását feladatuknak. Az viszont kétségtelen, hogy advent alatt Krisztus visszajöveteléről prédikáltak. A Döbrentei-kódex szerzője félszeg gondolatmenettel, a Karthauzi névtelen áradó magabiztossággal. És elmondták, hogyan kell Krisztus visszajövetelét elképzelni. Temesvári Pelbártnál, aki az adventi prédikációkhoz Krisztusnak az apostoloktól származó evangéliumokban leírt szavait választotta ki magyarázatra, az utolsó ítélet hangulata szinte vidám. Előjelei között van az, hogy a fák virágba borulnak, és a hívők várhatóan nem fognak örökre elpusztulni. Még a riasztó című, „A rettenetes jelekről” szóló prédikációját is azzal fejezi be, hogy Krisztus „kegyelméből megtartatunk; senkinek az örök pusztulását nem akarja”.¹⁷

A Karthauzi névtelen viszont komor. Szövege ma is nyomasztó olvasmány. Igaz, ő már a „majdnem egész Európát megrontó, kevély, pestist hordozó lutheránus eretnokség” ellen harcolt, ami „a választott magyar nép” közé is eljutott.¹⁸ Prédikációihoz textust inkább az ószövetségi prófétáktól, mint az Újszövetségből választott. És az advent harmadik vasárnapjára való prédikáció végén leírja, hogy más értelmű szóbeszéddel szemben a „szentírásmagyarázó doktorok” szerint az utolsó ítéletkor minden bűn és minden bűnös pokolra fog jutni. Így lesz a világ tiszta, mint a „sikált tábla”.¹⁹

„Bába hír” a Karthauzi névtelennél az, hogy nem minden bűnös pusztul el, jut örökös kárhozatra.²⁰ Feltehetőleg a lutheri tanításokra célzott ezzel a beszédes kifejezéssel. A leginkább női foglalkozásra utaló „bába hír” fogalomban még az is benne van, amit a kutatás érzékel, de nehezen tud adatszerűen bizonyítani, hogy tudniillik a nők az új tanításokra különösen fogékonyak voltak. Nem valószínű, hogy egy szerzetes a krisztusi kegyelemből fakadó üdvösség Temesvári Pelbártnál, egy másik szerzetesnél világosan kijelentett gondolatát nevezte volna bába hírnek.²¹ Ha tényleg a lutheri tanításokra gondolt, a Karthauzi tájékozott volt. 1527 körül, amikor ő az egyszerűbb emberek, valamint a latinul kevésbé tudó fiatalok és szerzetesek kedvéért magyar nyelvű kódexét összeállította, evangéliumi szellemű írás még nem jelent meg Magyarországon.²² Csak hallani lehetett az új tanításokról.

17 I. m. 16–18.

18 Régi Magyar Codexek: Érdy Codex. I–II. Közzéteszi: Volf György. Bp. 1876. (Nyelvméltár IV–V.) XXIX.

19 I. m. I. 27.

20 I. h.

21 Az esetleges szembenállás Temesvári Pelbárt és a Karthauzi névtelen között azért feltűnő, mert Szilády Áron egyszer szóban azt mondta Volf Györgynek, az Érdy Codex kiadójának, hogy a Karthauzinál folyton Temesvárira kell gondolnia: *Volf György*: Előszó. In: Régi Magyar Codexek i. m. I. VI–VII. Ezt Volf a jelzett helyen leírta, és azóta a Karthauzi Temesvári átdolgozójának számít.

22 A kódex azért készült, mert névtelen szerzője „kegyes és üdvösséges” munkával az anyanyelvű Bibliát akarta ilyen módon pótolni. Mert „minden népnek van Szentírása a maga nyelvén, csak a

Derűs és komor történetbölcseletek

Protestáns történetbölcselet, katolikusokat Magyarországon ebben a korban nem írtak, először csak lényegesen később jelent meg. Ez a műfaj szükségképpen az utolsó ítélet gondolatával, illetve Krisztus visszajövetelének eszméjével foglalkozott, mert lényege volt a történelemnek a jelenre mint az utolsó időkre vonatkoztatott értelmezése. Nagyon világos a különbség a Krisztus visszajöveteléről szóló prédikációk és a történetbölcselet között. Mert a prédikációk igen sok más téma mellett szóltak az utolsó ítéletről. A karácsonyi ünnepkör istentiszteletein a prédikátorok Krisztus születéséről beszéltek, húsvétkor a feltámadásról, pünkösdkor a Szentlélek kitöltetéséről és az apostolokról, máskor szentekről vagy tetszőlegesen választott bibliai eseményekről. Az utolsó ítélet a Temesvári Pelbárt-kötet összes témájának körülbelül 11 százaléka.²³ Ez alighanem az általánosan feltételezhető arányokat jelenti.

A történetbölcseletek viszont nem szóltak másról. És rendkívül bonyolult periodizációt alkalmaztak. A bizonytalan eredetű hatezer évet háromszorosan tagolták, vagyis háromszor kétezer évvel számoltak. Ezt még összekötötték egy Dániel prófétánál leírt és birodalmak bukásáról, illetve keletkezéséről szóló jövendőléssel.²⁴ Erről a bonyolult történeteszemléletről az ismert szövegek között Magyarországon időben a legkorábbi és legvilágosabb Batizi Andrásnak egy 1544-ben írt verses traktátusa. *Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstől fogva mind az ítéletig való história* címmel jelent meg. Nevezik kezdősoráról „Az én beszédemet ti meghallgassátok” néven is.²⁵ A szerzőről azt tudjuk, hogy körülbelül egy évet töltött Wittenbergben és Melanchtonnal később is kapcsolatban maradt. Egyszer Eperjesről küldött neki levelet. Protestáns kortársai itthon is nagyra becsülték. Sokat írt. Batizi Andrásnak egy kátén kívül több verses értekezése és gyülekezeti éneke maradt fenn; valamennyi többször jelent meg.²⁶

Az „Az én beszédemet ti meghallgassátok” a teremtés óta eltelt és próféták által értelmezett évezredek menetét, illetve a birodalmak virágzását, majd bukásukat magyarázza el egészen Krisztus közelesen várható visszajöveteléig. Az

magyarnak nem”. Régi Magyar Codexek i. m. I. XIII. A szöveg úgy hat, mintha a Karthauzi ismerte, de félreértette volna az erasmusi minden népnek legyen Bibliája gondolatot, hiszen Magyarország környezetében nem volt minden anyanyelven Biblia. Nem értek egyet azzal a Gerézdi Rabán által megfogalmazott, majd sokak által idézett véleménnyel, ami szerint a Karthauzi névtelennek nem volt anyanyelvi programja. *Gerézdi Rabán: Az első magyar világkrónika* 1559. In: *Uő: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*. Bp. 1968. 374.

23 Összesen 143 prédikációból 16 szólt Krisztus visszajöveteléről, ill. az utolsó ítéletről. *Sermones* i. m. 2–15v.: Tartalomjegyzék.

24 Dániel 2: 1–47.

25 Batiznak sok korabeli és közel korabeli megjelenése volt. Ezért az első szövegkiadásra hivatkozom: *Batizi András: Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstől fogva mind az ítéletig való história*. In: XVI. századbeli magyar költők művei. I. 1527–1546. Közzéteszi: Szilády Áron. Bp. 1880. (Régi magyar költők tára II.) 95–113., 423–425.

26 RMNY I., a 769. oldalon.

utolsó idők közeledtét az Antikrisztus megjelenése jelzi. Batizi Andrásnál „az utolsó időben támadna / Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra, / Az török fegyvere, Mahumet országa, / Az hamis tudomány, pápa csalárdsága. / Egyik nevezetik fene bestiának, / Másik nevezetik hamis prófétának, / Mindkettő egyszerűsmind az Ántikrisztusnak, / Mert ők az Krisztusnak ellene támadnak.”²⁷

Ez a történelembölcselet pontosan illeszkedik bizonyos bibliai szövegekhez, megtalálható középkori krónikákban is. Itt azonban nem lehet más, mint protestáns szemléletű. Katolikus szerző nem nevezte a pápát Antikrisztusnak. A pápa személyének azonosítása az Antikrisztus fogalommal egyszerűségében nagy ötlet. A magyar tudományosság Kathona Géza nyomán „wittenbergi történet-szemlélet” néven nevezi.²⁸ Valószínűleg Melancthon dolgozta ki. A tudós reformátor felhasználta az utolsó ítéletről általánosan élő tudást ahhoz, hogy egész történeti koncepciót építsen rá, és kihasználta a pápaságtól elfordult tanításokat ahhoz, hogy az eredetileg homályosan meghatározott, személytelen Antikrisztust a pápával azonosítsa. A protestáns reformáció publicisztikájában volt az Antikrisztus hol a pápa, hol V. Károly, hol pedig az oszmánok császára. A történetben lett belőle kizárólag a pápa.

Batizi András tovább ment. Tudós leleménnyel és elvonatkoztató képességgel tette kettőssé az Antikrisztus alakját. Nála egyidejűleg következik mind „a török fegyvere”, mind „a pápa csalárdsága” az Antikrisztusból.

A világ várható végéről szóló tanítását Batizi András derűs hangulatú szövegben adta elő. Ott, ahol Krisztus történelmi fordulatot jelölő születését leírja, olyan, mintha vágáns költő szavaival szólna. Mert „urunk” „Egy szép szűz leántól világra születék”. A „szép szűz leány” nagyon kicsi változtatás másokhoz képest, akik egyszerűen a „szűz” vagy a „szűz anya” fogalmakkal jelölték Máriát. Mégis lényeges. Könnyedséget lop a műfajának megfelelően ünnepélyes hangú történetelméleti traktatusba. Vidám, illetve örömteli a vége is. Igaz, hogy sok rossz jelenség utal Krisztus visszajövetelére, de Batizi végül is azt ajánlja, mindenki „várja nagy vígan az úr Jézus Krisztust”.

Mások homályosabbak és sokszor sokkal komorabbak voltak. Szkhárosi Horvát Andrástól fennmaradt például egy igen sötét hangú értekezés. Már a címe is sokatmondó: *Az átokról*.²⁹ Az Ótestamentumból Mózes V. könyvének 28. részére épül, aminek az elején az Úr parancsolatai szerint élő emberekre szálló áldás részletes leírása olvasható. Szkhárosi Horvát azonban azt a szép szövegrészt mellőzte. Alighanem eltökélte, hogy rémületet kelt. Egyenesen a mózesi könyvrész második felében a bűnösen élőkre kimondott átok hátborzongató következményeit idézi fel. Azt ábrázolja, milyen szörnyű szenvedés vár még az utolsó ítélet előtt azokra, akik nem követik itt, ezen a földön Isten akaratát.

27 Batizi A.: i. m. 103.

28 Kathona Géza: Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a XVI. századi apokaliptika történetéből. Debrecen, 1943.

29 Szkhárosi sok egykorú és közel egykorú megjelenése után szövegkiadás: *Szkhárosi Horvát András: Az átokról*. In: XVI. századbeli i. m. 207–214., 458–460.

Szkhárosinál sokkal árnyaltabb Károlyi Gáspár, aki egyébként mint bibliafordító ismert a magyar műveltségben. 1563-ban írt egy próza-szövegű értekezést a világ hamarosan várható végéről.³⁰ *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséseknek okairul* címmel jelent meg. A birodalmak változó sorsa az első könyvben az éppen hatalmas Habsburg-dinasztia várható bukására utalt alig burkoltan. A második könyv az utolsó idő közeledtének kilenc jelét sorolta fel. Vannak közöttük borzalmasak. Az például, hogy az időjárás megváltozott. Nem tudjuk a telet a nyártól megkülönböztetni. Egészében azonban értelmiségi ember számára kedvező fejleményeket ábrázol. „Soha az írásértésnek bölcsessége, görög nyelvnek és zsidó nyelvnek, mind pedig deák nyelvnek értelme ilyen bővön nem volt, mint mostan. Tekints meg egyéb dolgokban való bölcsességet, azokban is meglátod, hogy soha nem volt az külső dolgokban való bölcsesség olyan bőségesen, mint most és soha annyi sok új találmányok nem voltak.”³¹

Károlyi, az egyik legnagyobb magyar tudós, itt sajátos szerepbe lépett: első képviselője lett Magyarországon egy igen távolra nyúló történet szemléletnek. Az a 17. század során alakult ki, és az volt a lényege, hogy az „idők teljessége”, vagyis Krisztus visszajövele, a világ vége azután következik be, miután a tudomány teljességét sikerül összegyűjteni. A vallásos hit és a tudás hatalmába vetett feltétlen bizalom finom szálakkal összeszőtt együttese volt. Emellett kapcsolódtak hozzá különböző politikai feltételezések, rendszerint valamelyik – az elv kifejtőjének evilági felfogása szerint változó – birodalom pusztulása.

*

Ha tehát a 16. század egyszerű kortársai valóban használták azt, amit az értelmiség tanított nekik, választhattak. Valószínűleg éppen úgy egyéni adottságaik, hajlamaik, hangulatuk és reális valóságuk szerint voltak jelenüket illetően derűsek vagy borúlátók, mint a különböző szövegek szerzői.

KATALIN PÉTER

THE “LATTER DAYS” IN SIXTEENTH-CENTURY HUNGARY

A decade ago, István György Tóth embraced Roger Chartier's concept of the relationship between majority culture and the use of tools.

This paper addresses the use of texts.

Texts accessible to the majority were produced by intellectuals with an accurate knowledge of their readerships. Presumably, the works were read, read out loud, or

30 Károlyi Gáspár: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséseknek okairul*. Debrecen, 1563. Ld. RMNY I. 192. (Szövegkiadás: Károlyi Gáspár: *Két könyv*. Sajtó alá rendl., bev. Harsányi András. Bp. 1940. [Magyar irodalmi ritkaságok L.]) Egyes irodalomtörténetekben úgy szerepel, mint magyar történet, holott csak Károlyi saját jelenéről szóló elméleti munka.

31 Károlyi G.: i. m. (1940) 104–105.

used in sermons, and people listened to the sermons. Thus, people “made use” of the texts.

The manner in which the authors of the texts portrayed the present reflected their own mental circumstances as well as the reality of their surroundings. There was either optimism or a sense of foreboding. The present was the time before the last judgement.

Some chose texts from the New Testament and taught that Christ sought the general salvation of the faithful. Others used the Old Testament and the Book of Revelation to threaten people with damnation. Individual authors did not combine the two types of mood. If the majority readership made use of what was being taught, it could make a choice. Ordinary people were probably just as likely as the text authors themselves to be either positive or negative about the present, depending on their individual circumstances and the reality of their surroundings.

A magyarországi oszmán adóbérleti rendszerről

Az 1541-ben kialakított budai beglerbég-ség teljes megszervezése hosszú időt vett igénybe, hiszen az első években szinte légüres tér vette körül: hiányoztak a talapzatát alkotó szandzsákok, s a tartományi központot széles senki földje választotta el a szilárdan birtokolt legközelebbi területtől, az Al-Duna–Dráva vonalától. A vilájetet fokozatosan, dél felől építette fel az oszmán vezetés. Először néhány, a Duna és a Dráva alatt elhelyezkedő ruméliai szandzsákot rendelt a budai beglerbég parancsnoksága alá, majd az 1543. évi szultáni hadjárat és a helyi erők foglalásai nyomán Magyarország déli és középső részein is sorra hozta létre az új alkormányzóságokat. Tíz évvel a főváros megszállása után már tíz szandzsákot találunk a Duna–Dráva fölötti magyar földeken. Az 1540-es évek közepén Halil bég hozzákezdett a terület számbavételéhez, s az általa készített szandzsákösszeírások (*tahrir defterleri*) alapján a török földbirtoklás és a jövedelembehajtás kezdeti, ideiglenes formáit lassanként szabályozott viszonyok válthatták fel. Az 1540-es évek második felére a budai vilájetben – ha nem is zökkenőmentesen, de – felállt és működött a „klasszikus” oszmán közigazgatás.¹

Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy valószínűleg a vámhivatalokat és az azokkal szorosan összefonódó adóbérleteket, tehát a jövedelmek beszedésére szolgáló intézményeket szervezték meg leghamarabb. Minden rendelkezésre álló bevételi forrást állami tulajdonnak nyilvánítottak, de ezeknek csak egy részét szedte be maga a kincstár. Nagyon sokat közülük timár-, ziámet- és hász-birtoknak osztottak ki, s ezek haszonélvezői maguk gondoskodtak a nekik juttatott jövedelmek beszedéséről. Számos falut és várost felmentettek bizonyos adók lerovása alól, de ennek fejében természetben vagy munkával teljesítettek szolgálatot az államnak. Más, szultáni hász- vagy koronabirtokokhoz tartozó települések lakói évi átalányösszegben maguk fizették be adóikat a tartományi

¹ Fekete Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 3–5.; *Uő*: Budapest a török korban. Bp. 1944. (Budapest története III.) 178.; *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 9–54.; *Uő*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. (Pest megye múltjából 3.) 19–32.; *Dávid Géza*: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. Keletkutatás 1991. tavasz 49–67.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História könyvtár. Monográfiák 7.) 37–47.

kincstárba. Ami ezután megmaradt, annak döntő többségét a 16. században kétféleképpen szedette be a kincstár: az állami egyenes adókat (a fejadót vagy dzszijét és a rendkívüli hadiadókat) alkalmi adóbehajtókkal, a szultáni házbirtokokról várható tetemes jövedelmeket pedig az ún. *mukataa*- és *iltizam*-rendszer és adóbérlők (*amil*, *mültezim*, *emin*) alkalmazásával.

Amíg a javadalom- és a ráják mentesítésén alapuló szolgálonépi rendszer a természetes gazdálkodást tartotta fenn, addig az adóbérlet (*iltizam*) – messze megelőzve az európai abszolutista államokat – a pénzgazdálkodás elemét hozta az oszmán államháztartásba. Az adóbérlet előfeltétele az volt, hogy a jövedelmeket olyan kezelési egységekbe (*mukataákba*) csoportosítsák, amelyek vonzó (eladható) befektetési lehetőséget kínáltak, és amelyek átengedése az államapparátust is tehermentesítette. A *mukataákat* a szandzsákösszeírásokban kimutatott bevételi összegeket alapul véve nyilvános árveréseken hirdették meg, s azoknak adták, akik a legmagasabb bérleti díjat és a legtöbb előleget kínálták. A bérleti idő (*tahvil*, *müddet*) általában három (ritkábban hat, kilenc) év volt, amit lehetett hosszabbítani, de meg is rövidülhetett, mert ha valaki többet ajánlott a *mukataa*ért, az udvar az eredeti megbízást visszavonta és az új jelentkezőre ruházta. Az adóbérlet fő előnye az volt, hogy az állam az előlegekkel kamatmentes készpénzhitelekhez jutott, s az adóbérlők folyamatos befizetései miatt megbízhatóbban tudta tervezni bevételeit és folyó kiadásait. Az intézmény magyarországi jelentőségét egy statisztikai adat érzékeltetheti a legjobban: 1578–1579-ben a budai vilájet 29 375 187 akcséra rúgó bevételeiből a *mukataák* 18 240 131 akcséval részesedtek.²

Az utóbbi évtizedekben az oszmán adóbérlet intézményével kiemelten foglalkozott a kutatás, és az új eredmények fényében magyarországi alkalmazásának számos vonása is érthetőbbé válik. A magam részéről hét munkát találtam különösen hasznosnak. Kate Fleet monográfiája az oszmán–genovai gazdasági kapcsolatokról az adóbérlet kezdeteit helyezte teljesen új megvilágításba.³ Linda T. Darling új utakon járó, átfogó munkája a 16–17. századi adóbérletek működéséről nélkülözhetetlen bármifajta tartományi vizsgálathoz, mivel jó összevetési lehetőséget kínál a központi és a helyi gyakorlat között.⁴ Murat Çizakça, aki az iszlám társas üzleti vállalkozások történeti fejlődését elemezve az oszmán adóbérlet muszlim gyökereit tárta fel, az oszmán pénzügyigazgatás 17. századi átalakulásáról tett lényegbevágó megállapításokat.⁵ Ugyanez mondható el Rhoads

2 Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárok őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. Hadtörténelmi Közlemények 111(1998) 374.

3 Kate Fleet: European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey. Cambridge, 1999. (Cambridge Studies in Islamic Civilization), főleg: 119–160.

4 Linda T. Darling: Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660. Leiden–New York–Köln, 1996. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 6.)

5 Murat Çizakça: A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden–New York–Köln, 1996. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 8.), főleg: 140. skk.

Murphey két úttörő munkájáról; ő volt az első, aki behatóan leírta a 17. századi, a korábbiaktól gyökeresen eltérő tartományi fiskális rendszer kereteit.⁶ A tragikus körülmények között elhunyt Klaus Schwarz eredeti iratokon alapuló monográfiája tette lehetővé, hogy részleteiben is megértsük, hogyan zajlottak az átutalások az adóbérleti jövedelmekből a várkatonák zsoldjára, s hogy miképpen működtek az adóbérletek a 16. század végén.⁷ És végül, de nem utolsósorban, kell megemlítenem a török Baki Çakır új összefoglalását, amely minden korábbinál gazdagabb forrásanyagra támaszkodva tárgyalja az oszmán mukátaa-rendszer 16–18. századi jellemzőit és változásait.⁸

A magyarországi oszmán adóbérletekről már több jelentős tanulmány és forrásközlés látott napvilágot. A legfontosabbak Káldy-Nagy Gyula nevéhez fűződnek, aki a Fekete Lajossal közösen és önállóan publikált források mellett alapvető elemzéseket tett közzé a mukátaa-rendszer 16. századi működéséről és a váci mukátaa áruforgalmáról.⁹ Vass Előd – az említett munkákat is hasznosítva – a váci mukátaa 16. századi változásait kísérte nyomon.¹⁰ A továbbiakban az ő eredményeikre építve néhány saját megfigyelésemet teszem közzé. Ezek java-részt a 16. századra és a budai vilájetre vonatkoznak, mivel főleg ebből az időből vannak forrásaink, de a végén a 17. századi változásokra is ki fogok térni. Tanulmányom elsősorban egy 1562–1571 között vezetett oszmán kimutatásra támaszkodik, amelynek címe a következő: *Defter-i fihrist-i mukataa-i vilayet-i Budun* („A budai tartomány adóbérleteinek mutatója”). E defter segítségével – melyet

6 Rhoads Murphey: The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623–39/1032–1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Chicago, 1979., főleg: 261. skk.; *Uő*: Regional Structure in the Ottoman Economy. A Sultanlic Memorandum of 1636 A. D. Concerning the Sources and Uses of the Tax-Farm Revenues of Anatolia and the Coastal and Northern Portions of Syria. Wiesbaden, 1987. (Near and Middle East Monographs, New Series 1.)

7 Klaus Schwarz: Osmanische Sultansurkunden. Untersuchungen zur Einstellung und Besoldung osmanischer Militärs in der Zeit Murāds III. Aus dem Nachlass hrsg. von C. Römer. Stuttgart, 1997. (Freiburger Islamstudien XVII.)

8 Baki Çakır: Omanlı mukataa sistemi (XVI–XVIII. yüzyıl). İstanbul, 2003., főleg: 115–154.

9 Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp. 1962.; *Káldy-Nagy Gyula*: Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Szeged, 2002. (Dél-alföldi Évszázadok 18.); *Uő*: A pénztári naplóról. In: *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: Budai török számadáskönyvek i. m. 594–611.; *Káldy-Nagy Gy.*: Magyarországi török adóösszeírások i. m. 55–73.; *vö. Uő*: The Cash Book of the Ottoman Treasury in Buda in the Years 1558–1560. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 15(1962) 173–182.; *Uő*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66*. Bp. 1968. (Történeti Statisztikai Kötetek) 27–97. Korábbi forráskiadások: *Velics Antal–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp. 1886–1890. passim.; *L. Fekete*: Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Bp. 1955. (Bibliotheca Orientalis Hungarica VII.), I. N° 11–12., 14–16., 22., 25. stb.

10 E. Vass: Éléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle. In: *Studia Turcica*. Ed. L. Ligeti. Bp. 1971. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII.) 483–490.

egyébként már Káldy-Nagy Gyula is felhasználta említett írásában – majd tíz éven át tudjuk nyomon követni a budai mukátaák és bérlők történetét.¹¹

Míg Káldy-Nagy Gyula a budai vilájet 1558–1560. évi pénztári naplóiban 18 különálló bevételi forrást talált,¹² addig az 1562–1571-es inventárium már 46 mukátaát regisztrált. A gyarapodás főleg két tényezőre vezethető vissza: a kincstár egyrészt ekkorra már minden elérhető jövedelemforrást felderített, másrészt egyes bevételeket leválasztott és önálló mukátaává alakított át. Így tett például egy sor szandzsákban a gazdtalan hagyatékokkal és javakkal (*beytülmal*), a falvak néhány csoportjával, amelyek korábban a váci mukátaához tartoztak, vagy a szultáni koronabirtokokhoz csatolt „új hászok”-kal. A mukátaákat ugyanakkor rugalmasan szervezték át a kincstár szükségletei és a bérlők kereslete szerint. A nehezen kezelhetőket törölték (*fesh*), másokat a vállalkozó kérésére összevontak, s az átalányban adózó falvakból időről időre új mukátaákat és adóbérleteket alakítottak ki.

A szóban forgó „mutató” az egyes bevételi forrásokat vagy forráscsoportokat következetesen „megbízásnak” vagy „bizománynak” (*emanet*) nevezi, jöllehet a 46 egységből mindössze három akad, amelyet mindvégig „bizományban” (*ber vech-i emanet*) kezeltek. A többit rendszerint „vállalkozásba” (*ber vech-i iltizam*) adták ki magán adóbérlőknek. Ahogy a birodalom más részein, úgy Magyarországon is bármikor bármelyik jövedelmi forrást átsorolhatták az emánetből az iltizám, vagy az iltizámból az emánet kategóriájába. Ám Magyarországon alapvető módszerként az iltizámba adást alkalmazták, s az emánethez inkább csak az alábbi kivételes esetekben folyamodtak: a) ha meghalt az adóbérlő; b) ha nem akadt új vállalkozó az előző megbízási idejének lejártakor; c) ha a vállalkozó rosszul végezte a dolgát; d) a bejtülmál jövedelmek behajtásakor. A fő különbség a „biztos” vagy „megbízott” (*emin*) és az „adóbérlő” (*mültezim*) között nem az volt, amit sokszor lehet olvasni, hogy az előbbi fizetésért, a másik pedig profitért dolgozott.¹³ Az eminek fizetett kincstári alkalmazottak voltak, akiket akkor neveztek ki a mukátaák igazgatására, ha az adóbérlő meghalt vagy rosszul dolgozott, ha nem akadt új vállalkozó a megbízási idő lejártakor, vagy ha a mukátaát újonnan alakították ki, és az eladási ár meghatározása érdekében felakarták mérni a hozamát. Ez idő alatt az eminek csupán a mukátaák passzív kezelői voltak, nem tettek ajánlatot a bevételek emelésére, nem fektettek be saját (vagy kölcsön) tőkét, vagyis a szó szoros értelmében nem voltak vállalkozók.¹⁴

11 Bécs, Österreichische Nationalbibliothek (= ÖN), Türk. Hss. Mxt. 609. Java részét magyar fordításban közreadta: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 277–287., 289–290., 295–296., 306–307., 312–314., 318–320., 328–346., 348–353., 364–365., 378., 391–392. Az ún. maktu-falvakat tartalmazó részlet jelzete nem Mxt. 593, miként a könyvben olvasható (i. m. 287.), hanem ugyanabból a kéziratból (Mxt. 609, fol. 20b–46a.) származik. Egy hasonló, de kevésbé részletes inventárium az előző évtizedből: Mxt. 581, fol. 18b–24a., 28b–34a., 34b–37a.

12 Káldy-Nagy Gy.: A pénztári naplóról i. m. 602.; *Uő*: Magyarországi török adóösszeírások i. m. 64.

13 Ld. pl. *Haim Gerber*: Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries. *Journal of Turkish Studies* 10(1986) 148., 39. jegyzet.

14 *Halil Sahillioğlu*: Bir mültezim zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı darbhane mukataaları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23(1962–1963) 147.

Ezért van, hogy az emánetek esetében legtöbbször fel sem tüntették a mukátaa összegét, ami az iltizámoknál szinte soha nem hiányzik.¹⁵ Magyarországon nemcsak az eminek, hanem a mültezimiek többsége is megtartotta korábban húzott fizetését vagy javadalombirtokát (*ba ulufe-i hod/ba timar-i hod*), és viszonylag ritkán vették igénybe adóbérleteik erőforrásait erre a célra.¹⁶

Úgy tűnik, hogy a 16. századi magyarországi török mukátaák igen nagy keresletnek örvendtek. Az elvileg szokásos hároméves időtartamot a bérlők kis hányada tölthette ki, mivel egymás után jelentkeztek a többet ígérő új vállalkozók. A budai és a pesti mukátaánál hat év alatt hatszor, a tolnainál öt év alatt hatszor, a vörösmartinál négy év alatt ötször változott az összeg és a bérlők személye, s ezek átlagos példák. A 46 egységből mindössze négynél figyelhető meg, hogy csökkent a bérlők vételi ajánlata, s a mukátaáknak legalább a felénél szakadatlanul növekedett a bérleti összeg. Az első és az utolsó kikiáltási ár közötti különbség 11 mukátaa esetében 20% felett van, 19 mukátaánál 10% felett, s kétszer előfordult 46, illetve egyszer 175%-os növekedés is. A L. T. Darlingnál felsorolt adatoktól eltérően Magyarországon az iltizámok összegének emelkedése lényegesen felülmúlta az inflációt.¹⁷ Mint már említettem, a mukátaák kezdeti árát elvben a szandzsákösszeírásokban (*tahrir defterleri*) kimutatott bevételek alapján határozták meg. A „mutató”-ban szereplő mukátaák többsége fölé az 1562. évi tahrirok adatait írták, de ezeket legtöbbször már az első árverésnél sem vették figyelembe. A „mutató”-ban és a szandzsákösszeírásokban olvasható összegek összehasonlítása azzal a szomorú tanulsággal szolgál, hogy a szandzsákösszeírások csak korlátozottan, nagyon óvatosan használhatók akár a népességszám, akár a mezőgazdasági termelés volumenének, akár az adózó népesség kapacitásának felméréséhez, mert a bennük szereplő információk nem mindig a valóságos viszonyokat tükrözik. Pedig ezekben az években a tahrir-deftereket még sokkal nagyobb gonddal készítették, mint tizenöt vagy húsz évvel később.

A magyarországi mukátaák működtetéséhez, úgy tűnik, valamivel kevesebb emberre volt szükség, mint a Balkánon. A fő felelős maga az adóbérlő volt, akit szinte kivétel nélkül *emin-i mültezim*nek (megbízott és vállalkozó) hívtak. A magyarországi szerződéses vállalkozók elsőpró többsége az itt állomásozó timár-birtokosok vagy várkatonák (a tisztek, sőt néha a legénység) közül került ki, bár elvértve egy-egy helyi (magyar, szerb és zsidó) lakos is felbukkan közöttük. Megfigyelhető egy kisebb kör, amelyik a vizsgált időszakban végig jelen volt, és a fontosabb mukátaákat felváltva vagy egymással társulva igyekezett megszerezni. Általában is jellemző a társas vállalkozás a magyarországi adóbérleteknél. A hódoltság eme „tőkései” olykor több nagy mukátaát béreltek egyidejűleg, ezért

15 H. Sahillioğlu az iltizam és az emanet mellett külön, harmadik kategóriának tekinti az *emanet ber vech-i iltizam* formát, s szerinte csak a két utóbbi fajta kezelői (*eminjei*) húztak fizetést, amit aztán a befizetendő összegből levonhattak; vö. B. Çakır: i. m. 122–123.

16 A szakirodalomban itt-ott még tartja magát az a nézet, hogy az emánet mibenléte ismeretlen, ami az elmondottak alapján nehezen érthető.

17 L. T. Darling: i. m. 142–145., 178.

nagymértékben támaszkodtak ágenseikre (*amil*), akik feltehetőleg a mukátaán belüli, különálló bevételi forrásokért voltak felelősek.¹⁸ A társaságok harmadik állandó szereplője az írnok vagy könyvelő (*katib*), akit rendszerint az emin kívánságára és az általa meghatározott feltételekkel (*ba şart-i...*) nevezték ki. Az írkok igen gyakran maguk is „vállalkozásban” (*ber vech-i iltizam*) látták el hivatalukat (olykor több mukátaában egyszerre), ami egyelőre magyarországi sajátosságnak tűnik.

A vállalkozók felügyelete főleg a *müfettiş*nek nevezett felügyelőre hárult; e a funkciót leggyakrabban a pesti, a budai és még néhány nagyobb központ (Szeged, Székesfehérvár, Tolna, Kalocsa stb.) kádijai töltötték be. Amennyire megítélhető, olykor lényeges különbségek lehettek a magyarországi és a balkáni (például a *mukataa-i evvel* ügyosztályhoz tartozó) mukátaák felügyelőinek szerepköre között.¹⁹ Az al-dunai mukátaa-régió (*Tuna aklamı*) müfettise például az 1580–1590-es évek fordulóján maga is óriási pénzeket forgató fővállalkozó volt, aki egész hierarchia élén állott: neki volt alárendelve a főellenőr (*nazırü'n-nuzzar*), az ellenőrök (*nazır*) és az adóbérlők (*mültezim*), akik szintén valamennyien adóbérlettel bírták hivatalukat. A fő- és a közönséges ellenőrök ezenkívül igen gyakran a mültezimek „kezesei” (*kefil*) és „pénzbeszedői” (*kabız-i mal*) voltak. Az általam elemzett „mutató” Magyarországon egyáltalán nem említ főellenőrt (*nazırü'n-nuzzar*), s názirt is csak ritkán, de akkor pontosan olyan összefüggésben, mint a Balkánon: ahogyan ott, úgy itt is a názir egyúttal az adóbérlő kezeseként jelenik meg. Míg a magyarországi adóbérlők zömmel helyi lakosok voltak, kezesek jóval tágabb körből kerültek ki, például Isztambulból és a Balkán legkülönbözőbb területeiről. A központi és a tartományi pénzügyigazgatásban nagyon fontos szerepet betöltő „pénzszállítói” (*havale*) tisztség²⁰ szintén nem fordul elő forrásunkban, de máshonnan tudjuk, hogy Magyarországon is működtek ilyen alkalmazottak. Egy részüknek az volt a feladata, hogy a különféle mukátaák éppen esedékes fizetési részleteit beszállítsák a budai tartományi kincstárba. A másik csoportot azok a haválék alkották, akik a mukátaákból a katonák zsoldjára közvetlenül kiutalt összegeket a kádi színe előtt átvették és a várakba vitték (őket gyakran nevezték egyúttal *kabız-i mal*nak).²¹ Miután a budai tartományi kincstár a befolyó jövedelmeket mind helyben költötte el, a magyarországi mukátaa-rendszer működése egy tekintetben teljesen elütött a központi, mondjuk a *mukataa-i evvel* hatáskörébe tartozó régiók gyakorlatától. Ott elkülönítették a helyi költségekre szánt és a központba küldendő összegeket, s az utóbbiakat egymást követő részletekben (*irsaliyye*: „küldemény”, „átutalás”) a havá-

18 Hasonló beosztású ámilok másutt: İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA) A.DVN 794, p. 106.

19 Minden vonatkozó információ a „*mukataa-i evvel*” ügyosztály által kiadott nemes rendeletek defteré”-ből származik; ld. BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 6910.

20 Vö. H. İnalcık: Havaşla. In: The Encyclopaedia of Islam. III. H–Iram. Ed. by B. Lewis–V. L. Ménage–Ch. Pellat–J. Schacht. Leiden–London, 1986. 283–285.; L. T. Darling: i. m. 157–158.

21 K. Schwarz: i. m. 75.

lék szállították Isztambulba. Ezen a néven két befizetés volt: az újévi (*nevruz irsaliyyesi*) és az augusztusi (*ağustos irsaliyyesi*). Mivel a budai vilájetből nem vittek pénzt Isztambulba (csak onnan hoztak ide), az itteni szervezetben a haválék a fent említett feladatok ellátására szorítkoztak. (A temesvári tartomány ugyanakkor többletet termelt, tehát elképzelhető, hogy ott voltak az utóbbi értelemben vett pénzz szállítók.)

Az említett 46 budai vilájetbeli mukátaa mérete és jelentősége természetesen rendkívüli módon különbözött egymásétól. A legnagyobbakért 1568–1570 táján három évre 1 millió akcsét vagy annál nagyobb összegeket fizettek. E kategóriába 14 egység tartozott, közülük is kiemelkedett a váci, az új szultáni hászok és a budai mukátaa. Az elsőt több mint 5 millióra értékelték, a másodikat 3 millióra, a harmadikat pedig csaknem 2 millióra. A 16. században hosszabb távon a váci és a budai őrizte vezető helyét, és megfigyelhető, hogy azok a mukátaák értek a legtöbbet, amelyek nagy hász-városokat és kikötőket vagy átkelőhelyeket foglaltak magukban. A nagy mukátaák olykor tíz–húsz külön bevételi forrást egyesítettek, s ezek között mindig kiemelkedő helyet foglaltak el a szultáni koronabirtokok. Nincs tehát alapja annak a L. T. Darlingnál is olvasható nézetnek, hogy a hászokra az adóbérletet inkább csak a 16. század végétől és főleg a 17. században terjesztették ki.²² Magyarországon az iltizám a hász-jövedelmek beszedésének alapvető eszköze volt és maradt a 16. század egészében.

A másik módszer, mint említettem, az évi átalányadó (*maktu* vagy *kesim*) volt, habár jól megnézve ez sem áll távol a mukátaától. Az általam vizsgált „mutató” arra enged következtetni, hogy a korabeli pénzügyigazgatás emberei a maktut a mukátaa egyik speciális esetének fogták fel. Erre utal, hogy minden átalányfizető településnél a „...falu/város mukátaája” (*mukataa-i kariye-i/ varoş-i...*) formula áll. Ez a megoldás csupán abban tért el a szokványos iltizámtól, hogy a közvetítők kizárásával a közösség egyezett meg kincstárral a fizetendő összegről, s maga gondoskodott a rendszeres befizetésekről. Hogy itt nem egyszerűen a szandzsákösszeírásokban bejegyzett jövedelmek mechanikus megfizetéséről, hanem a települések és a kincstár alkujának eredményéről van szó, az abból derül ki, hogy az átalányösszegek minden esetben eltérnek a defterekben előírányzott adóösszegektől (meglepő módon sokszor alattuk maradnak). De ettől függetlenül a maktu falvakat bármikor besorolhatták valamelyik mukátaába (iltizámba), és fordítva: adóbérletből ismét maktuvá alakíthatták. Így tehát az átalányfizetést speciális adóbérletnek tekinthetjük, ahol a ráják a vállalkozók, és amelyet azért lehetett olcsóbban üzemeltetni, mert a vállalkozásban dolgozó adóbérlő költségeit meg tudták takarítani. Ha meg akarták őrizni kedvező státusukat, akkor a ráják időnként maguk is úgy viselkedtek, mint a mütezimek: többet kínáltak az átalány addigi összegénél, és ezzel távol tartották településüktől az „életveszélyes” adóbérlőket. Ilyenfajta ajánlatokra a „mutató” több példát tartalmaz.

²² L. T. Darling: i. m. 47., 142.

Az oszmánok által meghonosított „klasszikus” iltizám-rendszert a tizenöt éves háború (1593–1606) alapjaiban rendítette meg, a 17. századi pénzügyi átalakulás pedig lényegében felbomlasztotta. Míg korábban a mukátaák száma több tízre rúgott, a 17. századi budai pénztári elszámolások csak 5–7 mukátaáról és mintegy 10, az előbbiektől elválasztott „átkelés vagy átkelőhely”-ről” (*ubur*) és „vámhely”-ről (*gümrük*) szólnak.²³ A bevételek szintén radikálisan csökkentek: a 17. század folyamán a mukátaák évente mindössze 5–6 millió akce között jövedelmeztek. A pénzügyigazgatásban a birodalom más tartományaiéhoz hasonló változások következtek be. A belgrádi mellett megszervezték a „váci pénzügyi felügyelőség”-et (*nezaret-i Vaç*), s nemcsak a szorosan vett magyar területek, hanem több balkáni szandzsák mukátaait is ennek rendelték alá.²⁴ Ez összefüggött azzal, hogy a századvégi háborúk miatt Magyarország teherbíró képessége drasztikusan csökkent, s az itteni katonaságot már csak a Balkán adóiból tudták eltartani. A mukátaák és az iltizámok helyét növekvő mértékben a „testületi birtokok vagy jövedelmek” (*ocaklık*) foglalták el, sőt a szultáni hászok nagy részét is odzsaklikokká alakították át. Hegyi Klára számításai szerint 1677-re a magyarországi dzsizje-adók 98%-át, a mukátaák 30%-át és a szultáni hászok 63%-át ilyen testületi birtokként hasznosították.²⁵

Általánosan megfogalmazva az odzsaklik-rendszer²⁶ azt jelenti, hogy a központi kormányzat valamelyik rendelkezésére álló bevételi forrást hosszú távra átengedte valamelyik állami- és palotaintézmény, katonai egység és egyéb közfunkciót betöltő személy (csoport) fizetésére vagy a működéséhez szükséges nyersanyagok, élelem stb. biztosítására avagy azok költségeinek fedezésére. Tette ezt oly módon, hogy legtöbbször, de nem mindig, a javadalmazottak testületére ruházta át a neki juttatott bevételek behajtásának, szétosztásának és elszámolásának feladatát, miközben megfelelő ellenőrzést gyakorolt eme tevékenysége felett. A rendszer lényege tehát az volt, hogy az állam közvetlen kapcsolatot teremtett felhasználó és forrás között, a lehetséges mértékig kivonult a kettő közötti közvetítésből, a bevételek beszédéséből és újraelosztásából, és ennek nyűgét a javadalmazottakra hárította át. Az oszmán központi pénzügyigazgatás szempontjából ez az eljárás – Viktor Ostapchuk találó megállapítása szerint – visszavonásig érvényes mukáta-kiutalásként vagy kiterjesztett havá-

23 BOA MAD 5193, p. 3.; BOA Bab-i defteri, Baş muhasebe, Budun hazinesi kalemi, 16 727, p. 6.; 16 728, p. 6.; 16 729, p. 4–6.

24 A legelső, általam ismert adatok a két pénzügyigazgatási egység létéről 1591-ből (Belgrád) és 1611–1613-ból (Belgrád és Vác) származnak; ld. BOA MAD 9820, p. 69. és ÖN Türk. Hss. Mxt. 612, p. 46–47.

25 Hegyi Klára: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 313.

26 Vö. Rh. Murphey: The Functioning of the Ottoman Army i. m. 187–208.; Nejat Göyünç: Yurtluk-ocaklık deyimleri hakkında. In: Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na armağan. İstanbul, 1991. 274–277.; Murat Çizakça: Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520–1697. The Journal of European Economic History 22(1993) 219–232.; B. Çakır: i. m. 89–93.

leként határozható²⁷ meg, bár ehhez hozzá kell tenni, hogy a 17. század folyamán növekvő mértékben utaltak ki odzsaklikként állandósult hadiadót (*avarız*), dzsizjét és különféle természetbeni szolgáltatásokat, vagyis eredetileg nem feltétlenül a mukátaa-rendszerben kezelt jövedelmeket is.

Ahogy a magyarországi várkatonák és más hivatalnokok ilyen odzsaklikokhoz jutottak, a mukátaákra, a vállalkozások állandó megújítására egyre kevésbé volt szükség, hiszen a jövedelemre jogosultak többnyire maguk gondoskodtak a nekik kijelölt jövedelmek beszedéséről. Ezért tehát az a szakirodalomban szélteben elterjedt nézet, hogy a 17. század az adóbérletek robbanásszerű terjedésének időszaka, Magyarországra nézve egyáltalán nem tartható.²⁸ Sőt, a magam részéről úgy látom, hogy az egész birodalomra nézve sem, mert az odzsaklik mint a jövedelmek szétosztásának és begyűjtésének módszere másutt is (főleg a határvidékeken) óriási fejlődésen ment keresztül.²⁹ Hogy például az anatóliai adóbérletek száma a 16. század eleji 602-ről 1636-ra 309-re esett vissza, önmagában fontos figyelmeztető jel lehetett volna azok számára, akik a fenti állításokban hisznek.³⁰ Igaz, az adóbérlet a 16. század közepétől valóban betört, majd fokozatosan elterjedt olyan szférákban, ahol korábban nem alkalmazták (például a beglerbégi, szandzsákbégi és defterdári állások adományozásában), de ez csak egyik aspektusa a változásoknak.³¹ A fentiekben bemutatott és még folytatandó, elmélyítésre szoruló helyi vizsgálatok remélhetőleg mielőbb lehetővé teszik, hogy szakíthassunk a 17. századi pénzügyigazgatással kapcsolatos köz-helyekkel, köztük az egyik legnagyobbal: az adóbérletek folyamatos térnyerésének elképzelésével.

27 Viktor Ostapchuk: The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628. Ph.D. Thesis, Harvard University. Cambridge, Mass., 1989. 194-198.

28 E hagyományos nézet velős összefoglalása: Bistra Cvetkova: Recherches sur le système d'affermage (*İltizam*) dans l'Empire Ottoman au cours de XVIe-XVIIIe s. par rapport aux contrées Bulgares. Rocznik Orientalistyczny 27(1964) 111-132. A 17. századi változásokat korábban egyöntetűen az oszmán államigazgatás decentralizációjaként és hanyatlásaként értelmezték, amit az adóbérleti rendszer terjedésével szoktak összefüggésbe hozni; erről ld. Halil İnalcık: Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. In: Studies in Eighteenth Century Islamic History. Ed. by Th. Naff-R. Owen. Carbondale-Edwardsville-London-Amsterdam, 1977. 27-52., 362-369.; Üç: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. Archivum Ottomanicum 6(1980) 327-333. Újabban a „hanyatlás” tézisének komoly kritikák érték; a kérdéskör kiegyensúlyozott áttekintése: Cemal Kafadar: The Question of Ottoman Decline. Harvard Middle Eastern and Islamic Review 4(1997-1998) 1-2. sz. 30-75.

29 A keleti határokról ld. Rh. Murphey: Regional Structure i. m.

30 Ömer Lütfi Barkan: H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15(1953-1954) 297.; Rh. Murphey: Regional Structure i. m. XXVI-XXVII.

31 Erről ld. Klaus Röhrborn: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin-New York, 1973. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Beihefte zur Zeitschrift „Der Islam”. N. F. Bd. 5.) 107. skk.

PÁL FODOR

SOME NOTES ON OTTOMAN TAX FARMING IN HUNGARY

On the basis of an “inventory of tax farms in the province of Buda” (*defter-i fihrist-i mukataa-i vilayet-i Budun*), the paper describes the administration of Ottoman tax farms in Hungary in a comparative way (the reference area being the Lower Danube). Its main concern is the sixteenth-century practice but the seventeenth-century transformations are also touched upon. The widely held view that the seventeenth century saw the rapid spread of tax farming, is untenable for Hungary; in this period, the tax farms were increasingly replaced by “corporate estates” (*ocaklilk*) not only in Hungary but in other parts of the empire as well.

A temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai

Az oszmán állam több, egyenként is fontos és hatásos módszer együttes alkalmazásával érte el azt, hogy a Balkán-félsziget szilárdan beépült a birodalomba. E módszerek egyike a félsziget népeinek militarizálása volt: a szerzeteseket is beleértve nem volt olyan társadalmi rétegük, amely kisebb-nagyobb mértékig ne kényszerült volna arra, hogy akár harcoló katonaként, akár valamilyen előírt segédszolgálatral erősítse a hadsereget. Ez utóbbi tennivalók – amelyekben kiemelt fontosságra jutott a belső rend, a közlekedés és az áruforgalom védelme, tehát egy valójában katonai feladat – ellátói szolgálataik ellenében teljes vagy részleges adómentességet élveztek; a szakirodalom privilegizált rájáknak nevezi őket.

A 15–16. századi balkáni katonaparaszti szervezetek egyik részét a törökök Kis-Ázsiából plántálták át európai tartományaikba (*jaják, műszellemek, jürükök, derbendzsik*), másik részük a Balkán-félszigeten született még az oszmán hódítás előtt, a hódítók csak átvették, megerősítették és sikerrel használták őket (*martalócok, vlahok, vojnukok, akindzsik*, illetve a balkáni-török találmány *dogandzsik*). E szervezetek közül a 16. század közepén néhány Magyarországon is megjelent. Időben elsőként a katonáskodó szabados parasztok, a *műszellemek* szervezetét állították fel az akkor még színmagyar lakosságú Baranyában, a hódoltság délnyugati határán. A műszellemeket minden adó alól felmentették, és arra kötelezték, hogy a szultáni hadjáratokban és a helyi harcokban lovasként fejenként vegyenek részt. A helyszíntől, a magyar népességtől teljesen idegen szervezet itt két évtized alatt elhalt.

A későbbiekben mindennemű balkáni katonaparaszti szervezet a magyarországi hódoltságnak csak abban a déli sávjában tudott tartósan fennmaradni, amelynek háborúban kipusztult településeibe nagy tömegű balkáni, délszláv és vlah keverék népesség költözött be a törökök által is elismert és felhasznált előljáróival, a kenézekkel és a primityurokkal együtt. A beköltözők etnikumát lehetetlen pontosan meghatározni, a nevek szerb–vlah keveréket mutatnak. A Duna–Tisza köze legdélibb részén, amelyet már az 1540-es évekre ez a népesség árasztott el, mind a paraszt-műszellemek, mind a paraszt-martalócok szervezetét felállították. Ezenfelül a Duna és a Tisza mellett futó utak őrzésére az 1550–1560-as évtized fordulóján négy puszta falut teljesen adómentes műszellemekkel telepítettek be; a szolgálataikat megszabó rendelet ugyan nem ne-

vezi őket *derbendzsik*nek, azaz a közlekedési utak őrzőinek, szolgálatuk teljesen ennek a kategóriának felelt meg. Az 1570-es évekre a műszellem-szervezet a Bácskában is visszaszorult, a megmaradt katonaparasztokat a szegedi szandzsák várának védelmére vonták össze.

Az 1570–1580-as években Somogyba, a koppányi szandzsák területére tömegesen, Tolnába, a simontornyai szandzsákba kisebb számban telepedett be a török forrásokban vlahnak nevezett, etnikailag szintén kevert balkáni népesség. Nyilvánvaló, hogy vlahként való meghatározása nem etnikumának, hanem jogállásának szólt, bár már ez sem felelt meg teljesen a 15. században lefektetett szabályozásnak. Hajdani, nagyméretű adómentessége helyére az általánosnál mérsékeltebb és átalányban fizetett teher, de mégiscsak adófizetés lépett, a vlahok egymást váltó, személyes katonáskodását pedig a közülük állított műszellemek hadi szolgálata helyettesítette. A betelepedők közösségét egy püspök és katonai előjárók, kenézek és tizedesek vezették.

A budai vilájet katonaparaszti szervezeteinek története röviden úgy foglatható össze, hogy ezeket az oszmán hatóságok mindenütt megszervezték az 1540-es években, amikor az elégtelen katonai megszállást kívánták velük erősíteni. A szervezetek csak eredeti talajukon voltak életképesek, ott, ahol a népesség balkáni betelepülőkre cserélődött ki. Az 1570–1580-as évekre a rendszerbe tagolt szabados parasztok száma a balkániak körében is csökkent, megmaradtak viszont a kenézek vezette, katonainak tekinthető keretek, amelyeket az oszmán hadvezetés bármire felhasználhatott: segítségével alkalmi és állandó katonákat egyaránt toborozhatott.¹

A hódoltság időben második tartománya, a temesvári vilájet jóval kisebb területet foglalt el, mint a budai. Ám amiatt, hogy népessége csaknem teljesen kicserélődött, etnikai változásait sokkal nehezebb nyomon kísérni, mint a balkáni telepések kisebb vidékeket érintő, bácskai és somogyi beköltözését. A vilájet forrásadottságai nagyon jók: az 1550–1570-es évekből a temesvári, a modavai (moldovai), a lippai (benne a pankotai/jenői) szandzsákról három-három, a csanádi és a gyulai szandzsákról két-két török összeírás maradt ránk, ráadásul egy részük kiadott.² A vilájet összes szandzsákjáról 1567–1569-ből maradtak az első össze-

1 Az eddigiekben azt a terjedelmesebb tanulmányt foglaltam össze, amely a balkáni katonaparaszti szervezeteket és ezek megjelenését vizsgálta a budai vilájetben. (Hegyi Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135[2001] 1255–1311.) A továbbiakban ugyanezeket a szervezeteket tekintem át a temesvári vilájetben.

2 Az 1554., valamint az 1569. és 1579. évi összeírásból (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [= BOA] Tapu 290, 364, 579.) a két szandzsák településhálózatát Engel Pál rekonstruálta: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). Szeged, 1996. (Dél-alföldi Évszázadok 8.) A három defterből „Lexikon”-nak nevezett összeítést készített, amelyben a lakott és pusztá helyek névváltozatait, fekvését és adózó háztartásaik számát tüntette fel; céljának megfelelően sem a népesség etnikumával, sem a nevek fölél írt megjegyzésekkel nem foglalkozott. Én az eredeti összeírások alapján ezekre figyeltem, a helyek azonosításában Engel Pált követtem. A csanádi és a gyulai összeírásokat Káldy-Nagy Gyula közölte teljes fordításban: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 15.), ill. Uő: A gyulai szandzsák 1567.

írások, a népességet ezek alapján kísérlem meg felmérni (ahol lehet, természetesen visszatekintve 1554-re).

A temesvári vilájet a Temesközt, valamint ettől északra a Maros–Körös közt foglalta el, Körösön a Fekete- és a Hármaskörös folyását érte. Az 1566. évi török hadjárat után a területen hat szandzsák osztozott. A központi, temesvári szandzsákokat, amelynek bégje maga a temesvári pasa volt, nyugaton a Temes, délen az Al-Duna, keleten a Karas határolta, északnyugaton viszont kiterelődött, és Arad és Felnak térségében a Marosig ért. A temesvári szandzsák délkeleti végéhez a jóval kisebb területű modavai szandzsák csatlakozott, amely Orsovától Haram váráig a Duna széles északi partvidékét, Haramtól északkelet felé pedig a Karas menti síkvidéket és a Szörényi Érchegeység nyugati lejtőit foglalta magában.

A temesvári szandzsák nyugati határától, a Temes alsó folyásától a Tiszáig, majd fel a Marosig, azt átlépve Orosháza magasságáig a csanádi szandzsák húzódott. A tőle északra és északkeletre fekvő terület már a gyulai szandzsák, amely a Marostól a Hármaskörös és a Fekete-Körösig terjedt. Délen nem lépte át a Marost, a keleten hozzá csatlakozó lippai szandzsák viszont a folyó mindkét partjára kiterjedt. A temesvári szandzsák északkeleti és a lippai keleti, illetve az előbbi bankjainak, későbbi jénőinek nevezett, kis területű szandzsák kerületei, náhijei nyúltak be legmélyebben az Erdélyi Fejedelemségbe: a vilájet keleti határa elkerülte a Temes felső folyását, Karánsebes és Lugos vidékét, majd Lugos fölött élesen keletre, onnan északra fordult, átlépte a Marost, bekanyarította a Desznit (Dézna) és Borosjenő körül és fölött fekvő vidéket, ezzel jócskán behatolt a Körösök közére is. A vilájet tehát elnyelte Torontált, Temest, Krassót, Szörényt, Csanádot, Aradot és Zarándot, és belekapott Békés és Bihar megye szélébe is.

E jókora terület népessége a 16. század közepéig csaknem teljesen kicserélődött. A Temesközből a 15. században és a 16. század első felében ugyanaz a balkáni: vlahhal kevert szerb népesség érkezett dél és délnyugat felől, amely a Bácskát, majd Somogyot árasztotta el, és amely a század közepére gyakorlatilag elszorította a Duna–Tisza–Maros között.³ A terület keleti határvidékére a tatárjárás óta folyamatosan román betelepülők érkeztek, akik zömükben „nem a tulajdonképpeni Erdélybe, hanem annak nyugati határvidéke külső, a magyar Alföldre néző oldalán épült várak (Miháld, Sebes, Zsidó, Halmos, Illyéd, Krassófő, Borzafő, Kövesd, Szád, Váradja, Világos, Deszni, Pankota, Solyomkő, Valkó, Nyaláb, Aranyos, Kővár) uradalmaiba telepedtek be”.⁴ A felsorolásban

és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) Az általa közölt négy összeírás jelzete: BOA Tapu 365. és 580. A lippai (és a pankotai-jenői) szandzsák adóösszeírásait (BOA Tapu 292, 457, 578.) Fodor Pál szándékozik kiadni; az ő fényképmásolatait használtam, amelyeken a helységek egy részét már azonosította.

³ *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. (Vázlat). In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 20–22.

⁴ *Makkai László*: Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526). In: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 313.

egy sor olyan majdani náhije-székhely (török járási központ) – Krassó, Szád, Váradja, Deszni, Pankota – akad, amelynek falvaiban a török összeírók román lakosságot regisztráltak.

A török összeírások vizsgálata csak a személynevekre alapozható, itt nincsenek – ahogy a budai vilájetből maradtak – külön listák vlah jogállású vagy más szabados falvakról. A modavai szandzsákban meg a csanádi és a temesvári nagyobb részében ismerős terepen mozgunk: a nevek ugyanazt a balkáni népességet idézik, amely a budai vilájet déli sávjába költözött be. Hosszabb helyi múltja már az első, 1554. évi temesvári török összeírásban szembetűnik, amelyben nemcsak a bácskaiakra emlékeztető, kis és szegény, láthatóan új telepek sorakoznak, hanem népes, megállapodott falvak is. A betelepedés még nem állt le. 1567-ben pl. a csanádi szandzsákban még 10 olyan pusztát írtak össze, amely 1579-re szerbekkel népesedett be. A balkániaktól megszállt vidékek névanyaga az 1560-as évek második felében csak azzal a helyi újdonsággal szolgál, hogy a családfők apai nevét az írnokok gyakran toldották meg az *-ity* képzővel, tehát nem Zsivko Laze-t vagy Sztepan Marko-t, hanem Zsivko Lazity-ot és Sztepan Markovity-ot írtak, ami azt valószínűsíti, hogy maguk az összeírók is szerbek voltak.

A vilájet keleti sávjának falvaiban a nevek részben vagy teljesen románra váltanak. Délről észak felé haladva a karasovai, bogcsai, marcsinai, bozvári, firdenai, bozsori, facseti, monostori, filipi, kaprivári, szádvidéki, husznai, váradjai, kápolnai és déznai náhijék falvaiban többnyire román lakosokat írtak össze, akik nem a balkáni vlahok délszlávval kevert neveit viselték, hanem azokat a román neveket, amelyek a fogarasi urbáriumokat is megtöltik.⁵ E határvidéken maguk a falunevek is gyakran románok. 1569-ben a marcsinai kerület 54 lakott helyéből 25-nek a neve a román *-st* képzőre végződött, és a többi, vele szomszédos határ menti náhije falvainak is átlagosan a harmada viselt román nevet. E térség jellemzője az is, hogy falvai kicsik. Az előbb emlegetett marcsinai kerület 54 helysége között csak öt olyan akadt, amelyben 1569-ben 20 adózó háztartásnál többet írtak össze (egy ebből is város), 25-ben viszont a hánék száma tíz alatt maradt. A lippai szandzsák határszéli és Maros menti kerületeit szintén az apró falvak jellemezték (sok olyan hely volt, amelyben két-három családfőt írtak össze, akiknek bizony emiatt gyakran lehetetlen a nemzetiségét megállapítani). A románok betelepődése folyamatos volt. A temesvári szandzsák határszéli kerületeiben több olyan falut írtak össze 1569-ben, amelynek ismeretlen

5 *D. Prodan: Urbaniile ȧrii Făgăraşului. I. 1601–1650.* Bukarest, 1970. Mutatóban a török összeírások leggyakoribb román nevei, ahogyan az arab betűs lejegyzésből kiolvashatók: Opre/Opra, Opris/Oprisa, Radul, Joan, Jon/Jun, Luka, Vlad, Roman, Rus/Rusz, Ilije, Tripon, Kriszta/Krisztia, Gavril/Gavrila, Janku/Jankul, Lup/Lupa/Lupul, Kracsun, Mircsa, Niku, Mikul/Mihul, Rad, Radvan/Radovan, Koszte/Kosztin, Kosztadin, Sztan (és sok változata: Sztanka, Sztonka, Sztankul, Sztancsul, Sztansa, a megszerbesített Sztanity), Avram, Doma/Toma, Lupsa, Bude, Groza, Baloban, Hancsul/Hankul, Dobra, Timofile, Oros, Lugoşan, Baric, Moldovan, Dancsul, Vancsa, Magura/Maguran, Moga, Miucu, Balan, Maniu/Maniul, Petre (és sok változata: Petrisor, Petrisan, Petrika, Petrikoje, Petrovan), a Drag-gal kezdődő nevek: Dragan, Dragos/Dragosin, Dragoja, Dragomir stb., Prodan, Goga, Gavrila/Gavriste, Roska, Dan, Serban/Sorban stb.

az előzménye, és nevét lakóiról kapta. Maldest falu mindhárom családfője a Maldes nevet, Percsest mind a hét családfője a Percse nevet, Zidelest családfői közül kettő a Zidele nevet, Golubest négy családfője közül három a Golub nevet, Uzjest falu mindhárom családfője az Uze nevet viselte.⁶

Az Al-Dunától a Marosig, a Tiszától a keleti hegyekig alig van viszont magyar falu, alig akad magyar lakos. Minden bizonnyal valóban hiányoztak, de megtörténhetett az is, hogy az írnokok a maradék magyarok nevét is gyakran szerbbé gyúrták. Legegyszerűbb megoldásként felcserélték a nevek sorrendjét, és jegyezték be Ambrus Ballagót, Endre Balokot vagy Gábor Vargát. Ezek az esetek nem okoznak gondot, ahogy az -ity képzővel ellátott magyar vezetéknevek sem: Gaspar Tolvajity⁷ a magyar Tolvaj Gáspárral azonos. Úgy látom, a magyarok kiválogatásának első, biztos szempontja a magyar vezetéknev léte, függetlenül attól, hogy az írnok szerbesítette-e. Olyan helyeken, ahol a lakosok magyarok vagy túlnyomóan magyarok maradtak, a vezetéknevek is tovább éltek. Még a muszlimokkal és balkániakkal megrakott Temesvárott is könnyű rátalálni azokra, akik biztosan magyaroknak tekinthetők: Herceg Lukácsra, Varga Gáspárra, Mészáros Jánosra, Sáros Tomásra, Garas Fábiánra, Ötvös Jákobra vagy Fejérvári Andrijásra.⁸

A gondok ott kezdődnek, ahol megszűnik a vezetéknev, és egyeduralkodóvá válik a balkáni névadás, amely a románokra is jellemző volt: a saját név és az apai név (szerbeknél gyakran -ityre végződő) kettőse. A csupa keresztnév között sok a magyar alak, összekeveredve szláv és román formákkal. Az adózó családfő pl. Mircsa Gyurity (ez melleleg Györgynek is olvasható), két fia János és Ambrus⁹ – mit kezdünk az ilyen, végtelen mennyiségben felbukkanó családokkal? A családnév nélkül álló, magyar alakú keresztnévek olyan benyomást tesznek, mintha a népesség nem elhanyagolható része magyar maradt volna.

Sok olyan név volt használatban, amelyeknek arab betűvel egyformán írták a szláv és a magyar, ha volt, a román alakját is: Simon, Lázár, András/Andrijás, Filip, Tódor, Tomás, Lukács stb. E közös nevek számát tovább szaporította, hogy a temesvári tartományban balkáni és román környezetben a Petárral és a Radullal egyenrangú és gyakran adott keresztnév volt a János, az István, a Miklós, a Balázs, a Sándor és a Lackó, az erdélyi határszélen a Farkas és a Zsigmond is, és találkozunk más magyar személynevekkel is, amelyeket ritkábban, de mindegyre használtak. Ezek takarhattak maradék magyarokat, valószínűbb azonban, hogy csupán közösen használt nevek, esetleg „dívatnevek” voltak, ahogy a románok körében kedvelt Farkas és Zsigmond esetében a névadási dívatot érzem meghatározónak. A magyar, balkáni szláv és erdélyi román személynevek keverékében, amelyben már nincsenek vezetéknevek, egyedül a környezet

6 BOA Tapu 364, p. 392, 399, 400–401, 415.

7 BOA Tapu 457, p. 174.

8 BOA Tapu 579, p. 26.

9 BOA Tapu 457, p. 170.

milyenisége segíthet. Egy rácoktól lakott falu Fabian Matity nevű családfője lehetett éppen magyar: Fábián Máté is, de gyermekei és testvérei szláv neve és a falu többi lakosa ezt valószínűtlenné teszi. Egy főleg románok lakta faluban több családfő apai neve Imrity volt, Magul, Petar és Baksa keresztnéveik azonban legfeljebb azt a feltételezést engedik meg, hogy közös őstüket Imrének hívták.¹⁰

Ilyen esetekben, amikor a szerb vagy román lakosok közül csak néhányan viselnek magyar alakú vagy magyarra emlékeztető keresztnévet, a falut szerbnek vagy románnak veszem. Ha több olyan lakos akad, akinek magyar családneve vagy két generáción át magyar keresztnéve van, a magyarokat létezőknek, a falut vegyes lakosságúnak számítom. A módszerben sok az önkényesség, de nem találtam pontosabbat.

A 'még vannak' és a 'már nincsenek magyarok' közötti határ többnyire világos, ötven faluösszeírás átvizsgálása után az ember nem téved el attól, ha a balkániak és a románok tengerében mindegyre Jánosokkal és Farkasokkal találkozunk. Sok esetben azonban a legjobb igyekezet és tapasztalat sem vezet eredményre, mert az arab betűkhöz tartozó pontok elhagyása miatt a nevek szerbnek–románnak és magyarnak is olvashatók. Példaként a három etnikum találkozásában fekvő tirgovistei náhije Varadinc nevű faluját említem, amelynek balkáni és román nevet viselő lakói között három család okoz gondot. Az első Doma János és fia, Bálint: a Toma/Doma a vidék egyik leggyakrabban előforduló neve, a magyaroknál család- és keresztnév, a balkániaknál és a románoknál személynév; a Bálintnak keresztelt fiú inkább magyar apát mutat. A másik két családfő ugyanazt az első nevet viselte: Buga (Juga?) István és Miklós. Nevük a szükséges pontok nemlétében a magyar Buga és a román Iuga is lehetett, s mint-hogy fiúgyermeket nem írtak melléjük, az utódok nevéből sem következtethetünk semmire.¹¹ A falut tíz adófizető család lakta, e három kétes eset miatt a helyet részben magyarok által lakottnak számítom, de egyáltalán nem biztos, hogy helyesen. Az pedig szláv és román nyelvészeti ismeretek hiányában – valószínű, hogy azok birtokában is – reménytelen, hogy egy falu közösségén belül szerbeket és románokat szétválasszunk, mert ha a helyet együtt lakták, a neveket is egyformán használták.¹² Ezért a következőkben csak annak megállapítására vállalkozom, hogy egy vidéket túlnyomóan balkániak vagy túlnyomóan románok laktak-e, és hogy tőlük nyugatra és északra hol kezdődik a magyar települések vonala.

10 BOA Tapu 292, p. 282, 287–288.

11 BOA Tapu 364, p. 346.

12 A szerb–román falvak egyike, a Karas mellett fekvő Jám lakói így festettek 1569-ben (BOA Tapu 364, p. 462.): Mihai Sztancsul és két fia: Joan – vagy Jovan – és Filip; Jankul Sztancsul; Petre Bogdan és fia: Kozma; Radoszav Radity és fia: Todor; Miklos Kriszta és fia: Baksa; Kracsun Radoszav és fia: Petar; Jakob Anka(?) és fiai: Petar és Imre; Radul Mocse; Lupis Istvan és fiai: Lupsé és Joan; Dabriu Petar; Vukdrag Barat; Mikla Isztor(?). A falu román többségűnek látszik, de szerb nevű lakosai is voltak, néhány család nemzetisége pedig eldönthetetlen.

A Temesköz nagyobb, déli és központi része, a temesvári, csakovai, pancsovai, verseci (semliki), bogcsai és cserényi náhijék, valamint a Duna menti modavai és a Karas menti karasovai náhijék teljesen elszerbesedtek (közülük a keletiek elrománosodtak), csak Temesvár közelében maradt két, teljesen vagy részben magyar népességű folt. Az első a várostól nyugatra, a Bega nagy kanyarját övező, kiterjedt mocsarak északi partján volt található, és hat faluból állt. Eből a népes Csemejt, Köcsét (Kecsa), Csombolt és a közepes Papdit magyarok lakták, Vaját és Utvin városát részben ők.¹³ A másik településfolt Temesvártól keletre, a Bega mentén feküdt. Öt helyséből állt, amelyekben balkániak mellett maradék magyarok is laktak: Gorna-Bisztra, Sebesfok, Veliki-Gyertyános, Stefán Szelo falvak és Rékas városa.¹⁴ E két településfolt mellett néhány nagyobb helyen, többségben náhije-székhely városban is, így Csákován, Iktáron, Marcsinán, Sárádon és Varjason¹⁵ tartotta még magát több-kevesebb magyar, ezek azonban egymástól elszigetelt helyek voltak, esetükben nem beszélhetünk magyar foltokról.

A temesvári vilájet nyugati sávját elfoglaló csanádi szandzsák nagyobb, déli fele – a becskerekí, becsei és galati náhijék, illetve a csanádi náhije délkeleti része – gyakorlatilag elrácosodott, csak a becskerekiben maradt három színmagyar falu: a népes Ötebő és a tőle nyugatra, egymás szomszédságában fekvő, középnagy Harkány és Udvarnak (ezeket némi erőszakkal a Temesvártól nyugatra fekvő magyar településfolt folytatásának tekinthetjük). A magyar és a balkáni etnikumot nem annyira a Maros, azaz egy nyugat–keleti vonal osztotta két részre, hanem egy képzeletbeli délnyugat–északkeleti vonal, amely (Török)Kanizsától Csanádon át Kovácsházáig húzódott, s amelytől nyugatra megmaradt a magyar lakosság, keletre viszont szaporodóban voltak a vegyes és tisztán balkáni lakosságú helyek. Csanádtól keletre a Maros déli és északi partján széles sávban szerb falvak sorakoztak. 1567-ben a négy náhijében összesítve 98 helységet vehetünk balkáninak, 44-et magyarnak és ötöt vegyes lakosságúnak.

A csanádi szandzsáknak a Szeged–Csanád közötti Maros-szakasz fölött elterülő részével indult a temesvári vilájetnek az az alföldi, északi peremvidéke, amely megőrizte magyar népességét. E zóna kelet felé a gyulai szandzsákba lépett át, amelynek északi kerületeiben, a békési, a gyulai és a zarándi náhijékben, valamint abban a néhány faluban, amely már Biharban feküdt, mindenütt magyar népesség élt. A magyar településsáv a lippai szandzsákban sem szakadt meg, de erősen megritkult: a Fehér-Köröstől délre a világosi, a pankotai és a feltóti náhijékben erős kisebbségbe szorult, a Fehér-Köröstől északra a jenői és a déznai náhijék többségben maradt magyar falvaiban folytatódott. Fontos, mert az eddigi felfogást valamelyest korrigálja, hogy a Maros nem működött népeket szétválasztó határfolyóként. Csanádtól a vilájet keleti határáig nemcsak déli, hanem északi parti sávja is teljesen elszerbesedett – keleten elrománosodott –, és

13 BOA Tapu 364, p. 41–45, 69.

14 Uo. p. 94–96, 113, 117.

15 Uo. p. 80, 105, 142, 324, 373.

ez az északi sáv sem korlátozódott a folyó szűken vett mentére. A lippai szandzsákban az északi partot négy náhije, nyugatról keletre haladva a paulisi, a kapruciai, a varadjai és a husznai kerület szegélyezte, s ezek kerekítve 140 lakott helye közül csak hármat vehetünk magyar, 27-et magyarokkal vegyes lakosságúnak. Az 1560–1570-es években tehát a balkáni népesség Csanádtól keletre teljes hosszában átlépte a Marost, és ellepte a tőle északra fekvő falvak széles sávját.

A vilájet keleti határvidéke – ahogy röviden már kitértem rá – a betelepődő románok lakhelye lett. Annak, aki a személynevek alapján próbál véleményt formálni a lakosok nemzetiségéről, ezen a vidéken támad a legtöbb gondja.

A temesvári szandzsák keleti náhijéi területükben is kicsik voltak, és falvaik is kis lélekszámúak. 1569-ben a firdenai náhijében átlagosan 10,6, a bozváriban 10,5, a bozsoriban 7,8, a marcsinaiban 11,7, a facsetiben 10,2 adózó háztartás élt egy lakott helyen. A lippai szandzsáknak a Marostól északra fekvő, határszéli kerületeiben a falvak még kisebbek. Példaként a legkeletibb náhijét, a kápolnait néztem meg alaposabban.¹⁶ 1567-ben 51 lakott helyet írtak össze benne, amelyeknek három legnépesebbikében is csak 10, 11 és 12 család élt. A zöm, 38 falu az egy-öt hánés kategóriába tartozott, leggyakrabban három család jelentette az egész lakosságot. Az 51 lakott hely mindegyikére átlagosan 4,2 háztartás jutott.

Tíz olyan helyen, ahol az összeírt egy-két-három családfő olyan nevet viselt, amelyet szerbek, románok és magyarok egyaránt használtak, értelmetlen a néhány lakos nemzetiségét találgatni. A nevek átírása (ebben nem voltam mindig biztos, így az eredmény néha kétséges) után úgy találtam, hogy a maradék 41 faluból 16-ot románok laktak, 17-et románok és szerbek, 8-at románok és magyarok vegyesen; szerb–magyar együttlakással nem találkoztam. Ez megerősített abban a tapasztalatomban, amely Somogytól a Bácskán át egészen az erdélyi határszélig érvényes: a megmaradt magyarok csak nagy ritkán éltek együtt a beköltöző balkániakkal, elsősorban szerbekkel. A temesvári vilájet keleti határához közeledve viszont egyre több maradék magyarral találkozunk, akik – kevesen lévén tiszta magyar falvak életben tartásához – románokkal laktak együtt.¹⁷ A török–erdélyi határvidék falvaiban gyakran éltek együtt románok és magyarok.

A Temesközt 1552-ben megszálló törökök erre az etnikai alapra építették fel a vilájet katonaparaszti szervezeteit, és – ahogy az összeírásokat bevezető törvénykönyvek mindegyre emlegetik – azokra az intézményi alapokra, amelyeket még János király és Petrovics Péter raktak le. A temesvári és a modavai szandzsák első, 1554-ben készült adóösszeírása azt mutatja, hogy a rendszer ekkor már készen állt, a későbbiekben csak terebélyesedett, illetve kategóriái részben átalakultak.

¹⁶ BOA Tapu 457, p. 113–129.

¹⁷ Mutatóban a kápolnai náhije elsőként összeírt, román–magyar faluja, Musztest lakói: Kara János; Muszte Sztan (ő a falu névadója) és fia: János; Magyar Farkas; Szas Joan és fiai: Mika és Ivanis. Tapu 457, p. 113.

Az összeírásban többféle katonaparaszti kategóriával találkozunk, amelyekkel a két szandzsák törvénykönyvének utolsó bekezdései is bőségesen foglalkoznak. Az első csoportba a keresztény szpáhik tartoznak, a másodikba a kenézek és a primityurok, a harmadikba a műszellemek és a magyarázat nélkül hagyott szabadosok (*muafok*), a negyedikbe a „huszárok”, az ötödikbe a solymászok és a martalócok, végül a hatodikba a derbendzsik.

A keresztény szpáhiról pusztán létükön kívül alig valami derül ki a forrásból, velük a kánunnáma sem foglalkozik. Az összeírásba hat keresztény szpáhit és egy „volt szpáhit” jegyeztek be, majd a birtokok ezt követő, 1556. évi kiosztását rögzítő timár-defterbe is nyolcat: két ziámet- és hat timár-birtokost.¹⁸ Azt várhatnánk, hogy a kétféle defterben szereplő szpáhik azonosak, de csak egyetlen ember, a Dentán lakó Radics Palkovity szerepel mind az adóösszeírásban, mind a birtokosok között.¹⁹ Az eltérésről azt feltételezem, hogy a városi és falusi lakosok névsoraiban a birtok nélküli szpáhitakat jelölték meg, hogy rögzítsék adómentességüket, míg a timár-defterek a tényleges birtokosokat tartalmazzák, akiket viszont az összeírásokban nem szerepeltettek.

Az adóösszeírásban és a timár-defterben fellelhető, összesen 15 keresztény szpáhi feladata – azon kívül, hogy mozgósítás idején szpáhiként természetesen hadba kellett vonulniuk – a jelek szerint megegyezett a kenézek egyik legfontosabb megbízatásával: a kipusztult falvak újraterelítését vezényelték. A timár-defterbe bemásoltak egy 1556. január 14–február 2. között kelt szultáni rendeletet a következő tartalommal:²⁰ Petko Pavity vojvoda elpanaszolta a Portán, hogy a temesvári szandzsák központi náhijében 10 000 akce jövedelmű timár-birtokra kapott kiutalást, ám a szandzsák összeírása után nem akadt elegendő birtok, neki nem jutott, ezért várakozási állományba helyezték. A rendelet arra utasította az összeírást és a birtokok kiosztását irányító Halil béget, hogy Petkónak elnéptelenedett falvakból állítsanak össze egy tízezer akcét érő birtok-együttest, ő pedig gondoskodjék a helyek betelepítéséről. S valóban, Petkó Pavity a verseci náhijében kapott négy, falunak nevezett, de néptelen helyet: Lácina Szelistét(?), Gorna Beloberget, Kuruscicát és Izbistét, amelyeket 1554-ben össze sem írtak, vagy pusztaként szerepeltettek, másfél évtized múlva viszont a vojvoda szorgos munkájának köszönhetően már lakottak.²¹

A privilegizált rájának a keresztény szpáhik után legrangosabb rétege a kenézeké. 1554-ben a temesvári és a modavai szandzsákban összesen 25-en voltak,²² akikből négyen városokban (Temesvárott, Csákován, Kevevárban), a többiek falvakban laktak. A törvénykönyv rájuk vonatkozó fejezete részletesen

18 BOA Tapu 298, p. 24, 38–43.

19 BOA Tapu 290, p. 260 (a Radics -ics végződését az írnok kifejejtette), ill. Tapu 298, p. 41.

20 Tapu 298, p. 38. a birtokegyüttes: p. 42.

21 Engel P.: i. m. 84., 28., 80., 68.

22 Nem lehetetlen, hogy egy-két emberrel többen. Az adóösszeírás névsoraiból, a nevekkal gyakran összefolyó bejegyzésekből kell őket kibogarásznunk, és a névsorok többszöri átnézése sem biztosíték arra, hogy valamennyit megtaláljuk.

meghatározza feladataikat:²³ „A vilájetbeli náhijék előljárói [*kethüdüi*], akik kenéz néven ismertek, az ország felvirágoztatásában, a dzsizje összegyűjtésében, a rája adóinak behajtásában segédkeznek, ezért János király és Petrovics idején adómentesek voltak. A vidék benépesítése és felélesztése az ő érdemük. Ha a világ menedékéül szolgáló padisah vagy a szandzsák kormányzói valahova hadjáratot vezetnek, a kenézek is lóval, megfelelő ruházatban, dárdával, pajzsral és minden kellő hadiszerrel kötelesek a hadjáratához csatlakozni, szükséges ideig a hagyományos módon abban szolgálni, amiben ne legyen hanyagság és könnyelműség. Az új szultáni defterbe bejegyeztetett, hogy a többi kenézéhez hasonló adómentességet élveznek.”

Amíg a kenézeket körzeti, a primityurokat falusi előjáróknak nevezi a kánunnáma, és az ő kiváltságaikat is János király és Petrovics Péter idejére vezeti vissza. Őket nem kötelezi telepítések szervezésére (bizonyára részt vettek bennük), azt írja róluk, hogy „a padisahi jövedelmek begyűjtésében, a vilájeten belül [garázdálkodó] hajdúk és haramiák felkutatásában és a felséges hadjáratokban való részvételben buzgólkodnak”. Hadba vonulásukról ugyanúgy rendelkezik, mint a kenézekéről; lehet, hogy a megfogalmazás csak sztereotípia, hiszen egy kis rác falu ágrólszakadt előljárójáról nehéz elképzelni, hogy képes volt lóval, előírt fegyverzettel és ruházatban katonáskodni. Végül a szabályozás azzal a szokásos mondattal zárul, hogy mindezért a szolgálatért a primityurok szokásos adómentességét élvezik. A kenézékéhez képest az ő számuk mérsékelt: 1554-ben mindössze 17 faluban írtak össze egyet-egyet.

A Dunántúlon és a Duna–Tisza között megismert szabados katonaparasztok többi kategóriájával a temesvári vilájetben csak elvétve találkozunk. Tíz műszellem, négy, közelebbről nem meghatározott szabados (*muáf*), négy falun lakó martalóc és négy solymász (*dogandzsi*), összesen 22 mentes paraszt képviseli őket. Ekkor, temesközi uralmuk kezdetén – a kánunnáma szerint szintén János király és Petrovics korának örökségeként – a törökök átvettek viszont egy népes katonaparaszti réteget, a huszárokat. Velük sem ekkor vagy később a Balkánon, sem később a temesvári vilájetben sehol nem találkoztam; korai, egyszerű megjelenésük egyrészt azt bizonyítja, hogy az oszmánok valóban könnyedén alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, ha értelmét látták, másrészt azt is mutatja, hogy az örökölt adottsághoz csak addig ragaszkodtak, amíg a maguk intézményei közül nem találtak jobbat.

A kánunnáma szerint „a nevezett vilájetben élő gyaurlókat” (*kjáfir atluszu*) nevezik huszároknak, akiknek kötelességei és mentességei megegyeznek a primityurokéival, tehát békében a belső rendre vigyáztak, háborúban katonáskodtak, amiért teljesnek látszó adómentességet élveztek. Az adóösszeírásba 32 helyen, zömmel falvakban összesen 89 huszárt jegyeztek be, akik kivétel nélkül délszláv nevet viseltek.

Az eddig felsorolt kategóriák összesen 168 szabados, szultáni irattal kinevezett, az adók alól teljesen vagy részlegesen felmentett parasztot foglaltak maguk-

23 BOA Tapu 290, p. 7–8.

ba. Ezek az egyéenként privilegizáltak egy-két kivételtől eltekintve mind családfők voltak, és négy magyart leszámítva mind balkániak. A négy magyarból hárman Temesvár lakosai, akik kevert etnikumú, muszlimokkal is elegy városrészekben laktak: Szabó Petre és Szabó Dimitre nős lakosok, valamint egy bizonyos Mónár(?) András nőtlen fia, Tomás, mindhárman műszellemek. A negyedik feltételezett magyar, Bárány(?) Ferenc az Iktárhoz tartozó Ohában élt, ő „korábban szpáhi volt” (kérdéses, hogy megtartotta-e mentességét).²⁴ A helyben talált adottságok tiszteletének jegyében a bozsori náhije két településén hat magyar nevű lakos neve fölé jegyezte az írnok a magyar „nemes” szót,²⁵ de e pusztán és biztos tényen túl nem állapítható meg, hogy ez járt-e számukra valamilyen haszonnal. A későbbi temesvári összeírásokban egyetlen privilegizált magyarral sem találkoztam.

A másik általános tapasztalat, amit a későbbi források csak megerősítenek, hogy balkáni katonaparasztok a temesvári vilájet déli felében és központi részén bukkantak fel számosabban, többségük a temesvári, a csákovai, a pancsovai és a verseci (semliki) kerület falvaiban élt, észak felé haladva egyre ritkábbá váltak.

1554-ben testületi mentességet nyolc olyan helység élvezett, amely fontos és veszélyes útszakaszokat (leggyakrabban a Temesvárról a harami kikötőbe vezetőt), átkelőket, hidakat és kikötőket védett, azaz szabályos derbendzsi-feladatokat látott el, még ha magával a státusszal ekkorra csak hármat ruháztak is fel. E helyek fele város, fele falu, az összeírás sorrendjében Sárád, Denta, Lec, Pancsova, Keve, Jaszenova, Uzsdinc²⁶ és Kuszity.²⁷ Adómentességük általában részleges; már felbukkan az a gyakorlat is, hogy a helység a családok számánál kevesebb adóegység után fizetett egyes adók helyett átalányt, a többi alól felmentették (ilyen pl. Pancsova).

1554-ben a Temesköz nagyobb részét elfoglaló temesvári és modavai szandzsákban 11 620 adóegységet (*hánét*) írtak össze,²⁸ a teljes népesség a 168 egyéni adómentessel együtt (akiket nem számítottak be a településenkénti háne-számba) 11 788 háztartásra növekszik. A nyolc derbend-jogú helységben összesen 476 adófizető család élt, ez a 168 fejenként felmentett családfővel együtt 644 teljesen vagy részben adómentes katonaparaszti háztartást ad, ami azt jelenti, hogy a szabados katonaparasztok a népesség 5,5%-át tették ki.

Ugyanebben az évben a lippai szandzsák első összeírása is elkészült.²⁹ Itt az alap a rengeteg apró falu és a részben román lakosság volt. A szemlélőnek első látásra az a benyomása támad, hogy – hiába tartott a románok bevándorlása már

24 Uo. p. 9, 14, 18, 155.

25 Uo. p. 234 és 243.: Bozsor városában Magyar András, másik Magyar András és Magyar János nős nemesek, Szurdok faluban Pokol Mihály nőtlen fia, László, valamint Bozsor János és Bozsor Miklós nős nemesek.

26 Úgy látszik, a mikrofilmről hiányzik egy dupla lap felvétele, ezért lehet, hogy nem Uzsdinc, hanem egy ismeretlen, kimaradt falu.

27 BOA Tapu 290, p. 92, 262, 266, 279, 289, 339, 350, 363.

28 Engel P.: i. m. 186.

29 BOA Tapu 292.

évszázadok óta – a vidék lakott helyeinek egy része talán nem is igazi falu, csak amolyan átmeneti, néhány családnak otthont adó szállás. A későbbi összeírások ezt cáfolják, mert a falucskák zöme 1579-ben is élt, és az is stabilizálódott népességet mutat, hogy 1554-ben 50 településen összesen 56 pravoszláv papot írtak össze (magyar helyeken összesen 5 magyar papot). A kis lélekszámú falvak túlsúlya itt mégis másként alakította a paraszti katonáskodást és a privilegiált rája sorsát, mint a Temesköz elszerbesedett belsejében.

Az 1554-es lippai összeírásba mindössze 20 szabados parasztot jegyeztek be: egy-egy szpáhit és kenézt, négy martalócot, hét-hét műszellemet és huszárt (a hús emberből négyen magyarok voltak). Az egész szandzsákból egyetlen helyet, a Maros menti Szevdin városát építették bele a derbend-hálózatba: lakói részleges adómentességért kikötői szolgálatot láttak el.³⁰ A szabados parasztok alacsony számán belül különösen a kenézek hiánya tűnik szembe. Csaknem lehetetlen, hogy a románok kenézeit, akiket a Magyar Királyság egyrészt katonaként, másrészt telepítőkként régóta használt, az oszmánok ugyanezekre a feladatokra nem vették igénybe.

A temesvári és a modavai szandzsák következő összeírásának idejére, 1569-re³¹ jócskán megváltoztak a szabados kategóriák. A szpáhik megmaradtak, de három részre tagolódtak. Egy részük neve fölé az írnok csak annyit írt, hogy szpáhi (két esetben *merd-i timár*), másik részük neve fölé, hogy várakozási állományban lévő (*mázul*), tehát birtokra váró szpáhi, a maradékról pedig azt jegyezte meg, hogy szpáhi fia (*szipáhizáde*). E két utolsó kategória keveredik: ugyanaz az ember az összeírásban mázul szpáhi, a szabadosokat felsoroló külön listában szpáhi-fi (vagy fordítva). Ami nem meglepő, hiszen a szpáhi fia elvben apja birtokjogának örököse volt, s amíg nem találtak neki kezdő javadalmat, várakozási állományban tartották. Az a benyomásom, hogy keresztények esetében a hatóságok nem siettek üres birtokot találni, a szpáhi-fiak várakozási állománya végtelemül elhúzódott, a várakozó a szpáhi jogállásból csak az adómentességet élvezte, amit a katonáskodási kötelezettség jócskán megkeserített. A háromféle szpáhi közös jellemzője, hogy mind szultáni kinevezéssel (*ba berát*) nyerte el státusát, és minden adó alól mentes volt. Összesen 31, többféle módon nevezett szpáhi szerepel az összeírásban, kettőt pedig az ennek alapján készült timár-defterben lelünk fel,³² összes számuk tehát 33. Önmagáért beszél, hogy az előző összeírás óta eltelt másfél évtized alatt a névleges keresztény szpáhik megduplázódtak, ugyanakkor a tényleges birtokosok száma a negyedére csökkent: szolgálataik ellenében a kincstár szívesen lemondott személyes adóikról, birtokot azonban sajnált rájuk pazarolni. (1567-ben a temesvári szandzsáktól nyugatra fekvő, szintén a temesvári vilájet részét képező csanádi szandzsák Szentmihály nevű falvában egy szpáhi, Csontaszéken egy várakozási állományban tartott szpáhi élt.³³)

30 Uo. p. 48–49.

31 BOA Tapu 364.

32 BOA Tapu 552, p. 42. és 46.

33 BOA Tapu 365, p. 354. és 360. Káldy-Nagy Gy.: A csanádi szandzsák i. m. 255., 266.

Kenézből ekkor 27-et (köztük most is négy városit) számolhatunk össze, ez a réteg a temesvári-modavai szandzsákban tehát nem változott, a lippaiból³⁴ viszont végérvényesen kiveszett. Teljesen eltűntek a primityurok, róluk a törvénykönyv sem emlékezik meg. A műszellemek és a magyarázat nélkül szabadosnak (*muáf*nak) jelzett parasztok száma is összezsugorodott, a temesvári szandzsákban már csak kilenc ilyen maradt, és nincsenek martalócok sem. A lippai szandzsákban 1567-ben további 8 *muáf* bukkan fel, ők azonban meghatározott segédszolgálat elvégzése, a solymosi és a feltóti vár építése ellenében élveztek mentességet.³⁵

Legnagyobb veszteség a másfél évtizede legnépesebb csapatot, a huszárokat érte. Egy sem maradt belőlük sem a temesvári, sem a lippai szandzsákban, a hatóságok elunták a helyi hagyományok tiszteletét. Helyettük új kategória jelent meg, a délszlávból törökül is *krajnik*oknak nevezett határőröké, számuk azonban jelentéktelen. A temesvári szandzsák északkeleti, Erdéllyel határos kis kerületeinek hat falvában (Purejben, Bozsoron, Vlaska Drevdián, Csokanesten, Gorni Járcenikben és Monostoron³⁶) írtak össze egyet-egyet, a lippai szandzsák központi náhijéjében hármat, illetve Maros menti kerületeiben további négyet,³⁷ az egész erdélyi határvidéken tehát 13 krajnikot. A primityurok és a huszárok felszámolása után a belső rendfenntartás részben a várkatonaság, részben a kenézek és a krajnikok tiszte lett, ezt az összeírást bevezető kánunnáma is e két utóbbi társaságra bízta. „A kenézek és a krajnikok a dzsizje, a juhádó és más adók összegyűjtésében és behajtásában, az ország felvirágoztatásában és a szétfutott rája lakóhelyére való visszaszállításában jeleskedjenek, és igyekvőn segédkezzenek a vilájeten belül [garázdálkodó] hajdúk és haramiák felkutatásában és kézre kerítésében. Ha pedig valamerre hadjárat vezetettnek, rendben és felkészülten, a szükséges fegyverzetrel csatlakozzanak hozzá.”³⁸

A vilájet katonaparaszti szervezeteinek legnépesebbje a solymászok testülete lett (ebben az összeírásban *sahindzs*nak, a következőben zömmel *bázdárn*nak, ritkábban *dogandzs*nak, összesített listájukon *kajadz*sinak nevezik őket). Úgy látszik, kötelességük nem lépett túl a fiatal sólymok befogásán, felnevelésén és isztambuli beszolgáltatásán, a kánunnáma szűkszavú megfogalmazásából legalábbis ez derül ki: „a solymászok pedig a törvénynek és a szokásnak megfelelően a sólymok körüli szolgálatot végzik, amelyben ne legyen mulasztás”. Adómentességükről szultáni törvények rendelkeztek: a 15. századtól mostanáig helyenként teljes, helyenként részleges adómentességet élveztek.

A temesvári vilájet összes solymászának beosztását az összeírás végén külön lista tartalmazza.³⁹ A madarak – nyilván ismert, gazdag – fészkelőhelyeihez há-

34 BOA Tapu 457.

35 BOA Tapu 457, p. 175, 245.

36 BOA Tapu 365, p. 352, 368, 375, 386, 406, 411.

37 BOA Tapu 457, 17, 20, 32–33, 64.

38 Uo. p. 7–8.

39 Uo. p. 480.

rom-három solymászt rendeltek, a beosztást ezekre a helyekre építették fel. Mindegyik fészkelőhely (*ásián, ásiáne* = fészek) saját nevet kapott, amely mellé az írnok bejegyezte a legközelebbi lakott helyet, és felsorolta a fészkekre ügyelő három solymászt, pl. „Natra[?] nevű fészek Tikván határában, Petre Koja a Semlikhez tartozó Bresztovity faluból, Take Damjan a Semlikhez tartozó Sztari Semlik faluból, Vukman Rajko az ugyanoda tartozó Dolna Sánica faluból”. A beosztás kevésbé figyelt arra, hogy a solymászok lehetőleg közeli fészkelőhelyekre járjanak. A fenti példa három emberének 20–30 kilométer távolságból kellett Tikván határában a sólyomfiókákat begyűjtenie.

A lista az egész vilájetből 42 solymászt osztott 14 fészkelőhely kiszolgálására. 41 ember a temesvári és a modavai szandzsákok falvaiban-városaiban lakott, egyetlen solymász a csanádi szandzsákban, a Becskerek alá tartozó Ván faluban.⁴⁰ Lakhelyeik zöme a teljesen elszerbesedett semliki (verseci) kerületben feküdt. Az írnok nyilván az adóösszeírásból szemezte ki a solymászokat, amikor külön listájukat összeállította, és három elkerülte a figyelmét; az összeírásban a temesvári szandzsákban 42, a modavaiban 2, összesen 44 (a csanádi szandzsákbelivel együtt 45) solymászt számolhatunk össze.

Új fejlemény, hogy az egyénre szabott feladatok ellenében mentesített parasztelőjárókat és -katonákat a lakóhelyükhöz kötötték. A kánunnáme úgy rendelkezik, hogy adómentességük csak addig marad érvényben, amíg az összeírásban szereplő helységben laknak. „A defterbe az is bevéteztett, hogy azok, akik nem azokban a falvakban laknak, amelyekben összeírták őket, hanem felkerekednek és más helyre költöznek, legyenek újra ráják, és más rájakkal megegyezően fizessék meg minden adójukat”.

A primityurok és a huszárok eltűnte miatt a temesvári és a modavai szandzsák egyéni szolgálatok fejében mentes parasztjainak száma az 1554. évi 168-ról így 119-re csökkent. Nyolcra 15-re nőtt viszont az e két szandzsákban fekvő, derbend-jogú helyek száma, s mivel felük most is város volt, amelyeknek adózó háztartásai részben a népesség növekedése, részben az adóegység kiterjesztése miatt megszorodtak, az ilyen jogn szabados háztartások száma is több mint megduplázódott.

A gyakrabban utakat és rajtuk fekvő folyami átkelőket, ritkábban dunai kikötőket védő derbend-jogú helyek az összeírás sorrendjében a következők voltak: Varjas, Csudaház, Sárád, Csofronya, Rudna, Denta, Pancsova, Kovin, Semlik (Versec), Gatáj, Vojvodinc, Mira, Kuszity, Jaszenova és Ó-Haram. Lakóik most is részleges adómentességet élveztek. A felduzzadt rendszer a 15 derbend-jogú helyen összesen 1391 család valamelyik fegyverforgató tagját vonta be a belső rendfenntartásba, a paraszti katonáskodásba.

Az összeírás a temesvári és a modavai szandzsákban 15 170 adóegységet vett számba,⁴¹ ami a 119 egyéni mentessel együtt 15 289 hánét ad. A teljesen

40 BOA Tapu 365, p. 337.

41 Engel P.: i. m. 186.

vagy részlegesen mentes katonaparaszti háztartások száma 1510 volt, ami a két szandzsák teljes népességének már 9,9%-át tette ki.

1567–1569-ben az összeírások jóvoltából a vilájet egész derbend-szervezetét rekonstruálni tudjuk. A temesvári és a modavai szandzsák előbb felsorolt helységeit a csongrádi szandzsákban három, a gyulaiban és a lippaiban egy-egy derbend-jogú hely egészítette ki, a vilájet teljes szervezete tehát 20 városból és faluból állt.

A legtöbb derbend-közösség a Temesvárról sugarasan kivezető utakat védte. A két legfontosabb délnek tartott. Az első Pancsován át Belgrádba vitt, ennek temesközi őrhelyei Csudaház, Rudna, Módos, Csente és Pancsova, a másik Temesvárról Haram várába tartott, derbend-jogú állomásai Mira, Denta, Versec, Vojvodinc és Jaszenova, az utóbbi kettő a Karas hídjait vigyázta; ennek az útnak volt egy Modavába vivő leágazása is, amelynek Nera-parti őrhelye Kuszity volt. Az északnak tartó utat Temesvár és Lippa között egyetlen derbend-jogú város, Sárád vigyázta éppen félúton (1579-ben még két várost, Keszincset és Osztrovát [Marosszigetet] is a vidék és az út védelmére rendelték, de úgy látszik, derbend-jogok nélkül⁴²). Az út a Körösök felé tovább haladt, de ezen a szakaszon a lippai összeírások nem szólnak őrhelyekről. Megjegyzendő, hogy az utak kiinduló- és végpontjait nem számítva az őket őrző, felsorolt helyekből ekkor csak Versecen állomásozott várkatonaság; a forgalom és az utazók biztonságáért valóban szabados katonaparasztok feleltek.

A többi derbend-jogú város és falu a folyók átkelőit és kikötőit vigyázta. Az Al-Duna nagy kikötőit, egyben az errefelé vezető utak végállomásait Pancsova, Kevevár és Haramvár őrsegei és polgárvárosaik derbendzsi lakosai védték. A Maros déli partját követő utat és a kikötőket Varjas, Csofronya és Szevdin polgárai őrizték. A Tisza teljesen mocsaras, keleti partján nem futott főút, itt egyedül Vincahid lakosai vigyáztak egy hidat, amely Becsétől és Aracstól északra vélhetően valamelyik holtág áthidalására épült.⁴³ A keleti hegyek lábánál a Berzava partján fekvő Gatáj lakói is derbend-jogokat élveztek; feladatukról az összeírás nem szól, nyilván a folyócska partján keletre tartó, másodrendű út forgalmát védték.

A temesvári vilájetből 1579-ből maradtak az utolsó összeírások és timár-defterek,⁴⁴ amelyek nem mutatnak nagy változásokat, csak a szabadosok csekély növekedését, és némi eltolódást a kategóriák között. A rendszer megállapodottságát és nagyjából változatlan továbbélését az is mutatja, hogy az összeírás élén álló törvénykönyvnek a katonaparasztokról szóló részei kevés stiláris változtatástól eltekintve azonosak a tíz évvel korábbiakkal.

42 BOA Tapu 578, p. 29, 140.

43 A derbend-szervezet rekonstruálásához igen hasznos *Blazovich László*: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XXVI. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1998. 51–61., különösen a tanulmány térképe.

44 A temesvári és modavai szandzsákok összeírása: BOA Tapu 579, timár-defterük: Tapu 674. A csanádi szandzsák összeírását kiadta *Káldy-Nagy Gy.*: A csanádi szandzsák i. m., a gyulaik *Uő*: A gyulai szandzsák i. m., a lippai jelzete: BOA Tapu 578.

A temesvári és a modavai szandzsákban a tíz évvel korábbi kétszeresét, 60 kenézt írtak össze (a többi szandzsákban nem voltak már kenézek, ahogy primityurok sem). A szpáhik száma 22, ebből 17 az összeírásban – 1 szpáhi, 4 várakozási állományban tartott szpáhi és 12 szpáhi-fia –, további 5 birtokos a timár-defterben lelhető fel; a két forrásban szereplők ismét nem egyeznek. Újból emelkedett a műszellemek száma: 24-en voltak, míg a magyarázat nélkül mentesek (*muáf*) 4-en. Krajnikból már csak egy maradt a marcsinai náhijében fekvő Csokanesten (további négy a lippai szandzsákban). A legnépesebb csoportot most is 47 solymász alkotta. Az eddig felsoroltak együtt 158, személyében szabados paraszti előljárót és katonát tesznek ki, akiknek falvai legsűrűbben most is a központi területet, a csákovai, a pancsovai és különösen a verseci náhijét lepték el.

Az egész temesvári vilájet egyéni menteseiről az írnok ezúttal két külön listát készített, mindkettőt 1579. szeptember 27-ére keltezte. Címe szerint az első a kenézek és a műszellemek névsora, de találunk benne szpáhikat, szpáhi-fiakat és krajnikokat is, tehát a műszellem szó itt eredeti, „szabados” jelentésében értenődő. A lista az egész vilájetben 101 kenézt és szabados katonaparasztot sorol fel, akiknek zöme, 85 ember a temesvári szandzsákban élt (ennek bő fele, 44 a verseci kerületben). A modavai szandzsákból 8 ember: 6 kenéz és 2 műszellem, a csanádiból egyetlen szpáhi-fi, a gyulaiból egy műszellem, a határszéli lippaiból 6 katonaparaszt: négy krajnik és két műszellem került a listába.

A másik lista a vilájet 44 solymászát (ezúttal *kajadzsját*) csoportosítja a már ismert módon fészkelőhelyenként hármas egységekbe (az írnok ismét kifejezett néhány embert, aki pedig solymászként szerepel az összeírásban). Valamennyi a temesvári és a modavai szandzsák lakosa volt, a többi szandzsákba már nem jutott belőlük. Ha lehet, az egységeket most még önkényesebben állították össze, mint tíz évvel korábban. A terület keleti határán lévő Mali Karasova melletti fészkelőhelyhez például tőle 40–50 kilométerre nyugatra fekvő falvak solymászait rendelték.

A derbend-jogú városok és falvak névsora nem változott.

Számolni ismét csak a temesvári és a modavai szandzsákkal tudok. Ezekben 1579-ben 15 455 hánét írtak össze,⁴⁵ ami a 158 egyéni mentessel 15 613-ra emelkedik. Az egyéni szabadosok és a derbendzsik összes száma 1601, ami a teljes népesség 10,3%-a. A csanádi, a gyulai és a lippai/jenői szandzsákban a katonaparasztok elhanyagolható részesedést képviseltek.

A katonáskodó parasztok ilyen területi megoszlása – a derbend-jogú helységekkel kiegészülve – teljesen a várak elhelyezkedésével, a vilájet védelmi koncepciójával egyezett meg: mindennemű katonai erő nagyja a Temesköz központi területén zsúfolódott össze, ezt egészítette ki a Duna, a Maros és az utak védelme. Amikorra a katonaparaszti szervezetek megállapodtak, a központi terület népességének nagyjából egytizede vált a részesükké. Legfontosabb szereplők –

45 Engel P.: i. m. 186.

ahogyan mindenütt – a kenézek lettek: a hatóságok segítői a telepítésekben, az adók behajtásában, a belső rendfenntartásban és szükség esetén a rája hadra fogásában. Katonai szerepük töretlen fontosságát mutatja, hogy 1579-ben nekik és a műszellemeknek saját parancsnokuk volt: a Párta faluban lakó Pavle Damjan, a műszellemek és a kenézek szerdárja (*szerdár-i műszelleman ve kenezan*).⁴⁶ Azt a rejtélyt, hogy a román népesség kenézi intézményét a törökök egyáltalán nem hasznosították, egyrészt a románok lakta vidék apró falvaival magyarázom: olyan kicsik voltak, hogy nem laktak bennük kenézek. Másrészt úgy látom, hogy a török hatóságok a katonaparaszti szervezetekben a románokkal éppen úgy nem tudtak mit kezdeni, ahogyan a magyarokkal sem.

KLÁRA HEGYI THE INHABITANTS AND PEASANT-SOLDIERS OF THE *VILAYET* OF TEMESVÁR

Established in 1552, Hungary's second Ottoman province, or *vilayet*, covered the southeastern part of Ottoman Hungary, the region between the Lower Danube, the Tisza, the Maros–Körös, and the Eastern Hills. Its centre was Temesvár. The *vilayet* comprised six smaller administrative districts: the *sanjaks* of Temesvár, Modava, Csanád, Gyula, Lippa, and Borosjenő. The Hungarian population of the region had declined as early as the medieval era and had almost disappeared after the defeat at Mohács. Population and tax censuses carried out by the Turks between 1554 and 1579 reveal just a few larger towns with Hungarian populations (forming minorities) and several Hungarian villages at the confluence of the Tisza and Maros and in the vicinity of Temesvár. Aside from these exceptions, the region between the Lower Danube and the Maros was populated entirely by people from the Balkans, and over time these immigrants began spreading north of the Maros. As elsewhere along the southern margins of Hungary, the population was made up of a mixture of Serbs and Vlachs. The Serbs seem to have outnumbered the Vlachs, inasmuch as this can be determined based on their names alone. On the eastern border of the Temesvár *vilayet*, Romanians from Transylvania settled in a growing number of villages.

It was on this ethnic base that the Ottomans – establishing themselves in the region after 1552 – founded their peasant soldier brigades, which they introduced from the Balkans. On the southern margins of the Buda *vilayet*, the population was replaced in patches. A study showed that the brigades soon died out where they were reliant on Hungarian inhabitants. It was only among the Balkan immigrants that they became more consolidated. The lesson was just the same in the Temesvár *vilayet*: north of the Maros, in the Hungarian-inhabited zone, no brigades were formed; nor did they put down roots in the Romanian-inhabited zone to the east. But they proliferated in the inner zone of the *vilayet*, swamped by people from the Balkans.

In the first census, the most common form of brigade was still the local brigade, that is, peasant cavalymen or hussars. Such brigades had existed even before the Ottoman invasion. They were sustained by the Turks only until their own brigades

could be introduced. By the next census, the hussars had disappeared, but there was an increase in the number of free peasants: *müssellems* and *muafs*, Christian *sipahis*, falconers (*dogandjis*, *šahindjis*, *kayadjis* or *bazdars*), and the leaders of the peasant-soldiers charged also with their deployment, the *kenezes* and *primikürs*. By 1579, a network of locations with *derbend* status had also been established for the purpose of defending highway junctions, river crossings, bridges and ports. In the central area, the *sanjaks* of Temesvár and Modava, the percentage of peasants receiving tax exemptions in return for occasional military service increased from 5.5 percent in 1554 to 9.9 percent in 1579. Meanwhile, the final network of towns and villages with *derbend* legal status comprised 20 settlements.

The peasant-soldier brigades introduced to the Temesvár *vilayet* existed until the end of Ottoman rule – although this is merely a hypothesis, given the absence of Turkish records. Even so, other sources appear to substantiate our hypothesis. After Hungary's liberation, the Hungarian royal authorities carried out surveys throughout the country. These surveys clearly indicate that the Serb population in the larger municipalities owed the Ottomans military service rather than tax payments.

Egy budai török értelmiségi könyvtára a 16. században*

Kevés jobb forrás áll rendelkezésünkre a török hódítók anyagi kultúrájának, életkörülményeinek kutatásához, mint a hagyatéki leltárak.¹ A többnyire igen szegényes adatsorok között néha felbukkan egy-egy anyagi jólétről tanúskodó is. Ilyen például a Budán elhunyt Ali cselebié, akinek számos értékes fegyvere, díszes ruhája mellett 115 kötetet számláló könyvtárát is összeírták.² Ekkora gyűjteménnyel nem sokan bírhattak a hódoltságban.³

A rendkívül érdekes leltárat Velics Antal tette közzé először, sajnos hiányosan: éppen a könyveket hagyta ki a fordításból.⁴ Tudományos igénnyel Fekete Lajos elemezte a lajstromot, amely alapján színes képet festett egy „vidéki török úr” mindennapjairól. Később magát a szöveget is közzétette: a facsimile mellett arab betűs átiratot, német fordítást és kiváló jegyzetapparátust találunk.⁵

* A tanulmány az OTKA F 048 361. sz. pályázatának támogatásával készült.

- 1 Kamatoztatta pl. *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. (Magyar história) 93–101.; *Gerelyes Ibolya*: Török szíjgyártók és nyergesek Budán a XVI. században. *Folia Archaeologica* 31(1980) 265–276.; *Uő*: Inventories of Turkish estates in Hungary in the second half of the 16th century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39(1985) 287–338.; *Uő*: A török hagyatéki leltárak művelődéstörténeti tanulságai. *Keletkutatás* 1987. tavasz 83–93.
- 2 A hagyatéki leltárat Bécsben őrzik: Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB), Mx 593. A könyvek jegyzéke a 16b–17b oldalakon található.
- 3 Jelenleg másik könyvjegyzéket nem ismerünk a hódoltságból, hacsak Luigi Ferdinando Marsigli kéziratgyűjteményét nem tekintjük annak, amely azonban eredetét tekintve meglehetősen kétséges. (Molnár Mónika szíves közlése, melyet ezúton is köszönök.) Inkább csak egy-egy könyv létezéséről tudunk. Pl. Hadzsi Júnusz hagyatékában egy jeles anatóliai szent emberről, Szejjit Gáziról szóló könyvet találtak (*Gerelyes I.*: A török hagyatéki leltárak i. m. 313.). A szarajevói Gazi Husrevbegova Biblioteka kéziratgyűjteményében fennmaradt egy egri kádi fetvagyűjteménye, amelybe verseket is jegyezgetett szép számmal. (*Agoston Gábor*: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. *Keletkutatás* 1987. ősz 48.)
- 4 *Velics Antal–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 654–655.
- 5 *Fekete Lajos*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 15(1959) 87–106.; *Uő*: Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29(1960) 3–30.; *Uő*: Das Heim des ‘Ali Celebi, eines türkischen Defterbeamters in Buda. In: *Vosztocsnue isztocsniki po isztorii narodov Jugo-Vosztocsnoj i Central’noj Evropü. Fontes orientales ad historiam popularum Europae Meridie-Orientalis atque Centralis pertinentes*. Ed. Anna Sztepanovna Tveritina. Moszkva, 1969. 29–75.

Fekete rámutatott arra is, hogy Ali cselebi – hódoltsági viszonyok között rendkívül gazdag – hagyatékát egészen egyedülállóvá éppen a könyvek teszik. A címek alapján felvázolta Ali cselebi érdeklődési körét, bár magukról a művekről keveset írt. A szövegkiadásban már sokkal pontosabb információkat találunk, de a laikus olvasó számára itt sem kellőképpen világosan – Fekete Lajosnak talán már nem volt rá módja, hogy kidolgozza a részleteket (a cikk posztumusz jelent meg). Ehhez a kiadáshoz ráadásul Magyarországon eléggé nehéz hozzáférni, így a könyvállomány nem került be a magyar tudományos élet áramába. Fekete munkáinak megjelenése óta számos kiváló kéziratkatalógus, illetve az oszmán tudományos és irodalmi élet történetével foglalkozó munka látott napvilágot, amelyek lehetőséget nyújtanak eddig nem tisztázott részletek megvilágítására is. Tanulmányommal annak a Tóth István Györgynek az emléke előtt kívánok tisztelegni, aki annyit tett a kora újkori írásbeliség és könyvkultúra történetének feltárásáért.

Mindenekelőtt tekintsük át Ali cselebi életrajzát! A hagyatéki leltár annyit árul el az elhunytól, hogy Ali cselebinek hívták, és záim, azaz jelentős bevételekkel gazdálkodó javadalombirtokos volt. Az első biztosan hozzá köthető adat 1579-ből származik, amikor is bizonyos Ali cselebi timárbirtokosról hallunk, aki *tezkire emíniként* működött, vagyis a különféle állami megbízatások iratait kezelte. 1581-ben – mint budai kádi, s egyúttal vilájet-összeíró – fizetési elmaradásokat hajtott be Pest környékén.⁶ Ilyen minőségében – kádiként és a budai szandzsák összeírójaként – korábban is találkozunk vele, igaz, tiszteleti címeinek említése nélkül: 1580 februárjában és májusában két szultáni parancs érkezett hozzá az összeírásban mutatkozó többletjövedelmek ügyében.⁷ Sőt, maga az összeírás is fennmaradt, amelyben a szerző Ali bin Ahmedként nevezi meg magát.⁸ Így tehát már azt is tudjuk róla, hogy apját Ahmednek hívták. Ugyanilyen néven szerepel az 1580-ban készült timárdefter előlapján is.⁹ A füleki és a szolnoki szandzsák birtokviszonyaiban bekövetkező változásokat rögzítő, a muszlim időszámítás 991. évére (1583. január 25–1584. január 13.) vonatkozó naplóban (*rúznámcsé*) *tezkire emíniként* szerepel, Ali cselebi néven.¹⁰ 1587 végén pedig három szandzsák – a budai, az esztergomi és a fehérvári – *rúznámcséjában* bukkan fel a neve.¹¹ Ali cselebi tehát 1579 és 1587 között a budai tartományt igazgató bürokrácia legfelső köreihez tartozott. Az a tény, hogy budai kádivá (bíró) emelkedhetett, magas szintű iskolázottságára vall.¹²

6 Az adatokat közli: Fekete L.: Egy vidéki török úr i. m. 87–89.

7 Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 16., 17., 47.

8 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA), Tapu 592, 1a. Az összeírás másik példánya Bécsbe került, ezt részben közli Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 530–555. (A Velics Antal által megadott leltári szám alapján a kéziratot nem sikerült azonosítanom.)

9 İstanbul, BOA, Tapu 590, 2a.

10 Wien, ÖNB, Mxt 559, 26b, 76b.

11 Fekete L.: Egy vidéki török úr i. m. 88.

12 Bár úgy tűnik, Ali 1579-től 1581-ig budai kádi volt, 1579-ben és 1580-ban is feltűnik egy Ahmed nevű budai kádi. Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétette: Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1962. 276.; Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 529–530.

Mivel tudjuk, hogy Ali cselebi a javadalombirtokosok közé tartozott – 1579-ben timárbirtokosként, hagyatéki leltárában pedig záimként említik –, elvben megkereshetnénk őt a birtokosok listáiban. Sajnos az Ali bin Ahmed név meglehetősen gyakori, ezért nem elegendő az egyértelmű azonosításhoz. (Ali cselebi nevű birtokost nem találtam.) „Gyanús” személyek persze akadnak – például egy Ali bin Ahmed nevű szpáhi a temesvári szandzsákban, aki 1579-ben jelentős jövedelmekkel bírt,¹³ vagy két Ali nevű záim a budai szandzsákban¹⁴ –, de hogy hősünk azonos-e valamelyikükkel, nem tudjuk. Ráadásul a kérdéses időszakból nem maradt fenn az összes hódoltsági szandzsák timárdeftere, így nem tekinthetjük át a teljes anyagot.¹⁵

Fekete Lajos három további adatot sorol az előbbiekhöz. 1569-ben egy hagyatéki leltárban Ali cselebi budai mészáros, volt isztambuli lakos tűnik fel hitelezőként, négy év múlva pedig egy hasonló nevű budai kereskedő áruit vámolják el Budán két alkalommal.¹⁶ Ezeket a személyeket Fekete a névalak ritkasága alapján azonosítja a későbbi kádival és tezkire emínivel: a cselebi címet valóban nem túl sokan viselhették Budán, s eléggé valószínűtlen, hogy nagyjából azonos időpontban kettőjüket is Alinak hívták volna.

Egészen más forrásokból ismerünk azonban egy másik Ali cselebit is, aki szintén ekkortájt élt és működött a hódoltságban. A költői életrajzgyűjtemények szerint Isztambulból származott, és *kuloglu*, azaz rabszolga-fi volt. Gyermekként a korszak egyik jeles tudósa, Kara Báli cselebi (?–1514) nevelte, majd Iszkender cselebi (?–1534) vette pártfogásába.¹⁷ Később a híres Ebusszuúd (?–1575) efendi tanítványa lett, de tanulmányait megszakította, és elhagyta az értelmiségi pályát. Miután egy isztambuli pestisjárvány megfékezésére tett lépései eredménytelennek bizonyultak, elhagyta a fővárost és az északi végekre költözött. „Jelenleg Temesváron és Budán záim, s a pogányok ellen harcol” – írja róla Ásik cselebi 1568-ban. További sorsáról az életrajzírók nem tudósítanak. Mindannyian kiemelik azonban, hogy Ali különösen tehetségesnek mutatkozott a csillagászat

13 İstanbul, BOA, Tapu 674, 29. Az adatot Fodor Pálnak köszönöm.

14 İstanbul, BOA Tapu 590, 17b. Vö. *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Bp. 1985. 72–73., 433–434., 696–697.

15 A temesvári vilájet hat szandzsákjából négynek maradt meg két-két timárdeftere a kérdéses időszakból: Temesvárról, Modavából, Jenőről és Lippáról 1568–1570-ből és 1579-ből. Ld. *Fodor Pál*: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Bp. 2001. 287–288. A budai vilájet területéről jóval több, de még a temesvárinál is töredézettebb anyag maradt fenn: 1570-ből megvan az esztergomi, a fehérvári, a pécsi, a szigetvári, a szekszárdi, a simontornyai, a koppányi, a szekesői és a szegedi timárdefter, a későbbiek közül ismerjük még a nógrádi (1579), a szolnoki (1574–1595 között) és a budai (1580) kimutatást. Összefoglalásuk: *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História könyvtár. Monográfiák 7.) 99.

16 *Fekete L.*: Egy vidéki török úr i. m. 87.; *Gerelyes I.*: Inventories i. m. 311.; Budai török számadáskönyvek i. m. 220., 223.

17 Kara Báliról és Iszkender cselebiről: *Mehmed Süreyya*: Sicill-i Osmani. II–III. İstanbul, 1996. II. 357., III. 808.

tudományában, s hogy teológiával (*kelám*) is foglalkozott, sőt e témákban értekezéseket is írt, Rijázi néven pedig elismert dívánköltő volt.¹⁸

A két élettörténet meglepően egybevág, illetve kiegészíti egymást. Mindkét személy Ali cselebinek nevezte magát, mindketten jelentős javadalombirtokokat kaptak a magyar végeken, magas iskolai végzettséggel bírtak és érdeklődtek a költészet iránt. Az isztambuli Ali cselebi tehetséges csillagásznak mutatkozott, a budai Ali cselebi hagyatéki leltárában pedig – több csillagászati és földrajzi műtársaságában – egy kicsi, rézből készült asztrolábiumot is összeírtak.¹⁹ A költő Isztambulból jött Budára, éppúgy, mint a mészáros. A költő valamivel 1568 előtt távozik a fővárosból, a mészáros 1569-ben bukkan fel először a hódoltságban. Nem teljesen elképzelhetetlen tehát, hogy adataink valójában egyetlen személyre vonatkoznak.

Nem hallgathatjuk el azonban kételyeinket sem. Az isztambuli Ali cselebiről például már 1568-ban azt írják, hogy a végeken záim, a budai Ali cselebi pedig 1579-ben is csak tímárbirtokosként szerepel. (Nem lehetetlen persze az sem, hogy a fővárosi életrajzíró tévedett.) Továbbá figyelemre méltó, hogy az isztambuli Ali cselebi minden bizonnyal a század elején született, hiszen Kara Báli fiaként nevelte, márpedig a jeles értelmiségi 1514-ben elhunyt. Így amikor a hódoltságba került – 1568 körül –, már jócskán elmúlhatott ötvenéves. Ha valóban ő a hagyatéki leltárban szereplő személy, akkor fel kell tennünk a kérdést: 1580-ban, hetvenes éveit taposva képes lehetett-e egy szandzsák adóösszeírását elvégezni?

Az említett kételyek éppenséggel lehetnek megalapozatlanok is, mindkét Ali cselebi – ha ketten voltak – önmagában is eléggé kacifántos pályafutást tudhatott magáénak. Bár a magam részéről hajlok arra, hogy a két személyt azonosnak tekintsem, a sejtés bizonyossággá válásához újabb adatokra lenne szükség.

Az életrajzi bevezető után térjünk vissza a könyvekhez! A leltárba a köteteket egyenként vették fel, leírásuk azonban nagyon különböző színvonalú: egy részük csak tartalmi utalással, mások címmel, s egy kis csoportjuk a címmel és a szerző nevével szerepel.

Az általános, csak a tartalom jellegére utaló „címek” a következők:

gazeliját ('dívánversek gyűjteménye', N° 299., 308., 359., 361., 364., 366., 379., 381.),

dzsönk ('antológia', melybe inkább a török énekmondók versei kerültek bele, N° 312., 330., 333., 336., 340., 344., 352., 355., 374., 387., 394.),

medzsmua ('gyűjteményes kötet', N° 324., 351.),

szefine ('gyűjteményes kötet', N° 356.),

riszále ('értekezés', N° 291., 314., 335., 371.),

hikáje ('történet', N° 305.),

18 *‘Āşık Çelebi*: Meşâ‘ir üş-şu‘ara or tezkire of ‘Āşık Çelebi. Ed. G. M. Meredith-Owens. London, 1971. 242a–b.; *Kınalı-zade Hasan Çelebi*: Tezkiretü’ş-şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara, 1989. 425–427.; Kühnū’l-ahbâr’ın tezkire kısmı. Haz. Mustafa İsen. Ankara, 1994. 223.

19 *Fekete L.*: Das Heim des ‘Ali Celebi i. m. 52. (N° 467.)

ríznáme ('napló', 'hivatali napló', N° 322., 329., 334.),
insá ('formuláskönyv', N° 309., 337., 382.).

Ide sorolhatók még a szótárak (*lugát-i fárszí* és *lugát-i arabí*, N° 310., 316., 331., 349., 357., 369.),²⁰ és több vallási tartalmú munka is, például a *Szent Korán-vers*, melyről nem tudjuk meg, hogy pontosan melyik is (N° 297.). Gondjaink vannak a történeti munkákkal is, amelyek címe többnyire általános: *Történelem*, *Török történelem*, *Perzsa történelem* (N° 295., 300., 395.). Az utóbbi két esetben még azt sem tudjuk eldönteni, hogy a jelző a mű tárgyára, vagy nyelvére vonatkozik-e. Néhány esetben maga a leírás árulkodik az összeíró bizonytalankodásáról: *Orvoslással foglalkozó török könyv* (N° 315.).

A második csoportba tartozó művek „valódi” címet viselnek, így sem könnyű azonban azonosítani őket. Ez csak részben köszönhető az olvasati nehézségeknek, legalább annyi problémát okoz az összeíró hanyagsága, valamint az a tény, hogy akár több mű is viselhetett azonos címet.

Az olvasást a bürokrácia írásstílusa, a szíjákat nehezíti meg, ebben ugyanis az egyes betűk mellékjeleit csak ritkán teszik ki, így számos variáció elképzelhető. Biztosan csak azt tudjuk elolvasni, amit amúgy is tudunk. Ezért csak azokat a címeket tekintettem elfogadhatónak, amelyeket máshonnan is adatolni tudtam: valószínűtlen, hogy a több tízezer ismert muszlim könyvcím között ne fordulnának elő az Ali cselebi könyvtárában őrzött művek.

Az összeírót többször kaphatjuk hanyagságon: a címeket lerövidítette, esetleg tévesen jegyezte fel. Például a *Sejh Rúsení könyve* cím alapján nem állapítható meg, hogy a jeles szúfi mester számos munkája közül melyik is szerepelt a hagyatékban (N° 306.). Szerencsésebbek vagyunk egy másik, szintén hanyagul lejegyzett címmel, a *Hamsze összefoglalásával* (N° 276.). Bár hamszét – öt elbeszélő költeményből álló gyűjteményt – sokan írtak, „a” Hamsze a legelső és egyúttal legjelentősebb szerző, Nizámí Gendzseví munkája. S valóban, törökországi kéziratárakban találunk teljesebben kiírt című példányokat is: *Nizámí Hamszejának összefoglalása* (Hulásza-i Hamsze-i Nizámí).

Megoldhatatlan problémát jelent, ha egy többek által használt címmel találkozunk. Júsuf és Zeliha – a bibliai József és Putifárné – története például több tucat törökül vagy perzsául alkotó szerzőt ihletett meg, pusztán a cím alapján nem tudjuk eldönteni, hogy pontosan mely munkákat olvashatta Ali cselebi, akinek a könyvtárában két mű is volt ilyen címmel.

Sajnos még a címmel és a szerző nevével megjelölt könyvek azonosítása sem biztos minden esetben: például a *Sáhi versgyűjteménye* című kötet szerzőjeként három török és egy perzsa költő jöhet számításba.

20 Fekete Lajos öt esetben *lugázként* olvasta el a kérdéses szót. A *lugáz* egy oszmán irodalmi műfaj, amely azonban a 16. században igen ritka, meglepő lenne, ha Ali cselebi ennyi önálló kötetet bírt volna e témában. Figyelemre méltó, hogy e munkák jelzőiként az arab és a perzsa szavak tűnnek fel, amelyek jól illeszkednek a szótári tartalomhoz. Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy – könyvjegyzéke tükrében – Ali cselebi olvasott arabul és perzsául.

Az említett problémák ellenére a művek irányultsága, így Ali cselebi érdeklődési köre többé-kevésbé meghatározható.

1. Vallás. A könyvek összeírásának az élén természetesen az iszlám legalapvetőbb könyve, a *Korán* áll (N° 266.). A teljes szöveg mellett azonban néhány szúra – talán kommentárokkal ellátva – külön kötetben is szerepelt (N° 267., 297., 375.). A prófétai hagyományokat (*hadisz*) egyetlen kötet képviseli: a legfontosabb szövegeket tömörítő, igen elterjedt *Negyven hadisz* (N° 289.). Érdekes, hogy koránmagyarázatot (*tefszír*) egyáltalán nem találunk Ali cselebi könyvtárában. Felbukkannak viszont az iszlámot közérthető formában előadó munkák, így például Ahmed Bídzsán művei (N° 278.), vagy a Mohamed prófétáról szóló népszerű költemény, a *Kaszíde-i Bürde* (N° 302.). De olvashatta Ali cselebi a közép-ázsiai Abdurrahman Dzsámí Mohamedről írott munkáját is (N° 389.). Valószínűleg a népi vallásosság körébe tartozott a *Mózes imája* és a hetedik imámról, a siíták és a bektasik körében különösen tisztelt Dzsáferről szóló történet (N° 345., 385.). Két kötetet a szentek életrajzai töltöttek meg (N° 286., 321.). A vallás terén a praktikumokat képviselhették a rituális mosakodásról és az esőkérő imáról szóló könyvek – amennyiben a hiányos cíMLEÍRÁS alapján helyesen következtetünk tartalmukra (N° 290., 318.).

Ali cselebi gyűjtötte az etikai (*ahlák*) irodalmat is. Ismerte például al-Kásí-fínek, az egyik legjelentősebb etika-szakértőnek a munkáját, kortársa, Pír Mehmed fordításában (N° 287.), s volt egy pillanatnyilag meghatározhatatlan etika-könyve is.

Forgatta a szúfi szerzőknek, az iszlám misztikusainak a műveit is. Ha meghatározásunk helyes, akkor a láthatatlan világbeli emberekről (*ridzsálu'l-gajb*) szóló értekezés Ibn Arabíra, az iszlám világ talán legnagyobb filozófusára és jeles szúfijára megy vissza, egy másik pedig – jelenleg azonosíthatatlan – címe alapján talán a szúfi tanítások lényegét magyarázta (N° 358., 373.). Volt egy – sajnos cím nélkül lejegyzett – könyve a kor jeles és meghatározó szúfi mesterétől, Sejh Rúsenitől is (N° 306.), aki a halveti dervisrend azon rúsenijje ágának alapítója volt, amely a hódoltságban is megvetette a lábát. Egy másik mesternek, Sejh Sihábeddínnek sem művét, sem személyét nem sikerült azonosítanom (N° 298.).

2. Történelem. Ali cselebi, ha kisebb számban, de olvasott történeti munkákat is. Volt könyve például a nagy hódítóról, Timur Lenkről, és Egyiptom történetéről. Egy másik – pontosan meg nem határozható – kötet az Oszmán-ház viselt dolgaait adta elő. Három másik mű tartalmára a címek alapján nem következtethetünk (N° 277., 279., 295., 300., 328., 395.).

3. Természettudományok. Három kötet tárgyát az orvoslás képezte (N° 315., 320., 376.). Volt néhány földrajzi, illetve az állatvilágot bemutató munka is Ali cselebi gyűjteményében, például Szipáhízáde és Müneddzsimbasi Musztafa efendi tollából (N° 280., 327., 365.). Egy mű a földművelésről szólt (N° 372.). A csillagászatot két könyv képviselte, egy jelenleg azonosíthatatlan – talán a kor jeles csillagászatától, Tákieddín efenditől származó –, csillagászati megfigyeléseket tartalmazó könyv (*Raszad-náme*) és egy ismertebb asztronómiai munka (N° 301., 386.). Ali cselebi birtokolt egy alkímiakönyvet is (N° 332.).

4. Irodalom. A leginkább azonban az irodalmat kedvelhette Ali cselebi. Számos kötete volt a perzsa klasszikusoktól – Firdauszitól, Háfiztól, Nizámítól, Abdurrahmán Dzsámítól –, akiknek a munkássága az oszmán irodalomnak is alapját képezte (N° 269., 270., 273., 274., 276., 283–285., 354.). De ismert néhány kevésbé jelentős perzsa költőt is, például Hilálit, s talán Sáhít és Ászafit (N° 372., 282.). Ehhez képest a török nyelvű költészet nagyjai szerényebb számban szerepelnek. Nincsenek itt a legmeghatározóbb szerzők – Ahmed pasa, Nedzsátí, Meszihi, Zátí vagy Hajálí bég – munkái. Ugyanakkor felbukkan a „legmodernebb” nagyság, a birodalom túlsó végén tevékenykedő költőóriás, a bagdadi Fuzúli verseskötete – nem csekély tanúságot téve a kultúra viszonylag gyors áramlásáról (N° 293.). Említendő még a 15. századi Áhí elbeszélő költeménye, a *Hüszn ü dil*, valamint a hódoltságban élő, s valószínűleg Ali cselebit jól ismerő Jahja bég munkája, a *Sah u gedá* (N° 326., 392.). Figyelemre méltó, hogy – ha éppen ez az olvasat tekinthető helyesnek – volt egy verseskötete Meálítól, aki ugyan a 16. századnak csak közepes jelentőségű költője volt, viszont Balassi Bálint fordított tőle (N° 339.). De volt antológiája, amelybe a szultánok verseit gyűjtötték össze, márpedig az oszmán uralkodók igencsak kedvelték a verselést (N° 367.). Lírai verseket azonban inkább antológiákban olvasgatott, ezekből majd egy tucat állt a rendelkezésére.

Ali az oszmán világ mindhárom alapvető nyelvén – oszmánul, arabul és perzsául – olvasott. Arab nyelvű könyve kevesebb volt, ezek jobbára a valláshoz kötődtek. Annál jelentősebb a perzsa nyelvű könyvtár: hagiográfiai és történelmi munkák mellett számos hosszú elbeszélő költeményt és verseskötetet találunk itt. (Figyelemre méltó a Hüszejn Bajkara heráti udvarához kötődő művek nagy száma.) E nyelvek műveléséhez Ali cselebi jó néhány szótár segítségét vette igénybe.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk tehát, hogy Ali cselebi személyében egy rendkívül művelt török értelmiségi élt Budán, akinek olvasottsága, műveltsége semmiben sem maradt el a birodalom más vidékein élő társaiétól. Könyvtára „friss” volt, a közelmúlt szerzői is szerepeltek benne. Még csak azt sem állíthatnánk, hogy magányos jelenség lett volna a hódoltságban, hiszen a jeles költő, Jahja bég, vagy a kard mellett tollat is forgató bégek és pasák társasága valószínűleg némiképp kárpótolta az Isztambulban maga mögött hagyott szellemi közegért.

Függelék
Ali cselebi könyvtára²¹

266. *Korán*.

267. *En’ám-i seríf* (’A szent En’ám [szúra]). A Korán 6. szúrája.

21 A köteteket a hagyatéki leltárban elfoglalt helyük sorszámaival adtuk meg. A számozás Fekete Lajos munkája. A számsorból hiányzó tételek alatt nem könyveket írtak össze.

268. *Hümájún-náme* ('Az uralkodó könyve'). Az állatmeséket tartalmazó munkát Ali Vászí cselebi (1523–1572) Szulejmán szultánnak ajánlotta. Közvetlen forrása Hüszejn Váiz al-Kásífi (?–1504/1505) perzsa nyelvű műve, az *Envár-i Szühejlí* volt, amely Ibn al-Mukaffa arab nyelvű munkájára támaszkodott (*Kalila és Dimna*), amely viszont a híres szanszkrit állatmese-gyűjtemény, a *Pancsatantra* fordítása-átdolgozása. Itt kell megjegyeznünk, hogy a műnek Rozsnyai Dávid személyében magyar fordítója is akadt a 17. században.²²

269. *Díván-i Dzsámí* ('Dzsámí versgyűjteménye'). Abdurrahmán Dzsámínak (1414–1492), az utolsó igazán jelentős perzsa költőnek három dívánja volt: *Fátihátü's-sebáb* (1479), *Vásziátu'l-ikl* és *Hátimetü'l-haját* (1491),²³ hogy ezek közül melyiket bírta Ali cselebi, nem tudjuk.

270. *Szilsziletü'z-zeheb* ('Arany leszármazási lánc'). Az előző tételnél említett Abdurrahmán Dzsámí *Heft evreng* ('A hét trónus') című, hét elbeszélő költeményből – ún. mesznevíből – álló gyűjteményének egyik, 7200 párvers terjedelmű darabja. A három részből álló munkában a szerző az erkölcsstan, a misztika és az istenszeretet kérdéseivel foglalkozik.²⁴ Ali cselebi példánya esetében a három részt külön-külön kötötték be, amelyek a lajstromban is külön tételként szerepelnek (vö. N° 284., 285.).

271. *Bahru'l-ma'arif* ('A bölcsesség tengere'). Szürúrí (1491–1562) verstani munkája.²⁵

272. *Sah u dervis-i Hiláli* ('A sah és a dervis Hilálitól'). A mű szerzője, Hiláli (?–1529/1530), jeles török származású, de perzsa nyelven alkotó költő volt, aki Herátban, Hüszejn Bajkara szultán udvarában élt, s a közép-ázsiai török irodalom legnagyobb alakjának, Ali Sír Neváinak a pártfogását élvezte. Jelen munkája misztikus kérdéseket feszegető elbeszélő költemény.²⁶

273. *Díván-i Háfiz* ('Háfiz versgyűjteménye'). A Sirázból származó Háfiz (1325–1390) a perzsa irodalomtörténet legjelentősebb költője volt.

274. *Díván-i Háfiz* ('Háfiz versgyűjteménye'). Lásd az előző tételt.

275. *Tárh-i Miszr-i Ibn Dzsélál* ('Egyiptom története Ibn Dzséláltól'). Dzselálzáde Szálih cselebi (?–1565) jeles értelmiségi családból származott, testvére,

22 A *Kalila és Dimna* fordításairól: *Hasan Kavruk*: Eski Türk edebiyatında mensür hikâyeler. İstanbul, 1998. 22–23. Magyarul: *Kalila és Dimna*. Klasszikus arab mesék. Bp. 1978. (Népek meséi). Ibn Mukaffa élettrajzájáról és munkásságáról: *Kristó Nagy István Tamás*: Ibn al-Mukaffa: A nagy útmutató. In: *Függőkert*. Orientalisztikai tanulmányok. 2. Szerk. Csirkés Ferenc–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán Bálint. Bp. 2005. 175–179. Ld. még: *Rozsnyai Dávid*: *Horologicum Turcicum*. Kiadta: Szilágyi Sándor. Pest, 1867.

23 *Ömer Okumuş*: Câmî. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (= TDVİA) I–XXV. İstanbul, 1988–2002., VII. 94–99.

24 *Rıza Kurtuluş*: *Heft Evreng*. In: TDVİA XVII. 157–158.

25 A kérdéses művel Nemes Krisztián foglalkozott több cikkében: *Nemes Krisztián*: A „tisza szó” poétikai funkciója Sururi Bahr al-ma'arif című művében. In: *Függőkert*. Orientalisztikai tanulmányok. Szerk. Csirkés Ferenc Péter–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán. Bp. 2003. 75–80.; *Uő*: Az írásképmint mint költői eszköz Sururi poétikájában. In: *Orientalista Nap 2004*. Szerk. Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori. Bp. 2004. 98–107.

26 *H. Ahmet Sevgi*: Hiláli-i Çağatâyî. In: TDVİA XVIII. 21–22.

Dzselálzáde Musztafa például magas posztokat töltött be a birodalom irányításában, s történetíróként a magyar hódoltság szempontjából is figyelemre méltó művet alkotott. Szálih cselebi e munkáját egyiptomi hivatalnokoskodása idején, 1544 és 1547 között írta meg, az ország történetét 1546-ig tárgyalja.²⁷

276. *Hulása-i Hamsze* ('A Hamsze [öt elbeszélő költeményből álló gyűjtemény] összefoglalása'). Minden bizonnyal Nizámí Gendzseví (?–1214?), a legjelentősebb hamszeszerző művének kivonata. Több kézirat is ismert a pontosabb címmel: *Nizámí Hamszójának összefoglalása (Hulása-i Hamsze-i Nizámí)*.²⁸ Ali cselebi egyébként a teljes Hamszét is birtokolta, lásd N° 283.

277. *Tevárhü'l-mülük* ('A királyok történetei'). Jelenleg meghatározhatatlan történelmi mű.

278. *Külliját-i Bidsán* ('Bidsán összes művei'). Ahmed Bidsán (?–1465 után) és testvére, Jazidzioglu Mehmed a 15. század első felének meghatározó misztikus szerzői voltak. Ahmed Küllijátja ('Összes művek') a következő munkákat tartalmazta: 1. *Enváru'l-ásikín* ('A szerelmesek fényei') – az iszlám alapjait egyszerű török nyelven elbeszélő, rendkívül nagy népszerűségnek örvendő munka, Mehmed hasonló tárgyú, de arab nyelvű művének fordítása. Érdekes, hogy az *Envár* egyes részei magyarul is megjelentek 1626-ban Kassán, Házi János fordításában.²⁹ 2. *Dürr-i meknún* ('Rejtett gyöngy') – enciklopédikus munka. 3. *Adzsáibü'l-mahlúkát* ('A teremtmények különlegességei') – az anyagi világban létező dolgokra vonatkozó ismeretek enciklopédikus összefoglalása, Kazvíní munkájának fordítása. 4. *Müntehá* ('Végeredmény') – Ibn Arábí *Fuszúszu'l-hikem* című, Mohamed prófétával kapcsolatos kérdésekről értekező művéhez írott kommentárok szabad fordítása. 5. *Rúhu'l-enváh* ('A lelkek lelke') – történetek Mohamed prófétáról. 6. *Bosztánü'l-hakáik* ('Az igazságok gyümölcsöskertje') – a szerző apjának, Jazidzi Szálihnak *Semszije* ('A Napról') című munkájából készített prózai fordítás.³⁰

279. *Timur-náme* ('Timur [Lenk] története'). A jeles birodalomszervező, Timur Lenk történetét versbe szedve előadó mű szerzője, Mevláná Abdullah Hâtifí (1419–1521) a timurida Hüszejn Bajkara heráti udvarában alkotott.³¹

280. *Evzahu'l-meszálík [ilá márifetü'l-buldán ve'l-memálik]* ('Az utak legvilágosabbja [az országok és városok ismeretéhez]'). Szipáhízáde Mehmed bin Ali (?–1588) földrajzi műve, a műfajban az első az Oszmán Birodalomban. Alapját Abu'l-Fidá (?–1331) *Takvímü'l-buldán* című munkája képezte. A munka első, arab nyelvű változata 1558-ban már készen állt, 1572-re pedig második, bővített variánsa is elkészült. Ugyanebben az évben a szerző törökre is lefordította.³²

27 DIA: Celálzáde Sálih Çelebi. In: TDVIA VII. 262–264.; Osmanlı coğrafya literatürü tarihi. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul, 2000. 45–46.

28 Pl. a Manisa İl Halk Kütüphanesiben (45 Hk 1802/2). Vö. www.mkutup.gov.tr

29 *Házi János*: Machumet Propheta Vallasan levő egy fő írás tudó Doctornac írásából. Kassa, 1626.

30 Başlangıcından günümüze kadar büyük Türk klâsikleri. II. İstanbul, 1985. 264–265.

31 *Mürsel Öztürk*: Hâtifí. In: TDVIA XVI. 468.

32 Osmanlı coğrafya literatürü i. m. 64–68.

281. *Ahláku'l-müminín* ('Az igazhitűek erkölcstana'). A török etikai irodalomban ilyen című művet nem tartanak számon, ezért valószínű, hogy vagy egy ritka címváltozattal, vagy a hagyatéki összeíró pontatlanságával állunk szemben. E korszakban a legelterjedtebbnek Kinálizáde Ali cselebi (1510–1571) *Ahlák-i Alájí* című műve számított.³³

282. *Díván-i Sáhí ve Ászafí ve Hiláli* ('Sáhí, Ászafí és Hiláli verseinek gyűjteménye'). Mivel az oszmán és a perzsa költészetben több költő is ugyanazt a művésznevet használta, nem állapítható meg egyértelműen, hogy Ali cselebi kinek a verseit olvashatta. Sáhí nevet három szóba jöhető személy használt, egyikük Szulejmán szultán költői hajlamú fia, az 1562-ben Iránban kivégzett Bajezid herceg volt.³⁴ Ászafí nevet csak egyetlen Szulejmán kori költő használt, akinek azonban nem volt túl jelentős hírneve.³⁵ Hiláli néven pedig hárman is alkottak a 16. század első felében.³⁶ Ugyanakkor jeles perzsa költők is használták e művészneveket: Sáhí 857-ben Aszterabadban, Ászafí 920-ban Herátban, Hiláli pedig 936-ban szintén Herátban halt meg. Figyelemre méltó, hogy a perzsa költők közel egy időben éltek, lehet, hogy a kötet az ő verseiket tartalmazta, de bizonyosan semmiképp sem állíthatjuk ezt.

283. *Hamsze-i Nizámí* ('Nizámí hamszéja'). A muszlim világ legnagyobb hatású mesznevi (elbeszélő költemény) szerzője, Nizámí Gendzseví (?–1214?) származását tekintve valószínűleg azeri török volt, műveit azonban perzsa nyelven írta. Híres, öt mesznevből álló gyűjteményét, a *Hamszét* sokan és sok nyelven parafrázelták. A művek: *Mahzenü'l-eszrá* ('A titkok kincsestára'), *Kitáb-i Hüszrev ü Sirín* ('Hüszrev és Sirín könyve'), *Lejlá ve Medzsnún* ('Lejla és Medzsnún'), *Heft pejker* ('A hét szépség'), *Iszkender-náme* ('Nagy Sándor története').

284. *Szilsziletü'z-zeheb* (vö. 270.).

285. *Szilsziletü'z-zeheb* (vö. 270.).

286. *Medzsálszü'l-ussák* ('A szerelmesek gyülekezetei'). A közép-ázsiai Kamáluddín Huszajn Gázurgáhi a jeles heráti uralkodó, Hüzejn Bajkara (1470–1506) udvarában élt. Hagiográfiai munkája 76 vagy 77 kiemelkedő vallásos személy életét tárgyalja Imám Dzsáfertől Abdurrahmán Dzsámíig.³⁷

287. *Eníszü'l-árifín* ('A bölcsök barátja'). Azmí, azaz Pír Mehmed bin Pír Ahmed (?–1582) 1566/1567-ben befejezett munkája Hüzejn váiz bin Ali al-Kasífi (?–1504/1505) híres erkölcstani művének, az *Ahlák-i muhníszí*nek a kivonata és fordítása. Azmí neve egyébként nem volt ismeretlen a hódoltságban, egy 1588/1589-ben keletkezett gyűjteményes kötetben, az ún. Palatics-kódexben két verse is olvasható.³⁸

33 A török etikai irodalomról: *Mahmut Aydın–Mustafa Çağırıcı*: *Ahlák*. In: TDVİA II. 1–14.

34 Tezkirelere göre divan edebiyatı isimleri sözlüğü. Haz. Halük İpekten–Mustafa İsen–Recep Toparı–Naci Okçu–Turgut Karabey. Ankara, 1988. 462.

35 I. m. 44.

36 I. m. 209.

37 *Hamid Algar–Ali Alparslan*: Hüseyin Baykara. In: TDVİA XVIII. 530–532.

38 *Sudár Balázs*: A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. Bp. 2005. (Humanizmus és reformáció) 66., 188., 189., 158., 159.

288. *Naszáihü'l-mülük* ('A királyoknak szánt tanácsok'). Olyan munkát nem találtam, amely egészen pontosan ezt a címet viselte volna. Azonban az Oszmán Birodalomban is széles körben ismert volt Gazáli (1058–1111), az egyik legjelentősebb arab filozófus és misztikus *Naszíhatu'l-mülük* című királytükre – Ali cselebi kötete talán e munkával lehet azonos. (A két cím közötti különbség mindössze annyi, hogy a tanács szó az egyikben egyes, a másikban többes számban áll.) A munkát már a 16. században lefordították törökre.³⁹

289. *Hadísz-i erbaín* ('A negyven hagyomány'). A Mohamed prófétáról szóló történetek, a tőle származó mondások – azaz a prófétai hagyományok (*hadísz*) – tengeréből többen is megpróbálták kiválasztani a leglényegesebbeket, többnyire éppen negyvenet, mivel e szám különös jelentőséggel bír az iszlámban. A leghíresebb „negyvenes” gyűjteményt Abu Zakarija Jahja an-Navaví állította össze. E műveknek számos perzsa és török – verses és prózai – fordítása született, az első török változat 1358-ból való.⁴⁰

290. *Isztiszká-náme* ('Az esőima könyve'). Ilyen címmel ellátott munkát nem találtam, ugyanakkor tény, hogy az esőima mind a teológiában, mind a török népi hagyományokban jelentős helyet foglal el.⁴¹

291. *Fárszí bir riszále* ('Perzsa [nyelvű] értekezés').

292. A cím olvasata bizonytalan. Fekete Lajos a *Zakve ül-ahbár* olvasatot adja, de az első szó esetében szóba jöhet még a *rekat* ('leborulás') és a *rahvet* ('vizeskancsó') szó is. A második kifejezés olvasható *ahjár* ('jótétemények') és *ahjáz* ('helyek') alakban is.

293. *Díván-i Fuzúli-i Bagdadí* ('A bagdadi Fuzúli versgyűjteménye'). A bagdadi Fuzúli (?–1556) a 16. század egyik török költőfejedelme. Az Oszmán Birodalom és a szafavida Irán közé ékelődött, háború sújtotta szülőföldjét sohasem hagyta el, így képességeihez méltatlan állásokkal kellett beérnie. Korának mindhárom irodalmi hagyományokkal bíró nyelvén – arabul, perzsául és törökül – alkotott, művein erősen érződik az iszlám misztika hatása.⁴²

294. *Díván-i Muhtári* (?) ('Muhtári [?] versgyűjteménye'). Fekete Lajos nem oldotta fel a költő nevét. Számos változat jön számításba – például Abídí, Izáí, Gubáí, Kevserí –, magam a Muhtári alakot részesítettem előnyben, de a kérdés a kézirat alapján nem dönthető el végérvényesen.

295. *Tevárih-i türki* ('Török [nyelvű?] történelem'). Azonosíthatatlan történelmi munka.

296. *Riszále müteallik-i hásijje-i tedzsrid* ('Az alacsonyabb osztályok számára készült értekezés'). Valószínűleg Ali bin Mahmúd-i Dzszürdzsání (?–1413) műve, melyből a medreszék legalacsonyabb osztályaiban oktatták a hallgatókat a *kelámra*, vagyis a filozófiára. E munka a jeles tudós, Nászirüddín Túsí (?–1273)

39 H. Bekir Karlıga: Gazzâlî. Eserleri. In: TDVİA XIII. 524.

40 M. Yaşar Kandemir–Abdülkadir Karahan: Kırk hadis. In: TDVİA XXV. 467–473.

41 Mustafa Bakır: İstiskâ. In: TDVİA XXIII. 381–383.; Pertev Naili Boratav: İstiska. In: İslam Ansiklopedisi. V. İstanbul, 1950. 1221–1224.

42 Abdülkadir Karahan: Fuzûlî. In: TDVİA XIII. 240–246.

Tedzsrídü'l-itikad és *Tedzsrídü'l-kelám* című műveire alapult, azok magyarázata és kiegészítése volt.⁴³

297. *Ájet-i serif* ('A szent Korán-vers').

298. *Sejh Sihábeddín* [...] könyve. A cím nem olvasható jól.

299. *Dzsönk-i gazeliját* ('Gazelek gyűjteménye').

300. *Fárszí tevárh* ('Perzsa [nyelvű?] történelem'). Azonosíthatatlan történelmi munka.

301. *Raszad-náme* ('Csillagászati megfigyelések könyve').

302. *Kaszíde-i Bürde* ('A köntös dicsérete'). E címmel Mohamed próféta életéről szóló költeményt ketten is alkottak, Káb bin Zühejr (?–645?) és Muhammad bin Szaid al-Búszírí (?–1296). Mindkét – eredendően arab nyelvű – munkát jól ismerték az Oszmán Birodalomban, számos fordításuk és magyarázatuk született az évszázadok során. Nagyobb hírnévnek mindazonáltal Búszírí műve örvendett, ezt kellett például a kalligráfusoknak gyakorlásképpen leírniuk.⁴⁴

305. *Türki hikáje* ('Török [nyelvű?] történet').

306. *Kitáb-i Sejh Rúsení* ('Sejh Rúsení könyve'). Ömer Rúsení (?–1487), a halveti dervisrend rúsenijje ágának alapítója, számos irodalmi művet hagyott maga után: *Díván* ('Versgyűjtemény'), *Csobán-náme* ('Pásztor-könyv'), *Miszkinlik-náme* ('A szegénység könyve'), *Nej-náme* ('A fuvola könyve'), *Kalem-náme* ('A toll könyve').⁴⁵ Hogy ezek közül melyiket bírhatta Ali cselebi, nem tudjuk.

307. A cím olvasata bizonytalan. Fekete Lajos a *Tesztír fi't-tabík* olvasatot javasolja. Az összetétel első fele azonban két különböző írásképű *tesztír* szó is lehet ('varázslás' és 'alávetés'). Szóba jöhet még a *teszdzsír* ('tűzgyújtás') és a *tabiat* ('természet') olvasat is. Hasonló című művet a török könyvjegyzékekben azonban nem találtam.

308. *Gazeliját* ('Gazelek gyűjteménye').

309. *Insája müteallik kitáb* ('Könyv a formulákról').

310. *Lugát-i fárszí* ('Perzsa szótár').

311. *Kitáb-i türki* ('Török nyelvű könyv'/'Török népdalok gyűjteménye').

312. *Dzsönk-i türki* ('Török nyelvű verseskötet'/'Török népdalok gyűjteménye').

314. *Riszále-i fárszí* ('Perzsa nyelvű értekezés').

315. *Tibbije müteallik türki kitáb* ('Török nyelvű könyv az orvoslásról').

316. *Lugát-i fárszí* ('Perzsa szótár').

317. *Kavl-i berzah*. A cím olvasata bizonytalan.

318. *Teháret* ('Tisztálkodás'). Valószínűleg a rituális mosakodással foglalkozó, jelenleg azonosíthatatlan munka.

43 İsmail Hakk' Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı. Ankara, 1988. 25.

44 Kenan Demirayak: Kasidetü'l-Bürde. In: TDVİA XXIV. 566–568.; Mahmut Kaya: Kasidetü'l-Bürde. In: TDVİA XXIV. 568–569.

45 Mustafa Uzun: Dede Ömer Ruşeni. In: TDVİA IX. 81–83.

319. *Vaszáifü'l-kelám fi'd-dakáikü'l-enám* ('A filozófia szolgálólányai a teremtmények nehéz kérdéseiről'). Ismeretlen mű.

320. *Tibb-i ibnü'l-Bajtár* ('Ibnü'l-Bajtár orvosi könyve'). Az andalúziai Ibnü'l-Bajtár (?–1248), az arab orvostudomány jelentős alakjainak egyike, elsősorban a gyógynövényekkel foglalkozott. Munkáját, a *Kitábu'l-dzsámi fi'l-edviji'l-müfredre* ('Az egyszerű gyógyszerek összességének könyve') című művet röviden *Müfredátu Ibnü'l-Bajtár*ként ('Ibnü'l-Bajtár egyszerű dolgai') is emlegették – talán e munkát jelölheti a fenti cím.⁴⁶

321. *Tezkiretü'l-evlijá'ü'l-Indzsil* ('Az evangéliumi szentek életrajza'). Ismeretlen mű, az Indzsil ('Evangélium') szó helyesírása rossz.

322. *Rúznáme ve kánunnáme* ('Napló és törvénykönyv').

323. *Kitáb-i szultánijje* ('Szultánokra vonatkozó könyv').

324. *Medzsmua-i türki ve arabí ve fárszí* ('Török, arab és perzsa [nyelvű] gyűjteményes kötet').

325. *Fál-náme* ('Jóskönyv').

326. *Sah u gedá be Jahja* ('A sah és a koldus Jahjától'). Jahja bég (?–1582) a legjelentősebb 16. századi oszmán hamszeszerző. A *Sah u gedá* című elbeszélő költemény – mely azt meséli el, hogy miként alakul át a világi szerelem égi szerelemmé – is ebből az ötös gyűjteményből való. Ismereteink szerint Jahja élete utolsó harminc évét – félig-meddig száműzetésben – a hódoltságban töltötte.⁴⁷

327. *Riszále-i álámu'l-bilád* ('Értekezés a városok hatáiról'). Minden bizonnyal a Müneddzsimbasi megkülönböztető nevet viselő Musztafa bin Ali al-Muvakkit (?–1571) asztronómiai és földrajzi kérdéseket tárgyaló munkájával azonos: *Álemü'l-ábád ba álámu'l-bilád*. A munkát – mely 1525-ben készült el – szerzője Szulejmán szultánnak ajánlotta.⁴⁸

328. *Tevárih-i Ál-i Oszmán* ('Az Oszmán-ház története'). A 16. században több szerző – például Kemálpasazáde Semszeddín Ahmed (1468–1534), Orucs bég és Lutfi pasa (?–1562) – is ezzel a címmel írta meg az Oszmán Birodalom történetét elbeszélő művét. Nem elképzelhetetlen azonban az sem, hogy nem valódi címmel, hanem általános témamegjelöléssel állunk szemben, így a szóba jöhető szerzők köre tovább bővül.

329. *Rúznáme-i diger* ('Másik napló').

330. *Dzsönk* ('Versgyűjtemény').

331. *Diger lugát* ('Másik szótár').

332. *Ujúnu'l-hakáik [ve izáhu'd-dakáik]* ('Az igazság forrásai [és a nehezen érthető dolgok megfejtése]'). Abulkászim Muhammed bin Ahmed el-Iráki (12–13. század) népszerűvé vált alkímiakönyve.⁴⁹

333. *Türki dzsönk* ('Török versgyűjtemény').

334. *Diger rúznáme* ('Másik napló').

46 *Cevat İzgi*: Osmanlı medreselerinde ilim. 2. Tabii ilimler. İstanbul, 1997. 63–65.

47 Életrajzát ld. *Sudár B.*: i. m. 59–60.

48 Osmanlı coğrafya literatürü i. m. 49.

49 *Cevat İzgi*: Ebü'l-kâsim el-Iráki. In: TDVİA X. 333–334.

335. *Báz reszáil* ('Értekezések').

336. *Dzsönk-i diger* ('Másik verseskötet').

337. *Insája müteallik* ('Formulás[könyv]').

338. *Szatrandzs-náme* ('Sakk-könyv'). Az Oszmán Birodalomban a sakkozás legkésőbb a 16. századtól népszerűnek számított. Az első ismert sakk-könyvet Uzun Firdevszi (1453–1512?) írta *Szatrancs-náme-i kebír* címmel 1503-ban. Szulejmán szultán (1520–1566) uralkodása idején pedig Szeferihiszarli Ismailoglu Saban írt hasonló című művet.⁵⁰

339. *Dzsönk-i Meáli gazelleri* ('Meáli verseinek gyűjteménye'). A név olvasásának több lehetősége is van: Dzenábí, Dzenání, Száfí, Hajálí, Meání, Meáli. Fekete Lajos a Meání alakot részesítette előnyben, ilyen nevű dívánköltőről azonban az oszmán irodalomtörténet nem tud. Különösen érdekes volna, ha a Meáli változat volna a helyes: a 16. század derekán közepesen népszerű poétától Balassi Bálint is fordított.⁵¹

340. *Dzsönk-i köhne* ('Régi verseskötet').

341. *Júszuf u Zelihá* ('Júszuf és Zelihá'). Júszuf és Zelihá, azaz a bibliai József és Putifárné történetét sokan megírták a török és a perzsa irodalomban. Mivel a következő, azonos című tételnél az összeíró kiemeli, hogy a kötet perzsa nyelvű, jó okkal feltételezhetjük, hogy ez a mű viszont törökül íródott. A teljesség igénye nélkül felsorolok néhány szerzőt, aki a híres szerelmi történetet megverselte: Haliloglu Ali (13. század), Sejjád Hamza (14. század), Hamdullah Hamdí (?–1508), Bihistí (?–1520?), Kemálpasazáde (?–1534), Csákeri Szinán, Dijárbekirli halífe (?–1572), Jahja bég (?–1582).

343. *Júszuf u Zelihá, fárszí* ('Júszuf és Zelihá, perzsául'). A nevezetes történetet perzsa nyelven sokan megírták, például Firdauszi is. A leghíresebb feldolgozás azonban Abdurrahmán Dzsámí nevéhez fűződik (1484).

344. *Dzsönk-i köhne* ('Régi verseskötet').

345. *Münádzsát-i Hazreti Músza* ('A szentséges Mózes imája [Allahhoz]'). Ilyen címmel ellátott művet nem találtam a kéziratkatalogusokban – minden bizonnyal a népi iszlám körébe tartozó munka lehetett.

348. *Riszále-i kesfü'l-kulúb* ('Értekezés a szívek titkának felfedéséről'). A cím olvasata bizonytalan.

349. *Lugát-i arabí* ('Arab szótár').

350. *Riszále-i edvár* ('Zeneelméleti értekezés'). Pillanatnyilag meghatározhatatlan szerzőjű zeneelméleti munka.

351. *Medzsmua-i köhne* ('Régi gyűjteményes kötet').

352. *Türk...* ('Török...'). A cím további része nem olvasható.

354. *Sah-náme* ('A királyok könyve'). Abulkászim Manszúr Firdauszi (933–1025) nevezetes elbeszélése a legendás perzsa királyokról.

50 Türk Dili Kurumu Kütüphanesi, Fotokopiler № 161., 323.

www.tdkkitaplik.org.tr/foto.asp?hrf=S.

51 Balassi Bálint Valahány török bejt, kit magyarra fordítottak c. ciklusának hatodik verséről van szó. A kérdést hosszabban elemeztem Balassi török forrásaihoz c. tanulmányomban (kézirat).

355. *Türki ve farszi dzsönk* ('Török és perzsa verseskötet').

356. *Szefine-i farszi* ('Perzsa gyűjteményes kötet').

357. *Dzsönk-i lugát* ('Verses szótár').

358. *Medzsmua-i ridzsálu'l-gajb* ('Kötet a láthatatlan világ embereiről'). A cím első szava hibásan került lejegyzésre. A láthatatlan világbeli emberek (*ridzsálu'l-gajb*) a muszlim világlátás fontos szereplői, szerepük a kereszténység angyalaihoz hasonló. A legjelentősebb – címében is hasonlító – értekezést ibn Arabí (1165–1240), neves arab tudós és teológus írta róluk: *Ahvál-i ridzsálu'l-gajb* ('A láthatatlan világ embereinek állapotáról'). E művet később egy török szúfi, Kalkandelenli Dervis Emrullah fordította törökre *Daire-i ridzsálu'l-gajb* ('A láthatatlan világ embereinek köre') címmel.

359. *Gazeliját, dzsönk* ('Gazelek gyűjteménye, versgyűjtemény').

360. *Dzsönk-i nárindzsát*. A cím olvasata bizonytalan.

361. *Gazeliját, dzsönk* ('Gazelek gyűjteménye, versgyűjtemény').

362. *Riszále-i beján-i ittihádü'l-evlijá'i'l-kirám* ('A egyes szentek egységét leíró értekezés'). Ismeretlen munka.

364. *Dzsönk-i gazeliját* ('Gazelek gyűjteménye').

365. *Adzsáibü'l-mahlúkát* ('A teremtmények csodái'). Az állatvilágot bemutató munkáknak adott általános név. Az „ősképet” Zekerijjá bin Muhammed el-Kazvíní (?–1283) hasonló című munkája jelentette. Az Oszmán Birodalomban legelterjedtebb az Ahmed Bídzsán által készített fordítás volt. Elképzelhető, hogy a kötet Bídzsán *Küllijátjának* részét képezte (vö. N° 278.).

366. *Dzsönk-i köhne. Gazeliját* ('Régi gyűjteményes kötet. Gazelek').

367. *Gazeliját-i szelátín-i mázije* ('Az elmúlt idők szultánjainak versei'). Az oszmán szultánok egész sora hódolt a költészet szenvedélyének: Hódító Mehmed (1451–1481) Avní, II. Bajezid (1481–1512) Adlí, I. Szelim (1512–1520) Szelimí, I. Szulejmán (1520–1566) Muhibbí, II. Szelim (1566–1574) Szelimí, III. Murád (1574–1595) Murádí művésznévvel verselt.

369. *Farszi lugát* ('Perzsa szótár').

370. *Riszále-i Abdullah* ('Abdullah értekezése').

371. *Riszále-i türki* ('Török nyelvű értekezés').

372. *Revnák-i bosztán* ('A gyümölcsöskert csillogása'). Az ismeretlen szerzőjű mű az oszmánok körében a legtöbbet forgatott földművelési szakkönyv volt. Legkorábbi kézírata 1577/1578-ból maradt ránk.⁵²

373. *Dzseváhirü'l-meání f'i'l-taszavvuf* ('A misztikus bölcsesség igazgyöngyei'). *Dzseváhirü'l-meání* címmel korszakunkban egyetlen szerző írta vallási kérdésekkel foglalkozó munkáját, Dürri (?–1547). Az Ali cselebi jegyzékében szereplő *f'i'l-taszavvuf* 'a szúfizmusban' kifejezés miatt azonban nem biztos, hogy Dürri munkáját ide vonhatjuk.

374. *Dzsönk-i köhne* ('Régi verseskötet').

52 C. Ízgi: Osmanlı medreselerinde i. m. 222–223.

375. *Ájetü's-seríf-i dzselíl* ('A dicsőséges szent [Korán-] vers'). Az ájet szó egyszerre jelöli a Korán verseit, és magát a teljes könyvet is, így nem tudjuk eldönteni, hogy e kötet pontosan mit is tartalmazhatott.

376. *Tibb-i nebevî* ('Profétai orvoslás'). Az Oszmán Birodalomban rendkívül népszerű népi orvoslási könyveket emlegették e címmel. Ugyanakkor konkrét műveket is ismerünk: Ebu Nuajm el-Iszfaháni (948–1038) és Ebulkerím Habíb-i Nísápúri munkáit.

379. *Dzsönk-i gazeliját* ('Gazelek gyűjteménye').

380. *Der nakl-i csárjár má medh-i pádisáh-i iszlám* ('A négy kalifa története és az iszlám padisahjának dicsérete'). Ismeretlen mű.

381. *Dzsönk-i gazeliját* ('Gazelek gyűjteménye').

382. *Münseát* ('Formuláskönyv').

384. *Tabir-náme-i türki* ('Magyarázatok könyve', törökül). Az álmoskönyvek gyakori, népszerű elnevezése ez.

385. *Kavga-i Imám Dzsafer* ('Imám Dzsafer vitája'). Ismeretlen mű, valószínűleg a népi vallásosság köréből.

386. *Rúznáme-i sejh ve ahkám-i endzsüm* ('A sejh naplója és a csillagok ítéletei'). Ilyen címmel ellátott munkát nem találtam. A cím második fele az oszmán asztrológiakönyvek általános elnevezésének számított.

387. *Dzsönk* ('Verseskötet').

389. *Sevâhîdü'n-nübüvve, türki* ('A próféta tanúi', törökül). A burszai Lámí cselebi (?–1532) munkája. Fordítás, mely Abdurrahmán Dzsamí hasonló című, 1480-ban íródott művéből készült.⁵³

391. *Dívân-i Szevdái* ('Szevdái verseskötete'). Ha olvasatunk helyes, akkor ilyen nevű költő mindössze egy akadt az oszmán irodalomtörténet során, egy Kirk Kilisze-i kádi, aki a 16. század elején alkotott.⁵⁴

392. *Hüsün ü dil-i Áhî* ('Áhî: A szépség és a szív'). Áhî (?–1517) a 15. század végének jeles dívánköltője. Itt szereplő misztikus-szerelmi elbeszélő költeménye saját korában nagy népszerűségnek örvendett.⁵⁵

394. *Türki manzum külli kitábdır* ('Török nyelvű, versbe szedett könyv').

395. *Tevârih* ('Történelem').

⁵³ Ö. Okumuş: i. m. 98.

⁵⁴ Tezkirelere göre i. m. 440.

⁵⁵ Mustafa İsen: Áhî. In: TDVİA I. 527.

BALÁZS SUDÁR
THE LIBRARY OF A TURKISH INTELLECTUAL
IN BUDA IN THE SIXTEENTH CENTURY

A very useful source for those researching the cultural and intellectual history of Ottoman Hungary is the estate inventory of Ali çelebi, compiled in 1587 and containing descriptions of 115 books. Ali verifiably belonged to the upper circles of the Ottoman bureaucracy in Hungary between 1579 and 1587. He served as a judge in Buda, as *tezkere emîni*, and as *muharrir-i vilâyet* (provincial census-taker). In light of numerous biographical coincidences, it is possible – but not proven – that we are dealing with the same Ali çelebi who was a student of Ebussuûd effendi in Istanbul, who wrote poetry under the pseudonym of Riyâzî, and who lived in Ottoman Hungary in the latter third of the sixteenth century.

Although the compiler of the estate inventory refers to each item in the library, nevertheless the standard of his book descriptions varies greatly: some just indicate the general topic, others mention merely the title, while a few list both author and title. Thus, only some of the listed works can be identified exactly. Despite the uncertainties, Ali çelebi's field of interest is clear enough. The religious works tend to be fairly simple works popularising Islam; serious theological works and commentaries on the Koran are absent. Even so, the list does feature several sufi works, for example works by Ibn Arabî. There are six historical and ten scientific books. Literary works are abundant, with a particularly high number of works in Persian, including the great classics by Firdausî, Hâfiz, Nizâmî Ganjavî, Abdurrahmân Jâmî. The number of Turkish works seems to be smaller and the authors are less important. Works by Ottoman poets were probably concealed in the dozen collective volumes (*mecmû'a*). Two works should be noted, however: a book of poetry by Fuzûlî, which shows that the poet's reputation had reached Ottoman Hungary by 1587; and an epic by Yahyâ Beg called *Şah u gedâ*, which is an interesting item because Ali çelebi in all likelihood knew the author – who spent the last 30 years of his life in Ottoman Hungary.

Ali read Arab, Persian and Turkish, the three cultural languages of the Ottoman world. His library included works by many contemporary authors, a fact underlining Ottoman Hungary's participation in the cultural give-and-take of the Empire. His broad interests suggest an extremely cultivated and intellectual individual.

Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén

A fejedelemség történetéből csekély számban maradtak fenn olyan források, amelyek számszerű adatokkal mutatnák be Erdély pénzügyi helyzetét, a kincstár pontos bevételeit és kiadásait, ezért erre vonatkozóan sok esetben csak becslésekre szorítkozhatott a történeti kutatás.¹ Ráadásul az ilyen típusú fennmaradt jegyzékek általában a Habsburg-hatalomátvétellel együtt járó pontosabb adminisztrációnak köszönhetően keletkeztek, vagy legalábbis annak köszönhetően maradtak az utókorra. Így volt ez 1552-ben, amikor I. Ferdinánd biztosai járták körbe az erdélyi királyi jövedelemforrásokat, majd a javaslatukra Ferdinánd által kinevezett jövedelemigazgató, Haller Péter készített számszerű kimutatást az Erdélyből várható bevételekről. Haller feljegyzése a *Hofkammerarchiv* kéziratai között élte túl a viharos évszázadokat, és így van ez a most bemutatandó, párját ritkítóan részletes kimutatás esetében is, amelynek ha keletkezése nem is, de fennmaradása szintén összekapcsolható Erdély Habsburg-kézre kerülésének eseményeivel.

A prágai szerződést követően az erdélyi országgyűlés 1598. április 8-án tette le a hűségesküt Rudolf biztosai előtt. Az eskü szövege szerint a rendek elfogadják azt a kormányzati formát, amelyet a király rendel számukra.² Rudolf nevében biztosai gyakorolták a tényleges hatalmat, majd a király a névlegesen kormányzó Mária Krisztierna helyett hamarosan öccsét, Miksa főherceget nevezte ki kormányzóvá. 1598 augusztusában Báthory Zsigmond váratlanul visszatért, az erdélyi országgyűlés vissza is fogadta őt a fejedelmi székbe, 1599 tavaszán azonban ismételten felajánlotta Erdély átadását a császárnak, Prágába küldött követei, Napragi Demeter erdélyi püspök és Bocskai István által. Miközben a követek Prágában tárgyaltak, és megegyezésre is jutottak Rudolffal, Zsigmond ismételten változtatott véleményén: lemondott ugyan, de nem Rudolf, hanem

1 Ld. Erdély közjövödelmei 1586-ban. Közli: T. K. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 3(1896) 322–326. Barta Gábor becslése szerint a 16. század utolsó negyedében a fejedelemség fiskális bevételei kb. 300 000 forintot tettek ki. *Barta Gábor*: IV. Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makrai László–Mócsy András. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 511.

2 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (= EOE) I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. (Magyar Történelmi Emlékek), IV. 162.

unokatestvére, Báthory András bíboros javára. Az erdélyi rendek pedig elismerték az új Báthory fejedelmet.³

Ebben a helyzetben Rudolf helyett az általa támogatott Mihály havasalföldi vajda fordult Erdély és Báthory András ellen. A harcban, 1599 októberében a bíboros-fejedelem elesett, és a vajda győztesen vonult be Gyulafehérvárra Rudolf helytartójaként és főgenerálisként. Az országgyűlés elismerte Mihály vajda fejedelemségét, de hamarosan felerősödött az Erdélyen belüli ellenzéke, és Rudolf sem nézte jó szemmel a havasalföldi vajda önállósodási törekvéseit. 1600 őszén Giorgio Basta felső-magyarországi főkapitány támogatásával az erdélyiek kiűzték a vajdát országukból. Ezután rövid időre a rendek kezébe került a hatalom, akik között a vezető szerepet a Habsburg-pártiságáról ismert Csáky István tanácsúr, az ország főkapitánya vitte. Vele szemben lépett föl fejedelemjelöltként Székely Mózes, ám a rendek ismét Báthory Zsigmondot hívták vissza. Báthory visszajövele azonban nem csendesítette le a viharos közviszonyokat, hiszen ezzel a lépésével Basta generális és az elűzött Mihály együttes támadását hívta ki maga ellen. A harcok folytatódtak Erdélyben, mígnem Báthory Zsigmond 1602 nyarán újra úgy döntött, hogy Rudolfnak adja át Erdélyt, immár véglegesen. A király nevében Basta generális, katonai helytartó kormányzott, a rendek részéről Csáky István segítségével. A Habsburg központi kormányzat számára ekkor merült ismét föl a kérdés, hogy hogyan lehetne minél szilárdabban kézben tartani a tartomány igazgatását és miféle pénzügyi-kormányzati átalakításra volna szükség a jövedelmek hatékonyabb adminisztrálásához.

Erdély Habsburg-kézre kerülése után azonnal, még 1598-ban megkezdődött a tartomány kormányzati berendezkedésére, legfőképpen pedig a pénzügyi kormányzat átalakítására vonatkozó tervek kidolgozása.⁴ Az *Udvari Kamara* utasítására ez elsősorban a *Szepesi Kamarára* hárult, amely már 1599-ben véleményt nyilvánított ebben a kérdésben.⁵ A tervezés és a munkálatok viszonylag hosszadalmas voltát mutatja, hogy Mátyás főherceg 1601. szeptember 3-i levelében utasítja a *Magyar Kamarát* a tervezett erdélyi kamara működési körülményeinek kidolgozására.⁶ Napragi Demetert is megkérdezték Erdély új kormányzati berendezkedéséről. A korábban a fejedelmi kancellária élén álló, humanista műveltséggel rendelkező erdélyi püspök szerint kezdetben elég lenne egy jó katoli-

3 Barta G.: i. m. 522–532. Báthory András életének és fejedelemségének legújabb feldolgozása: *Hom Ildikó*: Báthory András. Bp. 2002.

4 Erdély kormányzati berendezkedésének terveiről újabban: *Kruppa Tamás*: Tervek az erdélyi kormányzás megismerésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. *Hadtörténelmi Közlemények* 115(2002) 281–304.

5 *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. Szerk. Varga János. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak. Kincstári levéltárak 7.) 35–36.

6 „Postquam Dei beneficio Transylvania rursum sub potestate suae Majestatis Caesareae et Regiae redacta, armisque subacta, consultumque a necessarium sit de erigenda ibidem, perinde ac in aliis suae Majestatis provinciis Camera quadam, per quam bona ac proventus illic administrentur.” *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. VI. Acte și scrisori (1600–1601). Publ. Dr. Andrei Veress. București, 1933. 449. Vö. *Kruppa T.*: i. m. 304.: 109. jegyzet.

kus férfiút kijelölni kormányzónak, és a pénzügyek kezelésére majd egy kamarát felállítani Kolozsváron vagy Brassóban.⁷ Rudolf idejében rövid időre sikerült egy kamarai adminisztráció jellegű hivatalt megszervezni Erdélyben.⁸ A munkálato-
kat és magát az adminisztrációt a bécsi *Udvari Kamara* felügyelte és irányította. Ennek első lépéseként az *Udvari Kamara* tájékozódni kívánt az erdélyi országos jövedelmek, bevételek felől még azelőtt, hogy a létrehozandó kamara pontos felépítését, feladatkörét kijelölték volna.

A jövedelmekről és az erdélyi állapotokról szóló beszámoló elkészítésére a volt kancellárt, Napragi Demetert kérte föl az *Udvari Kamara* elnöke, Wolfgang Unverzagt feltehetően 1602-ben. Napragi 1597-től 1602-ig gyulafehérvári püspök, 1598-tól 1600 áprilisáig pedig erdélyi kancellár volt, s így ezekben az esztendőkből részletes információkkal rendelkezhetett a fejedelemség bevételeiről. A püspök egy ideig, 1599–1600-ban Mihály vajda mellett is kancellári pozíciót töltött be, de valójában nem tudott a bizalmába férkőzni. Napragi 1600 áprilisi lemondása után távozott Erdélyből, az esztendő júliusában Nagykárolyban tartózkodott, decemberben pedig már biztosan Prágában volt.⁹ Ezt követően keletkezhetett az az ismert „Memoriale”, amelyet 1602 körüli időpontra datál az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* ötödik kötetében Szilágyi Sándor.¹⁰ Ez egy a *Hofkammerarchiv*-ban, az erdélyi ügyiratok között ma is megtalálható elbeszélő jellegű leírás Erdély népeiről, adózási szokásaikról, a fiskális bevételekről és azok defektusairól, tehát lényegében véve az erdélyi gazdaság helyzetéről. A jelentést azonban Napragi csak emlékeztetere hagyatkozva készítette el, ahogyan a szöveghez tartozó, Unverzagtnak írt kísérőlevélben mentegeti is magát. A „Memoriale” készítésének idején és helyén – ahogy írja – nem álltak rendelkezésére a gyulafehérvári fejedelmi levéltár regestrumai és urbáriumai, amelyekről azt gondolja, hogy magyarországi könyvtárában is van még néhány darab. Ebből arra következtethetünk, hogy valamikor prágai tartózkodása idején, talán még 1600-ban, vagy a következő évben írta meg a feljegyzést az *Udvari Kamara* elnöke számára. Az is valószínűsíthető, hogy az 1600-as távozása előtti évekből vihetett magával erdélyi kincstári regestrumokat, feljegyzéseket, amelyeket azután jelentéséhez csatolva bemutatott az *Udvari Kamaránál*.¹¹

7 Napragi véleménye (1602) Erdély jövőbeni kormányzati berendezkedéséről: EOE V. 172–174.

8 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 426–433.

9 *Jenei Ferenc*: Az utolsó humanista főpap: Napragi Demeter. Irodalomtörténeti Közlemények 69(1965) 142–143.

10 A Napragi által készített „Memoriale” eredetije: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHK) Hofkammerarchiv (= HKA) Siebenbürgische Urkunden Kameralverhandlungen r. N° 1. fol. 276–287. Egy rövidített másolata megtalálható: Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kamara Archivuma Acta Transylvanica E 149 Fasc. 5. N° 67. fol. 120–124. Kiadva: EOE V. 162–175.

11 „Plenius et verius informaretur Maiestas Sua per me, si regesta seu urbaria prae manibus haberemus, quae in Transylvania plurima inveniuntur, et etiam in Biblioteca mea puto me habere nonnulla. Haec ego scripsi, ut mihi occurrerunt et quo in statu Transylvania meo tempore fuit.” EOE V. 174–175.

Emellett a feljegyzés mellett található az *Udvari Kamara* levéltárában egy másik, az erdélyi fejedelmi kincstár éves bevételeit részletesen ismertető kimutatás is „Brevis ratio proventuum Regni Transylvaniae” címmel.¹² Az iraton korabeli kéztől csak az „1602 körül” feljegyzés olvasható, de a külzeten ugyanazok a sorok szerepelnek kísérőlevélként, mint amelyek az említett „Memoriale” esetében ismertek.¹³

Mielőtt a kimutatás adatait ismertetném, az irat datálására teszek kísérletet. Erre vonatkozóan eligazítást nyújt, hogy Thorda István, Zlattari Mátyás és Fehér Márton neve található a jegyzék végén aláíróként. Zlattariról tudjuk, hogy a nagyobb kancelláriai írnoksága után (1583–1592) kincstári számvevő lett 1594-ben, 1596-ban és 1600-ban, legalábbis ezekből az évekből talált rá vonatkozó adatokat Trócsányi Zsolt.¹⁴ Thorda István szintén kincstári számvevő volt 1595–1598 között.¹⁵ Már ennyiből is gyanítható, hogy valamikor 1600 előtt készülhetett a kimutatás. Ezeken az adatokon kívül a datáláshoz felhasználhatjuk még a feljegyzés elején lévő információt arra vonatkozóan, hogy az erdélyi arany- és ezüsbányákat egy bizonyos „Muraldus doktor” bérelte.¹⁶ A legújabb hazai bányászattörténeti összefoglaló őt Hans Muraltként említi, megjegyezve, hogy 1597-ben ő bérelte Nagybányát, előtte Herberstein Felicián 1597-ig, majd 1597–1598-ban már maga Nagybánya városa, 1601-től pedig Gerhard Lissibona.¹⁷ Ezek az adatok az újabb kutatások fényében némileg módosításra szorulnak.

Herberstein Felicián, akinek már Báthory István uralkodása idejében komoly szerepe volt az erdélyi bányászat terén, 1590. december 21-én bekövetkezett haláláig bérelte a nagybányai bányákat. Elhunyt után legidősebb fia, Ray-

12 ÖStA FHKA HKA Siebenbürgische Urkunden r. N° 1. fol. 2–9. (Tévesen 1546-ra datálva.) A jegyzéknek egy 1770-ben készült másolata, amelynek hitelességét az Udvari Kamara akkori titkára és registratora, Johann Baptist Cronberg igazolta, megtalálható MOL Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak F 563 Időrendi vegyes iratok 1602 jelzet alatt is.

13 EOE V. 173–174.

14 *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi igazgatása 1540–1690. Bp. 1980. 201., 332–333.

15 I. h.

16 Muraldus doctor személyéről keveset tudunk. Az erdélyi Királyi Könyvekben található bejegyzés szerint a fejedelem 1589. ápr. 9-i utasításában Váradra helyezi Muraltus János orvosdoktor, és éves fizetésül 200 forintot rendel, amelyet Egri Gergely váradi provisorinak kell kifizetnie. MOL Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F1 Libri Regii IV. köt. 409. 1605-ből egy birtokadomány kapcsán megtudjuk, hogy Muraldus néhai zalatnai prefektus özvegye Vidffy Zsuzsanna él már csak ekkor Erdélyben. MOL F1 Libri Regii VII. köt. 35–37. fol. Személyével kapcsolatban további kérdéseket vet föl, hogy vajon azonos lehet-e azzal a Giulio Cesare Muraldo-val, aki az Udvari Kamarához írott keltezetlen (1603?) olasz nyelvű levelében az erdélyi bányaugyekben járatosnak mondja magát. ÖStA FHKA HKA Anhang Gemischter Faszikel Siebenbürgen r. N° 92. fol. 110–111. (A levél mellett 1604-ből részletes jelentések találhatók az erdélyi arany- és ezüsbányászatról. Uo. fol. 68–104.) Napragi Demeter „Memoriale”-jában is említi őt, mint nagybányai és zalatnai bányabérlőt, ezért is meglepő, hogy a Nagybánya történetét tárgyaló művek nem tesznek róla említést.

17 *Dr. Zsámboki László*: A korszak bányászatának története. In: A magyar bányászat évezredes története. I. Szerk. Dr. h. c. dr. Faller Gusztáv–Dr. Kun Béla–Dr. Zsámboki László. Bp. 1997. 191.; *Szellemy Géza*: Nagybányának és vidékének fém-bányászata. Nagybányán, 1894. 15.

mund vette át a bérletet, akivel 1591 tavaszán újabb, hat évre szóló szerződést kötött a fejedelem. Raymund azonban még 1591 őszén meghalt tüdőbetegségben, így a szerződést Herberstein Felicián második fia, Friedrich vette át, ő felügyelte a bányákat és a pénzverdét üzlettársával, Fabio Gengával, akivel 1597 nyarán pénzügyi vitája támadt, és ezt követően Báthory Zsigmond már nem hosszabbította meg vele a bérleti szerződést.¹⁸ 1601 nyarán, amikor Báthory Zsigmond újból visszatért Erdélybe, Herberstein Friedrich és testvére, Felix visszakapta tőle a kapnikbányái bérletet.¹⁹ Mivel tudomásunk van arról, hogy egy bizonyos Herberstein Felicián/Felix 1605-ben veszítette életét, így feltehetjük, hogy Lissibona Gerhard talán csak ezt követően kaphatta meg a bányák bérletét.²⁰

Magam egyelőre azt feltételezem, hogy Muraldus doktor bérletének mindenképpen tovább kellett tartania, mint a fentebb, a bányásztörténeti összefoglalóban jelzett nem is egészen egy esztendő, ami egyébként is gyanút keltően rövid időszaknak tűnik. 1598 tavaszán, az Erdély átvételére küldött biztosok egyike, Szuhay István váci püspök, a *Szepesi Kamara* prefektusa (elnöke) Kassá-

18 A Genga családtagok, közelebbről Fabio erdélyi szerepére ld. *Kruppa Tamás*: Erdély és a Szent-szék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez. Fabio Genga római tárgyalásai 1594-ben és 1596-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004) 1167–1193. A Herberstein és Fabio Genga közötti nézeteltérést említi: Spinelli prágai nuncius Cinzio Aldobrandininek írt levelében, Prága, 1597. jún. 15. *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. V. Acte și scrisori (1596–1599). Publ. Dr. Andrei Veress. București, 1932. 70–72. Herberstein Felicián életére: *Bobory Dóra*: Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2005. 5–26. Herberstein Felicián erdélyi tevékenységének rekonstruálásában Rausch Petra pécsi egyetemi hallgató volt segítségemre, amit ezúton is megköszönök.

19 *Kruppa T.*: Erdély és a Szent-szék i. m. 1192.

20 Herberstein Felicián/Felix-re: *Bobory D.*: i. m. 6–7. Lissibona nagybányái bérletével kapcsolatban szintén tisztázatlan a helyzet: Szellemy Géza 1894-es művében – a forráshely megjelölése nélkül – közölt adata, miszerint Lissibona már 1601-ben megérkezett volna Nagybányára és átvette volna az ottani bányászat vezetését, végigfut a későbbi szakirodalomban. *Szellemy G.*: i. m. 15. Az öt követő szakirodalomból a teljesség igénye nélkül: *Bradofka Frigyes*: A kereszthegyi m. k. bányamű. In: *A nagybányai m. k. bányagazgatósági kerület monográfiája*. Szerk. Woditska István. Nagybánya, 1896. 38. Szmik Antal év meghatározása nélkül írja, hogy a Herbersteinnek után Lissibona vette át Felsőbánya bérletét, de 1607-ből való az első biztos adata. *Szmik Antal*: Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monográfiájához. Bp. 1906. 50. Az újabb irodalomból: Balogh Béla és Oszóczki Kálmán azt valószínűsítik, hogy az 1590-es évek végén és még 1600-ban is Herberstein Felicián fiai (Sigismund és Friedrich) a bérlők. Lissibonáról az első adatot 1604-ből hozzák. *Balogh Béla-Oszóczki Kálmán*: Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt. Miskolc-Rudabánya, 2001. 19–20. Soós Ferenc Szellemyre hivatkozva azt írja, hogy Lissibona 1600 augusztusában érkezett Nagybányára, ahol felvásárolta Friedrich Herberstein birtokait és adósságait, valamint átvette a bányákat. *Soós Ferenc*: Gerard Lisbona kamaraispán Nagybányán a XVII. század elején. *Numizmatikai Közöny* 98–99(1999–2000) 127–130. Mindebből az következik, hogy újabb források előkerüléséig nem tudhatjuk biztosan, Lissibona mikor és kitől vette át a nagybányai és felsőbányai bányákat. Lissibona 1608-ban birtokadományt kap Báthory Gábertől. MOL Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak FI Libri Regii 8. köt. 2–3. fol. (Későbbi erdélyi szereplése már jobban adatolható, ennek ismertetése azonban itt nem szükséges.)

ról keltezett levelében azt írja, hogy Muraldus doktor nem csekély összegért vette bérbe Nagybányát, amelynek a jövedelmei meglehetősen szétziláltak.²¹ Erre a bérbevételre minden bizonnyal 1597-ben, az esztendő őszen kerülhetett sor, feltehetően miután a Herbersteinekkel kötött szerződés lejárt. Napragi Demeter „Memoriale”-jában is említi a doktort: „az én időmben – írja Nagybányára és Zalatnára utalva – ezeket a bányákat Muraldus doktor bérletben művelte, és ha jól emlékszem, évente 60 000 aranyforintot fizetett, körülbelül”.²² Mint látni fogjuk a későbbiekben, majdnem jól emlékezett. Muraldus doktor bérleti szerződése talán egészen Herberstein Friedrich visszatértéig, 1601-ig tarthatott, bár erre vonatkozóan még további források felkutatása szükséges. Mindazonáltal annyi bizonyos, hogy a fentebbi adatok összevetéséből leginkább az valószínűsíthető, hogy az alábbiakban közlendő kimutatás az erdélyi fejedelmi kincstár 1598. évi adatait tartalmazza.

1. táblázat

Erdély kincstári jövedelmei (1598)

Jövedelmi ágak	Befolyt összeg	Természetbeni jövedelem
1. Arany- és ezüsbányák bérlete	50 000 Ft	
2. Aranybeváltás bérlete	5 000 Ft	
3. Nagybánya és Felsőbánya városok bevételeinek bérlete	800 Ft	
4. Réz- és vasbányák bérlete		70 mázsa réz 200 mázsa vas
5. Csíki vasbányák		300 mázsa vas
6. Fiskális várak	31 600 Ft	
7. Sóbányák	31 000 Ft	
8. Harmincad	25 800 Ft	
9. Contributio	21 600 Ft	
10. Székely jobbágyságok és libertinusok	900 Ft	
11. Szászok contribúciója Census S. Martini	20 000 Ft 7 500 Ft	
12. Huszadbérletek a szász városoktól	1 558 Ft	
13. Szász egyháztól		+ 47 márka ezüst és 978 db vert arany
14. Tizedbérletekből	15 478 Ft 75 d	
Összesen (a jegyzék végösszege):	219 036 Ft 75 d	

21 Szuhay István levele, Kassa, 1598. márc. 24. „Muraldo homo perditissimus, seditionis Bathorianae deposita non parva summa in arendam recepit Nagy-Bannya, praecipuique proventus dissipati sunt”. EOE IV. 149.

22 „Colebat has fodinas meo tempore in arenda doctor Muraldus et solvebat singulis annis, si bene memini, sexaginta milia aureorum ducatorum iusti ponderis (circiter)”. Napragi itt „az én időm” alatt a kancellárságának idejét érti, tehát az 1598 áprilisa–1600 áprilisa közötti időszakot. EOE V. 169.

Ezt támasztja alá a szövegnek az a bejegyzése is, amelyben azt írják, hogy Csanád várát csak nemrégiben foglalták vissza a törököktől. Erre 1597. október 9–12. között került sor, amikor is Borbély György lippai kapitány vezetésével Aradot, Fellakot, Csanádot sikerült visszavenni.²³

Kimutatásunk szerint a fejedelemség jövedelmei összesen 219 036 forint 75 dénárt tettek ki, amihez járult még 978 darab vert arany és 47 márka ezüst. A feljegyzés végén, a kiadási tételek felsorolása után szerepel még egy 41 600 forintos összeg, amelyről azt írják, hogy ez a magyar nemesség és szászok által legutóbbi ősszel felajánlott contributio.²⁴ Az 1. táblázatban közölt összegeket jövedelemtípusonként sorszámoztam, a forrásban hozzájuk fűzött szöveges magyarázatokat és részletesebb információkat a számok sorrendjében ismertetem.

1–3. A legtöbb bevételt a 17. század elején a zalatnai, kapniki és nagybányai arany- és ezüsbányák bérbeadásából szerezte a fejedelmi kincstár: ezeket a bányákat a jegyzék szerint Muraldus doktor bérelte évi 50 000 forintért. Ugyancsak ő bérelte az aranybeváltást évi 5000 forintért, valamint Nagybánya és Felsőbánya városok jövedelmeit, amelyekért évi 800 forintot fizetett.

4–5. A belényesi rézbányákat Georg Wagen von Wagensperg bérelte és évente 70 mázsa megmunkálatlan rezet adott érte. Az itteni vasbányák bérleti díjaként ugyanő 200 mázsa vasat adott be a fejedelmi kincstárba.²⁵ A csíki vasbányákból semmilyen biztos jövedelem nem várható – folytatják a jegyzék készítői –, de a székely szabadságok visszaadása előtt 300 mázsa vas vagy annál is több volt a bevétel, most azonban csak a fejedelmi konyha szükségleteire szednek az árendátorok köztük évente bárány- és kecsketizedet.²⁶

6. A fiskális tulajdonban lévő várak és a hozzájuk tartozó uradalmak 31 600 forint bevételt hoztak az alábbi megoszlásban:

- Kővárból 7000 forint;
- Husztnak nincs jövedelme;
- Somlyóból 4500 forint;
- Szamosújvárból 1000 forint;
- Váradról 6000 forint;
- Borosjenőről a hozzá tartozó harminccaddal együtt 2600 forint;
- Világosvártól 1000 forint, de nyugalmasabb időkben több szokott lenni;
- Lugos és Karánsebesről 2500 forint, néha több;

23 Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 279

24 Ez az adat nem segítette a kimutatás datálását, ugyanis korszak országgyűlésein felajánlott contribúciók részösszegei nem összevethetők az itt feljegyzett, a kincstárba befolyt összeggel.

25 Wagen személyére szintén utal Napragi „Memoriale”-ja: a belényesi és a székely réz- és vasbányákat a fejedelem szükségletére művelték. Wagen bérelte néhány ezerért. „Colutur ad usum necessitatem principis. Arendabat Wogen aliquot millibus.” EOE V. 170. Lissibona Gerhard vállalkozótársaként említi a 17. század első éveiben. Soós F.: i. m. 129.

26 A mázsa (centenarium) értéke: 1 mázsa = 55,58 kg a 16. század végéig, majd 56,12 kg a 17. század elejétől, a bécsi rendszer szerint. Az erdélyi mértékrendszer csak a 17. század végére alakult ki, így azt még nem használhatjuk itt. Ld. Dr. Kun Béla: A bányászattal kapcsolatos mértékek és átszámításuk. In: A magyar bányászat évezredes története. I. i. m. 659.

– Gyulafehérvár vára az alvinci castellummal és az algyógyi kúriával együtt 1000 forintot hoz, de ezt az összeget, csakúgy, mint az itteni szászoktól és a vár körüli tizedekből befolyó összeget teljes egészében a vár szükségleteire és az itt szolgálatot teljesítők fizetésére szokták fordítani, jegyezték föl a számvevők.

– Lippa vára ebben az időben semmilyen biztos jövedelemmel nem rendelkezett, hiszen a hozzá tartozó birtokrészeket a törökök és tatárok többször is fel dúlták. Solymos, Tótváradszék és Kapronca tartozékairól az ottani provisorok ügyességének és igyekezetének köszönhetően 4000 forintot szedtek be.

– Déva és Zsidóvár – bár most Jósika István szedi be a jövedelmeit és ezek az ő birtokai, mégis hozzáteesszük, hogy kb. 3000 forintot hoz – jegyezték föl a készítőik.²⁷

– A székelység várainak, Várhegynek és Udvarhelynek jövedelmei a várak kapitányainak kezében voltak, a várak eltartására. A jegyzék készítői hozzáteszik, hogy ez esetben is, ahogyan a többi vár esetében is, az volt a szokás, hogy a felsorolt jövedelmek nagyobb részét az illető vár építkezéseire és más szükségleteire fordítják, ezért a várak kapitányai rendelkeznek a bevételek fölött.

– Csanád várát a törököktől csak most foglalták vissza, semmilyen biztos jövedelme nincs, és a környék pusztulása miatt a tartozékairól sem lehet semmit beszélni, tudjuk meg a kimutatásból.²⁸

7. A sóbányák 31 000 forintot jövedelmeztek. A feljegyzés részletesen taglalja az egyes bányák jövedelmeit, leszámítva a fejedelem által deputált sójövedelmeket és a bányák költségeit, a következőkben:

- a dési sókamarából a bevétel 4000 forint vagy több is lehet;
- a tordai, kolozsi és vízaknai sókamarákból, valamint a váradi sóportusból, ha leszámítjuk a szekereseknek és a sóhajósoknak adott kedvezményeket, a bányák költségein felül az ország nyugalmasabb állapotában 16 000 forint vagy annál is több marad;

- a széki sókamarából 1000 forint;
- a székelyföldi sóbányákból, amelyek most teljes egészében a deputálások számára vannak lefoglalva, kb. 2000 forintba rúghat a bevétel, sőt néha több is;
- a máramarosi sóbányákból 8000 forint, vagy néha több is várható. A máramarosi sóbányák jövedelmének nagyobb részét Huszt várának költségeire, azaz az ottani katonák fizetésére szokták fordítani, mivel a várnak más jövedelme nincs.

8. A harmincadhelyekről összesen 25 800 forint bevételt könyvelhetett el a kincstár az alábbi részletezésben:

- Zombor és filiája Hídalmas: itt abban az időben, mielőtt a rendek megtiltották volna a marhák magyarországi részekre vitelét, a bevétel 4000 forint vagy annál több is szokott lenni, de most a tilalom miatt, leszámítva a harmincados és szolgálai fizetését, csak 600 forint a bevétel.

27 Jósika István erdélyi kancellárt (1594–1598) 1598. ápr. elején fogatta el a fejedelem, fosztotta meg kancellári hivatalától, és aug. végén fejeztette le.

28 Ld. a 23. jegyzetet.

- Dés és filiája Retteg 600 forint;
- Hunyad 1000 forint;
- Váradja, Zavar (?) és Jófő 2500 forint;
- Nagybánya 400 forint;
- Zilah és filiái 1500 forint;
- Várad és filiája Belényes 5000 forint, sőt néha több;
- Székelyhíd és filiája Tasnád 2000 forint;
- Debrecen 7000 forint, néha több is szokott lenni;
- Bajom 1000 forint;
- Lippa 2000 forint, különösképpen akkor, ha a celleristák hajózását a Maroson nem akadályozza semmi;
- Karánsebes és filiái Lugos, Valkán és Zajkány most a zavaros időkben kb. 1200 forintot jövedelmeznek, de az ország nyugalmasabb állapotában ötezer forintra vagy többre is fölemelkedik.

9. A contributióból összesen 21 600 forint került a kincstárba. Jegyzékünk szerint a hét erdélyi vármegyében 11 852 porta adózott, ezek a 99 dénáros adót fizették, míg a székely székeken és a Partiumban, a törökök által elfoglalt területek nélkül, összesen 9905 portával számoltak, ez utóbbiak egy forintot fizettek. Nincsenek azonban ide beleszámítva Lippa, Solymos, Tótváradja, Facset, Arad, Bokcsa, Versec, Csanád, Világosvár és Jenő a törököktől újonnan idecsatolt részei, amelyeket még nem róttak meg. A kimutatás készítői megjegyzik, hogy a legutóbbi fehérvári országgyűlés ismételten megerősítette azokat a korábbi törvényeket, amelyek értelmében a contributio fizetése alól mentesülnek az elhagyott és elpusztult porták.

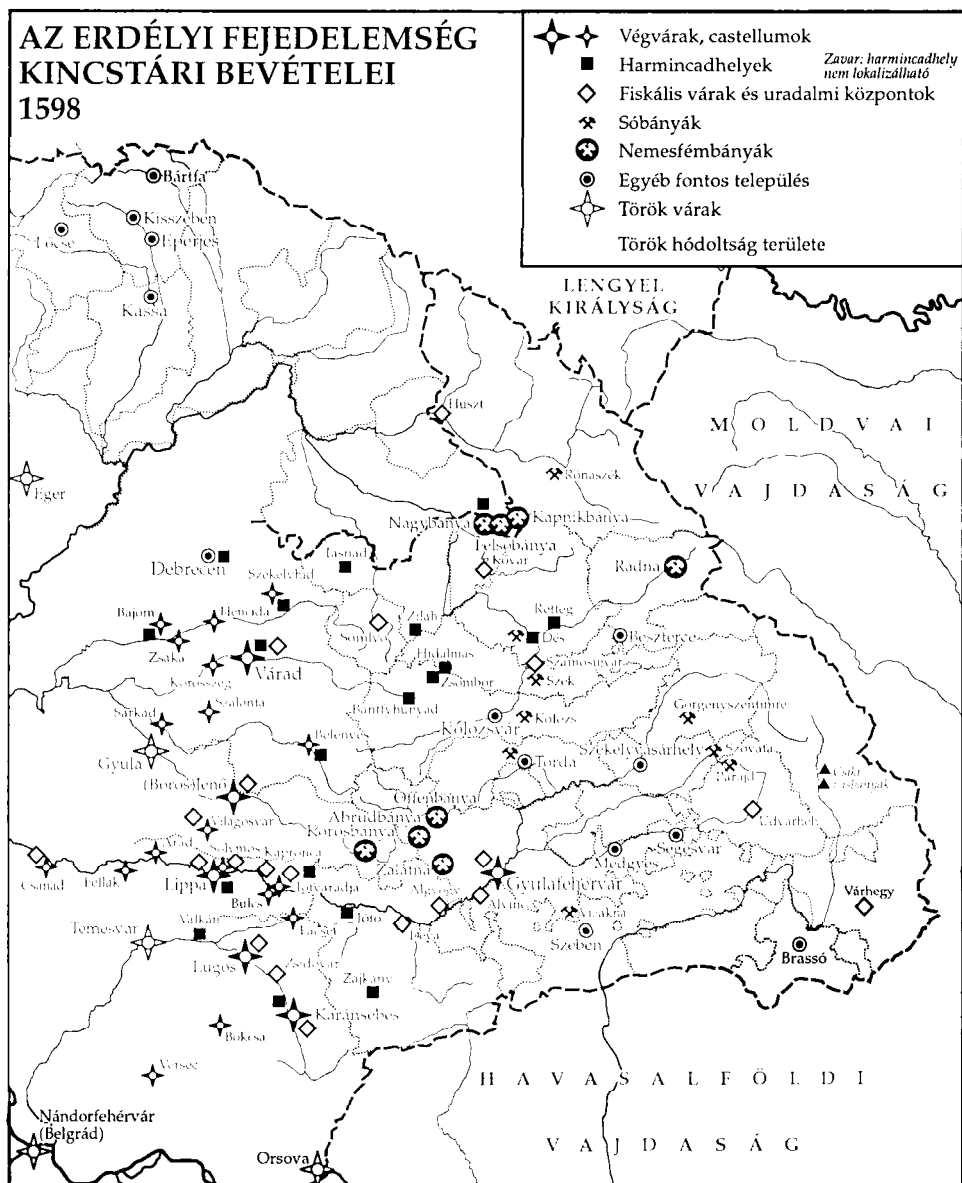
10. A székely libertinusok censusa 500 forint. A kévepénz (*pecunia capetiarum*) és a jugalium vagyis járompénz, amit a székely jobbágyoktól szednek az árendátorok, tudniillik azoktól, akik még nem kapták vissza szabadságaikat, évi 400 forintot tesz ki.

11–13. A kimutatás szerint a 16. század végén a szász universitas 20 000 forintot fizetett a szokásos contributio fejében, a Szent Márton-napi censusból pedig 7500 forint volt a bevétel. Brassó városa a huszad bérletéért 2000 forintot fizetett és még 200 forinttal járult hozzá Töröcsvár fenntartásához. Szeben városa ugyancsak a huszadbérletért 1000 forintot, Beszterce pedig 158 forintot fizetett. A szász egyházak a census cathedraticus fejében Mária megtisztulása ünnepén, Szent Mihály, Szent Márton és Szent Miklós napján összesen évi 47 márka ezüstöt és 978 darab vert aranyat adtak, amelyet a fejedelem teljes egészében a kolozsvári jezsuita kollégium felhasználására rendelt.

14. Az erdélyi tizedek bérletéből 15 478 forint és 75 dénár érkezett be a kincstárba. Ez az összeg azonban nagymértékben csökkenhet, akár tízezer forinttal is, jegyezte meg az összeírás készítője, egyrészt azért, mert a lengyel király (Báthory István) és más fejedelmek is igen sok felmentést adtak a tizedbérlet alól, másrészt a Gyulafehérvárhoz tartozó tizedek be nem fizetése miatt. Itt jegyzi meg a kimutatás készítői, hogy a fejedelem a kolozsvári jezsuita szeminárium és a gyulafehérvári kollégium számára pénzbeli juttatásként általában évi

2400 forintot ad; ezenkívül a tizedárendátoroknak, a gyulafehérvári és kolozsmonostori requisitoroknak és más személyeknek összesen évi 1000 forintot.

Itt jegyzik meg azt is, hogy a szász papoknak járó quartát (a szász papságnak a tizedből járó negyedrészt) Besztercén, Nagysink, Kőhalom, Újegyház, Nagyszeben, Medgyes, Szerdahely, Szászsebes székekben őfelsége (Báthory István) bérletbe szokta vetetni a szász egyház papjaitól, amelyből azonban most semmilyen biztos jövedelem nem várható, mert Zsigmond fejedelem különféle familiá-

risainak adományozta el azokat.²⁹ Általában azonban kb. 6000 forintnyi bevétel származik ebből, amelyet élelemre szoktak fordítani.³⁰

A fentebbi adatok áttekintése után annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a 16. század közepéhez képest a jövedelmek nemcsak megduplázódtak, de sok tekintetben át is strukturálódtak. A *contributio* és a szászok adójának összege nem változott, lényegében ugyanúgy húszezer forint körül mozgott. A Szent Márton-napi census is ugyanannyi maradt. Viszont új bevételi forrásként megjelent az időközben kialakult fiskális birtokhálózathoz tartozó összeg, valamint megjelent a bevételek között a harmincadvám. Emellett a korábban fontos huszadbérletek elvesztették jelentőségüket. A legjelentősebb változások a só- és nemesfémbányászat terén következtek be. A század közepén leromlott állapotú sóbányákat újra művelés alá fogták, és az innen származó bevételek igen jelentős, a fiskális birtokok jövedelmével azonos összeget hoztak a kincstárba. Bár a bányákat a kincstár nem tartotta saját művelésében, a legnagyobb pénzüsszeget így is e forrásból szerezhette. Az összjövedelmek több mint egynegyedét az arany- és ezüstművelés, valamint az aranybevételek bérbeadása hozta. Az erdélyi gazdaság növekvő pénzügyi ereje részben ennek tulajdonítható, hiszen a 16. század utolsó éveinek bevételei összességében jóval többet mutatnak, mint a század közepén beszámított nem egészen 100 ezer forint.³¹ Szuhay István, a *Szepesi Kamará* elnöke rendkívül lehangolóan nyilatkozik az erdélyi kincstári jövedelmek állapotáról 1598-ban, amikor is azt írja, hogy a kincstár igen erős hiányokkal küzd, kimerült, és ezzel most nem lehet mit tenni, pénzügyi mozgás alig van, sok katona fizetetlen, hadiszerekben is hiány mutatkozik.³² Ha mindennek ellenére ennyi bevételt tudtak elszámolni a kincstári számvevők, akkor igencsak helytállónak tűnik Barta Gábor véleménye, aki a 16. század végére, békésebb, nyugalmasabb időkben – amelyeket igen sokszor emlegetnek a kimutatást készítő is – 300 000 forintra becsülte a fejedelemség fiskális bevételeit.³³

Jegyzékünk részletesen ismerteti a fejedelmi kincstár kiadásait is a feltételezett 1598. évből. Ezek összesen 246 888 forint 25 dénárba rúgtak a feljegyzés szerint. Ennek az összegnek közel 90 százalékát fordították a fejedelemség váraiban

29 1591-ben Báthory Zsigmond eladományozta a szász papi quartát. 1591. nov.: 4. tc. EOE III. 387. Ezt a rendelkezést majd csak az 1599. márc.: 12. tc. semmisíti meg, amennyiben visszaadja a fiscusnak a szászok dézmáját. EOE IV. 271.

30 Az erdélyi tizedszedésnek a szekularizáció (1556) utáni sajátosságaira, benne a szászöldi tizedek különleges helyére ld. *Jakó Zsigmond*: Adatok a tized fejedelemségkori adminisztrációjához. Kolozsvár, 1945. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2.); *Csizmádia Andor*: A tized Erdélyben. In: Jogtörténeti tanulmányok. IV. Szerk. dr. Csizmádia Andor. Bp. 1980. 43–58.; *Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005. 82–91. passim.

31 Vö. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552–1556. Bp. 2002. (Fons Könyvek I.) 111–112. skk.

32 Szuhay István levele a császárhoz, 1598. ápr. 8. „Que ad fiscum attinet, ea vehementer avisa et distributa sunt. At nunc de his agere non licet. Commeatu vix ullus. Pulverum, globorum, machinarum ingens defectus. Milites plurimi insoluti.” EOE IV. 153.

33 Ld. az 1. jegyzetet.

állomásozó katonák zsoldjára az alábbi megoszlásban. (A kimutatás adatait a rövidebb szöveges magyarázatokkal együtt teljes egészükben befoglaltam a következő táblázatba.)

2. táblázat

Erdély kincstári kifizetései (1598)

Kiadási tételek	Részletezve	Kifizetett összeg (évi)
A fiscus adószedői által felfogadott különféle szervitorok szolgálataira	Negyedévente: 4350 ft	17 400 ft
A gyulafehérvári hadiszertár és fegyverek őrzőinek és más ottani mestereknek	Havonta: 267 ft	3204 ft
Lippához küldött udvari lovasoknak összesen 2175 lóra, a személyek fizetésével együtt	Negyedévente: 8378 ft 25 d	Ez tizenegy hónapra számolva: 92 160 ft 75 d
Lippán a Márkházi János alatt szolgáló 44 lovasnak	Havonta: 75 ft 50 d	Ez tizenegy hónapra számolva: 1930 ft 50 d
Jenői várban szolgáló 350 lovasnak	Havonta: személyenként 3 ft 50 d, azaz havonta összesen 474 ft 50 d ³⁴	8970 ft
A kb. 750 főnyi pretoriánus gyalogságnak, kapitányaikkal és századosaikkal, a lippai gyalogsággal együtt	Havonta: 2654 ft	31 848 ft
A Jenőn szolgáló 300 főnyi gyalogságnak, századosaikkal	Havonta: 972 ft	11 664 ft
A Fellakon szolgáló 25 főnyi gyalogságnak	Havonta: 86 ft	1032 ft
A Lippán szolgáló 40 skót és német gyalogságnak	Havonta: 200 ft	2400 ft
A váradi fizetőmester elszámolása szerint:		
Lovasoknak:		
Váradon lévő 613 lovasnak, valamint a Sarkad és Bajom castellumokban lévő 103 lovasnak	Negyedévente: 500 ft	20 000 ft
A Jenő várban lévő 121 lovasnak	Negyedévente: 1000 ft	4000 Ft
Az említett helyeken szolgáló lovasoknak a váradi provisor a vár jövedelmeiből ad egy lóra számolva évi: ³⁵		10 kéve gabonát, 10 bárányt, 10 köből bort

³⁴ Itt feltehetőleg a havonta személyenként fizetett összeget tévesztették el.

³⁵ Az előbbi két rovatban feltüntetett lovasokat angaristáknak, azaz negyedévente fizetett katonáknak nevezi a kimutatás.

A többi, Várad körüli kisebb várban és castellumban lévő összesen 451 főnyi lovasnak	Részletezve: Várad 129 lovas Bajom 24 lovas Körösszeg (Csáky István alatt) 50 lovas, (Csáky Gergely és Máté alatt) 73 lovas Zsáka 100 lovas Székelyhíd 70 lovas Szalonta 15 lovas A fentieknek személyenként havonta: 3 ft 50 d, összesen havonta: 1630 ft 50 d ³⁶	19 362 ft
A Jenőn szolgáló 107 lovasnak ³⁷	Havonta: 374 ft 50 d	4495 ft
Gyalogosoknak:		
Várad öt bástyáján és a várkapunál szolgáló kb. 250 gyalogosnak, a zászlótartóknak, trombitásoknak	Havonta: 800 ft	9600 ft
A Jenőn szolgáló 200 gyalogosnak (azon a 300 főn felül, akiket a kincstár fizet)	Havonta: 646 ft	7752 ft
A Várad körüli castellumokban szolgáló 312 gyalogosnak, (némelyek havi 2 ft-ot, mások 3 ft-ot kapnak közülük) a századosokkal, hadnagyokkal, zászlóvivőkkel és trombitásokkal együtt	Részletezve: Bajom 50 fő Sarkad 80 fő Zsáka 60 fő Körösszeg 40 fő Szalonta 20 fő Hencida 22 fő Belényes 40 fő	10 800 ft
A fentiekén kívül a fejedelemség váraiban még összesen 1500 lovas és 1500 gyalogos szolgál, akiknek fizetségét a rendek által e célra kijelölt adószedők fizetik	A következő várakban: Lippa Lugos Karánsebes Fellak Csanád Bulcs Arad Világosvár	
A tizedárendátorok, gyulafehérvári és kolozsmonostori requisitorok és más személyek fizetségére		1000 ft
A kolozsvári jezsuita szemináriumnak és a fehérvári jezsuita kollégiumnak		2400 ft
A rézüntőknek minden mázsá réz feldolgozásáért két forint jár (ennek összege nincs föltüntetve)		
Összesen (a jegyzék végösszege):		246 888 ft 25 d

36 A számítás pontatlan, ugyanis amennyiben havi 3,5 forinttal számolunk személyenként, az havonta 1575 forintot tesz ki. Ez évente 18 900 forint lenne.

37 A fentebbi két rovatban feltüntetett katonákat sallaristáknak vagy stipendiariusoknak nevezik a jegyzék készítői.

TERÉZ OBORNI

TREASURY INCOME AND EXPENDITURE IN TRANSYLVANIA
IN THE LATE SIXTEENTH CENTURY

Very few sources on the history of the Principality of Transylvania provide us with numerical data about Transylvania's financial circumstances, including exact figures for treasury incomes and expenditures. For this reason, researchers have often been limited to making mere estimates. Among the manuscripts of the Hofkammerarchiv, one document to have survived the tempests of history is an exceptionally detailed report that forms the subject of this paper and whose survival may also be linked with the events surrounding Transylvania's falling into Habsburg possession (1598–1604). Wolfgang Unverzagt, chairman of the Court Chamber, asked Demeter Napragi, the former chancellor, to compile a report on incomes and the state of affairs in Transylvania. (The request was probably made in 1602.) Napragi was Bishop of Gyulafehérvár from 1597 until 1602 and Chancellor of Transylvania from 1598 until April 1600, and so he must have been well informed about the Principality's incomes in these years. Napragi's "Memoriale" is well-known; it was published in the fifth volume of *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (Transylvanian Parliamentary Memories). In addition to this record, the Hofkammerarchiv also contains another report, "Brevis ratio proventus Regni Transylvaniae", with detailed information – without year dates – on treasury incomes in the Principality. The report appears to have been drawn up in 1598, and it shows that total incomes in the Principality amounted to 219,036 florins and 75 dinars, plus 978 pieces of coined gold and 47 silver marks. At the end of the report, after the list of expenditure items, there is an additional sum of 41,600 florins and a note indicating that this was the *contributio* offered by the Hungarian nobles and the Saxons the previous autumn.

Based on the data in the record, the conclusion is drawn that since the mid-sixteenth century, incomes had not only doubled but had also been restructured in many respects. The *contributio* and the taxes payable by the Saxons had not changed; they still amounted to roughly 20,000 florins. The St Martin's Day census had also stayed the same. A new source of revenue, however, was an amount stemming from the fiscal (treasury) estates that had been established in the intervening years. A further novelty was the *tricesima*, a tax levied on foreign trade. The *vigesima*, which had previously been an important tax, was now of less significance. Substantial changes had occurred in the field of the mining of salt and precious metals. The salt mines, which had been in a rather neglected state at mid-century, were now producing at higher levels, and so revenues were higher too – at a similar level to incomes from the fiscal estates. Although the mines were not run by the treasury itself, nevertheless they still represented the largest source of treasury income. More than a quarter of total income came from the leasing of the gold and silver mines and of bullion exchange. This accounts in part for the increasing fiscal strength of Transylvania's economy, for treasury income in the final years of the century was considerably higher than it had been at mid-century when revenue amounted to just 100,000 florins. Even so, István Szuhay, chairman of the Szepes Chamber, appears to have been rather dispirited about the state of treasury incomes in Transylvania. In 1598, he wrote that the treasury was struggling with large deficits and was exhausted, and nothing could be done, since inflows were scarce, many soldiers remained unpaid, and there was also a shortage of war materials. If despite all this the treasury accountants could account for this amount of income, then Gábor Barta's opinion seems to be correct, for at the end of the sixteenth century Barta estimated that in more peaceful times – a fact also mentioned by the compilers of the report – the fiscal income of the Principality had stood at 300,000 florins. The report under examination provides detailed figures for treasury expenditure in the Principality in 1598. It shows that total expenditure amounted to 246,888 florins and 25 dinars. Almost 90 percent of this sum was spent on salaries paid to soldiers in the fortresses of the Principality.

Thököly Imre esztendeje: 1682

A 13 esztendő Thököly Imre 1670 decemberében menekült el a családot sújtó összeesküvés vád elől Likava várából (Liptó vármegye) Erdélybe. Serdülő éveit I. Apafi Mihály fejedelem védőszárnyai alatt töltötte el, miközben folyt a bujdosómozgalom néven ismert Habsburg-ellenes felkelés Felső-Magyarországon. Az ifjú Thököly gróf 1677 késő őszen csatlakozott önkénteseivel a felkelőkhöz a Bihar vármegyei Derecskénél. Az erdélyi fejedelem és Teleki Mihály kővári kapitány „gyámkodásával” zajló küzdelmet évek óta változó katonai sikerek, a fővezérségre törők egyenetlenkedése és a belső megosztottság jellemezte. Thököly megjelenése gyökeres változást hozott: jó szervezőképességgel rendbe szedte a csapatokat, erős kézzel fegyelmezett, magához ragadta a fővezérséget (Szoboszló, 1680. január 8.) és tehetséges portyázóként jelentős katonai eredményeket ért el. A korábban erdélyi és török területen kvártélyozó bujdosók 1681–1682 telén már a Magyar Királyságban: Bereg, Szabolcs, Ugocsa és Ung vármegyében szállásoltak be a Szoboszlón megkötött fegyverszüneti megállapodás értelmében. Ugyanott élmezhetette katonáit Philipp Sanseverino Saponara, a Scherffenberg-czred és Sárospatak parancsnoka. Az alvezredes azt is vállalta, hogy közvetít I. Lipót király és a bujdosók vezetője között, ezért december elején átvette Thököly békefeltételeit, aki késznek mutatkozott alávetni magát az uralkodónak, ha teljesíti követeléseit. Mindenekelőtt az I. Rákóczi György fejedelemsége idején Erdélyhez kapcsolt hét vármegyét kérte – „Magyarország részeinek uraként” –, azután a rendi jogok és a protestáns vallásszabadság tiszteletben tartását, a fegyveres felkelésben részt vett kurucok javának visszaadását, továbbá Zrínyi Ilonával tervezett házasságkötésének jóváhagyását.¹ A megegyezés nem tűnt reménytelennek, ugyanis a bécsi udvar egyik mértékadó politikai köre, az ún. spanyol párt, már egy ideje foglalkozott Thököly „tiszai hercegségének” tervével – bizonyos Felső-Tisza-vidéki vármegyék átengedésével –, hogy kielégítse a kuruc vezető területi igényét.² A cso-

1 *Lehoczy Tivadar*: Adat Zrínyi Ilona és Thököly Imre házasságához. Századok 1876. 750.; *Szalay László*: Magyarország története. V. A linzi békekötéstől a karloviciig. 1646–1699. Pest, 1857. 223–224.; *Horváth Mihály*: Zrínyi Ilona életrajza. Pest, 1869. 46.

2 *R. Várkonyi Ágnes*: Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718. Magyar Tudomány 35(1990) 1280.

porthoz befolyásos személyiségek tartoztak, közöttük Badeni Hermann őrgróf az *Udvari Haditanács* elnöke, Theodor Athlet Heinrich von Strattman báró udvari kancellár, Christoph von Abele báró az *Udvari Kamara* elnöke, Albrecht von Zinzendorf gróf udvari főmarsall és Emmerich Sinelli bécsi püspök,³ továbbá – kormányra megbízásából – Carlo Emanuele d'Este Borgomanero spanyol⁴ és Gerard Hamel Bruyninx holland követ.⁵ Az uralkodó egyetértett fő célkitűzésükkel, amely szerint a Portának és Thökölynek tett engedmények árán meg kell őrizni a békét Magyarországon, hogy szabad kezük legyen a franciák ellen Németalföldön és a Rajnánál.⁶ (A másik politikai irányvonalat, az oszmánok elleni háborút és a francia békét képviselők akkor még kisebbségbe szorultak. Élükön Johann Adolf von Schwarzenberg herceg a birodalmi *Udvari Tanács* elnöke, Johann Paul von Hoher báró udvari kancellár és Francesco Buonvisi pápai nuncius állt.⁷)

A „tiszai hercegség” gondolata azonban nem találkozott Thököly elképzelésével, ő többre, erdélyi fejedelemségre vagy magyarországi szuverenitásra tartott igényt, nem is alaptalanul. Alighogy a kuruc hadak fővezérévé választották, a portai császár titkos üzenettel kereste fel: számíthat Isztambul támogatására, akár Erdély ellenében is.⁸ Az ígéret szárnyakat – és tegyük hozzá, később végzetes irányt – adott Thököly törekvéseinek. Egyelőre lépéselőnyre tett szert Béccsel szemben a Portán. Ugyanis a török, amint befejezte az orosz háborút (radzyńi béke, 1681. február), ismét nyugatra fordította figyelmét, és felkarolta Thököly ügyét, sőt a Magyarország feletti osztatlan uralom reményét is megcsillantotta előtte.⁹ Thököly – aki a francia–német birodalmi háborút lezáró nymwegeni béke (1679. február) óta nélkülözte XIV. Lajos támogatását – erre építette további politikáját, és a Habsburg–kuruc fegyverszüneti egyezmény aláírásával egy időben elindította megbízottait Isztambulba. Géczi Istvánt, Radics Andrást és Tunyogi Sámuel 1682. január 9-én fogadta Kara Musztafa nagyvezír, a külpolitikai irányváltás legfőbb portai szorgalmazója. Thököly emberei előadták, hogy vezérük teljes függetlenséget óhajt Apafi Mihálytól és „szürke eminenciásától”, Teleki Mihálytól, a Habsburg-ellenes harc folytatásához, továbbá kéri a magyarországi fejedelemséget.¹⁰ A nagyvezír kedvezően fogadta az előterjesztést, és elhatározta

3 Thomas Mack Barker: Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683. Graz–Wien–Köln, 1982. 135–136.; R. Várkonyi Á.: i. m. 1280.

4 Szalay József: Az 1683-iki hadviselés és irodalma. II. Századok 18(1884) 652–653.

5 Angyal Dávid: A bécsi hollandi követek jelentései 1670–1697. Budapesti Szemle 1930. 635. sz. 154–155.

6 Jean Bérenger: A francia politika és a kurucok (1676–1681). Századok 110(1976) 290.; Czigány István: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. Hadtörténelmi Közlemények 102(1989) 152.

7 T. M. Barker: i. m. 136.; J. Bérenger: i. m. 290.

8 Orel Géza: Thököly diplomáciája 1681 júniusától 1686-ig. Bp. 1906. 8.

9 Benczédi László: Az 1681. évi soproni országgyűlés és vallásügyi végzései. Confessio 5(1981) 4. sz. 33.

10 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 1238 Teleki-gyűjtemény 7. d. Székely László Teleki Mihálynak, 1682. jan. 14., Konstantinápoly.; Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmoz-

– amint De la Croix francia követségi titkár írta Isztambulból –, hogy „megadja a magyarországi elégedetleneknek az általuk kért segítséget, amit csak igaztalanul lehetett volna visszautasítani, többéves kitartás, valamint elődje [ti. Köprülü Ahmed nagyvezír] és maga által oly gyakran megismételt ígérek után”.¹¹ Thököly sikerének gyorsan híre terjedt. Egyesek tudni vélték, hogy IV. Mehmed szultán (1648–1687) felajánlotta neki az erdélyi fejedelemséget Apafi halála esetén,¹² a lengyelországi francia követ, Nicolas Marie Vitry pedig arról értesítette királyát, hogy Thököly lett a magyarországi felkelés feje, tőle függnék a bujdosók, ezután vele kell érintkezni, Erdélytől függetlenül.¹³

A Habsburg–kuruc fegyverszüneti egyezmény aláírásakor megállapodtak a felek, hogy Saponara hat hét múlva meghozza a választ Thököly feltételeire.¹⁴ Bécs azonban csak négy és fél hónap elteltével, április elején bocsátotta vissza a sárospataki kommandánst,¹⁵ aki a spanyol párt híveként is egyengette a kiegyezés útját a felkelők vezérével.¹⁶ Nem rajta múltott, hogy az április 15-én Kaposon (Ung vármegye) sorra került megbeszélés¹⁷ teljes kudarccal végződött. Lipót ugyan hozzájárult Thököly Imre és Zrínyi Ilona tervezett házasságához, az alkotmányosság és a vallásgyakorlat terén is hajlandónak mutatkozott bizonyos engedelményekre, de a leghatározottabban elutasította a bujdosók első emberének az északkeleti vármegyékre és a felső-magyarországi fejedelmi címre vonatkozó igényét, sőt meghódolását kívánta.¹⁸ Az udvar szemlátomást időt akart nyerni a további tárgyalásokhoz, amíg követei eredményt érnek el a béke ügyében a Portán. Csakhogy, miként Thökölynél, Isztambulban is elkésett a politikai érdekcsoportok egyenetlenkedése miatt.¹⁹

Georg Christoph von Khuniz gróf rezidens már két esztendeje képviselte a birodalom érdekeit a Boszporusz partján, amikor 1682. április 11-én megérkezett Albrecht Caprara gróf, rendkívüli követ Bécsből.²⁰ Reá várt a feladat – összefüg-

galom 1690-ig). Bp. 1972. 266–267.; *Orel G.*: i. m. 16–17. A Thököly megbízottainak szóló utasítást ld. A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rend. Deák Farkas. Bp. 1883. 328–329.

11 *J. Bérenger*: i. m. 290.

12 *Histoire des troubles de Hongrie*. II. Paris, 1686. 11–12.

13 *Marczali Henrik*: Az abszolutizmus kora. Bp. é. n. (Nagy képes világtörténet IX.) 292.

14 *Horváth M.*: i. m. 52.

15 *Szalay L.*: i. m. 224–225.

16 *Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. 23–24.

17 *Hain Gáspár* lőcsei krónikája. Kiadta: Bal Jeromos–Dr. Förster Jenő–Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910–1913. 489.

18 *Orel G.*: i. m. 18.; *Horváth M.*: i. m. 53.

19 Erről írta 1682. máj. 29-én ifj. Zichy István Batthyány Kristófnak Bécsből: „Az udvar egyébaránt még most is inkább békélénék meg az törökkel mind franciával, de mindkettőhöz lassan mozdulhatnak az dolgok az miniszterek egyenetlenkedése miatt.” MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 53.205.

20 Caprara febr. 3-án indult el 17 hajóval a Dunán, és több mint két hónap múlva érkezett meg Isztambulba. 82 főnyi kíséretéből tizenhárman tartoztak a szűken értelmezett diplomáciai küldöttséghez: négy követ – közöttük volt Nádasdy Tamás, az 1671-ben kivégzett országbíró fia –, há-

gésben az újabb francia fenyegetéssel –, hogy elhárítsa az Oszmán Birodalom felől leselkedő veszélyt, és meghosszabbítsa az 1664-ben 20 esztendőre megkötött vasvári békét. Törekvését jól szimbolizálta a császári címerben „örkődő” kétfejű sas – amelyik egyik fejét keletre, a másikat nyugatra fordította –, hogy miközben leszereli az oszmánok támadó kedvét, lehetővé tegye a felkészülést az esetleges francia támadás elhárítására. Caprara útja, a várakozással ellentétben, szerencsétlenül alakult. Március 22-én összetalálkozott Szófiában a Porta biztató válaszával hazafelé tartó Thököly-megbízottakkal,²¹ s ez kedvezőtlen előjelnek bizonyult. A színpompás isztambuli bevonulás után, április 13-án átadta megbízólevelét,²² de a Khuniz jelenlétében lezajlott első meghallgatásra csak május 12-én került sor Kara Musztafánál. Június 9-én bocsátották a Nagyúr színe elé²³ a Szerájban, ahol a „harmadik udvarban – miként az egykorú Névtelen írja – egy fölötté nagy palota vagyon, kiben az török császár az külső követeknek, [...] audienciát szokott adni”.²⁴ A kihallgatás üres protokollba és a szultán semmitmondó válaszaiba fulladt.²⁵ Az internuncius kétségbeesett igyekezete a béke megőrzésére később, a janicsáragánál tett látogatások alkalmával sem vezetett eredményre. A „kincses ajándékok” átadása²⁶ ellenére rendkívül kemény feltételeket szabott a török fél, olyanokat, amelyeknek többsége majd az 1682. és 1683. évi hadjárat céljai között szerepel. Mintha előre meghatározott forgatókönyv szerint működött volna az oszmán politikai és katonai vezetés; repertoárja nem nélkülözte az ügyes taktikai elemeket sem. A tárgyalás alaphangját a janicsárag a vádja adta

rom tolmács, négy lelkész és két írnok. Caprara útjáról részletesen beszámol *Giovanni Benaglia*: Ausführliche Reiss-Beschreibung von Wien nach Constantinopel des hochgeborenen Grafen und Herren Albrecht Caprara. Frankfurt, 1687. Az utazás és az isztambuli tárgyalások számos részlete olvasható *Victor Renner*: Wien im Jahre 1683. Geschichte der zweiten Belagerung der Stadt durch die Türken im Rahmen der Zeiterreignisse. Aus Anlass der zweiten Säcularfeier verfasst im Auftrage des Gemeinderates der k. k. Reichs- Haupt- und Residenzstadt Wien. Wien, 1883. 51–52., 58.; Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (= HAB Wolfenbüttel) Ne Kapsel 5 (13/2) B2–B3.; Gróf Thököly Imre levelei: A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rend. Deák Farkas. Bp. 1882. 221.; *Joseph von Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. VI. Von der Grosswesierschaft Mohammed Köprili's bis zum Carlowiczer Frieden. 1656–1699. Pest, 1830. 380.; Bayerische Staatsbibliothek München (= BStB München) Handschriftensammlung, Res. Eur. Bd. 1013. o. Fol.

21 *V. Renner*: i. m. 51–52.

22 Előzőleg gazdag ajándékkal – ezüstneművel, órával – kedveskedett egyik embere útján. Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen. Hrsg. Richard Franz Kreutel–Karl Teply. Graz–Wien–Köln, 1982. 61.

23 *J. v. Hammer*: i. m. 381. Mások – Alessandro Maurocordato portai főtollmács nyomán – jún. 4–9. közé teszik a szultáni audienciát. Kara Mustafa vor Wien i. m. 61.

24 *Névtelen*: Konstantinápoly városának rövid leírása (1688). In: Magyar gondolkodók. 17. század. Válog., szöveggond., jegyz. Tarnóc Márton. Bp. 1979. (Magyar remekírók) 1165.

25 *J. v. Hammer*: i. m. 381.

26 Thököly Imre írta Apafi Mihálynak 1682. febr. 13-án Kaposról: „mely kincses ajándékok Bécsben utcánként hordoztatván, mustráltattak [ti. még Caprara útra kelése előtt], s az mint informáltatom, millióra [ti. tallér]ra extendáltatnak”. Gróf Thököly Imre levelei i. m. 221.

meg: Bécs megszegte a békét, mert a „németek” törököket vágta le Érsekújvár közelében.²⁷ Ezt a bűnt csak igen nagy áldozatok árán teheti jóvá: részesítse kegyelemben az elégedetleneket, adja vissza elkobzott javaikat, és engedje át Thökölynek a felső-magyarországi hét vármegyét. Továbbá: mondjon le a Tiszán túli hódolatlan vidékről (Szabolcs és Szatmár vármegyéről), Érsekújvár körzetében Trencséntől a Dunáig terjedő területéről, Győr váráról és Csáktornyáról a Porta javára, végül romboltassa le az Érsekújvárral szomszédos Lipótvár, Guta és Sellye erősséget.²⁸ Isztambul eleve teljesíthetetlen feltételeket szabott.

Bécs és Isztambul elhidegülő viszonya lehetőséget kínált Thökölynek, hogy előrelendítse a Kaposnál kátyúba jutott diplomáciai szekeret. Jóllehet, sem a Duna, sem a Boszporusz partjáról nem kérték fel mediátorságra,²⁹ ő felajánlotta

27 Török–magyar kori állam-okmánytár. (= TMTE Áll. Okm.) I–VII. Szerk., jegyz. Szilágyi Áron–Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1872. (Török–magyar kori történelmi emlékek. I. Okmánytár III–IX.), VI. 271–272.

28 Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 9.; *Szalay L.*: i. m. 227–228.; Kara Mustafa vor Wien i. m. 61–62.; *Orel G.*: i. m. 20.; Das Vormalis so mächtige und edle [...] Ungarn. (= Das Vormalis) [Ulm], 1683. HAB Wolfenbüttel QuN 458 (1) 458.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (= EOE) XVII. (1679–1682). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1894. 315. Úgy tűnik, hogy a Porta jövődó hadicéljai – Komárom, Bécs, Horvátország és az örökös tartományok kivételével – már 1682 nyarán Caprara tudomására jutottak. Teljes értékű információval természetesen ő sem rendelkezett, még kevésbé a kívülállók, akik csak hírforgácsokhoz vagy álhírekhez jutottak. Így nem csodálkozhatunk az egykorúak bizonytalan vélekedésén az oszmánok országfoglaló szándékát illetően. Jól tükrözik ezt a források, amelyek hol a Tiszántúli, hol a Dunántúli, hol a Magyar Királyságot, ill. annak egy részét említik. Tiszántúli terület átengedéséről írta a szatmári várparancsnokságot is viselő Saponara – névtelenül – 1682. febr. 12-én: „a német császár Kaprára által in specie kétszáz ezer aranyat küldött az portára, több pénz tallírból álló, mindenestül egy milliomra becsülte; amellet oly instructiót adott: ha azzal be nem érné, Szathmárt és Ecsedet Tiszántúl való földdel igérje oda, tizenhat esztendeig való békességet sollicitál”. Majd így folytatta: „a török meg[ly] Szathmárt szállani, én nekem pedig oly instructióm lesz, hogy feladjam, viseljek gondot magamra”. Alighanem a Thökölynek szánt, területileg körvonalazatlan „tiszai hercegségről” vagy annak egy részéről szólt itt Saponara. A bujdosók i. m. 323. Saponara 1681–1682. évi szatmári kapitányságáról: *Károlyi Árpád*: Tököli a legújabb világításban. Budapesti Szemle 1883. 79. sz. 6. – A dunántúli területek elvesztését latolgatta Szapáry Péter Batthyány Kristófhhoz 1682. máj. 17-én Csunyból írt levelében: „Isten tudgya mitsoda üdő következik, [...] félek rajta, hogy országunknak egy darabjának elesészsásával is meg ne vásárollyuk az békességet. És ha megosztóznak rajtunk, félek, hogy az Dunán innend való föld [ti. a Dunántúl] szabadságában ne szenvedgyen. Adgya az Isten, hogy ez iránt hamis próféta legyek.” MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 45.909. – Thököly híve, Szenczy István már az egész Magyar Királyság esetleges átengedéséről írt urának 1682. szept. 26-án: „Bécsből is a Portára most mennek követek [...], azok itt [ti. Hatvanban] azt beszéllítették, hogy békességet mennek tractálni az győzhetetlen császárhoz, és hogy csak az egész erejét s hadait a jövő tavaszra kelve a német császár ellen ne fordítsa, egészen ide engedi Magyarországot.” MOL G 2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre iratai. 1. cs. 1682. szept. 26. Szenczy „híresztelésének” minden bizonynal az is tápot adott, hogy az aug. 11-én lezajlott bécsi konferencia szerint „inkább keleten kell engedni, mint nyugaton. A keleti területvesztéset kedvező helyzetben könnyebben vissza lehet nyerni.” *V. Renner*: i. m. 61.

29 Az isztambuli kéretlenségről – egyúttal a béke óhajtatásáról – így írt Apafi Mihály 1683. jan. 21-én Esterházy Pálnak: „bizonyos, hogy az Porta gróf Tököly uramra mediátorságot nem bízott, még-

a Burgnak a békeszerzést. Ibrahim budai pasát tüntette fel az ügy kulcsszereplőjéül, állította, hogy segítségével áthidalhatók a nehézségek. Lipót kaposi megbízottai elfogadták az ajánlatot, így Thököly a követek tudtával készülődhetett Budára.³⁰ A kuruc fővezér nem tévedett, amikor felértékelte a pasa személyét. Akkortájt ugyanazt tették a Portán, ugyanis reá bízták a magyarországi ügyek intézését.³¹ Tavasszal már Thököly és Ibrahim körül sűrűsödtek az események: közelgő találkozásuk lendületet adhatott Caprara isztambuli erőfeszítésének, de felidézhetette a háború veszedelmét is. A külső szemlélő jól érzékelte a kettősséget. A királpárti Pethő Ferenc csak ennyit írt Carlo Strassaldónak, a felső-magyarországi császári csapatok főparancsnokának: „Békére van remény.”³² Ugyanakkor Thököly főembere, Szalai Pál végveszélyt jósolt ugyancsak Strassaldóhoz intézett levelében: „A török segély már készen áll. Egy hajszáltól függ minden. A [kaposi] táborból még egy nyilatkozat fog menni ő Felségéhez ily értelemben: ha az ország kívánságának a vallásügyet és más szabadítékait illetőleg elég tétetik, ha saját törvényeihez s annyi király hitleveléhez képest kormányoztatik a nemzet, ha Tököli és a Porta kielégíttetnek: szétoszlik a sereg, máskülönb-fegyver leszen a jelszó. Ezt őszintén akartam nagyméltóságodnak jelenteni. Az Isten szerelmére kérlek benneteket, uram, ne rontsátok el húzás-halasztás által az ügyet. [...] Keresztyén vagy uram, s a császár hű tanácsosa. És én mondom neked: Isten engem úgy segéljen, végveszélyben forgunk. Holott, ha derekasan hozzáláttok az alkudozáshoz, mind az ország megtartatik a királynak, mind a török rohamát elhárítjátok magatoktól. Ne vonakodjatok évenként bizonyos összeget fizetni a Portának; történt ez előbb is: olvassátok Istvánffy!”³³

Két nappal Szalai intő sorainak kelte előtt, 1682. április 28-án Thököly Imre elindult népes kíséretével Ibrahim hívására Kaposról, és Debrecen, Szolnok, Kecskemét, Németi érintésével május 8-án megérkezett a „pesti mezőbe”. A budai pasa fia és a nógrádi Mehmed, közismerten Csonka bég díszzászlóaljak élén fogadta. Lobogtak a sorfalat álló szpáhik apró zászlói a kopjahegyeken, csillogtak a kurucok pompás fővegének forgói, megszólaltak Pest ágyúi, dörgésüket messzire vitte a tovahömpölygő Duna. S alig halkult el szavuk, a hajóhídon átkelő egységeket újabb díszsortűz üdvözölte, immár Budáról. Igazán fejedelmi fo-

is kérem kegyelmedet, igyekezzék a dolgokat úgy alkalmaztatni, hogy jövőendőben ne okoztasunk, hogy az én fejedelemségem s kegyelmed palatinuszsága alatt veszett Magyarország szabadsága el”. MOL P 125 Esterházy lt. Pál nádor iratái. 8. cs. 1718. sz.

30 *Orel G.*: i. m. 18.; *Horváth M.*: i. m. 52–53.; *Károlyi Á.*: i. m. 6.

31 Apafi Mihály portai követe írta 1682. jún. 25-én Isztambulból: „Nagyságod az budai vezért tegye magáévá és jóakarójává, mivel minden dolog azon áll, s annak információja áll itt meg és nyom többet, [...] mert az micsoda tanácsos és jó ember, oly[an], az kire az egész dolgok reája vadnak biztattatva.” EOE XVII. 284. – Hasonló értelemben tájékoztatta a másik erdélyi diplomata, Székely László Teleki Mihályt. MOL P 1238 Teleki-gyűjtemény. 7. d. 1682. márc. 2., Konstantinápoly.

32 MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 19. cs. 1682. máj. 6., Ónod.

33 Idézi: *Szalay L.*: i. m. 225.

gadtatás volt. Thököly még aznap megkapta a pasa üzenetét: 9-én várja közös dolgaik megbeszélésére.³⁴

A tárgyalásokról szinte semmi nem szivárgott ki, mert – ahogyan az éppen Budán időző Oláh Miklós debreceni polgár feljegyezte – „igen titkosan mentek végbe”.³⁵ Csak valószínűsíthetjük a szőnyegre került kérdéseket a későbbi események és Thököly Ibrahim előtt tett, állítólagos kijelentése alapján, amely szerint akkor is hű marad a Portához, ha hívei egy szálíg labanccá lesznek is. Nyilván szóba került a felső-magyarországi vármegyék ügye, mint Thököly szuverenitása, a tervezett fejedelemség státusa, valamint az új államalakulat létrehozását célzó 1682. évi hadjárat.³⁶ Némi fogódzót nyújt Faigel Péternek, Thököly diplomatájának Du Vernay-Boucault-hoz, XIV. Lajos francia király (1643–1715) erdélyi követéhez szeptember 9-én intézett levele, amely szerint a budai pasa felajánlotta „grófunknak” az erdélyi fejedelemséget, vagy Magyarországot. „A mi véleményünk az – folytatja Faigel –, hogy mind a kettőt kérje, mint olyan dolgot, amelyet megígérték neki.”³⁷ Johann Ferdinand von Stoiber bajor rezidens is azt jelentette Bécsből Miksa Emánuel választófejedelemnek (1679–1726), hogy uralkodóváltás várható Erdélyben, de nem kizárt Thököly magyarországi királysága sem. A bécsi udvarban beszélték, hogy egy portai levél már „Magyarország királyának” titulálta a kuruc vezért. Ez új török–osztrák háborúhoz vezethet, fűzte hozzá a sokat tapasztalt bajor diplomata.³⁸

A budai látogatás – az isztambuli siker után – még kézzelfoghatóbbá tette Thököly számára az előtte álló feladatokat, és a korábbinál is biztosabb hátteret adott a bécsi politizáláshoz. Visszatérően Kaposra felkereste őt Saponara az olaszliszakai táborban, ahol megismételte a hét vármegyére vonatkozó igényét. Bécs újra elutasította a kérést, ezért Thököly június 24-én felmondta az 1681 novemberében kötött fegyverszüneti megállapodást.³⁹ Akkortájt már csak egymás

34 Név nélküli egykorú tudósítás Thökölynek a budai Vezérnél tett látogatásáról (1682. április–május). In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 277–280.; Slovenský Národný Archív Bratislava, Ústredný archív rodu Erdődy, Rodinná korešpondencia, Imrich Erdődy. Kapi Gábor Erdődy Imrének, 1682. máj. 1., Tölcsök (?); A Debreceni Diarium. III. Közli: Dr. Csűrös Ferenc. Történelmi Tár 1910. 237–238.; Hain G.: i. m. 490.

35 A Debreceni Diarium i. m. 240.

36 Das Vornals 434–435.; T. M. Barker: i. m. 137–138.; Horváth Mihály: Magyarország történelme. VI. Pest, 1872. 118–119.; Orel G.: i. m. 19–20.

37 I. Hudiř: Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Paris, 1926. 252. – Du Vernay-Boucault júniusi jelentései alapján XIV. Lajos már júl. 9-én új megbízólevelet küldött diplomatájának, amely Thökölyhez, mint az új erdélyi fejedelemhez szólt. I. Hudiř: Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Paris, 1927. 389. – Sőt, a francia király úgy döntött nov. 26-án, hogy nem tartja tovább a kapcsolatot Apafi Mihállyal. I. Hudiř: Histoire i. m. 397.

38 Bayerische Hauptstaatsarchiv München, Allgemeines Staatsarchiv, Kasten schwarz (= BHStA. AStA. Ksch.) Fasc. 249. Fol. 90., 106., 112.

39 Név nélküli egykori tudósítás i. m. 281–282.; MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 19. cs. 1682. máj. 17., Ónod.; Szalay L.: i. m. 226., 228.; Orel G.: i. m. 20.; Hain G.: i. m. 490–491.;

iránti gesztusokra futotta. Ennek jegyében engedélyezte Saponara – nyilván az udvar jóváhagyásával – a lőcsei evangélikus gyülekezet istentiszteletét. Május 31-én – nyolcesztendei kényszerű szünet után – Martin Adami tiszteletes szólhatott egy polgárház udvarán, az alkalmi oltár előtt összesereglett hívőkhöz. Hasonló egyházi eseményre került sor Késmárkon és másutt is Felső-Magyarországon. A derék lőcseieket oly mértékben „lekötelezte” Bécs engedékenysége, hogy Lipót József főherceg megszületése fölötti örömüknek díszlövészekkel adtak kifejezést. Bár ne tették volna: a város bástyáin durrogó ágyúk egyike felrobbant, és megölt két ünneplő polgárt.⁴⁰

A Bécs–Thököly-párbeszéd folytatásának újabb lehetőséget kínált a kuruc vezető magánéletének egyik fontos mozzanata, Zrínyi Ilonával tervezett házassága. Az 1682-ben 30 éves grófnő és a 25 esztendőes Thököly Imre őszinte szerelmi kapcsolatára már kibontakozásakor politikai árnyékot vetett a szülőknek, Zrínyi Péternek és Thököly Istvánnak, valamint Ilona első, fiatalon elhunyt férjének, I. Rákóczi Ferencnek a Wesselényi-szervezkedésben vitt szerepe. A konspirációért súlyos elégtételt vett a bécsi udvar, amikor a rendkívüli bíróság fő- és jószágvesztéssel sújtotta a mozgalom vezetőit. Ugyanakkor a házasság az uralkodó kegyének az elnyerését is jelentette volna. Mindkét mozzanat érzékelhető Thököly és Zrínyi Ilona üzenetváltásában. A gróf egyik híve, Eödfőffy László útján kérte nőül Rákóczi özvegyét 1681 novemberében. Értésére adta, hogy ha feleségül megy hozzá, ő visszatér hadai élén őfelsége szolgálatára, és élete fogytáig igaz híve lesz. Most kénytelen a „török szemét bedugni”, de a jövőben – mint írja – „mi magyarok leszünk azok, akik felszabadítanánk alóla a hazát”.⁴¹ Zrínyi Ilona nem utasította el Thökölyt, de közölte, hogy gyermekeivel, Julianával és Ferencsel együtt „ő Felsége oltalma alatt lévén, az ő híre és akarata nélkül” semmit nem akar cselekedni.⁴² A következő hónapokban mindketten a politikai és a tutori akadályok elhárításán munkálkodtak. Ilona asszony 1682. január 8-án a Latorca-parti Szentmihály kastélyban íratta meg asztalnoka, Újlaky István részére az instrukciót, amellyel közbenjáróul remélte megnyerni Szelepcsényi György esztergomi érseket az uralkodói engedély megszerzéséhez. Az utasítás hangsúlyozta: az érseknek tudomására kell hozni, hogy a házasságkötés elősegítené Thököly „hazatérését”, ahol „istenes házastársat találhatna magának”, és „akarja magát az ő Felsége hűségére kötelezni a haza megmaradásával”.⁴³ Thököly is kérte Lipót egytetértését, és Bécsbe küldte Izdenczy Mártont ügyének előmozdítása céljából, igaz, nem a legalkalmasabb pillanatban, az 1681. évi fegyverszünet felmondásakor.⁴⁴ Az uralkodó mégis remélte, hogy az elkobzott családi

Majláth Béla: A felső vármegyék rendinek gyűlése Kassán 1683-ban. I–II. Századok 17(1883) 117–128., 243–255., itt: 117.

40 Hain G.: i. m. 490–491.

41 MOL G 8 Thököly-szabadságharc lt. Thököly családjának iratai 13. cs. 1681. nov. 4.

42 Horváth M.: Zrínyi Ilona i. m. 45.

43 Lehoczky T.: i. m. 751–753.

44 R. Várkonyi Á.: i. m. 1281.; Orel G.: i. m. 20.

javak visszaadásával és Zrínyi Ilona kezével rábírhajta Thökölyt a békére és a „megtérésre”; engedélyezte a házasságot annak ellenére, hogy tisztában volt a frigy veszélyével: ha Thököly mégsem hajt fejet, hatalmas birtokegyüttes koncentrálódik a kuruc mozgalom vezetőjének a kezén.⁴⁵

Az esküvőre június 15-én került sor Munkács várában, a szertartást Lipóczy Miklós lutheránus prédikátor végezte.⁴⁶ „A lakodalmi solemnitást – miként Tarczal város jegyzője, Babocsay Izsák írja – kevés pompával celebrálták.”⁴⁷ Az ifjú férj szolgálatára csupán néhány főembere jelent meg.⁴⁸ Az uralkodót Saponara képviselte az ünnepségen.⁴⁹

A házasságkötéssel több főúri família vagyona került Thököly kezére. A családi javakat – közöttük anyja révén a Gyulaffy- és a Rhédei-jószág Felső-Magyarországon és Máramarosban⁵⁰ – gyarapították a II. Rákóczi György erdélyi fejedelemtől annak fiára, I. Rákóczi Ferencre hagyott birtokok is: 19 vár és mezőváros, közöttük Ecsed, Kálló, Munkács, Ónod, Patak és Tokaj.⁵¹ A kérdés azonban nyitott maradt: meghódol-e Thököly Imre Lipótnak vagy sem?

A Bécs számára kedvező döntést kívánta előmozdítani Esterházy Pál egy másik házassággal. Az árván maradt Thököly Éva gyámságát viselő nádor remélte, hogy a leánnyal tervezett esküvője törekvéseinek feladására és „ő Felsége iránti köteles hűségre” készíteti leendő sógorát.⁵² Esterházy kedves szóval invitálta az ország nagyjait a kismartoni várban augusztus 9-én sorra kerülő „lakodalmi öröme

45 Orel G.: i. m. 16.; V. Renner: i. m. 41–42.; Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683. bis 1694. Dresden, 1788. 3–4.; Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. IV. Bp. 1935. 197–198.

46 Grünhut Tivadar: Debrecen és a Thököly-felkelés. Debrecen, 1932. 25.; MOL Magyar Kamara Regisztratúrája E 23 Litterae camerae Scepusiensis. sz. n.

47 Babocsay Izsák: Fata Tarczaliensia, azaz Tarczal Városának főbb változásai. (1670–1700.) In: Monumenta Hungarica, azaz magyar emlékezetes írások. I. Összeszedte, kiadta: Rummy Károly György. Pest, 1817. 74.

48 Hain G.: i. m. 491.

49 Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Herceg Esterházy Pál nádor 1635–1713. Bp. 1895. (Magyar történeti életrajzok 27.) 206.

50 Egykorú emlékirat Thököly Imréről. Közli: Nagy Iván. Századok 1876. 660.

51 Országos Széchényi Könyvtár (= OSzK) Kézirattár Oct. Hung 1150. 8r. Birtokába került még Bénye, Borsi, Csetnek, Dobruszka, Helmec, Jászos, Makovica, Szentmiklós, Szerencs, Regéc, Sáros, Tarczal és Tállya. Székely Jolán: Thököly Imre udvartartása. Bp. 1912. 5–6. – A kortársak nagy jelentőséget tulajdonítottak a Thököly-mozgalom anyagi és hatalmi bázisa kiszélesedésének. Erre utal Gyöngyösi Istvánnak, a kor jeles és nemesi körökben olvasott költőjének – korábban Zrínyi Ilona ügyvéd-szervitorának – Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról (1683) írt munkája. A mű első fele bemutatja a vénuszi indíttatású egybekelést, majd azt latolgatja, hogyan mozdtítja elő a kapcsolat Thököly Imrének és híveinek az ügyét. Ld. Gyöngyösi István összes költeményei. II. Bp. 1921. 229–291., 435.; Háhn Adolf: Egy kiadatlan költemény Gyöngyösi Istvántól. Egyetemes Philologiai Közlöny 8(1884) 362–364.

52 MOL G 13 Thököly-szabadságharc lt. Labanc iratok. 25. cs. 1682. júl. 17.

napjára”.⁵³ Thököly is kézhez vette a meghívót, s bár korábban sürgette a házasságkötést,⁵⁴ „ez mostani dolgok s boldogtalan időre” hivatkozva kimentette magát. Thököly az ostromlott Kassa mellől írta levelét augusztus 2-án.⁵⁵ Akkor már zajlott – török szövetségben – a hét vármegye megszerzéséért indított hadjárat.

A nagy háború (1683) előjátékához kapóra jöttek a császári-királyi őrseg sorozatos határsértő portyái, amelyeket az oszmán katonai vezetés az 1664. évi béke megszegésének tekintett.⁵⁶ Saját előkészületeit nem minősítette annak, mondván: csupán Apafi Magyarország ellen készülődő hadait támogatja a fejedelem szövetségeseiként.⁵⁷ Már év elején hozzálatott a várak élelmiszer- és hadianyag-raktárainak feltöltéséhez,⁵⁸ és átadta a szeraszkéri kinevezést Ibrahim budai pasának.⁵⁹ Bethlen Miklós szerint „circiter harmincezer törököt” rendeltek a „commandója alá”, közöttük Mehmed temesvári, Oszmán egri és Mehmed váradí pasa katonaságát, valamint boszniai, ruméliai, szilisztriai és nikápolyi segélycsapatokat.⁶⁰ A szeraszker 1682. július 26-án elindult a pesti mezőről,⁶¹ hogy támogassa Thököly 12 ezer⁶² és az ugyancsak Felső-Magyarországra rendelt Apafi fejedelem 8000 fegyveresét.⁶³

53 MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 12.757.; Esterházy Pál nádor néhány levele Győr vármegyéhez 1682-ből. Közli: Ráth Károly. Új Magyar Múzeum 8(1858) 236–237.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 96.

54 Szelepcsényi György esztergomi érsek legalábbis így tudta. MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 1682. júl. 12.

55 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 3. cs. 665/4116. sz.

56 A kortárs Cserei Mihály írta, hogy „a német császár részről is szolgálaték egy kis alkalmatosság a török insurrectiójára. Mert Bösörményben, Kállóban, Füleken híres vitézekből álló nagy praesidium lévén, noha a békesség még durál vala, meg is vala parancsolva a német császártól, hogy okot ne adjanak a törököknek a g[a]rázdára; de avval nem gondolván, gyakran Váradig, sőt éppen Budáig is nagy excursiókat tettenek, és feles törököket levágván, a török hódoltság alatt való falukot is égetik s felpraedálják vala. Erről szüntelen megyen vala panasz a portára, s mégpenig nem úgy, mint a dolog történt, hanem hazugsággal toldják vala, hogy inkább a törököt felerelnék a német ellen.” *Cserei Mihály*: Erdély története (1661–1711). Sajtó alá rend., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bánkúti Imre. Bp. 1983. 161.

57 *Horváth M.*: Magyarország i. m. 132.

58 Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683 betreffend nach den Aufzeichnungen des Marc' Antonio Mamucha della Torre. Hrsg. Victor Renner. Wien, 1888. 14.; MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 39.113. Radostics Ferenc Batthyány Kristófnak, 1682. máj. 31., Győr.

59 MOL P 1238 Teleki-gyűjtemény. 7. d. Székely László Teleki Mihálynak. 1682. febr. 8., Konstantinápoly. – Apafi Mihály a kinevezésről szóló hivatalos tájékoztatást júl. 15-én vette kézhez Gyulafehérvárott. TMTE Áll. Okm. VII. 603–604.

60 *Bethlen Miklós* önéletrása. I. Előszó: Tolnai Gábor. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Bp. 1955. (Magyar századok) 319–320.; *Dr. Karácson Imre*: A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. Hadtörténelmi Közlemények 9(1896) 328.; TMTE Áll. Okm. VI. 226–227., 229.; EOE XVII. 358., 360.

61 *Vojtech Kopčan*: A török Porta Thököly-politikája. In: A Thököly-felkelés i. m. 124.

62 Österreichisches Staatsarchiv Wien (= ÖStA), Kriegsarchiv, Alte Feldakten Kart. 187. Specification der Tökölschen Reiterei. Terebes, Juli 1682.

63 *Trócsányi Zs.*: i. m. 272.; A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683. Összegyűjt., a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta: Vanyó Tihamér Aladár. Pannonhalma, 1935. 92. Okmánytár 151. sz.

A mintegy 50 ezer főre tehető török–kuruc–erdélyi had felvonulására sebtében hozott intézkedésekkel válaszolt a bécsi Haditanács: Lipót július 9-én elrendelte, hogy az 1671-es redukció ellensúlyozásaképpen fogadjanak fel lovas és gyalogos alakulatokat a végvárakba.⁶⁴ Egész nyáron és ősszel folyt a toborzás, Esterházy Pálnak 100 ezer forintot utalt ki erre a célra a Kamara.⁶⁵ A császári ezredeket Badeni Hermann, Aeneas Silvius Caprara, Rudolf Rabatta és Pálffy Károly János tábornok, a magyar mezei katonaságot a nádor vezetésével – összesen mintegy 42 ezer embert – Győrtől a Szigetközön, a Csallóközön és a Vágon át a bányavárosokig húzódó félkörív mentén állították fel.⁶⁶ Látszott, hogy inkább Alsó-Magyarországot és a császárváros előterét oltalmazzák, így Ibrahim pasa és Thököly felső-magyarországi terveit aligha fogják keresztelni.

A kurucok első célpontja az északkeleti vármegyék katonai és közigazgatási központja, Kassa volt. A város megszerzésétől remélték a Felső-Tiszától a Vágig terjedő országrész birtoklását, miként az erdélyi fejedelmek is az évszázad első felében. A korábbi példákon okulva a császári hadvezetés 1673-ban elrendelte a várostól különálló, de közelsége miatt azt mégis védő, egyszersmind uraló Citadella építését.⁶⁷ Az erősség Sebastien le Prêtre de Vauban rendszere szerint épült: szabályos ötszög alaprajzú, sarkain oldalvédelemre szánt erős bástyákkal, előttük vizesárokkal.⁶⁸ Az építkezés szemtanúja volt Szirmay András, Thököly egykori iskolatársa, aki három évig hivatalnokoskodott Kassán, az országbírói ítélmester kancelláriáján. Tudta, hogy a védelmi rendszer nyugati vizesárkának kimélyítését nem fejezték be, a sekély, övig érő víz könnyűszerrel átgázolható. Útmutatása alapján hajtotta végre Semsey Pál 1200 gyalogosa és 250 lovasa július 21-ére virradóan a váratlan akciót. Kilőtték helyükről a strázsákat, megmázták a falat, és levágták vagy foglyul ejtették az álmából felzavart őrség java

64 *Takáts Sándor*: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671–1702. III. Századok 38(1904) 220.

65 A nádor így biztatta jún. 28-án Batthyány Kristófot, a Kanizsával szembeni végházak főkapitányát: „Kegyelmed [...] bizvást megparancsolhattya maga végházaiban az kapitányoknak, hogy ki-ki fogadjon annyi fegyverfogható embert, hogy az előbbeni vitézek száma compleáltassék.” Szept. 5-én ismét ráírt: „mennél több vitézlő rendnek teheti szerét kegyelmed, tegye. Az szabad legények senkitül mástul ne várják hórul-hóra való fizetéseket, hanem éntőlem, készen lévén már az pénz kezem között.” Az eredmény nem maradt el: a főkapitányságban hamarosan 892 lovassal és 1167 gyalogossal megemelt létszámú őrség, összesen 3059 ember látta el a védelmi feladatokat. MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 12.775., 12.761., ld. még: 12.758., 14.031.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 14.; *Takáts S.*: i. m. 222–223.

66 A bécsi nunciusok i. m. 92–93. Okmánytár 152–153. sz.; *Gróf László*: Marsigli gróf élete. Cartographica Hungarica 1992. 2. sz. 20.; BHSa München, AStA. Ksch. 249. Fol. 108.; MOL P 1760 Balassa lt. Balassa Ádám. Balassa Gábor Balassa Ádámnak, 1682. aug. 22., Letava.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 23.; *Takáts S.*: i. m. 221.

67 Egykorú jelentés a kassai citadella megvételeéről, 1682. Közli: Thaly Kálmán. Századok 6(1872) 417.

68 Leírását *Szirmay András* hagyta ránk: *Accurata Descriptio Citadellae Cassoviensis suo ducta Auspiciis autem Emerici Tököli interceptae. Anno C. M. DCLXXXII. 1682.* In: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. I. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Budae, 1798. 306–314.

részét, 250 németből alig nyolcvanan menekülhettek át a városba.⁶⁹ „Félóra alatt, Istennek nagy csudájából által estünk rajta – írta lelkesen az események egyik résztvevője – s elnyertük a kilenc esztendőül fogvást építtetett erős citadelláját” a németnek. A hír hallatán, a közeli Szilvás-Ujfaluban éppen reggelihez készülődő Thököly Imre otthagya a terített asztalt, és Kassához sietett, „hogy jó rendbe vehesse a dolgokat”.⁷⁰ Tüzéreivel megfordította a Citadella ágyúit, és lövetni kezdte a várost.⁷¹ Azután megüzente a védőknek, hogy ha nem adják meg magukat, akkor „megegyezvén a pogánnyal, minden grácia nélkül azoknak kezekben másoknak példájára ejti őket”.⁷² Szavai – amelyek nem először idézték fel büntetésül a törököt⁷³ – ezúttal sem bizonyultak üres fenyegetésnek: Ibrahim pasa már Kassa közelében járt.

A „felső-magyarországi dolgok rendbe hozása végett” felvonuló⁷⁴ budai vezér augusztus 7-én megadásra kényszerítette Ónod őrségét, felgyújtatta a várat,⁷⁵ és 11-én csatlakozott 20 ezer emberével a Kassát körülzáró kurucokhoz. A mint-

69 Egykorú jelentés i. m. 417–419.; Szalay L.: i. m. 228–229.; A Debreceni Diarium i. m. 251.; EOE XVII. 305.; TMTE Áll. Okm. VI. 253. – A bravúros akció részleteit megörökítették az egykorú források. A kassai jezsuiták „grammaticai” osztályában tanuló 13 esztendő Károlyi Sándor – később II. Rákóczi Ferenc generálisa – így emlékezett vissza önéletírásában: „in mense Julio egy éjjel citadellának neki rohanván az kurucság, meghágtá és megvötte, benne lévő németeket levágván; az commendánsok, Kruk nevű, az városra beszaladván, az városi commendánstul megfogattatott”. *Gróf Károlyi Sándor* önéletírása és naplójegyzetei. I. Kiadta: Szalay László. Pest, 1865. 8–9. Egy ismeretlen szerző arról írt, hogy Thököly emberei a császáriak segítségére érkező „Joscowisch”-i hajdúknak mondták magukat, mire a németek engedték őket felmászni a létrákon. Das Vormals 436.

70 Egykorú jelentés i. m. 419.

71 Tállyai Zsigmond, a helyszínen járt debreceni polgár szerint Nagyságos Mátyás tüzérhadnagy egyenesen a nagytemplomot lövette, hogy megadásra kényszerítse a városbelieket. Azt üzenete a székesegyház megkíméléseért esedező bírónak, hogy „Ha meg nem adják [a várost], többül is kilüveti [a templomot].” A Debreceni Diarium i. m. 251.

72 Egykorú jelentés i. m. 419.

73 Négy nappal később, júl. 26-án kelt manifesztumában más hangnemben szólt a török szövetségről: „hazám szeretetibül tisztem szerént is illett fölserkennem, látván nemzetemnek minden vigasztalásbul kifogyott, eget s földet kerestető reménytelenségre való jutását, török segítségével [ti. mellett] fegyverhez [kellett] nyúlnom, Isten után az által remélvén akármely úton jobb s hamarébb való boldogulását, vévén ezaránt más nemzettül többször is ily példát, kik ilyen állapotban idegenekhez foglamlodtak s boldogultak.” A lomnici Berzevicy-levéltárból. Közl.: Berzevicy Egyed. Történelmi Tár 1899. 376.

74 TMTE Áll. Okm. VI. 268. – A nagy hadi készületről így számolt be Koháry István füleki kapitány 1682. júl. 18-án Zichy Istvánnak: „Szolnokhoz nagy öreg álgúkat s feles munitiót, puska-port, golyóbist vonyítanak fel hajókon az Tiszán. Az váradi pasát, jenei s gyulai törökkel várják oda is. Gróf Tököly Terebeshez gyúlt hadaival, Szerencs felé halom igyekeznék. Az budai vezérhez Feugel Pétert küldötte követségben, az erdéli fejedelem pedig Gyulafi Laszlot, kik által várják az vezér parancsolatját. Mind ezeknek adgya Isten részünkrül jó végét.” MOL P 707 Zichy lt. 84. cs. 15.371. sz.

75 Szalay L.: i. m. 229.; BHStA München, AStA. Ksch. 249. Fol. 146., 148.; MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 1682. júl. 26., aug. 10., 11.; MOL P 707 Zichy lt. 84. cs. 15.277. sz.; V. Kopčan: i. m. 124.

egy 30 ezer főnyi had háborítatlanul látott az ostromhoz, hiszen a legközelebbi számottevő császári katonaság a bányavárosoknál állt Strassaldo vezetésével.⁷⁶ A török sereg igazán kitett magáért: „keményen munkálkodván két nap két éjjel annyira hozta az sáncot, hogy három helyen az város árka szélyire rendiben verte fel zászlait, s oly szüntelenül lőtt, hogy sem az bástyákon, sem az kőfalakon nem lehetett az belsőknek járni”.⁷⁷ Amikor az ellenség már a külső védművekre is feljutott, a polgárok traktálni kezdtek Thökölyvel, majd lefegyverezték az őrséget, és 14-én a város átadására kényszerítették a parancsnokot, Lamb alezredest.⁷⁸ Thököly másnap ünnepélyesen bevonult Felső-Magyarország legjelentősebb kulcsos városába.⁷⁹

A török–kuruc csapatok azután a bányavárosokat védő Fülek ellen fordultak, miközben fenyegető hadmozdulatokat tettek Szendrő és Szádvár irányában.⁸⁰ Az események hatására Eperjes csatlakozott a kurucokhoz, Lőcsét kiűrtették a császáriak,⁸¹ és prédául hagyták az előrenyomuló ellenségnek. Mind nagyobb lett a riadalom Bécsben és a Magyar Királyságban, a Haditanácsban Lamb felelősségre vonásáról beszéltek,⁸² Esterházy Pál feliratot szerkesztett az uralkodónak az ország védelméről. A nádor megállapította, hogy a török beavatkozás a nyílt háború kezdetét jelenti. Thököly megsegítésének hangoztatása csupán ürügy, hogy a Magyar Királyság területére lépjen és leplezze a békeszegést. Ónod elfoglalása – Thököly tudomása és részvétele nélkül – azt igazolja, hogy „a maga ügyében fáradozik és Magyarországot a maga számára akarja meghódítani”. A nádor konkrét, a nemzetközi lehetőségekkel is számoló katonai javaslatot terjesztett elő. Mivel a török haderő számottevő része Felső-Magyarországon tartózkodik, Esztergom ostromával meghiúsíthatnák az ellenség szándékát. A diverzió gondolatát katonai és politikai tényezőkkel indokolta: a vár megtámadásával kicsalogatnák a törököt a Felföldről, elvonnák a kuruc had mellől, egyúttal áttennék a háborút az ellenség földjére. Az erősség megszerzése további következményekkel járna: elcserélhetnék Kassáért, és lehetőséget teremthetnének Buda visszavételéhez. A magyar királyok egykori székhelyének az ostroma segítségnyújtásra ösztönöznék a „nyugati fejedelmeket” és a pápát. Sőt, III. (Sobieski) János lengyel királyt (1674–1696) is, aki beüthetne Podóliába, továbbá a moszkvai cárt, aki leköthetné a krími tatárokat, és a perzsa uralkodót, aki magára vonhatná az ázsiai török erőket. A keresztény fejedelmek megnyerése érdekében attól sem szabad visszariadnia Lipótnak, hogy némelyiknek enged-

76 Szalay L.: i. m. 230.

77 Gróf Károlyi S.: i. m. 9–10.

78 Hain G.: i. m. 492. BHStA München, AStA. Ksch. 249. Fol. 152.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 76.

79 Hain G.: i. m. 492.

80 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 16. cs. 4064–4065. sz.; MOL P 707 Zichy lt. 84. cs. 19.132. sz.

81 Hain G.: i. m. 491–493.

82 Az alezredest később bebörtönözték Bécsben. Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 14–15.

ményt tegyen. S inkább nekik, mint a töröknek, „[a]ki nem kevesebbre, mint az egész kereszténységnek a kiirtására törekszik”. Esterházy ezzel a bécsi politika ez idő tájt legkényesebb pontját érintette, azt az alapelvet, hogy inkább Magyarországon kell engedni az oszmánoknak, mintsem a franciáknak a Rajnánál.

A nádor augusztus 25-én keltezte emlékiratát. Aznap tájékoztatták, hogy Kassa után Eperjes és Lőcse is az ellenség kezére jutott, sőt már Szendrőt és Füleket vívja. Ha az utóbbi elesik, a bányavárosokat a Vágig terjedő területtel együtt elveszítik. Azonnal tollat ragadott, és drámai hangon folytatta: „semmi halogatás, hanem minél előbb [...] fogjunk fegyvert, s menjünk az ellenség ellen, mert ha Esztergomot meg nem rohanjuk – jó dolog –, ha rövid idő múlva az ellenséget Bécs körül nem látjuk.” Esterházy Pál olyan súlyosnak ítélte a helyzetet, hogy feledte az uralkodót megillető kötelező tiszteletet – ami a néhány hónapja Bécsben nyakába akasztott Aranygyapjas Rendért⁸³ hatványozottan megillette volna –, és Lipótot tette felelőssé a történetekért: „én gyakran mondtam, az Istenre kértem, hogy készüljünk, ne higgyünk az ellenségnek, növeljük a belföldi sereget, szaporítsuk a véghadakat és fizessük őket, az ellenséget jó eleve előzzük meg, mert különben elveszünk, de a mai napig mit sem tudtam kieszközölni, [...] Sapponara kalmárkodása az én jogos kérelmeimet késleltette, és Fölsegedet belevezette azon tömkelegbe, melyben jelenleg is vagyunk.” Bécs indokolatlan és naiv reménykedése a békében, íme, Fülek alá vitte az ellenséget.⁸⁴

Az ostromlók füleki táborából még hiányzott a hadjárat harmadik résztvevője, Apafi Mihály erdélyi fejedelem. Pedig a Nagyúr már kora tavasszal közölte vele: csatlakoznia kell a Buda alatt seregszemléző Ibrahim pasához.⁸⁵ Az erdélyiek húzták-halasztották a dolgot, országgyűlésen tárgyalták az ügyet⁸⁶ – pedig a szultán „biztatásul” megígérte, hogy hozzájárul az ifjú Mihály herceg fejedelemmé választásához⁸⁷ –, sőt Apafi a csapatok késleltetését is megkísérelte, amikor reájuk írt: „jól vigyázzanak, hogy az vitézlő rendnek és marhájoknak ereje az sietés miatt ne enerválódjék, hanem szép lassan haladjanak”.⁸⁸ Így történt, hogy az erdélyiek csak augusztus 5-én kerekedtek fel Szamosújvár mellől.⁸⁹ „Tavaly művalánk a fők, de most farkak vagyunk”⁹⁰ – kesergett Bethlen Miklós –, emlékezve, hogy 1681-ben a fejedelem viselte a hadjárat főparancsnoki tisztségét, de most

83 Az Esterházyak családi naplója. Közli: Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1888. 219.

84 Gróf Esterházy Pál nádor 1682. augusztus 25-én kelt előterjesztvénye I. Lipót királyhoz az ország megvédése érdekében. Közli: Zsuppanek István. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 2(1863) 338–346.; A bécsi nunciusok i. m. Okmánytár 151. sz.

85 Türkische Urkunden i. m. 15., 44.

86 A fogarasi országgyűlés, ahol felolvasták IV. Mehmed szultán hadba hívó fermánját, ápr. 27–máj. 2. között zajlott le. *Szaniszló Zsigmond* naplói. (1682–1711.) I. Közli: Torma Károly. Történelmi Tár 1889. 231.

87 I. m. 234.; EOE XVII. 338.

88 EOE XVII. 289–290. Aznap – jún. 23-án – közölte Ibrahim pasával, hogy csak júl. 25-én indul a sereggel a lovasok elhúzódo gyülekezése és a portai adó escedékes összegyűjtése miatt. TMTE Áll. Okm. VI. 247.

89 *Szaniszló Zs.*: i. m. 234.; EOE XVII. 228.

90 *Bethlen M.*: i. m. I. 319.

elvették tőle és a budai pasának adták. Ennek a „nem akarom vonulásnak”⁹¹ egyik mozzanatában azután felsejlett a még nagyobb rossz. A Debrecen–Szoboszló–Szolnok útvonalon haladó Apafi augusztus 30-án, Hatvan tájékán megbizonyosodott korábbi gyanújáról: Isztambul önálló jogkörrel ruházta fel Thököly Imrét. A táborban tisztelgő két csausz és hatvanfőnyi kísérete ugyanis fejedelmi jelvényekkel igyekezett Fülek alá. Menekült volna a megaláztatás elől: futárt küldött Ibrahimhoz, hogy engedélyt kérjen a hazatérésre. Természetesen nem kapta meg.⁹² Fülekgig kellett vonulnia, ahol megérkezésekor, szeptember 2-án⁹³ már javában folyt az ostrom.

A várat Koháry István védte egyes adatok szerint 3000,⁹⁴ mások szerint 4000⁹⁵ német és magyar fegyveressel, a mintegy 30 ezer embert számláló török–kuruc–erdélyi had ellen.⁹⁶ Thököly először megadásra felszólító levelekkel „bombázta” a védőket, de a várkapitány felbontatlanul elégette, vagy felküldte azokat a Haditanácsnak Bécsbe.⁹⁷ Augusztus 25-én a valóságos ostrom is elkezdődött.⁹⁸ Az ágyútűztől csakhamar lángba borult a város, leégett három templom és a ferences kolostor.⁹⁹ Szeptember 3-án a janicsárok rohammal birtokba vették az üszkös romokat, másnap felszólították a várba zárkózott védőket az erősség átadására.¹⁰⁰ Koháry hallani sem akart róla. Folytatódott az ostrom: tüzéségi támadások és gyalogsági rohamok követték egymást, számottevő török

91 Apafi Mihály számos okot keresett és talált a késlekedésre. Ezt tükrözi Ibrahim pasának a fejedelmhez aug. 18-án, Kassán keltezett levele: „én mostanában több ízben írtam hozzád, hogy készülj fel, jöjj minél előbb Pest alá; és te hol egyet, hol mást vetvén okul, máig is jössz, s mind eddig nem értél a császári táborba. Illik-e a dolgot így, félvállról venni s halogatni? [...] Ha egyszer parancsolatod van a fényes portáról, hogy hadba menj, miért keresel oly ürügyeket a késedelmezésre? Most tehát se órát, se napot ne várj hanem ugyancsak jöjj, s a császári táborral minél előbb egyesülj.” TMTE Áll. Okm. VI. 268.

92 *Bethlen M.*: i. m. I. 320.; EOE XVII. 50–51., 338–339.; *Zs. Mikó János* naplójegyzetei. Közli: Torma Károly. Kolozsvárt, 1863. 9–10.; *Szádeczky Béla*: Erdély visszacsatolásának története a bécsi hadjáratától a gubernium kezdetéig. I. Erdélyi Múzeum 18(1901) 427.

93 EOE XVII. 339.; *Zs. Mikó J.*: i. m. 10.

94 MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 1682. júl. 31.

95 EOE XVII. 358.; *Trócsányi Zs.*: i. m. 273. Egy 1681. évi összeírás szerint Füleken 850 fő állomásozott. MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai 688. cs. 9745. sz. Az 1682-ben összpontosított 3000–4000 ember egy részét feltehetően a vár mellett, a településen helyezték el. (Az 1681-es levéltári adatot köszönöm Pálffy Gézának.)

96 *Pálmány Béla*: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újraterelítés korszakában (1663–1703). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XII. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1986. 47. Széchenyi György kalocsai érsek szept. 17-én Batthyány Kristófnak írt levelében 32–34 ezer főről: 17–18 ezer törökről, 10 ezer kurucról és 5000–6000 erdélyről tudósított. MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 46.271. Koháry Farkas 42 ezres ostromló seregről hallott: 25 ezer törökről, 12 ezer kurucról és 5000 erdélyi katonáról. MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 12. cs. 2815. sz. Koháry Farkas Esterházy Pálnak, 1682. szept. 27., Csábrád.

97 MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 128., 135. fol.; Koháry István levelei Esterházy Pál nádorhoz 1670–1682. II. Közli: Dr. Merényi Lajos. Történelmi Tár 1903. 252.

98 MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 195. fol.

99 EOE XVII. 358–359.

100 *Zs. Mikó J.*: i. m. 10–11.; TMTE Áll. Okm. VI. 282–283.

veszteséggel. Szeptember 7-én az erdélyiektől is segítséget kért a budai vezér – 500 sáncmunkást, 2000 gyalogost és 12 löveghez lőport meg golyót¹⁰¹ –, hogy dűlőre vigye a dolgot. A védők helytállása elismerést aratott Bécsben és Kismartonban a nádornál: „Nyavalyás Koháry uram [...] erősen viseli magát Fülekben – írta Esterházy szeptember 8-án Batthyány Kristófnak –, az városát megvették ugyan, de az várat még erősen tartják, veszett már három ezerig való ellenség alatta, amint az híre vagyon.”¹⁰² Segítséget mégsem kaptak a védők, noha Lipót utasította Caprara tábornokot a vár felmentésére.¹⁰³ A nádor is készülődött: csapatokat gyűjtetett Veszprém és Vázsony környékén,¹⁰⁴ de mindannyian elkéstek. A kortárs Gyöngyösi István szerint „az gonosz meghasonlásnak veszedelmes férgé”¹⁰⁵ esett a védők közé, megtagadták az engedelmességet, letartóztatták Koháryt, majd szeptember 9-én szabad elvonulásra „felígérték a várat” Thökölynek.¹⁰⁶ Másnap aláírták a kapitulációs okmányt, Koháry kivételével. A váradi pasa felindulásában a fejét akarta vetetni, de környezete tanácsára inkább átadta a kurucoknak.¹⁰⁷ Fegyveresen: „egy szép karabéllyal a nyakában és egy pár pisztollyal hátul az övében”, a budai vicepasa és a kuruc fővezér kíséretében hagyta el a várat.¹⁰⁸ Thököly meg akarta őt nyerni a másik ügynek, de Koháry visszautasította az ajánlatot, mert – mint mondta – ő „életre-halálra” fogadott hűséget a királynak. Szóváltásuk végén – állítólag – „törökkel bélélt pártos pribéknek” nevezte a kurucok vezérét, mire az Regéc várába záratta,¹⁰⁹ és meghagyta Szirmay Miklós kapitánynak, hogy „ez hazának nevezetes és mások felett való mételyét [...] mennél keményebben [...] tartsa”.¹¹⁰

Thököly azután Ibrahim pasával is összekülönbözött, mert a fővezér elrendelte Fülek lerombolását. Megállapodásuk értelmében az elfoglalt erősséget át kellett volna adni a kurucoknak, de Ibrahim úgy döntött, hogyha nem helyezhet

101 EOE XVII. 339., 364–365.

102 MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 12.762.

103 TMTE Áll. Okm. VI. 278–279.

104 MOL Magyar Kamara Regisztratúrája, E 41 Litterae ad cameram exaratae 1682. 301. sz. 1682. szept. 17.

105 Gyöngyösi István összes költeményei. III. Bp. 1935. 12.

106 Hornyik János: Kecskemét város története, oklevéltárral. III. Kecskemét, 1862. 47–48.; Zs. Mikó J.: i. m. 11–12.; A losonci Gyürky István családi naplója. Közli: Csoma József. Történelmi Tár 1903. 451.; Trócsányi Zs.: i. m. 274.; EOE XVII. 367.; BHStA München, AStA. Ksch. 249. Fol. 184.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 25–26.

107 Hornyik J.: i. m. 48.

108 EOE XVII. 367.

109 EOE XVII. 369.; Szalay L.: i. m. 231.; Hornyik J.: i. m. 48.; Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. (Adalékok). Pest, 1872. 178–179.; Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. II. Közli: Thaly Kálmán. Bp. 1873. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXIV.) 21–22.

110 MOL Szirmay lt. P 1844 Missiles. 1683. szept. 12., Fülek. Gyöngyösi István viszont később költőhöz illő emelkedettséggel szólt Koháry hűségéről: „Valóban ritka madár is vala az akkori esztendő zavarában az Nagyságod maculátlan hűségének tiszta kristálya s feír rózsája.” Gyöngyösi I.: i. m. III. 9.

bele török őrseget, akkor a „magyar se lakja”. (Mint Onod esetében.) Thököly hiába tiltakozott: a szerszker kirendelte az erdélyieket a várossal ledöntésére, saját embereivel pedig leromboltatta a várfalat, a nagy bástyát és a „felső palotát”. S hogy tökéletes legyen a pusztítás, behordatta a külső erődítések paliszádjait a romos bástyákba és tornyokba, meggyújtatta a tömérdek faanyagot, mire „olyan rettenetes tűz támadt, mint egykor Trójában”.¹¹¹ A kurucok nem vettek részt a barbár munkában, helyette a korponai labanc magyarokra törtek és elhajtották állataikat. A portyázókhoz csatlakoztak Koháry István Thököly hűségére tért katonái is.¹¹²

A kuruc fővezér szeptember 12-én hintóba ült, és áthajtott Apafi táborába. Tisztelgő látogatásnak szánta, de a 300 lovasból, 100 muskétásból és 100 drago nyosból álló kíséret, Thökölynek és szűkebb környezetének pompája¹¹³ jelezte, hogy utolsó alkalommal találkozott a fővezér ebben a minőségben az erdélyi fejedelemmel. Tábornszerte tudták már, hogy nem várat magára sokáig az Apafival régóta rivalizáló, önálló utakat kereső, a török előtt Apafinál „kétannyi becsülettel és hitellel” bíró¹¹⁴ legfőbb kuruc uralkodói kinevezése. IV. Mehmed megbízottja, Ibrahim pasa 16-án egybehívta a felső-magyarországi és az erdélyi rendeket, s jelenlétükben átadta Thökölynek a töröktől adományozni szokott uralkodói jelvényeket: az ékkövekkel, arany- és ezüsfonállal díszített főveget, a kaftánt, a pálcát és a kardot, valamint a Magyarország királya és Késmárk örökös grófja címről tanúskodó szultáni okiratot.¹¹⁵ Az immár négy részre szakított ország új vazallus tartományának ura elhárította magától a királyi címet, mert – mint mondta – messzebbre tekintő vágyai nincsenek, és csak Felső-Magyar-

111 *Trócsányi Zs.*: i. m. 274.; *Zs. Mikó J.*: i. m. 12.; *Bethlen M.*: i. m. I. 320.; EOE XVII. 369–370., 372–374.; MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 9. cs. 2047. sz.

112 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 9. cs. 2047. sz.; MOL P 1238 Teleki-gyűjtemény. 7. d. 1682. szept. 20.

113 EOE XVII. 370.; *Zs. Mikó J.*: i. m. 12.; MOL P 1238 Teleki-gyűjtemény. 7. d. 1682. szept. 12., Füleki tábor.

114 *Bethlen M.*: i. m. I. 319.

115 Egy késmárki nemes naplója (1682. és 1683.) In: Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből. II. Kiadják: Lugossy József–Szabó Károly–Szilágyi István–Szilágyi Sándor. Pest, 1860. 26–27.; *V. Renner*: i. m. 58. – Hasonló beiktatási jelvényeket kapott Bethlen Gábor és I. Apafi Mihály, sőt a 17. század elejéig a moldvai vajda is. Török–magyar oklevéltár 1533–1789. (= TMO) Szerk. Thallóczy Lajos–Kresmárik János–Szekfű Gyula. Bp. 1914. 200.; I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről. I. Közli: Tóth Ernő. Erdélyi Múzeum 17(1900) 84.; I. Apafi Mihály naplója (1632–1689.) Ism. ifj. Biás István. Marosvásárhely, 1900. 8–9.; A pálóci Horvát család naplója 1622–1790. Közli, előszóval ellátta: Szopori Nagy Imre. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Bp. 1881. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXI.) 236–237. A moldvai vajda installációját és hatalmi jelvényeit részletesen leírja *Dimitrie Cantemir*: Moldva leírása. Bukarest, 1973. 88–103. – Bécsben is jelentőséget tulajdonítottak a Thököly fejedelemségét jelképező tárgyaknak. *Giambattista Vico*: De rebus gestis Antonii Caraphaei IV. (Nápoly, 1716.) c. munkájában megemlítette, hogy Munkács 1687. évi átadásakor Caraffa tábornok kérte Zrínyi Ilonától férje fejedelmi jelvényeit és a szultáni okiratot. *Jászay Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Bp. 1996. 290.

ország fejedelmének nevezte magát.¹¹⁶ (Ez nem változtat a tényen, mely szerint Thököly athnaméja lényegesen kedvezőtlenebb feltételeket tartalmazott Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán, valamint I. Apafi Mihály behódolási tervezeténél, az 1666. augusztus 27-én megfogalmazott murányi „Instrucciónál”.¹¹⁷) A ceremónia után a kuruc táborig vonult a fején csillogó süveggel, de – miként a szemtanú Miles Mátyás megjegyezte – az „messze nem volt olyan, mint Szent István király igazi magyar koronája”.¹¹⁸ Apafit – bár felkészült lelkileg – mélyen érintették az események: emberileg, mert megalázták, politikailag, mert alárendelték Erdélyt az új fejedelemség érdekeinek.

Thököly territórium a hét várral, illetve fallal kerített várossal bővült Kassa és Fülek elestének időszakában: Az egyelőre hasznavehetetlen Ónodot és Füleket nem számítva – időrendben – Eperjes, Gács, Losonc, Divény, Kékkő, Lőcse és Tokaj került a kurucok kezére.¹¹⁹ A létszámban és önbizalomban gyarapodó sereg – a török had és az erdélyiek távozása után – a bányavárosok „megvívására” indult. Géczi Zsigmond, Thököly főembere már szeptember 1-jén felszólította Besztercebányát a megadásra, három héttel később – miután Strassaldo visszavonult – Körmöcbányával együtt hódoltatta.¹²⁰ Azután törökkel-tatárral vegyes magyar csapatok érkeztek: Selmecebányát 60 ezer tallér sárcolták, Bélabányát felégették. „Itt csak pusztulást és nagy rémülést hallani” – tudósította a nádort Koháry Farkas szeptember 27-én Csábrágból –, „kuruc színe alatt a sok tolvaj majd minden passust és utat elfogott [ti. elállt, elfoglalt], templomokat felferik, képeket, oltárokat vagdalgják”.¹²¹ Thököly szerencsére gyorsan rendet teremtett, a következő hónapban már pénzt veretett „Pro Deo et Patria” körirattal.

A bányavárosok meghódolása után, szeptember végén és október első felében sorra kaput nyitottak a Garam előterében és a folyó mentén posztoló várak: Végles, Korpona, Bozsok, Zólyom, Szentbenedek és Szitnya.¹²² A kuruc előőrsek szeptember 28-án már a Vág mentén csatáztak a nádor semptei táborából

116 *I. Hudîâ: Répertoire* i. m. 253.

117 A két okirat elemzését ld. *János Varga J.: Varianten der türkischen Orientierung in Ungarn. Wesselényi–Apafi–Thököly 1663–1683.* In: *The First Millennium of Hungary in Europe.* Editors-in-chief: Klára Papp–János Barta. Co-editors: Attila Bárány–Attila Györkös. Debrecen, 2002. 208–215., valamint *Uő: Magyarország és Európa 1682–1684.* (Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.) Bp. 2001. 253–259.

118 EOE XVII. 374–375.

119 MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 1682. aug. 19., 27., szept. 1.; MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 12. cs. 2814. sz.; MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 195. fol.; *Hain G.: i. m.* 493.; BHStA München, AStA. Ksch. 249. Fol. 186.; *Babocsay I.: i. m.* 78.

120 MOL G 12 Thököly-szabadságharc lt. Levelek. 20. cs. 1., 50., 58., 62. fol.; EOE XVII. 374.; MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 12.768.

121 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 12. cs. 2815. sz.

122 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 9. cs. 2095. sz., 12. cs. 2816–2817. sz., 26. cs. 6611. sz.

az átkelőhelyek őrzésére kirendelt csapatokkal.¹²³ Ugyanakkor Ibrahim pasa Esztergom és Érsekújvár irányába nyomult.¹²⁴ A katonai sikerek csakhamar megérlelték diplomáciai-politikai következményüket. Az új fejedelem október 12-én elindította két megbízottját, Jánoki Zsigmondot és Szirmay Istvánt a nádorhoz, s tőle Bécsbe, hogy előnyös fegyverszüneti megállapodást kössön.¹²⁵ Az utasításban nem mulasztotta el hangsúlyozni az udvarnak szóló „meggyőző” érvét: hadaival a budai vezérhez kell „közelednie”, ezért „ha a Dunán innen és túli föld el találna pusztulni, ne neki, hanem azoknak tulajdonítsák, akik akadályozták dolgait”.¹²⁶ A „kuruc király” bízott a bécsi tárgyalások sikerében,¹²⁷ és a Porta előrenyújtott karjaként remélte megszerezni a korábban „kiszemelt zsákmányt”: magának a hét vármegyét és a fejedelmi címet, a töröknek a béke feltételül megszabott országrészt.¹²⁸ Bécs a fegyvernyugvás reményében, bizonyos határok között, engedékenynek mutatkozott, Thököly szablyával felővezett küldötteit Lipót is fogadta. A kialakult helyzetet tükrözi a november 19-én nyolc hónapra kötött megállapodás, amelynek értelmében az udvar „de facto” elismerte a felső-magyarországi területvesztést. Ugyanakkor Lipót elfogadta a kuruc vezér békeközvetítési ajánlatát Bécs és Isztambul között, a „rebellisek feje” pedig vállalta, hogy nem viszi túl csapatait a Garamon, átadja a bányavárosokat, és sem ő, sem a török nem veszélyezteti a bányaművelést, viszont jogosult havi 3000 forintba a Habsburg-uralkodó 50 ezer forintot kitevő bányajövedelméből. A szerződés értelmében továbbra is királyi őrség marad Szatmártól a bányavárosokig húzódó kuruc terület néhány erősségében: Ecsed, Szatmár, Murány, Putnok, Szendrő, Szepes, Árva, Lipcse, Léva és Csábrág várában, s Thököly lehetővé teszi ellátásukat. Végül a felek vállalták, hogy a megállapodás esetleges felmondásáról négy héttel korábban értesítik egymást.¹²⁹

123 MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 12.770.

124 ÖStA Wien, HHStA. Hungarica Specialia. Fasc. 327/C. Fol. 37.; MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 10.665.; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Ms. 4943. Párizs. Svédország. Törökország. Thököly Imre hódolásának oka. A német hadjárat kezdete. 11. p.

125 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 17. cs. 4117. sz.; ÖStA Wien, HHStA Hungarica Specialia Fasc. 327/C. Fol. 43.; *Illéssy János*: Limbus-darabok. Századok 38(1904) 571.

126 ÖStA Wien, HHStA. Hungarica Specialia. Fasc. 327/C. Fol. 37.

127 Thököly igyekezett kimutatni békeszándékát, és előzetes fegyverszüneti megállapodást kötött okt. 18-án Johann Georg Hoffmann alezredes császári megbízottal a Hont vármegyei Zsemberben. Egy késmárki nemes naplója i. m. 27.

128 Das Vormals 439–440.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Gv 74 (2) 14., 19., 21.

129 *Majláth B.*: i. m. 245–246.; *Orel G.*: i. m. 25–26.; A bécsi nunciusok i. m. 92. Okmánytár 151. sz. – Számos nádori irat, levélváltás tanúsítja, hogy a kurucok fittyet hánytak az előzetes fegyverszüneti egyezményre. Esterházy Pál írta okt. 22-én Thökölynck a semptei táborból: „harmad napja, hogy kegyelmed alatta valói Nittra táján nyargalódván, ennyihány falut fölrahlottak, és előtalálván kegyelmes urunk ő Fölsége két nyitrai katonáját, azokat mindenkől kifosztották, s csak egy imegben s lábravalóban hatták, egyikét peniglen kötözve rabul el is vitték, nem gondolván mostani armistitiummal”. MOL G 2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre iratai. 2. cs. 1682. okt. 22. Ld. még: MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 20. cs. 5099–5100. sz., 40.

A császáriak és a nádor, valamint az idős Bercsényi Miklós alsó-magyarországi főkapitány-helyettes vezényletével fegyverben álló királyi csapatok 1682 novemberére a Nyitra, a Közép- és az Alsó-Vág-vonal védelmére szorítkoztak. A kuruc főerők közvetlen szomszédságukban, Bát és Sempte között, a Garam–Zsitva mentén állomásoztak. Mögöttük mintegy 100 ezer négyzetkilométernyi terület Thököly fennhatósága alatt állt.¹³⁰ A „kuruc király” őszi–téli útvonala is jelezte 1682 hallatlan sikereit: novemberben a stubnyai gyógyvizeknél pihent, majd Rózsahegyen¹³¹ és Lőcsén¹³² át utazott téli szállására, Munkács várába.¹³³

A fegyverszünet aláírását követően egy Thököly környezetében tartózkodó, a kettészakított Habsburg-Magyarország ügyeit jól ismerő nádori informátor figyelemre méltó elemzést készített Thököly stratégiájáról és a nyomában kialakult helyzetről. A fejedelem először tekintélyt szerzett magának a Portán, azután területhez jutott török segítséggel, végül fegyverszünetet kötött Béccsel, miközben békeszerzéssel hitegette. „Mint csalta meg Thökölyi a német udvart, a keresztény világ csudálkozhatik rajta – írja –, mivel eszt nem csak [egy] ízben cselekkette, hanem már három vagy négy ízben is, [...] az [...] armistitium alatt biztatván békességnak megcsinálásával az udvart, kiben nem lévin semmi móggya”. Inkább az erdélyi fejedelem mediátorságát kellene igénybe venni – javasolja az ismeretlen hírszerző – mert különben „török császár Drinápolba jün telelni, a fővezér pedig Lantor Feirvarra [ti. Belgrádba] s minden bizonnyal Nagy Gyurre [ti. Győrbe] megyen tavasszal. Azírt a télen vagy békességgel vigye véghez dolgát az udvar [...], vagy oly impériombeli hadakat [gyűjtsön], aki megfelelhessen a török potenciának. Mert másként higgye el az udvar, hogy ha csak harminc–negyven ezer emberből álló armadája leszen, bizony elveszti Magyaror-

cs. 9675. sz. A kapitulációra több ízben felszólított lévai őrség így panaszkodott október–novemberben: „Thököly uram nem gondolván az armistitiummal mai nap is ednéhány száz lovast ide küldvén, az pogányság miatt való veszéllyel nem kevésbé rettent bennünköt.” Másutt: „az ellenség nem csak környülvette, de éppen be is zárta a kapuit, úgyannyira, hogy egyfelé az török, másfelé az kuruc strázsáltattya”. MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 21. cs. 5317–5318. sz.

130 *Thaly Kálmán*: A székesi gróf Bercsényi család 1525–1689. I. Bp. 1885. 275.; MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 17. cs. 4120. sz.; MOL Batthyány lt. P 1314 Missiles 12.772.; *Benczédi László*: A Thököly-felkelés helye a magyar történelemben. Magyar Tudomány 24(1979) 341.

131 ÖStA Wien, HHStA. Hungarica Specialia 327/C. Fol. 43.

132 Hain Gáspár löcsei krónikája megörökítette a nov. 25-én lezajlott ünnepélyes bevonulást: „A polgárság lóháton, tekintélyesen kiöltözve fogadta és vezette be a városba, a polgárság többi része kapitányaik alatt négy zászlóval sorfalat állt a Felső kaputól a szállásig; a bíró meg a tanács, az iskolás ifjúság gyönyörűen kiöltözve, három különböző helyen kiáltotta a vívátot, és virágokat meg koszorúkat szórt eléje, a polgárság dízsorützet adott, [...] a bevonulás olyan volt, amilyen a várostól csak kitelt, [...] ő fejedelmi excellenciája egy nagy aranyozott kelyhet kapott ajándékba, benne 100 dukáttal; a polgárság újra letette a hűségsküt. [...] Ez a bevonulás a városnak több mint 1000 birodalmi tallérjába került.” *Hain G.*: i. m. 496–497.

133 MOL G 2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre iratai. 4. cs. 1682. dec. 3.

szágot, s avval együtt maga örökös országait, s következésképpen az egész kereszténységet.”¹³⁴ Mondhatjuk: már-már látnoki szavak.

Thököly a munkácsi „kastélyban” sem pihent. Legitimálnia kellett helyzetét, mindenekelőtt belpolitikailag, hiszen Lipót a felső-magyarországi vármegyéknek nem a „kuruc király” fejedelemségeként (de jure) ismerte el, hanem csapatainak szálláshelyeként, a fegyverszünet tartamára, Thököly viszont az országrész tényleges ura akart lenni: megszervezte a közigazgatást, a maga szolgálatába állította a *Szepesi Kamarát*, adót szedett, rendeleteket bocsátott ki, amelyeket akár fegyveresen is végrehajtatott, és követeket indított külföldre. Mindezt törvényes alapra kellett helyeznie, ezért december 12-én kelt körirattal országgyűlést hívott össze Kassára.¹³⁵ Bár a nádor eltiltotta a felső-magyarországi részeket a megjelenéstől – hangsúlyozta, hogy Thököly törvénytelenül gyakorol fejedelmi jogokat, s a békeszerzés mediátori feladata csupán ürügy a rendek egybehívására¹³⁶ –, számosan Kassára utaztak. Az 1683. január 11-én Sebestyén András váradi püspök elnökletével összeült diétán 18 (az utolsó ülésnapra, január 28-ára már 20) vármegye, kilenc szabad királyi város, három püspök, két káptalan, egy konvent és 19 főúr jelent meg vagy képviseltette magát.¹³⁷ Lipót Johann Georg Hoffmann korábban felső-magyarországi hadbíró-alezredest,¹³⁸ a budai pasa „egyik szemét”, a nógrádi Csonka bégét¹³⁹ küldte megfigyelőként Kassára.

A fejedelmi proposícióból és a követi utasításokból kitűnt, hogy az országgyűlés egyik feladata a béke előmozdítása volt. A rendek elfogadták az 1682

134 MOL Esterházy lt. P 125 Pál nádor iratai. 40. cs. 9645. sz.

135 Orel G.: i. m. 24–25.; *Johann Georg Schielen*: Historische, Politische und Philosophische Krieg- und Friedens-Gesch. Jenner-Heumonath. Ulm, 1683. HAB Wolfenbüttel QuN 458 (2) 423.; MOL G 2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre iratai. 1. cs. 1682. dec. 29.; MOL G 3 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Szepesi Kamarájának iratai. 7. cs. 1682. dec. 14.; Szabolcs-Szatmár megyei levéltár IV. 1/b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok 1682. dec. 12.

136 Esterházy Pál igen keményen fogalmazott, amikor összefoglalta Thököly „bűnlajstromát” az 1683. jan. 19-én Szepes vármegyéhez írott levelében: „Esett értésünkre, hogy jöllehet gróf Thököly Imre uramnak s az ő Kegyelme követőinek az armisticium az Fölföldön s némely Vágon túl való vármegyékben egyedül csak quartilyozásnak okáért engettetett vala meg, ő Kegyelme mindazonáltal annak alkalmatosságával abutálván, szabad királyi Kassa városában generális gyűlést hirdetni s oda az ország nagy részét, akiknek tudni illik azon vármegyékben jószágok vagyron, azoknak elvesztése alatt citálni, magát pedig fejedelemnek s Magyarország egy része urának nyilván nevezni és titulálni, kegyelmes koronás király urunk ő Felsége jövedelmeit és jurisdictióját, a Szent Korona igazságát magának tulajdonítani, az római katolikus plébánosokat mindenünnen kiűzni, az templomoknak nagyobb részét elfoglalni merészeli.” MOL G 13 Thököly-szabadságharc lt. Labanc iratok. 25. cs. 19. fol.

137 *Majláth B.*: i. m. 119., 123–124.; *Uő*: A felső vármegyei rendek kassai gyűlésének actái 1683-ból. I–II. Történelmi Tár 1883. 359–374., 543–570., itt: 359., 567.; *Orel G.*: i. m. 25.; MOL G 2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre iratai. 1. cs. 1683. jan. 7., 8., 9., 13.

138 *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre 1657–1705. Bp. 1889. (Magyar történeti életrajzok 15.) 15.; *V. Renner*: i. m. 170.; *J. G. Schielen*: i. m. 123.

139 *Majláth B.*: A felső vármegyei rendek i. m. 551.; *Takáts Sándor*: Csonka bég, a török huszárezredek. In: *Uő*: Régi magyar kapitányok és generálisok. II. Bp. é. n. 532.

novemberében aláírt fegyverszüneti megállapodást, üdvözölték a két császár békeközvetítését, és portai követ küldéséről határoztak, hogy Thököly eleget tehessen vállálásának.¹⁴⁰ Az uralkodói athname ügye viszont alaposan felkavarta a kedélyeket, sőt elhintette Thököly és hívei között a bizalmatlanság magvait. A küldöttek hiába szorgalmazták a szultáni okirat országgyűlési bemutatását és felolvasását, a fejedelem két ízben is megtagadta azt. A rendek nem a forma kedvéért kérték az athnamét. Félték, hogy Thököly sokat ígért a Portának és nincsenek biztosítékai, félték a török adótól és a rablásoktól, félték, hogy a Lipóttól megszerzett területet a Porta megtartja magának. Ónod, Fülek és az 1664. évi békekötés óta adófizetővé tett helységek – közöttük hét zempléni mezőváros és 12 falu – példája¹⁴¹ alapján joggal fejezték ki aggályukat a török szövetség iránt.¹⁴² Szűkkeblűségük is ebből fakadhatott, amikor csak 50 ezer forintot ajánlottak meg, hiába kért Thököly több adót.¹⁴³ Alighanem tüskével a lelkükben távoztak a rendek és a fejedelem Kassáról.¹⁴⁴

A kuruc államot külpolitikailag is legitimálni kellett. A fejedelem ez irányú törekvése vegyes eredménnyel járt. Béccsel minimálisra csökkent a megállapodás esélye 1683 első felében, hiszen Thököly a budaihoz hasonló kijelentést tett Kassán is: „Nem akarja és nem tudja saját érdekeit a Porta érdekeitől elválasztani.”¹⁴⁵ Nyíltan mégsem szakított az udvarral, hanem a békeközvetítő komolytalan szerepében folytatta a tárgyalást. Először gesztust gyakorolt: késznek mutatkozott szabadon engedni 80, korábban foglyul ejtett császári katonát,¹⁴⁶ majd Bécsbe küldte Petneházy Györgyöt, hogy közölje a kassai gyűlés idején megfogalmazott békefeltételeket. Most már nem a hét, hanem a kurucoktól megszállt 13 felső-magyarországi vármegyét kérte, hozzá birodalmi hercegi és a „Magyarországi részek ura” címet. Ezért hajlandó lett volna elismerni I. Lipót királyá-

140 *Majláth B.*: A felső vármegyék i. m. 243.; *Üő.*: A felső vármegyei rendek i. m. 362–369.; *Iványi Emma*: Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. In: *A Thököly felkelés i. m. 144–145.*; A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. Oklevelek és levelezések 1600–1700. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. Bp. 1887. 530–531.

141 *Majláth B.*: A felső vármegyék i. m. 127.; *Köpeczi B.*: i. m. 19.; *V. Kopčan*: i. m. 126.; *Dongó Gy. Géza*: Zempléni török hódoltság 1683-ban. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 17(1911) 316–317.

142 Aggodalmukat fejezte ki *Kiszei Péter* Thökölynek ajánlott Üstökös csillag c. könyve (Kassa, 1683.), amelynek dedikációjában írta a szerző: „Adgya a nagykegyelmű Úr Isten, hogy úgy ne járjon szegény nemzetünk a török segítséggel, mint aki megmenekedik az oroszántul, azután medve találkozik reája.” *Köpeczi B.*: i. m. 23.

143 *Hornyik J.*: i. m. 71.; *Majláth B.*: A felső vármegyei rendek i. m. 552.

144 Az országgyűlésen Gömör vármegye követeként részt vett Gyöngyösi István néhány hónappal később, az Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról c. 498 strófás művével igyekezett megnyerni az ingadozókat a fejedelem és a török szövetség ügyének, egyúttal bizalmat akart ébreszteni a „kuruc király” személye és politikája iránt. *Hahn A.*: i. m. 363.; *Gyöngyösi I.*: i. m. II. 436.; *Thaly K.*: Adalékok i. m. 110–113.

145 *Köpeczi B.*: i. m. 53.; *Jászay M.*: i. m. 234.

146 BHStA München, AStA. Ksch. 250. Fol. 32.; Frankfurter Meßrelationen 1683. HAB Wolfenbüttel Ge 482 (52) 7–8.

nak, alávetni magát törvényeinek és háború esetén támogatni őt csapataival. Családja férfiágának kihalása esetén az országrész visszaszállt volna a Habsburgokra.¹⁴⁷ Hogy Thököly ilyen igénnyel előállhatott, abban jelentős szerepet játszott – a török biztatáson túl – az udvar magyarországi politikájának néhány sajátos vonása. Mindenekelőtt, hogy a Habsburgoknak szemmel láthatóan terükre esett a távoli országrész kormányzása, és védelmének megfelelő szinten tartása a kurucokkal szemben.¹⁴⁸ Mindez párosult a spanyol párt befolyásával, amelynek eredményeképpen Bécs jó viszonyra törekedett Thökölyvel. Ennek áráként akár az említett terület átengedése is felmerült.¹⁴⁹ Másképpen látta a kérdést a nádor. „Értésére kell adni [Thökölynek] – írta –, hogy lehetetlen, miszerint Magyarország egy része reá szálljon, mert ama megyék urasága elidegeníthetetlen Magyarország királyától.”¹⁵⁰ Esterházy Pál argumentációjának helyességéhez nem fér kétség: Thököly a Szent István-i koronával legitimált uralkodótól kérte az ország egy darabját. Nyilvánvaló, hogy elutasították.

Thököly Isztambulba is elindította követeit, Szirmay Istvánt és Faigel Pétert, hogy a kassai gyűlés instrukciója értelmében békét közvetítsen Bécs számára. A vasvári fegyvernyugvás idejének meghosszabbítása azonban csak egyszer került szóba,¹⁵¹ és akkor sem gondolták komolyan a tárgyaló felek. A Porta már „frigre lépett” a háborúval, Thököly szövetkezett a törökkel, Bécs pedig egyre kevésbé hitt a „kuruc király” mediátorságában, csupán esélyt adott egy esetleges, előre nem látható diplomáciai fordulatnak.¹⁵² A májusig elhúzódó megbeszéléseken inkább arról folyt a szó, hogy a magyarok „igen megunták a német regiment”, amelynek megszüntetése érdekében „konferenciát” tart a nagyvezír Eszéken, s oda várja Thökölyt is.¹⁵³

147 BHStA München, AStA. Ksch. 250. Fol. 6., 26., 28., 38.; *Angyal D.*: Késmárki i. m. 3., 12–13., 25–27.; *Orel G.*: i. m. 35–36.

148 „A német császár tizenhárom vármegyével keveset gondol, inkább akarja, hogy erőtlenedjék, mivel onnét támadott azelőtt is fegyver ellene, nagyobbra becsüli egy impériumbeli városát annál” – írta egy névtelen 1682. febr. 13-án Teleki Mihálynak. A bujdosók i. m. 323.

149 Borgomanero spanyol követ ajánlotta a császárnak: „Nyugodjék meg néhány megyének a magyar koronától való elszakadásában, mint annak idején a spanyol korona Németalföld önállóságában.” Idézi *Angyal D.*: Késmárki i. m. 16.

150 Idézi *Szalay L.*: i. m. 241.

151 *J. G. Schielen*: i. m. 505–506.

152 A magyar urak jól érzékelték a Thököly-féle békeközvetítést. Draskovich Miklós országbíró írta 1682 októberében Batthyány Kristófnak: „kölletik az ifjú gróf Martinecznek is az Szentséges Pápához avégre indulni, mert a Teökölyi ajánlott mediátorsághoz nem bíznak, supponálván azt, hogy Teökölyi úr is csak magának halász, s a török és Teököly uram kedvéért nem változtattya ellenünk való szándékját”. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1389/1. 54. fol. Esterházy Pál így vélekedett Apafi Mihályhoz címzett levelében: „Ami Thököly uram őkegyelme személyét s annak mediátorságát illeti, tökéletesen elhiggye kegyelmed, ő Felségének őkegyelmére legkisebb reflexiója sincsen, de mivel ajánlotta magát, hogy a békességet végbe viszi, ő Felsége is nem ellenkezik abban ugyan, de mediátornak soha nem tartotta, nem is tartatik lenni [...] Noha úgy látszik, hogy a mediátorságnak színe alatt mást is halász, s aligha a kegyelmed levele szerint is a magyarországi királyságrul nem álmodik”. MOL P 1239 Apaffy-gyűjtemény. 7. d. 1683. márc. 5.

153 *Angyal D.*: Késmárki i. m. 16–17.; *Orel G.*: i. m. 37–38.

A fejedelem másik támogatója, XIV. Lajos nem ellenezte a török protektorátussal létrehozott „magyarországi királyságot”, de a Porta 1682-es nyílt színre lépése óta egyrészt feleslegesnek ítélte politikai jelenlétét Magyarországon, másrészt szükségtelenné vált számára a kuruc diverzió. Tartózkodó magatartásához hozzájárultak a mindenfelől érkező szemrehányások a „kuruc királynak” nyújtott támogatásért; ráadásul tulajdonképpen kevésre tartotta az elégedetlenséket.¹⁵⁴ Thököly felismerte a francia politika mozgatórugóit. Rezignáltan írta Teleki Mihálynak: „Az magok céljok jobban való eléréséért kívánnák az mi dolgunkkal az magokét segíteni.”¹⁵⁵ Most már csak azt remélte, hogy XIV. Lajos újabb Rajna menti igényekkel kényszeríti a császárt a török béke mindenáron való megőrzésére, s azzal elősegíti a Porta és saját céljainak a megvalósítását.¹⁵⁶

A fejedelem 1683-ra, Kara Musztafa nagyvezír Bécs elleni támadásának esz-tendejére meglehetősen beszűkült „külpolitikai ablakon” át tekinthetett Európára, amelynek az Oszmán Birodalom kihívására adott válaszából függött a vazallus kuruc tartomány jövője.

J. JÁNOS VARGA

1682 – THE YEAR OF IMRE THÖKÖLY

In January 1680, Imre Thököly took over the running of the exile movement in Upper Hungary. His rapid military successes persuaded the Court in Vienna to enter negotiations. Thököly's peace conditions included that he be made princely ruler of seven north-eastern counties annexed to Transylvania at the time of György Rákóczi; that Vienna show respect for the rights of the estates and freedom of worship; and that approval be given for his intended marriage to the widowed Ilona Zrínyi. Thököly, who had done without the assistance of King Louis XIV of France ever since the Peace of Nijmegen (February 1679), had a pledge from Istanbul concerning assistance for his anti-Habsburg armed movement and the establishment of a principality in Hungary that would be independent of Mihály Apafi I's Transylvania but subordinate to the Porte.

The Kuruc leader's sovereignty demands were naturally rejected by the king of Hungary, Leopold I. Nevertheless, Thököly accepted the role of mediator between Vienna and Istanbul with the purpose of extending the Habsburg–Ottoman peace agreement – which was due to expire soon. Even so, Thököly used his mediator role to further his own interests. While apparently negotiating with the Porte, he was in fact preparing – in conjunction with Ibrahim, pasha of Buda – for military action aimed at capturing counties in Upper Hungary.

Thököly did not end the dialogue with Vienna: Leopold consented both to his marriage to Ilona Zrínyi and to the return of assets confiscated from the widow's first husband, Ferenc Rákóczi I. His consent seems to have reflected a hope that this might

154 J. Béranger: i. m. 290., 293.; I. Hudiță: Histoire i. m. 408–409.

155 Idézi *Angyal D.*: Késmárki i. m. 59.

156 BHStA München, AStA Ksch. 251. Fol. 14.; *Angyal D.*: Késmárki i. m. 59–61.

win over the kuruc leader. However, Leopold was mistaken. In the summer of 1682, assisted by Ottoman armaments, Thököly captured Kassa and Fülek. Then, on 16 September, he received from Ibrahim the Porte's *athname* for his rulership as king of Upper Hungary.

As lord of a new vassal province in Hungary – the country was now divided into four parts – Thököly resisted calling himself king, choosing instead the title of prince of Upper Hungary. This does not alter the fact that Thököly's letter of contract contained far worse terms than those offered him by Palatine Ferenc Wesselényi, Ferenc Nádasdy, the Croatian ban Péter Zrínyi and Mihály Apafi I in 1666.

In the armistice agreement of November 1682, Vienna recognised *de facto* the loss of territory in Upper Hungary and accepted Thököly's renewed offer to act as peace mediator. At the same time, Thököly returned the mining towns acquired during the campaign of 1682 and undertook not to take his troops beyond the Garam.

The prince of Upper Hungary legitimised his power at the diet held in Kassa in January 1683: he established a system of public administration, took into his service the Szepes Chamber (which had been established earlier on by the Habsburg ruler), collected taxes, issued decrees, and sent envoys abroad.

The chances of an agreement with Vienna diminished significantly when Thököly requested the Habsburg ruler, who was legitimised through his possession of the Holy Crown, to grant him not just seven counties but the thirteen held by Kuruc forces as well as the title of "lord of the parts in Hungary". Clearly, his demands were rejected.

Apart from the Porte, the other supporter of the prince, Louis XIV, did not oppose the Hungarian kingdom being established as an Ottoman protectorate. Still, after the Ottomans' arrival on the scene in 1682, he considered Thököly's presence in Hungary to be superfluous and the kuruc diversion unnecessary. Moreover, Louis was upset by the criticism he had received from various quarters concerning France's earlier support for the "kuruc king".

By the time of Grand-Vizier Kara Mustapha's assault on Vienna in 1683, Imre Thököly's "foreign policy window" on Europe had become very narrow. And yet it was Europe's response to the challenge posed by the Ottoman Empire that would determine the future of the vassal Kuruc province.

„A hirdetések és a munkássajtó”

Kereskedelmi reklámok magyarországi szociáldemokrata
kiadványokban 1870–1890 között*

„*A hirdetések világában élünk*” – állapította meg a *Magyar Újság* 1869. május 15-i számának egyik írása.¹ A különféle kereskedelmi hirdetések (iparcikkeké, szolgáltatásoké, továbbá álláshirdetések stb.) megjelentek a formálódó magyarországi szociáldemokrata párt lapjaiban² is: általában a négyoldalas újságok 3–4. oldalain, több ízben gondosan elkülönít-

* E munka korábbi változata elhangzott előadásként a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2004. évi, Pápán megrendezett, A fogyasztás társadalomtörténete c. konferenciáján.

1 A hirdetések világában élünk. *Magyar Újság* 1869. máj. 15. 2. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. Az idegen nyelvű idézeteket magyar fordításban adom közre. – A *Magyar Újság* idézett cikkét teljes terjedelmében közli: *Szabó Dániel: Hirdetési kultúra a századfordulón. Budapesti Negyed* 5(1997) 2–3. sz. 96. – A „reklám” korabeli meghatározása: „ajánló hirdetés, összekötve különösen a túlságos feldicsérés fogalmával; *r.-cikkek*, hírlapi cikkek, melyeknek céljuk az, hogy vmely dolognak »reklám«-ot csináljanak”. Reklám [címszó]. In: *Magyar lexikon. Az egyetemes ismeretek enciklopédiája. XIV. Planetoidok–Sopor. Bp. 1884. 285.* Ugyanakkor a lexikon „Hirdetés” címszavában nem foglalkozott az üzleti hirdetésekkel, ld. Hirdetés [címszó]. In: *Magyar lexikon. Az egyetemes ismeretek enciklopédiája. IX. Hautgoût–Julianna. Bp. é. n. 150.* Ld. még: *J. H. Wehle: Die Reklame. Ihre Theorie und Praxis. Wien–Pest–Leipzig, 1880;* *Dr. Krejcsi Rezső: A reklámról. Bp. 1889;* *Pusztai Ferenc: A hírlaphirdetésről. In: Magyar nyomdászok évkönyve. Szerk. Ács Mihály. H. n., 1890. 25–37.; Az 1871–78. Budapest élete a reklám tükrében. In: A Pesti Hírlap kincsháza 1927. Bp. 1927. (A Pesti Hírlap Könyvtára 2.) 465–468.; A magyar reklámirodalom bibliográfiája. Összeáll. Galambos Ferenc. Kézirat, h. n., 1948. (Ld. Országos Széchényi Könyvtár, 404.121.); az újabb szakirodalomból: *Szabó Dániel: A nemzeti „Pátria” a hazafias „Franck” ellen. Pótlékharc a századforduló Magyarországn. Világosság* 31(1990) 231–240.; *Uő: Munkásság és munkásmozgalom a századforduló magyarországi reklámokban. Világosság* 32(1991) 384–392.; *Uő: Reklám és politika 1906-ban. História* 14(1992) 2. sz. 27–29.; *Uő: Hirdetési kultúra i. m. 71–100.; Karner Katalin: Reklámhistória. Szemelvények Budapest XVIII–XIX. századi hirdetéstörténetéből. In: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXVII. Szerk. Kiss Jenő. Bp. 2003. (A Fővárosi Könyvtár Évkönyve XXXIX.) 173–198. és ált. David Welch: Advertising. In: Propaganda and Mass Persuasion. A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present. Eds. Nicholas J. Cull–David Culbert–David Welch. Santa Barbara, California–Denver, Colorado–Oxford, England, 2003. 5–7. – Tájékozódásomat a hirdetésügy irodalmában Szabó Dániel segítette; szívességgéért ezúton mondok köszönetet.**

2 Ld. ehhez: *Erényi Tibor–Kende János–Varga Lajos: Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919. H. n., 1990. 56–96., 124.; Kozáry Andreu: I. Az egylettől a párt megalkotásáig (1868–1890). In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk. Varga Lajos. Bp. 1999. 26–39.*

ve az egyéb közleményektől.³ A hirdetőik pedig a legváltozatosabb eszközökkel törekedtek arra, hogy elérjék: megcélzott közönségük éppen az ő termékeiket, szolgáltatásaikat válassza.

Így pl. a *Munkás Heti Krónika* 1874-es évfolyamában jelent meg – a hatás érdekében ismételtén újraközzölve⁴ – a Lustig testvérek órákat, arany- és ezüstkészítményeket reklámozó hirdetése. A szöveg a „Fontos a tisztelt munkásosztályra” kijelentéssel kezdődött, a különböző termékek felsorolásában pedig egy áru nevét emelte ki vastag szedéssel a hirdető: „*munkásórák*, ezüst 14–30 frt”.⁵ E megoldásokkal a reklámozó igyekezett meggyőzni kiválasztott közönségét: termékei, köztük a „*munkásóra*” éppen az ő számára különösen hasznosak.

Az 1870-es évek végén, a magyarországi szociáldemokrata mozgalomban kibontakozó viszály idején, a Külföldi Viktor és hívei által kiadott *Volksstimme* hasábjain jelent meg a következő hirdetés: „*Bubendorfer* Ferenc bejelenti az elvtársaknak, hogy a Népszínház utca 6. szám alatt *vendéglőt* nyitott, amely különösen alkalmas társas estélyek rendezésére, továbbá gyűlési vagy egyleti helyiségnek is. Mindenkor jó italok és ételek. A »*Volksstimme*« és más munkáslapok rendelkezésre állnak.”⁶ Ugyanakkor Bubendorfer a Külföldi-féle csoporttal szemben álló irányzat lapjában, a *Munkás Heti Krónikában* is közzétette hirdetését: „Van szerencsém az elvtársaknak tudomásul adni, hogy a *Népszínház utca* 6. számú házban *vendéglőt* nyitottam meg, mely igen alkalmas társas estélyekre, gyűlések megtartására és megfelelő egyleti helyiségnek is. Elvárom a t. elvtársaimtól, hogy meglátogatásukkal minél gyakrabban megtisztelni fognak, s remélem egyszer s mindenkor jó étkek és jó italok nyújtása által elvtársaim pártfogását magamnak kiérdemelni.

3 A *Munkás Heti Krónika* 1873. aug. 3-i számában már volt Hirdetmény c. rovat, amelyben egy álláskereső hirdetést vonallal különítettek el a kifejezetten mozgalmi felhívásoktól. Ld. Hirdetmény. *Munkás Heti Krónika* 1873. aug. 3. 4. A *Népszava* 1878. febr. 17-i számában, a Hirdetmények rovatcím alatt pedig ez áll: „(Az ezen rovat alatt közlöttek tartalmáért a szerkesztőség a közönség irányában nem felelős.)” Hirdetmények. *Népszava* 1878. febr. 17. 4. E megoldásokat a korabeli szociáldemokrata lapokban gyakran alkalmazták; egyedi eset volt az, amikor az Arbeiter Wochen Chronik szerkesztősége kénytelen volt utólag elhatárolni magát egy, az újság mellékleteként közzétett hirdetéstől. A lap 1887. dec. 4-i számának mellékleteként ugyanis megjelent „A MÉH» nevű első budapesti takaré-, előlegező és beszerzési szövetkezet” igazgatóságának német és magyar nyelvű felhívása, amellyel a szervezetbe való belépésre, ill. annak támogatására buzdítottak. „A MÉH”... Arbeiter Wochen Chronik 1887. dec. 4. Beilage. A hirdetésen szerepel a nyomda neve is: „Ihrlinger A. és társai”; az Arbeiter Wochen Chronik pedig, amint az az adott szám utolsó oldalán olvasható volt, szintén e nyomdában készült. Ezeket látva, többekben felvetődhetett a kérdés: mi köze van a lapnak és a pártnak a hirdető szervezetéhez? Így érthető, hogy az Arbeiter Wochen Chronik következő számának A szerkesztőség levelesládája c. rovatában az alábbi közlemény jelent meg: „Többeknek, helyben. Az előző szám mellékletének semmi köze sincs pártügyünkhöz.” Briefkasten der Redaktion. Arbeiter Wochen Chronik 1887. dec. 11. 3.

4 Vö. ehhez: J. H. Wehle: i. m. 98–99. Ld. még e munkám 5. jegyzetét!

5 Fontos a tisztelt munkásosztályra. *Munkás Heti Krónika* 1874. máj. 31. 4. A hirdetés így jelent meg a lap jún. 14-i, júl. 5-i, 26-i, aug. 9-i, 23-i, szept. 6-i és 20-i számaiban.

6 Franz Bubendorfer... *Volksstimme* 1877. júl. 10. 4.

Pártközlönyünket: úm. »Munkás Heti Krónikát«, »Arbeiter Wochen Chronik«-ot és a »Vorwärts«-t járatom.”⁷

Hirdetéseiben a reklámozó a „politikai összetartozás” motívumának hangsúlyozásával is igyekezett megnyerni célközönségét: az „elvtárs”, sőt az „elvtársaim” szavak használatával,⁸ a „pártközlönyünk” kifejezés alkalmazásával és azáltal is, hogy tudatta a hirdetés olvasóival: a mozgalom lapjai megtalálhatóak a vendéglőben. (Ez utóbbi reklámfogást azért is célszerűnek tarthatta, mivel a *Munkás Heti Krónika* 1876 végén így buzdította az elvtársakat: „Minden vendéglőben, hol munkások fordulnak meg, a vendéglőst indítsák arra, hogy a lapot járassa”).⁹ Bubendorfer gondot fordított arra is, hogy mindkét szociáldemokrata irányzat tagjai látogassák vendéglőjét: a *Volksstimme* hasábjain közzétett hirdetésében azt hangsúlyozta, hogy e csoport lapja olvasható nála, a *Munkás Heti Krónikában* megjelentetett reklámjában viszont azt, hogy a *Volksstimme*vel szemben működő *Munkás Heti Krónikát* és *Arbeiter Wochen Chronikot* járatja. A hirdető tehát a politikai hatáselemek rendkívül körültekintő összeállításával is igyekezett az üzletfelek számát gyarapítani.

Szintén politikai jellegű reklámfogást alkalmazott 1880-as, az *Arbeiter Wochen Chronik* hasábjain közzétett hirdetésében Bokros József cipész, amikor azt ígérte reménybeli üzletfeleinek: a szociáldemokrata párttagoktól kapott munkadíjak 5%-át a pártlapok támogatására fordítja.¹⁰ (Ám e reklámfogás hatását leronthatta az, hogy a hirdetés olvasóiban felvetődhetett: a cipész esetleg úgy akarja biztosítani a saját hasznát és befizetni a támogatást, hogy a párttagoknak eleve 5%-kal drágábban nyújtja szolgáltatásait, mint azt általában teszi.)¹¹

A különböző reklámelemek fokozatos összeválogatásával törekedett munkásközönsége megnyerésére egy gyógytea hirdetője. A *Népszava* 1886. február 21-i számának *Családi Melléklapjában* hirdettetett „Dr. Weber Gusztáv hollandi három király teája, mely Dr. Müller T. udvari és orvostanácsos úrnak Amszterdamban rendszabálya szerint lelkiismeretesen” készült.¹² A két doktori és az udvari, orvostanácsosi címek szerepeltetése a reklámszövegben a „tekintéllyel érvelés” eszköze volt a reménybeli vásárlók bizalmának megszerzéséhez.¹³ Ám a

7 Van szerencsém... Munkás Heti Krónika 1877. júl. 15. 4. A hirdetés német nyelvű változata: Franz Bubendorfer...Arbeiter Wochen Chronik 1877. júl. 1. 3.

8 Ugyanakkor e vendéglős minden bizonnyal azonos azzal a Bubendorferrel, ill. Bubendorfer Ferencel, aki a Munkás Heti Krónika 1874-es évfolyamának közleményei szerint a Munkás Heti Krónikát és az Arbeiter Wochen Chronikot több ízben anyagilag támogatta – ez pedig indokolhatja e kifejezés használatát. Ld. ehhez: A „Munkás Heti Krónika”... Munkás Heti Krónika 1874. ápr. 12. 3.; A „Munkás Heti Krónika”... Munkás Heti Krónika 1874. júl. 12. 3.; A „Munkás Heti Krónika”... Munkás Heti Krónika 1874. nov. 1. 4.

9 Elvtársak! Munkás Heti Krónika 1876. dec. 31. 1.

10 Josef Bokros,... Arbeiter Wochen Chronik 1880. aug. 8. 3.

11 Vö. ehhez: *Kozma Béla*: Hírverés a század elején. Budapest 13(1975) 11. sz. 40–41.

12 Mindazok,... Családi Melléklap a „Népszava” 8. számához 1886. febr. 21. 60.

13 J. H. Wehlének a reklámokkal foglalkozó 1880-as könyve szerint „Ha orvosságokról van szó, vagy egyéb olyan árukról, amelyeknél egészségügyi szempontok jönnek tekintetbe, akkor értékesek a professzorok és doktorok bizonyítványai.” *J. H. Wehle*: i. m. 31. Ld. még: i. m. 42–43.

hirdető hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a *Népszava* olvasóinak esetében az udvari tanácsosra mint fő tekintélyre történő hivatkozásnál hatásosabb, ha teareklámjában fő tekintélyként az *Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkant Pénztár* orvosát, egyben a *Magyarországi Általános Munkáspárt* egyik irányítóját, Dr. Csillag Zsigmondot¹⁴ szerepelteti. Így a *Népszava Családi Melléklapjának* következő számában már ezzel a kezdéssel jelent meg a reklám: „*Dr. Csillag Zsigmond úr megvizsgálta és használatra ajánlotta*” a gyógyteát. Itt már csak ez után következett a termék gyártójának, majd a teának és az orvostanácsosnak a neve.¹⁵ A hirdető később a hatás érdekében még tovább fejlesztette reklámját, amely a *Népszava* 1887. május 29-i számában már a következő indítással jelent meg: „*Nélkülözhetlen minden munkáscsaládnak a dr. Csillag által ajánlott dr. Weber Gusztáv-féle Hollandi három király tea.*”

Ezen vértisztító teának hírnevét már mintegy 80 éve ismerik Hollandiában, Német- és Franciaországban és a legfinomabb növények vegyületeiből áll, melyek a leghíresebb orvosi szaktekintélyek nyilatkozatai szerint kétségtelenül gyógyhatással bírnak.”¹⁶ A munkásolvasók bizalmának megnyerése érdekében tekintélyekként említett személyek közül e hirdetésben leginkább Csillag Zsigmond neve szerepelt kiemelten – ám a *Magyar munkásnaptár* 1888-as kötetében közzétett teareklámjánál a hirdető már jónak látta Dr. Weber Gusztáv nevét is Csillagéhoz hasonlóan kiemelni a szövegben.¹⁷

Mindemellett feltűnő az is, hogy e szociáldemokrata lapokban olykor egymás után több számban sem jelentek meg kereskedelmi hirdetések – a mozgalom újságjainak a sajtóval foglalkozó cikkei pedig ismételten elítélték a „burzsoázia” lapjait reklámjaikért. E bírálat legfőbb gondolati elemeit már a korabeli magyarországi szociáldemokrácia eszmevilágára meghatározó befolyást gyakoroló Ferdinand Lassalle megfogalmazta¹⁸ egy 1863-as munkájában, amely szerint

14 Ld. Kozáry Andrea: Csillag Zsigmond. Abony, 1844–Budapest, 1910. február 3. In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve i. m. 364–365.; Aranyossi Magda: Dr. Csillag Zsigmond (1844–1910). Párttörténeti Közlemények 9(1963) 3. sz. 182–186.

15 Dr. Csillag Zsigmond... Családi Melléklap a „Népszava” 14. számához 1886. ápr. 4. sztl.

16 Nélkülözhetlen... Népszava 1887. máj. 29. 3.

17 Nélkülözhetlen... In: Magyar munkásnaptár az 1888. évre. Bp. [1887.] sztl. – A naptári hirdetés különösen gondos elkészítésében a közzétevőt minden bizonnyal motiválta az a szempont is, amit az 1887-es kalendáriumkötet kiadói ekként fogalmaztak meg: „Eltársak, Munkások! [...] Vegyétek figyelembe, hogy a naptár egész éven keresztül közkézen forog és hogy leginkább ebben rejlik agitációnális hatása.” Elvtársak, Munkások! Népszava 1887. febr. 6. 3. – A tea reklámjai megjelentek az Arbeiter Wochen Chronik 1887-es és 1889-es évfolyamaiban is.

18 Ferdinand Lassalle: Az ünnepek, a sajtó és a frankfurti képviselőház. A közszellem három tünete. In: *Úő: Beszédek és íráások. Vál., bev., a fordítást az eredetivel egybevetette: Balázs György.* Bp. 1982. 320–335. Ld. ehhez: *Shlomo Na'aman: Lassalle.* Hannover, 1971. (Veröffentlichungen des Instituts für Sozialgeschichte Braunschweig) 659–663., 849., továbbá: *Erényi T.–Kende J.–Varga L.: i. m. 20–21., 27., 78.; Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi szemlélyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919.* Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 33.) 42., valamint: Die sogenannte „öffentliche Meinung”. (Schluss). Arbeiter Wochen Chronik 1881. ápr. 10. 2.

az európai sajtó „egykor valóban előharcosa volt a szellemi érdekeknek politikában, művészetben és tudományban, formálója, tanítója és szellemi nevelője volt a nagyközönségnek. [...] Ám divatba jöttek a fizetett közlemények, az úgynevezett értesítések vagy hirdetések, amelyek azelőtt sokáig semmiféle helyet nem kaptak, majd pedig igen korlátozottat az újságok utolsó oldalán, s ez a szokás lassanként mélyreható változást idézett elő az újságok természetében. Kiderült, hogy ezek a hirdetések igen alkalmas eszközök vagyon gyűjtésére, arra, hogy az újságok óriási évi jövedelmeket hozzanak. *Ettől az órától kezdve* az újság igen jövedelmező spekulációvá lett egy nagy tőkével rendelkező vagy akár csak tőkére éhes kiadó számára. Ám ahhoz, hogy egy lap sok hirdetést kapjon, először *lehetőleg sok előfizetőt* kellett gyűjtenie, mert a hirdetések természetesen csak az olyan lapokhoz özönlenek, amelyeknek nagyszámú előfizetőjük van. *Ettől az órától kezdve* tehát nem az volt már a cél, hogy egy nagy eszméért harcoljanak, és lassan, fokozatosan felemeljék hozzá a közönséget, hanem megfordítva, az, hogy *olyan* nézeteket hirdessenek, amelyek – bármilyenek is – az *újságvásárlók* (előfizetők) *legnagyobb számának* vannak ínyére. *Ettől az órától kezdve* tehát az újságok, mindenkor megóvva azt a látszatot, hogy szellemi érdekek előharcosai, a nép formálóiból és tanítóiból a pénzes és ennél fogva *előfizető* burzsoáziának és izlésének hitvány kiszolgálóivá lettek, egyes újságok már meglevő előfizetőik köre által megkötve, más újságok azon előfizetők által, akiknek megszerzésében reménykedtek, ezek is, amazok is mindig a vállalkozás voltaképpen aranybányájára, a hirdetésekre szegezve tekintetüket.” Lassalle szerint egy majdani „szociáldemokrata államban” „ki kell adni egy törvényt, mely minden újságnak megtiltja, hogy *bánniféle hirdetést közöljön*, és a hirdetéseket *egyedül és kizárólag az állam vagy a törvényhatóságok által kiadott hivatalos lapokhoz utalja*.”¹⁹

Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a *Munkás Heti Krónika* egy 1874-es cikke a kereskedelmi reklámok megtévesztő voltát hangsúlyozta: „a napi forgalomban [...] Dicsérgetések és lármázó hirdetések helyettesítik az áru jószágát”, majd így foglalt állást: „Munkásújságnak nincsenek hirdetési, legfeljebb csak olyanok, melyeket a nagyon kevés munkásegyletből kap és ezeket a legolcsóbban kell számítani. Egy munkásújságnak nem szabad, nem kell, hogy hirdetési legyenek, mivel minden társadalmi állapotot bíráló állást foglal el, így tehát a *hirdetési szédelés* ellen is kikel.”²⁰ Az efféle nézetek és a szociáldemokrata lapok gyakorlata közötti feszültséget jól érzékelve, az *Arbeiter Wochen Chronik* szerkesztőségének egy 1876-os felhívása azt hangsúlyozta, hogy mindig felhábo-

19 F. Lassalle: i. m. 327., 333.

20 A sajtó és a munkások. *Munkás Heti Krónika* 1874. jún. 28. 2. Németül ld. Die Presse und die Arbeiter. *Arbeiter Wochen Chronik* 1874. jún. 28. 2. A német cikk végén az „A. Ztg.” betűkapcsolat olvasható, amely feltehetőleg a szöveg forrására utal, ezt azonban nem tudtam megtalálni. Ld. még: A-g.: Sorakozva... *Munkás Heti Krónika* 1873. máj. 4. 2.; A sajtó jelentősége a munkásnépre. *Munkás Heti Krónika* 1876. dec. 17. 1.; Die sogenannte i. m.; A népgyűlésről. *Népszava* 1890. márc. 16. 2.; Die Volksversammlung. *Arbeiter Wochen Chronik* 1890. márc. 16. 2–3.

rodással utasították vissza a különböző csalók hirdetéseit²¹ – amiből viszont az következett: másfajta hirdetéseknek létjogosultságuk lehet a lapjukban. Az egy mástól eltérő nézetek vitájának egyfajta összegzéseként 1890 legvégén – a londoni *Der Sozialdemokrat* egy írásának²² felhasználásával – a *Népszava* és az *Arbeiter Wochen Chronik* hosszú, *A hirdetések és a munkássajtó* című vezércikkekben²³ tárgyalta a kérdést, megállapítva: „Valamint nem képes az egyes vállalkozó legjobb akarata mellett sem a kapitalista kizsákmányolási rendszer mellett üzletét szocialista alapelvek szerint vezetni és kezelni, éppúgy nem vonhatja ki magát egy sajtóvállalat sem az életképességét befolyásoló gazdasági előfeltételek határozmányai alól. Tényleg azt látjuk, hogy a külföld majdnem összes munkáslapjai a viszonyok ezen nyomása alatt hirdetéseket vesznek fel.

A lapjaink szellemi tartására mérvadó személyek elvi álláspontja az, hogy egyáltalán ne vétessenek fel üzleti hirdetések, hanem csupán a pártirodalom, a munkásegyletek hirdetési, gyűlései stb. közöltesse lapjainkban. Sajnos azonban, hogy lapjaink anyagi viszonya nem engedi meg mai napság ezen álláspontnak elfoglalását.” Majd a cikk írt arról, hogy milyen hirdetéseket *nem tesznek közzé* a szociáldemokrata lapok: „Előttünk a hírlapi bevétel legdúsabb forrásai teljesen el vannak zárva: a lap szövege közti hirdetések és reklámok, melyek a tájékozatlan olvasó előtt úgy tűnnek fel, mintha azok szerkesztőségi közleményeket képeznének és melyek drága pénzzel fizettetnek; éppúgy nem képezhet nálunk bevételt a megvesztegetés, az eltussolás díja stb., mely dolgok a polgári sajtónak évről évre sok ezer forintnyi bevételt biztosítanak. Másrészt nem teszünk közzé mindennemű hirdetést, melynek felvételével minket megkínálnak. Nem teszünk közzé lottó-sorsjegyeket, titkos szereket, erkölcstelen irodalmi termékeket ajánló hirdetéseket stb. oly természetű ajánlatokat, melyeket, mint a sajtóügvet bővebben ismerőnek tudnia kell, kétszeres, sőt háromszoros hirdetési díjjal fizetnek.” Ám, másfajta hirdetéseket e lapok, éppen fennmaradásuk érdekében, kénytelenek közzétenni – ezekért a reklámokért azonban az illető újságok nem vállalnak felelősséget. A két vezércikk idézte a londoni *Der Sozialdemokrat* e kérdéssel foglalkozó írását, amely eljárás jól mutatja, hogy a magyarországi szociáldemokrácia irányítói érzékelték: e vitában benne rejtett a korabeli szociáldemokrácia – és, ezen túlmenően, általánosabb érvennyel, minden, a fennálló viszonyok radikális átalakítását hirdető, ám még csak kialakulófélben lévő mozgalom – egyik legfontosabb problémája: milyen mértékig szabad/kell alkalmazkodnia ahhoz a gazdasági-társadalmi-politikai rendszerhez, amely ellen e mozgalom küzd, de amelyben, ez idő szerint, mégiscsak kénytelen benne élni?!

21 *Das Herausgeber (Redaktions-)Komitee*: An unsere Leser! *Arbeiter Wochen Chronik* 1876. dec. 31. 1.

22 Die sozialistische Presse und das Inseratenwesen. *Der Sozialdemokrat* 1890. aug. 30. 1–2. (Az általam használt reprintkiadást ld. *Der Sozialdemokrat* 1887–1890. Berlin, 1969. sztl.)

23 A hirdetések és a munkássajtó. *Népszava* 1890. dec. 28. 1–2.; a német változat: S. A.: Das Inseratenwesen und die Arbeiterpresse. *Arbeiter Wochen Chronik* 1890. dec. 28. 1–2. E munkámban a magyar szöveget idézem.

A *Der Sozialdemokrat* cikkének idézett részlete ekként adta meg a választ: a mozgalom döntéshozói „felállították azt az elvet, hogy hirdetések kétfélék vannak, és ezek közül olyanok, melyek a közönség megkárosítását célozzák, a munkássajtóban egyáltalán nem találhatnak helyet. Ez ugyan egyezséget képez, de nem rosszabbat, mint amilyent a mindennapi életben százszorta kötünk azon öntudatban, hogy szocialista alapelvek szerint ma még nem lehet élni, de másrészt még ma céltalan is volna.”²⁴

BOLDIZSÁR VÖRÖS

“ADVERTISEMENTS AND THE WORKERS’ PRESS” COMMERCIAL ADVERTISEMENTS IN SOCIAL DEMOCRATIC PUBLICATIONS IN HUNGARY FROM 1870–1890

In the second half of the nineteenth century, various types of commercial advertisements (for industrial goods, services, jobs, etc.) appeared in the publications of Hungary’s nascent Social Democratic Party. Advertisers used a great variety of means to persuade target readerships to buy their goods and services. At the same time, the movement’s newspapers repeatedly condemned, in articles about the press, “bourgeois” publications and the advertisements they contained. The main conceptual elements of such criticism were formulated as early as 1863 in a work by Ferdinand Lassalle, who exerted strong influence on the ideals of Social Democracy in Hungary at the time. According to Lassalle, over time journalists had given up fighting for ideals and educating the people. Instead, for the sake of advertising revenue, they had become subservient to the “bourgeoisie”. Lassalle emphasised that in a future Social Democratic state, legislation should be passed prohibiting newspapers from publishing adverts. Advertisements would only be allowed in a few official publications. The tension between the principles advanced by Lassalle and the practice of the Social Democratic newspapers was perceived by the movement’s opinion makers. In 1890, lengthy leading articles appeared in the movement’s main newspapers, entitled *Advertisements and the Workers’ Press*. The authoritative position taken was that in order to survive in the capitalist economic system and to spread the movement’s ideas, Social Democratic newspapers had no choice but to publish certain types of adverts – but that they should not publish advertisements intended to harm readers. Meanwhile the newspapers were not liable for the content of adverts. Such arguments – and the compromise position they embodied – clearly indicate that Hungary’s Social Democratic leaders were aware that the issue concerned one of the most important problems faced by contemporary Social Democracy – and, in more general terms, by all the nascent movements that sought a radical transformation of society: To what extent could/should the movement accommodate the economic, social and political system against which it struggled but in which it had to exist?

24 A hirdetések i. m. 2. Ld. még ált. Vörös Boldizsár: „Új mozgalom” – „régí eszközök”? Vitatkozó vélemények a magyarországi szociáldemokraták propagandamódszereiről a 19–20. század fordulóján. In: Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. Szerk. Mayer László–Tilesik György. Szombathely, 2006. (Rendi társadalom – polgári társadalom 17.) 105–112.; *Uő*: „A múltat végképp eltörölni”? i. m., különösen: 62–68.

A bűnözés Horthy-kori történetéhez

A bűnözés statisztikai mutatói

A bűnözés és az ún. deviancia körébe tartozó, az e kategóriákba sorolt magatartások gyakorisága és természete függ a folyton változó társadalmi normáktól. Az ebben az esetben oly gyakran használt statisztikák ilyenformán az éppen érvényes jogi és a közvélekedést kifejező társadalmi diskurzus indikátorai is egyúttal, s ezt tekintetbe véve használhatók csupán mint a „valóság” bizonyítékai. A bűn és a deviancia történetiségének a komolyan vétele kizárja, hogy a statisztikai információt az „objektív” létező valóság hű tükreinek fogjuk fel. S nem pusztán azért, mert számos bűneset marad felderítetlenül, hanem azért, mivel annak megítélése, hogy mi számít büntetőjogi értelemben vett üldözendő cselekedetnek és hol a helye a bűnök hierarchiájában, időről időre módosul. Ez a belátás áll a mögött a történetírói törekvés mögött, hogy a bűnözési statisztika számadatait ne vagy ne elsősorban a bűnözés ténybeli megismeréséhez, hanem a célból (is) igyekezzenek kiaknázni, hogy megtudják: milyen fogalmakban gondolkodtak a múltban a bűn jelenségéről.¹

Mindezek ellenére a témát zömmel egyedi példák felvillantásával megközeleltítő rövid írásunk elején a bűnözési statisztika számadatait elsősorban referenciális minőségükben fogjuk idézni. Az ezt követő esettanulmányokra hárul annak érzékeltetése, hogy valamely „bűnöző” magatartás vagy cselekedet számára többnyire a kontextusok kölcsönöznek definitív értelmet.

A bűnesetek száma az első világháborút követően igencsak megemelkedett, mely változást a megelőző háborús élményekkel hozhatjuk közvetlen összefüggésbe. Az erőszak négy éven át megtapasztalt tombolása sokak számára a civil életben is elfogadottá tette az erőszakos cselekedeteket. A harmincas évek eleji gazdasági válság újabb tápot adott (ekkor már elsősorban) a gazdasági (a vagyon elleni) büntettek elkövetésének. A húszas évek elején közel félszázezer, 1924-ben már nem egészen 84 ezer bűnesetet regisztráltak az országban. Az évtized

¹ *Rob Sindall: Street Violence in the Nineteenth Century: Media Panic or Real Danger?* Leicester, 1990. 26. A szerző munkájában bemutatja, hogy miként vezet a morális pánik a 19. század derekán és második felében az angol büntetőjog szigorodásához, ami az utcai rablótámadások új, korábban ismeretlen értékelésével (és statisztikai számontartásával) párosul.

második felében a szám évi hatvanezer körül állapodott meg. A harmincas években tovább emelkedett a bűnesetek gyakorisága, és elérte, sőt idővel túl is szárnyalta az évi 90 ezret. Két évtized leforgása során megkétszereződött tehát a bűnügyi statisztika által számon tartott bűnelkövetések száma.²

Vidéken ritkább, Budapesten aránylag gyakoribb a bűnelkövetés korabeli aránya. A rendőrség által regisztrált és vizsgált bűnesetek száma ugyanakkor sokszorosan felülmúlta a bíróságok által ekként minősített, vagyis a bizonyított és bírósági ítélettel lezárt ügyek számát: a húszas években évente két–háromszázezer embert jelentettek fel, viszont az esetek legfőljebb ötödében–negyedében született elmarasztaló bírósági ítélet. A feljelentések jelentős hányada persze a kis fajsúlyú bűnesetek kategóriájába esett (becsületsértés, rágalmazás vagy kihágás volt).

Másmilyen bűnesetek jellemezték a falvakat és a városokat, s megint más Budapestet. Falvakban a gyilkosság és a testi sértés a leggyakoribb büntett – a bűnesetek ötödét ez alkotta: ennek az évi 6–8 ezer esetnek a zöme kocsmai verekedés, késelés volt. A fővárosban jóval ritkább az ilyenfajta bűnelkövetés. Nincs azonban különbség a falvak és a városok között a vagyon elleni büntettek gyakoriságában – itt is, ott is minden harmadik bűneset ebbe a kategóriába sorolható. Elsősorban a fővárosra jellemzők a vagyon elleni súlyos és kirívó vétségek, melyek a szervezett bűnbandák ténykedésével is összefüggtek. A vagyon elleni bűnözés intellektuális formái, a csalás és a sikkasztás szintén jellegzetesen budapesti jelenségek voltak: 1929-ben a bűnesetek közel egyharmada (más években valamivel kisebb hányada) erre a bűnelkövetésre jutott (vidéken azonban még az egytizedet sem tette ki) és 1938-ban az összes csalás egyharmadát, az összes sikkasztás egyötödét a fővárosban követték el.

A bűnesetek elkövetőit illetően meg kell jegyezni, hogy többnyire a férfiak magatartását jellemezte a „bűnözés” (az elkövetők negyede–harmada volt csupán a nő) és a még nem házas, vagyis a fiatalabb évjáratú személyek a legvalószínűbb bűnelkövetők. A csalás és a sikkasztás, valamint az üzleti élethez közvetlenül kapcsolódó egyéb büntettek viszont főként a középosztálybeliek „kiváltsága” ez időben; ily okból (is) feltűnően sok köztük az izraelita felekezetű bűnelkövető (akik azonban lopás, testi sértés vagy emberölés büntettében jóval kevésbé „jelkeskedtek”). Kivált az uzsora, a csalás és a csalárd bukás büntettében elmarasztalt személyek közt tűnik számottevőnek a zsidók számbeli túlsúlya, a sikkasztás vagy az okirat-hamisítás büntettéből ugyanakkor a keresztény közhivatalnokok szintűgy tevőlegesen kivették a részüket.

A Horthy-korban, a háború előtthöz képest – a számszerű gyarapodáson túl – szembetűnő volt a vagyon elleni büntettek előretörése: a húszas években há-

2 Az itteni és a későbbi adatok forráshelye: *Dr. Pach Henrik*: A társadalmi ember élete. (A szociálhigiénia, a bűnözési, gazdasági és társadalmi statisztika vezérfonala). Bp. 1923. 138–152.; *Dr. Hacker Ervin*: A háború hatása a kriminalitásra. Pécs, 1925.; *Uő*: Büntető igazságszolgáltatásunk az utolsó években és kriminálpolitikai teendőink. Miskolc, 1941. (Miskolci Jogászelet Könyvtára. Új sorozat 56.) 9.

romszor annyi ilyen bűneset fordult elő, mint személy elleni büntett (a háború előtt arányuk megegyezett egymással). Jellemző továbbá, hogy a nők is egyre inkább bekapcsolódtak a bűnözésbe, valamint, hogy nőtt a hivatásszerű bűnözők száma, ami egy professzionális bűnözői csoport kialakulásának a következménye. Ez utóbbit a visszaesők növekvő számaránya is mutatja: százezer 12 éven felüli személyre 1926-ban 11 egyszer, kétszer vagy háromszor elítélt és 14 olyan valaki jutott, akit ennél is több alkalommal büntettek már előzőleg. 1938-ban viszont a már néhányszor büntetve voltak száma (a folyamatos emelkedés eredményeként) 185-re nőtt, a sokszor megbüntetettek száma pedig a 65-öt is elérte. Mind jobban virult a főként Budapestre koncentrálódó alvilági bűnözés; ez a szubkultúra az üzleti szempontokat favorizáló nagyvárosi bulvársajtó különösen hálás témáját adta ekkoriban. Ennek a bűnözői alvilágnak a számláját terhelte a tulajdon és a vagyon elleni büntettek tekintélyes, egyúttal folyton emelkedő száma, ugyanakkor a testi sértésként számon tartott bűnesetek (különösen az emberölések) tetemes százalékában is a gengszterek ténykedése nyilvánult meg.

Bűnözési gyakoriság tekintetében Magyarország az európai középmezőnyben foglalt helyet, hiszen Angliában és Franciaországban hozzánk képest arányaiban valamivel kevesebb bűntény fordult elő a két háború közt, Németországban és Olaszországban ellenben a magyarországinál jóval kiugróbb a korabeli bűnözési ráta.³

A következőkben egy-egy, az adott korban nagy port felvert bűnügy közelebbi bemutatása és elemzése révén igyekszem érzékeltetni a bűnözés fogalmának az alakulását, a konkrét eset kezelését, valamint szankcionálását.

Tiszazugi méregkeverők

„Déli Tiszántúl keleti részének tanyavidékét arzénzónának szoktam hívni. Tiszazug tűnt ki először az arzén ‘korszerű’ felhasználása terén. De Köröszug nem sokára követte és felül is múlta.”⁴ A tiszazugi ügy annak eredményeként robbant be az ország köztudatába 1929 nyarán, hogy néhány hónappal korábban egy, a szolnoki ügyészséghez írt névtelen levél szerzője egyeseket azzal vádolt meg: légyapírból kiáztatott arzénnel megmérgezték a hozzátartozóikat. A mérget egy falusi bábaasszony készítette el és forgalmazta igen széles körben. Az ezt követően megindult vizsgálat során, amely az e vidéken feltehetően korábban is sorozatban elkövetett arzénos gyilkosságok bizonyos hányadára is kiterjedt, 162 ily módon meggyilkolt személy tetemének az exhumálását végezték el. Az exhumálások folytatását végül azonban leállították, mivel a mérgezési ügy kezdett nagy

3 *Pauline Callard: Crime and Criminology in England.* In: *Sociology of Crime.* Ed. Joseph S. Roucek. New York, 1961. 378.

4 *Féja Géza: Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe.* Bp. é. n. (Magyarország felfedezése) 114.

méreteket öltetni, ami a hatóságoknak kellemetlenséget okozott az országhatárainkon túl is. Ráadásul a gyanúba kevert elkövetők némelyike már a vizsgálati fázisban öngyilkos lett. Mivel Tiszazug legalább tizenegy helységében fordulhattak elő ilyen és hasonló esetek, az arzénos gyilkosságok száma feltehetően több százra volt, lett volna tehető.

Ezen nem teljesen új paraszti gyilkolási gyakorlatot (szokást) az 1880-as évektől terjedőben lévő légyapír (légyölő papír), az arzén sókkal telített, az így kikészített papiros tette lehetővé.⁵ A 19. század végén már fény derült Hódmezővásárhelyen arra, hogy egyes családokban a légyapír segítségével arzénos gyilkosságokra vetemedtek; e tettek egyik oka az egyéni haszonszerzés (a biztosítási csalás) volt. A Horthy-korban nemcsak Tiszazug egyes községeiben és mezővárosaiban, de Békés, Csongrád, sőt Zala megye egyes helységeiben is kipattantak arzénos gyilkossági ügyek. Ez jelzi, általánosabb körű népi-paraszti gyakorlatról van a jelen esetben szó, olyasmiről, amely élvezte a közösség jóváhagyását, aminek a létezéséről azonban az érintettek mindig mélyen hallgattak a kívüllág előtt.

Az arzénos gyilkosságok áldozatai közt előkelő helyen szerepeltek csecsemők. Ezúttal nem az egyke érdekében alkalmazott eljárásról van vagy lehetett szó, hiszen az így meggyilkolt kisdedek olyan családokba születtek, ahol már több gyermek is volt. Sokkal inkább beszélhetünk ez esetben a tudatos születésszabályozás egy rendkívül durva módjáról.

Újabb jellegzetes célcsoportot alkottak a nyomorék gyerekek, továbbá a beteg és magatehetetlen, egyszersmind szüntelen ápolást igénylő felnőttek és kivált az idős emberek, illetve az első világháborúban megrokkant katona férfiak. Elvértve olyan eset is akadt, amit akár szerelmi gyilkosságnak is nevezhetünk, és jellemző volt végül, hogy föld öröklésének a fejében gondozásra elvállalt öregeket tettek el láb alól ilyenformán.

A falusi közösségek tudtával és hallgatólagos beleegyezésével a családon belül folyó arzénos gyilkosságok menete a következő volt: a légyapírról kiáztatott mérget négy–hat alkalommal belekeverték a kiszemelt áldozat ételébe, aki ezt olykor még sejtette is (csecsemők esetében egyszer is elegendő volt az arzént a szervezetbe bejuttatni). Ennek ellenére egyetlen esetről sem tudunk, amikor az áldozatok a faluközösségen kívülieknek panaszkodtak volna a tevékenységgel kapcsolatban, akkor sem tették ezt, amikor pedig orvos járt náluk. Az tehát az ember benyomása, hogy ha az idős és beteg áldozatok tudtak is a dologról, elkerülhetetlennek tartották a sorsukat. A bűntettek elkövetői szinte mindig asszonyok voltak. „Ők tárgyaltak a bábával, ők adták be a mérget az áldozatoknak, csecsemőik esetében olykor nyilvánvalóan férjük tudta nélkül, a legtöbb egyéb esetben azonban egyértelműen a férj hallgatólagos tudtával. [...] Feltűnő [...], hogy feleség megölése a férj részéről nem fordul elő, a perekben férfiak csak ta-

5 A kérdést tárgyalva végig Gunst írására támaszkodtam, *Gunst Péter: Tiszazug. Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére. Valóság* 29(1986) 10. sz. 89–97.

núként, olykor passzív tettestársként fordulnak elő. Tudnak tehát a történekekről, de aktív szerepük nincs benne.”⁶

Az arzénes gyilkosság olyan, a közösség tagjai által vitán felül érvényesnek elismert gyakori megoldás volt tehát egyes paraszti közösségekben, amely megfelelő indokul szolgál a borzalmas tett társadalmi motivációihoz. Az áldozatok szinte kivétel nélkül azok köréből kerültek ki, akik (már vagy még) nem hajtottak semmiféle hasznót a családnak, s akik eltartóik terhére voltak. Különösen a beteg és nyomorék gyerekek, valamint felnőttek esetében igaz a megállapítás. Ami az öregeket illeti: ott, ahol a földbirtok elaprózódásához vezető egyenlő örökösödés volt szokásban (márpedig ez szinte általános parasztságunk körében),⁷ valamint ahol a jussoltatás ráadásul még csak nem is az örökhagyó életére maradt (ez viszont kevésbé elterjedt szokás a korban),⁸ csábító lehetőségként adódott, hogy a már csak terhet jelentő, a tulajdont azonban továbbra is magáénak megtartó idős férfiakat az arzén segítségével iktassák ki a sorból.

Az arzénes gyilkosságok húszas évek végén ismertté vált megannyi esete egy már legalább a századfordulótól kultivált szokás, mondhatni paraszti hagyomány megnyilvánulása volt. Nem csoda tehát, ha az idők során kultikus vonásokat is magára öltött. Erre utalt az is, hogy a maradék mérget tartalmazó üveget nemegyszer a megölt személyek feje alá helyezték.

„Lédererné, mi van a kosárba?”

1925 januárjában brutális gyilkossági ügyre derült fény: Léderer Gusztáv, csendőr főhadnagy és felesége január 7-én budai (Tölgyfa utcai) lakásukon egyetlen pisztolylövéssel megölték Kodelka Ferenc hentest; a hullát később feldarabolták (22 részre szabdalták), a testrészeket két kofferba gyömöszölték, és a férjnek a Weiss Manfréd-gyár területén lévő munkahelyére, a miskolci csendőrkerülethez tartozó csendőriskolába szállították, hogy alkalmas időben a Dunába vessék (erre végül sor is került). A meggyilkolt hentes levágott fejét már előbb a Dunába dobták a Margit hídról (az egyéb testrészektől eltérően ez utóbb sem került elő).

A gyilkosság óriási érdeklődést keltett, ami jelentős részben a büntett különös brutalitásának, de legalább ilyen fokig az elkövetők szokatlan – középosztályi – kilétének is szólt. Valóságos Léderer-láz tört ki Budapesten és szerte az országban. Nagy számban érkeztek a rendőrséghez lakossági be- és feljelentések a házaspárral kapcsolatban, akik személyét és borzasztó tettét hónapokig ecsegette a sajtó. A gyilkosság jó alkalmat adott a közmorál égető kérdéseinek nyil-

6 I. m. 94.

7 *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. (Társadalomtudományi Könyvtár) 707–779.

8 Vö. *Gyáni Gábor–Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2004. 317–318.

vános megvitatására is, ennek során válaszra várt a kérdés: mi vajon az oka a bűnözés eszkalációjának. A Léderer házaspár igen hamar szimbólummá lett, mert kifejezésre juttatta, hogy hová vezet, ha valakiket „egy eszetlen korszak szeszélye vagy szerencsétlensége vezéri polcra emelt, s akik nem fontolták meg cselekedeteik következményeit”.⁹

Ki volt valójában Léderer Gusztáv és nyomban elhíresült felesége, milyen életutat tudtak maguk mögött?¹⁰ A pozsonyi születésű Léderer, akinek az apja katonai szabó volt, négy gimnáziumi és négy kereskedelmi osztályos végzettség és érettségi vizsga birtokában eleinte magántisztviselőként dolgozott; miután viszont 1913-ban a K. u. K. hadseregben teljesítette tartalékos tiszti önkéntesi évét, majd 42 hónapot töltött a fronton, ahonnan (több sebesülés és súlyos betegség után) 1918 elején tért vissza a hátszországba, katonatisztté lépett elő. A tartalékos főhadnagy Léderer előbb Bécsbe ment, ahol az őszi forradalom idején a csehek ellen harcolt, 1919 tavaszán pedig az *Antibolsevista Comité* bécsi toborzóirodájában teljesített szolgálatot, s végül testvérével együtt a Szegeden megalakuló *Nemzeti Hadsereg*be lépett be, s így lett a Prónay Pál által szervezett és vezetett „vadászszázad” tagja. Különítményes tisztként 1920-ig (feleségestül) a Britannia szállóban lakott, majd innen költözött át a Tölgyfa utcában újonnan megvásárolt lakásába. Léderer mint különítményes gazdasági tiszti beosztást töltött be és midőn Prónay „rongyos gárdája” 1921 augusztusában kikiáltotta a Lajtabánságot, rögtön élt az alkalommal, hogy a kormány által feloszlatott tiszti különítményt elhagyva csendőrtisztként folytassa tovább az életét. 1923-tól teljesített szolgálatot a csendőrségnél, az egyéves tiszti tanfolyam elvégzése után előbb Szentesen, majd Gyöngyösön (ott járásparancsnokként) végül Csepelen kötött ki.

Léderer osztrák származású felesége, Marie Schwartz, aki nagy szegénységben és meglehetősen zilált körülmények közt nőtt fel (az apja agresszív alkoholista vasúti altiszt volt), és ráadásul kétes hírű életet élt később is, még mielőtt Léderer felesége lett 1918 nyarán. 20 éves korában Pozsonyba ment, ahol kávéházi kasszírőként ismerkedett össze Lédererrel, ezután többször is visszatért Bécsbe, ahol felíróként tartotta el magát. Véglegesen 1918 januárjától fonódott össze Léderer és Mici életútja, aminek frigy lett a vége. Az alacsony sorból származó Lédererné Stein földbirtokos lányának adta ki magát és elhitette a környezetével, beleértve a férje szüleit is, hogy komoly örökség várományosa (Freiin Stein Mancika néven kötött Lédererrel házasságot!).

Lédererek a férj különítményes tiszti időszakában meglehetősen fényűző életet éltek; regensburgi Stein Mária vagyis Lédererné választékos úriasszony benyomását keltette szűkebb környezetében, miközben „a tiszti családok tiszte-

9 A lédererek. Budapest, jan. 13. Budapesti Hírlap 1925. jan. 14. 1.

10 A történet elbeszéléséhez vö. Budapest Főváros Levéltára (= BFL) VII 5. 571/1925. Ld. továbbá: Györök Csaba: Emberölés a Horthy-korszakban. A Léderer-ügy – egy hazug házaspár története. ELTE BTK Szakdolgozat, 2005.

letreméltó exkluzív társaságában” forgolódott. 1922-ben ismerkedtek össze Kodelka Ferencével és feleségével, az utóbbi – Lédererné rábeszélésére – nem sokkal utóbb el is vált a férjétől. A nagy lábon élő Léderer házaspár, miután a jól jövedelmező gazdasági tiszti állás megszűnt, komoly adósságokat halmozott föl. Kapóra jött tehát az emelkedés vágyától fűtött nagybani húsvágóval való megismerkedésük. Kodelka, Lédereren keresztül, nagyobb megrendeléshez kívánt és remélt jutni az immár a Nádor laktanyában fészkelő Prónay különítménytől, amiért akár áldozatot is hajlandó lett volna hozni. Így és ezért bírhatta rá őt Léderer, hogy hajtson fel számára egy nagyobb összeget (60 millió, inflációs koronát). Lédererné ugyanakkor szexuális viszonyt kezdett a hentessel, legalábbis ennek a látszatát keltette férje előtt, hogy megtartva az eddigi jólétet, szükség esetén Kodelka oldalán folytassa tovább életét, cserbenhagyva az immár lecsúszó csendőr főhadnagyot. Végül azonban a gyilkosságot, pontosabban a felbujtó és a bűnsegédi szerepet választotta, amivel viszont férje és a maga biztos bukását készítette elő.

Léderer Gusztáv hadbíróági perére 1925 májusában került sor, ahol a csalás, orgyilkosság, valamint lopás büntetében elmarasztalt vádlottat kötél általi halálra ítélték. Az ítéletet 1926 novemberében, a Margit körüti fegyház udvarán végre is hajtották Léderer Gusztávon. Lédererné ügyében a budapesti királyi büntetőtörvényszék járt el: az 1925 júliusában megszületett elsőfokú ítélet felbujtóként ítélte őt halálra. A későbbi fellebbviteli tárgyalásokon mérsékeltek Lédererné büntetését, hogy végül a Királyi Kúria 1926 októberében életfogytiglani fegyházzal sújtsa a társatettség (valamint lopás és csalás) bűnében elmarasztalt nőt. Lédererné Márianosztrán raboskodott, és 1945 után szabadult csupán, majd pedig valamikor az 1970-es években halt meg azt követően, hogy sokáig szegényházakban tengette az életét.

Pénzhamisítók, panamázók

Amikor 1925. december 14-én Jankovich Arisztid, nyugalmazott m. kir. ezredes Amszterdamban lebukott, mivel két hamis ezerfrankos bankjegyet próbált felváltatni egy bankban, nyomban kirobbant a nagy politikai viharokat kiváltó – bizonyos mérvű állami részvételt is sejtető – frankhamisítási botrány. Az ügy politikai jelentőségét az adta, hogy hamar belekeveredett Teleki Pál, volt miniszterelnök, sőt idővel arról is szólt a fáma, hogy maga Bethlen István, az ország hatalmon lévő miniszterelnöke is tudott az ügyletről.¹¹

Nemzeti valuták hamisítása nem volt teljesen ismeretlen politikai fegyver ez idő tájt Európában. A németek a háború idején próbálkoztak a frank hamisításával, a franciák pedig később hamis német márkát nyomtak. A magyar frankhamisításnak is voltak német száalai, hiszen a hamisításhoz felhasznált klisék, sőt a

¹¹ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. 169–171.

papír is, Németországból érkeztek Magyarországra. A titkos pénzhamisító üzem a pénzügyminisztérium felügyelete alá tartozó *Állami Térképészeti Intézet*ben rendezték be, ahol 1924 első felében az üzem elkezdett működni. 1925 őszéig 30–35 ezer hamis ezerfrankost nyomtattak, az utólagos vizsgálatok szerint azonban ebből legföljebb 4400 volt jó minőségűnek mondható, a zöm kifejezetten gyenge utánzatnak bizonyult.

A „hazafias tetteként” beállított pénzhamisítás egyik célja az (lett) volna, hogy az így befolyt pénzt a revíziós politika finanszírozására fordítsák. Burkoltan arra is gondoltak a hamisítók, hogy ezzel megrendítik Franciaország gazdasági helyzetét – ami persze nem volt több naiv illúziónál.

A hamisítást olyan szélsőjobboldali politikusok kezdeményezték, akik a hatalom jóindulatú támogatását élvezték. Windischgrätz Lajos herceg, a hamisítás kezdeményezője és az akció fő mozgatója korábban miniszter volt, ebben az időben pedig a legitimisták egyik vezetőjének számított. Az ügy másik kulcsszereplője az a Nádosy Imre, hivatalban lévő főkapitány, aki nemcsak mindent tudott a történekről, de ráadásul hamis papírokkal is fedezte az akció egyes (külföldön ténykedő) résztvevőit.

A nyomozás kezdeti szakaszában a kormány megpróbált szinte mindent el-tussolni, a kedvezőtlen külföldi visszhang hatására azonban mégiscsak tennie kellett valamit. Így került sor 1926 első hónapjaiban a frankhamisítási per megrendezésére, melynek egyik-másik fordulata (Bethlen néminemű érintettségének a kiderülése) heves belpolitikai vitákhoz, instabilitáshoz vezetett. A kormány által szűk korlátok közé szorítani kívánt per során kedvezőtlen fény vetült Teleki Pálra is, akinek az ügyben játszott „központi szerepe elég valószínű”.¹² Nemcsak azért, mert a hamisítók egy részét – még aktív miniszterelnökként – ő helyezte el a hivatalukba, hanem azért is, mert a „jellemétől nem volt idegen a szokatlan, hazardőr politizálás”.¹³ A per úgy zárult végül, hogy vezető politikusokat nem marasztalt el a bíróság, az irántuk lojális vádlottak pedig (jutalmul) igen enyhe büntetéssel úszták meg az ügyet: az elsőrendű vádlott Windischgrätz herceg négyévi fegyházbüntetést kapott, ám a büntetés nagy részét a Park Szanatóriumban, valamint különféle szállodákban töltötte le.

A hírlapokban ecsetelt panamák szintén gyakori velejárói voltak a kornak. Nem véletlen, hogy 1932-ben megjelent regénye (a *Rokonok*) témájául Móricz Zsigmond is a panama problémáját választotta. Az intézményes, valamint az informális hatalommal vagy befolyással való ilyesfajta visszaélés ugyanakkor nem feltétlenül minősült hivatalosan is büntettnek. Éppen így volt a húszas évek számos fővárosi panamája esetében is.

Az 1918 előtt tartós liberális városvezetést 1920-tól jobboldali irányítás váltotta fel a fővárosban. A *Keresztény Községi Párt*, vagyis a Wolff-párt tovább folytatta Bárczy század elején megkezdett községesítési politikáját, a városi szolgál-

¹² Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp. 2005. 276.

¹³ I. m. 276–277.

tatások és infrastruktúra városi kézbe vételét. Aminek az egyik funkciója az új (többnyire vagyontalan és frissen felemelkedett) városi vezető elit önnön anyagi boldogulásának az elősegítése volt. Széles körű gyakorlat az összeférhetetlenségi szabály önkényes felrúgása; ez történt akkor is, amikor a tanács és a törvényhatósági bizottság által felügyelt községi vállalatok élére kereszténypárti város- és pártvezetőket neveztek ki. Így fordulhatott elő például, hogy: „Sipőcz polgármester ellenőrizte mint a fővárosi igazgatás legfőbb vezetője Sipőcz BSZKRT igazgatósági elnököt; Folkusházy mint alpolgármester megbízta Folkusházy BSZKRT helyettes vezérigazgatót, vagy Folkusházy vásárpénztári igazgatót bizonyos munka elvégzésével, majd hivatalból mint igazgatási főtisztviselő saját maga ellenőrizve saját magát, anyagi ellenértéket utalt ki saját magának, mint közüzemi funkcionáriusnak.”¹⁴ 1925 februárjában robbant ki az ún. „Beszkártbotrány”, melynek során arra derült fény, hogy a törvényhatósági bizottság kereszténypárti tagjai közül sokan rendszeres apanázst élveznek a községi kézben lévő közlekedési vállalattól; egyúttal kitudódott a vezérigazgatói titkos pénzalap ténye is. Egy liberális lap 1924-ben közölte a titkos alap kiutalásait, melyek szerint az utolsó fél évben 1,2 millió pengőt osztottak ki jutalmakra, tanulmányutakra, vagy fiktív munkák díjazására.

Vagy: hasonlóan nagy visszhangot keltett ez idő tájt a lisztpanama ügye. 1873 óta a Liszt hivatal irányította az élelmiszerjegyek kibocsátását, az élelmiszerelosztást, valamint az ínségkonyhák ügyes-bajos dolgai. Napvilágra került, hogy a Liszt hivatal vezetői, busás juttatások fejében, magánvállalkozóknak engedték át az ínségkonyhák működtetését, akik nyíltan profitszerzésre használták fel azt. A korábban említett, valamint a többi városházi panamát azonban kivétel nélkül mind eltussolták, így egyik ügyben sem indult vádeljárás és végül senkit sem büntettek meg közpénzek hűtlen kezelése miatt.¹⁵

Politikai „bűnözés”

Diktatórikus rendszerekben a politikai tevékenység liberális és kivált demokratikus körülmények közt megszokott módja is könnyen törvénybe ütközhet, megteremtve ezáltal a „politikai bűntett” addig ismeretlen fogalmát. Pontosan ez történt a Horthy-korban is, midőn a szélsőséges politikai áramlatok a törvényes kereteken kívül rekedtek. Különösen jellemző e korban a szélsőbal (a kommunista) politikai viselkedés illetén stigmatizálása (kriminalizálása), utóbb azonban a szélsőjobb (a fasiszta) mozgalmak és politikai csoportok is erre a sorsra jutottak, idővel azokat is elérte a bírói joghatóság szankcionálási gyakorlata.

14 *Tarjányi Sándor*: A Keresztény Községi Párt egyedurialma a Városházán. In: Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 1980. (Budapest története V.) 188.

15 A kérdést illetően alapvető: *Szekeres József*: A budapesti városatyák panamáit. Bp. 1962.

A fehérterror elmúltával konszolidálódó rendszer elsőként a két forradalom „bűnöseit” kezdte üldözni a törvény szigorával. A politikai boszorkányüldözés méreteire jellemző, hogy a Gyűjtőfogházban 1919 szeptemberében már olyan sok volt a fogoly, akiket izgatás, politikai megbízotti poszt betöltése, „bolsevik üzemek” folytatása címén vagy csak azért zártak be, mert vöröskatoná volt, hogy a Szerb utcai valamikori zálogházban ideiglenes jelleggel kisegítő fogházat kellett berendezni (ami 1921 augusztusáig működött). A Gyűjtőfogházban 1918-at megelőzően évente három fogoly-törzskönyv telt be, 1919-ben viszont 28, 1920-ban 19 és 1921-ben tíz nyilvántartó telt be, amihez hozzá kell számítani a Szerb utcai 15 kötetet is.¹⁶

Elsőként (1921 márciusában, majd októberében) a királypuccsok kapcsán szembesült az új rend azzal a ténnyel, hogy nemcsak a mereven ellenzett forradalmi múlt, de a politikai jelen is politikai „büntett”-et idézhet elő. Némileg még a tisztázatlan közjogi helyzet is a dunántúli legitimisták által pártfogolt Habsburg-uralkodó hatalmi törekvéseit segítette elő. A királypuccsok szervezőinek 1921-ben indult perében, ahol a vádlottak közt négy nemzetgyűlési képviselő és egy korábbi miniszter is akadt, lázadás szítása volt a vád. A vádirat érvelése szerint ugyanis: „az 1920. évi I. tc. értelmében a királyi hatalom gyakorlása az 1918. évi november hó 18-án megszűnt s e tc. 2. §-a értelmében a magyar állami szuverenitás törvényes képviselője a nemzetgyűlés lett ‘amely alkotmányunk értelmében az államhatalom gyakorlásának további módját is jogosult rendezni’.

Ennek megfelelően a törvény 12. §-a szerint addig, amíg a nemzetgyűlés az államfői hatalom gyakorlásának mikéntjét véglegesen rendezi s ennek megfelelően az államfő tisztét tényleg átveszi, az államfői teendők ideiglenes ellátására a nemzetgyűlés kormányzót választott, akit a törvény korlátjai között a királyi hatalomba foglalt alkotmányos jogok gyakorlása illet meg.

Minthogy pedig a 13. §. 6-ik bekezdése szerint a kormányzó a végrehajtó hatalmat a minisztérium által gyakorolja, a minisztérium kinevezése pedig [...] a királyi hatalomban foglalt alkotmányos jogokat gyakorló kormányzót illeti [...], a végrehajtó hatalom gyakorlására hivatott törvényes szerv egyedül ez a kormány volt.” A királypuccs ilyenformán „a kormánynak hivatása szabad gyakorlásában erőszakkal és veszélyes fenyegetéssel való akadályozása volt” s ezért „lázas büntetésben vált bűnössé [mindenki, aki részt vett benne]”.¹⁷

Nem éppen az idézett jogi formula lépett hatályba akkor, midőn baloldaltól érte „veszélyes fenyegetés” az ellenforradalmi rendszert. Hiszen a „társadalom és államrend hatályosabb védelme” címén 1921-ben, a fehérterroret is felszámoló törvényes konszolidáció jegyében elfogadott törvény alapján folyt az eljárás a baloldaliak ellen indított megannyi perben. Ez történt a távol levő (emigrációban élő) Garami Ernő és társai ellen 1923-ban lefolytatott peres eljárás során is. A forradalomban vezető szerepet betöltő szociáldemokrata és liberális politiku-

¹⁶ Dobrotka Katalin közlése, melyért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁷ BFL VII 18 a. 121 242/1921.

sokat (Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Binder Béla, Szende Pál, Buchinger Manó, Hock János, Hatvany-Deutsch Lajos) ezúttal publicisztikai ténykedésük miatt citálták (volna) a bíróság elé. Az ellenforradalmi rendszerrel kapcsolatos nyilvános (újságcikkekben olvasható) kritikájuk ugyanis „mindenben kimeríti az 1921. III. tc. 7. §-ának 1. bekezdésébe ütköző, e §. 2. bekezdésének 1. tétele szerint büntetendő, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló büntettnék összes tényálladási elemeit” – szölt a vádirat megfogalmazása.¹⁸

A kommunista pártot és mozgalmat a gyakorlatban törvényen kívül helyező 1921-es rendelkezést a szélsőbaloldali mozgalmak likvidálására hozták létre és arra is használták éveken át. Ezt tették 1925-ben is a Rákosi Mátyás és 52 társa ellen folyó politikai perben, midőn a bíróság – a vád alá helyezett szervezkedést minősítve – az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló büntetett állapított meg. Ez teljesen egybevágott az 1921-es törvény szellemével és betűjével, amit úgy értelmeztek, hogy: „Nem esik büntetés alá, ha valaki magát kommunista érzelműnek vallja, – de ha ezzel úgy tüntet, hogy az izgatás számba [megy], illetve ha ezzel kapcsolatban a kommunista állam és társadalom létesítését követeli, erre izgat, vagy mást felhív, a törvény 5. §-ában meghatározott vétséget követ el.”¹⁹ A háború idején ilyen vagy hasonló perekben halálos ítélet is született (Schönherz Zoltán).

Jóllehet a Horthy-rendszer fő ellensége mindenkor a baloldal volt, a harmincas évek derekától a fasiszta szélsőjobb mozgalmi jelentették számára a közvetlenebb és talán a nagyobb veszélyt is. Következetelenül és vonakodva ugyan, de ellenük is kész volt használni a hatalom a jog adta lehetőségeket. A valamikori vezérkari tiszt, Szálasi Ferenc egyre agresszívebb mozgalma és pártja testesítette meg ez idő tájt a politikai bűnözés fogalmát. Érdekes, hogy a Szálasi ellen 1937–1938 folyamán két alkalommal is megindított büntetőperek, melyek eredményeként a nyilas politikust 1940-ben végül nagyjából háromévi fogházbüntetésre ítélték (amiből közel egy évet utóbb elengedtek), szintén az 1921. évi III. törvény alapján folytatták le. Szálasi tehát éppúgy a törvény 1. §-a 1. bekezdése, valamint a 2. §-a alapján marasztalták el felforgató politikai mozgalom kezdeményezésének a cselekményében, mint a kommunista Rákosi Mátyást bő egy évtizeddel korábban.²⁰ Az volt csupán a különbség, hogy egyik esetben a 2. §. 3. pontja (ami büntettként minősítette az esetet), a másik esetben annak 4. pontja (ami viszont vétségként szölt róla) szerint ítélték meg az ominózus cselekményt. Szálasi a súlyosabb, Rákosi az enyhébb minősítést alkalmazták, ami viszont közvetlenül nem jutott kifejezésre a büntetési tételek kiszabásánál (Rákosit ugyanis nyolc évnél hosszabb fegyházbüntetésre ítélte az első fokon eljáró kir. törvényszék).

*

¹⁸ BFL VII 18 a. 62 037/1923.

¹⁹ BFL VII 18 a. politikai perek, 1919–1935.

²⁰ Vö. Sipos Péter: Egy politikai eszmerendszer kialakulása. In: Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940. Sajtó alá rend., szerk. Csiffáry Tamás. Bp. 1997. 9–46.

Statisztikai adatsorok és egyedi példák összevetése bizonyítja, hogy a bűnözési „szokások” és korabeli megítélésük számára a kontextus teremt valós fogalmi kereteket. A „népi”, a középosztályi, vagy a politikai bűnözés fogalmainak korabeli értelme szoros összefüggést mutat a paraszti világban bekövetkezett társadalmi folyamatokkal, a középosztályi válság elmélyülésével, valamint a politikai diktatúra fejleményével. Ez is arra indít, hogy ne adjunk feltétlenül hitelt valamely önmagában szemlélt (bűnözési) statisztikának, ha a múltbeli magatartásformák okairól, funkciójáról, és kivált a nekik kölcsönzött jelentésről és jelentőségéről történészként igyekszünk számot adni.

GÁBOR GYÁNI CRIME UNDER HORTHY

The term crime covers a whole range of phenomena which, historically, have been subject to constant change. For this reason, caution should be exercised when analysing official crime statistics, because they are indicative not merely of crimes that have taken place but also of attitudes towards crime during the era under examination.

This paper focuses, however, on the conclusions to be drawn from the statistics about the real state of affairs. The statistics show a sharp rise in the number of crimes following the First World War. In addition, a distinction can be drawn, in terms of the frequency and nature of crimes, between provincial areas and Budapest. Among the mostly male criminals, there was an increase in the percentage of re-offenders and in the number of serious crimes committed by individuals with multiple convictions.

Several case-studies are used to examine typical criminal behaviour: first, the poison-makers of Tiszazug, illuminating internal social tensions (problems of inheritance) in rural society; second, a brutal murder committed by a police lieutenant and his wife, signalling the social problems of the middle class; third, the Franc forgery case and the urban rackets, highlighting collusion between political figures and the criminal underworld. Finally, a sketch is made of the legal framework surrounding “political crime”, used against the political extreme left (communists) and extreme right (Arrow Cross movement), and showing how, under dictatorial circumstances, political “deviance” was incorporated into the notion of crime.

Tóth István György munkásságának bibliográfiája 1979–2005

1979

Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. *Századok* 114(1979) 643–658. l.

1983

A körmendi uradalom társadalma a 17. században. *Agrártörténeti Szemle* 25(1983) 327–391. l.

A végvár árnyékában: az özvegyek és árvák sorsa a XVII. századi Körmenden. In: *Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. (Tanulmányok)*. Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 113–118. l.

Beszámoló a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság XVII. ülészakájáról. *Századok* 118(1983) 1404–1405. l.

1984

Analphabetentum und Elementarbildung in Westungarn (1680–1848). In: *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum zweiten Weltkrieg*. Ed. Norbert Reiter–Holm Sundhaussen. Berlin, 1984. 49–60. l.

Hajdúváros a Rába partján. Történelmi hétköznapiak: 1646, Körmend. *Élet és Tudomány* 39(1984) 426–427. l.

Így éltek a „tiszták”. Történelmi hétköznapiak: 1320, Montailou. *Élet és Tudomány* 39(1984) 42–44. l.

Írásbeliség a körmendi uradalom falvainak paraszti jogügyleteiben a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 55(1984) 31–50. l.

Oskolamesterek Vas megyében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 105–107. l.

Szabadosok és kismemesek. In: *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szécsény, 1983. április 6–8.* Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradienses 1.) 56–68. l.

1985

A bíboros. *Inter Press Magazin* 10(1985) 2. sz. 82–89. l.

Iskolák és analfabéták a szentgotthárdi uradalom falvaiban. In: *A felvilágosodás*

jegyében. *Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Szerk. Klaniczay Gábor–Poór János–Ring Éva. Bp. 1985. 258–271. l.

Lockerungstendenzen in der Herrschaft Körmend. In: *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung*. Hrsg. Vera Zimányi. Bp. 1985. 125–127. l.

1986

Írásbeliség és szóbeliség a XVII–XVIII. századi mezővárosokban. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László. Nagykőrös, 1986. 373–386. l.

Jegyzőkönyv Weszprémi István kihallgatásáról 1757-ből. Közli: Tóth István György. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. IV–V. 1984–1985. Bp. 1986. 172–173. l.

Az öregek tanúsítják – seniores referunt. *Honismeret* 14(1986) 5. sz. 21–23. l.

Schichten der Gesellschaft – Schichten der Kultur: Analphabetentum und Bücherkultur im Südburgenland im 16–17. Jh. In: *Türkenkriege und Kleinlandschaft*. Hrsg. Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1986. 195–216. l.

Georges Duby: Le dimanche de Bouvines. *Századok* 120(1986) 760–761. l. (Könyvismertetés).

Guy Cabourdin: Föld és emberek Lotharingiában (1550–1635). Toul vidéke és a vaudémont-i grófság. *Századok* 120(1986) 194–195. l. (Könyvismertetés).

Pierre Goubert: La vie quotodienne des paysans français au XVIIe siècle. *Századok* 120(1986) 1144–1146. l. (Könyvismertetés).

1987

L'alphabétisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières. In: *Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*. Ed. Iлона Kovács. Bp. 1987. 293–300. l.

Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17–19. században. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk. Bálint István János. Bp. 1987. 143–165. l.

La société d'une seigneurie hongroise à la frontière turque au XVIIe siècle. *Études danubiennes* 3(1987) 179–198. l.

XV. Lajos. In: *Koronás portrék*. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 1987. 155–177. l.

Wealth and Virtue. The Shaping of the Political Economy in the Scottish Enlightenment. *Századok* 121(1987) 746–748. l. (Könyvismertetés).

1988

Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 139–147. l.

La Hongrie. [Borus Józseffel közösen.] In: *Dictionnaire d'art et d'histoire militaires*. Ed. André Corvisier. Paris, 1988. 443–446. l.

A paraszti írástudásról., Mazarin bíboros. [Benda Kálmánnal közösen.] In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1988. 124–127., 139–142. l.

- Rózsa Sándor. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. IX. *Rázus Martin–Savić Žarko*. Red. Eva Obermayer-Marnach. Wien, 1988. 304. l.
- Salamon Ferenc. [Kalmár Jánossal közösen.] In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. IX. *Rázus Martin–Savić Žarko*. Red. Éva Obermayer-Marnach. Wien, 1988. 382–383. l.
- Schulen und Schulmeister in der Körmender Gegend (1499–1848). In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 17–18*(1983–1984). Szombathely, 1988. 187–205. l.
- Znanje branja in pisanja v Železni županiji (1600–1800). *Zgodovinski časopis* 42(1988) 3. sz. 399–411. l.
- Daniel Dessert: Fouquet. *Századok* 122(1988) 704–705 l. (Könyvismertetés).
- Szenti Tibor: Paraszttalommások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. *Századok* 122(1988) 507–509. l. (Könyvismertetés).

1989

- Moldvai csángó–magyar okmánytár*. 1–2. Szerk. Benda Kálmán. Összeáll. Benda Kálmán–Kenéz Győző–Jászay Magda–Tóth István György. Bp. 1989. 849 l.
- L'alfabetizzazione in Ungheria: problemi e risultati. In: *Sulle vie della scrittura*. Ed. Maria Rosaria Pelizzari. Salerno, 1989. 529–548. l.
- Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól. 1651–1658. [Borsa Ivánnal közösen.] *Levéltári Közlemények* 60(1989) 1. sz. 83–142. l.
- Comportements sexuels et contrôle de naissances dans la Transdanubie Occidentale au XVIIIe siècle. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35(1989) 41–60. l.
- Iskola és reformáció Körmenden a 16–18. században., Bethlen Gábor és bujdosótársainak levele VII. Kelemen pápához. 1604. január 23. Közli: Tóth István György. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. VI. Bp. 1989. 10–21., 189–192. l.
- Lire et écrire parmi les nobles hongrois au dix-huitième siècle. In: *Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment*. II. Gen. ed. Professor H. T. Mason. Oxford, 1989. 607–609. l.
- A mindenható eminenciás (Richelieu 1585–1642)., Az „ég” és „angyala” (Mazarin 1602–1661). In: *Szürke eminenciások*. Vál., szerk. Szvák Gyula. Bp. 1989. 25–43., 67–86. l.
- A XVII. századi török hódoltság katolikusai a római Propaganda Fide levéltárának tükrében. In: *Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely, 1987*. Szerk. Hölvényi György. Bp. 1989. 33–39. l.
- Veuves et orphelins dans les guerres turco–hongroises au XVIIe siècle. In: *Le soldat, la stratégie, la mort*. Ed. André Corvisier. Préface écrit par Pierre Chaunu. Paris, 1989. 389–396. l.

1990

- Árulkodó úriszéki iratok. *Rubicon* 1(1990) 2. sz. 16–17. l.
- Csángó hétköznapiak a 17. században. *Rubicon* 1(1990) 6. sz. 8–10. l.

- Hauskonskriptionen in Südtransdanubien im 17. Jahrhundert. In: *Arkadem-hauser*. Hrsg. Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1990. 191–206. l.
- Írástudó ember után kéne nézni. *Rubicon* 1(1990) 5. sz. 10–13. l.
- Írnitanuló nagyasszonyok. *Rubicon* 1(1990) 5. sz. 14–15. l.
- A kuruc király. *Inter Press Magazin* 16(1990) 10. sz. 4–11. l.
- A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690). *Zalai Múzeum* 2(1990) 221–230. l.
- Mazarin. *Inter Press Magazin* 16(1990) 10. sz. 342–349. l.
- Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. század második felében. *Történelmi Szemle* 31(1990) 222–258. l.
- Raszprosztranyenijje gramotnosztji v Vengrii XVIII. v. In: *Cselovek v kulture narodov centralnoj Jevropi*. Moszkva, 1990. 49–50. l.
- Szűzek és paráznák: törvénytelen szerelem és házaseslet a 18. századi magyar parasztságban. *Palócföld* 1990. 2. sz. 31–38. l.
- Zeittafel. [Hegyi Klárával közösen.] In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. Béla Köpeczi. Bp. 1990. 721–735. l.
- Jean Jacquart: Bayard. *Századok* 123(1990) 139–140. l. (Könyvismertetés).

1991

- Ágyúgolyók a tengerfenéken. *Rubicon* 2(1991) 9. sz. 4–9. l.
- Az Esterházyak. *Inter Press Magazin* 17(1991) 10. sz. 38–43. l.
- Férj, feleség, gyerek a 18. századi parasztszaládban. *História* 14(1991) 3. sz. 30–33. l.
- Forradalom vagy polgárháború? *Rubicon* 2(1991) 2. sz. 12–13. l.
- A Jézus Társaság születése. *Rubicon* 2(1991) 6. sz. 14–15. l.
- Kalendáriumokat forgató és Berzsenyivel társalkodó vasi nemesek bibliotékái. In: *Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történeztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 159–171. l.
- Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végváriak útjai a nemességbe a 18. század elején. In: *A végvárak és végváriak sorsa (1699–1723)*. Szerk. Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1991. (Studia Agriensia 11.) 45–53. l.
- Literate Obrigkeit und Illiterates Volk. Beobachtungen zum Leben der Bauern und Adligen in Westungarn im 17. und 18. Jh. In: *Symbolische Formen, Medien, Identität*. Hrsg. Wolfgang Raible. Tübingen, 1991. (Scriptoralia 37.) 131–146. l.
- Peasant Sexuality in Eighteenth Century Hungary. *Continuity and Change* 6(1991) 1. sz. 43–58. l.
- La reprise de Bude et l'opinion publique en Italie et en Europe. In: *L'Europa nel XVIII secolo. Studi in onore di Paolo Alatri*. Ed. V. I. Comparato–E. Di Rienzo–S. Grassi. Napoli, 1991. 493–502. l.
- Stuart Mária. *Rubicon* 2(1991) 4. sz. 3–6. l.
- A 17. század legnagyobb botránya. *Rubicon* 2(1991) 3. sz. 26–27. l.

- A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: *Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18.* Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1991. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) 45–50. l.
- A tridenti zsinat. *Rubicon* 2(1991) 6. sz. 10–14. l.
- Vas megye iskolái és tanítói a 18. században. *Vasi Szemle* 45(1991) 1. sz. 49–56. l.
- Der Zeitbegriff der Bauern und Kleinadeligen in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert. *Südostforschungen* 50(1991) 145–162. l.

1992

- Három ország – egy haza.* Bp. 1992. (Magyarország krónikája 7.) 159 l.
- Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században.* Bp. 1992. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 115.) 189 l.
- Chronologie de l'histoire de la Transylvanie. [Hegyi Klárával közösen.] In: *Histoire de la Transylvanie.* Sous la dir. de Béla Köpeczi. Bp. 1992. 649–662. l.
- Fürdőkád és tetű. *Rubicon* 3(1992) 1. sz. 16. l.
- Hogyan élt a 17. század embere? *Rubicon* 3(1992) 1. sz. 13–17. l.
- Írástudatlan tógás deák. *História* 14(1992) 5–6. sz. 51–53. l.
- La paura di un ingravidamento tra le contadine ungheresi nel Settecento. In: *Storia e paura. Immaginario collettivo, riti e rappresentazioni della paura in età moderna.* A cura di L. Guidi–M. R. Pelizzari–L. Vallenzi. Milano, 1992. 332–339. l.
- Tyúkmonysültnyi idő. *Rubicon* 3(1992) 1. sz. 15. l.
- Jean Bérenger: Histoire de l'empire des Habsburg. *Századok* 125(1992) 567–568. l. (Könyvismertetés).
- Szűcs Jenő: A szepesi kamarai levéltár 1567–1813. *Levéltári Közlemények* 63(1992) 1–2. sz. 218–219. l. (Könyvismertetés).

1993

- „Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta”. (Írni tanuló nemesasszonyok a 16–18. századi Nyugat-Magyarországon). In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 61–67. l.
- Időrendi áttekintés. [Hegyi Klárával közösen.] In: *Erdély rövid története.* Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1993. 673–684. l.
- Iskolábajárás a XVIII. századi Nyugat-Dunántúlon. *Iskolakultúra* 3(1993) 1. sz. 34–44. l.
- A kisnemesség olvasni tudása a 18. században. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 211–220. l.
- Manzelstvi, laška a deti v rolničke rodine 18. století. *Dejiny a součastnost* 1993. 1. sz. 17–20. l.
- A Mediciek Firenzéje. *Rubicon* 4(1993) 3. sz. 17–20. l.
- A vasi nemesség írástudása a 17–18. században. *Történelmi Szemle* 34(1993) 167–180. l.

1994

- Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.) 459 l.
- Aki a Szent Bertalan-éj mögött állt. Medici Katalin és a XVI. századi Franciaország. [Ablonczy Balázs interjúja.] *Magyar Nemzet* 57(1994) 89. sz. 9. l.
- Chronology. [Hegyí Klárával közösen.] In: *History of Transylvania*. Gen. Ed. Béla Köpeczi. Bp. 1994. 745–762. l.
- Az Esterházyak. *Rubicon* 5(1994) 10. sz. 20–23. l.
- Gáláns kalandok. Királyi szeretők a francia udvarban. *Rubicon* 5(1994) 6. sz. 27–32. l.
- How Many Hungarian Noblemen Could Read in the Eighteenth Century? In: *CEU History Department Yearbook 1993*. Ed. Andrea Pető. Bp. 1994. 67–79. l.
- Íráshasználat és szóbeliség a paraszti földforgalomban a 17–18. századi Nyugat-Dunántúlon. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc, 1994. (Studia Miskolcensis 1.) 61–88. l.
- Iskola és reformáció Körmenden a 16–18. században. II., Szulejmán janicsár, más néven Raguzai Ulászló laikus ferences testvér levele Francesco Ingoznak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának 1647. Közli: Tóth István György., Gabriele Thomasii levele Kemény János erdélyi fejedelem haláláról. Közli: Tóth István György. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. VII. Szerk. Benda Kálmán–Szabó András. Bp. 1994. 46–64., 191–193., 194–198. l.
- A katolikus megújulás., Földesúri major és paraszti gazdaság., A nemesek világa., A bölcsőtől a koporsóig., Iskolák és tanulók., A török kiűzése. In: *Pannon enciklopédia: A magyarság története*. Szerk. Kuczka Péter. Bp. 1994. 142–143., 159–161., 162–163., 173–175., 176–177., 181–183. l.
- Két világ határán. Bocskoros nemesek a török kor után. *Rubicon* 5(1994) 4–5. sz. 30–33. l.
- „Komám nincs és feleségem vagyon”. Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál. *História* 16(1994) 4. sz. 16–18. l.
- Körmend a 16–18. században: egy autonómia metamorfózisai. In: *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, öngazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1994. (Rendi társadalom – polgári társadalom 5.) 285–291. l.
- Körmend története 1526–1809. In: *Körmend monográfiája*. Szerk. Szabó László. Körmend, 1994. 98–179. l.
- Legale und illegale Sexualität der ungarischen Bauern im 18. Jh. In: *Privatisierung der Triebe? Sexualität in der frühen Neuzeit*. Hrsg. Daniela Erlach–Markus Reisenleiter–Karl Vocelka. Frankfurt am Main, 1994. 321–332. l.
- Legenda a mohácsi csatáról. *História* 16(1994) 3. sz. 31–32. l.
- A nemeslevelek feketepiaci a 18. században., Harangkongás és óraketyegés. (A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században.), „Komám nincs és feleségem vagyon”. (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyar-*

- országban a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 19–31., 115–132., 133–143. l.
- Noble Women Learning to Write in Western Hungary between the Sixteenth and Eighteenth Centuries. In: *Women in History – Women's History: Central and Eastern European Perspectives*. Ed. Andrea Pető–Mark Pittaway. Bp. 1994. (CEU History Department. Working Paper Series 1.) 31–40. l.
- A vasi kisiskolák társadalomtörténete a 17–18. században. *Századok* 128(1994) 579–633. l.
- Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Századok* 128(1994) 204–205. l. (Könyvismertetés).
- „A jezsuiták mecsetje”. Egy forráskiadvány margójára. [Benda Kálmánnal közösen.] *BUKSZ* 6(1994) 20–25. l.

1995

- Szent Lajos utódai*. Bp. 1995. (A világtörténelem nagy alakjai) 75 l.
- Alfabetizáció és birtokigazgatás (16–18. század). In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk. Á. Varga László. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum) 247–252. l.
- 'Chimes and Ticks'. The Concept of Time in the Minds of Peasants and the Lower Gentry Class in Hungary in the 17th and 18th Centuries. In: *CEU History Department Yearbook 1994–1995*. Ed. Andrea Pető. Bp. 1995. 15–37. l.
- Címszavak. In: *A magyarok krónikája*. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. Bp. 1995. [második kiadás: 1996., harmadik, javított, bővített kiadás: 2000.] passim.
- Eldobott hit. (Krisztina svéd királynő). *Inter Press Magazin* 21(1995) 2. sz. 62–64. l.
- Az elfelejtett fejedelem. Tóth István György a háromszázötven éve született I. Rákóczi Ferencről. [Rosdy Tamás interjúja.] *Magyar Nemzet* 58(1995) 51. sz. 12. l.
- I. Lipót kettős arca. *Rubicon* 6(1995) 10. sz. 7–11. l.
- L'immagine d'Italia nella storiografia ungherese. In: *L'Italia contemporanea e la storiografia internazionale*. Ed. Filippo Mazzonis. Venezia, 1995. 219–220. l.
- Az írás a paraszti kultúrában a 17–18. században. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Szerk. Kisbán Eszter. Bp. 1995. 9–16. l.
- Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században. *Századok* 129(1995) 815–856. l.
- Iskolába járás a 18. századi Nyugat-Dunántúlon. In: *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23–25*. Szerk. Mikó Zsuzsa. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) 105–114. l.
- A lepantói csata., Az Armada pusztulása. In: *Ötven nagyon fontos évszám*. Szerk. Poór János. Bp. 1995. 178–180., 180–181. l.

- Misszionáriusok Magyarországon. *História* 17(1995) 1. sz. 23–26. l.
 Ungarn. In: *Lexikon der Aufklärung*. Ed. Werner Schneiders. München, 1995. 418–420. l.
 Urabátyamrendszer és kettős adóztatás 1637. *História* 17(1995) 5–6. l.

1996

- Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) 339 l., 8 t.
 La diffusione dell'alfabetizzazione nel comitato di Vas nei secoli XVII–XIX. In: *Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon. Ungheria e Italia tra età moderna e contemporanea*. Ed. Francesco Guida. Roma, 1996. 64–71. l.
 A körmendi oktatás története a kezdetektől 1848-ig. In: *Körmend oktatástörténete*. Szerk. Stipkovits Ferenc. Körmend, 1996. 7–43. l.
 A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 339–352. l.
 Latinčina ako hovorená reč v Uhorsku v 17. a 18. storočí so zreteľom na Slovensko. *Historický časopis* 44(1996) 102–113. l.
 „Mint Bálám szamara”. Misszionáriusok nyelvhasználata a XVII. századi Magyarországon. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1996. (Studia Miskolcensis 2.) 81–86. l.
 Pannonhalmi bencés misszió 1658-ban. (Roman garsteni apát két Rómában őrzött levele). In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum* 8(1996) 1–2. sz. 287–294. l.
 „Pápsták” és „kálvinyisták”. *História* 18(1996) 3. sz. 29–30. l.
 Schrift und Buch im Leben der Bauern im Ungarn des 17. und 18. Jh. Forschungen zu bauerlichen Schreibbüchern. *Research on Peasant Diaries* 12(1996) 19–35. l.
 Der wechselnde Spielraum des ungarischen Adels im 17./18. Jahrhundert. In: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. Joachim Bahlcke–Hans-Jürgen Bömelburg–Norbert Kersken. Leipzig, 1996. 149–159. l.
 Daniel Rocke: La France des Lumières. *Századok* 130(1996) 1315–1316. l. (Könyvismertetés).
 Jezsuita okmánytár. *Századok* 130(1996) 1024–1028. l. (Könyvismertetés).

1997

- Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból). *Történelmi Szemle* 39(1997) 119–131. l.
 Les bibliothèques des gentilshommes campagnards en Hongrie au XVIIIe siècle. *Cultura* (Lisbon) 9(1997) 187–194. l.
 Egy hódoltsági plébános panasza a ferencesek, a jezsuiták és Róma ellen. In:

- Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történész-professzor 80. születésnapjára.* Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 107–112. l.
- A kismanesség szerepe és társadalomképe a 18. században. In: *Nobilimea românească din Transilvania.* Coordonator: Marius Diaconescu. Satu Mare, 1997. 219–235. l.
- Karlócai béke 1699. *Rubicon* 8(1997) 2. sz. 33–37. l.
- Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei Turchi. Lettera del provinciale dei frati minori conventuali Vincenzo Pinieri da Montefiscone alla Sacra Congregazione de Propaganda Fide, 1631. In: *Annuario dell'Accademia d'Ungheria a Roma. Studi e documenti italo-ungheresi* 1(1997) 201–218. l.
- Nemesurak az iskolapadban. *História* 19(1997) 6. sz. 22–24. l.
- Pázmány Péter négy ismeretlen levele. Közli: Tóth István György., A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstaninápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). Közli: Tóth István György. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* VIII. Szerk. Für Lajos–Szabó András–Berecz Ágnes. Bp. 1997. 169–184., 185–252. l.
- Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39(1997) 447–472. l.
- Vas vármegye nemessége a 18. században. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12–13.* Szerk. Ódor Imre–Pálmány Béla–Takács Péter. Debrecen, 1997. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) 229–234. l.
- Miklós Molnár: Histoire de la Hongrie. *Századok* 131(1997) 276–277. l. (Könyvismertetés).
- Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez. 1367–1777. *Századok* 131(1997) 971–973. l. (Könyvismertetés).

1998

- Actual Tendencies in the Historical Research on Eighteenth Century in the Danubian Region. In: *La ricerca sul XVIII secolo. Un panorama internazionale.* Ed. Alberto Postigliola. Roma, 1998. (Materiali della Società italiana di studi sul secolo XVIII.) 81–88. l.
- Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 245–282. l.
- Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132(1998) 837–858. l.
- Bildung und adelige Hofhaltung in Westtransdanubien im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum (vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts).* Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 20.–23. September 1995 auf Burg Schlaining. Wiss. Schriftl., Red. Rudolf Kropf–Gerald Schlag.

- Eisenstadt, 1998. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 98.) 211–221. l.
- Buch und Bauer in Ungarn im Zeitalter der Aufklärung. In: *Aufklärung als praktische Philosophie*. Hrsg. Frank Gunert–Friedrich Vollhardt. Tübingen, 1998. 223–240. l.
- Convivenza turco–ungherese e influssi mediterranei nell’Ungheria del XVII secolo. In: *I Turchi, il Mediterraneo e l’Europa*. Ed. Giovanna Motta. Milano, 1998. 367–392. l.
- Current Tendencies in Historical Research on the Eighteenth Century in the Danubian Region. In: *La recherche dix-huitième. Objets, méthodes et institutions. (1945–1995)*. Ed. Michel Delon–Jochen Schlobach. Paris, 1998. 73–81. l.
- Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. Szalaini István bosnyák ferences jelentése 1638-ból. *Történelmi Szemle* 40(1998) 61–86. l.
- Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi vikárius vitája a töröknek hódolt Budáról 1678-ban. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 251–257. l.
- Magyar művelődéstörténet a kora újkorban. In: *Magyar Művelődéstörténet*. Főszerk. Kósa László. Bp. 1998. 136–203. l.
- Magyaros viselet és nájmódi öltözködés a kora újkorban. *Rubicon* 9(1998) 7. sz. 13–16. l.
- Les missionnaires Franciscains venus de l’étranger en Hongrie au XVIIe siècle. *XVIIe siècle* 50(1998) 219–231. l.
- Nálunk nem lobogtak máglyák. Tóth István György szerint az inkvizíció levéltárában leginkább tiltott könyveket találhatunk. [Daniss Győző interjúja.] *Népszabadság* 56(1998) 32. sz. 22. l.
- A Spy’s Report about Turkish-Occupied Hungary and Bosnia in 1626. The Journey of the Dalmatian Humanist Athanasio Georgiceo. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 51(1998) 185–218. l.
- Le università minori in Ungheria nel Seicento e nel Settecento. In: *Le università minori in Europa (secoli XV–XIX)*. Ed. Gian Paolo Brizzi–Jacques Verger. Rubinetto, 1998. 221–227. l.
- Zimányi Vera: Supplicationum merita. A Batthyány I. Ádám földesúrhoz és dunántúli főkapitányhoz intézett kérvények kivonatai. A szövegeket közzéteszi: Tóth István György–J. Újváry Zsuzsa–Varga J. János–Zimányi Vera. *Történelmi Szemle* 40(1998) 299–331.

1999

- Die Beziehungen der katholischen Kirche zum Staat in Türkisch-Ungarn im 17. Jh. In: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen der religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Hrsg. Joachim Bahlcke–Arno Strohmeyer. Stuttgart, 1999. 211–217. l.
- Egy bosnyák missziópüspök térítőútjai a hódoltságban. (Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába, 1653–1673). *Levéltári Közlemények* 70(1999) 107–142. l.

- Dubrovački missionari u katoličkim misijama u turskoj Madarskoj. (1571–1623). *Gazophylacium* 4(1999) 1–2. sz. 100–108. l.
- „Ein Mann – Ein Wort”. (Elhunyt Szakály Ferenc). *Vigilia* 64(1999) 9. sz. 713. l.
- Gergely Eszteregnyei, ein unbekannter „Reformator” in Westtransdanubien., In diesem verworrenem Babel. In: *Reformation und Gegenreformation im panonischen Raum. Schlaininger Gespräche 13–14.* Hrsg. Gustav Reingraber–Gerald Schlag. Eisenstadt, 1999. 27–38., 257–266. l.
- Hungarian Culture in the Early Modern Age. In: *A Cultural History of Hungary. From the Beginnings to the Eighteenth Century.* Ed. László Kósa. Bp. 1999. 154–228. l.
- The Introduction of the Gregorian Calendar and the Turks. In: *Kubinyi András emlékkönyv.* Szerk. Laszlovszky József. Bp. 1999. 107–142.
- Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. *Történelmi Szemle* 41(1999) 279–329. l.
- Kuruc fejedelem – labanc herceg. Megszólítások a kora újkorban. *História* 21(1999) 4. sz. 10–12. l.
- Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: *CEU History Department Yearbook 1997–1998.* Ed. Eszter Andor–Andrea Pető–István György Tóth. Bp. 1999. 93–111. l.
- A magyar művelődés a kora újkorban. In: *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Kósa László. Bp. 1999. 138–202. l.
- Le monde de la petite noblesse hongroise au XVIIIe siècle. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 46(1999) 1. sz. 171–184. l.
- Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi hódoltságról (1571–1627). In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* IX. Szerk. Für Lajos. Bp. 1999. 277–334. l.
- Rudolf Király., Esterházy Pál. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok.* Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. [második kiadás: 2000.] 89–91., 114–116. l.
- Spanyol király német trónon. V. Károly. *Rubicon* 10(1999) 16–20. l.
- Szakály Ferenc emlékére. *Magyar Nemzet* 67(1999) 157. sz. 11. l.
- Szakály Ferentől búcsúzunk. *Történelmi Szemle* 41(1999) 229–230. l.
- La tolérance religieuse, la réforme catholique et l'islam en Hongrie aux temps modernes. In: *L'Europe à un an de l'an 2000.* Louvaine-la-Neuve, 1999. 47–57. l.
- La tolérance religieuse au XVIIe siècle en Hongrie, en Transylvanie et sur le territoire hongrois occupé par les Turcs. In: *La Tolérance. Colloque international de Nantes.* Ed. Guy Saupin–Rémy Fabre–Marcel Launay. Nantes, 1999. 127–132. l.
- A Trentói zsinat és Magyarország. *Vigilia* 64(1999) 5. sz. 339–347. l.
- Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai. (Nádasi Lajos). *Századok* 133(1999) 433–434. l. (Könyvismertetés).
- La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au moyen âge et temps modernes. *Századok* 133(1999) 213–214. l. (Könyvismertetés).

2000

- Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe.* Bp. 2000. 266 l.
- Alternatives in Hungarian History in the Seventeenth Century. *Hungarian Studies* 14(2000) 2. sz. 171–180. l.
- Bosnyák ferencesek a Székelyföldön 1638-ban. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve.* Szerk. Kónya Ádám–Boér Hunor. Csíkszereda, 2000. 297–301. l.
- A felszabadító háborúk. In: *Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet.* Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2000. 205–213. l.
- History of the Catholic Church in Early Modern Hungary, (ugyanez olaszul) Chiesa Cattolica in Ungheria moderna, és magyarul is. *Vatikáni magyar egyháztörténeti kiállítás „touchpad” szövege,* Roma–Bp. 2000.
- Höfische Feste in Ungarn in der frühen Neuzeit. Rekonstruktion des Leichnahmestages des Fürsten Gabriel Bethlen anhand einer Spottschrift. In: *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidencních mestech raného novoveku.* Ed. Jozef Buzek. České Budejovice, 2000. (Opera historica 8.) 37–54. l.
- Missionari di Ragusa e l'inizio delle missioni cattoliche nell'Ungheria turca. *Atti e Memorie della Società Dalmata della Storia Patria* 22(2000) 2. sz. 73–130. l.
- A misszionárius és az ördög. *História* 22(2000) 3. sz. 30–31. l.
- Misszionárius a hódoltságban. Egy katolikus plébános megpróbáltatásai. *História* 22(2000) 7. sz. 26–27. l.
- Misszionáriusok a 17. századi török hódoltság területén: a hódolt Dunántúl délszláv szemmel. In: *Életmód és művelődés Veszprém megyében a 16–18. században. Felolvasóülés Veszprém megye művelődéstörténeti emlékeiről.* Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 2000. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 10.) 21–32. l.
- A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). *Történelmi Szemle* 42(2000) 19–68. l.
- Raguzai Lajos, a hódoltság utolsó misszionáriusa. *Egyháztörténeti Szemle* 1(2000) 10–48. l.
- Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. *Századok* 134(2000) 747–799. l.
- Visitatori apostolici nell'Ungheria turca. In: *L'Europa centro-orientale e il pericolo turco tra Sei e Settecento.* Ed. Gaetano Platania. Viterbo, 2000. 65–75. l.

2001

- Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe.* Bp. 2001. 266 l.
- Bocskaitól Zentáig. Magyarország a Habsburg Birodalomban (1606–1697). In: *Császár és király. Történelmi utazás. 1526–1918.* Szerk. Fazekas István–Újváry Gábor. Wien, 2001. 51–54. l.
- A Corvina-könyvtár és a budai pasák. *História* 23(2001) 4. sz. 34. l.
- Előszó., A mohácsi csatától a tizenötéves háborúig., A 17. század története., Reformáció és katolikus megújulás., Parasztság és mezőgazdaság., A család a kora újkorban., Művelődés és kultúra., III. Károly és Mária Terézia uralkodása., Lázás évtized. In: *Millenniumi Magyar Történet.* Főszerk. Tóth István

- György. Bp. 2001. 15–16., 183–206., 207–232., 233–247., 255–259., 271–275., 288–300., 301–308., 309–315. l.
- Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Századok* 135(2001) 819–870. l.
- History of Literacy and Illiteracy. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. 18. Ed. Neil J. Smeiser–Paul B. Baltes. Oxford, 2001. 8961–8967. l.
- Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. *Századok* 135(2001) 1313–1347. l.
- Írástudatlan tanítók és üresen álló iskolák – a 17–18. századi iskolatörténet csapdái. In: *Írástörténet – szakszerűsödés*. Szerk. Sasfi Csaba. Szombathely, 2001. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) 81–86. l.
- Jelentés a székelyföldi ferences szerzetességről. In: *Historia manet. Volum Omagial Demény Lajos*. Ed. Violeta Barbu–Kinga S. Tüdős. Bucuresti–Cluj, 2001. 271–286. l.
- Kálmán Benda, un grand maître de l'historiographie hongroise. In: *Rencontres intellectuelles franco-hongroises. Regards croisés sur l'histoire et la littérature*. Ed. Péter Sahin-Tóth. Bp. 2001. 132–138. l.
- Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon. In: *Berlász Jenő Emlékkönyv*. Szerk. Buza János. Bp. 2001. 419–456. l.
- A legfontosabbak a tények. [Daniss Győző interjúja.] *Népszabadság* 59(2001) 294. sz. 13. l.
- The Missionary and the Devil. Ways of Conversion in Catholic Missions in Hungary. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. Eszter Andor–István György Tóth. Bp. 2001. 79–88. l.
- A missziós faházból az érseki trónra. Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsa. Piliscsaba, 2001. 164–227. l.
- Primul recensamant catolic din Secuime (Raportul lui István Szalainai din 1638). *Studii si materiale de istorie medie* 19(2001) 273–298. l.
- A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677). *Levéltári Közlemények* 72(2001) 1–2. sz. 187–245. l.
- Többen olvastak, mint írtak. [Daniss Győző interjúja.] *Népszabadság* 59(2001) 67. sz. 10. l.
- Un dalmata mercante e spia nell'Ungheria turca e in Bosnia. (1626). In: *Mercanti e viaggiatori per le vie del mondo*. Ed. Giovanna Motta. Roma, 2001. 175–185. l.
- Un francescano raguseo a Timisoara: l'ultimo missionario cattolico nell'Ungheria turca. *Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria* 23(2001) 3. sz. 73–103. l.
- Une société aux lisières de l'alphabet. La paysannerie hongroise aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 56(2001) 863–880. l.

Von Bocskai bis Zenta. Ungarn im Habsburgerreich im 17. Jahrhundert. (1606–1697). In: *Kaiser und König. Eine historische Reise 1526–1918*. Hrsg. István Fazekas–Gábor Újváry. Wien, 2001. 51–54. l.

2002

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). I–II. Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 2002. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 1596 l.

Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században. *Századok* 136(2002) 547–581. l.

Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon. *Acta Papensia* 2(2002) 31–37. l.

Book Writing and Book Burning: Books and Missionaries in Seventeenth-Century Hungary. In: *Central European University History Department Yearbook 2001–2002*. Ed. Jaroslav Miller–István György Tóth. Bp. 2002. 43–65. l.

O descriere parodică a cortegiului funerar al lui Gabriel Bethlen (scrisoarea din 1630 a franciscanului Andrea Francisci). *Revista istorică* 13(2002) 3–4. sz. 111–125. l.

„Ez a faragatlan nép annak hisz, amit lát...” Katolikus misszionáriusok a török Temesváron. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 373–413. l.

La fondazione dell'università di Nagyszombat ed i gesuiti. In: *Gesuiti e università in Europa (secoli XVI–XVIII)*. Ed. Gian Paolo Brizzi–Roberto Greci. Bologna, 2002. (Centro interuniversitario per la storia dell'università italiana. Studi 3.) 137–144. l.

A Forgotten Weapon of the Trento Reform: the Apostolic Visitation. In: *Religious Ceremonials and Images: Power and Social Meaning (1400–1750)*. Ed. Jose Pedro Paiva. Coimbra, 2002. 231–252. l.

Franjevci Bosne Srebrene kao misionari u turskoj Ugarskoj. *Scrinia Slavonica* 2 (2002) 178–201. l.

Identità collettive: religione e nazionalità in Ungheria del XVII secolo. In: *Identità collettive tra Medioevo e Età moderna*. Ed. Paolo Prodi–Wolfgang Reinhard. Bologna, 2002. 187–194. l.

Katolikus misszionáriusok mint török foglyok a 17. századi hódolt Magyarországon. *Keletkutatás* 1996–2002. 161–184. l.

Les luttes entre les confessions en Hongrie et e Transylvanie. (XVIe–XVIIe siècles). In: *Politica e religione nell'Europa di centro fra XVI e XX secolo*. Ed. Gaetano Platania. Viterbo, 2002. 47–66. l.

Maria Teresa d'Asburgo, regina d'Ungheria e impriatrice d'Austria. In: *Regine e sovrane. Il potere, la politica, la vita privata*. Ed. Giovanna Motta. Milano, 2002. 139–151. l.

Mint Makó Rómától. Érdek és jámborság a hódoltsági katolikusok világában. *História* 24(2002) 1. sz. 28–29. l.

- Mint Makó Rómától. Hódoltsági katolikusok és a Hitterjesztés Szent Kongregációja. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk. Ablonczy Balázs–ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka. Bp. 2002. 123–139. l.
- Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországról. In: *Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére*. Szerk. Tima Renáta. Bp. 2002. 13–24. l.
- The Period of Enlightenment in the Hungarian Historiography from Ausgleich to Stalinism. In: *Historiographie et usage des Lumières*. Ed. Giuseppe Ricuperati. Berlin, 2002. 167–174. l.
- Počiatky rekatolizácie na východnom Slovensku. (Pôsobenie Jána Vanovicziho a rádu pavlínov). *Historický časopis* 50(2002) 587–606. l.

2003

- Moldvai csángó–magyar okmánytár*. Szerk. Benda Kálmán. Összeáll. Benda Kálmán–Kenéz Győző–Jászay Magda–Tóth István György. Bp. 2003. 849 l.
- Les analphabètes et les almanachs en Hongrie au XVIIIe siècle. In: *Les Lectures du peuple en Europe et dans les Amériques (XVIIe–XXe siècle)*. Ed. H-J. Lüsebrink–Y-G. Mix–J-Y. Mollier–P. Sorel. Bruxelles, 2003. 127–134. l.
- Between Islam and Catholicism: Bosnian Franciscan Missionaries in Turkish Hungary, 1584–1716. *The Catholic Historical Review* 89(2003) 409–433.
- Children in School – Children outside of School: Reflexions on Elementary Schooling in the Age of Enlightenment from an Eastern European Perspective. In: *Im Spannungsfeld von Staat und Kirche. „Minderheiten” und „Erziehung” im deutsch–französischen Gesellschaftsvergleich. 16–18. Jahrhundert*. Hrsg. Heinz Schilling–Marie-Antoinette Gross. Berlin, 2003. (Beiheft 31. Zeitschrift für Historische Forschung) 233–245. l.
- Az erdélyi fejedelemség hatalmi jelvényei. *História* 25(2003) 3. sz. 19–21. l.
- Katolíckie misie na území Slovenska v 17. storočí. In: *Kresťanstvo v dejinách Slovenska*. Ed. Mária Kohútová. Bratislava, 2003. 72–77. l.
- Magyar művelődéstörténet a kora újkorban. In: *Magyar Művelődéstörténet*. Főszerk. Kósa László. Bp. 2003. 136–203. l.
- Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete – The Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest. *Historia Europae Centralis* 2(2003) 149–151. l.
- Préface., De la bataille de Mohács à la guerre de Quinze ans., L’histoire du XVIIIe siècle., La réforme et le nouveau catolique., Villes et corporations., La famille au début des temps modernes., Éducation et culture., Le règne de Charles III et Marie-Thérèse., La décennie fiévreuse de réformes avant la révolution français., Un pays multinational et multi-religieux. In: *Mils Ans d’Histoire Hongroise*. Éd. István György Tóth. Bp. 2003. 15–17., 203–229., 229–256., 256–278., 295–298., 302–306., 318–331., 335–345., 345–352., 357–361. l.
- Reformation, Counterreformation, Catholic Reform in Hungary. In: *Blackwell Companion of Reformation*. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Oxford, 2003. 205–220. l.

Zwischen Tradition und Aufklärung. Adelige Bibliotheken im 18. Jahrhundert im Westungarn. In: *Orte des Wissens*. Hrsg. Martin Scheutz–Wolfgang Schmale–Dana Stefanová. Bochum, 2003. 293–323. l.

2004

Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről. (16–17. század). Vál., szerk. Tóth István György. Bp. 2004. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 407 l.

Politique et religion en Hongrie au XVIIe siècle. Paris, 2004. 478 l.

Gli archivi della Santa Sede e la storia ungherese dal Cinquecento all'Ottocento. In: *Gli archivi della Santa Sede e il mondo asburgico nella prima età moderna*. Ed. Matteo Sanfilippo–Alexander Koller–Giovanni Pizzorusso. Viterbo, 2004. 219–225. l.

Illiterate and Latin-speaking Gentlemen: The Many Faces of the Hungarian Gentry in the Early Modern Period. In: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Ed. Anna Adamska–Marcvo Mostert. Utrecht, 2004. 521–528. l.

Missionari italiani in Ungheria e Transilvania nel Seicento. *Rivista storica italiana* 116(2004) 122–143. l.

Old and New Faith in Hungary, Turkish Hungary and Transylvania. In: *A Companion to the Reformation World*. Ed. Ronnie Po-Chi Hsia. Oxford, 2004. 205–220. l.

The Protestant rebels of a Catholic prince. Missions and missionaries in the Rákóczi war. *Studia Caroliensia* 5(2004) 3–4. sz. 293–301. l.

A szagatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. *Századok* 138(2004) 843–892. l.

Važno poglavlje zajednicke hrvatsko-mađarske povijesti: misionarski biskupi na područjima Ugarske Kraljevine pod turskom okupacijom. In: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918*. Ed. Milan Kruhek. Zagreb, 2004. 151–166. l.

Alfred Messerli: Lesen und Schreiben 1700 bis 1900 Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz. *Századok* 138(2004) 988–990. l. (Könyvismertetés).

2005

Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). III–IV. Ed. István György Tóth. Roma–Bp. 2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 1602–3061. l.

Bocskai István fejedelem és a katolikus egyház. *Történelmi Szemle* 47(2005) 1–14. l.

Enlightened Intentions and Real Possibilities: Elementary Schooling in Hungary in the Era of the School Reform *Ratio Educationis* (1777). In: *Politics and Culture in the Age of Joseph II*. Ed. Franz A. J. Szabo–Antal Szántay–István György Tóth. Bp. 2005. 183–190. l.

Ferences püspökök a magyarországi és erdélyi missziókban (XVI–XVII. század).

- In: *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1. Szerk. Óze Sándor–Medgyessy-Schmickli Norbert. Piliscsaba– Bp. 2005. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 1/1.) 184–192. l.
- Foreword., *The Century of Ottoman Wars., Between the Sultan and the Empire., Refomation and Catholic Renewal., The Society of Early Modern Hungary., The Peasant's World., Early Modern Hungary's Culture., Hungary in the Eighteenth Century., Hungarian Economy and Society in the Eighteenth Century., The Decade of Feverish Reforms prior to the French Revolution*. In: *A Concise History of Hungary*. Ed. István Tóth György. Bp. 2005. 19–22., 181–205., 206–230., 231–250., 254–263., 270–273., 282–298., 299–306., 313–314., 321–330. l.
- Der Islam in Mitteleuropa – Türkengefahr und Koexistenz in als Frieden möglich war. In: *450 Jahre Augsburger Religionsfrieden*. Hrsg. Carl. A. Hofmann–Markus Johannis–Annette Kranz–Christof Trepesch–Oliver Zeidler. Regensburg, 2005. (Begleitband zur Ausstellung im Maximilianmuseum) 152–158. l.
- Dall'Italia all'Ungheria: il viaggio dei missionari italiani nelle missioni ungheresi. In: *Annuario Studi e documenti italo-ungheresi*. Ed. József Pál. Roma–Szeged, 2005. 1–37. l.
- Misszionáriusok mint udvari papok a 17. századi főúri udvarokban. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 375–389. l.
- Political Culture in Hungary: One Kingdom in Two World Empires (16th–17th Centuries). In: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*. I. *Middle Ages and Early Modern Era*. Ed. Halina Manikowska–Jaroslav Pánek–Martin Holý. Prague, 2005. 333–347. l.
- A sokvallású ország. (Missziók és felekezetek a 17. századi Magyarországon). Előadások a történettudomány műhelyéből. *História* 27(2005) 8. sz. I–IV. l.
- Vorwort, Von der Schlacht bei Mohács bis zum Wiener Frieden., Zwischen Kaiser und Sultan., Refomation und katolische Erneuerung., Die Bauern und die Landwirtschaft in der frühen Neuzeit., Die Welt des Adels., Von der Wiege bis zur Universität., Ungarn im neuen Habsburgerreich (Ungarn im 18. Jahrhundert), Das hitzige Jahrzehnt der Reformen von der Französischen Revolution., Die Gesellschaft Ungarns: ethnische und religiöse Vielfalt. In: *Geschichte Ungarns*. Hrsg. István György Tóth. Bp. 2005. 21–24., 227–256., 257–287., 288–314., 324–330., 331–334., 343–349., 360–375., 383–393., 394–408., 409–412. l.
- Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17–18. században. *Századok* 139(2005) 484–487. l. (Könyvismertetés).

Megjelenés alatt

- Between Islam and Christianity. In: *Cambridge History of Christianity*. 6. Ed. Ronnie Po-Chia Hsia. Cambridge, 2006.

Összeállította: Nagy Kornél*

* A bibliográfia összeállításához nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Pető Andreának és Ronnie Po-Chia Hsiának (Nagy Kornél).

FELHÍVÁS

A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány
pályázatot hirdet
a SAHIN-TÓTH PÉTER DÍJ elnyerésére fiatal történészek számára

2006

A pályázat feltételei: A Sahin-Tóth Péter Díj olyan magyar vagy külföldi kutatóknak ítélt oda, akiknek PhD-disszertációja a középkori és kora újkori magyar és/vagy európai történelem, művészet- vagy művelődéstörténet tárgykörében készült magyar nyelven. A díj idegen nyelven írt PhD-disszertációval is elnyerhető, amelynek témája a középkori vagy kora újkori magyar történelem, művészet- vagy művelődéstörténet, illetve amely a magyar és egyetemes történelem kapcsolataival, összefüggéseivel foglalkozik. A díj összege a 2006. évben 250 000 Ft (adómentes).

A díj elnyerése érdekében pályázatot nyújthatnak be a pályázat kiírásának naptári évében legfeljebb 39. életévüket betöltő kutatók, akik PhD-disszertációjukat ezen évben vagy az azt megelőző két évben védtek meg.

Pályázni lehet a PhD-disszertáció egy kinyomtatott és bekötött példányának, továbbá a két opponensi vélemény egy-egy példányának postai úton a kuratóriumhoz (1013 Budapest, Attila út 6. félemezlet 4.) történő beküldésével. A beküldött disszertációkat az értékelés után az alapítvány visszaküldi a pályázóknak.

A pályázatok beküldésének határideje: 2006. szeptember hó 1. napja.

A díjat a Kuratórium minden évben az alapítvány névadójának születésnapján, november 28-án adja át a nyertesnek. A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítványról és a pályázatról további részletek tudhatók meg a www.sahin-hist-fund.hu honlapon.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

FODOR PÁL	a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető (MTA TTI)
GYÁNI GÁBOR	az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
HARASZTI GYÖRGY	PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
HEGYI KLÁRA	az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
LADÁNYI-TURÓCZY CSILLA	PhD, irodalomtörténész
NAGY KORNÉL	fiatal kutató (MTA TTI)
OBORNI TERÉZ	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
PÁLFFY GÉZA	PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
PÉTER KATALIN	DSc (az MTA doktora), tud. tanácsadó (MTA TTI)
SUDÁR BALÁZS	PhD, fiatal kutató (MTA TTI)
VARGA J. JÁNOS	az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
VÖRÖS BOLDIZSÁR	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
ZSOLDOS ATTILA	az MTA doktora, osztályvezető (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerzési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

